

भट्टिकाव्यम्

मङ्गलनाथविरचितटीकया-भरतमङ्गलिकात्
मुग्धबोधिन्या टीकया च समेतम् ।

द्वितीयखण्डम्

१०-११

श्रीहरिपद चट्टोपाध्यायेन सम्पादितम् ।

Barker's Collection-Belleghate

कलिकातानगर्याम्

१२ नं हरीशङ्करकीर्तनस्य स्थित-शास्त्रप्रकाशकाचार्याभ्यात्
सम्पादकेन प्रकाशितम् ।

१९२८ ।

मूल्या सुदृढवत् ।

ଅନୁମତି

୫୭୦

SL NO. 078570

9/90

रक्षेत् । अथैषां श्रेष्ठस्य विदुषस्य इन्द्रस्य यीऽरिः शत्रुः दशाननः तस्मिन् पुरे लङ्कायां
स क्षपिः कालहं शुक्रं ज्ञतवान् । रावणस्य गृहम् ज्वलदग्नि दीप्यमानपावकम् बलाहाय-
माशीऽपि ज्ञतवान् चकार । रावणगृहम् कीदृशं ? कलहंसरामं कलहंसेन कादम्बेन
राममभिरामं कलहंसान् रमते रमयतीति अन्तर्भूतअर्थाद्रमेः टात्घञ्चित घञ् । वा कल-
हंसा रमन्तेऽत्रेत्याधारे घञ् । यद्वा बलिन रूपेण भती भतन्वी गच्छन्त्यः कलहंसरामा
राजपत्नी यत्र गृहे तनया । स कीदृशः ? रणपण्डितः युद्धकुशलः राममहितः रामं
महितः पूजितः मह पूजं ज्ञाञ्चेच्छार्थेत्यादिना वर्त्तमानविहितः स्त्री भूतक्तस्य बाधक इति
केचित् । वस्तुतस्तु भूते कर्मणि क्तः । अत्रनुबन्धादिभ्यो वर्त्तमानत्वेनातीतकृत्य बाधेन
प्रमाणासिद्धि क्रातन्वटीकाकृताप्युक्तम् । अहितः शत्रुः अर्थाद्वाचसानाम्, अस्य विष्णोः राम-
रूपस्य हित इति वा ज्ञतवान्, ज्ञती कार्यञ्जः हिंसावान् वा “बलं गन्धे रसे रूपे स्थामनि
स्थौल्यसैन्ययोः” इति रभनः । “कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे वृषोत्तमे” इति । “ऋतं
युगेऽपि हिंसायां पर्याप्ते विहिते कुर्वन्” इति विन्वः । युक्पादयमकमिति युजोर्हितौयचतु-
र्थयोः पादयोर्मकितत्वाम् । तथा च—“हितौ च चतुर्थे च यमकं यत्र दृश्यते । युक्-
पादयमकं तत्तु विन्वये कविपुङ्गवैः” ॥ इति ॥ २

क्षीत्राय मगधुत्, युक्विशत्रय, व्रकःकूल-विपू, कूठो हृद्यमान लङ्कापूरो मर्या कलह संवटो
करिजेन एवः कलहंसः। उत्रमा त्रावणपूत्रो वल-पुर्वक अग्निवाणे अखनिउ करिजेन । २

पादान्तयमकम् ।

निखिलाभवन्नसहसा सहसा

ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता ।

वनिताजनेन विद्यता विद्यता

त्रिपुरापदं नगमिता गमिता ॥ ३

अन्वयः । सहसा भवता प्रभवता ज्वलनेन असहसा विद्यता विद्यता वनिताजनेन नगम्
इता निखिला पूः त्रिपुरापदं गमिता अभवत् ॥ ३

मङ्गनाथः । निखिलेति । सहसा हठात् भवता उत्पद्य-
मानेन प्रभवता प्रवर्द्धमानेन ज्वलनेन हेतुना सहसा न
भवतीति नसहसा हर्षच्छयात् हासरहिता । नजर्थस्य नशब्दस्य
सुप्सुपेति समासः । “मन्नहसोर्वा” इत्यप्प्रत्ययः । विद्यता विय-
न्मार्गेण विद्यता दाहभयाद्द्विवधं गच्छता । विपूर्वादिणः शब्द-
प्रत्ययः । वनिताजनेन वनिताभिरुपलक्षिता नगं त्रिकूटाद्रिमिता
श्रिता निखिला समस्ता पूर्लङ्का त्रिपुरस्य हरदग्धस्य या आपत्
तां तादृगापदमिति निदर्शनालङ्कारः । गमिता प्रादिता अभवद-
भूत् । पादान्तयमकम् ॥ ३

भट्टिकाव्यम् ।

भरतः । निखिलीत्यादि । ज्वलनेनाग्निना सहसा तत्क्षणात् निखिला सञ्जला पूर्वज्ञा सहसा हास्यसङ्घिता नाभवत् किन्तु सशीकाभवत् हासस्यानन्तकार्यत्वात् । ज्वलनेन कौटुशेन ? प्रभवता इति गच्छता भवता उत्पद्यमानेन । पूः कौटुशी ? विपुरापदं वनिता-जनेन विपुरसम्बासनीभापद विपत्तिं गमिता प्रापिता । स्त्रीजनेन कौटुशेन ? वियता गगनपथेन वियता गच्छता भयात् पलायमानेन, यथा हरशराग्निना सन्दहमानेषु विपुरेषु भयाधनिता इतीक्षतो गच्छन्त आ तथा अवापीति भावः । ज्वलनेन विपुरापदं गमिता वनिता जननीपक्षिन्तति केचित् । पुनः कौटुशी ? नगं विक्रुष्टपर्वतम् इता प्राप्ता ननेन मिता परिच्छिन्नति वा । हर्भरत्ति हसः विपूर्वादिषः शटः वील ईलवदिव्यस्वाहा ईल कार्त्तिकगतिव्याप्तं प्रजनस्वादने इति । प्रमिताचरा नाम वृत्तं, तल्लक्षणं यथा—“प्रमिता-चरा सजसमैः कथिता” इति । पादान्तरयमकमिति पादचतुष्टयान्ते यमकितत्वात् ॥ ३

मयूषमत्र अग्निं क्रमः शुक्रीषाद्य इहेषा मयूषमत्र पूत्रीषाद्य इहेषा । पूत्री निदानम् इहेषा । पूत्रवानि वामन दम्भीगण मठरे मूषागणे डेउखः पत्रि-जमण करिः उ जागिन । जिक्ठोठ-विउठ मकापूरी येन मशमान जिपूरीशत्र पूत्रीर आग विपत्र इहेषा । ७

पादादियमकम् ।

सरसां सरसां परिमुच्य तनुं

पततां पततां ककुभो बहुशः ।

सकलैः सकलैः परितः करुणै-

रुदितैः रुदितैरिव खं वित[निचि]तम् ॥ ४

अन्वयः । सरसां सरसा तनुं परिमुच्य बहुशः ककुभः पततां पततां सकलैः सकलैः करुणैः रुदितैः रुदितैः परितः खं विततम् इव ॥ ४

मञ्जुनाथः । सरसामिति । सरसां कामाराणां सरसां आर्द्रां तनुं स्वरूपं परिमुच्य विहाय ककुभो दिशः पततां धावतां पततां पक्षिणां गणानां सकलैः समस्तैः सकलैः सांशैः सविच्छेदैरित्यर्थः । ‘कला स्यात्सूलवृद्धौ च शिल्पादावंशमात्रके’ इति विश्वः । करुणैर्दीनरुदितैरुत्पन्नैः उत्पूर्वादिषः कर्त्तरि क्तः । यद्वा उदितैरुत्पन्नैः । वदेः कर्मणि क्तः, यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । रुदितैः रोदनैः क्रन्दनैः खमाकाशं विततं व्याप्तमिव । तैरेव व्याप्तमिवेत्यर्थः । पादादियमकम् ॥ ४

भरतः । सरसामित्यादि । सरसां जलाशयानां सरसाम् आर्द्रां खिन्वां तनुं शरीरं जलाशयमध्य परिमुच्य भयान् त्यक्त्वा बहुशो बहुन् वारान् ककुभो दिशः पतताम् गच्छताम् पक्षिणाम् उदितैः शब्दितैः खमाकाशं परितः सर्वतो निचितम् व्याप्तं रुदितैरिव क्रन्दितैरिव

दशमः सर्गः ।

मकलः सुसूयैः सकलैः अव्यक्तमधुरैः कलशब्दीऽव धर्मवचनः । किं वा सः कदितैवचनैः
अव्यक्तमधुरैर्ध्वनियुक्तै रित्यर्थः वाक् समुदायस्यावयवयोगात् कारणैः कारुण्यजनकैः । किंच न
सर्वसाम् सम्बन्धिनां पशताम सर्वसाम तनुं परिमुच्य भयात् परिशील्येत्याहः । नदं, के
यहस्वपाशोरिति जिः । टीटकनामवचनं, तन्नचणं यथा—“वद तांत्वमिन्द्रकार-
युतम् ।” पादाद्विधमकमिति चतुर्णां पादानामादौ यमकितत्वात् ॥ ४

अश्विकुल मन्वावचन मङ्गलशान गविडाग करिया नानादिके परिवचन कदिते भागिल ।
शङ्कापद कलम-कृञनः-शङ्कापद न्याय आकाशकल परिवचन शङ्केन । ०

पादमध्यमकम् ।

न च काञ्चन काञ्चनसञ्ज्ञचितिं

न कपिः शिखिना शिखिना समयौत् ।

न च न द्रवता द्रवता परितो

हिमहानकृता न कृता वा च न ॥५

अन्वयः । कपिः काञ्चन काञ्चनसञ्ज्ञचितिं शिखिना शिखिना न न समयौत् । क च
परितः न न द्रवता द्रवता हिमहानकृता क च न कृता ॥ ५

मस्तिनाथः । न चेति । कपिः काञ्चन काञ्चिदपि काञ्चन-
मञ्ज्ञचितिं सौवर्णगृहचरचनां शिखिनाज्वालावता शिखिना अग्निना
न न समयौत् किन्तु समयौत् मिश्रितवान् । यु मिश्रणे लड् ।
“उतो वृद्धिल्लंकि हलि” इति वृद्धिः । परितः सर्वतो न न द्रवता
किन्तु द्रवता गच्छता संक्रामता हिमहानकृता द्रवत्वप्रतिपन्नशैत्य-
नाशकारिणा शिखिना द्रवस्य भावो द्रवता द्रवोभावश्च क च न
काञ्चिदपि न न कृता कृतैव । अदग्धमद्रुतं च काञ्चनसञ्ज्ञ नामो-
दित्यर्थः । पादरुध्यमकम् ॥ ५

भरतः । न चेत्यादि । कपिर्हनुमान् काञ्चन काञ्चनसञ्ज्ञचितिं सौवर्णगृहसंज्ञितम्
शिखिना अतिगणितशिखायुक्ते न जाञ्जल्यमानेन शिखिना वज्रिना न समयौत् इति न
अवश्यमेव समयौत् मिश्रितवान् । युल् मिश्रणं घीः रपिड्युतोऽशेर्भ्ररिति रिः । अमि-
धानात् विमल्यनात् किमश्चिन्ननाविद्येते । हिमहानकृता वज्रिना परितः सर्वतो न च न
द्रवता अपि तु गच्छता सता कचन कुवापि काञ्चनसञ्ज्ञचितेर्द्रवता द्रवत्वम् न कृता अपि तु
कृतैव । द्रु गतौ शट्, द्रवश्चभाव इति ता, हिमस्य हानम् नाशम् करोतीति क्तिप्, हान-
मिति जहानेरेनटि रूपम् । पादमध्यमकमिति चतुर्णां पादानां मध्ये यमकितत्वात् ॥ ५

हनुमान् निवाचन अश्विन मङ्क मयूत्र काञ्चन-निश्चित गृहेश मन्वेवाग करिष्या निदान ।
शिवनामो अश्वि मर्क्येव वाण्ड शङ्के काञ्चन-गृह मकल जवोपूठ करिष्ये लङ्गिल । ०

भाट्टकाव्यम् ।

चक्रवालयमकम् ।

अवसितं हसितं प्रसित मुदा
विलसितं ल[ह]सितं स्मरभासितम् ।
न समदाः प्रमदा हतसम्भदाः
पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥ ६

अन्वयः । हसितं प्रसितं मुदा विलसितं स्मरभासितं लसितं अवसितं, तथा प्रमदा, समदा, न हतसम्भदाः समीहितं पुरहितं न विहितम् ॥ ६

मल्लिनाथः । अवसितमिति । हसितं ह्यासः प्रसितं प्रसक्तं मुदा निमित्तेन विलसितं विजृम्भणं तथा स्मरभासितं मदनजनितं लसितं विकारश्चेति सर्वमवसितमवसन्नम् । स्थितेः कर्त्तरि क्तः । “द्यतिस्थितिमास्थामिति किति” इतीत्वम् । तथा प्रमदाः स्त्रियः प्रमदा न किं तु नष्टमदा जाता इत्यर्थः । हतसम्भदा नष्टहर्षाश्च समीहितं तत्कालापेक्षितं पुरहितमग्निनिर्वापणादिहितकृत्यं च न विहितम् । चक्रवालयमकम् ।—“पदानामवसाने तु सर्वेषां तुल्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद्यत्र चक्रवर्त्तनं तदुच्यते ॥” इति लक्षणात् ॥ ६

भरतः । अवेत्यादि । मुदा हर्षेण यज्ञसितं ह्यास्यं प्रसितम् अत्यन्तप्रहृष्टमासीत् तदवसितं विनष्टम् तत्रत्यलीकानामप्रमुदितत्वात् । षीय नाशे अकर्मकत्वात् गत्यर्थादित्यादिना कर्त्तरि क्तः, दीशीमास्थामिति लिः, प्रसितमिति धिन्गञ् बन्धे इत्यस्य रूपम् । किञ्च मुदा यत् विलसितं विलामः शृङ्गारचेष्टितं स्मरेण कामेण भासितम् उद्दीपितं लसितं संश्लिष्टमासीत् तदव्यवसितमिति सम्बन्धः । लषश्लिषिक्रोडेऽसितमिति पाठे विलभितमल्लोभ्यतम् । प्रमदाश्च स्त्रिये न समदाः न मदाः यती हतसम्भदा नष्टहर्षा जाताः । अजलनष्ट इति मन्दरन् । यच्च पुरहितं नगरानुज्ञं समीहितं कर्त्तुमिष्टं तत्र विहितं नाशुषितम् । चक्रवालयमकमिति मण्डलाकारेण यत्कृतत्वात्तथा हि सर्वेषां पदानाम् अन्यवर्णानां सट्टशब्दात् नैमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्य वर्णस्य च विसट्टशब्दस्य नाभिवदवस्थितत्वात् मण्डलाकारता । लक्षणां यथी—“पदानामवसाने तु सर्वेषां तुल्यरूपता । प्रतिपादं भवेद्यत्र चक्रवर्त्तनं तदुच्यते ॥” इति ॥ ६

महा अगुलु इर्ष शानि निगुलु इहेन । इर्ष-अमित श्रुत-हेनो अशमित इहेन । अशपागण मर्ष-न इहेन । अगुलु अशनिर्क्षीणादि कान हितागुलान् इहेन ना । ७

समुद्रयमकम् ।

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतेष्वरा ।

समिद्धशरणादीप्ता देहेलङ्कामतेष्वरा ॥ ७

अन्वयः । समिद्धशरणा दीप्ता मतेष्वरा, समिद्धशरणादीप्ता देहे अलङ्कामतेष्वरा लङ्का देहे (हनूमता) ॥ ७

मङ्गिनाथः । समिद्धेति । समिद्धशरणा दीप्तगृहा अत एव दीप्ता प्रकाशा मतेष्वरा अभिमतस्वामिका समिध्यन्त इति समिद्धा अग्नयस्तेषां शरणैरग्निहोत्रगृहैरादीप्ता उज्ज्वला देहे देहविषये अलङ्कामतायां पर्याप्तमनोरथत्वे ईश्वरा सम्पादनसमर्था सङ्कल्पोप-
नोताखिलशरोरसुखसाधनेत्यर्थः । ईदृशी लङ्का देहे दग्धा । दह भस्मोकरणे इत्यस्मात् कर्मणि लिट् ॥ “अत एकहल्—” इत्या-
दिना एत्वाभ्यासलोपी ॥ समुद्गयमकम् ॥ ७

भरतः । समिद्धेत्यादि । लङ्का देहे दग्धा अर्थात् हनूमता, कर्मणि ङी । कीदृशी देहे अभ्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा “शरणं गृहरक्षितोः” इत्यमरः । अत एव दीप्ता शोभावती मतेष्वरा मती ज्ञात ईश्वरी महार्दवी यस्यां, ततान्यदेवस्य नामापि न ज्ञायते इति भावः । मतः पुत्रित इति वा । पुनः कीदृशी ? समिद्धशरणादीप्ता समिधो दधा-
तीति आदन्तत्वात् हनजनादिति डः, किं वा समिधो जुहीतीति तेनैव गमादित्वात् डः । समिद्धो मुनिः तं श्रुत्वा हिंसन्तीति समिद्धशरणा राक्षसाः श्रुत्वा हिंसने कर्भावऽनी इति कर्त्थेनत् नस्यादित्वात् वा । तान् ज्ञानदानाभ्यामादीपयतीति कर्त्तरि क्तिप् । समिद्ध शरणादीप् रावणः तेन ताप्यने पाल्यने इति कर्मणि क्तिप् । तामृड पालनसन्त्योः युर्लो-
पोहस्य इति थलीपः । समिद्धशरणादीपी रावणस्य पालनीयेत्यर्थः । किं वा कामहानां दीप्तिमतां देवादीनां शरणेन हिंसनेन अदीपं दीप्तभावं तापने पालयति सन्नुते वेति भावं क्तिप् । दीपनं दिविति भावे क्तिप् पञ्चान्नञ्सभासः । अलङ्कामतेष्वरा अलङ्कामतायां यथे-
ष्टेच्छायाम् ईश्वरा सर्वेच्छायाः सम्पादयिवीत्यर्थः । अलमत्यर्थः कामोऽस्य अलङ्कामः तस्य भावोऽलङ्कामता तस्यामीश्वरंति सप्तमीसमासः । वरप्रत्ययान्तादीश्वरशब्दात् स्त्रियामत आशि-
त्याप् भवत्येव । औषादिकवरट्प्रत्ययान्तात् ईपप्रत्यय इति बोध्यं शीपतिस्वरमान् । नदा-
दावीश्वरशब्द विभाषया पठन्त्येव । शोषादिरयमित्यपरे । यथा लङ्काभिः कुलटाभिर्मतः
पूजितः ईश्वरो यत्र । यथा अलमत्यर्थे कामत ईषन्मत ईश्वरो यत्र कीर्णोपदर्थे ईति कुशब्दस्य
कादेशः । “लङ्का रचःपुरीशःखाडाकिनौकुलटामु च” इति विश्वः । समुद्रयमकमिति
हयोरर्द्धयोः सम्पुटाकारेण यमकितत्वात् । तथा च रुद्रभट्टः—“अर्द्धं पुनराह्वयं जनयति
यमकं समुद्रकं नाम” इति, “अर्द्धाभासः समुद्रः स्यात्” इति च दण्डी ॥ ७

ये षोडशो लङ्कापूत्रोत्र तथाह गृह मकम मर्क्षया मयुञ्जत ; ये पूत्रोऽह मर्क्ष्यञ्च लिटिनात्मन-

उच्चं वाज आलोचिष्ठ ह्य—नमि०पाणि अविज्ञान-विषयज्ञौ त्रकःकून उ०ग्राह्यरुनकारी, ३।वग-
+५० प्रतिगानिडा ए हेन पूत्री, वानरधावा पक्ष इडेन । १

काञ्चीयमकम् ।

पिशिताशिनामनुदिशं स्फुटतां
स्फुटतां जगाम परिविह्वलता ।
ह्वलता जनेन बहुधाचरितं
चरितं महच्चरहितं महता ॥८

प्रथमः । अनुदिशं स्फुटतां पिशिताशिनां परिविह्वलता स्फुटतां जगाम । महता
ह्वलता जनेन बहुधा आचरितं चरितं महच्चरहितम् ॥ ८

मल्लिनाथः । पिशितेति । अनुदिशं प्रतिदिशं दिशि दिशी-
त्यर्थः । “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इत्यव्ययीभावसमासान्तष्टच्
प्रत्ययः । स्फुटतां प्रभ्रश्य धावतां पिशिताशिनां राक्षसानां परि-
विह्वलता वैक्लव्यं स्फुटतां स्फुटत्वं जगाम । पलायनेन भीरुत्वं
व्यक्तं जातमित्यर्थः । तथा महता ह्वलता चलता जनेन बहुधा
आचरितं चरितं महच्चरहितं भवेत् । महतोऽपि चापले महदपि
चरितं हीनं स्यादित्यर्थः । काञ्चीयमकम् ॥ ८

भरतः । पिशितेत्यादि । पिशिताशिनां राक्षसानां परिविह्वलता व्याकूलता स्फुटतां
भ्रष्टतां जगाम । किं कर्तव्यम् ? अनुदिशं दिशि दिशि स्फुटतां पलायनेन विकाशं गच्छता
स्फुटशि विज्ञाशि । अनुशब्देन वीपमयासव्ययीभावे शरद्विपाडय इति अप्रत्ययः । महता
शीथ्यादिगुणयुक्ते नाप्यपरेण जनेन ह्वलता चलता महच्चरहितं माहात्म्याविवर्जितं चरितं
चेदित बहुधा बहुप्रकारैः आचरितं कृतं भयात् । ह्वलह्वल चाले । काञ्चीयमकमिति
रमनाकारेण यमकितत्वात् । तथा च—“एकस्यान्तेऽपरस्यां दी सट्टं दृश्यते यदि । तत्का-
ञ्चीयमकं नाम व्याहृतं कविपुङ्गवैः ॥” इति । एतदेव दक्षिणा सन्देष्टयमकम् उक्तम् ।
तथाहि—“सन्देष्टयमकस्यानमन्तादी पादधीर्दयी”रिति ॥ ८

नानादिके पलायमाने राक्षसगणेर वाक्यकूलता वाञ्छ इहेन । मे०० वाङ्मिगण० विचलित
इहेन उ०शान्ते० बहु-अकार आचरित उ०कृष्टे चरित हीन इहेन वाच । ८

यमकावलिः । १

न गजा नगजा दयिता दयिता
विगतं विगतं वलिलितं वलिलितम् ।

प्रमदाप्रमदा महता महता-

मरणं मरणं समयात् समयात् ॥ ६

अन्वयः । नगजाः दयिताः गजाः न दयिताः, विगतं विगतं, वलितं वलितं प्रमदा
अप्रमदाः महता महता मरणं मरणं समयात् समयात् ॥ ६

मञ्जिनायः । नेति । नगजा गिरिसम्भवा दयिताः प्रिया गजा
न दयिता न रक्षिताः । दयातिरत्र रक्षणार्थः । विगतं पक्षिगतिरपि
विगतं विरतम् । वलितं प्राणचेष्टितं च वलितं विगतम् । प्रमदा
स्त्री । जातावेकवचनम् । अप्रमदा अविद्यमानहर्षा जाता ।
महता प्रवृत्तेन अग्निना महतां शूराणामरणं रणरहितं मरणं
दुर्मरणं समयात् कालवशात् समयात् संयातं सम्प्राप्तम् । संपूर्वाद्-
यातेर्लङ् । यमकावलिः ॥ ६

मरतः । न गजेत्यादि । गजा हस्तिनी न दयिता न रक्षिताः । अिदयङ् षष्ठी गतौ
षष्ठे दानेऽवने । कौटुम्बाः ? नगजाः पर्वतजाः तेनोत्कृष्टा अत एव दयिता इटाः । परञ्च
विगतं वीनां पक्षिणां गतं गमनं विगतं विनष्टम् अप्रिदग्धपक्षत्वात् । ललितमौष्णितं वस्तु
हारमिदो वा ललितं वलितं भयाकुलजनसंसर्गादन्यत्र गतमित्यर्थः । ललितं हारमिदं स्यादौ-
ष्णिते चलितेऽपि च” इति विश्वः । प्रमदा नारी अप्रमदा प्रमदरक्षिता हर्षशून्या इत्यर्थः,
प्रमदमदा वा । आमहता रोगपीडितेव इवशब्दार्थोऽत्र गम्यते । अमक रोगे । यदा घञ्
अमेन गमनेन क्ता पीडिता । यदा अमेन दाष्टेन हाहाकारशब्देन वक्रिशब्देन वा क्ता
व्याकुला अम गतौ शब्दे । महतां शूराणाम् अरणं युद्धरहितं मरणं समयात् कालवशात्
समयात् सम्प्राप्तम् । यातेर्षा । यदा महतां जनानाम् अह खेदेऽद्भुते निश्चये वा तां प्रमदा
समया समीपे समयात् कालेन युद्धरहितं मरणम् आत् आगतम् अत सातत्यगमने इत्यस्यात्
‘आङ्पूर्वान् क्विप् । स्त्रियं हित्वा यती न गच्छन्तीत्यर्थः । यमकावलीति यमकमाला । तथा
हि—“पर्देषु यत्र सर्वेषु सादृश्यं दृश्यते यदि । यमकावलिर्दृष्टा श्लिष्टा यमकवीरिदैः ॥”
इति ॥ ६

उपक्रमेण भिन्नि-मल्लुत् अथि गज्ज सकणं उ वक्रित इडेन न । आकानगावो पक्षिगणेषु
गच्छिषोष इहेन । आनिगर्पेन चेटो उ वक्रित इहेन । नागोपन इष-शेन इहेन एवः कानवने
अवनिउ अथिषात्रा वीरगपेन विना युक्ते मृडु इहेते नागिन । २

अयुग्मपादयमकम् ।

न वानरैः पराक्रान्तां महद्भिर्भीमविक्रमैः ।

न वा नरैः पराक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः ॥ १०

अन्वयः । महद्भिः भीमविक्रमैः वानरैः पराक्रान्तां नरैः वा न पराक्रान्तां नगरीं लङ्का
कपिः ददाह ॥ १०

मल्लिनाथः । नेति । महद्भिर्भीमविक्रमैर्वानरैः न पराक्रान्तां
तादृशैर्नरैर्मानुषैर्वा न पराक्रान्तामनाक्रान्तां नगरीं लङ्कां कपि-
र्ददाह । नरवानराक्रमणादर्वाक् स्वयमेक एव ददाहृत्त्यर्थः ।
अयुग्मपादयमकम् ॥ १०

भरतः । नवेत्यादि । कपिर्हनुमान् नगरीं ददाहृत्स्वान् । नगरीं कीदृशीं ?
वानरैर्वास्त्रिभुवीवादिभिर्न पराक्रान्तां न गता सर्वैर्मनुष्यैः कार्त्तिकीर्यादिभिः न पराक्रान्तां न
विगृहीतां किं वा अनरैर्मनुष्यभिः देवशचादिभिरपि नवा पराक्रान्तां न च विगृहीताम् ।
कीदृशैः ? महद्भिर्महाप्रभासैर्भीमविक्रमैर्भीमवौर्यैः शिवतुल्यपराक्रमैर्वा । अयुक्पादयमक-
मिति, अयुग्रीः पद्यमद्वतीयथीयमकितत्वात् ॥ १०

ये लङ्कापुत्री लोमविश्रमनाली ज्येष्ठ नर वा वानरत्रय कर्तुं कथन आक्रान्त इव नादे, प्रदे
लङ्का इत्युक्तान् एकाको एक करिणेन । १०

पादाद्यन्तयमकम् ।

द्रुतं द्रुतं वज्रिसमागतं गतं
महोमहोनद्युतिरोचितं चितम् ।
समं समन्तादपगोपुरं पुरं
परैः परैरप्यनिराकृतं कृतम् ॥ ११

अन्वयः । चितं वज्रिसमागतं द्रुतं द्रुतम् महोमतं, अहीनद्युतिरोचितं परैः परैः अपि
अनिराकृतं पुरम् समं अपगोपुरं समन्तात् कृतम् ॥ ११

मल्लिनाथः । द्रुतमिति । चितं हिरण्येष्टकचितमत एव वज्र-
समागतमग्निसंयुक्तं सदद्रुतं शीघ्रं द्रुतं विलीनमत एव महोमतं
मह्यां स्रुतमहोनतयान्यूनतया स्रुत्या रोचितं दीपितं परैरुत्कृष्टैः
परैः शक्रादिशत्रुभिरप्यनिराकृतं पुरं समन्तात्समं समतलमधगोपुरं
नापुरैश्चून्यं कृतम् । पादाद्यन्तयमकम् ॥ ११

भरतः । द्रुतमिवादि । पुरं लङ्कां समन्तात् सर्वतः समं भूमितुल्यं कृतम् उच्चानां
द्रुतत्वात् । कादृशं ? द्रुतं शीघ्रं द्रवीभूतं यती वज्रिसमागतम् अग्निसंयुक्तं महो भूमिं गतं
प्रवाहंण प्राप्तं अहीनद्युतिरोचितम् अहीनया उत्कृष्टया दुन्या दीपिता रोचितं शोभितम्
अहीनद्युतिना रावणैर्न रोचितं अभिलाषितमिति केचित् । चितं स्वर्णगृहादिभिर्यातम्
अत एव वज्रयोगे द्रवत्वमुक्तम् । अपगोपुरम् अपगतपुरद्वारं परैः उत्कृष्टैरपि परैः शत्रुभिः
इन्द्रादिभिः अनिराकृतम् अनभिभूतं “द्रुतं शीघ्रं विलीने च विद्राग्यं चाभिधेयवत्” इति
विश्वः । पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च यमकितत्वात् ॥ ११

श्रवण वाञ्छित अशीन-प्रउ सर्वपूरो अग्निमःसोपेण भोज गतिउ हरेश कृतमेण पडिउउ
जागिन, ये'पूरो पूरुके बडि प्रवण मऊरुओ अऊरुण करिउउ पाउरे नाई, आअ मेई पूरो मरु
निके आरुगुञ्ज उ ममउज हरेश गेण । ११

मिथुनयमकम् ।

नश्यन्ति ददर्शं वृन्दानि कपीन्द्र ।

हारीण्यवलानां हारीण्यवलानाम् ॥ १२

अन्वयः । कपीन्द्रः हारीणि हारीणि अवलानां अवलानाम् वृन्दानि नश्यन्ति (सन्ति)
ददर्शं ॥ १२

मङ्गिनाथः । नश्यन्तीति । कपीन्द्रो हारिणी मुक्ताहारिणी
मनोहारीण्यवलानाम् अनाथानाम् अवलानां स्त्रोणां नश्यन्ति
मिथो विश्लिष्यन्ति वृन्दानि ददर्शं । मिथुनयमकम् । यत्र षडक्षर-
पादं तनुमध्यावृत्तं तत्र मिथुनमिति लक्षणात् ॥ १२

भरतः । नश्यन्तीत्यादि । कपीन्द्रो हनूमन् अवलानां स्त्रीणां वृन्दानि समूहान् ददर्शं
दृष्टवान् । कौटुशाभि ? नश्यन्ति नामं प्रामुख्येन पलायमानानि वा । हारीणि हारयुक्तानि
हारीणि मनोहारीणि गृह्यादित्वात् णिन् । अवश्यं हन्यतीति आवश्यके णिन्निति परः ।
कौटुशानाम् अवलानाम् ? अवियमानरक्षकाणाम् अतिरक्षणानां वा । तनुमध्याच्छन्दः,
नक्षत्रं यथा—'तौ चेतनुमध्या' मिथुनयमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाकयुगलवत्
स्थितत्वात् ॥ १२

हनूमन् मेथिलेन, मुक्ताहारिणी मनोरमा अनाथिनी वसनीश्वर पलायन कारतेहे वा
विनाम एतौ हेतेहे । १२

वृन्तयमकम् ।

नारीणामपनुनुदुर्न देहखेदा-

नारीणामलसलिला हिरण्यवाप्यः ।

नारीणामनलपरीतपत्रपुष्पान्

नारीणामभ्रवट्टपेत्य शर्म वृक्षान् ॥ १३

अन्वयः । नारीणामलसलिलाः हिरण्यवाप्यः नारीणां देहखेदान् न अपनुनुदुः ।
नारीणाम् नारीणां अनलपरीतपत्रपुष्पान् वृक्षान् उपेत्य (स्थितानां) वर्ष्म न अभ्रवन् ॥ १३

मङ्गिनाथः । नारीणामिति । नारीणान्यासृतानि । रिषातेः
खादित्वाविष्टानत्वम् । तान्यमलानि च सलिलानि यासां ता
हिरण्यवाप्यो हिरण्यदोर्घिका नारीणां स्त्रोणां देहेषु खेदान्

सन्तापान्नापनुदुस्तासामपि क्वाथत्वादिति भावः । किं चारीणा-
मरिसम्बन्धिनोनाम् । अरिशब्दात् “तस्येदम्” इण्प्रत्यये “थस्येति
च” इति लोपे “टिड्वाणञ्—” इत्यादिना ङीप् । नारीणां स्त्रीणा-
मनलपरीतान्यग्निदग्धानि पत्रपुष्पाणि येषां तान् वृक्षानुपेत्य
स्थितानामिति शेषः । अन्यथा भिन्नकर्तृकत्वे ज्ञानुत्थानात् । शर्म
सुखं नाभवत् । पत्रदाहे छायाभावादिति भावः । इत्ययमकम् ॥१३

भरतः । नारीणामित्यादि । हिरण्यवाप्यः सुवर्णस्थलनिर्मितदीर्घिका नारीणां स्त्रीणां
देहखेदान् अग्निभन्नापत्रनितान् न अपनुदुः न अपनीतवत्यः । हिरण्यवाप्यः कौटुम्भः ?
आरीणामलसलिलाः आरीणं द्रुतम् अमलं निर्मलं सलिलं स्वर्णजलं यासु अग्रितेजसा
स्वर्णघटिततीरस्य द्रुतत्वात् स्वर्णजलं तत्र जातमित्यर्थः । आरीण्य चरणे आङ्पूर्वात्
क्तः, सूत्रादीरिति नः । किं वा शुक्लादारीणम् ईषद्वतं जलं यासु रोगी वधे गतौ
गत्यात् कर्त्तरि क्तः, ल्वादित्वात् क्तस्य नः षत्वञ्च । आरीणाम् अरिसम्बन्धिनोनां तासां
नारीणां वृक्षान् उपेत्य समीपे गत्वा स्थितानां शर्म सुखं नाभवत् न जातं स्थितानामित्य-
ध्याहारत् समाजकर्त्तृकता । वृक्षान् कौटुम्भान् ? अनलपरीतपत्रपुष्पान् अनलेनाग्निना
परीतं व्याप्तं पत्रञ्च पुष्पञ्च येषां तान् अत एव न शर्म । नारीणां कौटुम्भानां ? नारीणाम्
आपी नारा इति प्रीक्षास्तव भवानां ततो वा आगतानां वरुणलोकादानीतानामित्यर्थः ।
आरीणामिति अरिशब्दात् तस्येना इति षः । शर्म नाभवदित्यत्र पूर्वतो नञनुपज्यते ।
केचित् आरीणां शत्रूणां हिरण्यवाप्य इति पूर्ववत् योजयन्ति, नारीणां जलभवानामिति
न व्याचक्षते तन्मते परार्द्धेऽपि नञ् विद्यते । क्वचित् पुष्पाञ्जारीणामिति न हयसंयोगवत्
पाठो दृश्यते । तत्र पूर्वोक्तव्याख्यायां न नञनुपज्यस्य विद्यमानत्वात् । केचित् आङ्-
पूर्वादन्तरीणादिक इत्यर्थः । आ समन्तात् रीणां गच्छन्तीनामित्याहुः । प्रहर्षिणीच्छन्दः,
नक्षत्रं घटा—“वशाशभिर्भनञ्जराः प्रहर्षिणीय” इति । इत्ययमकमिति प्रतिपादं पुष्प-
फलस्यैव मूलेहन्तवदवस्थितत्वात् तथा हि “पादादौ सदृशं यस्य प्रतिपादं प्रदृश्यते । तद्वृत्त-
यमकं नाम कथ्यते कविपुङ्गवे” ॥ इति ॥ १३

अर्थस्य दोषिकाव निर्गल जल उठणु ७ अङ्क इण्प्रत्यये नारीणैरेण न देहेव सन्ताप दूत् कत्रिते
पारिण न । एवञ्च तांशान् अग्नि दक्ष पत्र-पुष्प दृक् सकल आङ्प्र कत्रिण ७ आङ्कि नाञ् कत्रिते
पारिण न । १७

पुष्पयमकम् ।

अथ लुलितपत्रत्रिमालं रुग्णासनवाक्केशरतमालम् ।
स वनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगामालम् ॥ १४

अन्वयः । ‘अथ सः अलं सीतां द्रष्टुं लुलितपत्रत्रिमालं रुग्णासनवाक्केशरतमालं
विविक्तमालं वनं जगाम ॥ १४

मङ्गिनाथः । अथेति । अथ नगरदाहानन्तरं स हनुमानलं

सीतां द्रष्टुं लुलितपतत्रिमालं विश्लिष्टपक्षिपङ्क्तिं रुग्णा भग्ना असना-
दयो वृक्षविशेषा यस्मिंस्तद्विविक्तमालमसङ्कीर्णपङ्क्तिं वनमशोक-
वनं जगाम पुष्पयमकम् ॥ १४

भरतः । अथेत्यादि । अथ दाहानन्तरं स हनुमान् अलं पर्याप्तं सीतां द्रष्टुं वनम-
अशोकवनिकां जगाम । वने कौटुम्भं ? लुलितपतत्रिमालं लुलिता चलिता पतत्रिणा
पत्रिणां माला संहरित्यत्र, 'यद्यपि कन्दःशास्त्रे सानुस्वारस्य गुरुत्वमनुशिष्टं' तथापि "तथा
पादानगोऽपि वा" इति वचनात्तस्य लघुत्वात् प्रथमपादे दादशमावा भवन्ति, किन्तु 'भवति
नेह विवर्तन' इत्याख्यायां प्रायिकं तृतीयगणस्यात्र मध्यगुरुत्वात् मद्यगणादो हन्ताजीनलहू-
च्छटयोऽजी विषम इत्यत्र नञः प्रशंसापरत्वमिति टीकाकृतम् । नागधमती यपक्षधस
श्रीदुषेन ही इगुरुमजसा गुञ्जिणोप गुणवर्ध आगही टेमिशचासेर इत्यनेन अप्राशस्त्याक्त-
त्वात् न तु विषमस्यजगणे लक्ष्यवर्धभूता गाथा भवतीति । वस्तुतः पत्रिमालमिति पाठः ।
मध्ये तकारपाठो लिखकप्रसादात् । रुग्णा भग्ना असनादयो यत्र वने, अमनः पीतसालः,
वाणो किष्किविशेषः, "केशरं हृद्गुलि प्रोक्त केशरी नागकेशरी । सिंहजटायां किष्कि-
पद्मागवकुलध्वपो"ति विश्वः । तमालः स्वनामख्यातः । विविक्ताः वृषगुभृता मालाः सजः
पङ्क्तयो यत्र तस्यथा "विविक्तः स्यादसम्पृक्ते विविक्तः शुभपूतयोः । आकवहृशिते धीरैर्विविक्तं
रहसि स्युत" मिति विश्वः । पुष्पयमकमिति प्रतिपादान्ते हन्तीपरि पुष्पवत् स्थितत्वान् ॥ १४

अनुवाद । लका प्रकैर ५५ हनुमान् सीतादेवोके प्रथिवार निश्रिठ अडाछ वाड इडेवा
५००० गकौसमाकुल खमाल-नाग-केशर-अमन-वाणादि गुरुममाच्छर एवः छिन्न लपि ६
पुष्प पामांगडु ७ अणोक-वदन गमन करिजेन । १४

पादादिमध्ययमकम् ।

घनगिरौन्द्रविलङ्घनशालिना

वनगता वनजद्युतिलोचना ।

जनमता दृष्टशे जनकात्मजा

तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी ॥ १५

अन्वयः । घनगिरौन्द्रविलङ्घनशालिना तरुमृगेण वनगता वनजद्युतिलोचना जनमता
तरुस्थलशायिनी जनकात्मजा दृष्टशे ॥ १५

मल्लिनाथः । घनति । घनगिरौन्द्राणां महाशैलानां विलङ्घने
शालत इति तच्छालिना तरुमृगेण हनुमता वनमशोकवनं गता
वनजस्य जलजस्येव द्युतिययोस्ते लोचने यस्याः सा । "न क्रोडा-द-
बद्धचः" इति डोषप्रतिषेधः । उनेषु मता विदिता गुणैः प्रथित-
त्यर्थः । भूते क्तः । यद्वा जनमता मतजना इष्टस्वजनेति बहुव्रीहिः ।
आहिताग्न्यादित्वाच्छायाः परनिपातः । अन्यथा "मतिर्बाह्व—"

इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । पक्षे “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति षष्ठ्यां “क्तेन च पूजायाम्” इति समासप्रतिषेधः स्यात् । तदस्य लशायिनो वृक्षमूल-
शायिनो जनकात्मजा सीता ददृशे दृष्टा । पादादियमकम् ॥ १५

भरतः । घनेनादि । तेन तदस्य गेष कपिल तदस्य लशायिनी जनकात्मजा ददृशे कर्मणि रूपम् । तेन कौटुम्भी ? घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना घना निविडा ये गिरीन्द्राः पर्यताः तेषां विलङ्घनं विद्यतेऽस्वेति अन्वयेन शालिन्प्रत्ययो बोध्य इति शाब्दिकाः । यद्वा तेषां विनङ्घनेन शालिन् शोभितं शीलं यस्य शङ्कु श्लाघायां णिनिः । डलथीरलथीश्चेति लत्वम् । कौटुम्भी ? वनगता अशोकवनिकास्थिता । पुनः कौटुम्भी ? वनजद्रुतिशोचना घने जले नायने इति गमादिवात् डः । वनजं पद्मं कैरवं वा तस्मैव द्युतिर्यथोक्तादृशे लोचने यस्याः सा “वनं सलिलप्रकाशने” इत्यमरः । पुनः कौटुम्भी ? जनेन मता ज्ञाता पतिव्रतात्वेन पूजिता वा, न तु जनानामिति षष्ठी, तथाचोक्तं—कारकषष्ठी न समस्यते इति न्यायात् । जनेन पूजिता क्तः, तद्व्युत्पत्तिं प्राप्तापि षष्ठी न स्यात्, अथास्यानित्यता च दृश्यते इति न्यायात् । यद्वा वर्त्तमाने क्तौ नातीतक्तस्य बाधक इति अतीते वा क्तः । तच्च चकारात् मन् बोधने धातुनामनेकार्थत्वात् पूजार्थेऽप्यस्य प्रयोगः । आदिमध्यमकमिति प्रतिपाद-
मादिमध्ययीस्तुल्यत्वात् ॥ १५

अनुवाप । महा-पर्यन्त अतिक्रमकारो इशुमान् अनेकाकनविशिता पदस्य-लोचनान् पर्यन्तजनपूजिता उक्तलनाशिनो जनकनान्मिनो मोऽऽक वेधिनैन । १७

विपथयमकम् ।

कान्ता सहमाना दुःखं च्युतभूषा ।

रामस्य वियुक्ता कान्ता सहमाना ॥ १६

अन्वयः । कान्ता दुःखं [च]सहमाना च्युतभूषा रामस्य कान्ता वियुक्ता सहमाना । वक्तव्ये इति ददृशे ॥ १६

मङ्गिनाथः । सीतामेव विशिनष्टि—कास्तेति । कान्ता काम-
नीया दुःखं त्रियोगदुःखमसहमानासृथ्यमाणा च्युतभूषा त्यक्तभूषणा
वियुक्ता विरहिणी । मानेन सह वर्त्तते इति सहमाना मानिनो ।
“वापसर्जनस्य” इति विकल्पाच्च सहस्य रुभावः । तनुमध्यावृत्त-
मुक्तम् । विपथयमकम् ॥ १६

भरतः । कान्तेत्यादि । जनकात्मजा सीता कौटुम्भी ददृशे ? कान्ता कमनीया दुःखं
वतीगजं सहमाना तथोद्देशेन न करीतीत्यर्थः । च्युतभूषया अपगतभूषा रामस्य कान्ता
प्रियावियुक्ता विर्यागिनो सहमाना मानेन चित्तसममत्तया पूजया वा सहिता । विपथयमक-
मिति पादद्वयार्थान्तरानुविपथेन प्रमाणाय यथाकतत्वात् । तनुमध्यावृत्तः ॥ १६

अनुवाप । इशुमान् कनयोश्च विधेय-इत्यमरेना विरलकारा मानिनो च विरहिणी
राम-पङ्कोके देवते लीगिजेन । १७

मध्यान्तयमकम् ।

इद[मित]मद्दुदारं तां हनूमान्मुदारं
रघुवृषभसकाशं यामि देवि प्रकाशम् ।
तव विदितविषादो दृष्टकृत्स्नामिषादः
श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माख्यवन्तम् ॥ १७

अन्वयः । हनूमान् मुदा आरं ताम् उदारम् इदम् अवदत्—हे देवि । तव विदित-
विषादः दृष्टकृत्स्नामिषादः (अहं) रघुवृषभसकाशम् अनिशं श्रियम् अवन्तं माख्यवन्त-
पर्वतं प्रकाशं यामि ॥ १७

मन्त्रिनाथः । इदमिति । हनूमान् मुदा हर्षेणारं द्रुतं तां
सीतामुदारं महार्थमिदं वक्ष्यमाणमवदत् । तदेवाह—हे देवि !
तव विदितविषादो विदितत्वदुःखः, आमिष मांसमदन्तीत्यामिषादा
राक्षसाः । “अदोऽनन्ने” इति विट्प्रत्ययस्यासरूपस्य “वासरूपे-
ऽस्त्रियाम्” इत्यबाधपक्षे कर्मण्यण्प्रत्ययः । दृष्टाः कृत्स्ना आमिषादा
येन सः, एवं कृतकृत्योऽहं रघुवृषभसकाशं रामसमीपमनिशं श्रियं
शोभामवन्तं पुशान्तं माख्यवन्तं नाम पर्वतं प्रकाशं व्यक्तं यथा तथा
यामि यास्यामि । भविष्यत् सामीप्ये लट् । मध्यान्तयमकम् ॥ १७

भरतः । मितमित्यादि । हनूमान् मुदा हर्षेण मितमत्याचरमुदारं गन्धीरायं ताम्
अवदत् । किमित्याह—हे देवि ! अर शीघ्रं रघुवृषभस्य रघुशैलस्य सकाशं समीपं माख्य-
वन्तं पर्वतं प्रकाशं यथा स्यात् तथा यामि । तव विदितो ज्ञातो विषादो येन विषादस्य
नित्यसापेक्षत्वात् समासः । दृष्टः कृत्स्नः सकल आमिषादो राक्षसो येन स तथा, अनिशं
सततं श्रियं शोभाम् अवन्तं माख्यवन्तं नाम पर्वतम् । मध्यान्तयमकमिति मध्यान्तपादर्ययम-
कित्तत्वात् । मालिनीवृत्तम् ॥ १७

अशुभापः । हनूमान् मरुर्ष भूतादेवोक्त एहे उदारं वाक्वा खलिनः,—हे देवि । आनि
तोमारं दुःखं अवगतं हरेद्यदि । समस्तं राक्षसके भविष्यति । एकमे चिनोतिष्ठतं बालावानं
पर्वतवामो वृषुःस्येनं एनेनं निःकटे नीचैः अकाशतावे गमनं करिव ॥ १७

गर्भयमकम् ।

उदपतद्वियदप्रगमः परै-
रुचितमुन्नतिमत्पृथुसत्त्ववत् ।

रुचितमुन्नतिमत्पृथुसत्त्ववत्-

प्रतिविधाय वपुर्भयदं द्विषाम् ॥ १८

अन्वयः । रुचितमुत् (न) नतिमत् पृथुसत्त्ववत् त्रिषां भयदं वपुः प्रतिविधाय
प्रगमः परैः रुचितम् उन्नतिमत् पृथुसत्त्ववत् (द्वैदृशं) विद्यत् उदपत् ॥ १८

मञ्जिनाथः । उदिति । रुचिर्ताप्वष्टजनेषु मोदत इति रुचित-
मुत् । क्विप् । स हनृमान् नतिमत् सोतापादयोः प्रणतिमत् पृथु
विशालं सत्त्ववत्सत्त्वसम्पन्नं द्विषां भयद वपुः प्रतिविधाय कृत्वा
अत एव न प्रगम्यत इत्यप्रगमो दुरासदः सन् । “ग्रहदृष्टनिश्चि-
गमश्च” इति कर्मण्यपप्रत्ययः । परैरुत्कृष्टैः सिद्धचारणादिभौ
रुचितं दीप्तमुन्नतिमदुच्छ्रायवत्पृथु महत् सत्त्ववत् खेचरानेकप्राणि-
मदीदृशं विद्यदाकाशं उदपतदुत्पपात । गर्भयमकम् ॥ १८

भरतः । उदपतदित्यादि । कपिर्विद्यदाकाशमुदपतत् उत्पपात । कौदृशः ? परैः
शत्रुभिः अप्रगमोऽनभिभवनीयः । न प्रगम्यतेऽसौ अप्रगमः, यद्वा परैः सह नास्ति प्रकृष्टं
गमन यस्येत्यर्थः, अतिशीघ्रगामित्वात् । कौदृशं ? विद्यतः परैः उत्कृष्टैः अन्तरीक्षगामिभिः
रुचिरं दीपितं, पुनः कौदृशम् ? उन्नतिमत् उच्छ्राययुक्तं पृथुसत्त्ववत् महाप्राणियुक्तम् उन्नति-
मत् इति सत्त्वविशेषणं वा । किं कृत्वीदपतदित्याह—द्विषां शत्रूणां भयदं वपुः, रुचिर-
मुत् रुचिरान् इष्टान् मोदते इति क्विप् । नतिमत् तदानीं देवेषु कृतप्रणामत्वात् । गर्भं
यमकमिति मध्यपादद्वयस्य यमकितत्वात् ॥ १८

अभूवान् । अपत्रादेष्व औत्तिकर अभूवान् भीतापत्ते अपत्र इहेडा मरुत्तरजन विनात
पेशे वात्रन कत्रिशा सिद्धजननेणोत्थित मशाप्राणिपूर्ण उक्त आकाशे उथित इहेलेन ॥ १८

सर्वयमकम् ।

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रो

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रः ।

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रो

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रः ॥ १९

अन्वयः । विकृतः समुद्रः मरुत्वान् (सन्) बभौ । (तथा सति) विकृतः मरुत्वान्
समुद्रः (सन्) बभौ । समुद्रः मरुत्वान् विकृतः (सन्) बभौ । मरुत्वान् विकृतः
समुद्रः (सन्) बभौ ॥ १९

मञ्जिनाथः । बभारिति । विविधं कृतं कारणं वनभङ्गनगर-
दाहादिकं यस्य स विकृतो विक्रान्त इत्यर्थः । सुद्रयाभिज्ञानरत्नेन

मह वत्तत इति समुद्रो मरुद्वायुरस्यास्ति जनकत्वेनेति मरुत्वान्
 मारुतिः । “भयः” इति मतुपो मकारस्य वत्वम् । बभौ बभामि ।
 इति प्रथमपादार्थः । अथ विकृतो विप्रकृतो रावणेन परिभूतो
 मरुतो देवा अस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः । ‘इन्द्रो मरुत्वान्’ इत्य-
 मरः । मुद्रं रातीति मुद्रो हर्षप्रदो हनूमान् । “आतोऽनुपसर्गं
 कः” । तेन सह वत्तत इति समुद्रः सन् बभौ । चिराद्रावणाव-
 मानार्थकमित्त्रलाभादिन्द्रोऽप्यमन्दमाननन्देत्यर्थः । एष द्वितीय-
 पादार्थः । अथ समुद्रोऽधिर्मरुत्वान् वायुमान् हनूमल्लङ्घनवेगवात
 इत्यर्थः । अत एव विकृतः क्षुभितः उद्वेलः सन् बभौ । सांऽपि
 तेन हृष्ट इत्यर्थः । इति तृतीयपादार्थः । अथारम्भकत्वेन प्रेरक-
 त्वेन वा मरुदस्यास्तीति मरुत्वान्मेघो विकृतः कांपवेगवाताहत्या
 क्षुभितो विस्तृतः समुद्रः समुद्रकल्पो बभौ । इति चतुर्थपादार्थः ।
 सर्वयमकम् ॥ १८

भरतः । बभावित्यादि । मरुत् वायुः पितृत्वेन वेगजनितत्वेन वा विद्यते यस्य स हनू-
 मान् बभौ मरुभे इत्यन्वयः । कौटुम्भः ? विविधानि कृतानि वनभङ्गलङ्घनादाहादीनि येन
 मः । समुद्रः मुद्रया प्रथमिज्ञानेन चूडामण्डिता सहितः, “मुद्रा प्रत्ययकारिणी” इति
 कौष. । इति प्रथमपादार्थः । तस्मिन् क्षयाभूते सति मरुत्वान् इन्द्रो बभौ तृताप, धातुना-
 भनकार्यत्वात् भातिरव तीर्थ । कौटुम्भः ? विकृतः पराभवात् विगता क्रियाः जगत्परिपालन-
 रूपा यस्य सः । समुद्रः मुद्राव्याभिः अक्षरीभिः सहितः इति द्वितीयपादार्थः । समुद्रः सा-
 रीऽपि बभौ चूकोप धातुनाभनकार्यत्वात् भातिरव कौपि । पुनः पुनर्वाग्निरेण लङ्घनात् ।
 कौटुम्भः ? मरुत्वान् मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य सः । “मरुतो पवनामरौ” इत्यमरः । अत-
 एव विकृतः अतिक्रान्तमर्थ्यादः । वीन् पक्षिः कृणति वेषने इति विकृतः, कृमी ध वेषं
 पूर्वस्य कः, अतिक्रान्तमर्थ्यादत्वात् । इति तृतीयपादार्थः । वाचकत्वेन मरुच्छब्दो विद्यतेऽस्य
 मरुत्वान् वायुर्बभौ वाति स्य, भातिरव गत्यर्थः । केचित् मरुद्वायुर्वाग्निं गच्छन् बभौ मन्वे-
 रानित्यत्वात् न तस्य दत्वम् । यदुक्तां—“सन्धिरकपदे नित्यो नित्यो धातुपसर्गयोः । सन्धिरपि
 तथा नित्यः स चान्यत्र विभाषितः ॥” इत्याहुः । स्वमते सन्धेरनित्यत्वम्, णवातो डीरित्यत्र
 श्रीकरणेनैवेष्टसिद्धौ डित्करणेन प्रापितमिति देवीदामचक्रवर्तिनीकम् । कौटुम्भः ? विकृतः
 मन्दगतित्वात् पुनश्चेद्वात अन्यथाभूतः । समुद्रः समुत् सहर्षो रीऽर्घ्यत्वात् वायीरपिसख-
 त्वात् । किं वा स इति विश्वथ्यपदम्, स लोकापालत्वेन प्रसिद्धो वायुरित्यर्थः । मुद्रं प्रीतिं
 गात्रसंसर्गात् राति ददातीति मुद्रः । इत्यर्थं चतुर्थपादार्थः । सर्वत्र भातेदौघाणत्वमेव युक्त-
 मिति । केचित् नैकं पदं हिः ‘प्रयोज्यं प्रायेणैकार्यत्वेन तेनात्र भातिर्नानार्थत्वेन प्रयुक्ती न
 दोषावह इत्याहुः । सर्वयमकमिति पादचतुष्टयस्य तुल्यरूपत्वात् । कण्ठाभरणेन मङ्गाय-
 मकानिदमुक्तम् । तथा हि—“एकाकारचतुष्पादं महःदमकमुच्यते” इति । अट्टमते

पङ्क्तिरिति नाम । तदुक्तम्—“अन्वीन्व पश्चिमयीराहत्या पादयोर्भंगति पुष्टः । सर्वैः
साङ्गं युक्तम् प्रथमस्य जायते पङ्क्तिः ।” इति ॥ १९

अनुवाच । लक्ष्मीशो वनडङ्गकाशो हनुमान् मोक्षान्तु अङ्घ्रिजान् त्रिणि पाईशा लोभा
पाडेते लोभितेन । ताहाते त्रिवणपरवाङ्घ्रिः देवराज इत्य हनुमान्के वक्तृरूपे पाईशा
आनन्धित इहेतेन । हनुमानेर गतिवगे ठकल कुरु कल्पि लोभा पाईते लोभित ।
अनुवातेन गतिजनित वाववेगे सकालित मेघ समुद्रेण चात्र अकानित हईशाङ्घ्रि ॥ १९

महायमकम् ।

‘अभियाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करे क्षणम् ॥

अभियाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्षणम् ॥२०

अन्वयः । (हनुमान्) वरं तुङ्गं रुचिरं कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं भूभृतम् पुरः
पुष्करे क्षणम् अभियाता । वरं तुङ्गं रुचिरं पुरः कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्षण
भूभृतम् अभि याता ॥ २०

मल्लिनाथः । अभियातेति । वरं श्रेष्ठं तुङ्गं शृङ्गोन्नतं रुचिं
रातोति रुचिरं प्रीतिदम् । “आतोऽनुपसर्गं कः” । कर्कशं मानु-
मत्वात्काठिनं प्रथितं विस्तृतं धाम सिद्धविद्याधरादीनां विहारस्थानं
मसत्त्वमनेकप्राणयुक्तं भूभृतं महेन्द्राद्रिं यत्राङ्गदादयः प्रतीक्ष-
माणाः स्थिता इति भावः । पुरो लङ्कापुरात् पुष्करं व्योम्नि क्षण-
मभियाता आकाशमार्गं क्षणादायाता इत्यर्थः ।

अन्वयः—वरमभीष्टं सर्वलोकाप्रियं तुङ्गं गुणोन्नतं रुचिरं
सुन्दरं पुरः पुरोभागे वक्षसि कर्कशं भाग्यलक्षणत्वादिति भावः,
प्रथितं प्रख्यातं धाम सर्वाश्रयं तेजोमयं वा, ससत्त्वं सत्त्वसम्पन्नं
मार्त्तिकं वा, पुष्करेक्षणं पुण्डरीकाक्षं भूभृतं राजानं राममभि
रामं प्रति याता । पादार्धावृत्तिवच्छ्लोकावृत्त्या यमकं महायमक-
मुच्यते ॥ २०

भरतः । अभीष्टादि । अर्थात् अत्र हनुमान् कर्ता भूभृतं राजानं रामम् अभियाता
अभिगमिष्यति उा रूपम् । यथा भूभृतम् अभियाता आभिमुख्येन गन्ता हनुमान् अभी
भाति अ इति पूर्वैरान्वयः । कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तते इति लक्ष्मीशेऽपि
कर्मणि द्वितीया । किं वा श्रीलार्थत्वं विवक्षितम्, किं वा अभियोगे द्वितीया । भूभृतम्

कौटुम्भ ? वरं श्रेष्ठं तुङ्गं सर्वेषाम् उपरि स्थितं महाकुलीनत्वात् । रुचिरं सर्वाङ्गसुन्दरं पुरोऽग्रे ववःस्थले कर्काशं महापुरुषत्वात् कठिनं लीमशं वा प्रथितं लोकाविख्यातं धाम गृह्ण गृह्णानाम् इत्यर्थान् । तेजःस्वरूपं वा, ससत्त्व सपराक्रमं सखगुणयुक्तं वा पुष्करेक्षणं पुष्कर-वत् पद्मवत् ईशधे लोचने यस्य तम् । किं वा युद्धार्थं पुष्करं शरम् ईक्षते पश्यति इति नन्द्यादित्वात् अभनः । अभिधादि । तं न हनूमता पुरी लङ्कायाः सकाशात् यत्र अङ्गदादयः सन्ति तं भूयत पर्वतम् अभि लक्ष्मीकृत्य याता गच्छता पुष्करे आकाशे धाम तेजः क्षथ मुहूर्तं प्रथितं विस्मारितम् यातेति यातेः शब्दः । भूयतं कौटुम्भ ? वरं त्रियतेऽसौ वरं कर्म-यत् । देवाग्निभिः अङ्गदादिभिर्वा व्रतमित्यर्थः । किं वा वरं श्रेष्ठं, किं वा भूयतम् अभि लक्ष्मीकृत्य या गच्छता, यातीति या कर्त्तारि क्तिप् । धीरालोपीऽप्येषाविति टापरं आलोपः । अनावरम् अतति सातत्येन गच्छतीति अतो वायुः सूर्यादिर्वा । अत सातत्यगमने पचादित्वा-दन् । आरण्योतीत्यावरः । अचापि पचादित्वादन । अतस्यावरमिति समासः । पर्वतविशेष-धत् । यतस्तुङ्गम् अत्युच्चं । किं वा भूयतम् अता गच्छता अततीति अत् कर्त्तारि क्तिप् । अभिधा अविद्यमानभयेन हनूमद्विशेषणम् । आवरम् आरण्योति अथात् सूर्यादीन् तुङ्गत्वात् इत्यावरं पूर्ववत् । पुनःकौटुम्भःपर्वतं रुचिरं तुष्टिदं रुचिं राति ददाति हनूजनादिति डः । कर्काशं कठिनं पाषाणमयत्वात् । ससत्त्वं प्राणिभिर्हिंसादिभिर्युक्तम् । “पुष्करं पद्मे जे व्योम्नि पय कर्करायथीः । औषधवीपविहृगतैर्यगाजोरगानरैः । पुष्करं तृथ्यवत्तो च काण्डे खड्ग-फलैऽपि च ॥” इति विश्वः । महायमकमिति आद्य श्लोकस्य द्वितीयश्लोकेन यमकितत्वात् । तथा च रुद्रटः—“अहं पुनराहर्षं जनयति यमकं समुद्रकं नाम ।” श्लोकस्तु महायमक-मिति ॥ २०

अशुभाग । हनुमान् लङ्कापुरं गृहेते आकाशे उडिग्रा श्रेष्ठे उग्रत गुह्यं हनव कठिनं विनालं सिक्विष्ठाधरामिदं विहाररूपं वशजोवपूर्णं मन्त्रेण पक्ष्मतेगमनं करिःमन एव नरश्रेष्ठं सर्व-क्षेत्रेण नृत्तं हनूमरं पुरवक्त्रं लोकाविख्यातं सर्वलोकान्तरं सर्वगुणान्नी कमलःलोचनं रात्रं राम-चन्द्रं निकटे उपविष्टं गृहेलेन ॥ २०

आद्यन्तयमकम् ।

चित्रं चित्रमिवायातो विचित्रं तस्य भूयतम् ।

हरयो वेगमासाद्य सन्वस्ता मुमुहुरमुहुः ॥ २१

अन्वयः । चित्रं विचित्रं चित्रमिव भूयतम् आयातः तस्य वेगम् आसाद्य हरयः सन्वस्ताः मुहुः मुहुः ॥ २१

मङ्गलनाथः । चित्रमिति । चित्रमद्भुतं विचित्रं गेरिकादि-नानावर्णमत एव चित्रमिवालेख्यमिव स्थितम् । ‘आलेख्याश्चय्यो-श्चित्रम्’ इत्यमरः । भूयतं पर्वतम् आयाते आगच्छतः । यातेलेटः शतरि डस् । तस्य हनूमतो वेगमासाद्य प्राप्य हरयः कपयः सन्वस्ता मुहुः पुनः पुनर्मुमुहुर्मीहं गताः । श्लोकाद्यन्तयमकम् । इति यमकाधिकारः शब्दालङ्कारभेदः ॥ २१

भरतः । चित्रमियादि । तस्य हनूमतः चित्रम् अद्भुत वेगं धर्मं आसाद्य प्राप्य
 करयः कपयः सन्तुष्टाः सन्ती महर्षारं वारं दमुहर्षाहम् उपगताः । तस्य कौटुम्भ्यः ?
 मन्त्रं पर्वतम् आयातः आगच्छतः यानिः श्रुतः । कौटुम्भ्यः भूभृत् ? विचित्रं गैरिकादिभि-
 र्बानानां च एव चित्रमिव आनन्दमिव । आद्यन्तयमकुमिनि द्रोकस्यादावन्ते च
 यमकितत्वात् ॥ २१

अशुभान् । वानरगण चित्रित पट्टेव चित्रं गैरिकादि नानावर्णैः रञ्जित विचित्रं पश्येत्
 अशुभेन आगमनकानो हनूमतेन गच्छितेन उक्तं इत्यं वाऽत्रैवाव मृच्छि ६ इहेते मागिन् ॥ २ :

गच्छन् स वारौघ्यकिरत् पयोधेः

कूलस्थितांस्तानि तरूनधुन्वन् ।

पुष्यास्तरांस्तेऽङ्गसुखानतन्वन्

तान् किन्नरा मन्मथिनोऽध्यतिष्ठन् ॥ २२

अन्वयः । सः गच्छन् पयोधेः वारौघ्यं अकिरत्, तानि कूलस्थितान् तरून् अधुन्वन्, ते
 अङ्गसुखान् पुष्यास्तरान् अतन्वन्, तान् मन्मथिनः किन्नराः अध्यतिष्ठन् ॥ २२

मस्तिनाथः । अथार्थालङ्काराः । गच्छन्निति । स हनूमान्
 गच्छन् वेगेन पतन् पयोधेर्वारौघ्यकिरद्विचित्रवान् । तानि विचित्र-
 वारिणो कूले स्थितांस्तारूनधुन्वनकम्पयन् । ते धृता वृक्षा अङ्गानां
 सुखयन्तीति सुखान् सुखकरान् । पचाद्यच् । पुष्यास्तरान् कुसुम-
 तल्पान्यतन्वन् । तान् पुष्यास्तरान् मन्मथिनः कामिनः किन्नरा
 अध्यतिष्ठन्नधिष्ठितवन्तः । अत्र वारावच्छेपादीनां पूर्वपूर्वस्थोत्तरो-
 त्तर प्रति क्रमेण कारणत्वात् कारणमालाख्योऽलङ्कारः । तथाच
 सूत्रम्—“पूर्वपूर्वस्थोत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाले”ति ॥ २२

भरतः । गच्छन्नित्यादि । स हनूमान् गच्छन् वेगेन वायुना पयोधेर्वारौघ्यं अकि-
 रन् कू श विक्षेपे । तानि वारौघ्यं विचित्रानि सन्ति कूलस्थितान् तरून् अधुन्वन् अकम्पयन्
 पुत्र न कम्पे । ते तरवः कम्पिताः सन्तः पुष्याणामास्तराणि अतन्वन् विषादरितवन्तः ।
 तन् दुःखं विलारि । अङ्गसुखान् शरीरे सुखजनकान् सदुस्सर्गत्वात् तान् पुष्यास्तरान् किन्नरा
 मन्मथिनः कामिनः सन्तः अध्यतिष्ठन् अध्यवात्सुः कर्म्मक्रियेत्यादिना उच्यते ढलम् । आदि-
 दीपकमिव गच्छन् इत्यादौ उपादानात् तदेव सर्वां क्रियां दीपयति अथासां तन्मूलत्वात् ।
 अकिरत् इति युदादौ हतं तेनैव अन्यासामपि क्रियाणाम् हृद्वीपनादिति कैचित् । तथाहि
 अकिरदिति क्रियापदं कौशाणि वारौघ्यं इति योजना । इदं सर्वम् ॥ २२

अशुभान् । पवनपुत्र वेगे गमनं करिष्यन् समुद्रं जलमग्निं चिकिञ्च करिष्यन् । ऐ जल-
 राशिं जलं उरुगणके कल्पितं करिष्यन् । सेहै कल्पितं वृकसकलं मथकरं पूष्यास्तरं
 विस्तारं करिष्यन् एवमं क्रियासकलं किन्नरवृत्तं सेहै पूष्यास्तरं उपवेश्यन् करिष्यन् ॥ २२

स गिरिं तरुषण्डमण्डितं

समवाप्य त्वरया लतामृगः

स्मितदर्शितकार्यनिश्चयः

कपिसैन्यैर्मुदितैरमण्डयत् ॥ २३

अन्वयः । सः लतामृगः (हनुमान्) तरुषण्डमण्डितं गिरिं त्वरया समवाप्य स्मित-
दर्शितकार्यनिश्चयः (सन्) मुदितैः कपिसैन्यैः (आत्मानं) अमण्डयत् ॥ २३

मल्लिनाथः । स इति । स लतामृगो हनुमान् तरुषण्ड-
मण्डितं गिरिं महेन्द्रं त्वरया समवाप्य स्मितेन हासेन दर्शितकार्य-
निश्चयः सूचितकार्यसिद्धिः सन् अत एव मुदितैर्हृष्टैः कपिसैन्यैरम-
ण्डयदात्मानमलंचकार, सद्यस्तैः परिवेष्टितोऽभूदित्यर्थः । तत्तच्छ-
मण्डनमिति भावः । अत्र स्मितदर्शितेत्यादिपदार्थस्य विशेषण-
गत्या चतुर्थपादार्थं हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । 'हेतो-
र्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥ २३

भरतः । स गिरिमित्यादि । स लतामृगः कपिहनुमान् प्रयोजककर्ता, अङ्गदादिभिः
अध्यासितं गिरिं त्वरया वेगेन समवाप्य मुदितैर्हृष्टैः कपिसैन्यैः प्रयोजोः अमण्डयत् शोभया-
मानम् । गिरिमिति काकाचिगोलकन्याशेन उभयत्र सम्बध्यते । मौषादिकमडिघातो
प्रेरणे जिः । किं वा स लतामृगः कर्त्ता त्वरया गिरिं समवाप्य कपिसैन्यैः करणभूतैः
अमण्डयत् शोभते अ, चौरादिकमडिघातो रूपम् । कि मडिभूषे । गिरिम् कौड्य १
तरुषण्डैः ब्रह्ममूर्धैर्मण्डितम् । कपिसैन्याना मुदितत्वे हेतुमाह—स्मितेति । स्मितेन
ब्रह्महासेन दर्शितो ज्ञापितः कार्यस्य सौताटशंरूपस्य निश्चयो येन । “षण्ड पद्मादि-
सङ्घाते “षण्डः स्यात् गोपतावपि” इति विश्वः । सुन्दरीच्छन्दः । तल्लक्षणे यथा—
“अयुजोर्वादि सौ जगौ युजोः सभराण्यौ यदि सुन्दरी तदा” इति । अत्र 'वाक्यभेदाभावे-
ऽपि अमण्डयत् इति अन्तिमक्रियापदेन सम्यग्वाक्योपकारात् अन्तदौपकम् । किं वा
गिरिम् अवाप्य तं स्वयम् अमण्डयत् कपिसैन्यैश्च अमण्डयदिति वाक्यभेदोऽत्र मन्यः ॥ २३

अशुभान्- । सेठे भाषायुग सङ्घट्टे पर्वतेऽग्नौ प्रगमन् अग्निना कार्यानि किञ्चिन्नकं संवत् १९९
कविल एवः आनन्दिठ वानरसेमण्डलं वेष्टितं इहेना शोभा पाईते नागिल ॥ २०

गरुडानिलतिग्मरश्मयः

पततां यद्यपि सम्मता जवे ।

अचिरेण क्वंतार्थमागतं

तममन्यन्त तथाप्यतीव ते ॥ २४

अन्वयः । पततां जवे गरुडानिलतिग्मरश्मयः सन्धता यद्यपि, (तथापि) ते अचिरेण कृतार्थम् आगतं तम् अतीव अमन्यन्त ॥ २४

मङ्गिनाथः । गरुडेति । पततां गच्छतां मध्ये जवे वेगविषये गरुडानिलतिग्मरश्मयस्तार्क्ष्यवायुसूर्याः सम्मतः यद्यपि प्रसिद्धा एवेत्यर्थः । 'यद्यपौत्ववधारणे' इति केशवः । तथापि ते वानरा अचिरेणाविलम्बेन कृतार्थं कृतकार्यं सन्तमागच्छन्तं हनूमन्तमतीवामन्यन्त तेभ्योऽप्यधिकजवं मेनिर इत्यर्थः । तदधिकजवत्वेऽचिरेण कृतार्थमागतामिति विशेषणेन हेतुक्तेः पूर्ववत्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तन्मूला च तदधिकजवासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरित्यलङ्काराङ्गिभावेन सङ्करः । अत्र गच्छन्नित्यादिश्लोकत्रये क्रमादाद्यन्तमध्यावसानेषु क्रियापदप्रयोगादाद्यन्तमध्यदीपकानीत्युक्तं जयमङ्गलाकारेण तत्परममङ्गलं लक्षणापरिज्ञानात् । अत्र "प्रस्तुताप्रस्तुतानां च सामस्यं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते ॥" इति लक्षणागन्धस्याप्यसंभवादित्यलं वृथालापैः ॥ २४

भरतः । गरुडेत्यादि । गरुडवायुसूर्या यद्यपि पततां गच्छतां मध्ये जवे वेगविषये लीकस्य सन्धता अभिमताः तथापि ते कपयः तं हनूमन्तम् अतीव अवन्तम् अमन्यन्त ज्ञातवन्तः, मन्वीङ् बोध । यतोऽचिरेणैव कालेन कृतार्थम् आगतम् । मध्यदीपकमिति सन्धता इत्यस्मान्मन्वेत्यस्य वा क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्टत्वात् । विद्यासानगस्तु जव इति कारकपदं मध्ये गूशमाणम् अतीव इत्यपि दीपयतीति कारकदीपकमिदमित्याह ॥ २४

अश्वराज । यदि ७ ऊठगांभीदिग्मर मध्ये गरुडं पवन ७ सूर्याः अष्ट, तांश हरेणैव ऊठ कृतार्थं अतांगत इन्मनकइरे अताञ्ज वेगनानी नन करिणांदिन ॥ २४

ब्रगाकन्दरलौनशस्त्रसर्पः ।

पृथुवचःस्थलकर्कशोरुभित्तिः । "

च्युतशोणितवडधातुरागः ।

शुशुभे वानरभूधरस्तदासौ ॥ २५

अन्वयः । । ब्रगाकन्दर-लौनशस्त्रसर्पः पृथुवचःस्थलकर्कशोरुभित्तिः च्युतशोणितवडधातुरागः असौ वानरभूधरः तदा शुशुभे ॥ २५

मङ्गिनाथः । व्रणेति । व्रणाः प्रहारमार्गाः तेषु एव कन्दरेषु दरीषु लौनाः शस्त्राणि बाणा एव सर्पा यस्य सः । पृथुवचःस्थल-

मेव कर्कशोरुश्च भित्तिस्तटं यस्य सः । अचुतं सुतं शीणितमेव बद्धो
घनीभूतो धातुरागो यस्य सः । असौ वानर एव भूधरोऽद्रिस्तदा
शुशुभे । सावयवरूपकम् ॥ २५

भरतः । ब्रणेत्यादि । असौ वानरस्वरूपभूधरस्तदा वानरमध्यगमनकालि शुशुभे दीप्यते
अ । कौटुम्भः ? ब्रथानि शस्त्रचतस्ररूपाणि कन्दराणि तेषु क्रीणाः शस्त्ररूपाः सर्पा
यस्य पृथु विस्रोथं वक्षःस्थलमेव कर्कशोरुः कठिनोरुः भित्तिः यस्य, शीणितमेव बद्धधातुरागः
द्विष्टगैरिकादिरागः अचुतो यत्र । रूपकमिति ब्रथादीनां कन्दरादिभिः इह सादृशं न
वाच्यं, किन्तु अर्भेद एव विवक्षितः । स च यद्यपि बाधितः तथापि सादृश्यातिशयव्यञ्ज-
नात् तद्यात्वं गम्यते । यदुक्तम्—“उपमेव तिरोभूतमेदा रूपकमिष्यते” इति । “उप-
मानेन यत्तुल्यमुपमेयस्य कथ्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकश्चेव तद्विदुः ॥” इति च ।
यदि ब्रथानि कन्दराणि इव वानरी भूधर इव इत्युपमानसमासि उच्यते तदेतत् एव लुपीप-
मोदाहरणं बाह्व्यम् । यद्वा उपमानसमासेऽपि रूपकलमिति मते उदाहरणमिदम् ।
तथाच सरस्वतीकण्ठभरणे—“यदीपमानशब्दानां गौणवृत्तिरुपाग्रया । उपमेये भवेद-
र्थात्मना तद्रूपकं विदुः ॥” इति ॥ २५

अशुवाप । गणेश्वर अश्वर चिह्नकण गद्वरे भङ्गरूप सर्पमकल वर्द्धमान रश्मिाहे, याश्वर
विनाल वक्रःशुन, कठिन, उकदेषण भिङ्गिणे णोडा पाडेतेते, एवः कश्चित् रङ्गमकल गैरिकापि
धातुरागैरे श्वर अङ्गे मन्नि इत् रश्मिाहे, उद्भूत कपिङ्गण पर्वत णोडा पाडेते नागिन ॥ २६

चलपिङ्गकेसरहिरण्यलताः

स्फुटनेत्रपङ्क्ति [चारु] मणिसंहतयः ।

कलधौतसानव इवाथ गिरेः

कपयो बभुः पवनजागमने ॥ २६

अन्वयः । अथ पवनजागमने (सति) चलपिङ्गकेसरहिरण्यलताः स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणि-
संहतयः कपयः गिरेः कलधौतसानवः इव बभुः ॥ २६

मृत्तिनाथः । चलेति । अथ पवनजागमने हनूमत्समागमे
सति चलाः पिङ्गाःपिशङ्गाः केसराः सटा एव हिरण्यलता येषां ते,
स्फुटानि विक्रान्तानि नेत्राण्येव चारुवो मणिसंहतयो येषां ते ।
कपयोऽङ्गदादयो गिरिहनूमानेव गिरिस्तस्यैव कलधौतसानवः
कनकप्रस्था इव बभुरित्युत्प्रेक्षा ॥ २६

भरतः । चर्चन्यादि । अथानन्तरं कपयोऽङ्गदादयः पवनजस्य हनूमत्समागमने बभुः
शीभन्ते अ । तस्यैव गिरेः कलधौतसानव इव स्वर्णसानव इव । “कलधौतं कथ्यन्मनाः”
इति विश्वः । कौटुम्भः ? पिङ्गकेसराणि कपिलसटा एव हिरण्यलताः ताः चलाश्चला
येषाम् । नेत्रपङ्क्तय एव मणिसंहतयस्ताः स्फुटा उच्यन्ता येषाम् । इदमपि रूपकमेव

केशराणां लतात्वेन नेत्राणां मणिलेन च रूपयात्, किन्तु कलधीतसानूनां विशिष्टत्वाद्-
विशिष्टोपमायुक्तमिति ॥ २६

अशुभान् । अनन्तरं हनुमानेन आगमने चक्रेण पिञ्जल वर्ष केशररूपेण अर्पणतांशानो विक-
सितं नेत्ररूपेण अनोहरं मणिमयं प्रसम्पन्नं वानरवृन्दं हनुमानरूपेण गिरिरं सुवर्णमयं मासुपेशेन छाया
विराजितं इहेन ॥ २७

कपितोयनिधीन् प्रवङ्गमेन्दु-
मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन ।
वचनामृतदौधितौर्वितन्व-
न्नक्तानन्दपरोतनेत्रवारोन् ॥ २७

अन्वयः । प्रवङ्गमेन्दुः कपितोयनिधीन् मधुरेण दर्शनेन मदयित्वा वचनामृतदौधितौ-
र्वितन्वन् आनन्दपरोतनेत्रवारोन् अकृत ॥ २७

मङ्गलनाथः । कपोति । प्रवङ्गमो हनुमानेवेन्दुः कपोनङ्गदादौ-
नेव तोयनिधोन् समुद्रान् मधुरेण मनोहरेण दर्शनेन दर्शनदानेन
मदयित्वा हर्षयित्वा वचनान्येवामृतदौधितौरमृतकिरणान् वितन्वन्
विस्तारयन्नानन्देन परोतानि प्रहृष्टानि, नेत्रवारोरेण येषां तानुङ्गतानन्द-
वाध्यान् क्षुभितजलांश्चाकृत कृतवान् । अत्र वारिहयस्याभेदाध्यव-
सायादतिशयोक्तिः । सा च रूपकोपेतेति सङ्करः ॥ २७

भरतः । कपोत्यादि । प्रवङ्गमो हनुमानेव इन्दुः कपोनेव समुद्रान् मधुरेण प्रम-
दर्शनेन मदयित्वा हर्षयित्वा वचनान्येव अमृतदौधितौः सुधासम्बन्धिकिरणान् वितन्वन् युञ्ज-
त्तत्तान्त्वबीधकमाह्लादकवचनमुदाहरन् आनन्देन हर्षेण परोतं सञ्जातं नेत्रवारि येषां तान्
पर्वविधान् अकृत कृतवान् । मदी हर्षम्लपनयोः घटादित्वात् ऋशः । एतच्छेषार्थान्वयसित-
मवतंसकमिति एतत्पकम्, उक्तादन्वयः शेषः रूपकादन्य इत्यर्थः । रूपितार्थादन्यार्थं
अनन्दपरोतनेत्रवारोन् अकृत इत्येवंरूपः तेनान्वयसितं युक्तम्, अवतंसकं नाम विसदृश-
स्यार्थस्योक्तत्वात् । एतद्वान्यः खण्डरूपकमित्युक्तम् ॥ २७ •

अशुभान् । हनुमानरूपेण चक्रेण कापिसङ्करे अनन्तरं वर्णनेनेन आनन्दित कविशो वाक्या-
प्रसङ्गकरण अकारेण तांशदिगके आनन्त्यात् शोशो प्राचितं त्रिरशाहेन ॥ २७

परिखा [खे] दितहृद्य [विन्ध्य] वीरुधः

परिपीतामलनिर्भराम्भसः ।

दुधुवुर्मधुकाननं ततः

कपिनागा मुदिताङ्गदाज्ञया ॥ २८

अन्वयः । मतः कपिनागाः परिखादितहृद्यवीरुधः परिपौतामलनिर्भराभसः मुद-
लः कदाञ्चया मधुकाननं दुधुवुः ॥ २८

मल्लिनाथः । परीति । ततो हनूमत्समागमनानन्तरं कपयो
नागा इव कपिनागाः कपिश्रेष्ठाः । सर्पमितसमासः । अत एवो-
पमालङ्कारः । परिखादितहृद्यवीरुधः परिपौतामलनिर्भराभसो
विश्वराचले जलविहारफलभक्षणापनुन्नश्रमाः सन्त इत्यर्थः । मुदि-
तस्य हृष्टस्यः कदाञ्चया मधुकाननं मधुवनाख्यं सुधीवोद्यानं
दुधुवुरिच्छाविहारेणोपदुधुवुरित्यर्थः ॥ २८

भरतः । परीत्यादि । ततोऽनन्तरं कपय एव नागा हस्तिनी मुदितस्य हृष्टस्य अह-
दस्य आञ्चया मधुकाननं सुधीवोद्यानं दुधुवुः कल्पितवन्तः । मधुवनं भङ्ग्या भुक्तवन्त
इत्यर्थः । कीदृशाः ? परिखेदिता मर्दिता विश्वरूपं तस्य वीरुधी लता यैः ते । तथा परि-
पौत निर्मलं निर्भरजलं यैः । नागाः काननं धुन्वन्त्येव इति रूपणमर्द्धरूपकमित्युक्तं
कपिनागा इत्युत्तरार्द्धं रूपितं न तु पूर्वार्द्धे ॥ २८

अनुनाम । अनस्य । अहं कपिनाग मनोरम लक्षणकल उन्नय करिते लागिन एतः
निश्चल निर्वहरे कलपान करिते लागिन षु आनन्विठ अग्रमेत आङ्गाशूरावे मधुवन कीपादेश
तुनिग । २८

विटप[पि]मृगविषादध्वान्तनुद्वानरार्कः

प्रियवचनमयूखैर्बोधितार्थारविन्दः ।

उदयगिरिमिवाद्रिं संप्रमुच्याभ्यगात् खं

नृपहृदयगुहास्यं घ्नन् प्रमोहान्भकारम् ॥ २९

अन्वयः । विटपमृगविषादध्वान्तनुत् प्रियवचनमयूखैः बोधितार्थारविन्दः वानरार्कः
अद्रिम् उदयगिरिम् इव संप्रमुच्य नृपहृदयगुहास्यं प्रमोहः भकारं घ्नन् स्वम् अभ्यगात् ॥ २९

मल्लिनाथः । विटपेति । विटपमृगाणां कपोनां विषां दो
वैदेह्यदर्शनप्रयुक्तस्तमेव ध्वान्तं मुदतीति तदनुत् । क्विप् । प्रिय-
वचनैः प्रियसन्देशैरेव मयूखैर्बोधितः ज्ञापितं विकाराशितं चार्थः
कार्यसिद्धिरेवारविन्दं येन स वानरो हनूमानेवार्कीऽद्रिं महेन्द्राद्रि-
मुदर्यागिरिमिव संप्रमुच्य नृपस्य रामस्य हृदयमेव गुहा तत्र तिष्ठ-
तीति तत्स्थम् ॥ “सु[पि] स्थः” इति कः । प्रमोहः शोकमूच्छी
तमेवान्भकारं घ्नन् हनिष्यन् । सामौध्ये लट् । रुमाकाशमभ्य-
गादुत्पपत्तित्यर्थः । उपमागर्भितरूपकम् ॥ २९

भरतः । विटपीत्यादि । स वानररूपोऽर्क उदयाचलमिव अर्द्रं मङ्गेन्द्राद्रिं सम्प्रमुच्य
 खम् आकाशम् अभ्यगात् अभिसुख्येन गतवान् । कौटुम्भः ? विटपिष्टगाणां वानराणां
 शो विषादः सीतानुपलम्बिजनितः स एव ध्वान्तम् अन्वकारकं मुदति अपसारयतीति क्लिप् ।
 प्रियवचनरूपैर्मयूखैर्वीधितानि विकाशितानि अर्थरूपाणि सीतीपल अरूपाणि पद्मानि येन ।
 उपस्य रामस्य हृदयरूपायां गुह्यायां तिष्ठन्तं प्रमोहरूपम् अन्वकारं घ्नन् विनाशयिष्यन् ।
 ० मानसामौष्ये वर्त्तमानत्वीपचारान् ग्रहः । एतदपि रूपकम् अन्वर्थापनायुक्तं ललात्मकं
 नाम । तथाहि उदयेत्यात् इत्युदयः अपादानेऽल् । स घासी गिरिश्चेति अनुगतार्थत्व-
 म्दयगिरिशब्दस्य धीगार्थस्यान्वयात् उदयगिरिमिव इत्युपमा दर्शिता । विषादादीनां ध्वान्त-
 त्वादिना रूपकम् ॥ २९

अनुवादः । कृपिणप्रेरं ज्ञानको अदर्शनजनित विनाशप्रेरं विनाशक औत्तिकम् संग्राम-
 कण किरणघात्रा कायां सार्ककण पञ्चम विकानकारो इत्युत्पन्नकण मृष्यं उदय गिरिर छात्रं गच्छन्
 पर्वत पारिष्ठाक करिष्ठा प्रोमेरं शम्भुं कृष्णं हृत मोतःशोककण मोहाकारं दूर करिष्ठे
 कृते आकाशे उच्यते इहेन ॥ २०

रघुतनयमगात्तपोवनस्थं

विधृतजटाजिनवल्कलं हनूमान् ।

परमिव पुरुषं नरेण युक्तं

समशमवेषसमाधिनानुजेन ॥ ३०

अन्वयः । हनूमान् तपोवनस्थं विधृतजटाजिनवल्कलं समशमवेषसमाधिना अनुजेन
 युक्तं रघुतनयं नरेण युक्तं परं पुरुषम् इव अगात् ॥ ३०

मङ्गिनाथः । रघुति । हनूमांस्तपोवनस्थमन्वत्र बदरीवनस्थं
 विधृतान् जटाजिनवल्कलानि येन तं, समाः शमवेषसमाधयो यस्य
 तनानुजेन लक्ष्मणेन युक्तं रघुतनयं रामं नरेण युक्तं रघुतनयं परम-
 पुरुषं नारायणमवागात् प्रापत् । अत्रोपमानोपमेयसमानधर्म-
 सादृश्यप्रतिपादकशब्दरूपचतुरङ्गयोगात् पूर्णोपमा, तत्रापि साक्षात्
 सादृश्यप्रतिपादकेशब्दयोगच्छ्रौता ॥ ३०

भरतः । रघुत्यादि । हनूमान् रघुतनयं रामम् अगात् प्राप्तवान् । कौटुम्भः ? तपः-
 पधानं वनं तपोवनं, तत्र स्थितं, विधृतं जटा अगचर्ष्यं वल्कलञ्च येन । समाः तुल्याः शमः
 शान्तिः शी जटावल्कलादिधारणं समाधिध्यानञ्च यस्य तादृशेन अनुजेन कनीयसा लक्ष्मणेन
 युक्तं परं नरेण (मुनिना) युक्तं पुरुषमिव नारायणमिव नरनारायणयोः बदरिकाशमे तपस्यार्थायां
 स्थितवात् । पुष्टितायां चन्दः । लक्षणं यथा—“अयुजि न युगरीफती यकारी युजि तु
 नजौ जग्गाश्च पपितापि”ति । इवीपदेति इवशब्देन उपमाया गत्यमानत्वात् । उपमा-
 लक्षणं यथा— विरुद्धे नोपमानेन देशकाक्षि,यादिभिः । उपदेयस्य साम्यं धदगुणमावेश

सीमया ॥” इति । अथ विरुद्धदेशकालक्रियादिगुणयुक्तः पुरुषोत्तम उपमानं, तेन रामस्य उपमेयस्य तपोवनस्थलेन विष्टतजटलेन लक्ष्मणानुचरत्वेन च गुणमात्रेण साम्यात् उपमा । इवशब्द उपमादीतकः । तथाच दृष्टी—“इववत् वा यथाशब्दा ज्ञेयाः सादृश्यसूचकाः ।” इति ॥ ३०

अशुभात् । इशुभान् तपोवनस्थितं जटलं गुणवत्त्वं च वक्त्रजाली ममान् शान्त्वेण च समाधि सम्पन्नं अशुभयुक्तं त्रामचन्द्रके वनत्रिकामने अर्द्धनमश्चितं पत्रमपूष्य नोवाश्वनेन स्यात् ॥ ३० ॥ इहेनेन ॥ ३०

करपुटनिहितं दधत् स रत्नं
परिविरलाङ्गुलिनिर्गताल्पदीप्ति ।
तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं
नृपमनमत्परिभुग्जानुमूर्धा ॥ ३१

अन्वयः । करपुटनिहितं परिविरलाङ्गुलिनिर्गताल्पदीप्ति रत्नं दधत् (इशुभान्) परिभुग्जानुमूर्धा (सन्) तनुकपिलघनस्थितम् इन्दुं यथा (तथा) नृपम् अनमत् ॥ ३१

मस्तिनाथः । करेति । करपुटे निहितं परितो विरलाभ्योऽङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्पदीप्तयो यस्य तद्रत्नमभिज्ञानरत्नं दधत् स इशुभान् परिभुग्मवनतं जानुनो च मूर्धा च जानुमूर्धं यस्य स सन् । तनावल्पे कपिले पिङ्गले घने मेघे स्थितमिन्दुं यथेन्दुमिव स्थितं इशुभमस्त्रिधानादात भावः । नृपं राममनमत् प्रणतः । अत्रापि पूर्ववत्पूर्णापमा यथाशब्दप्रयोगाच्छ्रौती ॥ ३१

भरतः । करेत्यादि । परिभुग्ने कुटिलीकृते जानुनी मस्तकच यस्य तथाभूतः सन् स इशुभान् नृपं रामम् अनमत् प्रणतवान् । कौटुम्भः ? रत्नं सीताचूडामणिं दधत् धारयन् । कौटुम्भः ? करपुटे निहितम् अपरितं परितो विरलाभ्यः अङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्पा दीप्तिर्यस्य स तथा । अत एव तनुरल्पः कपिलो यो घनो मेघस्तव स्थितम् इन्दुं यथा येन रूपेण दधाति तथा रत्नं दधत् इति सम्बन्धः । युधीपमेति यथाशब्देन उपमानस्य गम्यमानत्वात् ॥ ३१

अशुभात् । इशुभान् तपोवनस्थितं जटलं गुणवत्त्वं च वक्त्रजाली ममान् शान्त्वेण च समाधि सम्पन्नं अशुभयुक्तं त्रामचन्द्रके वनत्रिकामने अर्द्धनमश्चितं पत्रमपूष्य नोवाश्वनेन स्यात् ॥ ३० ॥ इहेनेन ॥ ३०

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः
परिपूर्णामृतरश्मिमण्डलः ।

समदृश्यत जीविताशया

सह रामेण वधूश्चिरोमणिः ॥ ३२

अन्वयः । रुचिरोन्नतरवगौरवः परिपूर्णासृतरश्मिमण्डलः वधूश्चिरोमणिः रामेण जीविताशया सह समदृश्यत ॥ ३२

माल्लनाथः । रुचिरिति । उन्नतं मद्द्रव्येभ्यो गौरवमुत्कर्षो यस्य सः, रुचिर उज्वलः स चासावुन्नतरन्नगौरवश्चेति वेवाचिको विशेषण-समानः । आशापक्षे रुचिरा प्रीतिदोन्नतं रत्नेष्विव गौरवमादरो यस्यास्तुर्येति लिङ्गविभक्तिविपरिणामः । परिपूर्णासृतरश्मेः पूर्णेन्दोरिव मण्डलं यस्य सः । अन्यत्र परिपूर्णमसृतममरणमेव रश्मिमण्डलं सारो यस्यास्तुर्येति पूर्ववद्विपरिणामः । एवंविधो वधूश्चिरोमणी रामेण कर्त्ता जीविताशयितः परं जोविष्ठाःमौति मनीषया सह समदृश्यत संदृष्टः तद्वत्सदृष्ट इत्यौपम्यगम्यतायां सहोक्तिभेदोऽलङ्कारः । “सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयाक्तितः । कल्पितौपम्य-पर्यन्ता मा सहोक्तिरिहेष्यते ॥” इति लक्षणात् । अत्र कर्मसाह-त्यम् । आशाश्चिरोमणिसन्दर्शनयोः समीक्षाचाक्षुषज्ञानलक्षणयो-र्भेदोभेदाध्यवसायादातिशयाक्तमूलम् । अनयोर्द्वयोरपि प्रकृत-त्वाद्दस्तुनः समप्राधान्येऽप्यशयाः सहार्थेनान्वयात् प्रस्तरप्रहरणे शाखाया इव शब्दमप्राधान्यम् । एतच्च षष्ठीचतुर्थीशाबरौ सुव्यक्तं प्रस्तरे शाखाश्रयर्वादित्यत्रेति संचेपः ॥ ३२

भरतः । रुचिर इत्यादि । रामेण वध्वाः सीतायाः शिरोमणिः समदृश्यत सन्दृष्टः कर्मणि च । जीवितोऽस्तीति या प्रत्याशा तथा सदृशः सहसर्द्धोऽत्र सादृश्यार्थः । उभयो-प्राधान्यमाह—रुचिरोन्नतरवगौरवः उन्नतं मद्द्रव्येभ्यो गौरवं बहुमूल्यत्वादिलक्षणं गुरुत्वाख्य-गुणविशेषो वा यस्य स तथा, ततो रुचिरः शोभायुक्त्यासौ उन्नतरवगौरवश्च इति कर्म-प्रायः । जीविताशयि रुचिं तृष्टिं राति ददातीति रुचिरा । उन्नतरवेषु इव गौरवं महामाना यस्याम् इति भावः । परिपूर्णस्य असृतरश्मेः स्वन्दस्य इव मण्डलं वक्राकारत्वं । स्य स तथा, आशापक्षे परिपूर्णम् असृतम् इव रश्मिमण्डलं यस्या जीविताशयां सत्यां रीरस्य तेजस्वित्वसम्भवात् । परिपूर्णम् असृतेन अमरणेन रश्मिमण्डलं यस्याम् इति चित् । सहोपमतिं सदृशत्वेन जीविताशा सादृश्यमूचनात् चूडामणिसदृशेन तस्य जीविताशा जातेति व्यङ्ग्यार्थः ॥ ३२

अशुभम् । अनोन्नतं मद्द्रव्येभ्यो गौरवमानी पूर्णमण्डलं सृष्टं जीवितेन आशापक्षे प्रीतिर शिरोमणिः ॥ ३२ ॥ ३२

अवसन्नरुचिं वनागतं
तमनामृष्टरजोविधूसरम् ।
समपश्यदपेतमैथिलिं
दधतं गौरवमात्रमात्मवत् ॥ ३३

अर्थः । (रामः) अवसन्नरुचिं वनागतं अनामृष्टरजोविधूसरं अपेतमथिलिं आत्मवत्
गौरवमात्रं दधतं त (माणं) समपश्यत् ॥ ३३

मञ्जिनः । अवसन्नेति । अवसन्नरुचिमेकत्र संस्काराभावा-
दन्यत्र भिरहृदःखाच्च क्षोणकान्तिमेकत्र वनादगोकवनादागतमन्यत्र
वेनमागतं प्राप्तम् । अनामृष्टेनानुपनुत्नेन रजसा विधूसरं मलिनम् ।
अपेता मैथिली य कात्तमपेतमैथिलिम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात्
“नद्यृतञ्च” इति कप्रत्ययाभावः । “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति
ऋसत्वम् । गौरवमात्रं गुरुत्वमात्रं बहुमानमात्रं च दधतं मणि-
मात्मवदात्मना तुल्यम्, समपश्यत् । “तेन तुल्यं—” इति तुल्यं र्थे
वतिप्रत्ययः । अत एव धर्मिव्यवधानेन सादृश्यप्रतीतेरार्थी तद्वितगा
पूर्णपमा ॥ ३३

अर्थः । अवेत्यादि । रामः तं शिरोमणिम् आत्मवत् आत्मानमिव समपश्यत् मन्द-
प्रभम् । उभयसाधर्म्यमाह—अवसन्नरुचि मन्दप्रभं वैषीचन्धं न मलिनत्वात् अमार्जनात् वा,
आत्मप्रभं मणोऽकृत्वात् । वनागतम् अर्शाकवनिकायाः समागच्छं पक्षे पितुः आदेशत्
वनम आयातम् । अनामृष्टरजोविधूसरम् अनामृष्टम् अनपनीतं यत् रजो भूमौ शयं
नयं तेन विधूसरं पाण्डुरं, धूसरञ्चो दन्तमध्यः “महिषधूसरितः सरितस्तट” इति
प्रयोगात् । अपेतमैथिलिम् अपेता मैथिलीयकान् बहुप्रेयसी इति उदाहरणेन द्युतः क
इत्यस्य प्रायिकत्वमुच्यते न कप्रत्ययः, गवावार्दः इति ऋस । किं वा मैथिल्याः सका-
शात् अपेतं मृष्टम्, अपेतास्य पूर्वाभिधानात्, राजदन्तादित्वात् इति परः । गौरव-
मात्रं केवलं गुरुत्वाख्यगुणविशेषं दधतं धारयन्त न दीपनादि, आत्मवत् म हात्म्यम् ।
तद्वितोपमा इति तद्वितसंज्ञकेन चत्साम्ये इति कृतवतप्रत्ययेन सादृश्याभिधानात् एव
कल्पसादृश्यापि सादृश्यसूचकाः, स्वमते तद्वितस्य तसंज्ञा ॥ ३३

अनुवाकः । क्षोणकान्तिं अलोकरवन् शङ्केतं जागृत् अपत्रिक्रमं धुनिधूमवित्तं मोडाभिस्तु
ःपोवष मःजधारी नेहे ब्रह्मके त्रान्दल निष्पन्नं मठ प्रेथिते लागिनेन ॥ ३३

सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
श्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ।

सलक्ष्मणो भूमिपतिस्तदानीं
शाखासृगानीकपतिश्च मेने ॥ ३४

अन्वयः । स तथ्यं सम्पादितवाञ्छितार्थः हनूमान् कथं चिन्तामणिः न स्यात् (इति)
मलदणः भूमिपतिः शाखासृगानीकपतिश्च तदानीं मेने ॥ ३४

मल्लिनाथः । सामर्थ्येन स्वशक्त्या सम्पादितवाञ्छितार्थः सम्पा-
दितमनोरथो हनूमान् कथं चिन्तामणिर्न स्यादिति सलक्ष्मणो
भूमिपती रामस्तदानीं मार्गदर्शनकाले मेने । शाखासृगानीक-
पतिः कपिसेनापातः सुग्रीवश्च तथा मेने । चिन्तितार्थदानाच्चिन्ता-
मणिरैवायमित्युत्तेक्षा ॥ ३४

भगतः । सामर्थ्येत्यादि । तदानीं तस्मिन् चूडामणिप्राप्तिसमये लक्षणसिद्धौ भूमि-
पतिः रामः शाखासृगानीकस्य कपिसैन्यस्य पतिः सुग्रीवश्च इति मेने ज्ञातवान् । किम्
इत्याह — हनूमान् कथं चिन्तामणिरिव न स्यात् ? स्यादेव, यतः सामर्थ्येन स्वशक्त्या सम्पादितो
वाञ्छितार्थो येन । लुप्तोपमा इति इवशब्दस्य गम्यमानत्वात् अनुशारात् तथा च कण्ठा-
भरणे, “ लोपे सामान्यधर्माणां द्योतकस्य च योपमा । प्रतीयमाने सादृश्यं द्वयोः लुप्तेति
तां विदुः ” ॥ इति ॥ ३४

अनुवाद । उभय लक्षणस्य नामलक्षण एव चाननाभिपत्ति श्रुतौ केशके भवेन कञ्चित् नाभि-
लेन, चकोश प्रभावे वाञ्छितावयव सम्पादने मन्थं हनूमान् केन चिन्तामणि-यकाले गणा
केशके ना ? । ७४

युष्मानचेतन् क्षयवायुकल्पान्
सौतास्फुलिङ्गं परिगृह्य जाल्मः ।
लङ्कावनं सिंहसमोऽधिगते
मर्तुं द्विषन्नित्यवदह्नूमान् ॥ ३५

अन्वयः । सिंहसमः जाल्मः द्विषन् (रावणः) युष्मान् क्षयवायुकल्पान् अचेतन्
सौतास्फुलिङ्गं परिगृह्य लङ्कावनं मर्तुं अधिगते—इति हनूमान् अवदत् ॥ ३५

मल्लिनाथः । युष्मानिति । सिंहसमोऽत एव जाल्मोऽसमीक्ष्य-
कारी श्लाघदचेष्टितः इत्यर्थः । द्विषन्नमित्यो रावणः । “ द्विषोऽमिचे ”
इति शब्दप्रत्ययः । युष्मानीषदसमासः क्षयवायुः प्रलयमारुतस्त-
त्कल्पांस्तद्दग्निसन्धुक्कानचेतनजानन् । चितेर्भौवादिकाज्ञटः
शब्दादेशः । सौता स्फुलिङ्गोऽग्निकण इव तं परिगृह्यादाय लङ्कां
वनमवेत्युभयत्रोपमितसमासः स्थष्टोपमान्तरसाहचर्यात् । अत

एवात्रानुक्तेवाख्यौ लुप्तोपमाभेदौ तद्वनं मर्त्तमधिगते । स्वावासवने
स्फुलिङ्गन्नेसा सिंह इव त्वयैव वायुना सन्धुक्षिताग्निना तेनैव सह
भक्ष्यत इत्यर्थः । इति हनृमानवदत् । अत्र कल्पवादौनां सम-
सदृशादिशब्दानां “तेन तुल्यम्—” इति वतेश धर्मिहारा सादृश्य-
प्रतिपादकत्वादायैवोपमा । “तत्र तस्येव” इवेतीवार्थं वतेरिववा-
यथादिशब्दानां च साक्षात्सादृश्यबोधकत्वात्तत्प्रयोगे श्रूयतेति
विवेकः ॥ ३५

भगतः । युष्मानित्यादि । हनृमान् इति अवदत् । किम् इत्याह—सिंहसमः सिंह इव
जान्मोऽसमोऽत्यकारी दिषन् शत्रुः रावणः सौतां स्फुलिङ्गमिव अग्निक्षणमिव परिगृह्य
युष्मान् रामादीन् अथवायुकम्पान् प्रलयकालसम्बन्धिवायुमदृशान् अचेतन् अजानन् मर्त्तुं
प्राणान् त्यक्तुं लडां वनमिव अधिगते अधिनमति । सिंहाऽपि उथलात अन्वमगणयित्वा
वने वसति इति सादृश्यम् । समीपमेति समशब्देन उपमाया आभेधानात् एवं निभसदृशादयो
दृष्टव्याः ॥ ३५

अत्रुवात् । सिःऽ मद्गुण व शान्ती अविचक म्कृ रावण आपनादिगके अन्व-शब्दजन
मद्गुण दृष्टिऽ ना पात्रिषा अग्नि-मूर्च्छि उलाभोऽके अहं करिषा निज मूडार जगई लडा-
रूप अरणो वास कःऽऽऽ ॥ ३६

अहंत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायो धनं
तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।
विभवमदेन निङ्गुतङ्गियातिमात्रसम्पन्नकं
व्यथयति सत्पथादतिगताथवेह सम्पन्न कम् ॥ ३६

अन्वयः । समेतमायः यः युधि धनेश्वरस्य धनं अहंत, विबुधैः (सह) कृतोत्तमायो
धनं निङ्गुतङ्गिया विभवमदेन अतिमात्रसम्पन्नकं तं विलोक्य अहं इतः । अथवा इह अति-
गता सम्पन् कं सत्पथात् न व्यथयति ॥ ३६

भक्तिनाथः । अहंतीति । समेताः सङ्गता माया यं स समेत-
मायो मायावो यो रावणो युधि युद्धे धनेश्वरस्य कुबेरस्य धनमहंत
हंतवान् । हरतेः कर्त्तरि लुङि ताडि “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिच्-
सलोपः । विबुधैर्देवैः सह । “वृद्धो यूना” इतिवत् सहार्थाप्रयोगे-
ऽपि सहार्थं तृतीया । कृतमुत्तमायोधनं महायुद्धेन तं, किं च
निङ्गुतङ्गिया त्याजितलज्जेन विभवमदेन सम्पद्गर्वेणातिमात्रं भृशं
सम्पन्नमेव सम्पन्नकं युक्तम् । स्वार्थे कः । सम्पन्मदात्त्यक्तलज्ज-
मित्यर्थः । तं रावणं विलोक्याहमितः प्राप्तः इणः कर्त्तरि क्तः ।

अथवा तथाहीत्यर्थः । इह लोकेऽतिगतातिप्रवृत्ता सम्पद्भिभूतिः
 कं मत्पथात्सन्मार्गाच्च व्यथयत् न चलयति । व्यथ भयचलनयोः ।
 सम्पन्नदासिन्नैश्च उत्पद्यप्रवृत्तः सवेयायमुच्छेत्तव्य इत्यर्थः । सामा-
 न्येन त्रिषेधममर्थनोपोऽर्थान्तरन्यासः । 'कार्यकारणसामान्य-
 विशेषाणां परस्परम् । समर्थेनं यत्र सोऽर्थान्तरन्यास उदाहृतः" ॥
 इति लक्षणम् । तस्य यमकेन शब्दान्तराण्य संसृष्टिः ॥ ३६

भरतः । 'इत्येत्यादि । यी द्विपन् शब्दः धनेश्वरस्य कुर्वरस्य धनम् अहत इतवान्
 इगुमन्त्रैस्त्रिभूतिम् इति कृत्वात् न गणः क्रमस्वादिति सिलोपः । कौटुम्भः १ युधि संयामि
 संमता प्राप्ता माया येन सम्बद्धा माया यवेति वा, तं विलोक्य अहमित आगतः । कौटुम्भ १
 त्रिभुधं देवैः सह कृतीभमाथोधनं कृतमहायुद्धं मित्रुतक्रिया अपनीतलज्जेन विभवमदन
 पेश्येमत्तया अतिभावम् अतिशयेन सम्पन्नकं युक्तं । विकारसङ्घत्यादिना कृत्वायां कः, पर-
 त्विश्रमपहत्याप्यानयताति निर्लज्जत्वं विभवमदी लज्जां त्याजयतीति । अर्थान्तरन्यासमाह—
 अथवा यस्मान् अतिगता प्रवृत्ता सम्पत् विभूतिः इह लोके कं जनं सत्यथात् सदाचारात् न
 व्यथयति न चलयति अपि तु सर्वमेव । व्यथङ् दुःखे भये चाले अत्र चलनार्थः ।
 अथदेव्यर्थं यथादर्थं । नन्दनं नाम कन्दः । लक्षणं यथा—“नजभजन्तु र्दफसांहेतैः
 शिवैर्हयैर्नन्दनम्” इति । अत्र तृतीयपादे नवमाधरस्य प्रकृते वा इति पिङ्गलसूत्रेण (?)
 गुरुत्वविकल्पविधानात् लघुत्वम्, तथा च माघे “प्राप्तनाभिर्दमञ्जनमायुः” इति । “यदा
 तोत्रप्रयत्नेन 'योगार्द्रगौरवम् । न कन्दोभङ्गमप्याहम्दा दीपाय सूरवः ॥” इति कण्ठा

भरणम् । केचित् संयोगे गुरुत्वात् कन्दोऽहङ्कः स्यात् इति शङ्कया निङ्गुतक्रिया इत्यत्र निङ्गुत-
 भिया इति पाठं कल्पयन्ति । अर्थान्तरन्यास इति श्रयः । “सोऽर्थान्तरन्यासो योऽन्यत्
 प्रस्तव्य किञ्चन । तस्याधनममर्थस्य न्यासो भिन्नस्य वस्तुनः ॥” इति । ‘उपन्यसन् समर्थस्य
 प्रकान्तादपरस्य यत् । श्रयः सोऽर्थान्तरन्यासः पर्वान्धानुगतो यथा ॥’ इति अथोऽपि ॥ ३६

अनुबन्ध । ये माधारी रावण मूढद्वले कुण्डलैश्च वन इरण ७ अमरविगैर मरिचि प्रणल गुरु
 कतिप्राञ्जित, लज्जा ॥ ११६ ॥ अथयामदे अति प्रमत्त सेहै रावणके देविग्रा कानि आसिगो ६ ।
 एते प्रमत्ते अति वञ्चित सम्पत्त काशक ना मन्थ ३३६६ विचलित करिग्रा थाके १७७

ऋद्धिमान् राक्षसो मूढश्चित्रं नासौ यदुद्धतः ।

को वा हेतुरनार्याणां धर्म्यं वर्त्मनि वर्त्तितुम् ॥ ३७

अन्वयः । ऋद्धिमान् राक्षसः मूढः अशौ उद्धतः इति यत्, (तत्) न चित्रं । (तथाहि)
 पनार्याणां धर्म्यं वर्त्मनि वर्त्तितुं को वा हेतुः ॥ ३७

मांसनाथः । ऋद्धिमानिति । ऋद्धिमान् सम्पन्नतो राक्षसो
 जात्या क्रूरो मूढोऽविवेक्यसावोदृष्टावण उद्धतो दुर्विनोत इति
 यत्तत्र चित्रम् । तथाह्यनार्याणामसाधूनां धर्म्यं धर्मादनपेते
 वर्त्मनि वर्त्तितुं को वा हेतुर्न कोऽपोत्यर्थः । प्रस्तुतार्यादिवपरीत-

हेतुसङ्गावादी ह्यत्यमेव युक्तमिति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । ऋद्ध्यादिपदार्थानां विशेषणगत्यौ ह्यत्यहेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गं चेत्यनयोरङ्गभङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३७

भरतः । ऋद्धिमानित्यादि । असौ रावणो यत् उद्धतो दुर्हतो भवति तत् न चिन्तं न चाश्चर्यं, यस्मात् असौ ऋद्धिमन् सन्प्रतियुक्तौ राक्षसश्च उभयथापि मूढो विचारशून्य एव । पत-
द्रक्तं प्रतिषेधयन्नाह—की वेति । अथवा किम् अनेन उक्तेन, यस्मात् अनार्थ्याणाम् उद्धतानां तादृशानां धर्म्यं धर्मात् अनपेते वर्त्मनि सदाचारे वर्जितुं स्यात् को वा हेतुः न कोऽपि इत्यर्थः । अत एव असौ उद्धतः किं ऋद्ध्यादिहेतुचिन्तयेति भावः । वाच्यः आक्षेपघातकः आक्षेपप्रतिषेध इति । “निषेधो वक्तृमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्वात् । वक्ष्यमाणोक्तिविषयः स आक्षेपो विधा मतः ॥” इति । अयन्तु उक्ताक्षेपः पूर्वोद्धेन उक्तो य इष्टस्य को वेत्यादिना विशेषाभिधानेऽप्यथा प्रतिषेधात् ॥ ३७

अश्वत्थ । सहे राक्षस ऐश्वर्य-शक्त एतः अविवेकी, रावण वे दुर्विनीत इहेवे, उद्धेऽत आः आक्षेप किं ? केन न अनार्थ्याण वे सर्वपथे चलिते, तांशत्र किं हेतु आक्षे ? ॥ ७१

तस्याधिवासे तनुरुत्सुकासौ
दृष्टा मया रामपतिः प्रमन्युः ।
कायास्य सारोऽयमुदौरितो वः
प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन ॥ ३८

अन्वयः । तस्य अधिवासे तनुः उत्सुका रामपतिः, प्रमन्युः अनौ (सीता) मया दृष्टा, अयं कार्य्यस्य सारः वः उदौरितः, शेषेण उद्धतेन प्रोक्तेन किम् ? ॥ ३८

मङ्गिनाथः । तस्येति । तस्य रावणस्याधिवासे लङ्कायां तनुः कृशोत्सुका त्वयि सोत्कण्ठा, राम एव पतियंस्याः सा रामपतिः पतिव्रतेत्यर्थः । “विभाषा सपूर्वस्य” इत्यत्र पत्युः सपूर्वात् उपसञ्जनसमास उपसंख्यानमिति विकल्प्यात्पक्षे डोबन्कारयोरभावात् । प्रमन्युः प्रवृद्धशोकानौ स्मेता मया दृष्टा । अयं कार्य्यस्य सारां सारांशो वो युष्मभ्यमुदौरित उक्तः । शेषेणावशिष्टेनोद्धतेन वन-भङ्गाद्युद्धतक्रत्येन प्रोक्तेन सता किं, न किञ्चित् । अतो नोच्यत इत्यर्थः । अनार्थोक्तौ वक्ष्यमाणान्तरांशान्तिनिषेधरूप आक्षेपालङ्कारः । ‘विशेषबोधायोक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा भवेत् । निषेधाभामकथनमाक्षेपः स उदाहृतः’ ॥ इति सामान्यलक्षणात् ॥ ३८

भरतः । तस्येत्यादि । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायां रामपतिः सीता मया दृष्टा । रामः पतिः यस्या इति बहुव्रीहिः, परमते बहुव्रीही पत्युरिकारस्य नकार इत्प्रत्ययस्य विभा-

षितः. तेन रामपत्नी रामपतिष्वेति पदद्वयं, स्वमते बहुव्रीहौ रामपातः इत्यादि भवत्येव, रामपत्नी इत्यादौ तु नारीसखा इत्यादिना निपातितस्य पत्नीशब्दस्य ग्रहणं पत्नीशब्दो हृदो भाव्यावाचकः तेन षष्ठीसमासः । 'तमिन्नपत्नीं ब्रतदुःखशीनाम्' इत्यादौ कर्मधारयस्य वाच्यः । कौटुशी ? तनुः क्लशाङ्गो गुणाहोत इति पक्षे इप्प्रत्ययाभावः । उतुमुका उत्कृष्टावती त्वयीत्यर्थात् त्वत्सङ्गमभिलषमाणा इत्यर्थः । केचिदाहुः—तनुना शरीरेणापि उत्सुका, किं पुनः मनसा । तथा च स्यात् तनुमनुषा सार्द्धं धनुषा च धनुः तथा इति शब्दभेदः । प्रमन्युः प्रकृष्टश्रीका । अयं कार्यस्य महिषेयस्य सारं उत्कृष्टभागो वो युष्मभ्यम् उदौषित उत्तः, अशेषेण अपरेण उदतेन उच्चावचमि ग्रीकेन किं ? न किञ्चित् प्रयोजनम् । स एव इति आक्षेप एव किन्तु वक्ष्यमाणविषयक इति भेदः । पूर्वार्द्धेन उत्तस्य इष्टार्थस्य विशेषाभिधेच्छया प्राप्तौ न इत्यादिना शेषार्थवतिषेधात् ॥ ३८

अनुवाद । आनि कृणाञ्चो आपनान् कञ्च उरुकृच्छिता, आपनान् महर्षिणी, एवम शौकाश्रिता गीताके ष्टे ब्रावणेन वाम-भूमि लङ्का-नगरे वर्णनं कत्रिषाह । हेऽहे आनार कार्धोर सारं अरुणं कथितं हईल । अणुव उरुकृच्छ अरुणं लङ्कावाहनं श्रीकम-निधनात् व्यापारं कथने कानहै अरुणाञ्जनं नाहै । ७८

समतां शशिरे[लि]खयोपयाया-

दवदाता प्रतनुः क्षयेण सौता ।

यदि नाम कलङ्को इन्दुरे[लि]खा-

मतिवृत्तो लघयेन्न चापि भावो ॥ ३९

अन्वयः । अवदाता क्षयेण प्रतनुः सौता शशिरेखया समतां उपयायात्, यदि नाम कलङ्कः अतिवृत्तः (सन्) इन्दुरेखां लघयेत् तथा न भावो च ॥ ३९

मङ्गिनाथः । समतामिति । अवदाता शुद्धा क्षिणोतीति क्षयः शोकोऽन्यत्र राजयच्छा तेन प्रतनुरतिक्रमशा सौता शशिरेखया समतां सादृश्यं यायादगच्छेद्यदि नाम कलङ्कोऽतिवृत्तोऽपक्रान्तः स इन्दुरेखां लघयेत् स्वापगमेन लघूकुर्यात् तथा न भावो न पुनरावर्त्ती चेत्यर्थः । अत्रोपमानादिन्दुरेखायाः पुनः कलङ्क-दोषिण्या उपमेयस्य मुखस्यावदातत्वादिना साम्येऽपि नित्य-निष्कलङ्कत्वेनाधिक्योक्तेर्यत्रेकालङ्कारः । 'भेदप्रधानसामान्य-मुपमानोपमेययोः । आधिक्याल्पत्वकथनाद्व्यतिरेकः स उच्यते' ॥ इति लक्षणात् ॥ ३९

भरतः । समतामित्यादि । सौता शशिरेखया चन्द्रकलया समतां तुल्यताम् उप-यायात् प्राप्नुयात् । कौटुशी ? अवदाता शुद्धा चन्द्ररेखापि अवदाता शुद्धा क्षयेण दौर्बल्येन प्रतनुः अतिक्रमशा शशिरेखापि क्षयेण रोगविशेषेण प्रतनुः । यदि नामातिवृत्तोऽतीती

मात्री भविष्यत्य कलङ्कः तीम् इन्दुलेखां न लघयेत् न अतिशयेन न्यूनां कुर्यात् । कलङ्कस्य भूतत्वात् भावित्वाच्च सा चन्द्रनिखयापि न समेति भावः । लघुशब्दात् खीः कल्याण्याने जिरिति जि, औमश्च डिदिति डिच्चात् टे भीपः । नाम इति अव्ययम्, प्रकाशसम्भावनाकीधाभ्यु-
त्पन्नकृत्स्नेषु । व्यतिरेक इति । 'उपमानादयदन्यस्य व्यतिरेकः स एव स' इति ।
अन्यस्य उपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ॥ ३९

अनुवाद । यदि चन्द्रस्य कलङ्कः सम्पूर्णरूपे चन्द्रके तां न करिष्यां ननु (निर्दोष) कुरे
एवं आत्र तां चन्द्रके स्पर्शना करे, तत्रे ए चन्द्रकेनोत्र महिष्ठ सुद्वर्णा शोककप्रकृणा मोता
ऋषीर महिष्ठ उपमां शैते पात्रे ॥ ००

अपरोक्षितकारिणा गृहीतां

त्वमनासेवितवृद्धपण्डितेन ।

अविरोधित[बाधित]निष्ठुरेण साध्वीं

दयितां वातुमलं घटस्व राजन् ॥ ४०

अन्वयः । अपरोक्षितकारिणा अनासेवितवृद्धपण्डितेन अविरोधितनिष्ठुरेण (अमुना)
गृहीतां माध्वीं दयितां वातं हे राजन् अलं घटस्व ॥ ४०

मल्लिनाथः । अपरोक्षितं । अपरोक्षितमनालोचितं तत्-
कारिणां वमृश्यकारिणेत्यर्थः । अनासेवितवृद्धोऽनुपासितज्ञानवृद्धः
स चामौ पण्डितश्च तेन पण्डितमन्येनेत्यर्थः । अविरोधितोऽनपकृतः
मन्त्रेव निष्ठुरो हिंस्रस्तेनाकारणद्वेषणेत्यर्थः । अमुना रावणेन
हतामपहृतां साध्वीं पतिव्रतां दयितां प्रेयसीं वातुं, हे राजन् ।
अलं भृशं घटस्व यतस्व । अत्र रावणविशेषणैः सीताविशेषणैश्च सीता-
त्राणस्यावश्यकत्वसमर्थनात् पदार्थहेतुकां काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४०

भरतः । अपेत्यादि । हे राजन् ! दयितां सीतां प्रियां वातं रचितुं त्वम् अलम्
अन्यथं युतस्व चेष्टस्व, यतः साध्वीं पतिव्रताम् अपरोक्षितकारिणा अविचारितकरणशैलेन
अनासेवितवृद्धपण्डितेन वृद्धमनुपास्य एव पण्डितेन पण्डितमन्येन अविबाधिनेन अनपकृते-
नःपि सता निष्ठुरेण क्रूरेण रावणेन इत्यर्थात् गृहीताम् इति अवदत्त इदमाम् इति सम्बन्धः ।
विभावनेति परीक्षावृद्धसेवाविबाधनेः विनापि रणपाण्डित्येनैष्टुत्याणां तत्फलानां स्वाभाविक-
त्वेन प्रकाशनात् । तथाच,—“क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्भावना” इति काव्य-
प्रकाशः । ‘प्रमिच्छन्नुन्याहत्या यत्किञ्चित् कारणात्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाष्यं
सा विभावना ॥’ इति दण्डो ॥ ४०

अनुवाद । अविश्याकारी ज्ञानवृद्धमन्त्रवर्जित अकारणविषेवपरायण रावण मोताके
लड्डेऽ गिवाछे, अठएव हे राजन् ! आपनार सेई पण्डितता पविताके उक्त्वार नरिठे
चेष्टा करन ॥ ४०

स च विह्वलसत्त्वसङ्कुलः
परिशुष्यन्नभवनमहाऋदः ।
परितः परितापमूर्च्छितः
पतितं चाम्बु निरभमोषितम् ॥ ४१

अन्वयः । सः (राम एव) महाऋदः विह्वलसत्त्वसङ्कुलः परिशुष्यन् परितः परिताप-
मूर्च्छितः च अभवत् । (अथ) ईप्सितं निरभम् चाम्बु च पतितं ॥ ४१

मङ्गिनाथः । स इति । स राम एव महाऋद इति व्यस्तरूप-
कम् । विह्वलेन क्षुभितेन सत्त्वेनान्तःकरणेनान्यत्र सत्त्वैर्जलजन्तु-
भिश्च सङ्कुलः सङ्कोणः परिशुष्यन्मुखोऽन्यत्र शुष्यज्जलः परितः सवेतः
परितापमूर्च्छितश्चाभवत् । अथेप्सितं तत्कालाकाङ्क्षितं निरभमम्बु
च पतितम् । अत्र प्रियोदन्तस्यानभ्रहृष्टत्वेनाध्ववसायाङ्गदेऽभेदलक्ष-
णातिशयोक्तिः, सा पूर्वोक्तरूपकमापेक्षेति सङ्करः । विषयानगरणे-
नाभेदप्रतिपत्तिरध्ववसायः ॥ ४१

भरतः । स धेत्यादि । स च रामो महाऋद इव अभवत् । अथ निरभं मेघं विनापि
आकस्मिकम् ईप्सितम् अभिलषितं सीतावार्ताश्रवणस्वरूपम् अम्बु जलं पतितं प्राप्तम् अभवच्च
पतितश्च इति चकारद्वयं तुल्यकालतासूचनार्थम् । कौट्टशः ? विह्वलेन विरहव्याकुलेन
सत्त्वं न चेतसा संकुलो व्याप्तः परिशुष्यन् कार्श्यम् उपगच्छन् परितः समन्तात् परितापेन
शोकसन्तापेन मूर्च्छितः मोहं प्राप्तः । महाऋदीऽपि परिशुष्यन् विह्वलैः सत्त्वैः जन्तुभिः
मत्त्वादिभिः सङ्कुलः परिदापेन सूर्यतापेन मूर्च्छितो यदा भवति तदा ईप्सितम् अम्बु विना
मेघेन पतितम् । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ वले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मनि व्यवसाये च
चित्ते प्राणिषु जन्तुषु ॥” इति विश्वः । समासोक्तिरिति साक्षात् महाऋदमात्रीपादानेऽपि
तत्तुल्यविशेषणतया रामस्य गम्यमानत्वात् सत्त्वेण अन्वयस्य उक्तिः इत्यर्थः । यदुक्तं—
“यदाङ्गे गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः । सा समासोक्तिरिति संचेपार्थतया तथा ॥”
इति । अन्यत्रापि—“वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तद्वदन्यस्य वस्तुनः । उक्तिर्संचिप्ररूपत्वात्
समासोक्तिरिहृष्यते ॥” इति । अतएव श्रुं शान् भेदः, तत्र ह्योरपि श्रूयमाणत्वात् ॥ ४१

अशुभान् । इत्येव जलं शुक्लं इत्येव मत्तुञ्जादि आर्षिगणेशं व्याकुलतारं इव येषु चकल
इव, सैकरूप इवकपी रामो शोकाङ्गुणने परितापे मूर्च्छित इत्येव । अनन्तरं विना मेघे
पतितं जलधारान् शान् वाङ्मत्त तारं संवापु आशु इत्येव । ४१

अथ लक्ष्मणरूपतुल्यवेशं
गमनादेशविनिर्गताग्रहस्तम् ।

कपयोऽनुययुः समेत्य रामं

नतसुयीवगृहीतसादराञ्चम् ॥ ४२

अन्वयः । अथ कपयः लक्ष्मणरूपतुल्यवेषं नमनादेशविनिर्गताग्रहणं नतसुयीवगृहीत-
सादराञ्चं रामं समेत्य अनुययुः ॥ ४२

मङ्गिनाथः । अथेति । अथ हनूमद्वाक्यश्रवणानन्तरं कपयो लक्ष्मणेन
तुल्यौ रूपवेशावाकारनेपथ्ये यस्य तं, गमनादेशे प्रस्थापनाज्ञापने
विनिर्गतः प्रसृतोऽग्रहस्तो यस्य तं, नतेन प्रणतं सुयीवेष गृहीता
स्त्रीकृता सादरादरपूर्विकाञ्च। यस्य तं रामं समेत्य सम्भूयानुययुः ।
अत्र प्रास्थानिकरूपवेशभाषाक्रियावर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।
'स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात् ॥ ४२

भरतः । अथेत्यादि । सीतावार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा रामम् अनुययुः
अनुगतवन्तः । कौटुम्भं ? लक्ष्मणेन तुल्यं रूपं वेशय यस्य तं रामदुःखेन लक्ष्मणोऽधिकं
दुःखितः सीतावार्त्ताश्रवणञ्च रामान् अपि अधिकं हृष्ट इति लक्ष्मणेन तुल्यता उक्ता ।
कपौनां नमनाय प्रस्थानाय आदिञ्च आशा तदर्थं विनिर्गताग्रहस्तो यस्य तं, हस्तशब्दस्यैक-
देशवृत्तितया अग्रशब्देन कर्मधारयः, अन्ये तु राजदन्तादौ पठन्ति । प्रणतेन सुयीवेष गृहीता
सादराञ्चं यस्य तम् । अतिशयोक्तिः इति अतिशयार्थप्रतिपादनात् । अथ हि प्राश्नानन्तर-
मेव कपौनामनुगमनेनेव भक्त्यतिशयत्वं लक्ष्मणतुल्यतामिधानेन तद्गतद्वेषंश्रीकातिशयत्वञ्च ।
तथाच,—“विवक्षाया विशेषस्य लोकास्तीमातिवर्तिनौ । असावतिशयोक्तिः स्थात् अलङ्कारोत्तमा
च सा ॥ सा तु प्रायो गुणान्नाञ्च क्रियायाञ्चोपकल्पते । न हि द्वयस्य आतेर्वा भवत्यतिशयः
कथित् ॥” इति ॥ ४२

कपूर्वात् । अनन्तरं लक्ष्मणैश्च उवाचवन्तश्चो गमनादेश-व्याप्तकतुरग्रहणो रामोत्प्रेर्य आका
शयोव नउत्तावे जात्रे अक्ष कश्चिन्नेन एषः कश्चिन्नम समवेत्त हरेः शीत्रायत्र कश्चिन्नम
कश्चिन्न ॥ ४२

कपिपृष्ठगतौ ततो नरेन्द्रौ

कपयश्च ज्वलिताग्निपिङ्गलाङ्गाः ।

मुमुक्षुः प्रययुर्द्रुतं समीप-

र्वसुधां व्योम महीधरं महेन्द्रम् ॥ ४३

अन्वयः । ततः कपिपृष्ठगतौ नरेन्द्रौ ज्वलिताग्निपिङ्गलाङ्गाः कपयश्च वसुधां मुमुक्षुः
समीपं प्रययुः, द्रुतं महेन्द्रं महीधरं समीपः ॥ ४३

मङ्गिनाथः । कपीति । ततः कपिचलनानन्तरं कप्योर्वासु-
धासिनन्दनयोः पृष्ठगतौ पृष्ठाकृदौ नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ ज्वलि-

नाग्निपिङ्गलाङ्गाः कपयस्ततो वसुधां मुमुक्षुर्वीम प्रययुर्वीन्नि
 प्रयाता इत्यर्थः । द्रुतं शीघ्रं महेन्द्रं महीधरं महेन्द्राद्रिं समीयुः
 मञ्जुगम् । अत्रोद्देशनामनुद्देशिनां च मोचनादीनां वसुधादीनाञ्च
 यथासंख्यसम्बन्धाद्यथासंख्यमलङ्कारः । 'उद्दिष्टानां पदार्थानां पूर्वं
 पश्चाद्यथाक्रमम् । अनुद्देशो भवेद्यत्र तद्यथासंख्यमुच्यते' ॥
 इति लक्षणात् ॥ ४३

भरतः । कवीत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिपृष्ठगतौ वानस्पृष्टस्थौ नरेन्द्री रामलक्ष्मणौ
 नरदग्निवत् पिङ्गलशरोराः कपयथ वसुधां पृथ्वीं मुमुषुः त्यक्तवन्तः, वीम आकाशं प्रययुः
 प्रयातवन्तः, महेन्द्राख्यं पर्वतं द्रुतं समीयुः सङ्गतवन्तः । यथासंख्यमिति क्रियापदानां क्रम-
 पदानाञ्च क्रमेण अन्वयात् । यदुक्तं कान्यप्रकाशे,—“यथासंख्यक्रमेणैव क्रमिकाणां सम-
 न्तय” इति । अन्वयापि उक्तं,—भूयसामुपदिष्टानामर्थानां समधर्मिणाम् । क्रमशो
 गोऽऽनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते ॥” इति ॥ ४३

अनुवादः । तांशान् पव दनुमान् ७ अत्रत्येव प्रोक्तोऽत्र नरदग्निः राम ७ लक्ष्मण अक्षयित
 शरणेन ग्राह्य पिङ्गल वर्ध कपिसकल पृथिवीके तांश कत्रिणां आकाशे उठिन ७ अतिनाञ्च
 १८ः स पर्वते उगच्छित इहेन ॥ ४३

स्थितमिव परिरक्षितुं समन्ता-

दुदधिजलौघपरिप्लुतां ध[प्रवाह]रित्रीम् ।

गगनतलवसुम्बरान्तराले

जलनिधिवेगसहं प्रसार्य देहम् ॥ ४४

अन्वयः । उदधिजलौघपरिप्लुतां धरित्रीं समन्तात् परिरक्षितुम् इव गगनतलवसु-
 म्बरान्तराले जलनिधिवेगसहं देहं प्रसार्य स्थितम् ॥ ४४

मल्लिनाथः । अथ षड्भिर्महेन्द्राद्रिं वर्णयति—स्थितमित्या-
 दिभिः । उदधिजलौघैः समन्तात् परिप्लुतां परिभूतां धरित्रीं परि-
 रक्षितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । गगनतलवसुम्बरान्तराले व्यावा-
 प्रायव्यारन्तराले जलनिधिवेगं सहत इति तत्सहं तत्त्वमम् । मूल-
 विभुजादित्वात् कः । देहं प्रसार्य स्थितमन्वया दुर्द्धरवेगो वारिधि-
 वसुम्बरामाक्रमेदिति भावः ॥ ४४

भरतः । स्थितमित्यादि । कीदृशं महेन्द्रम् ? उदधेः जलौघेन परिप्लवात् विनाशात्
 मम् ॥ १ आश्रवणान् वा धरित्रीं परिरक्षितुमिव समन्तात् तत्तुमिव गगनतलवसुम्बरयोराकाश-
 प्रायेणीवम्बरानि मध्ये जलनिधिवेगसहं देहं प्रसार्य विस्तार्य स्थितम् । सहैः पचादित्वात्
 नः । परि-रुञ्जी भाविष्णुः । परिप्लवामिति, पाठे पचादित्वात् अन् । अक्षयितां व्याकृतां ॥ ४४

परिप्रवश्यन्नः स्यात् आकुलीऽप परिप्रवः” इति विश्वः । उत्प्रेचेति, “अन्यथावस्थिता वृत्ति-
शतनस्वेतरस्य वा । अन्यधीत्प्रचने यत्र तामुत्प्रेचां दिदुर्बुधाः ॥” इति । अत्र स्वाभाविकी
यावापृथिव्यीः अन्तराले स्थितिः पृथिवीरक्षणाशतया सम्भाव्यते । अन्यस्तादृ—“अविशान्त-
सामान्यात् किञ्चिद्विपमया सई । अतद्गुणक्रियायीगात् उत्प्रेचां श्रयान्विता ॥” इति ।
तत्र महीधरसामान्यस्याग्नि विवक्षितत्वात्, अत्राविवक्षितसामान्यत्वं परिरक्षितमिव इ त
प्रयोगात् किञ्चित् उपमया सहयोगित्वं महेन्द्रगिरिरतद्गुणतया रक्षकक्रियायीगः गगनतल-
वसुम्बरान्तरालं व्याप्य स्थितमिति अतिशयान्वितत्वम् । इवशब्दःऽप्युत्प्रेचाव्यञ्जकः ॥ ४४

अनुवाक । ॐ महेश्वर प्रकृतं शिखारिप्राविशत धरणीः क रक्षा करिषारं कच्छई (येन पृथिवी
ॐ आकाशेन अक्षराले अलभिवेगसहनशील देशके अनाविड करिषा वर्धमानं ब्राह्मणैः ॥ ४४

विषधरनिलये निविष्टमूलं

शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकम् ।

घनविपुलनितम्बपूरिताशं

फलकुसुमाचितवृक्षरम्यकुञ्जम् ॥ ४५

अन्वयः । विषधरनिलये निविष्टमूलं शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकं घनविपुलनितम्ब-
पूरिताशं फलकुसुमाचितवृक्षरम्यकुञ्जम् (स्थितं) ॥ ४५

मङ्गिनाथः । विषधरेति । पुनः विषधरनिलये पाताले निविष्ट-
मूलं प्रविष्टतलं, शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकमुल्लिखितसुरालयं
घनेनिर्वडैर्विपुलैश्च नितम्बैर्मध्यभागेः पूरिताशं व्याप्तदिकं, फलैः
कुसुमैश्चाचितैरावृतेवृक्षै रम्यकुञ्जम् । अत्र मूलादीनां पातालाद्य-
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४५

भरतः । विषधरेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्र ? विषधरनिलये पाताले निविष्टं मूलं
यस्य त, शिखराणां शतैः करणभूतैः परिमृष्टः स्पृष्टो देवलोकः स्वर्गो धन, धनैः निरन्तरान्ते-
विपुलैः विशालैः घनेन संश्लेन विपुलैर्वा नितम्बैः मध्यभागेः पूरिता व्याप्ता आशा दिशी धन ।
फलैः पुष्पैश्च अचितैः व्याप्तैः वृक्षैः रम्यं कुञ्जं लतादिपिहितस्थलं यत्र तं तथा । वापां
इति तत्सार्धकथनात् सा द्विविधा, विशिष्टा निर्विशिष्टा च, तत्र पूर्वा स्वभावाक्तिः उच्यते ।
यदुक्तं,—“स्वभावोक्तिरन्वकार इति केचित् प्रचक्षते । अथस्य तादवस्थाय स्वभाव इति
कथ्यते ॥” इति । निर्विशिष्टा तु सैव वाचांलङ्कारः । यथोक्तं—“गतीऽयमलमादिर्था यः
वामाद्य पक्षिणः । इत्येवमादिकं काव्यं वाचांमितां प्रचक्षते ॥” इति । प्रकृते तु स्वभावांक्ति
रूपेण वाचां बोध्या ॥ ४५

अनुवाक । याशारं मूलः दम पांशाल प्रदेशेन अविष्टे, याशारं शतगुणं स्वर्गलोकं स्वर्गो, १११
याशारं निविडं विशालाकारं मधावयवमगृहं दिग्वाणी, याशारं कुञ्जमकलं फलपुष्पसन्निधि
उक्तमिति याशारं रमणीयं ह्येकैकैः— ॥ ४५

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनां
सरसिरुहैर्दयितास्यहास्यलक्ष्म्याः ।
स्फुटमनुहरमाणमादधानं
पुरुषपतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ४६

इत्यर्थः । मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनां स्फुटम् अनुहरमाणम् आदधानं (तथा)
सरसिरुहैः दयितास्यहास्यलक्ष्म्याः अनुहरमाणं, (अतः) पुरुषपतेः सहसा परं प्रमोदं
दधानम् ॥ ४६

मङ्गिनाथः । मधुकरेति । पुनः मधुकरविरुतैः प्रियाया ध्वनीना-
मालापानामनुहरमाणं ताननुकुर्वन्तमित्यर्थः । सम्बन्धसामाख्ये
षष्ठी । तथा सरसिरुहैः पद्मैर्दयितास्यस्य प्रियामुखस्य हास्यलक्ष्म्याः
स्मितशोभाया अनुहरमाणम्, अत एव पुरुषपतेः पुरुषोत्तमस्य
रामस्य सहसा परं प्रमोदमानन्दं दधानं कुर्वाणम् । अत्र मधुकर-
विरुतानां सरसिरुहाणां चोपमानानामुपमेयत्वकल्पनाद्द्वितीय-
प्रतीपालङ्कारः । “आक्षेप उपमानस्य कैमर्थस्त्वेन कल्प्यते ।
यद्दोषमेयभावः स्यात् तत्प्रतीपमुदाहृतम् ॥” इति लक्षणात् ॥ ४६

भरतः । मधुकरेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्र ? मधुकरणां भमराणां विरुतैर्ब्रह्मैः
प्रियायाः सीताया जालानां स्फुटं व्यक्तम् अनुहरमाणं साहस्यं दर्शयन्तम् । धातोः अनेकार्थ-
त्वात् अनुहरमाणमनुकुर्वन्तमित्यर्थे । सरसिरुहैः पद्मैर्दयितायाः सीतायाः आस्यस्य मुखस्य
हास्यस्य च लक्ष्म्या अपि अनुहरमाणम् । पद्मविकासस्य अत्र हास्यसाधनेन पद्मैस्तदनुहरण-
मुक्तम् । अन्वे तु—सरसिरुहपदेन कुमुदमप्युच्यते तस्यापि सर.सम्भूतत्वान्, तेन पद्मैरास्य-
लक्ष्म्याः कुमुदैर्हास्यलक्ष्म्याश्च अनुहरमाणमित्याहुः । अत एव पुरुषपतेः रामस्य सहसा तत्-
त्वम् आगतभावस्यैव परम् उत्कृष्टं प्रमोदम् आनन्दं दधानं कुर्वन्तम् जनवन्तम् इत्यर्थः ।
एतेन यात्रायां मङ्गलमपि सूचितम् । प्रेय इति प्रियतरवस्त्वभिधानम् ॥ ४६

अनूवाप । एष पर्वत उग्रवद्वेगवत् सिन्धुतमोर कच्छेवद्वेगवत् पञ्चजातवीर्यवान् मण्डितार
शक्तः मण्डितार अनुकरणं करिष्येति एवः मङ्गला वरनाथ श्रीशिवेन मण्डितार इव ननुपगत
करिष्येति ॥ ४७

ग्रहमणिरश[स]नं दिवो नितम्बं
विपुलमनुत्तमलम्बकान्तियोगम् ।
च्युतघनवसनं मनोऽभिरामं
शिखरकरैर्मदनादिव स्पृशन्तम् ॥ ४७

अन्वयः । ग्रहमणिरसनं विपुलम् अगुप्तमखम्कान्तियोगं अतघनवसनं मनोऽभिरामं दिवः नितम्बं मदनात् शिखरकरैः स्पृशन्तम् इव (महेन्द्राचलं) ॥ ४७

मञ्जिनाथः । ग्रहेति । ग्रहा नक्षत्राण्येव मणिरशना मणि-
मेखला यस्य तं, विपुलं विस्तृतं, नाख्युत्तमं यस्मात् सोऽनुत्तमः
सर्वोत्तमो लब्धः कान्तियोगो येन सः कान्तमानित्यर्थः, तयोर्विशे-
षणसमासः, तं, अतुं स्रस्तं घनो मेघ एव वसनं यस्मात्तं, मनो-
ऽभिरामं मनोज्ञं, दिवः कान्ताया इति भावः, नितम्बमिव नितम्ब-
मधोभागं, मदनात् कामाच्छिखरैरेव करैः स्पृशन्तमिवेति क्रिया-
स्वरूपोत्प्रेक्षा ग्रहमणौत्यादिरूपज्ञानुप्राणितेति सङ्करः ॥ ४७

भरतः । ग्रहेत्यादि । पुनः कौटुम्भं महेन्द्रं ? शिखररूपकरैः मदनात् कामात् कौटुम्भं
दिव आकाशस्य नितम्बं मध्यभागं स्पृशन्तम् । कौटुम्भं नितम्बं " ग्रहमणिरसनं ग्रहाः
चन्द्रादयो मणिनिर्मिता रसना काञ्ची यव, विपुलं विशीर्षम् अगुप्तमखम्कान्तियोग न
विद्यते उत्तमो यस्मात् लब्धः कान्तियोगो येन प्रयात कर्मधारयः । अतघनवसनं अतो घनी
मेघो वसनमिव यस्मात् एतेन आड्ट्काखोऽपि सूचितः । अत एव मणोऽभिरामं चित्तानन्द
करम् । अत्र दिवो नायिकासाम्यं तथा महेन्द्रस्य नायकसाम्यं च व्यङ्ग्यम् । रसवदिति
दिवो गिरेश्च सौपुंसयोरिव शङ्काररसैश्च अभिधानात् । तथाच दृष्टी—रसवत्
रसभाषणम् इति ॥ ४७

अश्वत्थः । उन्मत्तकृत्वापिप्लव रङ्गमय काञ्चिदादी, विज्ञान मर्कटाष्ठमकाष्ठिमम्पत्र,
मेघरूप वसनरूप, मनोरम, अर्गलम्बोत्र निठवपेन महेन्द्र पर्वत मननाडुत्र इहैवाह येन
नृत्तकण इष्ट धात्री मर्ग करिःतेहरे । ४१

प्रचपलमगुरुं भरासहिष्णुं
जनमसमानमनूर्जितं विवर्च्यं ।
कृतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे

स्थिरमतुलोन्नतिमूढतुङ्गमेघम् ॥ ४८

अन्वयः । स्थिरम् अतुलीन्नतिम् जदतुङ्गमेघं (महेन्द्राचलं) (अतएव) प्रचपलम्
अगुरुं भरासहिष्णुम् अनूर्जितं असमानम् जनं विवर्च्यं अर्णवोपकण्ठे कृतवसतिं इव ॥ ४८

मञ्जिनाथः । प्रचपलेति । पुनः स्थिरं प्रतिष्ठितमतुलोन्नतिं
सर्वोन्नतमूढतुङ्गमेघं परभरणक्षममित्यर्थः । अत एव प्रचपलमस्थिर-
मगुरुं लघु तुच्छमित्यर्थः । भरमसहिष्णुं भरासहिष्णुं परभरणा-
क्षममित्यर्थः । अनूर्जितमसृष्टमत एवासमानं जनं पृथग्जनं
विवर्च्यं संसर्गान्दृत्वाहर्जयित्वाणवस्वोपकण्ठे समोपे कृतवसति-
मिवेत्युत्प्रेक्षा । उन्नतोषाभावात् स्वसमानगुणत्वेन च संसर्गाहर्त्व-

निश्चयादिति भावः । चपलादिपदार्थानां विशेषणत्वात् संसर्ग-
वर्जने स्थिरत्वादिपदार्थानां संसर्गे च हेतुत्वात् पदार्थहेतुकां काव्य-
लिङ्गं, तदनुप्राणिता चाणवसमीपवासीत्प्रेक्षा इति सङ्करः ॥ ४८

भरतः । प्रचपलमित्यादि । पुनः कौटुम्भं महेन्द्रं ? जनं लीकं विवर्ज्यं त्यक्त्वा विजन-
त्वात् । अणवस्य समुद्रस्य उपकण्ठे समीपे आत्मसदृशत्वात् कृता वसतिः येन, स्थिरम्
अवलम्ब्य, अतुलीयति महीच्छायम्, एतेन गुह्यत्वम् ऊर्जितत्वञ्च सूचितम् । ऊटतुङ्गमेधं धृत
मन्नाभिषयम् । भारसदृशत्वात् जनवर्जने हेतुनाह—प्रचपलीति । कौटुम्भं जनम् ? असमानं स्वस्य
अ-दृशम् । असमानत्व दृश्यन्नाह—प्रचपलम् १ स्थिरम्, अगुरुं लघुम्, अत एव भारामहन-
शालम्, अनूर्जितं दर्पश-न्वं दुर्बलं वा ; जनस्य असदृशत्वात् त्यागः, स्वसदृशस्य अणवस्य
समीपे वासश्च युक्तः । ऊर्जस्त्रि इति साहङ्कारवस्त्रभिधानात् । यदुक्तं—“ऊर्जस्त्रि
कृत्साहङ्कारम्” इति ॥ ४८

समुदायः । चित्राञ्जन अहूय उन्नत ७ समुद्र ७ समेधारी ७ अ-परीत अति ७ पन लघुतां व महेन्द्र
न व असमं समुद्राञ्छ इत्येव लोकात्के परिभाषा कत्रिशा समुद्रत समीपे वास कारते ७ ७ ७ ७

स्फटिकमणिगृहैः सरत्नदीपैः

प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च ।

अमरपुरमतिं सुराङ्गनानां

दधतमदुःखमनल्पकल्पवृक्षम् ॥ ४९

अन्वयः । सरत्नदीपैः स्फटिकमणिगृहैः प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च सुराङ्गनानाम
अमरपुरमतिं दधतं अदुःखं अनल्पकल्पवृक्षम् ॥ ४९

मल्लिनाथः । स्फटिकेति । सरत्नदीपैः स्फटिकमणिगृहैः
प्रकृष्टैस्तरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च सुराङ्गनानाममरपुरमतिं स्वर्ग-
भ्रान्तिं दधतं कुर्वाणं, नास्ति दुःखमत्रेत्यदुःखमनल्पकल्पवृक्षमिति
च भ्रान्तिकारणान्तरोक्तिः । अत्र भ्रान्तिमदलङ्कारः । ‘कविमभ्रत-
मादृश्याद्विषये पिहित्वात्मनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्ति
माक्षतः ॥’ इति लक्षणात् ॥ ४९

भरतः । स्फटिकेत्यादि । पुनः कौटुम्भं महेन्द्रं ? रत्नदीपमहितैः स्फटिकमणीनां गृहैः
प्रकृततरुणानां किम्पुरुषाणां गीतनादैश्च हेतुभिः सुराङ्गनानां देवस्त्रीणां अमरपुरमतिं
स्वर्गदीर्घं दधतं जनधन्तम् । अदुःखं नास्ति दुःखं यत्र सुखहेतुमित्यर्थः । अनल्पा वक्ष्य-
कल्पवृक्षा यत्र तस्मै एवभूतं महेन्द्रं समीपुः इत्यन्वयः । पर्यायीकमिति अमरपुरमतिं
दधतम् इति पर्यायेण वक्ष्यमभङ्गा तदेव अमरपुरमिति प्रतिपादनात् । यदुक्तम्—अर्थमिष्ट-
ननाभ्याश्च तस्मैवावेष्य सिद्धये । यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायीकं श्लेषते ॥ इति ।

...नत्रापि—‘पथ्यायीक्तं यदन्वयेन प्रकारिणाभिधीयते ।’ इति । काव्यप्रकाशेऽपि—
‘पथ्यायीक्तं विना वाच्यवाचकत्वं न वस्तु यत् ।’ इति ॥ ४८

अभूवात् । कश्चिद्व्यवहृत्य दुःखलक्षणसम्पर्कज्ञानेन महत्त्वं पत्तं ५, अटिकरणि ७ इत्यनेन गृहे
एव नव योवना किन्नरवधुगणैश्च शीतिचरेण शूद्रवालागणैश्च (जेष्ठानके) धर्मं शनित्या जय
७ श्राद्धेऽपि । ४२

अथ ददृशुर्दुर्दीर्णधूमधूमां

दिशमुदधिव्यवधिं समेतसोताम् ।

सहरघुतनयाः प्रवङ्गसेनाः

पवनसुताङ्गुलिदर्शितामुदक्षाः ॥ ५०

* अन्यथः । अथ सहरघुतनयाः प्रवङ्गसेनाः पवनसुताङ्गुलिदर्शिता धूमधूमां उदधिव्य-
वधिं समेतसोतां दिशं उदक्षाः ददृशुः ॥ ५०

मङ्गिनाथः । अथेति । अथ मङ्गिन्द्राद्रिप्राप्त्यन्तरं रघुतनयाभ्यां
महत् वसन्त इति सहरघुतनयाः । “वोपसज्जनस्य” इति पत्रे न
महस्य सभावः । प्रवङ्गसेनाः पवनसुतनाङ्गुल्या दर्शितामुदधौर्णल्लो-
ङ्गतं धूमधूमां धूमवर्णाम् । उदक्षान धोयन्तस्मिन्नित्युदधिः ।
“कर्मण्याधिकरणे च” इत्याधिकरणार्थं कर्मण्युपपदे । कप्रत्ययः ।
स एव व्यवधीयत अनेनेति व्यवधिव्यवधायको यस्यास्तामुदधि-
व्यवहितामित्यर्थः । “उपसर्ग घोः किः” । समेता मीता यस्यास्तां
दिशं दक्षिणाशामुदक्षाः । उदक्षताक्षाः । बहुव्रीहौ—’ इत्या-
दिना षच् । ददृशुः । अत्र स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिः । ‘स्वभा-
वोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णनात् ।’ इति लक्षणात् ॥ ५०

भगवः । अथेत्यादि । मङ्गिन्द्रप्राप्त्यन्तरं रघुतनयाभ्यां रामलक्षणाभ्यां भेदिता वानर
सेनाः उदक्षाः उदगतनद्याः सैथः समुद्रव्यवधानां दक्षिणां दिशं ददृशुः । कौटुम्भीम् ? उदी-
र्णं महता धूमिना धूमां कृष्णलीङ्गिताम्, स गि गत्यां क्तं रूपम् । समेता सङ्घा मीता या
यव वा, पवनसुतस्य हनूमतोऽङ्गुल्या दर्शितां निर्दिष्टाम् । उदक्षा इति उदगतम् ऊर्ध्वगतम्
अथ चक्षुः यामाम्, इन्द्रियसामान्यवाचिनोऽपि अक्षशब्दस्य विशेषपरत्वात् नेववाचकत्वम्,
किं वा शक्यत्वम् । षः स्वाङ्ग इति षप्रत्ययान्तस्य उदक्षशब्दस्य स्वसादौ पाठान्तं
नमनसंख्यास्वस्रजार्देरिति ईप्रत्ययनिषेधः नदादिपाठस्य अनित्यत्वात् इति कालापा,
मातादित्वादिति वासवताः । प्रवङ्गसेना इति पठन्ति अन्ये । समाहितमिति दक्षिणदिग-
बलोकर्म स्त एव ज्ञायमानं हनूमदङ्गुलिदर्शितत्वेन सुकरत्वात् समाहितम् । यदक्तं,—
‘समाधिः मुकरं कार्यं कारणात्परधीगतः’ इति । अन्यत्रापि—“अक्षिदारभमाणस्य कार्यं

देववशात् पुनः । तस्माच्चनसमापत्तिर्यदाहुस्तस्मान्नाहितम् ॥ इति । जयमङ्गलायानु एक-
चित्ततया द्वितीयावलीकनात् समाहितम् इत्युक्तम् ॥ ५०

अशुभात् । अनसुत्रं त्रयं लक्षणं एतत् वानवृत्तेः लक्षणं, इत्यनेन अङ्गुलिमङ्गलं निश्चितं
साध्यावधानैः कृतं धूमं धूमं मोक्षाधिकृतं निश्चितं अति दुर्लभं विना कुर्यात् अत्रानेकं
कुर्यात् नास्ति । ६०

जलनिधिमगमन्महेन्द्रकुञ्जात्

प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः ।

सलिलसमुदयैर्महातरङ्गै-

भुवनभरक्षममप्यभिन्नवेलम् ॥ ५१

अन्वयः । (अथ कपिसेनाः) प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः महेन्द्रकुञ्जात् महा-
तरङ्गैः सलिलसमुदयैः भुवनभरक्षम अपि अभिन्नवेलं जलनिधिं अगमन् ॥ ५१

मङ्गलनाथः । जलेति । अथ कपिसेनाः प्रचयेनोच्छ्रायेण तिरो-
हिततिग्मरश्मिभासः पिहितकपर्कशास्त्रहेन्द्रस्य कुञ्जात् गुल्मात्
महातरङ्गैः सलिलसमुदयेरुदकलहरिभिर्भुवनस्य भरे भरणे पूरणे
क्षमं शक्तमप्यभिन्नवेलमनाहितसीमम् । महान्तः शक्ता अपि
नाकार्थं कुर्वन्ताति भावः । जलनिधिप्रगमन् । अत्रापि यथा-
वहस्तुवर्षनात् स्वभावोक्तिः ॥ ५१

भरतः ! जलनिधिमत्यादि । सरसुतनयाः प्रवृत्तसेना महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिम् अग-
मन्, श्री गमन् गत्याम् लुदिक्षात् व्यां कः । प्रचयेन समूहेन तिरोहिता आच्छादिताः
तिग्मरश्मैः सूर्यस्य भासो दीप्तयो याभिः ताः, प्रवृत्तसेनानां विशेषणम् । प्रचयेन उच्यते
तिरोहिताः तिग्मरश्मिभासो येन तस्मादिति कुञ्जविशेषणं वा । कौटुम्भं जलनिधिं ?
महान्तस्तरङ्गा जर्कयो येषु तैः सलिलसमुदयैः जलसमूहैः भुवनस्य इत्यव्या भरणे पूरणे
क्षमं शक्तमपि अभिन्नवेलम् अनतिक्रान्तमव्याटम् । उदात्तमिति महानुभावताप्रतिपादनात्,
महानुभावत्वानु महातरङ्गजनसमूहैः भुवनभरक्षमस्यापि अभिन्नवेलत्वात् । तथा च उक्तम्—
“आश्रयस्य विभूतेर्वा यत् महत्क्षमगुणमम् । उदात्तं नाम तं प्रादुरलङ्कारं समीपिचः ॥”
इति । उदात्तमिति पाठेऽपि अयमेवार्थः । चिन्तयन्निदं महानुभावत्वात् नागारज्योगित्वाच्च
आद्यमसौक्तम् ॥ ५१-

अशुभात् । उक्तान् उक्तान् जलनिधिं चान्नुवनभरक्षम इहेतौ एव मोक्षं वेनाच्छ्रि
अतिक्रम कुर्यात् वा, वानवृत्तं न्याः कुर्यात्वापि उक्तान् उक्तं इहेतौ एव मोक्षं नमन
कुर्यात् ॥ ६१

पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा

म्बपितरसातलसंभृताम्बकारम् ।

उपहृतरविरश्मिदृष्टिमुच्चैः

प्रलघुपरिप्लुवमानवञ्जजालैः ॥ ५२

अन्वयः । पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा म्बपितरसातलसंभृताम्बकारं उच्चैः प्रलघुपरिप्लुवमानवञ्जजालैः उपहृतरविरश्मिदृष्टिं (जलधिं अगमन्) ॥ ५२

मङ्गिनाथः । अथ श्लोकद्वयेण समुद्रं वर्णयति—पृथ्वित्यादि । पृथ्वी विपुला गुरवी गुरुत्वगुणयोगिनश्च ये मणयस्त एव शुक्तीनां गर्भाः शुक्तिगर्भस्यमणय इत्ययस्तेषां तलवर्तनां भासा म्बपितरसातलसंभृताम्बकारं पातालस्वध्वान्तं येन तमुच्चैरपरि प्रलघुति-लघु यथा तथा परिप्लवमानैर्वञ्जजालैर्मणिक्वपुष्पैरुपहृता निवारिता रविरश्मीनां दृष्टिः प्रसारो येन तम् । अथ समृद्धिमदस्तुवर्णना-दुदात्तालङ्कारः । समृद्धिमदस्तुवर्णनमुदात्तम् । इति सौत्रं लक्ष-णम् ॥ ५२

भरतः । द्वितीयं दर्शयति—पृथ्वित्यादि । कौद्वयं जलमिधिं ? पृथ्वी मण्यन्ती गुरवी । इत्याख्यगुणविशेषयुक्ता ये मणयो मौक्तिकानि तेषां यः शुक्लयः तासां गर्भभासा अन्-तर्गदीप्या म्बपितं नात्रितं रसातले पाताले संभृतम् उपचितसु अम्बकारं येन सः (तम्) । 'सुक्ताश्लोः स्त्रियां शुक्तिः' इत्यनरः । उच्चैः उपरि प्रलघूनां लघुतमानाम् अत एव परि-वमानानां तरतां वञ्जाणां हीरकाणां जालैः समूहैः उपहृता रविरश्मिदृष्टयो येन यम वा ि, यत् वज्रं जले तरति तत् प्रशस्तम् । यदुक्तं रत्नपरीचायां—“गुरुणि सवरत्नानि वज्रमिहं रं लघु । भिद्यन्तं न्वानि वज्रं च तन्न केनापि भिद्यते” ॥ इति । उदात्तमिथेति विविध-दृष्टियुक्तत्वात् । यदुक्तं—“पूर्वमाश्रयमाहात्म्यमद्भ्युदयवौरयम् । विवक्षितमिति व्यक्त-दुर्दारं इवमप्यदः” ॥ इति । अन्यत्रापि—“नानारत्नद्विंयुक्तं यत् तत्रोदात्तं किलीच्यते” । इति ॥ ५२

अन्वयः । ये माग्रेण वृत्तानि मणिपूजं उच्चैः मन्त्रैश्च अर्चयन्ति किन्नरपुत्राश्च त्रयाः उ-च्यन्ते अङ्गकार-त्राणि विप्रेन्द्रिष्ठ इहेउहे एवः उगन्निह मपुत्राश्च तानवान शौरकमपूरं यथा-कन्नपके उगहत् कन्निट्टेहे । ६२

समुपचितजलं विवर्द्धमानै-

रमलसरित्स्मलिलैर्विभावरोषु ।

स्फुटमवगमयन्तमूढवारीन्

शशधररत्नमयान्महेन्द्रसानून् ॥ ५३

अन्वयः । विभावरौषु विवर्द्धमानैः अमलसरित्सलिलैः समुपचितजलं (अतः) शश-
धररत्नमयान् महेन्द्रसानून् ऊढवारीन् स्फुटं अवगमयन्तं ॥ ५३

मङ्गिनाथः । स उपैति । पुनर्विभावरौषु रात्रीषु विवर्द्धमानै-
रमलैरवदातैः सरितः सलिलैर्नदीजलैः समुपचितजलं प्रहृषोदक-
मत एव शशधररत्नमयान्महेन्द्रकान्तमयान्महेन्द्रसानून्मूढवारीन् धृतोद-
कान् स्फुटमवगमयन्तं प्रापयन्तम् । अन्यथा कथमौदृशः सिन्धोः
सलिलहर्षश्चिरिति भावः । अत्र महेन्द्रस्येदृक्चन्द्रकान्तासम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेस्तद्रूपातिशयोक्तिस्तदुत्था च सिन्धोरपि यादृक्सलिला-
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः सैवातिशयोक्तिस्तदुभयोपजीवनेनोभयत्र
सलिलचन्द्रकान्तसमृद्धिवर्णनाददात्तं चेति सङ्करः ॥ ५३

भरतः । समुपेत्यादि । कौदृशं जलनिधि ? विभावरौषु रात्रिषु विवर्द्धमानैः अमल-
सरित्सलिलैः निर्मलमदीजनैः समुपचितजलम् । अत एव महेन्द्रसानून् शशधरर मयान्
प्रचुरचन्द्रकान्तमयान् ततस्वरूपान् वा अवगमयन्तं वीधयन्तम्, ऊढवारीन् धृतजान् । यदि
तत्र चन्द्रकान्तमयाः मानवो न स्युः, तदा कथम् ऊढजलाः स्युः, ततश्च कर्षं वा तत्समीपे
नदीनां जनहञ्जिरिति तदनुमानमिति भावः । * उदात्तमेवेति रत्नयीगात् । “उदात्तं वस्तुनः
सम्बन्धितं काव्यप्रकाशः । ५९

अशुवाप । राजिकादेन नर्द्धमानं निर्मलं नदीजलं च मागकत्र जलवृद्धिं कश्चिज्जलं ह्य, येन
प्रहृष्यत्तं तत्र चन्द्रकान्तमयान् पात्रमननकज समग्रं रक्षितंछ । ७०

भुवनभरसहानलङ्घ्यधाम्नः

उ[प]रुचिरत्नभृतो गुरुरुदेहान् ।

अमविधुरविलौनकूर्मनक्रान्त

दधतमूढभुवो गिरौनर्हीश्च ॥ ५४

अन्वयः । भुवनभरसहान् अलङ्घ्यधाम्नः उरुचिरत्नभृतः गुरुरुदेहान् अमविधुर-
विलौनकूर्मनक्रान्तान् मूढभुवः गिरौन् अहीन् च दधतं ॥ ५४

मङ्गिनाथः । भुवनेति । भुवनभरसहान् स्वमहिम्नां जगद्-
क्षणक्षमानित्यर्थः । अलङ्घ्यधाम्नोऽप्रधृष्यतेजस उरुचरीनि प्रभूत-
कान्तीनि रत्नानि विभ्रत्याकरेषु फणासु चेति तदभृतः । गुरवो
दुर्भरा उरवो महान्तश्च देहा येषां तान् । अग्नेषु विधुरा विवशा

प्रत एव विलीना, विद्योर्णास कूर्मा नक्राः कुम्भिलापराख्या गज-
ग्राहिणी मत्स्यास येषु तानन्तिकत्रिलोनकूर्मनक्रा इत्यर्थः । उदूढ-
भुवा भूधृत इत्यर्थः । गिरीन् मैनाकाद्रीनहींस्तत्रकवासुकिप्रमु-
खांस टधतम् । अत्र गिरीणामहोनां च प्रस्तानामिव धर्मसाम्ये-
नोपम्यप्रतीतेस्तुख्ययोगिता नामालङ्कारः । 'प्रस्तुतानां तथान्येषां
केवलं तुख्यधर्मतः । 'ओपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुख्ययोगिता ॥'
इति सप्तगात् ॥ ५४

भरतः । पुन कौटुम्भं जलनिधिं ? गिरीन् पर्वतान् सर्पांस दधतं पर्वतमप्योर्युग-
पादशेषान्वाह—भुवनभरसहान् जगतां भारस्य सहान् दृढत्वात् बलवत्त्वाच्च । सहः
पचादित्वात् षन् । अत्र द्रुपधामः धनभिरगम्यस्थानान्, अहिपत्ने धनभिमवनीयतेजसः,
परुर्वाचरत्नभतः प्रचुरदीप्तिमत्त्रयधारकान् रवीत्यत्तिम्यानवान् फणारवयोगात् च । गुरु-
कर्मज्ञान् अननुमहाशरीरान् । अत्र विद्वरविलोनकूर्मनक्रान् अमेण विधुरा विकलाः सन्ती
विलीनाः सश्लिष्टाः कच्छपाः कुम्भीरास येषु, उदूढभुवां धृतभूमिन् पर्वतीपरि बालुकासञ्च-
येन भ्रुमुत्पत्तेः भूमिधारकस्य श्रानागम्य तत्र भत्वात् च एवभूतं जलनिधिम् अगमन् इति
सम्बन्धः । श्लिष्टमिति—“श्लिष्टमिष्टमनेकाद्यम् एकरूपान्वितं वचः । तदभिन्नपदं
भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥” तदिह अभिन्नपदं श्लिष्टं पदभङ्गाभावात्, तत् पुनस्त्रिविधम् ।
तद्यु चोक्तः,—“त्रेपादेवार्थवचसोर्यस्य च क्रियते भिदा । तत् सङ्कीर्णपमा हतुनिर्देशान्
निविध यथा ॥” इति । तत् इदं महाक्तिवचर्थं श्लिष्टमुक्तम् । गिरीन् अर्होस इति
महाक्तिगा निर्देशात् अन्तर्द्वयम् क्रमेण अये उदाहरिष्यति ॥ ५४

अनुवाच । ये नागस्य वृत्तावरोरगक्रम अःप्ररप्रथोव उज्जोयस, महाप्रथोयस वृत्तगणो-
द्गामित्, विनाःनकार वसुधाधोर टेयनाकादि पर्युक्त एवः नाशकौप्रभुष नागगणेर आश्रयवत्तण
वृत्तेण शशानिगतक धारण करिषोहे । नागवडनह्र ये पर्युक्त उ नागगणेर श्विषुत मेहे
कूर्मं उ वृत्तोरण आश्रयनेह इहोश्र अवहान करिषोहे । ५४

प्रददृशुरुमुक्तश्रीकरौघा-

नमलमणिद्युतिसंततन्द्रचापान् ।

जलमुच इव धौरमन्द्रघोषान् ।

चितिपरितापहता महातरङ्गान् ॥ ५५

अन्वयः । (कपयः) उरुमुक्तश्रीकरौघान् अमनमणियुतिसन्ततन्द्रचापान् धौरमन्द्र-
घोषान् चितिपरितापहताः जलमुच इव महातरङ्गान् प्रददृशुः ॥ ५५

सङ्गिनाथः । प्रेति । उरु प्रचुरं यथा तथा मुक्ता श्रीकरौघा

येस्तानमला मण्डियुतय एव सन्तता अविच्छिन्ना इन्द्रचापा येषां
तान्, धीरा मधुरा मन्द्रा गन्धीराश्च घोषा येषां तान् । 'धीरोश्चे
मधुरे बुधे' इति यादवः । च्छितेः परितापहृतः सन्तापहारिणः ।
हरतेः क्तिप् । जलमुच इव मद्वातरङ्गान् प्रददृशुः । श्लिष्टविशेषण्य-
मुपमेति केचित् । प्रकृताप्रकृतविषयः श्लेष एवेत्यन्ये ॥ ५५

५ भरतः । प्रददृशुरित्यादि । सहस्रयुतमयाः प्रवहसेना जलमुच इव मेघान् इव मद्वा-
तरङ्गान् ऊर्ध्वान् प्रददृशुः । मेघतरङ्गयोर्युगपद्विशेषणान्याह—उर्विति । उरवी मद्धानो
मुक्ताः कौशाः शीकरौघा येषु तान्, निर्मलरजदीपय एव ताभिः करणभूताभिर्वा सभूतानि
इन्द्रचापानि यव । तदुक्तम्—“चञ्चाले शकचापानामुदयस्तु यती भवेत् । चक्षी धन्व-
तरी श्रेयो बहूमूढी मद्धानभिः ॥” इति । मेघपक्षे अमलमण्डौनाम् इव घृतिः येषां तादृ-
शानि उदगतेन्द्रचापानि यव । धीरमन्द्रघोषान् मधुरगन्धीरध्वनीन् च्छितिपरितापहृतः
पृथिवीसन्तापहारिणः । श्लिष्टमेवेति पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वात्, किन्तु जलमुच इव इत्युपमानि-
र्देशात् उपमाश्लिष्टमिदम् ॥ ५५

अनुवाच । राम, मन्त्रणं च वानरगण सेचिनेन येन ये मांगरेण उन्नतचित्त इहेते अहुर
जलकण वर्धित इहेतेहे, तांशते विमल रत्नराशिंर काञ्चिअत्ता इत्यनमुर काय भांतांशक
करिताहे । ये जलकण वर्धण इहेते मधुर गन्धीरक्षनि उचिठ इहेतेहे । ये मधुरक्षनि
चावांर वशुक्षत्रांर पत्रिताण हरण करिताहे । ५५

विद्रुममणिकृतभूषा मुक्तामणिनिकररञ्जितात्मानः ।

वभुरुदकनागरुग्णा वेलातटशिखरिणो यत्र ॥ ५६

अन्वयः । यत्र विद्रुममणिकृतभूषाः मुक्तामणिनिकररञ्जितात्मानः उदकनागरुग्णाः
वेलातटशिखरिणः वभुः ॥ ५६

मङ्गिनाथः । विद्रुमेति । यत्र विद्रुमवनेः कृतभूषाः प्रवालैः
भूषिता इत्यर्थः । मुक्तामणिभीरञ्जितात्मानस्तच्छायापत्रमूर्त्तय-
इत्यर्थः । उदकनागैर्जलगजै रुग्णा भन्ना वेलातटाश्च शिखरिण-
श्चेति इन्द्रः । वभुः । अत्रापि वेलातटानां शिखरिणां च प्रकृत-
त्वाद्दिशेषणसाम्याच्च पूर्ववत्तुल्ययोगिता ॥ ५६

भरतः । विद्रुमेत्यादि । यत्र जलविधौ वेलातटशिखरिणो वभुः शोभन्ते च तनीयुः
इत्यभिप्रायेण अन्वयः । वेलातटाश्च शिखरिणश्चेति इत्यर्थः । उभयं विश्रित्—विद्रुमैः प्रवालैः
मण्डिभिश्च अत्रा भूषा येषु ते तथा मुक्तामणौनां उल्लृष्टमौक्तिकानां मुक्तानां मणौनाश्च वा
निकरीश्च ममूङ्गेन रञ्जिता आत्मानो देहाः प्रदेशा येषां उदकनागरुग्णा जलक्षिभद्राः ।
श्लिष्टमेवेति पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वात्, किन्तु हेतुश्लिष्टमिदं युगपदुभयविशेषणानां हेतुत्वेनैव निर्दे-
शान् । प्रवालमणिकृतलङ्कारत्वात् मुक्तामणिकदोत्रिरञ्जितरूपत्वान् उदकनागमभद्रत्वान् च
वभुरित्यर्थः ॥ ५६

अनुवाक । ऐसांगरेर वेनाडूमि ७ उटनउ पर्वडमाननेन अवाण मणिकुविठ ११.
मोक्षिकरुविठ । ऐ लूमि वनडुडी वारा उग्र हईया अतिनग मोठा पाईतेहिल । ०७

हृ[भृ]तनिखिलरसातलः सरल
शिखरिसभोर्मितिरोहितान्तरौचः ।
कुत इह परमार्थतो जलौघो
जलनिधिमौयुरतः समेत्य मायाम् ॥ ५७

अन्वयः । हृतनिखिलरसातलः सरलः शिखरिसभोर्मितिरोहितान्तरौचः जलौघः
परमार्थतः इह कुतः अतः समेत्य जलनिधिं मायाम् ईयुः ॥ ५७

मङ्गिनाथः । भृतेति । भृतं निखिलं रसातलं पातालं येन
सः, सरलो रत्नाकरः शिखरिसभैः पर्वताकारैरुमिभिस्तिरोहिता-
न्तरौचश्छादिताकाश एवभूतः, जलौघो जलराशिः परमार्थतः पर-
मार्थः मन् यथायभूत इह कुतो नास्त्येवेति । समेत्य सर्वे मभूय
जलनिधिं मायां कल्पनामोयुरबजग्मुः । द्यावापृथिवीभ्यां महैक
भावेन पारमार्थिकरूपाकल्पनाभ्यायेति मेनिर इत्यर्थः । अत एव
विषयापह्नवेन रूपान्तरारोपादपह्नवालङ्कारः । “निषिद्धविषयं
माभ्यादन्यारोपे ह्यपह्नतिः” इति लक्षणात् ॥ ५७

सरतः । भृतेत्यादि । महरघृतनयाः प्रवद्रमनाः समेत्य भिन्निता जलनिधिम् अन-
कारणात् मायामिव ईयुः ज्ञातव्यः । सर्वेषां गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् । किं कारण
नशाह—इह प्रदेशे जनौघः कुतः परमार्थतस्तच्च न विद्यते । कीदृशः ? भृतनिखिल-
रसातलः पुरिताशिषपातालः रत्नैः सहितः पर्वततुल्यतरङ्गैः आच्छादिताकाशः, जलस्य एतादृ-
शत्वासम्भवादियं खनु मायेति भावः । अपह्नतिरिति जलनिधिम् उपमेयम् असत्यं कृत्वा
मायामिव इत्युपमानस्य सत्यतया व्यवस्थापितत्वात् । तथा चीन्ना,—‘प्रकृतं यन्निषिध्यान्त
माध्यते सा त्वपह्नतिः ।’ इति । अन्यत्रापि, ‘अपह्नतिः अभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतीपमा ।
भूताद्यापह्नवात् ज्ञेया क्रियतेऽस्यामिदा यथा ॥’ इति ॥ ५७

अनुवाक । निखिल रःडुर अकुर मभूय समुदर पाठाननेनके परिपूर्ण करिया अंगान
करिठेठे, पर्वडप्रमाण उग्रमभूहे नडोमणुल आवुठ करिया त्राधिवाडे ; एरुण विनाज
मन्ववाणी मभूय वाणुविकणके कोथाय आछे ? एही भाविश नानरुण ऐ मभूयके मांशमर
वनिश मने करिल । ०१

शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिं
विबुधहृतश्रियमप्यनष्टशोभम् ।

मथितमपि सुरैर्दिवं जलौघैः

समभिभवन्तमविक्षतप्रभावम् ॥ ५८

अन्वयः । शशिरहितम् अपि प्रभूतकान्तिं विबुधहृतश्रियम् अपि अनष्टशोभं सुरैः मथित-
मपि जलौघैः दिव समभिभवन्तम् अविक्षतप्रभावं तं (ईयुः) ॥ ५८

मङ्गिनाथः । शशीति । शशिरहितमप्यद्याप्यनुदितत्वादिति
भावः । प्रभूतकान्तिं महाप्रकाशं रत्नाकरत्वादिति भावः । विबुधैः
सुरैः हृता श्रोः पद्मा शोभा च यस्य तं तस्याप्यनष्टशोभं, सुरैः पद्मैव
हृता न तु शोभेति भावः । 'शोभासम्पत्तिपद्मासु श्रीः' इति विश्वः ।
सुरैर्मथितं विलोडितमपि जलौघैर्दिवमाकाशं समभिभवन्तमाह-
वन्तमक्षय्यजलत्वादिति भावः । सर्वत्रापिर्विरोधे । अविक्षतप्रभावं
महाप्रभावत्वान्न कश्चिद्दिरोध इत्यर्थः । अत्र विरोधस्याभासोकर-
णाद्विरोधालङ्कारः । "आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिः स्मृता"
इति लक्षणात् ॥ ५८

भरतः । शशीत्यादि । कीदृश जननिधिमैयुः ? शशिरहितमपि चन्द्रेण विरहित-
माय प्रभूतकान्तिं प्रचुरदीप्तिं नानारत्नापशीभितत्वात् । विबुधहृतश्रियमपि देवहृतलक्ष्मीक-
माय अनष्टशोभं सकलश्रीभास्यदत्वात्, सुरैः मथितमपि जलौघैः दिवम् आकाशं सम्यक्
समभिभवन्तम् अत्युक्त्वात् । अतएव अविक्षतप्रभावम् अखण्डितमहिमानम् । विश-
शोक्तिरिति चन्द्रादिः एकदेशस्य वैकल्येऽपि तत्कार्यप्रभूतकान्तादिना गुणान्तरेण विशेषस्य
पातपादनात्, तथा च उक्तं,—“गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् । विशेष-
दर्शनायैव सा विशेषीक्तिरिष्यते ॥” अथवापि, 'एकदेशस्य विगमे या गुणान्तररुंस्ततिः ।
निर्जयप्रथमायासौ विशेषीक्तिर्भन्ता यथा ॥' इति ॥ ५८

अनुवाप । ये मांगर चन्द्रहीन इहेशां प्रहृवकाञ्छिनागो, देवगण कर्कुक रुड्डी
२६या० शीमान, मथित इहेशां कनअवादे आकाश चापिमा त्रिशिराए, तांशर अशार
किडे नहे इय नाहे । १४

चितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान्

सलिलगतामिव नावमुद्वहन्तम् ।

धृतविधुरधरं महावराहं

गिरिगुरुपोवमपौहितैर्जयन्तम् ॥ ५९

अन्वयः । चितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान् सलिलगतां नावम् इव उद्वहन्तं धृतविधुर-
धरं गिरिगुरुपोवं महावराहम् ईहितैः जयन्तम् (जलनिधिं) ॥ ५९

मङ्गनाथः । चितोति । चितिं भुवं कुलगिरीन् कुलपर्वतान्
शेषं फणिपतिं दिग्गजेन्द्रानैरावतादींश्च सलिलगतां नावं तरौमि-
वोहहन्तं तद्वदनायासेनेतद्देशे वहन्तमित्यहो समुद्रमहत्त्वमिति
भावः । उपमालङ्कारः । किञ्च धृता विधुरा विजला धरा येन
तं, गिरिरिव गुरुषोचं मुखं यस्य तम् । “हलसूकरयोः पुवः” इति
सूकरांस्त्रे पुवङ्गुप्रत्ययः । महावराहमीहितैश्चैष्टितैर्जयन्तं तम-
प्येकदेशे वहन्तमित्यर्थः । अत्र चित्याद्युद्वहनासम्बन्धेऽपि सम्ब-
न्धोक्तेरतिशयोक्तिस्तदनुप्राषिता चोक्तोपमेति सङ्करः ॥ ५८

भरतः । चितोत्यादि । जलनिधिनीयुः इति सम्बन्धः । ऋदृशं चितिं कुलपर्वतान् ग्रंथं
नागराजं दिग्गजेन्द्रान् एरावतादींश्च सलिलगतां नौकामिव उद्वहन्तं दधतम् । अतएव
महावराहमपि ईहितैः चैष्टितैः जयन्तम् । कौदृशं महावराहं धृताविधुरधरं धृता उद्वृता
विधुरा प्रसूये व्याकुला धरा पृथिवी येन, गिरिवत गुरु महत् पीतं मुखं यस्य, समुद्रपक्षे
पोषं तरङ्गः । व्याजसुतिरिति जलनिधेः को महिमा यः सदा चित्यादिभारं सेवकवत्
वहतीति अती निन्दां कृत्वा महावराहं जयन्तम् इति प्रशंसनात्, यद्वा भगवज्जयमव्या-
पातती निन्दालिने उक्त्वा तत्सादृश्यप्रदर्शनेन म्नुतिरुक्ता । तथा च उक्तं—‘यदि निन्दति
वा स्तौति व्याजसुतिरसौ मता । दीषामासा गुणा एव भजन्ते यत्र सन्निधम् ॥’ इति ।
अन्येस्तु चित्यादिधारणात् अधिकगुणस्य जलनिधेः स्तौत्यपदेशेन महावराहतुल्यत्वात् तर्भादि
महावराहम् ईहितैः जयन्तम् इति किञ्चिदधिकस्या निन्दनादव्याजसुतिः इति उक्तम् ।
तथा हि, ‘दूराधिकगुणस्तीवव्यपदेशेन तुम्यता । किञ्चिदधिकस्या निन्दा व्याजसुतिरसौ
मता’ इति । ५८

अश्वमेध । ॐ उग्रतःप्रमत्तं सागरं, जलगतं लोकं चारुं, पृथिवी, कुण्डल, कुलनागराज
७ अष्ट दिग्गजेन्द्रगणक धारण करिष्ये येन योश्च अथावमाये सेहै दुर्गन्त-परणीधारी, गिरि उद-
वननानो महावराहकं अत्र करिउच्छे ॥६०

गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तं

जलनिवहं दधतं मनोऽभिरामम् ।

गलितमिव भुवो विलोक्य रामं

धरणिधरस्तनशुक्लपट्टचौर[न]म् ॥६०

अन्वयः । गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तम् मनोऽभिरामं जलनिवहं रामं विलोक्य
(दृष्ट्वायाः) भुवः गलितं धरणिधरस्तनशुक्लपट्टचौरम् इव दधतम् ॥ ६०

मङ्गनाथः । गिरौति । गिरिपरिगतास्तटाद्रिसम्बन्धाद्यञ्चला
स्तोला आपगानामन्ता अग्रभागा यस्मिंस्तं, मनोऽभिरामं जल-

निवहं जलप्रवाहं रामं निजनाथं नारायणावतारं विशोक्य पारवश्यं
गताया इति श्रेषे समानकर्तृकत्वनिर्वाहः । भुवः सम्बन्धि गलितं
स्रस्तं धरणिधरस्यैव स्तनस्य शुक्तं पटचौरं पटवस्त्रं स्तनदुकूलमिव
दधतम् । अत्र गिरिसम्बद्धजलप्रवाहे भूस्तनदुकूलतोत्प्रेक्षा, सा
च धरणिधरस्तनेति रूपकनिर्व्युद्धेति सङ्करः ॥ ६०

भरतः । गिरिपत्नीत्यादि । कोट्टशं जलनिधिं ? जलस्य निवहं समूहं दधतं धारय-
न्तम् । कीट्टशं जलनिवहं ? गिरिभिः परिगताः संज्ञिताः चञ्चला नयान्ता नयवयवा यत्र
तं, मनोऽभिरामं स्वरपतिं विलोक्य हर्षवशात् जायाकपाया भुवः पृथिव्या धरणिधरस्य पर्व-
तस्य स्तनरूपस्य गनितं स्रस्तं शुक्तवर्षपटाञ्चलमिव उपमाकल्पमिति उपमासहितं रूपक-
मित्यर्थः । अत्र उपमानेन कृत्रेण उपमेयस्य कस्यचित् धरणीधरस्य स्तनत्वं रूपितं, गलितं
पटचौरमिव इत्युपमापि निर्दिष्टा । तथा च उक्तम्, “उपमानेन तदुभावं उपमेयस्य रूप-
यन् । यद्दत्तुपमानं तदुपमाकल्पकं यथा ॥” इति । अन्यत्रापि उक्तम्, “इष्टं साधर्म्य-
वैधर्म्यदर्शनाद्युच्यते गौणयोः । उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकवितथं यथा ॥” इति । ६०

अनुवाकः । ॐ मागत्र. मनोउत्तिरात्र-वाग्नि-मन्मर्जन-भूकृता त्रमणीत्र उन्नथमिउ
टिनारुत्तरुत्र उत्र पुथिवीव तैलतन्नथमिउ टकवननो-मन्मिउ उन्नराणि धारण
कत्रिउट्टे ७०

अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्र-

श्रुतमलिनः शुचिभिर्महानलङ्घैः ।

तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितौन्दैः

समधिगतो जलधिः परं वभासे ॥ ६१

अन्वयः । विचित्रः श्रुतमलिनः महान् जलधिः अपरिमितमहाद्भुतैः शुचिभिः अलङ्घैः
तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितौन्दैः समधिगतः (सन्) परं वभासे ॥ ६१

मल्लिनाथः । अपरिमितेति । विचित्रो महाद्भुतश्रुतमलिनो
निर्मलौ महानलङ्घ्योजलधिपरिमिता अपरिच्छेदरूपः ।
एतद्विशेषणं समुद्रेऽपि योज्यम् । ते च ते महाद्भुता अद्भुतचरित्राश्च
तैः शुचिभिर्निर्मलैरलङ्घैरलङ्घ्यप्रभावेस्तारुमृगपतिलक्ष्मणक्षितौन्दैः
सुप्रोवलक्ष्णैरमचन्दैः समधिगतः सद्भुतः समेतः सन् परं वभासे ।
अत्रानुरूपसमागमवर्णनात् समाजङ्कारः । ‘सा समालङ्कतिर्योगे
वस्तुनोरनुरूपयोः’ इति लक्षणात् ॥ ६१

भरतः । अपरिमितेत्यादि । तरुमृगाणां वानराणां पत्न्या सुधीषेण लक्ष्मणेन क्षितौ-
न्दे च रामेण च समधिगतः प्राप्नो जलधिः परम् अत्यर्थं वभासे शोभते च । क्रमेण सुधीषा-
दीनां समुद्रस्य च तुल्यानि विशेषणान्याह ।—अपरिमितमहाद्यर्थैः विचित्रः आश्चर्यान्वितः

अनमन्निनः शुचिभिः विमले. महान् अनभिभवनीयः अत्रुहाः अनभिभवनीयैः एवञ्च सति तल्लक्ष्मणत्वात्. तेन समधिगतान्तेऽपि वमासिरे इत्यर्थात् गम्यते । तुल्ययोगिनेति उपमानानां अपि सुयोवादीनां विगिष्टेन अलविना गुणसाम्यविवक्षया तुल्यकार्यस्य भासनत्ववचनस्य योगात् । तथा च उक्तम्. “विवक्षितगुणोत्कर्षे यत् समीकृत्य कस्यचित् । कीर्तनं सति-निन्दार्थे सा क्षुता तुल्ययोगिता ॥ इति । अन्यत्राप्युक्तं.—“नूनस्यापि निशिष्टं गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्यक्रियायोनादित्युक्ता तुल्ययोगिता” ॥ इति । ६१

अशुनाथ । वैदिकग्रन्थ, विमल, अलज्जा प्रशासनगर, अपराजय, उक्तम् च श्रीश्रीम लक्ष्मण ७ सुश्रीनेत्र मठि३ मन्दिनिठ हठेश अतिनर लोभा पाहेऽऽ लामिनेन । ७१

न भवति महिमा विना विपत्ते-
रवगमयन्निव पश्यतः पयोधिः ।
अविरतमभवत् क्षणे क्षणेऽसौ
शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः ॥ ६२

अन्वयः । महिमा विपत्ते विना न भवति इति पश्यतः (रामादीन्) अवगमयन् इव अस्मी पयोधिः अविरत क्षणे क्षणे शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः अभवत् ॥ ६२

संज्ञिनाथः । नेति । महिमा वृद्धिविपत्तेर्विना विपत्तिरहितो न भवत्यविनाशो नास्ति । “पृथग्विना—” इत्यादिना पञ्चमो । इतोऽयं पश्यता रामादीन् अवगमयन् वीधयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अस्मी पयोधिः पयोनिधिरविरतमश्रान्तं क्षणे क्षणे शिखरिवत् पर्वतवत् पृथिवः प्रशान्ताः सद्यो विशोर्णाञ्च वीचयो यस्य सोऽभवत् । स्व-तरङ्गोच्छ्वायक्षणिकत्वेन सर्वोच्छ्वायक्षणिकत्वं कथयतीवेत्युत्प्रेक्षाः ॥ ६२

भरत । न भवतीत्यादि । विपत्तेः विना विनाशं विना महिमा महत्त्वं न भवति । अन्यारभ्येति विनायोगे पञ्चमी । नास्ति एव तत् महत्त्वं यस्य विपत्तिः नास्तीति पश्यतो रामादीन् अवगमयन् इव अस्मी पयोधिः अविरतम् अविच्छेदीन क्षणे क्षणे शिखरिपृथुप्रथित-प्रशान्तवीचिः अभवत् पृथिवी महान्तः प्रथिताः प्रकाशिताः पश्चात् प्रशान्ताय वीचयः तरङ्ग । यस्य स तथा महता विपत्तौ खेदी न कर्तव्य इति रामं प्रत्युपदिष्टमिति पश्यत इत्यस्य भावः । निदर्शनम् इति प्रतिषेधं वीचीनां पृथुत्वप्रशान्तिक्रिया दर्शयित्वा अन्यत्रापि महिम्नो विपत्तिफलस्य उपादानात् । तथा च उक्तम्—“अर्थान्तरप्रवर्तनेन, किञ्चित् सत् सद्दर्शनं फलम् । सदसत्वानि दर्शयन् यदि स्यात् तन्निदर्शनम् ॥ इति । अन्यत्राप्युक्तं,—“क्रिययैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनं नाम यथेववतिभिर्विना” ॥ इति । कार्यः शब्दो यथा घट इत्यादिवत् यथाशब्दादिभिः विना इदं निदर्शनम् इति ॥ ६२

अशुनाथ । विना विपत्ते महत्त्वं नास्ति इति ना श्रिय लक्ष्मण अस्मृति पर्वकप्रपत् ८ अहे नोति २१

नृवाहिवार लच्छे येन सांगत्र, अनवरत पर्युत्प्राण विना उन्नत विचार एव उन्मत्तः
उ शदिगटेक उगमशत्रु कश्चिन्नेथोहेते नागिनेन ।७२

मृदुभिरपि विभेद पुष्पबाणै-

र्जलशिशिरैरपि मारुतैर्ददाह ।

रघुतनयमनर्थपण्डितोऽसौ

न च मदनः क्षतमाततान नार्चिः ॥६३

अन्वयः । अनर्थपण्डित. असौ मदनः रघुतनयं मृदुभिः अपि पुष्पबाणैः विभेद, जल-
शिशिरैः अपि मारुतैः ददाह । (तथापि) क्षतम् न क्षाततान, अर्चिः न क्षाततान ॥६३

मङ्गिनाथः । अथ समुद्रोपकण्ठे रामस्य मन्मथावस्थां वर्ण-
यति—मृदुभिरित्यादि । अनर्थपण्डितो हिंमाकुशलोऽसौ मदनो
रघुतनयं रामं मृदुभिरपि पुष्पबाणैर्विभेद जलशिशिरैरपि मारुतै-
र्ददाह । तथापि क्षतं ब्रह्मं नाततानार्चिर्ज्वालां च नाततान । अत्र
मृदुना भेदो भेदेऽप्यक्षतत्वं शिशिरैः दाहो दाहेऽपि नार्चिरिति
विरोधानां मदनस्याचिन्त्यशक्तित्वेन परिहाराद्बिरोधालङ्कारः ।
'आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मता' इति लक्षणात् । भेद-
क्षतयोर्दाहार्चिषोश्च यथासंख्येनान्वयाद्यथासंख्यालङ्कारः । आदौ
क्षते निर्दिष्टस्य नाततानेत्यस्यार्चिषापि सम्बन्धादादिदीपकं चेति
सङ्करः ॥ ६३

भगतः । समुद्रान्तिके सीतास्मरणात् रामस्य कामावस्थामाह—मृदुभिरित्यादि ।
मदनो मृदुभिरपि पुष्पबाणैः रघुतनयं विभेद न च असौ तावतां प क्षतं म्मखणम् क्षाततान
क्षतवान् । सजलशोतलैरपि मारुतैः तं ददाह न च असौ अर्चिः क्षाततान । अतएव असौ
अनर्थपण्डितः निपुण्योऽने कर्मणि कुशलः । विरोध इति पुष्पबाणाणां यत् मर्दव
न कतानाञ्च जलसंसर्गात् यत् शैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणक्रियाद्वयं विरुद्धम् अभिहितं, तयोश्च
क्रिययोः विरुद्धं अतार्चिषोः अकारणं तेन कामोत्कर्षणो विरुद्धः प्रतिपादितः अथच विरोधो
न वास्तवः भेददाहाभ्यां पीडामार्चस्य लक्षितत्वात् । तथा चोक्तं,—'विरुद्धानां पदार्थानां
यव संसर्गदर्शनम् । विरुद्धसाधनायैव स विरोधः श्रुती यथा ॥' इति । अन्वयापि लक्षं,
'गणम्य च क्रियाया वा विरुद्धार्थक्रियाभिधा । या विरुद्धाभिधानाय विरोधं तं विरोधं तं
त्रिदर्थयाः ॥' इति ॥६३

अनुवाद । श्रीरामचन्द्रः, अनर्थपण्डित ए मदन, मृत उन्मत्तः न च कश्चिन्नेथोहेते कोऽपि
पुष्पबाण प्रहार कृत्स्निते नागिन्ने एव, शिशिराङ्क जमीरुग, आना उन्मत्तः न च कश्चिन्नेथोहेते
कारुते नागिन्ने ।७३

अथ मृदुमलिनप्रभौ दिनान्ते
 • जलधिसमीपगतावतौतलोकौ ।
 अनुकृतिमितरेतरस्य मूर्च्छी-
 दिनकरराघवनन्दनावकाष्टाम् ॥६४

अन्वयः । अथ दिनान्ते मृदुमलिप्रभौ जलधिसमीपगतावतौतलोकौ दिनकरराघव-
 नन्दनौ (सन्तौ) इतरतरस्य मूर्च्छीः अनुकृतिम् अकाष्टां ॥ ६४

मल्लिनाथः । अथेति । अथ मदनावस्थानन्तरं दिनान्ते मृदु-
 रतोच्छ्वा मलिनानुच्छ्वला च प्रभा ययोस्तौ जलनिधिसमीपगता
 वेकप्रास्तमयार्थमन्यत्र लङ्घ्यायाद्वार्थं चेत्यर्थः । अतौतलोकविक्रम
 लोकान्तरगमनादन्यत्र लोकोत्तरत्वादिति भावः । दिनकरराघव-
 नन्दनौ सूर्य्यदाशरथौ मूर्च्छीः स्वाकारयोरितरेतरस्यानकृतिं त्वमि
 वाममङ्गमिव च त्वमिति पर्यायेण परस्परमुपमानोपमेयभावमका-
 ष्टाम् । अत एवोपमेयोपमालङ्कारः । 'पर्यायेण हयोस्तस्मिन्नुप-
 मेयोपमा मता' इति लक्षणात् ॥ ६४

भरतः । अथेत्यादि । अनन्तर दिनकरः सूर्य्यो राघवस्य दशरथस्य नन्दनौ रामो
 दशम्य अले सधाकाले अन्वोऽन्यस्य मूर्च्छीः शरीरयोः अनुकृतिम् अनुकारम् अकाष्टां क्रत-
 वन्तौ तन्वधमन्वात् । सूर्य्यो रामस्य मूर्च्छीः अनुकृति रामोऽपि सूर्य्यस्य मूर्च्छीः अनुकृति
 चकार इत्यर्थः । हयोः तुल्यतां दर्शयति—तौ कीदृशौ ? मृदुः अग्रचण्डा मलिना प्रभा
 ययोः सूर्य्यस्य दिनान्तवशात् रामस्य शोकात् शय्यादिशयनात् च, समुद्रसमीपं गतौ त्यक्त-
 नौकौ च । उपमेयोपमेति इतरतरशब्देन समानधर्मत्वात् पर्यायेण उपमानोपमेयत्वकथ-
 नात् । तथा शीलम्—उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायती भवति । उपमेयोपमा धीरा
 नुवने ता युथोदिताम् ॥ इति ॥ ६४

अशुभम् । अनङ्गुष्ठ विवायमठनकाले, मृदुमलिन-प्रभावानौ लोकातीत सूर्यादेव च वनूनन्त
 श्रीशायच्छ, मांगर समीपे उपस्थित ह्यैश उडर उडरर आकृतिर अनुकरण करिते
 नाशनेन । ७४

अपहरदिव सर्वतो विनोदान्
 दयितगतं दधदेकधा समाधिम् ।
 घनरुचि वदंधे ततोऽन्धकारं
 सह रघुनन्दनमन्मथोदयेन ॥६५

अवयः । ततः सर्वतः विनोदान् अपहरत् इव दयितगतं समाधिम् एकधा दधत्
घनरुचि अक्षकारं रघुनन्दनमन्मथोदयेन सह वदधे ॥ ६५

मङ्गिनाथः । अपेति । ततोऽस्तमयानन्तरं सर्वतः सर्वान् ।
मावविभक्तिरुस्तसिः । विनोदानाङ्गिकान् मन्विनोदनव्यापारा-
नपहरत् संहरदिव तथा दयितगतं प्रियजनद्विषयं समाधिमैकाग्र-
ताम् एकधा एकप्रकारं दधत् कुर्वत् घनरुचि मेघश्याममन्वत्
मान्द्रोतिदमन्धकारं रघुनन्दनस्य यो मन्मथोदयः पूर्वोक्तस्तेन सह
वदधे । अत्रान्धकारमन्मथोदययोः कर्त्तरिकस्य महार्थेनान्वया-
द्वदध इति सम्बन्धिभेदभिन्नयोर्बुद्धोरभेदाध्यवसायाच्च स्मिष्टनिमि-
त्यतिययोक्तिमूला कर्त्तृसाहित्यरूपा सहोक्तिरलङ्कारः । एतच्च
सत्यक् शिष्टं, शितरुचिरोन्नतमित्यत्र लक्षणं चोक्तम् ॥ ६५

भरतः । अपहरदित्यादि । ततो दिनात् उत्तरकानम् अन्धकारं रघुनन्दनस्य
रामस्य कामोदयेन सह वदधे । तदानाम् अन्धकारी रामस्य कामोदयोऽपि प्रवृत्त इत्यर्थः ।
उभयविशेषणमाह—मन्तो विनोदान् अपहरदिव दिवसे ये विनोदाः चित्तप्रसादका तान्
सर्वान् सर्वप्रकारेण वा अनयदिव पक्षे विभक्तियत्ययः । दयितगतं समाधिं चित्तिकाय-
ताम् एकधा एकप्रकारं दधत् जनयत् । घनरुचि मन्वत् श्यामं निविडन्कायं वा कामो-
दयपक्षे दयिताविषये निविड। अज्ञा यन्मान्, दयितगताम् इत्यत्र प्रमदवन्मित्यदिवत् ऋष्वः ।
वस्तुतस्तु दयितगन्दन सामान्यविवक्षया भाव्यापि लक्ष्ये । “अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वानम्”
इत्यमरः । सहोक्तिरिति अन्धकारकामोदयाश्रितयोः हृत्क्रिययोः तन्मकानयोः वदधे
इत्यनेन अभिवानान् । तथा चोक्तं,—‘तुल्यकालक्रिये यव वस्तुद्वयममाश्रिते । पट्ट-
मैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा’ ॥ इति ॥ ६५

अश्वत्थः । अनश्वत्थं निविड अक्षकारं येन निवसेन मन्मथः मनोनाम वापि
अपहरत् कर्त्तृणा शिवाविवशिनो एकाग्रता एकाग्रते पत्रिणत करत रघुनाथेन मन्मथोदयेन
सन्ने मन्ने वर्जित इहेतु नागिन । ७०

अधिजलधि तमः क्षिपन् द्विमांशुः

परिदृश्येऽथ दृशां कृतावकाशः ।

विदधदिव जगत् पुनः प्रलौनं

भवति महान् हि परार्थ एव सर्वः ॥६६

अन्वयः । अथ द्विमांशुः अधिजलधि तमः क्षिपन् दृशां कृतावकाशः (सन्) प्रलौनं
जगत पुनः विदधत् इव परिदृश्ये । सर्वः महान् परार्थ एव भवति हि ॥ ६६

मङ्गिनाथः । अधीति । अथान्धकारहृत्परान्तरं द्विमांशुशब्दः
अधिजलधि जलधौ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तमः क्षिपन् निरस्य-

स्वताऽन्वयं नीलिमांशनादिति भावः । अत एव दृशां कृताव-
काशो दत्तप्रसरः सन्, किं बहुना—प्रलीनमस्समितं जगत्पुनर्भूया-
ऽपि विदधदिव सृजन्नित्युत्प्रेक्षा । परिदृश्ये । अतो महीप-
कारित्वमस्येति भावः । 'अथ सर्वो महान् परस्मैः पदार्थः परोप-
कारार्थः एव । 'अथैनं नित्यसमासः सर्वालिङ्गता च वक्तव्या' इति
साधुः । भवति हि सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥६६

भरतः । अधीत्यादि । अथान्यकारहृत्तानन्तरं चिमाथः चन्द्रो जनैः परिवदश्ये इष्टः ।
कौटुम्भः ? अधिजलधि समुद्रे ततोऽन्वकारं चिपन् नाशयन् । अधिजलधि इति समस्यर्थ-
ऽव्ययीभावः । दृशां अष्टुषां कृतावकाशः दत्तावसरः प्रलीनं तिरोभूतं जगत् पुनः विदधदिव
सृजन्नित्येव । कुतलोत्त एव कृतमित्याह—'हि यस्मात् सर्वं स्य महान् जनः पदार्थ एव पर-
प्रशोक्त एव भवति । परिवर्तितरिति दृशां कृतावकाश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुनः आदानात्
तमः चिपन् इत्यनेन च कस्यचित् वस्तुनोऽपीहान् भवति हि इत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् ।
तथा च उक्तं,—'विशिष्टस्य यदादानमन्यापीडितं वस्तुनः । अर्थान्तरन्यासवती परिवर्तितरसौ
मता ॥' इति । विद्यासागरस्तु तमःसम्बन्धिनम् अवकाशं जेनेषु आधाय तत्सम्बन्धिनः चोप-
पन्नस्य तमसि विधानात् परिवर्तितरियम् इत्याह । तथा चोक्तम्,—'अर्थानां यो विनिमयः
परिवर्तितस्तु सा मता ॥' इति ॥ ६६

अनुवाक । ताहारं परं चन्द्रमेव अन्वकाररानिकं समुद्रं मध्ये निकेप कश्चिन्न सकलत्र
नगरेन अवकाशप्रदानं क रणेन एवः तिरस्त्रित्ति जगत्के येन पुनर्कारं नृष्टि कश्चिन्न प्रेषा
निलेन । महापुरुषवेराई परार्थसाधननिष्ठे इहेना थाकेन । ७७

अशनिरयमसौ कुतो निरभे

शितशरवर्षमसत्तदप्यशाङ्कम् ।

इति मदनवशो मुहुः शशाङ्के

रघुतनयो न च निश्चिकाय चन्द्रम् ॥६७

अन्वयः । अशन् अशनिः निरभे (नभसि) असौ कुतः ? (उत) शितशरवर्षं
अशाङ्कं तदपि असत् इति मुहुः शशाङ्के मदनपरवशः रघुतनयः चन्द्रं न च
निश्चिकाय ॥ ६७

मस्तिनाथः । अशनिरिति । अयं पुरोवर्त्त्यशनिर्वृषो निरभ्रे
निर्मेषे नभस्यसावशनिः कुतस्तर्हि शितवर्षं निश्चितशरवृष्टिः शृङ्गस्य
विकारः शाङ्कं धनुस्तद्रहितं तच्छरवर्षमप्यसदविद्यमानमेव । इत्थं
मुहुः शशाङ्के विषये सन्दिहान इति शेषः । मदनपरवशः क्राम-
परवशो रघुतनयो रामश्चन्द्रं न निश्चिकाय चन्द्रोऽयमिति न

निश्चितवानित्यर्थः । अत्र निश्चयगर्भाख्यः 'सन्देहमेदोऽलङ्कारः' ।
पाद्यन्तयोः संशयं निबध्य मध्ये कुतोऽशनिरित्यादिनिश्चयनिबन्ध-
नात् । "विषयां विषयो यत्र सादृश्यात् कविसम्प्रतात् । सन्देह-
गाचरी स्यातां सन्देहालङ्कतिश्च सा ॥" इति सामान्यलक्षणम् ॥६७

भरतः । अशनिरित्यादि । रघुतनयो रामः कामवशः सन् चन्द्रं न च निश्चिकाय न
निर्णीतवान्, किन्तु मुहुः अशम् इति एवं शशाङ्के वितर्कितवान् । किम् इत्याह, —अयम्
अशनिः वज्रः असौ अशनिः निरभे नभसि कुतः, यतो मेघादेव अशनिः उत्पद्यते । किम्
इदं निश्चितानां शराणां वर्षे, तदपि कुतः ? यतः तत् अशाङ्गं च विद्यमानधनुः अभूत्
धनुषा विना न भवति इत्यर्थः । शशाङ्क इति पाठे इति एवं मदनवशः चन्द्रविषयीऽसूत् न
च चन्द्रं निश्चिकाय इति योज्यम् । ससन्देह इति उपमेयस्य चन्द्रस्य उपमानाशनिशरवर्ष-
रूपत्वम् अभिधाय कुत इत्यादिना पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् तावतापि न च निश्चि-
काय चन्द्रम् इति ससन्देहवचोऽभिधानाच्च । तथा चोक्तम्, —'उपमानेन यत्नं मँदस्य
वदतः पुनः । ससन्देहवचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्बुधाः ॥' इति ॥ ६७

अशुवान् । एहं किं वज्रं ? अशमूक आकाशेन रेख्ये वा केषां श्रेते आशिनः ? तत्रे किं
नाशितवांशुष्टिः ? तांशुः त भशुः विना अशन्न ! कामाङ्कितं शशचल्य एहेकणे वाशः वशः
गमिहान श्रेते गगिजेन । किहूते चल्युः चल्य वनिशां शिर करिजे गगिजेन न । ७१

कुमुदवनचयेषु कौर्णरश्मिः

क्षततिमिरेषु च दिग्वधूमुखेषु ।

विर्यात च विललास तद्वदिन्दु-

विलसति चन्द्रमसो न यदहन्यः ॥६८

अन्वयः । क्षततिमिरेषु कुमुदवनचयेषु दिग्वधूमुखेषु च कौर्णरश्मिः इन्दुः विर्यात
चन्द्रमसः अन्यः यदहं न विलसति, तद्वत् विललास ॥ ६८

मङ्गनाथः । कुमुदेति । क्षततिमिरेषु निरस्तान्धकारेषु
कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु दिग्वधूमुखेषु च कौर्णरश्मिः विक्षिप्त-
कारः सन्निन्दुविवर्धयत्याकाशे तद्वदिन्दुवद्विललास चन्द्रमसश्चन्द्रादन्या
यदहन्यथा न विलसति तथैव विललासित्यर्थः । अत्रोपमेयस्येन्दो-
रेवोपमानत्वादन्वयालङ्कारः । "एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयो
मतः" इति लक्षणात् । एकस्योभयरूपत्वाभिधानमहितोयत्वाभिप्राय-
मित्यावरोधः ॥ ६८

भरतः । कुमुदेत्यादि । इन्दुः तदहं इन्दुवत् विललास शोभते अ । अन्नात् अन्यः
कोऽपि यदहं इन्दुवत् न विलसति । इन्दुः कौर्णरः ? कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु दिग्व-

वधूनां मुखेषु विद्यति आकाशे च चततिमिरेषु खण्डिताम्बुकारिषु क्षीरंरश्मिः प्रसारित-
विश्रयः । केचित् तु—इन्दुः तद्वत् तथा विललास यद्वत् यथा चन्द्रमनोऽन्वो न विलसति
इत्याह । एवं सति चन्द्रस्य उपमानत्वमुपमेयत्वञ्च न स्यात् । अन्ये तु—इन्दुः यथा विल-
लास तथा तदन्वो न विलसति इत्यर्थे चन्द्रस्य उपमानत्वञ्च उक्तं स्यात् इत्याहुः । अनन्वय
इति चन्द्रस्य उपमानोपमेयत्वकथनेन अन्यस्य तत्सदृशस्य निरासात् । तथा चोक्तं बद्रभटे,
'या स्यादमन्वयास्या यमैकं वस्तुत्वादसदृशम्' इति । स्वस्य स्वयमेव भवेत् उपमानो-
पमेयस्य ॥ ६८

अशुभात् । छत्र, अक्षकारविहीनं कृशुभचने, निषधूननेव सुषमञ्जले एव; आकाले किरण
निन्दारं कश्चिद् एवमन्तावे शोभा पाठेते जातिनेन वे, ताहा अणेरका अञ्ज केहरे सेरुण
तावे शोभा पाठेते पाठे न । ७८

शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे
विटप[पि]निराकृतचन्द्ररश्मारातौ ।
पृथुविषमशिलान्तरालसंस्थं
सजलघनद्युति भीतवत् ससाद ॥ ६९

अन्वयः । विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मारातौ निकुञ्जे पृथुविषमशिलान्तरालसंस्थं सजल-
घनद्युति तमः भीतवत् शरणं गतम् इव ससाद ॥ ६९

मङ्गिनाथः । शरणमिति । विटपैर्निराकृताश्चन्द्ररश्मय एषा-
गतयो येन तस्मिन्निकुञ्जे गह्वरे पृथूनां विषमाणां च शिलानां
चान्तरालेषु संस्था स्थितिर्यम्य तत्, सजलघनस्येव द्युतिर्यस्य तन्नेघ-
श्यामं तमो भीतवत् भीतमिवेत्युत्प्रेक्षा । अत एव शरणं व्रातारं
गतमिव शरणगतमिवेत्युत्प्रेक्षा । ससाद लीनमभूत् । अत्र चन्द्र-
रश्मारातीति रूपकस्य भीतवदित्यन्ते चायाश्च शरणगमनोत्प्रेक्षा-
कृत्वादङ्गाङ्गिभावेन सजातीयविजातीयसङ्करः ॥ ६९

भरतः । शरणमित्यादि । सजलस्य मेघस्य इव द्युति, यस्य तत् तमोऽम्बुकारं पृथु-
विषमशिलानाम् अन्तराले स्थितं सत् निकुञ्जे शरणं गतमिव शरणपन्नमिव ससाद विलीनं
भीतवत्, यथा कश्चित् भीतो दुर्गमनाकरे विलीयते । निकुञ्जे कीदृशे ? विटपिभिः दृष्टैः
निराकृता चन्द्ररश्मिरूपा अरातरश्ममःश्रवणी यस्यात् । उत्प्रेक्षावयव इति भीतवत् ससाद ।
इति उपमाने षडपञ्चदशार्थेन योगात् शरणमिव गतमित्युत्प्रेक्षाया योगात्
विटपिनिर्निराकृतचन्द्ररश्माराताविति रूपकार्थेन योगाच्च । तथा चोक्तं,—'श्लिष्टव्यार्थेन
मयुक्तः किञ्चिद्वात्प्रेक्षयान्ति । 'रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा ॥' इति ।
चन्द्ररश्मियोग इति पाठे रूपकार्थो नास्ति इति असम्पूर्णलक्षणात् ॥ ६९

अशुभात् । वे निकुञ्ज, सुकराङ्गिचारा छत्रकिरणरुण मञ्जके अणमन्त्रित करिणीः,—

नियम विनाश जिलास अशुशीलहित जलन खलपश्याम अक कान सेई त्रिकुलेश्वर नरनागर इहेकाई
येन छौठव९ मूकाप्रित इहेन । ७०

अथ नयनमनोहरोऽभिरामः[.]

स्मर इव चित्तभवोऽप्यवामशीलः ।

रघुसुतमनुजो जगाद् वाचं

सजलघनस्तनयिन्नतुल्यघोषः ॥७०

अन्वयः । अभिरामं रघुसुतं नयनमनोहरः स्मर इव चित्तभवः अपि अवामशीलः
सजलघनस्तनयिन्नतुल्यघोषः अनुजः वाचं जगाद् ॥ ७०

मङ्गिनाथः । अथेति । अथ रामशोकादनन्तरमभिरामं
श्लोकाभिरामं रघुसुतं रामं नयनानि मनांसि च हरतीति रूपेण
गुणैश्चेति नयनमनोहरः स्मर एव चित्ते भवतीति चित्तभवाच्चित्तजः
कामोऽप्यवामशील इति विरोधस्वित्तानुवर्त्तीत्यविरोधाद्दिरोधा-
भासोऽलङ्कारः । सजलघनस्य स्तनयिन्नना स्तनितेन तुल्यघोष
इत्युपमालङ्कारः । “स्तनयिन्नः पयोवाहे तद्ध्वनी मृत्युरोगयोः”
इति विश्वः । अनुजो लक्ष्मणो वाचं जगाद् । अत्र विरोधोपमयोः
संस्मृष्टिः ॥ ७०

भरत । अथैत्यादि । अन्तोदग्दर्शनानन्तरं रघुसुतं रामम् अभिरामं सुन्दरम् अनुजो
लक्ष्मणो वाचं वत्यमाणं जगाद् । कौटुम्भः ? स्मर इव काम इव नयनमनोहरः तदुभया-
नन्दकः चित्तभवः रामस्य चित्ते विद्यमानः अवामशीलः अनुकूलस्वभावः, चित्तमर्वा हि
कामोऽवामशीली भवति तत्पथप्रवर्त्तकत्वात्, अयं तु न तथा इत्यापातती विरोधमृचनाय
अपिशब्दः । सजलनिविडनेषतुल्य शब्दः । संस्मृष्टिरिति नानालङ्कारसंसर्गात् । तथा
हि,—स्मर इव इत्युपमा, नयनमनोहर इति तुल्ययोगिता, चित्तभव इति श्लेषः, अवामशील
इति विरोधः, सजलघनेत्यादिना पुनरुपमा । तथा चोक्तं,—‘संस्मृष्टिरिति विज्ञेया नाना-
लङ्कारसङ्करः’ इति ॥ ७०

अनुवाच । रामचन्द्र इहेकपे नौकप्रकाश करिवाक्य पत्रे,—रूपेण सुने नयन-मनोहर
मनेन स्मर चिन्तय इहेकां सग। अनुकूल—रामाशुभ लक्षण—अियमर्षन रामचन्द्रके सजल
जनधरव९ गच्छोरथरे बलिडे लागिलेन । १०

पतिवधपरिलुप्तलोलकेशी-

नयनजलापहृताञ्जनौष्ठरागाः ।

कुरु रिपुवनिता, जहौंहे शोकं

क्व च शरणं जगतां भगान्, क्व मोहः ॥७१

अन्वयः । * रिपुवनिताः पतिवधपरिलुप्तलोलकेशीः नयनजलादद्भ्रताञ्जनीष्ठरागाः कुन (त्) शोकं जहीहि, जगतां शरणं भवान् क, मोहः क ? ॥ ७१

मङ्गिनाथः । पतीति । हे आर्य्य ! रिपुवनिताः पतिवधेन भर्तृभरणेन परिलुप्ता लोलाः केशा यासां ताः । “स्वाङ्गाञ्चोप-सर्जनादसंयोगोपधात्” इति डोप् । नयनजलैरशुभिः परिहृतानि परिमृष्टान्यञ्जनान्योष्ठरागाश्च यासां तास्तादृशीः कुरु । शोकं जहीति त्यज । विधौ लोट् । तथाहि—जगतां शरणं त्राता भवान् क । मोहः क, भवादृशामिदमज्ञानमयुक्तमन्यथा शत्रूपेक्षायां जग-द्विपत्तिः स्यादिति भावः । अनेन वाक्यार्थेन शत्रुवधकर्तव्यतासम-र्थनाहाकार्यहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७१

भरतः । पतीत्यादि । किं जगादेत्याह—रिपोः रावणस्य वनिताः स्त्रियः पतिवधान् परिलुप्ता भटा लोलाः चक्षणाः केशा यासां, नयनजलेन अपहृतम् अञ्जनम् ओष्ठरागश्च यामा तथाविधाः कुरु, शोकं जहीहि त्यज इत्याशंसि । यती जगतां शरणं रक्षिता भवान् क, मोहश्च क वा, असम्भवावनायां कश्यम् । आशीरिति दृष्टार्थाशंसनात् । तथा चोक्तम्,— ‘आशीनांमामिलक्षिते वस्तुन्याशंसं तथा’ इति । अन्यथापि,—‘आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता । सौहृदस्वाविरोधीकौ प्रयोगोऽस्याश्च तादृशः ॥’ इति ॥ ७१

अशुवांश । आर्य्य । दुःखं करिष्येन न । आपनि जगतेषु जायं कर्त्ता ; आपनान् मोक्षं मोक्षां परि न । यांशते त्रिपुनात्रोगणैर पतिनाके कृत्स्नकाल आल्लासित ७ लडे ह्य ; यांशते तांशतेन नयनजले नयनेन कञ्जलत्रेया ७ अथरोष्ठेर रज्जराग दूरीकृत ह्य, ७।११ हे वरुन । ११

अधिगतमहिमा मनुष्यलोके

वत सुतरामवसीदति प्रमादौ ।

गजपतिरुशैलशृङ्गवर्षा

गुरुरवमज्जति पङ्कभाङ् न दारु ॥७२

अन्वयः । मनुष्यलोके अधिगतामहिमा (जनः) प्रमादौ (सन्) वत सुतराम् अवसीदति, उरुशैलशृङ्गवर्षां गुरुः गजपतिः पङ्कभाक् (सन्) अवमज्जति, न दारु (अवमज्जति) ॥७२

मङ्गिनाथः । अधीति । मनुष्यलोकेऽधिगतो महिमा येन स महानिव प्रमादौ मत्तोऽनवहितोऽवसीदति नश्यति । तथाहि— उरुशैलस्य शृङ्गं शिखरुमिव वर्षं वर्षस्य स गुरुर्दुर्भरो गजपति-र्महागजः पङ्कभाक् सन् अवमज्जति, दारु लघुकाष्ठं न मज्जति । महत एव प्रमादप्रमादौ हानिप्रदकारौ, लघाः प्रमादेऽपि का

हानिः प्रमादे वा का वृद्धिरित्यर्थः । अत्र महात्मनो जगत्पतेश्च वाक्यद्वये प्रमादौ पङ्कभांगिति च विस्वप्रतिविस्वभावेन सामान्यधर्मनिर्देशाद्दृष्टान्तालङ्कारः । “यत्र वाक्यद्वये विस्वप्रतिविस्वतयोच्यते । सामान्यधर्मो वाक्यद्वेः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥” इति लक्षणात् ॥ ७२

भरतः । अधीत्यादि । अधीगतमहिमा प्राप्ताधिपत्योऽपि मनुष्यलोके प्रमादौ काव्येऽनवधानवान् सन् वत कष्टं सुतराम् अवसीदति कार्यासमर्था भवति । कुत इत्याह— उरुशैलशङ्खवर्षा महापर्वतशिखरप्रमाणशरीरो गजपतिः पङ्कभाक् पङ्कम् भवतीर्थः सन् भवमज्जात पङ्के प्रविशति यस्मात् असौ गुरुः न तु दारुः, काष्ठं मज्जाति लघुत्वात् ; तथात् महतां प्रमादौ विनाशहेतुः न तु लघौयसा ; तत्कारणं शोकं संत्यजेति भावः । हेतुरिति गजपतेः हेतुद्वारेण निर्देशात् । यथा चोक्तं—‘हेतुमता सह इंतीरभिधानममदः प्रत । यत्र सोऽलङ्कारी हेतुः स्यादन्वेभ्यः पृथग्भूतः ॥’ ७२

अनुवाद । एहं अगच्छ महाश्रीगण निरु महाश्री अवगच्छ इहेयां उ अगच्छ अवेमत्र ३२, “३३” उ उः एव तथा । विमान शैलशङ्ख महाश्री कर्पटम पठित इहेते मध ३३ः उ थाके । अत्र अत्र अत्र काष्ठं यत्र अत्र इय ना । १२

बोद्धव्यं किमिव हि यत्त्वया न बुद्ध

किं वा ते निमिषितमप्यबुद्धिपूर्वम् ।

लब्धात्मा तव सुकृतैरनिष्टशङ्कौ

स्नेहौघो घटयति मां तथापि वक्तुम् ॥ ७३

अन्वयः । यत् त्वया न बुद्धं बोद्धव्यं तत् किमिव (अस्ति ?) ते निमिषितम् अपि किम् अबुद्धिपूर्वं किंवा ? (तथापि) सुकृतैः लब्धात्मा अनिष्टशङ्कौ तव स्नेहौघः मां वक्तुं घटयति ॥ ७३

मन्निनाथः । बोद्धव्यमिति । हे आर्य्य ! यत्त्वया न बुद्धं बोद्धव्यं तत् किमस्ति सर्वज्ञस्य ते न किञ्चिदज्ञातमस्तीत्यर्थः । किञ्च निमिषितं निमेषकर्माप्यबुद्धिपूर्वमपेक्षापूर्वकं किं वा, नैत्यर्थः । न कुत्रापि प्रमादस्तवास्तौत्यर्थः । तथापि सुकृतैर्मत्पुण्यैर्लब्धात्मा लब्धस्वरूपो जातः इत्यर्थः । अनिष्टशङ्कौ प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि इति न्यायादनर्थाशङ्कौ तव त्वद्द्वेषयः स्नेहौघः स्नेहप्रवाहो मां वक्तुं घटयति प्रेरयतीत्यर्थः । सर्वज्ञे प्रेक्षापूर्वकारिणि यन्मयोक्तं तत्प्रेमनिबन्धनं सिद्धसाधनमेवेति भावः । प्रियतराख्यानरूपोऽयं प्रयोऽलङ्कारः । यथाह दण्डो—‘प्रेयः प्रियतराख्यानम्’ इति ॥ ७३

भरतः । वीरुथिभिथादि । यस्वया न बुद्धं तदनीह्वयं किमिवास्ति अपि तु न किञ्चि-
द्वै, इवशब्दोऽसम्भावनायां । तव निमित्तितरुपि चक्षुषीः निमीलितमपि किं वा अत्रुत्ति-
पूर्वकं नैव इत्यर्थः । अती न किञ्चिदपि चेष्टितं तवानवधानपूर्वकमिति भावः । अतो यद्यपि
भवतो नापदेशो युक्तः, तथापि सुकृतैस्त्वव सुष्टु कर्मभिः अस्मत्पुण्यैवां लब्धात्मा प्राप्तस्वरूपो
जातः खेदसमूहस्तवानिष्टशङ्काश्रीलः मां वक्तुं घटयति त्वाम् उपदेष्टुं मां प्रेरयति इत्यनुजो
जगादिति पूर्वोक्तान्वयः । निपुणमिति कनिष्ठस्य ज्येष्ठोपदेशानौचित्येऽपि नैपुण्येन उक्तत्वात्
निपुणनामायमलङ्कार इति भाव इति विद्यासागरः । अथ प्रेयस्यन्तर्भाव इति देवनाथः ।
'प्रेयः प्रियतराख्यान'मिति तत् लक्षणात् उदात्तमध्येऽन्तर्भाव इति जयमङ्गला ॥ ७३

अभूवान् । आपनि वृत्तिष्ठे पाठेऽत्र न ना; उगते एवम किं विषय आङ्के, अ पात्र चक्र-
एति निमेषे वृत्तिगुरु । तथापि आमात्रं शक्तिप्राप्तं आपनोत्र श्रेष्ठानि कनिष्ठे आनवा
कविश आमाके बलिवात्र उशु उंशोश्चित कविऽङ्के । १०

सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामो

जृम्भावान् भुजयुगलं विभुज्य निद्रान् ।

अध्यष्ठाच्छिशयिषया प्रवालतल्पं

रक्षायां प्रतिदिशमादिशन्[त्] प्लवङ्गान् ॥७४

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे काव्यालङ्कारो नाम

दशमः सर्गः ॥ १०

अन्वयः । रामः सौमित्रेः इति वचनं निशम्य जृम्भावान् भुजयुगलं विभुज्य निद्रान्
(सन्) रक्षायां प्रतिदिशं प्लवङ्गमान् आदिशन्, शिशयिषया प्रवालतल्पम् अध्यष्ठात् ॥ ७४

मल्लिनाथः । सोमत्रारिति । रामः सौमित्रेरित्येतद्वचनं निशम्य
जृम्भा जृम्भणमस्यास्तौति जृम्भावान् जृम्भमाणं इत्यर्थः । “गुराश्च
हलः” इति स्त्रियामकारप्रत्ययः । भुजयुगलं विभुज्य यथायथं
वक्रोक्त्य निद्रान् निद्रास्यान्नत्यर्थः । रक्षायां रक्षणे निर्मिते प्रति-
दिशं दिशि दिशि । यथार्थं वोप्सायामव्ययोभावः । “अव्ययोभावे
शरत्प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । प्लवङ्गान् वानराना-
दिशदाज्ञापयामास । अथ शिशयिषया सुषुप्सया प्रवालतल्पं कुसुम
शयनमध्यष्ठादधिष्ठितवान् । तिष्ठतेर्लुङि “गानिस्था—” इत्यादिना
सिचो लुक् । “प्राक्सितादङ्वायैऽप” इति धत्वम् । ष्टुत्वम् ॥ ७४

इति उपदेव.क्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्याय-

कोलाचल मल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने

सर्वपथोनाख्यानं दशमः सर्गः ।

भरतः । सौमित्रेरित्यादि । इत्येवं लक्षणस्य वचनं निश्चयं युत्वा रामः प्रतिदिशं दिशि दिशि रत्नार्थं प्रवृत्तान् वानरान् आदिशन् जृम्भावान् सन् निद्रान् निद्रां गच्छन् शिशुधिषयं शयितुमिच्छया प्रवालशय्याम् अध्युष्ठात् अधिष्ठितवान्, भुजयुगलं धिभुज्यं मुग्धं कृत्वा एकं शिरःस्थाने निवेश्य उपरञ्च उपस्थाने शिरसः उपरि वा निवेश्य इत्यर्थः । विगुह्यंति पाठे क्रोडीपरि वक्रौकथेत्यर्थः । निद्रानिति निपूर्वात् द्रा ल् स्वप्ने इत्यस्मात् शट् । अध्युष्ठादिति अधिपूर्वतिष्ठनेः अथां सिः भूस्थेत्यादिना सेजुक् गोक इत्यादिना षत् कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मथं । प्रतिदिशमिति बीष्ठाथामन्वयौभावः शरद्विप्राण्डय इत्यादिना अपत्ययः ॥ ७४

इति मईयङ्गिरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लिकाकजश्रीभरतसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां

भट्टिकीकायां प्रसन्नकाण्डे काव्यालङ्कारदर्शनं नाम प्रथमः परिच्छेदः,

काव्यस्य सीताभिज्ञानदर्शनं नाम दशमः सर्गः ॥ १०

अनुवाद । रामचन्द्र लक्ष्मणेव एतेरूप कथा सुनित्वा उच्छ्वसपूर्वकं निज्जालसंकेतलेन एव प्रार्थितिकं प्रकारं उच्छ्वसं वानरगणके अहरी निवृत्तं हरेवार आदेशं दिशं वाशयुगलं वक्रभागे प्रसाः १ पूर्वकं शरद्विप्राण्डयं पूष्णमथार अधिष्ठानं कर्तुः तैः विनितेन । १४

एकादश. सर्गः ।

अथाम्नामज्ञेदुषि मन्दकान्तौ
पुण्यक्षयेणैव निधौ कलानाम् ।
समाललम्बे रिपुमित्रकल्पैः
पद्मैः प्रहासः[विकाशः] कुमुदैर्विषादः ॥ १

अन्वयः । अथ मन्दकान्तौ कलानां निधौ पुण्यक्षयेणैव अमम् आसेदुषि (सति) रिपुमित्रकल्पैः पद्मैः (तथा) कुमुदैश्च प्रहासः (तथा) विषादय समाललम्बे ॥ १

मङ्गिनाथः । अथ माधुर्यगुणस्यापि काव्यशोभाकरत्वादस्मिन् सर्गे तत्राधान्येन लङ्कावृत्तान्तं वर्णयिष्यन्नादौ तावत् प्रभातं वषण्यन्त—अथेति । अथ निशावमानसमये मन्दकान्तौ क्षीणप्रभे कलानां निधौ चन्द्रे वित्ताख्ये च । ‘काले शिल्पे वित्तवृद्धौ चन्द्रांशे कलनाकले’ इति यादवः । पुण्यक्षयेणैव वित्ताख्ये भोगादृष्टनाशे नैवेत्युपमा । अस्तमस्ताद्रिमवमानं चामेदुषि प्राप्ते सति । “भाषायां सदवमश्रुवः” इति मटार्लटः कसुरादेशः । रिपवश्च मित्राणि च तत्कल्पेस्तत्त्वदृशैरित्युपमा । क्रमात् पद्मैर्विकाशः कुमुदैर्विषादय रुमाललम्बे । शत्रुमित्रहान्योस्तद्धेतुत्वादित्यर्थः । अत्र रिपुमित्रपदार्थयोः पद्मकुमुदपदार्थाभ्यां तयोर्विकाशविषादाभ्यां च यथासंख्येनान्वयाद्यथासंख्यालङ्कारः, प्रागुक्तोपमाश्लेषसङ्कीर्णः । ‘आख्यं नातिममस्तार्थे काव्यं मधुरमिष्यते’ इति माधुर्यलक्षणम् ॥ १

. भरतः । अथेत्यादि । अथ गुणाः प्रदश्यन्ते, यतः—“अलङ्कृतमपि आख्यं न काव्यं गद्यवर्जितम् । गुणयोगिस्ततो सुखी गुणालङ्कारयोगी ॥” वामनादिभिर्दशगुणा मन्यन्ते, न तु—“श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सूक्तमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमीजः कान्तिमभावश्च ॥” इति । अन्ये तु—“शौर्जिकमर्थसौख्यश्च गाभीर्यमर्थविसारः । संक्षेपः समितलक्ष भाविकत्वं गतिस्तथा ॥” प्रौढि प्रेथनय सुशब्दता इति इति । एतःनपि अधिकांशं गुणानाङ्कः । काव्यप्रकाशकता तु—“माधुर्योक्तः प्रसादाख्यास्त्रयस्तेन पुनर्दश” इत्युक्तं, तन्मते माधुर्यप्रकाशकपवाय सर्गं आराभ्यते । तथा श्लोकं कष्टाभरणे—“शङ्कर एव मधुरः स च प्रह्लादनी रसः । तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतिष्ठति ॥” इति । अत्र सर्गे प्रसादगुणाऽपि द्रष्टव्यः । स च लङ्कागतप्रभातवर्णनं प्रकृतं ।—अपानन्तरं यथा पुण्यक्षयेण कथितं चन्द्रयाति तथा कलानां निधौ चन्द्रे मन्दप्रभे अस्तं पर्वतम् आसेदुषि प्राप्ते सति रिपुकल्पं ।

पद्मैः प्रह्लासी विकारः, पद्मे—प्रकृष्टहासः ; भित्तकल्पैः कुसुदैः विषादः सङ्कीर्णः, पद्मे
विपक्षता समालम्ब्ये । आसेदुषि इति श्लेषोऽत्र शब्दगणः । तथा चोक्तं—“गुण,
मृष्टिपदता श्लेष इत्युपदिश्यते ।” इति प्रसादोऽप्यवाप्ति, ‘प्रसिद्धार्थपदत्व’ यत् प्रसादोऽसौ
निगद्यते । इति लक्षणम् । पद्मैः प्रह्लास इत्यत्र माधुर्यं गुणो “या पृथक्पदता काव्य
तन्माधुर्यमुदाहृतम्” इति न्यायात् । आसेदुषि इत्यत्र सुशब्दतापि व्यत्यन्तिः, सुमिद्धा या तु
पौच्यते सा सुशब्दतेति वचनात् । पद्मैः प्रह्लास इत्यत्र समाधिरप्यस्ति । ‘समाधिः
सोऽन्यवर्गाणां यदन्यत्रापि रीपणम् । प्रह्लासश्चेतनाधर्मः स चान्यत्रापि रीपितः ॥” इति ।
पद्ममन्यत्रापि गुणनिरूपणं कर्तव्यम् ॥ १

अनुवादे । अनसुत्र कोणकच्छि मन्धर वेन पूर्णाकर हृद्यश्र अल्लोले उभनौठ इहेनेन ।
पद्मैः प्रह्लास ७ मित्तकल्प पद्म ७ कुसुम वषाक्रेमे ह्र ७ विवापश्रीसु इहेले । १

दूरं समारुह्य दिवः पतन्तं
भृगोरिवेन्दुं विहितोपकारम् ।
बहानुरागोऽनुपपात तूर्णं
तारागणः सम्भृतशुभ्रकीर्तिः ॥ २

अन्वयः । दूरं समारुह्य भृगोरिव दिवः पतन्तं विहितोपकारम् इन्दुम् अत्र सदृश
शुभ्रकीर्तिः बहानुरागः तारागणः तूर्णं पपात ॥ २

मङ्गिनाथः । दूरमिति । दूरमत्युन्नतमन्तरिक्षं समारुह्य भृगोः
पर्वततटादिव दिवोऽन्तरिक्षात् पतन्तं भृग्वन्धनशनाम्बुभिरिति
शास्त्रादिति भावः । विहितः कृत उपकार इष्टावाप्तिलक्षणो येन
तमिन्दुं बहोऽनुरागोऽस्तमयकालीनरक्तता भावानुबन्धश्च यस्य सः
ताराणामुडूनां गणः सम्भृता शुभ्रा कीर्तिः पतिव्रताग्यातिर्येन स
सन्नपपात । ताराणां यत्पत्नोत्वादित्युत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जका-
प्रयोगाद्भव्या ॥ २

भरतः । दूरमित्यादि । दिव आकाशस्य दूरं भागम् आरुह्य पश्चात् तत एव सकाशात्
भृगोः प्रपाताख्यपर्वतोच्चभागादिव पतन्तम् अधस्तात् गच्छन्तम् इन्दुं विहितोपकारं तदुदये
तारागणस्याप्यायनात् तारापतिलात् च तारागणः तूर्णम् अनुपपात अनुगमन, तम् अनु-
नसौक्य्य पपातेति वा । कीदृशः ? बहानुरागः अक्षगमनकाले रक्तत्वात्, सम्भृता उप-
चिता शुभ्रा निर्मला कीर्तिः येन । अन्योऽपि भाव्यांगणोऽनुरक्तः सन् पतिम् अनुगच्छन्
निर्मलकीर्तिः भवति । अतोद्धारत्वम् अर्थगुणः, ‘आशयस्य च उत्कृष्टसादुद्धारत्वमिष्यत’
इति लक्षणात् । समलगुणोऽप्यत्र चन्द्रस्य अक्षगमने तारागणमध्यसम्भवात् । तथा चोक्तम्—
“अनगम्यं क्रमतया समत्वमभिधीयते” इति । प्रसादोऽप्यर्थगुणोऽत्र लोकाप्रसिद्धार्थत्वात् ।
तुक्तं—“यत् प्राकख्यमर्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयते” इति ॥ २

अश्वान । चन्द्राश्वीनिने, अश्वन कौटिभािनो उारागण कृतागकार हल्लर अश्वरग करिवात्र षष्ठ्येन मधुर अतिदूरइ पत्तठ शुक्लर छात्र अठ्ठाळ गगननेण हरेडे पठित इहेडे नागिन । २°

क्व ते कटाक्षाः क्व विलासवन्ति
प्रोक्तानि वर तानि ममेति मत्वा ।
लङ्काङ्गनानामवबोधकाले
तुलामनारुह्य गतोऽस्तिमिन्दुः ॥ ३

अन्वयः । ते कटाक्षाः मम क्व, तानि विलासवन्ति प्रोक्तानि वा क्व ? इति मत्वा इन्दु-
लङ्काङ्गनानाम् अवबोधकाले तुलाम् अनारुह्य अस्ति गत ॥ ३

• मङ्गिनाथः । क्वेति । ते सविलासा कटाक्षा मम क्व ? तानि
विलासवन्ति प्रोक्तानि सूक्तानि वा मम क्व ? मन्त्वोत्थर्थः । इति मत्वा
ज्ञात्वेन्दुर्लङ्काङ्गनानामवबोधकाले तुलामनारुह्य तन्मुखसाम्यम
प्राप्यास्तं गतोऽभिमानादिति भावः । पूर्ववदस्योत्प्रेक्षा ॥ ३

भरंतः । क्व ते इत्यादि । मम ते प्रसिद्धाः विलासवन्तः कटाक्षाः क्व, तानि वा विलास-
वन्ति प्रकृतज्ञान्यतानि क्व न मन्वेव इत्यर्थः । लङ्काश्रीणां तु लङ्कासुखं च तदभय
मन्थिम् । अत एव यावत् उदयो न भवति तावत् अपक्रमणं युक्तमिति मत्वा तुलां तन्मुखसाम्यम
अनारुह्य अप्राप्य लङ्काश्रीणां प्रबोधकाले जागरणसमये इन्दुः अस्ति गतः । विलसन् ल-
रति नपुंसकविशेषकत्वेऽपि सामान्यत्वात् नपुंसकानपुंसकयोः नपुंसकसंबन्धेन श्रौतः सुख-
वा नपुंसकत्वम् । तात्कालिकविशेषस्तु विलासोऽङ्गिशीक्तिः । प्रसिद्धं नृशृताश्रयय
यन्मन्त्रो तच्छब्दं नापेक्षत इति काव्यप्रकाशः । अश्वीर्जित्यं गुणः । 'श्वीर्जित्यं' गार्हपत्य
नेति तत्तल्लक्षणात् साधुर्व्यमपि । अथ पूर्ववत् सुकुमारतापि, 'अनिष्टराजप्राय सुकुमार
मिच्छन्ते' इति न्यायात् उदासतापि विलासवन्ति इति श्लाघ्यविशेषणान् । तदुक्तं—“श्लाघ्यं
विशेषणार्थं यस्तु साध्यादुदात्तता” इति । गार्होर्व्यमप्यर्थगुणोऽव विलासादीनां शास्त्रादेव
ज्ञानान् । तथा लोकां—“शास्त्रार्थं सव्यपेक्षत्वं गार्होर्व्यमभिधीयत” इति ॥ ३.

अश्वान । आश्विनः सडे मविलस कटाक्ष कोथाय । सडे मविलस वचन विद्यासुहे वा
काथाय इह । मने करिवा सुधाः७ लङ्कापुरनानिनो अश्वनागपेण जागरण काले उागिनेण
श्वेव उगना ना पाहिवाइ येन अतिमाने अश्वगमन कोऽयन । ७

मानेन तल्पे ध्रुवयथामुश्वीना-
मिथ्याप्रसुप्तैर्गमितश्चिदाश्रयः ।
स्त्रोभिर्निशातिक्रमविध्वस्ताभि-
र्दृष्टेऽपि दोषे पतयोऽनुनीताः ॥ ४

अन्वयः । मानेन तल्पे षु अयथासुखीनाः मिथ्याप्रसुप्तैः गमितत्रियामाः पतयः दीवे हृष्टे अपि निशातिक्रमविक्रवाभिः स्त्रीभिः अनुनीताः ॥ ४

मङ्गिनाथः । मानेति । मानेन स्त्रीणामीर्ष्यारोषेण हेतुना तल्पे षु शयनोपेषु यथासुखं दर्शनमेष्विति मर्यादासुखीना अभिसुखाः । यथासुखम्सुखस्य दर्शनः खः” इति खप्रत्ययः । अयथासुखीनाः प्रार्थनावैफल्यादिसुखाः, किन्तु मिथ्याप्रसुप्तेरलौकिकनिद्राभिः । भावे ऋत् । गमितत्रियामा नैसृष्टानाटितकेन यापितरात्रय इत्यर्थः । पतयी भर्तारो निशातिक्रमविक्रवाभिः प्रभावभौर्भूमिः स्त्रीभिर्दोषेऽपराधे हृष्टेऽप्यनुनीताः । एता नायिकाः कलहान्तरिताः खेदाश्रु-सन्तापवत्यः । “कोपात् कान्तं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विताः । कलहान्तरिता नाम—॥” इति लक्षणात् ॥ ४

भरतः । मानेनेत्यादि । स्त्रीभिः हृष्टेऽपि दीवे गीतखलनादौ पत्यनुनयेन स्वया मनस्वित्वादिदीवे ज्ञानेऽपि वा पतयोऽनुनीताः । अनुनयकरणे हेतुमाह—कौटुम्भीभिः निशाया अतिक्रमात् पथ्येवसानात् विक्रवाभिः । कौटुम्भीः पतयः ? चाटूक्त्वात्पतनेनापि प्रियाम् अप्रसन्नां वृद्धा मानेन लल्पेव शय्यात् अयथासुखीनाः परावृत्तसुखाः, किमियं करिष्यति इति ज्ञातुम् मिथ्याप्रसुप्तेः अलौकिकनिद्राधिर्गमितरात्रयः अतिवाहितप्रहरवया इत्यन्वयः । अयथासुखीना इति सुखस्यानतिक्रमः प्रियाभिमुखस्थितिलक्षणे यथासुखं ततः स्वार्थं ईनः, ततो नञ्समासः । विद्यासागरस्तु यथासुखं ससुखं इत्यति अकिञ्चित् ईनः पश्यात् नञ्-मन्त्वन्वयः, यथा शब्दीऽभिमुखे वर्तते अव्ययानामनेकार्थत्वादित्याह । स्वप्नेऽपि तथा विकार-मङ्गल्यादावर्गदशब्दात् । अन्ये तु यथासुखमिति साहचर्यनिपातनात् चिन्त्यमित्याहुः । अन्य कान्तिः अर्थगुणः दीर्घे हृष्टेऽपि पत्यनुनयात् । तथाचोक्तं—“कान्तिर्दीर्घरसत्वं स्था”दिति समाधिरपि अर्थगुणः मिथ्याप्रसुप्तत्वात् । “व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति श्रुतः ॥” इति । ४

अश्वराज । अङ्गिनाथे नयात्र मूल फिदाईरा ११९९ रूपे निशात्र राहारा वरनो अडिवाहित करिशाके, मेहे रकः वरनोत्र अत्रिगणेर वृथा त्रिना अडिवाहित हणरात्र औता नारीगण निश निश दोष देविशात्र अश्वनर करिउड नागिन । ४

ईर्ष्याविरुग्णाः स्थिरबद्धमूला

निरस्तनिःशेषसुख[शुभ]प्रतानाः ।

आप्यायिता नेत्रजलप्रसेकैः

प्रेमद्रुमाः संरुह्युः प्रियांगाम् ॥ ५

अन्वयः । स्थिरबद्धमूलाः प्रियाणां प्रेमद्रुमाः ईर्ष्या-विरुग्णाः निरस्तनिःशेषसुखप्रतानाः (सनः) नेत्रजल प्रसेकैः आप्यायिताः संरुह्युः ॥ ५

मङ्गिनाथः । ईर्ष्येति । स्थिरं यथा तथा बह्वमूलाः कारण-
दाख्यादच्छेद्यमूला इत्यर्थः । प्रियाणां प्रेयसीनां प्रेमाण एव द्रुमाः
प्रेमद्रुमा रागमहोरुहा ईर्ष्यया विरग्णा मानकुठारेण छिन्ना अत
एव निरस्ता सुप्ता निःशेषाः सुखान्धेव प्रताना विटपा येषां ते
सन्तो नेत्रजलैः प्रसेकाः सेचनानि तैराप्यायिता आच्छादिताः सन्तः
संरुद्धुश्चिन्नबदरीवत् पुनः प्ररुढा इत्यर्थः । तैरेव कोपस्य चास्ति-
तत्त्वादिति भावः । एता अपि कलहान्तरिता एव नायिकाः ॥ ५

भरतः । ईर्ष्येत्यादि । प्रियाणां प्रेयसां प्रेयसीनां वा एकशेषादुभयेषां प्रेमाणि द्रुमा
इव संरुद्धुः, पुनः पङ्कविताः यद्धो नेत्रजलप्रसेकैः आप्यायिताः प्रीयिता स्थिरबह्वमूलाः
स्थिर नियलं वक्षं सम्बद्धं मूलम् उत्पत्तिकारणं शेषाम् । कौटुम्भः ? पूर्वमीर्ष्या परो-
त्कर्षणमया विरग्णाः भया अत एव निरस्ता निःशेषाः यथा एव हसितजस्वितादय एव
प्रतानाः शय्यास्त्रेषां विसारी वा येषाम्, अन्येऽपि स्थिरबह्वमूला इत्या भया अपि हतप्रताना
अपि जलसेकैः आप्यायिताः सन्तः संरुद्धुश्चिन्न इति भावः । प्रीटिरवार्थगुणः, “विविचिताध-
निर्गहः कान्ये प्रीटिरिति श्रुता । प्रेम्णो द्रुमत्वनिर्वाहात् । ५

अश्वान । प्रेमगौणः अत्र चिन्नं च चक्रमूलं प्रेमरक्त-मकम अतिमानं कूर्गात्रे चिन्नं इति ३०३३
अथरूपं भाषा-अर्था-अमकम अत्र इति ३०३३ अत्र । एकमेव अश्वमूलं मकमेव आननित इति ३०३३ पुनत्रात्र
अश्वरहित इति ३०३३ अत्रि । ६

ततः समाशङ्कितविप्रयोगः

पुनर्नवीभूतरसोऽविटष्णाः ।

स्मरस्य सन्तं पुनरुक्तभावं

नावर्त्तमानस्य विवेद[चिचेत] लोकः ॥ ६

अन्वयः । ततः समाशङ्कितविप्रयोगः पुनर्नवीभूतरसः अविटष्णस्य लोकः आवर्त्तमानस्य
स्मरस्य सन्तं पुनरुक्तभावं न विवेद ॥ ६

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो मानशान्धनन्तरं समाशङ्कित-
विप्रयोग उभे चितप्रातरागामिविरहोऽतः पुनर्नवीभूतरसोऽपूर्व-
वदुद्धूतरागोऽत एवाविटष्णोऽनपेतगर्धो लोकः का.मजनोऽवर्त्तमानस्य
पूर्वानुवर्त्तिन एव स्मरस्य मन्मथरागस्य सन्तं भवन्तं पुनरुक्तभावं
पुनरुद्धुश्चिन्तां न चिचेत न विवेद किं त्वपूर्ववदरंस्तुत्यर्थः । चिति
धातोर्भावादिकास्तिट् । एतेन शृङ्गारावसायिनो रागस्य रसिकभावः
सूचितः ॥ ६

भरतः । तत इत्यादि । प्रेमसंरोहास्तेतिरजन्तं वा आवर्त्तमानस्य पुनः पुनः प्रवर्त्त-

मानस्य अरस्य कन्दर्पस्य पुनरुक्तभावं पौनःपुन्यं सन्तं विद्यमानमपि लौको न विवेद न ज्ञात-
वान्, यतो रात्रिगमनेन अशङ्कितविरहः, अत एव पुनर्नवीभूतसुरनेच्छः अत एव अविदधः
दृष्टाविगमरहितः पुनः दृष्टाः दयात् । अशङ्कत् इति पाठे अधिकादृष्ट इत्यर्थः । अथापि
कान्तिगुणी दीप्तरसत्वात् प्रेयोऽप्यक्षि प्रेयक्षुर्वेषु अभीष्टता लभोदस्य कामस्य प्रतिपादनात् । ६
अश्रवात् । तांशत्र पत्र तां विरहांशक कामिगणेर अश्रवात् अश्रुत्वात्वे वक्षित इहेते
जागिन । एहे अश्रुत्वात् नृश इहेता श्रुत्वात्वात् नृशनाश्रुत्वात्वे उरुपत्र श्रुत्वात्वे अश्रुत्वात्
वक्षिते पात्रिन न । किञ्च अश्रुत्वात्वे आनन् पाहेते जागिन । ७

वृत्तौ प्रकाशं हृदये ग[क्त]तायां
सुखेन सर्वेन्द्रियसम्भवेन ।

सङ्कोचमेवासहमानमा[स]स्था-

दशक्तवद्विद्वितमानि चक्षुः ॥७

अन्वयः । सर्वेन्द्रियसम्भवेन सुखेन वृत्तौ प्रकाशं हृदये गतायां (सत्यां) वद्वितमानि
चक्षुः असहमानं (सत्) असक्तवत् सङ्कोचम् एव आस्थात् ॥ ७

मार्जनाथः । वृत्ताविति । सुरतसुखपारवश्यान्मृगाक्षीणामक्षि-
निमौलने सत्युत्प्रेक्षते । सर्वेन्द्रियसम्भवेन सर्वेन्द्रियाधीनशब्दादि-
विषयोपलम्भसम्भवेनेत्यर्थः । सुखेन कर्त्ता मानसवेद्येन वृत्तौ स्व-
संवित्तौ प्रकाशं व्यक्तं यथा तथा हृदयेऽन्तःकरणे गतायां प्राप्तायाम् ।
हृदयेनैव सुखेऽनुभूते सतीत्यर्थः । वक्षितं प्रतारितमात्मानं मन्यत
इति वद्वितमानि । “आत्ममाने स्वस्य” इति चकारास्थितिः ।
चक्षुश्चक्षुर्विद्विर्यमसहमानं स्वसुखस्यान्यगामित्वमसृष्ट्यमाणं सत्
अशक्तवदन्यगामिस्वार्थसाधनासमर्थजनवत् सङ्कोचो निमौलनमौदा-
सीन्यं च तमेवास्थात् प्रापत् । सुखपारवश्यानामत्तस्य निमौलन-
स्योक्तासहनहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाहेतूत्प्रेक्षा ॥ ७

भरतः । वृत्तावित्यादि । सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं स्यत् वृत्तौ स्थितौ ज्ञातायां सत्यां
चक्षुः कर्तुं सङ्कोचं निमौलनमपि असहमानमेवास्थात् । कुच सङ्कोच इत्यस्यात् चक्षुः, यतो
वद्वितमानि सङ्कोचे सति चक्षुमपि रूपदर्शनेन आत्मानं वद्वितमिव मन्यते अशक्तवत् यथा
असमर्थे चक्षुनिस्पन्दं भवति तथा प्रियाङ्गि निस्पन्दम् इत्यर्थः । यथा सुखस्य हृदि वृत्तौ सत्यां
हृदयाप्रवेशेन वद्वितमिव आत्मानं मत्वा चक्षुःसङ्कोचं मुद्रितमेव अस्थात् असहमानं हृदयस्य
सुखं सोढुम् असमर्थमिव अशक्तवत् यथा कश्चित् समुद्योऽप्यसत्यदम् असहमानः सङ्कोचित
एव तद्वत् । यथा अशक्तवत् यथा असमर्थे चक्षुःनिमौलनाचमं सत् मुद्रितमेव तिष्ठति तद्वत्
सुरतामे नेत्रनिमौलनस्योत्प्रेक्षयम् । कुच कौटिल्ये खेलने इत्यस्यात् पश्चादित्वात् अनि
कृटादित्वाद् गुणाभावात् । सुखेन कौटिल्ये ? सर्वेन्द्रियसम्भवेन रतिकाले स्वस्यविषयसम्भवेः

सर्वेन्द्रियैः युगपदत्यादितेन । यद्वा सर्वाणि इन्द्रियाणि यस्य स सर्वेन्द्रियः कायः तेन
उत्पादितेन । प्रौढिरत्र गुणः “विशिष्टा भणितियां स्यात् प्रौढिं तां कवयो विदुः ।” उचित-
निमीलनस्य असङ्गजन्यत्वात् पूर्ववत् भाष्यमपि शब्दगुणोऽत्र पृथक्पदत्वात् ॥ ७

अभूवात् । ऐल्लिग्रजनिष्ठ विवरत्तोऽत्र ग्रह शम्पटेकणे अष्टःकरणे अशुभ्रुत इहेते
गगिल । नर्णनेल्लिग्र निष्ठे वकित्त इहेनात्र, अने करिशा अणत्रेल्लिग्रेर ग्रथ मश करिते
न। पारिशाहे येन अणत्तेर कांर मशुचित्त इहेन । अर्थांश्च प्ररतावसाने कात्रिनोऽण ऐल्लिग्र-
अथाशुभ्रव करिशा अवशभावे चकू मूजित करिशा रहिल । १

पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुम्नां-

स्तनुत्वचः पाणिरुहान् सुमध्या।

इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वा-

• इत्रे नखेभ्यश्च चिरं जुजूरे ॥ ८

अन्वयः । सुमध्या भटस्य पीने उपसि भुम्नान् तनुत्वचः पाणिरुहान् वीक्ष्य इच्छावि-
भङ्गाकुलमानसत्वात् भर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं जुजूरे ॥ ८

मल्लिनाथः । पीन इति । सुमध्या काचित् कश्चोदरी भटस्य
सूरतशूरस्य प्रियस्य पीने पीवरे उरसि भुम्नान् कठिनोरःप्रतिघातेन
भुम्नाग्रान् न तु प्रविष्टांस्ततस्तनुत्वचो दुर्मलत्वकान् पाणिरुहान्
स्वनखान् वीक्ष्य इच्छायाः कृतप्रतिचिकीर्षाया भङ्गेनाकुलमानस-
त्वादभर्त्रे स्वाङ्गे नखक्षतकर्त्रे प्रेयसे नखेभ्यश्चाकिञ्चित्करेभ्यः चिरं
जुजूरे सुकोपेत्यर्थः । जुजूरे हिंसावयोहान्योरिति धातोर्देवादिक्वा-
ञ्छिटि तड् । हिंसार्थेन तन्मूलं कोपो लक्ष्यते मुख्यार्थस्थानन्वयात् ।
क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति सम्प्रदानत्वाद् भर्त्रे नखेभ्य इति
चतुर्थी । “क्रुधद्रुह—” इत्यादिनेति जयमङ्गलादयस्तदसत्, कोपस्य
लाक्षणिकत्वाद्यं प्रतिःकोप इति नियमाच्च । नायिका प्रगल्भा ॥ ८

भरतः । पीने इत्यादि । कापि सुमध्या दयितेन नखैः खण्ड्यमाना अहमप्यस्य चतं
विधास्यामीति मत्त्वा भटस्य बीधस्य पीने कठिने अरसि दत्तान् पाणिरुहान् नखान् सदुल-
कान् भुम्नान् कुञ्चिन्वान् । भुम्नान् इति पाठे कठिलान् वीक्ष्य इष्टा चिकीर्षाविभङ्गेन
व्याकुलचित्ततया भर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं चिरकालं श्लाघ्य जुजूरे क्रुध्यति अ । ऊनूरीधीन्यानी
वधे अनेकार्थत्वात् कोपेऽपि । यस्यै दिखेत्यादिना सम्प्रदानत्वम् । शास्त्रव्युपेक्षल गाम्भीथ-
मत्र गुणः, कामशास्त्रे मानावसाने स्थानविशेषे नखक्षतदानस्य उक्तत्वात् ॥ ८

अभूवात् । कोन एकटी कुशाकी रवणी अरतवोर पतिर हूल वकःइल अतिवात करारते
निष्ठेर कोमल नथ कुलिके वक्राग्र मेथिशा ताहार अतिविधाने अममर्थ इउग्रर नथकठ-
कारी पतिर अति एव नथेर अति अहकण धमिशा कृक इहेश रहिल । ८

स्रस्ताङ्गचेष्टो विनिमीलिताक्षः

स्वेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः ।

अशेषनष्टप्रतिभामहत्त्वो[पटुत्वो]

प्रियो[गाढो]पगूढो प्रमदाज [दधितैर्ज]नोऽभूत्

अन्वयः । प्रियोपगूढः प्रमदाजनः, स्रस्ताङ्गचेष्टः विनिमीलिताक्षः स्वेदाम्बुरोमोद्गम-
गम्यजीवः (तथा) अशेषनष्टप्रतिभामहत्त्वः अभूत् ॥ ८

मङ्गिनाथः । सस्तेति । प्रियैरुपगूढः प्रमदाजनः स्रस्ताङ्गचेष्टः
नष्टाङ्गचेष्टः । एतेन स्तम्भाख्यः सात्त्विकभाव उक्तः । 'स्तम्भस्य
निष्क्रियाङ्गत्वम्' इति लक्षणात् । विनिमीलिताक्षः सुखपारवश्या-
दिति भावः । स्वेदाम्बुरोमोद्गमाभ्यां गम्योऽनुमेयो जीवो जीवनं
यस्य सः, आनन्दपारवश्यान्मृतकल्प इत्यर्थः । अशेषं यथा तथा
नष्टं प्रतिभामहत्तं ज्ञानशक्त्यस्य स ईदृगवस्त्रोऽभूत् । एतेन
सात्त्विकोदय उक्तः । तदुक्तम्—“स्तम्भप्रलयरोमाशाः स्वेदो वैवर्ष्यः
वेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्थष्टैः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥” इति ॥ ८

भरतः । सस्तेत्यादि । स्त्रीजनी दधितैः गाढालिङ्गितः सन् अशेषनष्टप्रतिभापटुत्वी-
ऽभूत्, अशेषं समसम् एव नष्टं प्रतिभायाः बुद्धेः पटुत्वं यस्य, अत एव स्रस्ताङ्गचेष्टः अपहृत-
दृष्ट्यापारः सुखानुभवात् विनिमीलितलोचनः स्वेदजखरोमाशाभ्यां गम्यमानजीवः जनशब्दी-
ऽव स्त्रीजातिवाचकः, तेन दधितैरित्यत्र बहुत्वमदुष्टं गाढालिङ्गनकारित्वेन गौरवे बहुत्वं
वा, कान्तिरव गुणो दीप्तरसत्वात् ॥ ८

अनुवाद । अश्रुवैस्वर्यमित्थष्टैः अश्रुवैस्वर्यमित्थष्टैः अश्रुवैस्वर्यमित्थष्टैः अश्रुवैस्वर्यमित्थष्टैः
निष्कृष्टे हृष्टेते नागिन, एहेकञ्च अवमन्न हृष्टेरा ऋतुः प्रुष्टित करिन्ना रश्मि । ताशेपेन
नर्तोरैर घर्षं ष रोमाशं देविशै ताशंरा जीवित आहृ हेहा अश्रुतुत हृष्टेते नागिन ।
(अर्थात् ताशंरा श्वाभोर आलिङ्गने आनन्दातिनये नृत् आश्र निष्कल हृष्टेरा पङ्क्ति) । ९

तत[म]ः सुषु[प्रसु]प्तं मरथं सुखं नु

मूर्च्छा नु माया नु मनोभवस्य ।

किं तत्कथं वेत्युपलब्धसंज्ञा .

विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतौयुः ॥ १०

अन्वयः । ततः उपलब्धसंज्ञाः (कामुकाः), “सुषुप्तं नु—मरथं नु—सुखं नु—मूर्च्छा
नु—मनोभवस्य माया—नु—तत् किं, कथं वा (तत् स्यात्) ।” इति विकल्पयन्तोऽपि
न संप्रतौयुः ॥ १०

मङ्गिनाथः । तत इति । ततस्तादृक्सुखपारवश्यानन्तरमुप-
लब्धसङ्गाः प्राप्तबोधाः सन्तः । तमः इति पाठे तमोऽन्धकारं वेति
योच्यम् । सुषुप्तं सुषुप्त्यावस्था । भावे क्तः । मरणं वा सुखं नु
सुखाहेतुं वा मूर्च्छां नु मूर्च्छावस्था वा मनोभवस्य माया नु व्यामो-
हनं वेति विकल्पग्रन्तः सर्वज्ञानोपरमादिदं बहुधा वितकयन्तोऽपि
तदवस्थास्वरूपं किं किंरूपं कथं कौटुशं वेति न सम्प्रतीयुः इद-
मौद्दगिति न निश्चिच्युरिति शृङ्गारस्यातिभूमिरुक्ता । अनिश्चया-
च्छुद्धसंशयोऽलङ्कारः ॥ १०

भरतः । तम इत्यादि । कामुका अपि सुरतावस्थाया उत्तरकालमुपलब्धचेतव्याः मनो
विकल्पग्रन्थौत्याह—किं तमः प्रागन्धकारं इत्तं वस्तुन्तरानुपलब्धात् प्रसुप्तं वा प्रसुप्तियत्वं
सुषुप्तौपि न दृश्यते, मरणं वा अचेष्टत्वात्, सुखं वा अनुभूयमानत्वात्, मूर्च्छां मोहो वा
ज्ञानस्याप्यहरणान्मनोभवस्य कामस्य माया वा किन्तदभवत् केन प्रकारेण वेति एवं विक-
ल्पग्रन्थौपि न सम्प्रतीयुः परमार्थं न निश्चितवन्तः पूर्ववदत्र भाषुर्थं गूणः ॥ १०

अश्वमेधः । ऐश्वर्येण श्वामुत्पन्नं पत्रं कामुकगणैः उद्वेगितं करिशां ताविते नाशिनः,
आनामेव एते अवशं किं ? शूचिं ? ना शूचिं ? ना श्वं ? ना मूर्च्छां ? किंवा कामःपदेव
मात्रं ? इति किं ? ऐश्वर्येण अनेक विठर्क करिशां अवशं हिं करिते पात्रिनः ॥ १०

वक्षः स्तनाभ्यां सुखमाननेन

गात्राणि गात्रैर्घटयन्नमन्दम् ।

स्मरातुरो नैव तुतोष लोकः ।

पर्याप्तता प्रेम्णि कुतो विरुद्धा ॥ ११

अन्वयः । स्मरातुरः लोकः वक्षः स्तनाभ्यां, सुखम् आननेन, गात्राणि, गात्रैः अमन्दं
घटयन् नैव तुतोष । (तथाहि) प्रेम्णि विरुद्धा पर्याप्तता कुतः ॥ ११

मङ्गिनाथः । वक्ष इति । स्मरातुरः कामार्त्तो लोकः कामुक-
जनो वक्षः स्वकीयं स्तनाभ्यां, सुखं स्वकीयमाननेन काम्नासुखेन,
गात्राणि स्वकीयानि, गात्रैस्तदौयैरमन्दं घटयन् निरन्तरं संश्लेषयन्
नैव तुतोष । तथाहि—प्रेम्णि प्रेमाश्रदे वस्तुनि विरुद्धा व्याहृता
पर्याप्तता सम्पूर्णता कुतः ? अतिभोगेऽप्यलं बुद्धिर्न जायत एव
प्रमपर्याप्तव्याघातादिति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ११

भरतः । वक्ष इत्यादि । स्मरातुरो लोकः कामार्त्तो जनः स्वकीयं इत्यादि स्त्रीसङ्गा-

दिना अमन्दं दृढं घटयन् संज्ञेयम् नैव तृतीयं न द्वितीयं जगाम । कुत इत्याह—मेम्बि
प र्गता इत्यादिः कुतो भवेत् यतः सा विवक्षा । कान्तिरनापि गुणः ॥ ११

अश्वार । कामातूरं कालिगणं कामिनीं च नवांशं निवृत्तं सः ११, कामिनी-युव वान्ना निवृ
युव, गात्र वान्ना गात्रं गात्राद्येन मन्त्रं करिषां मन्त्रे श्रेष्ठे गात्रे नहि । कात्रं विद्वत्त
अतिनाजं उपलक्षणं कृष्टिं नाजं ह्य ना । ११

सस्ताङ्गयष्टिः परिरभ्यमाणा
संदृश्यमानाप्युपसंहृताक्षी ।
अनूढमाना शयने नवोढा
परोपकारैकरसैव तस्थौ ॥ १२

अन्वयः । नवोढा, परिरभ्यमाणा सस्ताङ्गयष्टिः सन्दृश्यमानापि उपसंहृताक्षी (तथा),
अनूढमाना (अ) (सती) शयने परोपकारैकरसैव तस्थौ ॥ १२

मङ्गिनाथः । सस्तेति । नवोढा नप्रियका परिरभ्यमाणा प्रिये-
णालिङ्ग्यमाना सती सस्ता उपेक्षिता न तु प्रत्यालिङ्गनप्रवृत्ताङ्ग-
यष्टिर्यस्याः सा, सन्दृश्यमाना सम्यगोक्षमाणाप्युपसंहृताक्षी निमो-
लितलोचना न तु प्रतिपश्यन्ती । किं कोपात् ? नेत्याह—अनूढ-
माना कृतकोपा । अत्र लज्जाविजितमन्मथत्वादिति भावः । तथापि
सा शयने एकशय्यायां परोपकारे प्रियानुरञ्जनरूप एकरसा
सुख्यानुरागिष्यभूत् । प्रतिकूलापि प्रियमनोहराभूदित्यर्थः ॥ १२

भरतः । सस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्न-गोढा शयने शय्यायां परोपकारैकरसा प्रत्य-
कारन चाभिप्रायैव तस्थौ न तु स्वोपकाराय, यतः परिरभ्यमाणा दक्षिणेनालिङ्गमाना
सस्ताङ्गयष्टिर्न प्रत्यालिङ्गनं करोति नापि प्रतीया सुखमुन्नमथ्य संदृश्यमानापि उपसंहृताक्षी
निमोलितनेत्रा न पश्यति मानेनैवं करोतीति चेदाह अनूढमाना लज्जयैव अघृतमाना
नया करोतीत्यर्थः । पूर्ववन्माधुर्यादिगुणोऽत्र बोध्यः एवमयोऽपि ॥ १२

अश्वार । नवविवाहित । एकौ युवतीकं नवांशं उपरं पतिं आलिङ्गनं करिषे ताहार
रेहमता अथ ह्येव भेद, चाभी तांशं निके मन्त्रं कृष्टिं पाठं करिषे मन्त्रं ने चक
पुष्टिं करिषां द्विष, अतिनाजं ना करिषां येन पत्रेण उपकारं करिषां सत् एकरसांशे
अरेषां द्विष । १२

आलिङ्गितायाः सहसा त्रपावां-
स्वासाभिजाषानुगतो रतादौ ।

विश्र्वासिताया रमणेन बध्वां
विमर्द्दरम्यो मदनी बभूव ॥ १३

अन्वयः । रतादौ रमणेन बध्वाः (रतात् प्राक्) सहसा आलिङ्गितायाः (सत्यः)
सदः त्रपावान्—वासामिलाषानुगतः—(तथा) विश्र्वासितायाः विमर्द्दरम्यश्च बभूव ॥ १३

मङ्गिनाथः । आलिङ्गितायाः इति । रतादौ सुरतारम्भे रम-
णेन बध्वाः सहसा छटादालिङ्गितायाः सत्याः मदनस्त्रपावांस्त्रासा-
भिलाषाभ्यां साध्वसरागाभ्यामनुगतौ बभूव । प्रथमसङ्गमात् त्रपा-
वांसौ कामादभिलाषस्तस्मद्गोर्णोऽभूदित्ययं । ततो मदनी रमणेन
विश्र्वासिताया विश्र्भिताया वैयाख्यं गमिताया इत्यर्थः । विमर्द्देन
विश्र्भविहारेण रम्यो बभूव । एषा च सुग्धा नायिका लज्जा-
विजितमन्मथा कथञ्चदुदबुद्धमन्मथाभूदिति भावः ॥ १३

भरतः । आलिङ्गिताया इत्यादि । रतादौ रतात् प्राक् रमणेन कान्तेन सहसा
अकम्पादालिङ्गितायाः कस्याचित् बध्वा मदनमपावान् लज्जावान् वासेनाभिलाषिण
चानुगतश्च बभूव, किं वा आलिङ्गनेन सहसा त्रपावान् रतादौ सुरतारम्भे वासामिलाषाभ्या-
मनुगतः पश्चात् शनैः शनैर्विश्र्वासिताया विश्र्वासं प्रापितायाः तस्या एव मदनी विमर्द्देन रम्यो
बभूव वासाभावात् ॥ १३

अनुवाक । श्रुतारम्भे पति रक्षक महान् कान्तेन गच्छन्निष्ठ इडेने प्रथमे जासु
लज्जापुरु हरेषा पत्र कन्मर्णतावे आङ्गनाशुक्ता हरेजेन । अत्र पतिर मधुर वचनादि वारा
विषय हरेजेने अडेताव अति मधुर हरेषा उठिन । १०

सामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण
दत्तेऽथ न काचित् पुलकेन भेदे ।
अन्तः प्रक्रीपापगमाद्विलीला
वशीकृता केवलविक्रमेण ॥ १४

अन्वयः । अथ काचित् सामोन्मुखेन प्रियेण आच्छुरिता (सती) दत्तेन पुलकेन
भेदे (सति) अन्तःप्रक्रीपापगमात् विलीला केवल-विक्रमेण वशीकृता ॥ १४

मङ्गिनाथः । अथ काचित् कुपिता प्रियेण सामाद्युपायचतु-
ष्टयेन साधितेत्याह—सामिति । अथ काचित् कुपिता सामोन्मुखेन
साम्बपूर्वेण प्रियेणाच्छुरिता नखैः परामृष्टा सती दत्तेन पुलकेन
पुलकदानेनेत्यर्थः । भेदे रामभेदे सत्येवं सामदानभेदेरन्तर्मनसि

प्रकोपस्यापगमाद्विलोला धैर्यैश्च्युता सती केवलेन विक्रमेण बलाद्-
ग्रहणेन चतुर्थोपायेन वशीकृता वशं गमिता । एतेन विस्रम्भसम्भोग
उक्तः । प्रस्तुतस्त्रीपुरुषविशेषणैरप्रस्तुतारिजिगीषुनायकप्रतीतेः समा-
सोक्तिरलङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् ॥ १४

भरतः । सामीन्यु खेनेत्यादि । काचिन्मानिनौ सामीन्यु खेन प्रसादनीयतेन प्रिये-
षाञ्चुरिता चाञ्चुरिताख्येन गच्छकर्मणा खटा अयानन्तरं पुलकेन रोमाञ्चेन मेदे उद्गमे
दमे सति अन्तःप्रकोपस्यापगमात् विलोला अक्षलबुद्धिः सा सुरते सामिलाषा वा केवल-
विक्रमेण हठादग्रहणमात्रेण वशीकृता उपभुक्ता भावं ज्ञात्वा प्रसादानन्तरमकृतप्रसादना-
न्तरेण प्रियेण यद्गणखलान्तरे अद्गुष्ठासनखेन ताप्यते तदाञ्चुरितमुच्यते ॥ १४

अनुवाद । अनन्तर मासनाकारो पति, बुद्धाङ्गीर नथ भाग गनपेन नर्ण करार कोन
एकदो रूपिता कामिनोर पुनके रोमाञ्च इहेन ताहाव मनेन कोप दूरोद्ध हठार से
धैर्याग्राह इहेन ; तथन केवम वनपूर्वक एहणेर वशीकृता इहेन उष्टिन ॥ १४

गुरुर्दधाना पुरुषत्वमन्या

कान्तापि कान्तेन्दुकराभिमृष्टा ।

प्रह्लादिता चन्द्रशिलैव तूर्णं

क्षीभात् स्रवत्स्त्रेदजला बभूव ॥ १५

अन्वयः । गुरुः काचित् अन्या कान्ता पुरुषत्वं दधाना, कान्तेन्दुकराभिमृष्टा चन्द्र-
शिलैव प्रह्लादिता (च) क्षीभात् तूर्णं स्रवत्स्त्रेदजला बभूव ॥ १५

मङ्गिनाथः । गुरुरिति । अथ गुरुर्नितम्बगुर्व्यग्या काचित्
कान्ता पुरुषत्वं दधाना पुरुषायितमाचरन्ती कान्त इन्दुरिव तस्य
करेणांशुनेव करेण हस्तेनाभिमृष्टा । चन्द्रशिलैवेत्युपमाविह्व-
दुपमितसमासः । अत एव प्रह्लादिता अन्तराप्यायिता सती चन्द्र-
शिला चन्द्रकान्तशिलैव तूर्णं क्षीभात् स्रवत्स्त्रेदजलात् स्रवत्-
स्त्रेदजला बभूव । एतेन सुरतातिभूमिरुक्ता । नायिका च प्रगल्भा,
अत एव स्मरजितव्रीडा । उपमालङ्कारः ॥ १५

भरतः । गुरुरित्यादि । अन्या कान्ता पुरुषत्वं नैहुर्यं दधानापि कान्तेन इन्दुनेव
कान्तस्य चन्द्रस्य वा करेण हस्तेन किरणेन अभिमृष्टा सती ततः प्रह्लादिता आनन्दिता च
सती क्षीभात् तसो विकारात् तूर्णं स्रवत् स्त्रेदजला बभूव, चन्द्रशिलैव चन्द्रकान्तमणिरिव ।
कीदृशी ? गुरुर्नैवामिता चन्द्रशिलापि हि गुरुत्वाख्यगुणयुक्ता कान्ता मनीषरा पुरुषत्वं
काठिन्यं दधानापि कान्तेन कमनीयेन इन्दुना करामिमृष्टा प्रह्लादिना प्रकाशिता च सती

सोभात् स्वप्रकृतविपर्ययात् स्ववज्जला भवति । गुरुरिति गुणबोध इति पक्षे ईप्सुप्रत्यया-
भावः ॥ १५

अनुवाद । कोन सुकनित्तिनी अथमे निठे रूता अकान करिणा, परे शानिकण टाल्लर
करणाणे मने मने आनुकित इहेरा छेकासु मगिर आठ उरुणां व व कोठवःण ज्योतु उ
इहेउ नागिन । १०

शशाङ्कनाथापगमेन धुम्नां
मूर्च्छांपरीतामिव निर्विवेकाम् ।
ततः सखीव प्रथितानुरागा
प्राबोधयद् द्यां मधुरारुणश्रीः ॥ १६

अन्वयः । ततः सखीव शशाङ्कनाथापगमेन धूमां मूर्च्छांपरीतां निर्विवेकाम् (स्त्रियं)
इव द्या प्रथितानुरागा मधुरारुणश्रीः प्राबोधयत् ॥ १६

मल्लिनाथः । शशाङ्केति । शशाङ्को नाथ इवेत्युपमितसमामः
सखीवेत्युपमालिङ्गात् । तस्यापगमेन वियोगेन धूम्नां धूमरां
विवर्णामित्यर्थः । अत एव मूर्च्छांपरीतां मूर्च्छाक्रान्तामिव निर्वि-
वेकामविवेक्तरूपां विवेकशून्याञ्च द्यामिकाशं नायिकां चेति
गम्यते । ततो मूर्च्छानन्तरं प्रथितानुरागा व्यक्तरागा प्रकटितस्त्रेहा
च मधुरा रम्या अरुणश्रीरुणोदयलक्ष्मीः सखीव प्राबोधयत् पमसां
विमूर्च्छां चाकरोदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ १६

भरतः । शशाङ्केत्यादि । ततोऽनन्तरम् अरुणस्य मूर्च्छस्य तत्सारथेर्वा शीर्यामाकाशं
प्राबोधयत् प्रकाशितवर्तुः सखीव । यथा सखी काञ्चित् स्त्रियं प्रबोधयति । कौटुम्भी द्यां ?
नाथस्य चन्द्रस्यापगमेन धूमां धूमरां, स्त्री च नाथस्य भर्तुरपगमनेन विरहेण धुमा मल्लिना
भवति, मूर्च्छांपरीतामिव अचेतनामिव, सापि स्त्री मीहपरिगता भवति, निर्विवेका न
विद्यते विवेको यत्र तादृशी, सापि स्त्री सदसद्विवेकशून्या सत्या प्रबोद्धयति । अरुणश्रीः
कौटुम्भी ? प्रथितानुरागा प्रकाशितरक्तभावा मधुरा प्रिया अभिनवत्वान्, सखी च
प्रकाशितस्त्रेहा मधुरा प्रियभाविषी च भवति ॥ १६

अनुवाद । ज्योलाक शमीव विरहे विवर्णा, मूर्च्छांक्रान्ता ० हिताहितविषेकमुच्छा हटेने
कोन सखी वेवने नेहवने अरुणश्रीः रमणीय अरुणोपगमेण शोभां मेहेरुण छेकरुण
पठिर अरुण-समरे-धूमरवर्ण मगिन, मूर्च्छां, आकानके वाकुराणां रमणीया अरुणोपग-
मेणा अरुण करिणा तुगिन । १७

अश्रीतदृष्टोऽथ परस्परैण
 क्षणादिवायातनिशावसानः ।
 दुःखेन लोकः परवानिवागात्
 समुत्सुकः स्वप्ननिकेतनेभ्यः ॥ १७

अत्रयः । अथ परस्परैण अश्रीतदृष्टः क्षणात् इव वायातनिशावसानः (५२.०५)
 समुत्सुकः लोकः परवान् इव स्वप्ननिकेतनेभ्यः दुःखेन अगात् ॥ १७

मस्तिनाथः । अवोर्तति । अथाक्षुण्णोदयानन्तरं परस्परैण मिथो-
 ऽश्रीतदृष्टोऽनुपगतान्योन्यसङ्गमाभिलाषस्तथा सत्येव क्षणादिवायात-
 निशावसानः क्षणप्रायगतरात्रिक इत्यर्थः । अत एव समुत्सुकः
 समागमोत्सुको लोकः स्त्रीपुंसलोकः परवानिव परतन्त्र इव
 स्वप्ननिकेतनेभ्यो निद्रागृहेभ्यो दुःखेनागाच्चिरगात् ॥ १७

भरतः । अवोर्तेत्यादि । अथानन्तरं लोकः समुत्सुकः समुत्कण्ठितोऽपि परान्
 पराधीन इव कार्यगौरवात् स्वप्ननिकेतनेभ्यो शयनगृहेभ्यः दुःखेन अगात् निर्गतवान्, यत्
 परस्परैण अन्योन्येन दधितो दधितया दधिता दधितेन अश्रीतदृष्टः अविगतसम्भोगाभिलाषः
 अत एव क्षणादिव द्रुतमिवागतं निशावसानं यस्य स तथा सुखेन कालवृत्ताज्ञानात् ॥ १७

अनुवादः । अनद्यत्र श्रीं पूर्येव सङ्गमाभिलाषं पूर्णं नाश्नेतेरे वक्रमो प्रतात इहेन ; अत्र
 दुःखेन तांभारा उन्कर्तुं अस्मिन् पत्राधोन वाञ्छितं छात्र निज निज पत्रेन गृह्णते दुःखेन
 मरिच वाञ्छित इहेते नाभिल ॥ १७

अर्धोत्थितालिङ्गितसन्निभग्नो

रुद्धः पुनर्यान् गमनेऽनभौषुः ।

व्याजेन निर्याय पुनर्निवृत्त-

स्तात्तान्यकार्यः स्थित एव कश्चित् ॥ १८

अन्वयः । कश्चित् (कामी) अर्धोत्थितालिङ्गितसन्निभग्नः (तथापि) पुनः यान् रुद्धः
 गमने अनभौषुः (तथापि) निर्याय व्याजेन पुनः निवृत्तः स्तात्तान्यकार्यः (सन्) स्थित
 एव ॥ १८

मस्तिनाथः । अर्हति । कश्चित् कामी अर्धं यथा भवति तथो-
 त्यतः शयनादुद्धतः सन्नेवालिङ्गितः प्रियया आस्मिष्टः स चासौ सञ्चि-
 मन्वः सुखमन्वन्तं तत्रापि पत्रगान् निर्वाच्यन्तं रुद्धः पत्रगान् निवृत्त-

गमनो निर्गमनेऽनभीप्सुस्तथापि निर्याय निर्गत्य । यातेः समासे
निःपूर्वं षष् । व्याजेन क्षुतादिमिषेण पुनर्निवृत्तस्यक्तान्यकार्यैः
सन् स्थित एव तथैव स्थितः । अहो कामस्य महिमेति भावः ॥ १८

भरतः । अर्होत्वितेत्यादि । कश्चित् कामुकः शयनादहोत्वितो दधितया आनिर्दिष्टतः
सन् पुनः सन्निमप सुप्तः पुनरपि यान् गन्तुमुद्यतः सन् दधितया हस्तौ वारितः अत एव
गमनेऽनभीप्सु रिच्छारङ्गितीऽपि गुवादिभयान्निर्थाय निर्गत्य व्याजेन रोगादिच्छलेन पुन-
निवृत्तः सन् कार्यान्तरं त्यक्त्वा स्थित एव शयनगृहे इत्यर्थात् अर्होत्वित इति शयनादर्ह-
मन्वितं यथेत्यग्न्याद्वितादित्वात् ज्ञानस्य विभाषया परनिपात इति परः । स्वमते नियमार्थ-
दंशादविरोध एव, यथा अर्होत्वित इति शिष्यः । शयनस्यार्हादुत्थित इति वा सन्
आनिर्दिष्टतः सन् सन्निमप इति क्रमसमासः ॥ १८

अशुभम् । कोन कायूक भया इहेते अर्कोत्थित अवहाय पञ्जीकर्तृक आनिर्दिष्ट उडेवा
शुभम् इहेवा पञ्जि एतः पूनस्त्रीय शारेते उच्छ्रुत इहेते शिवा उाहाव गयते वाधा निज ।
एतन शारेते इहेवा ना पाकिरेण से शारिव इहेः। हनकःप किन्निवा आनिश पूनस्त्रीय
सेहे आवेहे इहेन । १८

तालैः सम्पादितसाम्यशोभं

शुभावधानं स्वरबद्धरागम् ।

पदैर्गतार्थं नृपमन्दिरेषु

प्रातर्जगुर्मङ्गलवत्तरुण्यः ॥ १९

अन्वयः । तद्वन्धुः प्रातः नृपमन्दिरेषु तालैः सम्पादितसाम्यशोभं शुभावधानं स्वर-
बद्धरागं पदैः गतार्थं मङ्गलवत् जगुः ॥ १९

मङ्गिनाथः । तालैरेति । तद्वन्धुो मङ्गलगायिकाः प्रातः प्रभाते
नृपमन्दिरेषु प्रभुगृहेषु तालैः तालाक्रियामानेन सम्पादिता साम्य-
शोभा लयश्रौर्यसिंस्तत् शुभमवधानमेकाग्रता यस्मिंस्तत् स्वरैः
षड्जादिभिर्बद्धरागं सम्पादिनरञ्जनं पदैर्वाचकैर्गतार्थं भवगतवाच्यं
मङ्गलवन्मङ्गलगीतं जगुरंगायन् ॥ १९

भरतः । तालैरेत्यादि । नृपमन्दिरेषु राजगृहेषु प्रातः प्रभातसमये तद्वन्धुो मङ्गल-
युक्तं यथा स्यात् तथा प्रगुर्गायन्ति स्म, तालैः चक्षुष्युटादिना सम्पादिता साम्यस्य लयस्य
शोभा यत्र गानक्रियायां "तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रिया"मित्यमरः । साम्यं
नृचगीतवाद्यानां समत्वमित्यर्थः । एतं श्रीभगवदधानं चित्तैकाग्रता यत्र स्वरैः षड्जादिभि-
र्बद्धीऽनुगवी रागो यत्र पदैर्विभक्त्यन्यैर्गतः परिच्छिदीऽर्षो यत्र निरर्थकरङ्गितमित्यर्थः, तेन

स्वरगतं लयगतं पदगतमवधानगतञ्चेति चतुर्विधं गीतमुक्तम् । उपबन्दी राजनि कटो
रःवधादिष्वपि प्रवर्तते ॥ १९

अशुभात् । मङ्गलगात्रिकाङ्गण अन्तात्ते त्राञ्जल्यनेन त्रिगुं तान-मान-मष्टयोः एकाश्रितिते
वङ् ७ अङ्किते मष्टश्रेते श्लोके पञ्चवली चारा श्रवणोवा मङ्गलगीति गाईते जागिन । १२

दुरुत्तरे पङ्क इवान्धकारे

मग्नं जगत्सन्ततरश्मिरञ्जुः ।

प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागमुद्यन्

प्रत्युज्जहारेव ततो विवस्वान् ॥ २०

अन्वयः । ततः उद्यन् विवस्वान् दुरुत्तरे पङ्के इव अन्धकारे मग्नं (अत एव) प्रनष्ट-
मूर्त्तिप्रविभागं जगत् सन्ततरश्मिरञ्जुः (सन्) प्रत्युज्जहार इव ॥ २० •

मल्लिनाथः । दुरुत्तरेति । ततोऽरुणोदयानन्तरमुद्यन् विव-
स्वान् सूर्यो दुरुत्तरे दुस्तरे पङ्के इवान्धकारे मग्नम् अत एव प्रनष्ट-
मूर्त्तिप्रविभागं प्रविलुप्तकुम्भस्तम्भादिस्वरूपभेदं जगत्त्रिकं सन्तता
विस्तारिता रश्मय एव रज्जवो येन सः सन् प्रत्युज्जहारेव रश्मि-
रञ्जुभिः प्रत्युद्धतवान् किमित्युपमासङ्कोर्णेयमुत्प्रेक्षा ॥ २०

भगतः । दुरुत्तर इत्यादि । विवस्वान् मर्थ्य उद्यन् उद्गच्छन् दु स्वेन उतरोत् मन्ध
पङ्के इवान्धकारे मग्नं जगत ततोऽन्धकारात् प्रत्युज्जहारेव उद्धतवानिव । कौटिल्यो विवस्वान्
सन्तता विलुता रश्मयो रज्जव इव येन तादृशः, अन्योऽपि मग्नं वस्तु रज्जुभिश्चरति ।
जगत कौटिल्यं ? प्रनष्टोऽदृश्यं स्थावरजङ्गममूर्त्तीनां प्रविभागी यत्र, तादृशमन्धकारमग्रत्वात्
दुरुत्तर इति दुस्तेनोत्तीर्थ्यते यदिति ईषददुःसोरिति कर्मणि खलु, उद्यन्निति ह्यनः अतर्हि
यियोऽच्यवामिति यत्नम् ॥ २०

अशुभात् । एकः एव अङ्गणोत्तरपत्र पत्र सूर्यापेव उचिते ईईनेन । गात्र पङ्क १९ अङ्ककारे जगत्
मग्नं छिन्, २१शत्रु शीघ्रं जङ्गमादि अङ्गणव अङ्क छिन् । त्रिणि किरणरूप रज्जुं विद्यते
पूस्कं येन ताहाके उठाईते जागिनेन । २०

वो[पौ]तौष्ठरागाणि हृताञ्जनानि

भास्वान्ति लोलैरलकैर्मुखाणि ।

प्रातः कृतार्थानि यथा विरेजु-

स्तथा न पूर्वद्वारलङ्घनानि ॥ २१

अन्वयः । वीतौष्ठरागाणि वृताञ्जनानि लोलैः अलकैः (उपलक्षितानि) (तथापि) भास्वन्ति कृतार्थानि मुखानि प्रातः यथा विरेजुः, तथा पूर्वैः अलङ्कृतानि न विरेजुः ॥ २१

मङ्गिनाथः । वीतेति । वीतौष्ठरागाणि पानविलुसाधररागाणि वृताञ्जनान्याच्चिचुम्बनविलुसकञ्जलानि लोलैः प्रियाकर्षणविलुलितै-
रलकैरुपलक्षितानि तथापि भास्वन्ति कान्तिमन्ति कृतार्थानि प्रियोपभोगात् सफलानि मुखानि वधूसुखानि प्रातर्यथा विरेजुस्तथा पूर्वैः प्रदोषसमयेऽलङ्कृतानि न विरेजुरकृतार्थत्वादिति भावः । प्रियसमागमसफलमण्डनानां कामिनीनां लुलितमण्डनतैव मण्डन-
मिति भावः ॥ २१

भरतः । वीतौष्ठेत्यादि । मुखानि वधूनामित्यर्थान् प्रातःकाले यथा विरेजुः शुभ्रभिरि, न तथा पूर्वैः पूर्वखिन् दिवसे अलङ्कृतानि कृतसाधनान्यपि विरेजुः अकृतार्थत्वेन तादृगुल्लामा-
भावात्, प्रातस्तु कृतकृत्यांश्चेत् यनी दयितैः वीतौष्ठरागाणि भीष्टचुम्बनात् पीत भीष्टरागी
प्रत्न वृताञ्जनानि आनन्दानुपतनाञ्चक्षुषोः चुम्बनात् वा अपगतकञ्जलानि । कामशास्त्रे
नेत्रचुम्बनमभिहितम् । तथाहि—“नयनयुगकपोलं दलवासी मुखानः स्तनत्रघनललाटं
प्राण” इति । लोलैः करेषु कक्षाकर्षणात् चञ्चलैः अलकैः चूर्णकुल्लैः भास्वन्ति शोभ-
मानानि ॥ २१ .

अपूर्वाप । शशीर चूचने कामिनीगणेरं उच्छेत्तं व्रजिमा मूषु हरेशाहे एव नरनेन कञ्जल
मुञ्चि गिशाः । आशु श्रित कूञ्जलजले आवृत्त हरेशां सुकर, पतिसञ्जागे मार्थक,
व्रमनीगणेरं मुषुञ्जलि आतःकाले येमन मोक्षा पाईतेहि-
पूर्वदिन सञ्जाकाले सुसञ्जत
ववद्वापुः उतां सञ्जाग शोभा पाप नाडे । (कामिनीगणेरं पतिसञ्जइ अकृष्टे वृषण) । २१

प्रजागराताम्बविलोचनान्ता

निरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः ।

तुल्या इवासन् परिखेदवत्यो [तन्वयो]

वासच्युताः सेवितमन्मथाभिः ॥ २२

अन्वयः । प्रजागरेण आताम्बविलोचनान्ता निरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः परिखेदतन्व्यो
वासच्युताः (विप्रलम्बनाशिकाः) सेवितमन्मथाभिः (सह) तुल्या इवासन् ॥ २२

मङ्गिनाथः । प्रजागरेति । प्रजागरेण प्रियप्रतीक्षाकृतनिद्रा-
क्षयेण अन्यत्र रतिविहाररङ्गनेन आताम्बविलोचनान्ता रक्तलोचना
निरञ्जनालक्तकपत्रलेखा एकत्र रोदनादन्वत्र विमर्दाच्च निर्घृष्टा-
ञ्जनार्दिमण्डनाः परिखेदवत्यः एकत्र विप्रलम्बदुःखवत्यः अन्यत्र

रतिश्चमवत्यः वासश्च्युताः प्रियसहवासभ्रष्टा विप्रलब्धनायिकाः
 सेवितमन्मथाभिः प्रियसङ्गताभिः सह तुल्या इवासन् । एताश्च
 नायिका विप्रलब्धाः । “क्वाञ्चित् सङ्केतमावेद्य दयितेनाथ वञ्चिता ।
 स्मरार्त्ता विप्रलब्धेति कलाविङ्गदोरिता ॥” इति लक्षणात् ॥ २२

भरतः । प्रजागरा इत्यादि । कान्तैः सहैकत्र शयनं वासलब्धात् च्युताः क्वचित्
 स्त्रियः सेवितमन्मथाभिरनुष्ठितसुरताभिस्तुल्या इव आसन् । कौटुम्भः ? दयितस्यागमन-
 प्रतीक्षयाद्यः प्रजागरखेन आतासो विलोचनान्तो यासाम्, उपभुक्तानामपि सुरतासक्तत्वादेव
 प्रजागरः, निरञ्जना निरलका निष्यवलेखाश्च विरहेण प्रसाधनाभावात् । किंवा रोदनात्
 निरञ्जनाः चित्तोन्मादादितस्ततः पादविच्छेपेण निरलक्ताः शयने सुषुः परिवर्त्तनान्निष्प-
 लेखाः उपभुक्ता अपि चुम्बनादानन्दाभ्युपाताद्या निरञ्जना विपरीतसुरतान्निरलक्ताः
 शुद्धनताङ्गनाभ्यां कपोलयोः स्नयोर्यश्च निष्यदावलीका भवन्ति । परिच्छेदात् विरहदुःखात् ।
 पक्षे सुरतामदात् जगद्वाहः, जागर्त्तर्धञ्च अलि वा जायोऽप्यञ्जीवित गुणे जागरः
 सेवकास्त्वोरिति अपत्यधे स्त्रीत्वप्रसङ्गात् । किंवा अपत्यधेऽभिधानं नियामकमित्युक्तेः
 स्वत्वाविवक्षा । केचित्तु—अप्रत्ययान्तस्य स्त्रोत्वात् प्रजागरातास्त्विलोचनान्ता इति
 समरूपदं पठन्ति, सन्निरर्थकम्, “जागर्त्या जागरा इयो”रित्यमरवचनात् ॥ २२

अनुवादः । कठकञ्जनि रत्नगौर पठिर वाग्मयन अपेकार एवः कठकञ्जनिर रतिञ्जीर्णार्
 कञ्ज जागरणे नरनप्राञ्च रत्नवर्ण ह्येव्राह्मिण, काशीयं व्रामने काशीयं वर्दने चक्रेण कञ्जल,
 प नव बलञ्जक सुनेन पञ्जरणेन उट्टिना भिन्नाहिल । के० विरहः, के० वा रतिञ्जने कातर
 हट्टिना पर्णह्राहिल, अट.एव पठिसन ० गतिविरहित उच्चरविष रत्नगौर अ.इ। येन एकहै
 ह्येव्राहिल । २२

आवहनेत्राञ्जनपङ्कलेश-

ताम्बूलरागं बहुलं दधानः ।

चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानां

सहोषितानां पतिभिर्लघुत्वम् ॥ २३

अन्वयः । आवहनेत्राञ्जनपङ्कलेशः बहुलं ताम्बूलरागं दधानः पतिभिः सहोषितानां
 कान्तः अपि अधरः लघुत्वं चकार ॥ २३

मल्लिनाथः । आवहेति । आवहोऽभ्युपातसंक्रान्तो नेत्राञ्जन-
 पङ्कलेशो यस्मिन् सः, बहुलं प्रियपानाभावात् साम्द्रं ताम्बूलरागं
 दधानः पतिभिः, सहोषितानां सह शयितानामङ्गनानां कान्तो
 रम्योऽप्यधरो लघुत्वमस्यत्वं सम्भोगभावलाघवं चकार सूचया-

अकारित्वर्थः । अस्यः च रोषाद्गृहीतप्रार्थनायाः सङ्घोषिताया एव
कृत्या रात्रिर्गतेत्यनुसम्बेयम् ॥ २३

भरतः । आवहेत्यादि । कासाच्चिदङ्गानां पतिभिः सङ्घोषितानां स्वभावतः कान्तीऽपि
अधरो लघुत्वं चकार दौर्भाग्यं सूचितवानित्यर्थः, अनुपभृतात् । अधरः कौटुम्भः ? रोदना-
दावहो लघो निषाङ्गपङ्क्त्य लीयोऽन्वभागी यत्र तादृशः दयितैरपीतत्वात् बहुलं प्रचुवं
ताम्बूलरागं दधानः ॥ २३

अश्वत्थः । पतिमह एक भवाश्च भग्नं करिणेऽ कोन कोन कामिनोर अधःप्रेम कञ्चि-
नमित छत्रउक्तिं ना पाँदेवार छत्र भोगनवमठः कञ्चन-कर्ममे मलिन हठेराहिल । अत्रुव
पत्रिवाणे तावुनत्राणे रक्त हहेनेऽ येन मठोभाभावे छुडीया अकाण करिःऽहिल । २०

चक्षूषि कान्तान्यपि साञ्जनानि

ताम्बूलरक्तं च सरागमोष्ठम् ।

कुर्वन् सवासं च सुगन्धि वक्त्रं

चक्रे जनः केवलपक्षपातम् ॥ २४

अन्वयः । कान्तानि अपि चक्षूषि साञ्जनानि सरागम् मोष्ठं ताम्बूलरक्तं च सुगन्धि
वक्त्रं च सवासं कुर्वन् जनः केवलपक्षपातं चक्रे ॥ २४

मलिनाथः । चक्षूषीति । कान्तानि निसर्गसुन्दराख्यपि चक्षूषि
साञ्जनानि सरागं स्वभावरक्तमोष्ठं ताम्बूलरक्तं च सुगन्धि निमग-
सुरभि वक्त्रं च सवासं वासनाममितं गन्धान्तरवासितं कुर्वन् जनः
कामिनीजनः केवलं पक्षपातं ममताञ्चक्रे । अत्राकिञ्चित्काराञ्जना-
दीनां करणविरोधस्य पक्षपातनिवन्धनत्वेनाभासीकरणाहिरोधा-
भासीऽलङ्कारः ॥ २४

भरतः । चक्षूषीत्यादि । श्रीजनः स्वभावतः कान्तान्यपि नेवाणि अञ्जनयुक्तानि
कुर्वन् स्वभावतः सरागमोष्ठं ताम्बूलरक्तं कुर्वन् स्वभावतः सुगन्धि वक्त्रं सवासं कर्पूरादि
मुखशस्युक्तं कुर्वन् केवलं पक्षपातं प्रसादनखेदञ्चक्रे अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात् ॥ २४

अश्वत्थः । शीलोक सकल वडावठः रमणोर चक्रेऽ काङ्गल दिशः, आञ्जविक रङ्गवर्ष उठके
तावुनत्राणे रञ्चित करिशा एतः आञ्जविक श्गकि मुखशउलके कर्पूरादि श्गक ज्ञेयो गकयुक्त
कर्मिणि निष्प्रेषाञ्जन अञ्जनादि ज्ञेयो ज्ञेय अकाण पूरुंक केवल कठकञ्जि अत्राञ्जनीय
पदार्थे गकपाट्टे पेशाहेराहिल । २४

क्षतैरसञ्चे तित्त्वदन्त लब्धैः

सम्भोगकालेऽवगतैः प्रभाते ।

अशङ्कतान्योन्यकृतं व्यलीकं

वियोगवाङ्मोऽपि जनोऽतिरागात् ॥ २५

अन्वयः । सम्भोगकाले असञ्चेतितदन्तलब्धैः प्रभाते अवनतैः चतैः जनः अतिरागात् वियोगवाङ्मोऽपि (सन्) अन्योन्यकृतं व्यलीकम् अशङ्कत ॥ २५

मल्लिनाथः । चतैरिति । सम्भोगकालेऽसञ्चेतितैः रागाभ्या-
दज्ञातैर्दन्तलब्धैर्दन्तकृतैः चतैर्निमित्तैर्जनः स्त्रीपुंसजनोऽतिरागाद्-
वियोगवाङ्मोऽप्यवियुक्तोऽपि सन्नन्योन्यकृतं व्यलीकं दन्तक्षतापराध-
मशङ्कत मया न कृतमेतत् कुत आगतमिति क्रियाकाकापरिज्ञानात्
समश्चेति रागातिरेकोक्तिः ॥ २५

भरतः । चतैरिति । वियोगवाङ्मोऽपि विरक्षेणायुक्तोऽपि जनोऽतिरागादतिकेहान्
चतैरन्योन्येन कृतं व्यलीकमपराधमशङ्कत शङ्कितवान्, ध्यां रूपं ; किमस्याभ्या कान्धया
दन्तं चतमिति योषिदशङ्कत पुरुषोऽपि किमस्या अन्येन प्रच्छन्नकामुकेन दन्तं चतमिति शङ्कते
न । कुत इत्याह—कीदृशैः चतैः ? सम्भोगकाले रागाभ्यतया असञ्चेतितानि अज्ञातानि
दन्तेभ्यो लब्धानि यानि तैः, चित्क संज्ञाने प्रभातकालेऽवगतैः ज्ञातैर्दर्शनात् ॥ २५

अनुवाद । त्रौ पुरुष उभयैरेव अतिमत्र अशुभागे मञ्जारीन अवहार, मश्वांम समये ये
नञ् प्रशंरकृत जानिते पात्रे नाई, सकालवेलाय ताहा जानिते पात्रिणा उभशरा परम्परा
विरहित ना इहेलेण परम्परेण कृत अपराध बलिगा नञ्वा करिते नानि । २५

नेत्रेषुभिः संय [यु] तपक्ष्मपत्रैः

कर्णान्तकृष्टै रुरुकेशशूलाः ।

स्तनोरुचक्रास्ततकर्णपाशाः

स्त्रीयोधमुख्या जनिनो विचेरुः ॥ २६

अन्वयः । संयतपक्ष्मपत्रैः कर्णान्तकृष्टैः नेत्रेषुभिः (उपलक्षिताः) उरुकेशशूलाः
जनोरुचक्राः ततकर्णपाशाः जयिनः स्त्रीयोधमुख्याः विचेरुः ॥ २६

मल्लिनाथः । नेत्रेति । संयतानि बह्वानि पक्ष्माश्वेव पत्राणि
येषां तैः कर्णान्तविश्रान्तैर्नेत्रैरेवेषुभिरुपलक्षिता उरवः केशाः शिरो-
रुहा एव शूलानि शूलायुधानि येषां ते स्तना एवोर्हण चक्राणि
चक्रायुधानि येषां ते, तताः कर्णा एव पाशाः पाशायुधानि येषां ते
जयिनः जयशूलाः स्त्रिय एव योधमुख्याः सुरतसमरवीरभट्टश्रेष्ठा
विचेरुः विजङ्घुः । रूपकालङ्कारः ॥ २६

भरतः । नैवितुभिरित्यादि । स्त्रियो वीधसुखा इव वीधुमेष्टा इव विचेदमंमनि
 अ । संयुतानि संयुक्तानि पञ्चाख्यं पचाषि पचा यत्र तैः कर्णान्कटैः कटाक्षद्वयायां
 कर्णान्कटैर्नैवेरितुभिरिव उपलक्षिताः, उरयो मन्थानः केशाः शूलानौव येषां श्यामत्वात्
 दीर्घत्वात् कामपीडाकारित्वाच्च, सना महाचक्राचीव येषां विशालपारिमाख्यत्वात्, तताः
 कर्णाः पाशा इव येषां कामुकमनवन्धनयोग्यत्वात् अत एव अधिनः पुंजयनशीलाः ॥ २६

अशू । १ । पुरुषविक्रमे ह्युक्तं चरतमंश्रीये अथान वीररूपिणी ज्यौलोकैरा सेशाने मक-
 वण करिष्ठे मग्निन । तांशोपेय आकर्षिञ्जाञ्च नमन-वाण, तांशोटे नेत्रलोचरूप पांनक वीषा
 तांशोपेय आंशांश्लक्षितं केशकलापं पुरुषविक्रमे शूलैर कार्ष्यं करे । अन्तमञ्जल महत् चक्रांशुर
 कार्ष्यं करे । निवृत्त कर्णं, पांन अशुरं कार्ष्यं करे । २७

पयोधरांश्चन्दनपङ्कदिग्धान्

वासांसि चाम्बिष्टमृजानि दृष्ट्वा ।

स्त्रीणां सपत्न्यो जहृषुः प्रभाते

मन्दायमानानुशयैर्मनोभिः ॥ २७

अन्वयः । स्त्रीणां (अलम्बसङ्गमानां ह्यपत्नीनां) चन्दनपङ्कदिग्धान् पयोधरान्
 चाम्बिष्टमृजानि वासांसि च सपत्न्यो प्रभाते दृष्ट्वा मन्दायमानानुशयैः मनोभिः जहृषुः ॥ २७

मङ्गिनाथः । पयोधरानिति । स्त्रीणामलम्बसङ्गमानां सपत्नीनां
 चन्दनपङ्केन दिग्धान् लिप्तान्, अविमर्दादेविलुप्तचन्दनानित्यर्थः ।
 पयोधरान् स्नानान् । अम्बिष्टा विस्मृष्टा अविमर्दादेव अविपर्यस्ता
 मृजा शुद्धिर्येषां तानि वासांसि च सपत्न्यो लम्बसङ्गमा इति भावः ।
 प्रभाते दृष्ट्वा मन्दायमानः स्त्रीयमाणोऽनुशयोऽस्त्वमा येषु तेर्मनोभि-
 र्जहृषुः । विफलप्रसाधना एता इति संस्मृष्टा इत्यर्थः ॥ २७

भरतः । पयोधरानित्यादि । स्त्रीणां चन्दनपङ्कदिग्धान् लिप्तान् पयोधरान् स्नानं
 दृष्ट्वा चाम्बिष्टमृजानि अनपनीःशक्तमृष्टमृजानि वासांसि च वस्त्राणि च दृष्ट्वा प्रभाते तानां
 सपत्न्यो मनोभिः करणभूतैः तैरुपलक्षिता वा जहृषुः दृष्ट्वा । कीदृशैः ? मन्दायमानोऽनु-
 शयं स्त्रीधो यत्र, पूर्वं भर्ता सह सपत्नीज्ञानेनैव वासातं ज्ञातः उत्पन्नः पश्चात्तासां सन्धीगा-
 भावज्ञानात् स्त्रीधस्य मन्दायमानत्वं हर्षयं जातः । सन्धीगे हि मर्दानात् चन्दनच्युतिर्वस्त्र-
 मालिन्यस्य स्यात् ॥ २७

अशूषाण । आतःकाले गतिमङ्गलशुभे वक्षितं कारिणीगणैर अनेर टंजन अतिकृतं ७
 ७ ह्यवश्रुति मलिन इर नाई मेधिया औष्ठमङ्गल सपत्नीगणैर मने ये कैर्षीरं मकारं हरेवा-
 ङ्गिन, तांशं पूव हईल एव तांशोत्रा मने मने हर्ष अशूषण करिन, अर्थात् तांशिन हेःपत्र
 वेणकुवा ममच्छे विकर्णं हरेगोके । २९

स्यरातुरे चेतसि लब्धजन्मा

रराज लोलोऽपि गुणापहार्यः ।

कुतूहलान्ने त्रगवाक्षसंस्थः

पश्यन्निवान्योन्यमुखानि रागः ॥२८

अन्वयः । स्यरातुरे चेतसि लब्धजन्मा लोलीऽपि गुणापहार्यो रागः कुतूहलात् नेत्र-
गवाक्षसंस्थः (सन्) अन्योन्यमुखानि पश्यन् इव रराज ॥ २८

मङ्गिनाथः । अथ मानसानुरागस्य नेत्रानुरागभेदेन कामिसुख-
दर्शित्वमुत्प्रेक्षते—स्मरेति । स्यरातुरे कामार्त्ते चेतसि लब्धजन्मा
जातो लोलोऽस्थिरोऽपि गुणापहार्यो गुणप्रलोभनीयो गुणिनि
वस्तुनि विषये स्थिर इत्यर्थः । ईदृशो रागोऽनुरागः कुतूहलात्
कोतुकात् नेत्रयोरेव गवाक्षयोः संस्था स्थितिर्यस्य सोऽन्योन्यनेत्र-
गवाक्षगतः सन्न्योन्यमुखानि स्तोपुंसमुखानि पश्यन्निव रराजेति
रागद्वयस्याभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिमूलेयमुत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ २८

भरतः । स्यरातुर इत्यादि । दम्पत्योः प्रातरन्योन्यमुखं पश्यतांनेत्ररक्तिमा उत्प्रेक्ष्यते ।

रागो रक्तभाषो नेत्रयीर्गवाक्षयोरेव स्थितः सन् कुतूहलादन्योन्यमुखानि पश्यन्निव । कीदृशं ?
कामिन्याः कामुक्तास्य वा सुस्वप्निति विलीक्यन्निव रराज भीभते अ । कीदृशः ? स्यरातुरे
चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः, गुणेन तत्प्रतिपक्षेण युक्तदोषापहार्योऽपनेषः अत एव
लोलाश्चलः अचिरस्थायिपि रराजेत्युक्तव्यः । किं वा रागोऽनुरागः गुणापहार्यो मुखसौम-
र्येण वशीकृतः ॥ २८

अनुवाद । आठःकाले मन्मथिगणेर कानोडुरचित्ते उ०पत्र अनुवाग अश्रीं हरेनेउ
पत्रमनेर अनेर वषवर्ती वनिश शिर । अहे अत्र कुतूहलवपःःहे. वेन पत्रमनेर नेत्रमप
पत्रमके अवहान करिशा पत्रमनेर पत्रमनेर मुखपेथिशा विराज करित्ते नागिल . २८

गतेऽतिमूर्ध्नि प्रणये प्रयुक्तान्-

नबुद्धिपूर्वं परिलुप्तसंज्ञः ।

आत्मानुभूतानपि नोषचारान्

स्यरातुरः संस्मरति सं लोकः ॥२९

अन्वयः । स्यरातुरी लोकः प्रणये अतिमूर्ध्नि गते (सति) नबुद्धिपूर्वं प्रयुक्तान्
आत्मानुभूतान् अपि उषचारान् परिलुप्तसंज्ञः (सन्) न संस्मरति अ ॥ २९

मङ्गिनाथः । गत इति । स्यरातुरो लोकः कामिजनः प्रणये

विस्मयेऽतिभूमिं परमां काष्ठां गते सति । 'प्रणयास्त्वमी विस्मय-
याञ्जामेमाणः' इत्यमरः । अत्रुच्चिपूर्वं रागाभ्यादविवेकपूर्वं प्रयुक्ता-
नात्मानुभूतानपि तत्कालानुभूतानप्युपचारान् नखदन्तादिकर्माणि
परिलुप्तशब्दः सम्प्रति नष्टसंस्कारः सन् न संस्मरति स्म । मूढा-
वस्थानुभूतस्य क्रुतः इष्टतिरिति भावः ॥ २८

भरतः । गते इत्यादि । प्रथये प्रेमणि अतिभूमिं प्रकृष्टावस्थां गते सति अत्रुच्चिपूर्व-
मविचार्य सुरतकाले स्वयं प्रयुक्तान् क्रुतानपि उपचारान् नखदन्तचतादीनाम्नानुभूतानपि
तदानीं अरातरत्ने न परिलुप्तशब्दान् लोकाः प्रभाने न स्मरति स्म "प्रणयं प्रेक्ष्य विस्मये
याञ्जाप्रसरयीरपि" इति वदः ॥ २८

अश्रुवाप । कामाक्ष्य लोकात्रा अश्रुवागे अश्रुव इहेषा निवृत्त नखदन्तादिकृत् नखद
(काननृत् इवश्रुव) आनिठे पात्रिउछिल न । २७

वस्त्रैरनत्युज्ज्वल[त्वण]वर्णैरमैः [रम्यवर्णैः]

र्विलेपनैः सौरभलक्षणीयेः ।

आस्यैश्च लोकः परितोषकान्तै-

रसूचयल्लवपदं रहस्यम् ॥ ३०

अन्वयः । लोकः अनत्युज्ज्वलवर्णैः (तथापि) वस्त्रैः सौरभलक्षणीयैः विलेपनैः,
परितोषकान्तैः आस्यैः च रहस्यं लवपदम् असूचयत् ॥ ३०

मङ्गलाद्यः । वस्त्रैरिति । लोकः कामुकलोकोऽनत्युज्ज्वलवर्णैः
परिस्रुतत्वादनतिविमलैस्तथापि रम्यमेनाहुरैः वस्त्रैः सौरभलक्ष-
णीयैः परिमलानुमेयैर्विलेपनैः परितोषेण सुरतसन्तोषेण कान्तैः
प्रसन्नैरास्यैश्च रहसि भवं रहस्यं सुरतं लवपदं लव्यास्यदमसूचयत् ।
तासां सम्भोगशृङ्गारो लिङ्गानुमेयोऽभूदित्यर्थः ॥ ३०

भरतः । वस्त्रैरित्यादि । लोको वस्त्रादिभिः रहस्यं रहसि भवं सुरतमसूचयत् प्रका-
शितवान् । कौटुम्भ ? लवपदं प्राप्तचिह्नं कामिषु प्रामावसरं वा । वस्त्रैः कौटुम्भैः ?
अनत्युज्ज्वलवर्णैः परिस्रुतत्वादननुष्टरमणीयवर्णैः अनतिविशदरम्यवर्णैः अस्त्राङ्ग-
रित्यर्थः । 'उज्ज्वलं विशदं स्फुटं'मिति कौषः । विलेपनैः कौटुम्भैः ? सौरभलक्षणीयैः सौरभेण
शरोरगतसुरभिललापेण लक्षणीयैरनुमेयैः । आस्यैः कौटुम्भैः ? परितोषकान्तैः अधरराग-
पदावस्थादिलिपेऽपि परितोषेण कृतार्थताजमितानन्देन कमनोयैः ॥ ३०

अश्रुवाप । कामाक्ष्य लोकात्रा अश्रुवार्थवर्णनित मनिनताप्राप्त इहेनेन मनोहर वत्र,
श्रुव अश्रुमेर कुङ्कुमचन्मनिनि लेपन एव श्रुतानन्ते अश्रु मूखनवल द्वारा गोपने कृ-
ते मकन श्रुव-व्यापार-चित्तं तांश अकाप कर्तुं नानि । ७०

प्रातस्तरां चन्दनलिप्तगात्राः

प्रच्छाद्य हस्तैरधरं वदन्तः ।

शाम्यन्निमेषाः सुतरां युवानः

प्रकाशयन्ति स्म निगूहनीयम् ॥३१

अन्वयः । प्रातस्तरां चन्दनलिप्तगात्राः हस्तैः अधरं प्रच्छाद्य वदन्तः शाम्यन्निमेषाः युवानः निगूहनीयं सुतरां प्रकाशयन्ति स्म ॥ ३१

मस्तिनाथः । प्रातस्तरामिति । प्रातस्तरामत्यन्तप्रातःकाले सूर्योदयात् प्रागेवेत्यर्थः । अव्ययत्वादाम्प्रत्ययः । चन्दनलिप्तगात्रा नखक्षतनिगूहनायेति भावः । हस्तैरधरं प्रच्छाद्य वदन्तः । दन्त-क्षतनिगूहनार्थमिति भावः । शाम्यन्निमेषा रात्रिजागरणपिण्ड-निद्रानिष्कार्यमकृतनिमेषा इत्यर्थः । युवानो निगूहनीयं गोप्यं सुतरां प्रकाशयन्ति स्म । यन्निगूह्य निगूहनार्थं चेष्टितं तदेव तत्प्रकाशं जातमिति विरुद्धकार्यस्यात्पत्तिरूपां विषमालङ्कारः ॥३१

भरतः । प्रातस्तरामित्यादि । महति प्रातःकाले नखक्षतादिसङ्गीपनार्थं चन्दनेन लिप्तगात्रा अपि दन्तक्षतसङ्गीपनार्थं गुरुसमीपे हस्तैरधरं प्रच्छाद्य वदन्तीऽपि जागरणनि-निद्राव्यपगमार्थं शाम्यन्निमेषा निमेषं वारयन्तीऽपि युवानः निगूहनीयं सङ्गीपनीयं सुतरं सुतरामितिशयेन प्रकाशयन्ति स्म, सङ्गीपनेनैव नखक्षताद्यनुमानात् । यद्वा शाम्यन्निमेषाः सन्तः प्रकाशयन्ति निमेषाणां भावत्यागदर्शनात् सौच्यामत्र गुणः । 'तस्मैच्छाम्यन्ते यत्र स्यादर्थस्यापि दर्शनम् ।' अत्र सुतरस्य संगुप्ततया सञ्ज्ञत्वम् ॥ ३१

अश्वान । युवकगण अङ्गुले नखक्षत गौपन करिवार उच्छ गात्रे चन्दन लेपन करिषा, पञ्चकत निवारणैर अञ्ज इच्छ दात्रा अधरनेत्र आच्छादित करिषा एव वाजिग्रीववन्मुचक चिह्न गौपनमानसे चक्षुर निःशय वक्ष करिष्ठे निशार्थे. गौपनीय अः८-वापार ए८०-वात्रे अकाण करिषा केलिल । ७१

साम्नेव लोके विजितेऽपि वामे

[जितेऽपि लोके मधुरेण वामे]

किमुद्यतं भूधनुरप्रसङ्गम् ।

हन्तुं क्षमो वा वदं लोचनेषु-

दिग्धो विषेणैव किमञ्चनेन ॥ ३२

अवयः । हे वामे ! सखे ! लोके जितेऽपि अप्रमत्तं भूधनुः किम् उद्यतं (किं च) हन्तुं क्षमः, लोचनेषुः विषेण इव अज्ञेन किं दिग्धः ? ॥ ३२

मङ्गिनाथः । साम्नेति । हे वामे वक्रशीले ! साम्नेव येन केनचिद्व्युचेष्टितेनैव लोके कामिजने जितेऽप्यप्रमत्तं दुःसहं भूर्गव धनुर्भूधनुः किमुद्यतं किमर्थमुत्क्षिप्तं, किञ्च हन्तुं क्षमः केवल एव समर्थो लोचनेषुर्नेत्रबाणो विषेणेवाञ्जनेन किं किमर्थं दिग्धो क्षिप्तः । कररुहसाध्ये किं परशुनेति भावः ॥ ३२

भरतः । जित इत्यादि । युवान इत्युच्यते किमज्ञेनान्वयः । हे वामे । प्रतिज्ञान-वर्तिनि । लोके चाऽऽदिधे मधुरेण माधुर्यगुणेन स्वभावसिद्धोपायेन प्रियवचनेन वा जितेऽपि पराभूतेऽपि वशीकृतेऽपि सोढुमशक्यं भूरुपधनुः किमर्थमुद्यतमुत्क्षिप्तम् ? अथच लोचनरूपशरः स्वमेवास्मान् हन्तुं क्षमः समर्थः तत् किं विषेणेवाञ्जनेन वा दिग्धो क्षिप्तः तत्त्वं वद, वनेति पाठे श्लेदे । स्वभावैरेव कार्यरु सिद्धौ किमधिककल्पनया ? भाविकत्वमत्र गुणः, अहं तदाद्यत् एवेत्यभिप्रायप्रकाशात् 'सामिप्रायोक्तिविन्यासी भाविकत्वं प्रपच्छते' इति ॥ ३२

अनुवाद । हे अठिकूनवर्तिनि । आंगारं श्यामं कायुकलाकरके वधनं ये कोन उपायं वानां कृत्वा करां वांश, उदे किं कञ्च हसञ्च कथञ्च उल्लूतं कर ! किं निमित्तं हे वा वधः पूरुषवधे समर्थं नमनवापके विषमत्र अज्ञेन वांशं निशुं कर वन वधि ? ७२

दन्तच्छदे प्रज्वलिताग्निकल्पे

ताम्बूलरागस्तृणभारतुल्यः ।

न्यस्तः किमित्युचुरपेतभाव

गोष्ठौषु नारीस्तृणौषु वानः ॥ ३३

अन्वयः । उपेतभावाः युवानः गोष्ठौषु तरुणीः नारीः प्रज्वलिताग्निकल्पे दन्तच्छदे दणभारतुल्यः ताम्बूलरागः किमिति न्यस्तः ? इत्युचुः ॥ ३३

मङ्गिनाथः । दन्तेति । उपेतभावा युक्तानुरागा युवानो गोष्ठौषु नर्मगोष्ठौषु तरुणौस्तृणवयस्का नारीः प्रज्वलिताग्निकल्पे दन्तच्छदेऽधरे दणभारतुल्यस्ताम्बूलरागः किमिति न्यस्त इत्युचु पूर्ववद्भावः ॥ ३३

भरतः । दन्तेत्यादि । दन्तच्छदे शीघ्रे ताम्बूलरागः किमर्थं न्यस्तः । कौडशे ? प्रज्वलितवक्रिसदृशे स्वभावती लोहितत्वादकहाडकलाह । कौडशः ? दणभारमनो निष्प्रयोजनत्वात् अत्युद्दीपकत्वाच्च वज्री दणप्रक्षेपो भृशसुद्दीपकी भवति इत्येवं युवानस्तृणा उपेतभावा उपनतरागाः सनसारुणीः नारीः गोष्ठौषु स्त्रीसमासु स्थिता इति उचुः ॥ ३३

अनुवादः । अज्ञेनी प्रपच्छते सामिप्रायोक्तिविन्यासी भाविकत्वं प्रपच्छते इति जाडशिरादक वनिड

नाग्निः ; तेषाम्ना तेषाम्नापेक्षे चत्वारः सप्तवर्ण, आनादिपक्षे एक कश्चित् पट्टु अग्निपुत्रा
अथ किञ्च अन्वयक उक्तीपक तात्पर्यात् रश्चित् कर वग देधि ? ७०

सूखावगाहानि भृ [यु] तानि लक्ष्म्या
शुचीनि सन्नापहराण्यरूणि ।

प्रबुद्धनारीमुखपङ्कजानि

प्रातः सरांसीव गृहाणि रेजुः ॥ ३४

अन्वयः । सूखावगाहानि लक्ष्म्या-भृतानि शुचीनि सन्नापहराणि चरुणि प्रबुद्धनारी-
मुखपङ्कजानि गृहाणि प्रातः सरांसीव रेजुः ॥ ३४

मङ्गिनाथः । सुखेति । सूखावगाहानि सुखकरप्रवेशानि
लक्ष्म्या शोभया भृतानि पूर्णानि शुचीनि निर्मलानि सन्नाप-
हराणि ह्यायया शैत्येन च तापहारौणि उरूणि विपुलानि प्रबुद्धानि
विनिद्राणि नारीमुखान्येव नारीमुखानीव च पङ्कजानि येषां तानि
गृहाणि प्रातः सरांसीव रेजुः ॥ ३४

भरतः । सुखेत्यादि । प्रातः प्रभातकाले गृहाणि सरांसीव रेजुः शोभन्ते च ।
कौटुम्भानि सुखहेतुरवगाही यत्र तानि, लक्ष्म्या सम्पत्त्या शोभया वा युतानि, शुचीनि पवित्राणि
सन्नापहराणि चर्मादिक्लेशापहारौणि, चरुणि महानि, प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारीमुखान्येव
पक्षे तानीव पङ्कजानि येषु ॥ ३४

अनुवाद । सुखेत्तु चत्वारो वाहोः सप्तवर्णं वा शोभां वा । पत्रिपूर्व,
निर्धनं ह्योषां वाहो सन्नापहारौ एवः वाहोः सप्तवर्णपत्रे चत्वारो कर्मनिष्ठे अङ्कूटित
ह्येवाः, आत्मःकाले जेहेत्तु वद वद गृहणानि सः सः सः सः सः शोभां पाहेते नाग्निः । ७०

संमृष्टसिक्ताचितचारुपुष्पे-

रामोदवद्भ्रुव्यसुगन्धभागेः ।

लक्ष्मीर्विजिग्ये भवनेः समृद्धैः

सेव्यस्य देवैरपि नन्दनस्य ॥ ३५

अन्वयः । संमृष्टसिक्ताचितचारुपुष्पैः रामोदवद्भ्रुव्यसुगन्धभागेः समृद्धैः भवनेः देवैः
अपि सेव्यस्य नन्दनस्य लक्ष्मीः विजिग्ये ॥ ३५

मङ्गिनाथः । संमृष्टेति । संमृष्टानि विरजीकृतानि च तानि
सिक्तानि च तानि च तान्यर्पितचारुपुष्पाणि विन्यस्तारम्यकुसुमानि

परिमलद्रव्यैः सुगन्धाः शोभनगन्धा भागाः प्रदेशा येषां ते । गन्ध-
स्येत्वेतदेकान्तग्रहणात् सांक्रामिके तदभावः । सभृङ्गैः गन्धाङ्क-
भृङ्गैर्भवनेर्देवैरपि सेव्यस्य नन्दनस्य लक्ष्मोर्विजिग्ये विजिता ॥ ३५

भरतः । संघट्ट्यादि । देवैरिन्द्रादिभिरपि सेव्यस्य नन्दनवनस्य लक्ष्मीः सन्धिः शं भा
या मवनेः गृहैः प्रातर्विजिग्ये जिता, कर्मणि ठी । कौटुम्बी ? पूर्वे संघट्टानि अपनीतरजांसि
विद्यात् सिक्तानि संघट्टसिक्तानि पूर्वकालस्यापरकालेनेति कर्मधारय इति परः । स्वमते
एकार्थतालोप । अर्चितानि पूजितानि चारुणि शोभमानानि पुष्पाणि येषु तानि, पश्चात्
संघट्टसिक्तानि अर्चितचारुपुष्पाणि चेति पुनः कर्मधारयः । आनीदवद्भिर्देवैश्चन्दनादिभिः
सुगन्धा भागा एकदेशा येषां, सूतसुरभिपूर्तेरित्यादौ गन्धशब्दो गुणवाचीति टीकाकृतवचनाद-
भिधानाद्वा इत्ययथाभावः । भृङ्गैरानीदानुसारित्वादभरतैः सद्य वसन्मानानि गन्दनमयैवं
भवति । उदात्ता गुणोऽसंघट्टसिक्तैत्यादिभिर्विशेषणैर्द्योगात्, 'उक्तौर्विशेषणैर्द्योगी यस्तु
साम्यादुदात्ता ॥' ३५

अनुगत । पत्रिकृत ए०० पौठ अमरु मनोहर गुण्य इति शब्द, कर्तुं लोकादि शब्द-
रूपेण अर्थात् ए०० मोरुभाकृष्टे उद्भावनी-मन्विष्ठ गुहावनी, देवदेवैरुत्त नन्दनकाननेन
विनाशकं अत्र करिशास्त्रिन । ०६

अच्छोः पतन्नीलसरोजलोभा-

भृङ्गः करेणाल्पधिया निरस्तः ।

ससञ्ज[ददंश]ताम्राम्बु रुहाभिसन्धि-

स्तृष्णातुरः पाणितलेऽपि धृष्णः ॥ ३६

अन्वयः । नीलसरोजलोभात् अच्छोः पतन् अल्पधिया (कयाचित) करेण निरस्तः
स्तृष्णातुरः धृष्णः भृङ्गः ताम्राम्बुरुहाभिसन्धिः (सन्) पाणितलेऽपि ससञ्ज ॥ ३६

गङ्गिनाथः । अच्छोरिति । नीलसरोजं नीलोत्पलमिति
लोभादच्छोः पतन् अल्पधिया मूढया कयाचित् करेण निरस्त-
स्तृष्णातुरः पिपासार्त्ता धृष्णुर्धृष्टो भृङ्गस्ताम्राम्बुरुहमित्यभिसन्धि-
रभिप्रायो यस्य, तथा भ्रान्तः पाणितलेऽपि । अच्छोरिवेति भावः ।
ससञ्ज संसक्तः । ददंशेति पाठे दष्टवानित्यर्थः । उभयत्र भ्रान्ति-
मानस्तद्भार इति सजातीयसंघट्टिः ॥ ३६

भरतः । अच्छोरित्यादि । नीलसरोजमेतदिति मत्वा तज्जोभात् अक्षयोः पतन् भृङ्गः
कयाचित् अल्पधिया मुग्धया करेण निरस्तः सन् पाणितलेऽपि तां ददंश दष्टवान्, यतः करं
ददा रक्तपद्ममित्यभिसन्धिरभिप्रायी यस्य । कौटुम्बी ? दृष्णातुरः दृष्णाल्पध्याः, धृष्णः प्रगल्भः ।

সৌকুমার্যমত্র গুণাঃ, অক্ষীঃ করস্য চৌত্বল্যেনে নিরুপচ্যাত্ । 'অনিচুরলং যন্ প্রাভুঃ
সৌকুমার্যং তদুচ্যতে' ॥ ২৬

অর্থবাদ । একটি ভ্রমর নীলপদ্মজ্ঞানে কোন মুক্কাভ্রনার চকুর উপর পড়িলে সে তাড়াকে
হস্তসঞ্চালনে তাড়াইয়া পিলে সে সেই ভূকণাভ্রের চুইচুই তখন রক্ত ঘ মনে করিয়া সেই
হস্তে লাগিয়া রহিল । ৩৬

বিলোলতাং চক্ষুষি হস্তবেপথুং
ভ্রুবৌর্বিভঙ্গং স্তনযুগ্মবল্লিতম্ ।
বিভূষণানাং ক্লণিতং চ ষট্পদৌ
গুরুর্যথা নৃত্যবিধৌ সমাদধে ॥ ২৭

অর্থঃ । ষট্পদৌ নৃত্যবিধৌ গুরুর্যথা চক্ষুষি বিলোলতাং হস্তবেপথুং ভ্রুবৌর্বিভঙ্গং স্তন-
যুগ্মবল্লিতং বিভূষণানাং ক্লণিতঞ্চ সমাদধে ॥ ২৭

মঞ্জিনাথঃ । বিলোলতামিতি । ষট্পদৌ নৃত্যবিধৌ নৃত্যকর্মণি ।
গুরুর্যথা গুরুরিব নাট্যাচার্য্য ইব চক্ষুষি দৃষ্টৌ বিলোলতাং চাক্ষুশ্বং
হস্তবেপথুং হস্তচলনং ভ্রুবৌর্বিভঙ্গং কৌটিল্যং স্তনযুগ্মে বল্লিত-
মুত্পতনং বিভূষণানাং ক্লণিতং চ সমাদধে নিদধে । গুরুর্যথৈত্ব্যুপমা-
লঙ্কারঃ ॥ ২৭

অর্থঃ । বিলোলতামিত্যাদি । যথা গুরনৃত্যচার্য্যৌ নৃত্যকর্মণি শিষ্যাণাং কল্যাণিত
চক্ষুষি বিলোলতাং চাক্ষুশ্বং হস্তযৌর্বেপথুং কস্য' ভ্রুবৌর্বিভঙ্গমন্যথা করণং স্তনযুগ্মস্য
বাল্লিতং চলনং বিভূষণানামলঙ্কারাণাং ক্লণিতং শিষ্ণিতং সমাদধে জনয়তি, তথা ষট্পদৌঃপি
সমাদধে ক্রতবান্ অমরবাধায়া কাচিত্ নৃত্যমিব অকারিত্যর্থঃ । প্রীতিরত্বে গুণশ্চক্ষুর্বিলোলতা-
প্রশ্ৰুতিমিচ্ছংস্বস্য নিবাংহান । 'বিবচিতার্থনির্বাছঃ কাব্যে প্রীতিরিতি স্মৃতা' ॥ ২৭

অর্থবাদ । ঐ ভ্রমর কোন রমণীর চকু, হস্ত, ক্র, স্তন, এবং বলকারের উপর বারংবার
উড়িয়া উড়িয়া বসিতে লাগিল ; তাহাতে যোধ হইতে লাগিল, যেন সে সেই রমণীকে নৃত্য-
শিক্ষকের স্থায় চকুর চাক্ষুশ্ব, হস্তের কাম্ব, স্তনর সঞ্চালন, স্তনযুগ্মের ভঙ্গী এবং ভূষণের
বন্দননি শিক্ষা দিতেছে । ৩৭

অথানুকূলান্ কুলধর্মসম্পদৌ
বিধায় বৈশান্ সুদিবঃ পুরৌজনঃ ।
প্রবোধকালৈ শতমন্যুবিবিধৈঃ
প্রচক্রমে রাজনিকীতনং প্রতি ॥ ২৮

अन्वयः । अथ सुदिवः पुरीजनः कुलधर्मसम्पदाम् अनुकूलान् वेशान् विधाय शतमनु-
विधिषः प्रबोधकाले राजनिकेतनं प्रति (गन्तुं) प्रचक्रमे ॥ ३८

मङ्गिनाथः । अथेति । अथ प्रभातानन्तरं शोभनं नित्यमङ्गलं
दिवा दिनं यस्य स सुदिवः । “सुप्रातसुश्वसुदिवः—” इत्यादिना
बहुव्रीहिसमासेऽप्रत्ययान्ती निपातः । पुरीजनो लङ्कानिवासि-
जनः कुलधर्मसम्पदां वंशाचारविभूतीनामनुकूलाननुरूपान् वेशान्
नेपथ्यानि विधाय शतमनुविधिष इन्द्रशत्रो रावणस्य प्रबोधकाले
राजनिकेतनं प्रति राजभवनमुद्दिश्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रक्रान्त इत्यर्थः ।
“प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इति तड् ॥ ३८

भरतः । अथेत्यादि । अनन्तरं पुरीजनी लङ्कानिवासिजनो वेशान् विधाय कृत्वा शत-
मनु विधिषः इन्द्रशत्रोः रावणस्य प्रबोधकाले निद्राभङ्गसमये राजगृहं प्रति लक्ष्मीकृत्य
प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः, प्रोपादारभ्ये इति मं । कौटशान् ? कुलधर्मस्य कुलाचारस्य या
सम्पद्भिभूतिसत्त्वा अनुकूलान् सदृशान् कुलोचितानित्यर्थः । कौटशः ? सुदिवः प्रतिदिनं
प्रातःकल्याणत्वात् शोभनं दिवा यस्य, दिवाशब्दः सप्तम्यन्ताव्यय इति ये वदन्ति तन्मते शोभनं
दिवा दिवसे कर्म यथेति विग्रहः, राजादित्यान् सुदिवो निपातित इति कालः पाः स्वादिथ्यो
दिवादेरिति सूत्रेण उपसर्ग्यमाह क्रमशैश्वरः स्वमते स्वार्थे च, तन्मालविश्वचया हृद्वेरभावः ॥ ३८
अश्वान । रात्रि अर्जाठ हहेगे निडाकूनगी लङ्कावागी लोकेकरः वशानुरूप, वशानुरूप
७ सम्पत्तेर अश्वरूप वेशरूपा करिशा रागणेर उठिवात्र सवरे राकडवःनर गिके चलितेठ
रागिण । ७८

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्य इव प्रवृत्ताः

पूरा [वेगात्]जलानां [जलोघाः]पुरमन्दिरैभ्यः ।

आपूर्य रथ्या[ः] सरितां जनौघा

राजाङ्गनाम्भोधिमपूरयन्त ॥ ३९

अन्वयः । शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः प्रवृत्ताः जलानां पूरा इव पुरमन्दिरैभ्यः (प्रवृत्ताः) जनौघाः
रथ्यासरितः आपूर्य राजाङ्गनाम्भोधिम् अपूरयन्त ॥ ३९

मङ्गिनाथः । शैलेति । शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः प्रवृत्ता निःसृता
जलानां पूरा ओघा इव पुरमन्दिरैभ्यः प्रवृत्ता निर्गता जनौघा जन
समूहा रथ्याः सरित इव रथ्यासरितः । उपमितसमासः । आपूर्य
पूरयित्वा राज्ञामङ्गनाम्भोधिमिव राजाङ्गनाम्भोधिमपूरयन्त ॥ ३९

भरतः । शैलेन्द्रेत्यादि । यथा जलानां वारीणामौघाः पूराः प्रवाहाः शैलेन्द्रशृङ्गैः
प्रवृत्ताः सरिता नदीः आपूर्यः वेगात् सगरं पूरयन्ति, तथा जनौघाः लोकसमूहाः

पुरमन्दिरिभ्यः सङ्गाद्यैश्चैः प्रवृत्ता रथाः प्रतीक्षीरापूर्व्य वेगान् राजाङ्गुलं राक्षी रावणस्य
चत्वरमपूरयन् । तवर्गपञ्चमीपात्मनङ्गनमिति विभः । पृथीदरादित्वात् चत्त्रमिति पाणि-
नीयाः । सन्तते मनोषादित्वाविभाषया चत्त्रम् ॥ २८

अश्रुवाप । नैननरात्र-शुद्धनकल हरेते निर्गत हरेशा । जनत्राणि येन नगीभनके पूर्ण
कत्रिशा मशुद्धके पूर्ण करे, तेननि लोकमशुह लकाननरेत्र गृहमकल हरेते निर्गत हरेशा
नगीकुमा रात्रमथ पूर्ण कत्रिशा, मशुद्धीकार श्रुहरे रात्रउवन पूर्ण कनि । ७२

सम्बोधकालात् त्रिदशेन्द्रशत्रोः

प्रागूह्यं शोषं परिशुष्यमाणाः ।

हीना महान्तश्च समत्वमौयु-

र्हाः [र्हा]स्थैरवज्ञापारुषाच्चिदृष्टाः ॥ ४०

अन्वयः । त्रिदशेन्द्रशत्रोः सम्बोधकालात् प्राक् ऊर्ध्वशोषं परिशुष्यमाणाः हीनाः महान्तः
र्हाःस्थैः अवज्ञापारुषाच्चिदृष्टाः (सन्तः) समत्वं ईयुः ॥ ४०

मङ्गिनाथः । सम्बोधेति । त्रिदशेन्द्रशत्रो रावणस्य सम्बोध-
कालात् प्रबोधकालात् प्राक् पूर्वमूह्यं शुषित्वोर्ध्वशोषम् । “ऊर्ध्वं
शुषिपुरीः” इति णमुत्प्लुत्ययः । परिशुष्यमाणा ऊर्ध्वज्ञव इव
वालातपे स्थाप्यमाना इत्यर्थः । शुषेर्ष्यन्तात् कर्मणि सटः शान-
जादेशः । हीना अस्या महान्तोऽधिकाश्च, द्वारि तिष्ठन्तीति द्वाःस्था
दौवारिकाः । “सुषि स्थः” इति कप्रत्ययः । “खरवसानयोर्विस-
र्जनीयः” । “विसर्जनोयस्य सः” । तैरवज्ञया अनादरेण पक्षिणाण्या
क्रूरचक्षुषा दृष्टाः सन्तः समत्वं तुल्यकक्षया ईयुः संगत्य खिता
इत्यर्थः । न अधिकारदृष्टमानां न्यूनाधिकत्रिचार इति भावः ॥ ४०

अरतः । प्रतीक्ष्यादि । त्रिदशेन्द्रशत्रोः रावणस्य प्रबोधकालात् त्रिदशेन्द्रसमयात् प्राक्
पूर्वं हीना महान्तश्च जनाः समत्वं तुल्यताम् ईयुः प्राप्ताः । दौवारिकैः सर्वेषां ध्वेषनिवेधान् ।
कौडम्बाः ? ऊर्ध्वशोषं परिशुष्यमाणा ऊर्ध्वशोषमिति यदुक्तं तद्विशेषेण सुसुखादिशोषणं
नृचनार्थम् ऊर्ध्वत् शुषिपुरीः स्तार्थे ङा चमिति परः । किमयं करिष्यतीति ज्ञासाम् शुष्कास्य-
कण्ठगानुका वासन्नित्यर्थः । द्वास्थैः दौवारिकैरवज्ञया अनादरेण यत्पक्षं उच्यमिषि चक्षुसेन
दृष्टा द्वारि तिष्ठन्तीति द्वास्थाः जनजनादिति उः, मनोषादित्वाविभाषया विशर्गधीपः,
कादिपुत्रावपि लुब्धेति क्रामदौश्वरसूत्रम् ॥ ४०

अश्रुवाप । हेम-नक्षत्रानपेन निश्रुतप्रेत्र पूर्वे तांशं उत्रे मन्वेत लोकमिनेत्र
वमनकठेठान् लुङ् हरेते गानिज । धनी, त्रिर्जन हेरत्र, उत्र मकलेहे वारवानेन अवज्ञा-
पक्षक क्रक दृष्टेते वृष्टे हरेशा ममान अवज्ञा श्राप हरेन । ४०

गुरुश्चञ्चत्-करकर्णजिह्वै-

रवञ्चयायाङ्गुलिसंगृह्यतेः ।

रक्षांस्यनायासहृतैरुपास्युः

कपोलं लीनालिकुलैर्गजेन्द्रैः ॥ ४१

अन्वयः । (अथ) रक्षांसि गुरुश्चञ्चत्करकर्णजिह्वैः अथञ्चया अयाङ्गुलिसंगृह्यतेः अनायासहृतै कपोललीनालिकुलैः गजेन्द्रैः उपास्युः ॥ ४१

मङ्गिनाथः । गुर्विति । अथ रक्षांसि राक्षसा गुरु दुर्भरमुख महश्चञ्चलश्च कराः कर्णा जिह्वाश्च करकर्णजिह्वं येषां तैरवञ्चया अनादरेण अप्राङ्गुल्या अङ्गुल्यग्रेण संगृह्यतेरनायासिनाप्रयत्नेन हृतैः प्रत्रोदितैः कपोलेषु लीनान्यलिकुलानि येषां तैर्मदस्वाविभरित्वर्थः । गजेन्द्रैः साधनेरुपतस्युः सिषेविरै ॥ ४१

भरतः । गुर्वित्यादि । कतिचिद्रक्षांसि राक्षसा गजेन्द्रैरुपास्युः मत्तहसिनो गृहीत्वा रावणं सेवितवन्तः । कीदृशैः ? गुरवोऽलक्षवः उरवो महापरिमाणाः अक्षन्तः चञ्चलाः कराः शुक्लाः कर्णाः जिह्वाश्च येषां ते , अथञ्चया अन्नादरेण अङ्गुल्यग्रेण संगृह्यतेः धृतैः अङ्गुले-रथम् अयाङ्गुलिरिति राजदन्तादिरिति परः, स्मरते एकदेशेऽपि समुदायीपश्चारात् कर्म-धारथः । अथे अथतः स्थाने अङ्गुल्या पादाङ्गुलेन संगृह्यतेरिति केचित् । अनायासिन हृतं शनैः शनैः प्रेरितैर्मत्सन्वात् कपोले लीनानि अमरकुलानि येषां रैः ॥ ४१

अनुवाच । याहांपेर गुरु ७ वृहत् ७७. सर्व्वेण चकन कर्ण ७ जिह्वा, हेमात्र पापान्गृहं वात्रा मन्वत् ७१९ याहांपेर गुरु हृत्ते मन्वत्क अलिकुल उपविष्टे सेहै मकन अथान अथान २७० उपहार निशं त्राकमगण त्रावणेन सेवा करिते नागिनु . ४१

निष्कृतमत्तद्विपकुम्भमांसैः

संपृक्तमुक्तैर्हरयोऽयपादैः ।

आनिन्विरै श्रेणीकृतास्तथान्यैः

परस्परं बालधिसंनिबद्धाः ॥ ४२

अन्वयः । तथा अन्यैः निष्कृतमत्तद्विपकुम्भमांसैः (अत एव) संपृक्तमुक्तैः अयपादैः (उपलक्षिताः) श्रेणीकृताः परस्परं बालधि-सन्निबद्धा हरयः आनिन्विरै ॥ ४२

मङ्गिनाथः । निष्कृतेति । तथा अन्ये राक्षसैर्निष्कृतानि निष्कृतानि मत्तद्विपकुम्भमांसानि यैस्तैः । अत एव संपृक्तमुक्तैः संसक्त-मुक्ताफलैरथपादैः पादाभैरुपलक्षिताः । अन्वयेण्यः श्रेण्यः कृताः

श्रेयोक्तताः पङ्क्तौक्तताः । “श्रेयादयः कृतादिभिः” इति श्रुत्ये
तत्पुरुषः । परस्परं बालधियु सन्निवृत्ता अन्वोन्यपुच्छप्रथिता
इत्यर्थः । हरयो बाह्वनभूताः सिंहा आनिन्द्यरे आनीताः ॥ ४२

भरतः । निरुक्ततायादि । अन्यैः राक्षसैर्हरयः सिंहाः आनिन्द्यरे आनीताः, तथा
पूर्वापेक्षया अत्रपादैः पादायै रूपलक्षिताः । कौटुम्बः ? निरुक्तानि क्षिप्रानि मत्तदिपानां
कुम्भमांसानि यैः, संयुक्ताः संयुक्ताः गजकुम्भस्यमुक्ता यव । कौटुम्बाः ? श्रेयोक्तता, अश्रेयः
श्रेयः कृता अभिधानं नियामकमित्युक्तेश्च श्रेयादयः कृतादिना समासः इति बोध्यः,
परस्परमन्वोन्यस्य पुच्छेन वृद्धाः । षष्ठा अमादेशे लीकोपचारादिति विद्यासागरः, क्रिया
विशेषणमिति केचित्, स्वमते मनोधादित्वात् ॥ ४२

अश्रुवाप । अत्र कटक उजि शोकन श्रावणैर जेवांर अत्र, पत्रपत्रैर मांजूनैर महित
वह अश्रुवाप एक पान मिःह आनिशाहिन । मेहे मिःह उजिग मन्त्र चरणांजुनि रक्त
इष्टीर मांस उ मुक्तावली मन्त्रग्न दिन । ४२

उपेक्षिता देवगणैस्त्रसद्भि-

निशाचरैर्वीतभयैर्निरुक्ताः ।

तस्मिन्नदृश्यन्त सुरद्रुमाणां

प्रफुल्ल[सजाल]पुष्पस्तवकाः प्रकीर्णाः ॥ ४३

अन्वयः । तसद्भिः देवगणैः उपेक्षिताः वीतभयैः निशाचरैस्तु निरुक्ताः सुरद्रुमाणां
प्रफुल्लपुष्पस्तवकाः प्रकीर्णाः (सन्तः) तस्मिन् अदृश्यन्त ॥ ४३

मङ्गिनाथः । उपेक्षिता इति । तसद्भिर्पचेतुं त्रसद्भिर्देवगणै-
रुपेक्षिताः परिहृता वीतभयैर्निर्भीकैर्निशाचरैस्तु निरुक्ताः अस्मिन्नाः
सुरद्रुमाणां प्रफुल्लपुष्पस्तवकाः प्रकीर्णाः सन्तस्तस्मिन् राजाङ्गनेऽदृ-
श्यन्त दृष्टाः । अत्र प्रस्तुतसुरकुसुमप्रक्षेपकार्थ्यवर्णनात् प्रस्तुतमेव
स्वर्गजयाख्यकारणं गम्यत इति पर्यायोक्तमलङ्कारः । ‘कारणं
गम्यते यत्र प्रस्तुतात् कार्यवर्णनात् प्रस्तुतत्वेन संबन्धं तत्पर्यायोक्त-
सुच्यते ॥’ इति लक्षणात् ॥ ४३

भरतः । उपेक्षितायादि । यस्मिन् राजाङ्गने सुरद्रुमाणां पारिजातादीनां प्रकीर्णां
विभिन्नाः जालेन कलिकया सञ्चिताः पुष्पस्तवकाः अदृश्यन्त दृष्टाः, सेवकैरित्यर्थात् ।
कौटुम्बाः ? तसद्भिन्नासं गच्छद्भिर्देवगणैरुपेक्षिता रक्षिताः, ज्ञानज्ञानेत्यादिना तसैर्वि-
कल्पेन श्यन् विहित इति पचे श्यप् । वीतभयैर्विगतत्रासैर्निशाचरैर्निरुक्ताः क्षिन्नाः ।
‘वीतभयैरिति पाठे किमेतैः स्थितैरिति निर्द्देशः । “जातं गवाक्षे आनाथे कोरके
दम्भमेदंशे” इति विवः ॥ ४३

अनुवाक । नैतदस्ती वे सकन पात्रिजात बुक्केर कनिकाञ्जि उये त्याग करिवा
आमिवाटिनेन, निर्ठाक राकसेरा सेई कजिकार महिउ विकसित पूणउच्छ हिं डिं १
आनिरा सेई राअठवने हड़ाउंरा राचिप्राके, नेषा निराहिन । ७७

निराकरिष्णु द्विजकुञ्जराणां
दृषीकृताशेषगुणोऽतिमोहात् ।
पापाशयानभ्युदयार्थमार्चीत्
प्राग्ब्रह्मरक्षःप्रवरान् दशास्यः ॥ ४४

अन्वयः । अतिमोहात् दृषीकृताशेषगुणः (अत एव) द्विजकुञ्जराणां (पूजा) निरा
करिष्णुः दशास्यः अभ्युदयार्थं पापाशयान् ब्रह्मरक्षःप्रवरान् प्राक् मार्चीत् ॥ ४४

मङ्गिनाथः । निरिति । अतिमोहादतिमोह्यात् दृषीकृता-
शेषगुणः पूजाहेतुत्वेनागणितगुणगरिमा अत एव द्विजकुञ्जराणां
वैलोक्यपूज्यानां वसिष्ठादिद्विजश्रेष्ठानां पूजामिति शेषः । अन्यथा
“न लोक—” इत्यादिनिषेधेन धष्टोविरोधात् । निराकरिष्णुनि-
राकर्ता । पूज्यपूजाव्यतिक्रमशील इत्यर्थः । “अलङ्कञ्—” इत्या-
दिना इष्णुच् । केचित् सामान्येन निराकरिष्णुनिराकरणशोल
इत्युक्त्वा सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासं मत्वा द्विजकुञ्जराणां
दृषीकृताशेषगुण इति योजयन्ति । दशास्योऽभ्युदयार्थं श्रेयोऽर्थं
पापाशयान् पापचित्तान् ब्रह्मरक्षःप्रवरान् राक्षसब्राह्मणश्रेष्ठान्
प्राक् सभाप्रवेशात् पूर्वमार्चीत् । अर्चंभीर्वादिक्काङ्क्षु । “इट ईटि”
इति सलोपः ॥ ४४

भरतः । निराकरिष्णुरित्यादि । दशास्यी रावणः प्रवृक्षः सन् सभाप्रवेशात् प्राक्
पूर्वं पापाशयान् पापचित्तान् ब्रह्मराक्षसश्रेष्ठान् श्वातीनभ्युदयार्थमार्चीत् पूजितवान् ।
कौटिल्यः ? अतिमोहात् अत्यश्नानात् द्विजकुञ्जराणां विप्रश्रेष्ठानां निराकरिष्णुः द्विजश्रेष्ठानि-
राकृत्य ब्रह्मराक्षसान् पूजितवानिति मोहः । “दृषे कृति” इत्यादिना उद्वेगद्वययोगे षष्ठी न
भवतीति सम्बन्धे षष्ठी । यदा द्विजकुञ्जराणां दृषीकृताः अशधीरिताः सकला गुणा धेनेति
सम्बन्धः, अत एव निराकरिष्णुस्त्वानित्यर्थात् ॥ ४४

अनुवाक । अतिमोहात् अत्यश्नानात् अत्यश्नानाकात्री एवः विद्वेगद्वययोगे
पूजाविप्रकारी धनानि मिद्वेग अत्यश्नान् अत्यश्नानेन निमित्तं मत्वा वसिष्ठा
अथान पापाशयान् राकसेरा अर्चना करिवा । ७७

मायाविभिन्नासकरैर्जनाना-

माप्तैरुपादानपरैरुपेतः ।

सतां विघातैकरसैरविद्यत्

सदः परिच्छोभितभूमिभागः [सः] ॥ ४५

अन्वयः । (अथ दशास्यः) मायाविभिः जनानां मासकरैः उपादानपरैः सतां विघातैः
करमैः चाप्तैः उपेतः परिच्छोभितभूमिभागः (सन्) सदः अविद्यत् ॥ ४५

मल्लिनाथः । मायाविभिरिति । अथ दशास्यो मायाविभिः
परवृत्तैर्जनानां मासकरैर्वेषभाषादिभिर्भयङ्करैः उपादानपरैः
स्वामिनोऽर्थसंग्रहपरैः सतां साधूनां विघातैकरसैर्हिंसैकस्वभानै-
राप्तैः अद्वेयपुरुषैरुपेतः परिच्छोभितभूमिभागः पादन्यासप्रकम्पित-
भ्रन्तः सन् सदः सभामविद्यत् विवेकः । विद्यतेर्लुङि “शक्य इगु-
पधादनिटः क्तः” ॥ ४५

भरतः । मायाविभिरित्यादि । दशास्यः मरुः सभामविद्यत् प्रविष्टवान् “इश्वरीऽनिम्”
इति सक । कौटुम्भः ? चाप्तैः चाक्षीयैः राक्षसैरुपेतः उपगतः सन् । कौटुम्भः ?
मायाविभिर्वृत्तैर्जनानां मासकरैः अतिरौद्रत्वात् उपादानपरैः स्वार्थसम्पादनपरैः सतां
साधूनां विघातमाविष्कुभिः । सदः कौटुम्भः ? रावणचरणभरिण परिच्छोभितः सञ्चलितो
भूमिभागी यच्च ॥ ४५

कमुत्थाप । मञ्जनविनागमौन, मंगलौ, लोकतण्डनक, प्रभूकार्यान्वितादक राक्षसगणे
वष्टेउ इहेम त्रावण छुडल कम्पित करिउते करिउते मत्तार अःवम करिन । ४६

विधृतनिश्चितशस्त्रैस्तद्युतं यातुधानैः

उरुजठरमुखीभिः संकुलं राक्षसीभिः ।

प्लुगणिशतविकीर्णं वागुरावन्मृगौभि-

र्वनमिव समयाभिर्देववन्दीभिरासीत् ॥ ४६

अन्वयः । विधृतनिश्चितशस्त्रैः यातुधानैः युतं उरुजठरमुखीभिः राक्षसीभिः संकुलं
(तथा) समयाभिः देववन्दीभिश्च (युतं) तत् सदः, प्लुगणिशतविकीर्णं वागुरावत् (तथा)
(समयाभिः) मृगौभिश्च (युतं) वननिवासीत् ॥ ४६ ,

मल्लिनाथः । विधृतेति । विधृतनिश्चितशस्त्रैर्यातुधानैः राक्षसै-
र्युतमुरुजठरमुखीभिः राक्षसीभिः संकुलं सङ्घौर्णं, तथा समयाभि-

देववन्दोभिश्च युतं तत्सदः, श्वगण एषामस्तीति श्वगणिनः श्वया-
द्विषस्तेषां शतैर्वकौर्णं व्याप्तं, वागुरा मृगबन्धनीरज्जवोऽस्मिन्
सन्तीति वागुरावत् । 'वागुरा मृगबन्धनी' इत्यमरः । श्वगणिक-
शतकौर्ण'मिति क्वचित् पाठः । तथा सभयाभिर्दुर्गोभिश्च युतं
वनमिवासीत् । तद्दृष्टमित्यर्थः ॥ ४६

भरतः । विद्यतेत्यादि । तत्सदी वनमिवासीत् । कौडमं सदः ? विद्यतेत्याद्यस्त्रै-
र्यातुधानैराचसेयुक्तं तथा राक्षसीभिः सकुलं व्याप्तं । कौडशीभिः ? उच्यते मङ्गलं मङ्गलमुदरं
मुञ्चन् यथा ताभिः, तथा देववन्दोभिर्हतात् हतदेवस्त्रीभिः सकुलमिति सम्बन्धः । श्वगण-
कश्यतकौर्णमास्त्रेणकश्यतश्च वागुरावत् वागुरा मृगबन्धनी रज्जुस्तयुक्तं श्वगीभिः सह
सभयाभिर्भययुक्ताभिरिति श्वगीणां देववन्दोनाश्च विशेषणम् । तत्सदीऽपि कुङ्कुरधारि-
भिर्दुर्गा तथा रज्जुवद्धश्वगोभिर्दुर्गा, वनमपि राक्षसैः राक्षसीभिश्च युक्तं, यथा गणो विद्यते
यथा ते श्वगणिन आस्त्रेणकः ॥ ४६

अशुवाप । शान्तिं अशुवाप्री मङ्गलं शोकमरण, अशुवाप उच्यते ७ मृगमन्त्रं शोकमोक्षण
एवः देववन्दोनाश्च वेष्टितं मङ्गलं शोकमरण मन्त्रं कश्चिन् । मङ्गलं शिकारिकुङ्कुर मन्त्रि-
याशिकोपशुवापनिर्णयं वागुरा विद्यते एवः शीतशुगी मङ्गलं शिकारिणाश्च शिकारिणे मङ्गलं
तथैव येन एकैः वने परिणत इहेन ॥ ४७

जलद इव तडित्वान् प्राज्यरत्नप्रभाभिः

प्रतिककुभमुदस्यन्निखनं धीरमन्द्रम् ।

शिखरमिव सुमेरोरासनं हैममुच्चै-

र्विविधमणिविचित्रं प्रोन्नतः सोऽध्यतिष्ठत् ॥ ४७

अन्वयः । प्राज्यरत्नप्रभाभिः तडित्वान् जलद इव प्रतिककुभं धीरमन्द्रं निखनम्
उदस्यन् प्रोन्नतः सः (रावणः) सुमेरोः शिखरमिव उच्चैः विविधमणिविचित्रं हैमं आसनं
अध्यतिष्ठत् ॥ ४७

मङ्गलनाथः । जलद इति । प्राज्यरत्नप्रभाभिः प्रभूतमणिका-
न्तिभिस्तडित्वान् विद्युत्वान् जलद इव स्थितस्तददेव प्रतिककुभं
प्रतिदिश्यम् । शरत्प्रभृतित्वादव्ययोभावे समासान्तश्च । धीरं
मन्द्रं मधुरं गन्धारं निखनमुदस्यन्नुदोरयन् प्रोन्नतः स रावणः
सुमेरोः शिखरमिवोच्चैरुन्नतं विविधमणिविचित्रं हैमं सौवर्णमासनं
सिंहासनमध्यतिष्ठत् ॥ ४७

भगतः । जलद इत्यादि । स रावणः सुमेरीः शिखरनिवीर्यैर्युक्तं कैमं हिरण्यमासन
मध्यतिष्ठत् । किं कुर्वन् ? विद्युत्प्रको मेघ इव प्रतिककुलं विशि दिशि घोरं मन्द्रं गभीर-
तरं निम्बनं ध्वनिमुद्वेखन् क्षिपन्, प्रीणतः सर्वेषामुपरिस्थितः उन्नताकारो वा, प्राच्यानां
प्रभूतानां रवानां प्रभाभिरुपलक्षितः प्राज्यरत्नप्रभाभिः करणभृताभिसङ्कितान् जलद इव हति
व । आसनं कोदृशं ? विविधैर्नावावर्णैर्मण्डितं चित्रं सुमेरुशिखरमप्येवं । प्रीणत इति
पाठे उच्चैरिति रावणविशेष्यं, प्रतिककुलमिति “स्यमनदिति ‘पक्षे अप्रत्ययः, तद्विलानिति
तद्व्याहृत्यमात्रमत्र विवक्षितमुपमेयं प्राज्यरत्नप्रभासाङ्कित्यादतो नाम पीनवत्त्वम् ॥ ४७

इति सर्वैद्यहरिहरख्यानवंग्रसम्भवगौराङ्गमन्त्रीकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां
भट्टिकाव्यटीकायां मुग्धबोधिकां प्रसन्नकाण्डं गुणदर्शनं नाम

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यस्य प्रभासवर्चनं नामकादशः सर्गः ।

अशुवार । उन्नताकृतं रावणं अङ्कितमणिमणिक्यादि अङ्गार विद्युत् ७ उन्नतपूर्णं मेघेन
ङ्गारं चारिदिके मधुरं गङ्गाधनि विद्युत् करिषा श्वेतकरं शिखरतुला अङ्गुलत विविध
मणिकुण्डितं वर्णसिंहासने अधिष्ठानं करिष ॥ ४९

द्वादशः सर्गः ।

ततो विनिद्रं कृतदेवकार्यं [तार्क्ष्यं]
दृष्ट्वा चित्तप्रथमं किरन्तम् ।
आविष्कृताङ्ग प्रतिकर्मरम्यं
विभीषणं वाचमुवाच माता ॥ १

अन्वयः । ततो विनिद्रं कृतदेवकार्यं दृष्ट्वा एव चित्तप्रथमं किरन्तं आविष्कृताङ्गप्रति-
कर्मरम्यं माता विभीषणं वाचम् उवाच ॥ १

मल्लिनाथः । भाविकं नामालङ्कारो वाक्यगत इति केचि-
ल्लक्षयन्ति च—‘अतीतानागते यत्र प्रत्यक्ष इव लक्षिते । अत्यद्भुतार्थ-
कथनाद्भाविकं तदुदाहृतम् ॥’ इति । अन्ये तु—गुणोऽयं प्रबन्ध-
गतश्चरिचादिप्रवृत्तिहेतुकश्चेति मन्यन्ते सम्पादयन्ति च । ‘भाविक-
त्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् । प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था
भूतभाविनः ॥ उदान्तार्थाङ्गतार्थत्वे कथायास्त्वभिनीतता । शब्दानु-
कूलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥’ इति । एतत्पञ्चाश्रयणेनास्मिन्
सर्गे भाविकं दर्शयन् लङ्कावृत्तान्तमाह—तत इति । तता
रावणस्यास्थानप्राप्त्यनन्तरं विनिद्रं प्रबुद्धं कृतदेवकार्यमनुष्ठितेष्ट-
देवताराधनं दृष्ट्वा शान्तदृष्ट्यैव चित्तप्रथमं किरन्तमन्तः शान्तं च
दर्शयन्तं प्रतिकर्मणा प्रसाधनेन रम्यमाविष्कृताङ्गमग्रे प्रदर्शिताकारं
सम्पुङ्गुमागतमित्यर्थः । विभीषणं माता नैकषी वाचमुवाच ॥ १

भरतः । भाविकनामा गुणः प्रबन्धविषय एव न तु श्लेषादिवदेकदेशविषयोऽपि.
तदुक्तं दण्डिना—

“भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वसौष्टवस्थितः ॥

परस्परपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपत्रेषाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रियास्थानवर्णना ॥

व्यक्तिव्यक्तिजनवशाद्भौ रस्यापि वस्तुनः ।

भावयितुमिदं सर्वमिति तं भाविकं विदुः ॥” इति

कण्ठाभरणे तु—‘भावतो वाक्प्रवृत्तिर्या भाविकं तदुदाहृतमिति शब्दगुणः, ‘साभिप्रायिक-
विन्वासी भाविकत्वं निगद्यते’ इत्यर्थगुणः इति । अन्यत्रापि—

“भाविकत्वमलङ्कारप्रबन्धविषयो गुणः ।

प्रत्यक्षा इव दृश्यते पदार्था भूतभाविनः ॥

चिद्विदात्ताद्गतार्थित्वं कथाया अतिशीलना ।

शब्दानां कौशल्येषां तस्य हेतुः प्रचक्षते ॥” इति, स एवाधुना प्रदर्शयति ।

तत्र इत्यादि । ततः प्रातःकालादनन्तरं माता नैकवीं वक्ष्यमाणां वाचं विभीषणम् उवाच कथितवती । कौटुम्भं? विगतनिद्रं विहितदेवाचनं दृष्टिमानेषु चित्तस्थिता प्रगल्भं किरन् प्रकाशयन् शान्तमूर्तित्वान्, आविष्कृतेन प्रकाशितेनाङ्गप्रतिकर्मणा शरीर-माधनेन रम्यम् एतेन सर्ववीक्ष्यत्वमुक्तं, “से तु कखपफेवा” इति अस्य वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-त्वात् नित्यं वेः सकारः, तस्य निश्चयस्य इति वत् सूत्रं नित्यं “दुर्निराविर्घहिः प्रादुचतुरां प. क इपफे” इति परमूत्रम् । उवाचेत्यादिप्रयोगे वाचमिद्यादिप्रयोगी व्यर्थत्वेऽपि न दुष्यति । यदुक्तं कण्ठाभरणे—

“यदप्रयोजकं यच्च गताथे व्यर्थमेव वा ।

तस्यापि क्वापि निर्दावः प्रयोगी दृश्यते यथा ॥” इति

अनुवाद । अनन्तरं विभीषणं निजोक्त्यान् एवम् प्रवक्तव्यां संवाधां करिष्यामि दृष्टिपाते ननेन वाञ्छितं प्रकाशं करिष्ये कश्चित् चन्दनपत्रं मानाधारणीनि द्वारा अनाश्रुं मुर्ध्निधारणं पृथक् मातारं मन्त्रेण उपहितं हस्तेन उवाच माता उवाच परवर्षितं कथं कथां वनिष्ये ॥

प्रबाधमानस्य जगन्ति धीमं-

स्त्व' सोदरस्यातिबलोज्ज्वलस्य ।

आनन्दनो नाकसदां प्रशान्तिं

तूष्णं विषस्यामृतवत्कुरुष्व ॥ २

अन्वयः । धीमन् ! त्वं नाकसदां आनन्दनः (सन्) जगन्ति प्रबाधमानस्य अतिव-
लोज्ज्वलस्य सोदरस्य विषस्य अमृतवत् तूष्णं प्रशान्तिं कुरुष्व ॥ २

मङ्गलार्थः । प्रेति । हे धीमन् ! त्वं नाकसदां देवानामानन्दनः
आनन्दयिता सन् । नन्दयतेः कर्त्तरि ल्युट् । जगन्ति लोकानि
प्रबाधमानस्यातिपीडयतोऽत्यन्तं बलोज्ज्वलस्य बलहस्तस्य संमानमुदरं
यस्य तस्य सोदरस्य, एकमात्रकत्वादेकोदरस्य अन्यत्रोभयोः समुद्र-
सम्भूतत्वादिति द्रष्टव्यम् । विषस्य कालकूटस्यामृतवदमृतमिव
तूष्णं प्रशान्तिं निवारणं कुरुष्व । उपमेयद्वयविशेषणान्युपमानयोर्वापि
योग्यानि ॥ २

भरतः । किमुवाचेत्याह—प्रबाधमानस्येत्यादि । हे धीमन् ! प्रशस्तबुद्धियुक्त ! त्वम्

अथतत्रदधतमिव विषस्य कालकूटस्य इव सीदरस्य रावणस्य प्रभ्रानिं तूर्ध्वं शीघ्रं कुर्वन् ।
 कीदृशस्य सीदरस्य ? जगन्नि लोकावयं प्रवाचमानस्य पीडयतः, अतिबलीन महासामर्थ्येन
 उद्धृतस्य तीव्रस्य, विषमपि मयनकाली जगन्नि प्रवाचमाणं स्वतेजसा उद्धृतम् । कीदृशः ?
 नाकसदां देवानामानन्दनः प्रमोदयिता, अथतमपि देवानामानन्दकम्, एकस्मिन्
 समुद्रोदरे स्थितत्वात् विषादतयोरपि सीदरत्वं, समानमुदरं यस्येति सीदरः, समानार्थस्य
 सहस्रस्य “सहः सी वा” इत्यनेन पक्षे सादेशः, एवं यत्र खाता ससीदर इत्यपि स्यात्,
 “कन्यामग्रीव” इत्यादौ उदर्यशब्देनोदरशब्दोऽपि गृह्यते इति केचित्, समानस्य सभावी
 लोकीपचारान्दित्यर्थे ॥ २

अशूबात् । (किं बलिग्राहिलेन, तांशै वला हईतेते) हे शूबां विभीषण । देवशिर
 अशूभं तेन विभूवनेन अनिष्टेकरं महोन्नतं नरनेन उगन्नं करिग्राहिन, दुःखितं तेन
 देवगणैः शिरं हईशा अति भोश विभूवनपीडक अति वनगर्हितं महोन्नतं रावणैः दुःखं
 निवारणं कर । २

कुर्व्यास्तथा येन जहाति सीतां
 विषादनीहारपरीतमूर्त्तिम् ।
 स्थितां चित्तौ शान्तशिखाप्रतानां
 तारामिव वासकरौ जनस्य ॥ ३

अन्वयः । विषादनीहारपरीतमूर्त्तिं चित्तौ स्थितां शान्तशिखाप्रतानां जनस्य वासकरौ
 तारामिव (स्थितां) सीतां येन जहाति तथा कुर्व्याः ॥ ३

मल्लिनाथः । कुर्व्या इति । विषादेनेव नीहारिण परीतमूर्त्तिं
 छन्नरूपां चित्तौ स्थितामुत्पातकाले पतितानां शान्तशिखाप्रतानां
 नष्टप्रभापटलामनुज्ज्वलवर्णबन्धां च जनस्य लोकस्य लङ्काजनस्य च
 वासकरोमनर्थकरत्वाद् भयङ्करां तारां तारकामिव स्थितामित्युत्-
 प्रेक्षा । सीतां येन यैनोपायेन जहाति त्यजति तथा तादृगुपायं
 कुर्व्याः कुरु । विधौ लिङ्ग ॥ ३

भरतः । कुर्व्या इत्यदि । त्वं तथा तं प्रकारं कुर्व्याः, यथा येन प्रकारेण स सीतां
 जहाति त्यजति, जनस्य वासकरौ वाससेतुमु पाततारामिव प्रकरणात् रावणस्य वासं करिष्य-
 तीति भावः । विषादो नीहार इव तेन परिगतमूर्त्तिं, चित्तौ स्थितां भूमिशयनात्, नन्द-
 स्यापि भूमीं पाते उत्पातः प्रसिद्धः, यद्वा तारापक्षे चित्तौ अशान्तिसं स्थितामित्यर्थः । शान्त-
 शिखाप्रतानां अक्षरैश्चप्रतानां केहीन्यचनात्, तारापक्षे अक्षरैश्चजालाम् ॥ ३

अशूबात् । विषादनीहारानुत्तमणा, दुःखजनना शान्तयोगीशुद्धा, दुःखिता नष्टप्रभा
 तारारः क्षणं महाबलिनोत्केशः शरः श्रेष्ठं सीतारं वाहाते रावणं परित्राणं करे,
 तांशै कर । ३

यावन्न सन्नासितदेवसङ्घः
 पिण्डो विषस्येव हरेण भौषः ।
 संयस्यतेऽसौ पुरुषाधिपेन
 द्रुतं कुलानन्द यतस्व तावत् ॥ ४

अन्वयः । (हे) कुलानन्द ! सन्नासितदेवसङ्घः विषस्य पिण्डः, हरेणेव भौषः असौ (रावणः) पुरुषाधिपेन यावत् न संयस्यते तावत् द्रुतं यतस्व ॥ ४

मङ्गिनाथः । यावदिति । कुलमानन्दयतीति कुलानन्द ! कुलानन्दकर ! नन्दयते: “कर्मण्यण्” । सन्नासितदेवसङ्घो विषस्य कालकूटविषस्य पिण्डो हरेणेव भौषः लोकभयहरोऽसौ रावणः पुरुषाधिपेन रामेण यावन्न संयस्यते तावद् द्रुतं यतस्व सीतात्यागे यत्नं कुरु ॥ ४

भरतः । यावदित्यादि । हे कुलानन्द ! यावत् पुरुषाधिपेन रामेणासौ रावणो न मयस्यते न हन्यते, यथा हरेण महादेवेन विषस्य कालकूटस्य पिण्डो यस्तः, तावत्त्वं द्रुतं यतस्व यत्नं कुरु, सीतात्यजनाथेत्यर्थात् । कौटुम्भी रावणः ? विषपिच्छश्च ? सन्नासितो देवगणो येन स तथा भौषो भयजनकः अतिरौद्र इत्यर्थः । कुलमानन्दयतीति कुलानन्दः “द्रुतं यतस्व” इति शब्दः । कुलस्वानन्दी यस्यादिति वा ॥ ४

अनुवादः । हे कुलप्रभो निजोदय ! देवगणैः ज्ञानकारणं जीवनं कालकूटविषपिण्डेण विषपिच्छेन महादेवेन येषाम् ग्रामं कञ्चिदाहितेन, तेभ्यश्चिन्नेषु देवगणैः ज्ञानकारणं कालकूटस्य उद्वेगं ये ज्ञानकारणं पुरुषाधिपेन रावणस्य यत्नं यत्नं विनष्टं ना करेन, तावत् तूष्णि (वाहाते जीतात्के त्यागं करे, सेहै उपाय उद्भावने) मयत्र यत्नं कुरु ॥ ४

ज्ञता जनस्थानसदीनिकायाः
 कृता जितोत्खातभटद्रुमा पूः ।
 सदांसि दग्धानि विधेयमास्मिन्
 यदनुना तद्घटयस्व तस्मिन् ॥ ५

अन्वयः । जनस्थानसदीनिकायाः ज्ञताः, पूः जितोत्खातभटद्रुमा कृता, सदांसि दग्धानि, अस्मिन् (समये) तस्मिन् (रावणे) यदनुना यत् विधेयं तत् घटयस्व ॥ ५

मङ्गिनाथः । ज्ञता इति । जनस्थानसदां तदांसिनां राक्षसानां निकायाः सङ्घाः । “सङ्घे चानोत्तराधार्ये” इति चिनोते: सङ्घार्थे

घञ्प्रत्ययश्चकारस्य च कादेशः । हताः, पूर्वाङ्गा च यथासङ्घर्षं
जिता उत्खाता भटा हुमाश्च यस्याः सा कृतेति यथासंख्याल-
ङ्कारः । सदांसि सभागृहाणि दग्धान्यास्मिन् समये तस्मिन् रावणे
विषये बन्धुना यद्विधेयं कर्त्तव्यं तद् घटयस्व कुबर्ष्वेत्यर्थः ॥ ५

भरतः । हता इत्यादि । जनस्थानसदी दण्डकारण्यवासिनी निकायाः खरदूषणा-
दीनां समूहाः हता मारिताः, “रुदैधवोद” इत्यादिना निवर्णु चिषी घञि समूहाः निकायो
निपातितः, पूः लडा जितभटा उन्मूलितरथा च कृता, सदांसि गृहाणि दग्धानि, एवमपर-
स्यापि विनाशः स्यात्, तथात् एतस्मिन् बन्धुनि बन्धुना यद्विधेयं विधातुं योष्यं तत् घटयस्व
कुब, तस्मिन् बन्धुनि रावणविषये वा ॥ ५

अश्वत्थः । त्विनि षष्ठकारणाणामो धरदूषणशङ्कितक वष कश्चिदाह्वेन, महाशूरीर
ऐक्यकश्च ७। पुनः ७। विभक्त कश्चिदाह्वेन एव महाशूरे नकन एक कश्चिदाह्वेन, अ मन्त्रे यः श
वद्वृत्त कर्त्तव्यं तांशं कर । ६

चिकीर्षिते पूर्वतरं स तस्मिन्

चेमङ्करेऽर्थे सुहुरौर्यमाचः ।

माचाऽतिमात्रं शुभयैवं बुद्ध्या

चिरं सुधौरभ्यधिकं समाधात् ॥ ६

अन्वयः । सुधीः सः पूर्वतरं चिकीर्षिते चेमङ्करे तस्मिन् अर्थे मात्रा शुभया बुद्ध्या एव
सुहः ईर्यमाचः (सन्) चिरं अभ्यधिकं समाधानं ॥ ६

मङ्गलाद्यः । चिकीर्षित इति । सुधोः स त्रिभीषणः पूर्वतरं
माचुपदेशात् पूर्वमेव । स्वार्थे तरप् । चिकीर्षिते कर्त्तुमिष्टे चेमङ्करे
श्रेयस्करे । “चेमप्रियमद्रेऽण् च” इति खचि सुमागमः । तस्मात्
अर्थे सोतामोचनकार्यं मात्रा जनन्या शुभया बुद्धेरेव मूर्त्तयाः सद्-
बुद्धेरेवेत्यर्थे च । सुहुरौर्यमाचः सन् प्रेर्यमाणः सन् धियं कर्त्तव्य-
ताबुद्धिर्माधिकं समाधात् समाहितवान् इडाङ्गतवानित्यर्थः । दधा-
तेलुङ् “मातिस्वा—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥ ६

भरतः । चिकीर्षिते इत्यादि । तस्मिन् सीताप्रत्यर्पणदृष्टेः पूर्वतरं मातृपदेशात्
पूर्वमेव स्वार्थं चिकीर्षिते कर्त्तुमिष्टे यतः चेमङ्करे शुभदायके मात्रापि शुभया शोभनयेव
बुद्ध्या चतिमात्रमित्यर्थं सुहः पुनः पुनः प्रेर्यमाणः सुधीः प्राज्ञः स त्रिभीषणः चिरमभ्यधिकं
समाधानं न्याय्यमेतदिति चिन्तितवान् । “भूस्थापिवा” इति दासंज्ञकात् संलुं क, इयता प्रवन्धन
उदात्तार्थत्वमुक्तम् । इत उत्तरं रावणविभीषणप्रदसादीनां वचनप्रवन्धेन चित्वाद्भुतार्थत्वं
द्रष्टव्यम्, चित्तशैलता शब्दानां कुशलता चेत्येतदुभयं मन्त्रनिर्णयकभाषायां द्रष्टव्यम् ॥ ६

अभूवाव । द्वयो विधीयन् मांशान् उपनेनेन पूर्वैरे श्वेषपत्र-सेहे मीता-अतर्पण
कार्येण कर्तव्यं चिर रुद्रिते इच्छा करिषाहिन्येन, पत्रे वननी कर्तुं सपुंके वागै पुनः
पुनः अणोन्निह हृद्यग्नौ से विवःत्र अतिकठोर मनोनिवेन करिणेन । ७

दौवारिकाभ्याहृतशक्रदूतं
सोपायनोपस्थितलोकपालम् ।
साशङ्कभौष्माप्तविशन्निशाटं
हारं यथौ रावणसन्दिरस्य ॥ ७

अन्वयः । दौवारिकाभ्याहृतशक्रदूतं सोपायनोपस्थितलोकपालं साशङ्कभौष्माप्तविशन्नि-
शाटं रावणसन्दिरस्य हारं यथौ ॥ ७

मङ्गलाद्यः । दौवारिकेति । हारे नियुक्ता दौवारिकाः । “तत्र
नियुक्तः” इति ठक् । “हारादीनां च” इत्यौजागमः । तैरभ्याहृता-
स्ताङ्गिताः शक्रदूता यस्मिंस्तत्, सोपायना उपायनवन्त एवोप-
स्थिता लोकपाला यत्र, साशङ्काः सभया भौष्मा भयङ्कराः
प्रविशन्तो निशाटा निशाचरा यस्मिंस्तदुरावणस्य मन्दिरस्य हारं
यथौ ॥ ७

भरतः । दौवारिकेत्यादि । विभीषणी रावणसन्दिरस्य हारं यथौ । कौहमं हारं ?
दौवारिकैः हारपालैः अभ्याहृता निवारिताः शक्रदूता यस्मिन्, सोपायनाः सोपायनः सन्तः
उपस्थिता लोकपाला यत्र, साशङ्काः सभयाः सन्तो भौष्मा भयजनका भ्राता चाकीया
विशन्तो निशाटा राक्षसा यत्र, तेन परेष्याकीयेष्वपि तस्य घृत्तलं दर्शितम् । हारिं नियुक्तो
दौवारिकः, “उपेक्षात्” इति शिकः “हारहर” इति उन् “विचेतिः” इति छिः ॥ ७

अभूवाव । विधीयन् मांशान् उपनेनेन पूर्वैरे श्वेषपत्र-सेहे मीता-अतर्पण
कार्येण कर्तव्यं चिर रुद्रिते इच्छा करिषाहिन्येन, पत्रे वननी कर्तुं सपुंके वागै पुनः
पुनः अणोन्निह हृद्यग्नौ से विवःत्र अतिकठोर मनोनिवेन करिणेन । ७

दूरात् प्रतीहारगतः स वार्त्तां
पृच्छन्ननावेदितसंप्रविष्टः ।
सगौरवं दत्तपथो निशाटै-
रैच्छिष्टशैलायमिवेन्द्रशत्रुम् ॥ ८

अन्वयः । सः दूरात् प्रतीहारगतः वार्त्तां पृच्छन् अनावेदितसंप्रविष्टः निशाटैः सगौरवं
दत्तपथ, शैलेन्द्रमिव (स्थितं) इन्द्रशत्रुं ऐच्छित् ॥ ८

मल्लिनाथः । दूरादिति । स विभीषणो दूरादेव प्रतीहारेण
 टीवारिकेषु नतः स्वाम्यनुजस्यापि स्वामितुष्वत्वात् प्रणतो वार्त्तां
 राजावसरवृत्तान्तं पृच्छन्नवेदितो राज्ञेऽयमागत इत्यनिवेदित
 एव सम्प्रविष्टो निशाटेर्निशाचरैः सगीरवं दत्तपथो दूरापसरणेन
 दत्तमार्गः । “ऋक्पूर—” इत्यादिना समासान्तः । शैलेन्द्रमिव
 स्थितमिन्द्रशत्रुं रावणमैच्छिष्टाद्राक्षीत् ॥ ८

भरतः । दूरादित्यादि । दूरादेव प्रतीहारेण द्वारपालेन गतो नमस्कृतः राजा कुव
 तिष्ठति किं वा करोतीति वार्त्तां पृच्छन् विभीषणो द्वारि तिष्ठतीति राज्ञोऽनावेदित एव
 सम्प्रविष्टः, निशाटेः राचसैः सगीरवं यथा स्नातया दत्तः पन्था यस्मि स विभीषण इन्द्रशत्रुं,
 रावणम् ऐच्छिष्ट इष्टवान् । शैलापमिव पर्वतशिखरमिव सिंहासनस्थत्वान्, गुरोर्भावी
 गौरवं “दिकारसङ्घं” इति षः ॥ ८

अश्वत्थ । विभीषण समाप्ते उपस्थित इत्येते द्वारवानगण पूर इत्येतेऽई तीशारके अणान्
 करिण । त्रिणि “अहः, प्राः, अत्र अवसर आह्वे त १” इहा त्रिक्राना करिष्ठे करिष्ठे त्रिक्रानेन न ।
 नइहाइ अविष्टे इत्येतेन । तथन अणत्र त्रिक्रानेन समाप्ते तीशार षष हाङ्गिना त्रिष्ठे नागिन,
 तथन पर्वतशुक्रतुः उक्तामनश्चित्त शान्तके वेधिते पाइनेन । ४

क्षशानुवर्षण्यधिरुद्धमुञ्चैः
 सिंहासने संचयमेघभीमम् ।
 निसर्गतीक्ष्णं नयनस्फुलिङ्गं
 युगान्तवक्त्रे रिव धूमराशिम् ॥ ९

अन्वयः । क्षशानुवर्षणि संचैः सिंहासने अधिरुद्धं संचयमेघभीमं निसर्गतीक्ष्णं नयन-
 स्फुलिङ्गं युगान्तवक्त्रैः धूमराशिमिव (स्थितम्) (ऐच्छिष्ट) ॥ ९

मल्लिनाथः । पुनस्तमेव श्लोकद्वयेन विशिनष्टि—क्षशान्वि-
 त्यादि । क्षशानोरिव वर्षं शरीरं यस्य तस्मिन्नग्निवत्स्ये दौते
 उच्चैरुन्नते सिंहासनेऽधिरुद्धमुपविष्टं संचयमेघभीमं प्रलयकालमेघ-
 वद्भयङ्करं निसर्गतीक्ष्णं स्वभावतः क्रूरं नयनान्येव स्फुलिङ्गा यस्य
 तं युगान्तवक्त्रैः प्रलयकालाग्नेर्धूमराशिमिव स्थितम् । सिंहासन-
 स्वाग्निवर्षत्वात् स्वयं श्शामाङ्गत्वाच्चेति भावः ॥ ९

भरतः । क्षशान्वित्यादि । कीदृशं रावणम् ऐच्छिष्ट ? क्षशानुवर्षणि ष. न्याकारे
 अगिमुन्दरे वा उद्दीप्तत्वात् संचैस्तुक्ते सिंहासनेऽधिरुद्धम् “वष दीष्टे प्रमाथे च सुन्दरा-
 कारयोरपि” इति विश्वः । प्रलयकालीनमेघवत् भीममतिरुद्धत्वात्, निसर्गेषु समावेन

तीक्ष्णं रौद्रं, जगन्नि स्फुल्लिङ्गं । अग्निक्वा इष यत्, युवानवर्तः प्रलयकालीनवर्तः धूमराशि-
निव अघ्नितुल्यसिंहासनस्त्रलात् धूमोऽपि मघ्नतुल्यः कटुत्वात्तौषः स्फुल्लिङ्गवाच भवति ॥ ८
अनुवाक । वेधिलेन अग्निदुःख अडूळ अर्धनिःशंसने अघ्निरुप महाअनस्येन मेघेन
छात्र अडासु डोवण, अडावतः कर्कश, छत्रुल्लि येन रुक्मवर्न अग्निक्लिङ्ग, अगन्नाधि
धूमराशित्र छात्र विरालिठ ॥

प्रौत्यापि दत्तेक्षणसन्निपातं

भयं भुजङ्गाधिपवद्दधानम् ।

तमःसमूहाकृतिमप्यदो[शे]षा-

नूर्जा जयन्तं प्रथितप्रकाशान् ॥ १०

अन्वयः । प्रौत्या दत्तेक्षणसन्निपातं अपि भुजङ्गाधिपवत् भयं दधानं तमःसमूहाकृति-
मपि अदीषान् प्रथितप्रकाशान् ऊर्जा जयन्तम् (ऐचिष्ट) ॥ १०

मञ्जिनाथः । प्रौत्येति । प्रौत्या स्त्रेहेन दत्तेक्षणसन्निपातं दत्त-
दृष्टिपातमपि भुजङ्गाधिपवद्-भयं दधानं कुर्वाणम् । प्रीतिदश्या-
मपि स्वरूपतो भौषणत्वादिति भावः । तमःसमूहाकृतिमपि
तद्दत्तक्षणवर्णमपि अदीषान् नौहारादिदोषरहितान् प्रथितप्रका-
शानर्कादीन् ऊर्जा बलेन । “भ्राजभास—” इत्यादिना क्षिप् ।
जयन्तं तिरस्कुर्वन्तम् । उभयत्रापि विरोधाभासोऽस्लङ्कार इति
सजातीयसंछष्टिः ॥ १०

मरतः । प्रौत्येत्यादि । पुनः कीदृशं ? भुजङ्गाधिपः शेषः प्रौत्यापि दत्तेक्षणसन्निपातः ।
समपितनेत्रसमूहः सन् यथा भयं जनयति तथा भयं दधानं तमःसमूहस्य राहुहन्दस्त्रेव अन्व-
कारचयस्येव वा आकृतियस्य तथाभूतमपि ऊर्जा बलेनाप्यदीषान् प्रसिद्धप्रकाशान् सूर्यादीन्
जयन्तमभिभवन्तं, ऊर्जा वनप्राणधारणयोः “वासुस्” इति भावे क्षिप् । “तमोऽन्वकारे
स्वर्भानौ तमः क्षेत्रे गुणानरे” इति विश्वः ॥ १०

अनुवाक । रावण मन्त्रेण दृष्टिपाठ करिणेण नांगरुद्रं वाङ्कीय छात्र उग्रहर बोध हहेत
नाग्निन । ते अक्षकारवर्ण रुक्मवर्ण हहेणेण बोध हहेन येन चौर अत्राणे निरुनर अग्निह
अकान अडाव श्रुयामिकेण वनपूत्रक गत्राच कऱिठेहे । १०

तं रत्नदार्यं जितमृत्युलोका

रात्रिञ्चराः कान्तिभृतोऽन्व सर्पन् ।

प्रमुक्तमुक्ताफलमभुवाहं

सञ्जातदृष्ट्या इव देवमुख्याः ॥ ११

अन्वयः । रत्नदायं तं जितमृत्युलोकाः कान्तिभूतः रात्रिचराः प्रमुक्तमुक्ताफलं अन्व-
वाहं सञ्जातदृष्ट्याः देवमुख्या इव अन्वसर्पन् ॥ ११

मङ्गिनाथः । तमिति । रत्नानि दयते ददातीति रत्नदायः ।
दयतेर्दानार्थात् “कर्मखण्” । तं विभीषणं जितमृत्युलोकां जित-
यमलोकाः कान्तिभूतः कान्तिमन्तो रात्रिचराः निशाचराः प्रमुक्त-
मुक्ताफलं प्रवृष्टमौक्तिकमम्बुवाहं मेघं सञ्जातदृष्ट्या मुक्ताफल-
गृह्णन्तौ देवमुख्याः सुरश्रेष्ठा इव अन्वसर्पन्मन्वगमन् ॥ ११

भरतः । तमिन्यादि । रात्रिचराः सञ्जाताभिलाषाः सन्ती रत्नदायं तं विभीषणमन्व-
सर्पन् अनुगतवन्तः, यथा देवमुख्या देवश्रेष्ठा जितमृत्युलोकाः कान्तिभूतः सञ्जातदृष्ट्याः सन्तः
शक्तिषु तीयप्रदेषेण प्रमुक्तमुक्ताफलं मेघमनुसर्पन्ति तद्यत् । कौटुशा रात्रिचराः ? जितमृत्यु-
लोकाः अभिभूतयमलोकाः, कान्तिं विभवतीति क्तिप्, कान्तिभूतः तेजस्विनः, देवमुख्या अपि
अमरत्वान् जितमृत्युलोकाः कान्तिभूतश्च, रत्नदायमिति रत्नं दास्यतीति भविष्यत्काली “दात्-
षण्” इति षण् तस्य कालविशेषानुक्तेस्त्रिषु कालेषु भवति अन्वकाक्षेऽपि न “अतिः यन्जित्
इति यन्, दय दाने इत्यस्य रूपं वा । “यथा अन्वस्यध इत्यादिना षः, ततः षष्ठीसमासः ॥ १ ।

अम्बुवाह । अथान अथान देवतात्रा वेङ्गम रत्नलोके मुक्ताफलवर्षी मेघेण अम्बुमरण
करणेन, उभयनि यमश्री उग्रश्री ब्राह्मणेन विभीषणके रत्नमाता (अर्थात् हेनिहे अष्टरूपग
रत्न नाम निगदक दिवन्) वृश्चिना उंशंर गन्ता९ गन्ता९ शईते गगिन । १)

स किङ्करैः कल्पितमङ्गितज्ञैः

संवाधकं पूर्वसमागतानाम् ।

सिंहासनोपाश्रितचारुवाहु-

रध्यास्त पीठं विहितप्रणामः ॥ १२

अन्वयः । स विहितप्रणामः (सन्) इङ्गितज्ञैः किङ्करैः कल्पितं पूर्वसमागतानां
संवाधकं पीठं सिंहासनोपाश्रितचारुवाहुः (सन्) अध्यास्त ॥ १२

मङ्गिनाथः । स इति । स विभीषणः विहितप्रणामः कृत-
प्रणामः सन्निङ्गितज्ञैः स्वामिचित्तज्ञैः किङ्करैः परिजनैः कल्पितं
स्थापितं पूर्वसमागतानां प्रथमोपविष्टानां संवाधकं समर्द्धकम् ।
इत्युक्त् । पीठमासनं सिंहासनोपाश्रितचारुवाहुः राजासनन्यस्तैक-
इस्तः सन् यथास्त । आसैर्लाङ्कितम् । “अधिगोङ् ” इत्यादिना
कर्मत्वम् ॥ १२

भरतः । स किङ्करित्यादि । स विभीषणो विहितप्रणामः कृतमङ्गितज्ञैश्चयम्वञ्चकनतिः

१. पीठमध्यास अधिददवान् । किञ्चूतमासनम् ? इति तत्रैः रावणाययवेदिभिः किञ्चरैः
येः कल्पितमुपनीतं पूर्वसमागतानां प्रथमीपविष्टानाम् अन्येषां मन्त्रेषां सम्बन्धकं सहीच-
रकं तेषां स्थाने अथ पीठसार्पणात् । स कौटुम्भः ? रावणसिंहासने उपस्थितः स्थितः
कर्वाङ्गुर्यस्य सः ॥ १२

अशुवाप । विडोषण रावणके अनाम कश्चिन्ना, रावणेर अविश्वारक उठोर हागित,
म उगविष्टे मठाभगणेर मठाचजनक आसने वसिजेन एवः राजनिर्हायनेर उगण
ः उर शम्भर वाह विनाष्ट कश्चिजेन । १२

ततो दशास्यः क्षुभिताहिकल्पं
दौमनाङ्गुली[रो]योपलमूढरत्नम् ।

अनेकचञ्चन्नखकान्तिजिह्वं

प्रसार्य पाणिं समितिं वभाषे ॥ १३

अन्वयः । ततो दशास्यः क्षुभिताहिकल्पं दौमनाङ्गुलीयोपलं (अत एव) ऊढरत्नं अनेक-
चञ्चन्नखकान्तिजिह्वं पाणिं प्रसार्य समितिं वभाषे ॥ १३

मस्तिनाथः । तत इति । ततो विभीषणागमनानन्तरं दशास्यः
क्षुभिताहिकल्पं क्रुद्धसर्पकल्पं दौमनाङ्गुलीयानामुपला मणयो
स्मिंस्तम् । 'उपलः प्रस्तरे मणौ' इति विश्वः । अत एवोढरत्नं
स्तफणामणिमनेकाश्चञ्चन्नखलन्थो नखकान्तयो जिह्वा यस्य तं
पाणिं प्रसार्य समितिं सभां वभाषे ॥ १३

भरतः । तत इत्यादि । विभीषणोपवेशनादनन्तरं दशास्यः पाणिं प्रसार्य समितिं
वसानां सभां वक्ष्यमाणप्रकारेण वभाषे उवाच । कौटुम्भं पाणिं ? क्षुभिताहिकल्पं क्रुद्ध-
स्तफणसर्पतुल्यं दौमनाङ्गुलीयानामुपलो मुद्रिकारत्नं यच्च, अत एवोढरत्नम्,
नेन सर्पसादृश्यं सूचितम् । अनेकाः चञ्चन्वः अपला नखकान्तयो जिह्वा इव यस्य
म् ॥ १३

अशुवाप । विडोषण वसिजे वनानन दृष्ट अमारिष्ठ 'कश्चिन्ना मठाभगणके वसिजेष्ठ भागिन ।
मन उरुवागिनके एकटा क्रुद्ध सर्प वलिगाः वाध हरेटे भागिन । कारण, तांशत्र वरुवृष्ट
अन अङ्गुरीयकके चम् एव अनेककृमि चकक नखकान्तिके तांशत्र भागिनिका वलिगा
। उठे हरेटे भागिन । १३

शतैः सुहृद्भिः परिदृष्टकार्यै-

राम्नातिभिर्नीतिषु बुद्धिमद्भिः ।

दुष्प्रद्विधैः सार्धमुपायविद्भिः

सिध्यन्ति कार्याणि सुमन्वितानि ॥ १४

अन्यः । शक्तेः सुहृद्भिः परिदृष्टकार्यैः नीतिषु चास्मादिभिः बुद्धिमद्भिः उपायविद्भिः युष्मद्भिः सार्धं सुमन्त्रितानि कार्याणि सिध्यन्ति ॥ १४

मन्त्रिनाथः । शक्तैरिति । शक्तेः कार्यसमर्थैः । अशक्तस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । सुहृद्भिर्मित्रैः । सामन्त्राणां कार्यविघातकत्वादिति भावः । परिदृष्टकार्यैर्दृष्टसंवादैरित्यर्थः । काकतालीयबुद्धोनामश्रद्धेयत्वादिति भावः । नीतिषु नीतिशास्त्रेषु शान्त्रातिभिर्नीतिशास्त्रास्यास्मात्तर्वाङ्गारत्यर्थः । अन्यथा केवलशौर्यस्य श्लापदचेष्टितत्वादिति भावः । “इष्टादिभ्यश्च” इतीनिप्रत्ययः । “क्षस्येन्विषयश्च” इति कर्मण्य सप्तमी । बुद्धिमद्भिरनन्तरकार्यैर्भैः । शस्त्रज्ञस्यापोतिकर्तव्यतामूढस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । उपायविद्भिः स्वामिकार्यैर्मित्रैः समेतैः । अन्यथा कार्यविघातादिति भावः । युष्मद्भिः सार्धंमौद्दुर्युष्माभिः सहेत्यर्थः । सुमन्त्रितानि सुष्ठु विचारितानि कार्याणि सिध्यन्ति फलन्ति । अन्यथाविमृश्य कृतानि विनश्यन्तीत्यर्थः । अथ विशेषणानां साभिप्रायत्वात् तदर्थहेतुकत्वोक्त्या च कार्यसिद्धेः परिकरपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गयोः सङ्करः ॥ १४

भरतः । शक्तेरित्यादि । मन्त्रिणां प्रोत्साहनार्थमिदमुच्यते । युष्मद्भिर्मन्त्रादृशैः सह सुमन्त्रितानि कार्याणि सिध्यन्ति सिद्धिं गच्छन्ति । तत्र हेतुमाह—शक्तेः समर्थैः न केवलं युष्माभिमन्त्रणा दीयते मन्त्राणां दत्त्वा तन्निर्णयकर्तव्यमपि क्रियते इति भावः । स्वयमसमर्थो हि न स नीति युष्माद्यर्थं मन्त्राणां ददातीति वा, सुहृद्भिर्मित्रैः न तु शक्तत्वेनाहङ्कारः, न तु वा कुमन्त्रणा दीयते इति भावः । परिदृष्टकार्यैः अदृष्टकर्माद्यो हि शास्त्रविदोऽपि सुशान्तिनीतिषु चास्मादिभिरभ्यस्तनीतिशास्त्रैः न केवलं दर्शनार्थं कार्यज्ञानं, “ज्ञेनात्ते” इति कर्मणि सप्तमी । निषयविवचयेत्यन्वे, बुद्धिमद्भिः जहापोहचमैः न शक्तादिवदधीतवत्त्वत्त्वम्, उपायविद्भिः सामदानादिकुशलेः उपायान्मानात् बुद्धिमन्तोऽपि सुशान्ति । परिकरालङ्कारोऽयम् । ‘विशेषणैर्यत्तदाकृतैरेतैः परिकरस्तु सः ॥’ १४

अनुवादः । रावण बलि, तोमरा कार्यक्रम विवेकावापन्न नीतिकेवलं प्रयत्नसंवापक श्रवण एव सामानानाह उपायविद्भिः ; तोमरादेव सहित उल्लेखरूपे परामर्श करिष्ये कार्यं करिष्ये कार्ये सिद्धि नाह इहेवेते । १४

उपेक्षिते वालिखरादिनाथे

दग्धे पुरेऽप्ये निहते समृत्ये ।

सैन्ये द्विषां सागरमुत्तितीर्षा-

वनन्तरं ब्रूत यदत्र युक्तम् ॥ १५

अन्वयः । वालिखरादिनाशे उपेक्षिते (सति) पुरे दग्धे (सति) सम्यत्वे अचे निहते (सति) द्विषां सैन्ये सागरमुत्तितीर्षो (सति) अनन्तरं अत्र यत् युक्तं (तत्) ब्रूत ॥ १५

मङ्गिनाथः । एवं मन्त्रिणो बह्वङ्गत्वं स्वोपेक्षोद्घाटनपूर्वकं मन्त्रं पृच्छन्ति—उपेक्षित इति । वालिखरादिनाशे उपेक्षिते सति । वालिग्रहणं तस्यापि स्वपक्षत्वाभिप्रायत्वादिति द्रष्टव्यम् । पुरे दग्धे सति, सम्यत्वेऽप्येव कुमारे निहते सात, किं च द्विषां सैन्ये रामे सागरमुत्तितीर्षोत्तरोत्तुमिच्छौ सति । “दृतीयादिषु भाषित-पुंश्लोकावस्थ” इति विभाषा पुंश्लोकावाच्च “इकोऽचि विभक्तौ” इति नपुंसको नुमागमः । अनन्तरमत्र प्रस्तावे यत्कार्यं युक्तं तदब्रूत ॥ १५

भरत । उपेक्षित इत्यादि । वालिनः खरादेश नाशे उपेक्षिते सति, पुरे लज्जायां दग्धे सति, भ्रूयैः सह अचनानि कुमारे हते सति, शूराणां सैन्ये समुद्रमुत्तितीर्षो उत्तरोत्तु-मिच्छौ सति, अनन्तरमिदानीं गूढं ब्रूत, अत्र यद्युक्तमिति वभाषे इति पूर्वोपान्वयः । उत्तितीर्षोविति “स्वाद्युद्धुः इति पक्षेऽनिम्”, “पुंश्लोकावस्थं पुंश्लोकावस्थं” इति पक्षे पुंश्लोकावाच्च “नुश्लोकावस्थं” इति न ननु ॥ २५

अनुवाच । नलि शत्रुपक्षाधिके विनाशे, लज्जायां, मरुता अक्षय्यात्प्रेरितं वृत्तं ; ए मन्त्रं उपेक्षां कर। इहेवाह । एतन्ने अक्षय्यात्प्रेरितं भागत्र पार इहेते ऽशौ कश्चिदह । देशत्र पत्र वाश उपेक्षा कर्तव्या, शीशत्रइ पत्रार्थं वा । १६

भुजांसवच्चःस्थलकामुंकासीन्

गदाश्च शूलानि च यातुधानाः ।

परामृशन्तः प्रथिताभिमानाः

प्रोचुः प्रहस्तप्रमुखा दशास्यम् ॥ १६

अन्वयः । (अथ) प्रथिताभिमानाः प्रहस्तप्रमुखाः यातुधानाः भुजांसवच्चःस्थल-कामुंकासीन् गदाश्च शूलानि च परामृशन्तः दशस्यं प्रोचुः ॥ १६

मङ्गिनाथः । भुजिति । अथ प्रथिताभिमानाः प्रसिद्धाहङ्काराः प्रहस्तप्रमुखा यातुधाना राक्षसा भुजादौन्यङ्गानि कामुंकादौन्यायु-धानि च परामृशन्तो रणकण्डूत्या स्पृशन्तो दशास्यं प्रोचुः ॥ १६

भरतः । भुजाभिव्यादि । प्रहस्यप्रभृतयो यातुधाना दशार्थं बन्धुमानं प्रीतुः । किं कर्षन्तः ? बाहून् स्तम्भान् वचःस्थलानि धनूषि खड्गान् गदाः शूत्रानि च परास्वशनाः स्पृशन्तः प्रथिताभिमानाः प्रकाशिताहङ्काराः ॥ १६

* अशुवाह । अशुभं अशुभं शक्रःसुरा कतिमान् अकांशं करिशा राह शक्रः वक्रः ३२ धनुः ३३ गदा एवम् शूत्राश्च स्पर्शं करिशा प्रशाननके वलिम् । १७

अखण्डमानं परिखण्डय शक्रं

त्वं पण्डितमन्यमुदीर्णदण्डः ।

नराभियोगं नृभुजां प्रधानः [न]

मन्त्रोन्मुखः किं नयसे गुरुत्वम् ॥ १७

अन्वयः । (हे स्वामिन् !) उदीर्णदण्डः नृभुजां प्रधानः त्वं अखण्डमानं पण्डित-
मन्यं शक्रं परिखण्डय मन्त्रोन्मुखः (सन्) नराभियोगं किं गुरुत्वं नयसे ? ॥ १७

मङ्गिनाथः । अखण्डेति । हे स्वामिन् ! उदीर्णदण्ड उदय-
शासनो नृभुजां नराशिनां प्रधानः प्रधानभूतस्त्वमखण्डयमानमच्छे-
द्यहङ्कारं पण्डितमन्यं रणपण्डितमानिनं शक्रं परिखण्डय मन्त्रो-
न्मुखो विचारप्रवणः सन् नराभियोगं मानुषविग्रहं किं किमर्थं
गुरुत्वमाधिक्यं नयसे प्रापयसि । इन्द्रजयिनस्ते कियानयं नराधम
इति भावः । अधमगुरूकरणफलस्य लाघवस्य कर्तृगामित्वान्नयतेः
कर्त्तृभिप्राये तद् ॥ १७

भरतः । किं प्रीचुरित्याह—अखण्डेत्यादि । हे नृभुजा राक्षसानां प्रधान ! अखण्ड-
मानं परैरनभिभवनीयमात्मानं पण्डित मन्त्रमानं, मान्यः पण्डितोऽस्तीति साहङ्कारं शक्रमपि
परिखण्डय जिवा त्वम् उदीर्णदण्डो महाबलीऽपि स्वमन्त्रोन्मुखः सन् मन्त्रार्थां कर्षन्
नरस्याभियोगं युद्धं गुरुत्वं कथं नयसे प्रापयसि । अनन्तरं ब्रूत यदत्र युक्तमिति वचनेऽव
गौरवप्रसङ्गात् “मन्यात् स्वार्थे” इति खश् । “दण्डो यमे मानमेदे खगुणे दमसैन्ययोः । व्यूह-
मेदे प्रकाण्डेऽपि कोषस्याखीरपि ऽभ्युतः ॥ अभिमानायहे दण्डखण्डांशोः पारिपात्रिके”
इति । “प्रधानं स्थान्महामाने प्रकृतौ परमात्मने । प्रज्ञायाश्च प्रधानं स्यादेकत्वे च
सदैव तु” इति च विद्यः । प्रधाना हरितांजा इति प्रयोगात् पुलिङ्गीऽपि प्रधानशब्दः
इति त्रीपतिः ॥ १७

अशुवाह । अशुभं । अपमि मशोषण-पराडाखु शक्रःसुर मध्ये प्रधान । यांशं अहङ्कार
केच वशुन करिडे पावे ना एवम् वे निजेकेइ रणमण्डित मने करे, मेइ ईलके ३५
करिशा वशुपीर अधीनतावे एइ सांशं मशुवेर सहित युद्ध करी एउ कुशुतर मने
करिडेहेन केन ? १११

निर्यत्स्फुलिङ्गाकुलधूमराशिं
किं ब्रूहि भूमौ पिनषाम भानुम् ।
आ दन्तनिष्पीडितपीतमिन्दुं
छौवाम शुष्केक्षुलतास्थिकल्पम् ॥ १८

अन्वयः । निर्यत्स्फुलिङ्गाकुलधूमराशिं भानुं भूमौ पिनषाम किं—आः दन्तनिष्पीडित-
पीत (अत एव) शुष्केक्षुलतास्थिकल्पं इन्दुं छौवाम (किं ब्रूहि) ॥ १८

मङ्गिनाथः । निर्यदिति । निर्यद्भिः स्फुलिङ्गैराकुलो धूमराशि-
र्यस्य तं भानुं भूमौ पिनषाम चूर्णयाम किम् । पिषेः संप्रश्ने लोट् ।
“रुधादिभ्यः श्रम्” । “आडुत्तमस्य पिञ्च” । ‘आः’ इति कोपे ।
‘आस्तु स्यात्कोपपोऽयोः’ इत्यमरः । दन्तनिष्पीडितश्चासौ पीतश्च,
पूर्वकालसमासः । तमत एव शुष्केक्षुलतास्थिकल्पं शुष्केक्षुकाण्ड-
कल्पप्रायमिन्दुं छौवाम निःसारं कृत्वोद्गिराम किं—ब्रूहि ? यथोक्तं
करवामेत्यर्थः । मनुष्यमारणं तु कियदिति भावः ॥ १८

भरतः । निर्यदित्यादि । आसां तावन्नराभियोगः ब्रूहि आदिश्च किं भूमौ भानुं पिन-
षाम चूर्णयाम, धौ पिषल्ल चूर्णने “विधिनिसन्धश्च” इत्यादिना संप्रश्ने गी । कौटशं भानुं ?
निर्यता निर्गच्छता स्फुलिङ्गेन आकुलो धूमराशिर्यत्, आः, किं वा इन्दुं छौवाम “क्षिप्रुक्तमा-
चमः” इति दीर्घः भ्रात्यादिषु इत्यादौ छिववर्जनात् न दन्त्यसकारत्वम् । कौटशम् इन्दुं ?
पुत्रे दन्तनिष्पीडितं पषापीतं सुधापानात् नीरसमिच्छयद्येयं दस्यि दृढभागलक्ष्णं, आ इत्य-
अथ विकल्पे वर्तते इति जयमङ्गला । ‘आस्तु स्यात् कोपपीडयोः’रित्यमरः । आ सम्यक्
दन्तनिष्पीडितमिति केचित् ॥ १८

कश्याप । मानाञ्च मांशुष त्रयस्य मन्त्रित शुद्धेन कथा छाडिया नाड, वगून ; बांशंर न्क निज
वांशिर हईना भूशके आकुल करे, जे यथाःक लूतले फेनिशा हर्ष करिव कि ? अथवा छलके
मश बांश निष्पवित एव तंशंर त्रयसू पान करिशा उक्त इत्युप-उर नीरन अरुनेन शार भू
करिशा फेनिश दिव कि ? । १८

सराधवैः किं वत वानरैस्तै-
र्यैः प्रातराशोऽपि न कस्यचिन्नः ।
सस्याणुकैलासधराभिधरस्व
किं द्यौरधीऽस्तु क्षितिरन्तरीक्षम्[क्षि] ॥ १९

अन्वयः । सराधवैः तैः वानरैः किं वत् यैः नः (मध्ये) कस्यचित् प्रातःराशः न

किन्तु) हे सस्याणुकैलासधर ! किं द्यौः अनरीचं अथः अस्तु, चित्तिर्वा अनरीचमस्तु अभिधत्स्व ॥ १८

मङ्गिनाथः । सराघवेरिति । सराघवैः सरामन्त्रस्त्रयैस्त्वैर्वा नरैः किं ? वतति खेदे । यैर्नाऽस्माकं मध्ये कस्यचिदेकस्यापि प्रातराशः प्रातर्भोजनमपि न, किं तैरित्यर्थः । किन्तु सस्यानोः सेखरस्य कैलासस्य धरतीति धर उद्धर्ता । पचाद्यच् । तस्य संबुद्धः हे सस्याणुकैलासधर ! किं द्यौरन्तरीचमधोऽस्तु चित्तिर्वा न्तराक्षमस्तु । अभिधत्स्व वद । द्यावापृथिव्योर्विपर्यासे शक्तास्ते भटाः, का कथा नराधमे । अत्र राक्षसानां द्यावापृथिव्योर्विपर्यासेनासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ १८

* भरतः । सराघवेरित्यादि । हे सस्याणुकैलासधर ! नोऽस्माकं मध्ये कस्यचिदेकस्यापि दैर्वा नरैः राघवाभ्यां महितैः प्रातराशः प्रातर्भोजनमपि न भवति, तैः किङ्कर्तव्यमत्रागत्येति शेषः । वतति खेदे आमन्त्रणे वा । अतोऽभिधत्स्व आदिश—किं द्यौः आकाशं स्वर्गं वा अधो भवतु चित्तिरन्तरीचे उपरिष्ठादस्तु, तदैव कर्मणि सर्वे वयं भवद्भिर्नयीमः । मुचिताः, नलन्त्रकार्ये रामादिवधे इति भावः । प्रलयेऽपि तिष्ठतीति स्याणुः शिवः, "नामन्त्रये" इति मूर्धन्यणुप्रत्ययः, तेन सह वर्त्तमानं कैलासपर्वतं धरतीति पचादित्यादन्, त्वमहुतकर्मणि किं रामभियां मन्त्रयां करोषीति भावः । अनरीच्यने जगदखिमिति अनरीचं हन्दसि ऋत्वे कारमिति सर्वधरः शब्दभेदे त्वनरीचमिति वयमुक्तम् ॥ १८

अभूवान् । शश्रु । वाशोपेत्त वात्रा आनापेत्त एक खनेत्रेण आठःकान्तीन खलयाग हईते पाठे ना, सेहै .त्राम्-लक्षण सह वानरेत्रा कि कत्रिते पात्रे ? आपनि मन्त्रेत्त महित केलासपर्वतकेले उड्डालन करिषाःछन ; अतएव, वयुन, वर्ग कुडलेन परिगत हईषे, ना कुडल वर्गे परिगत हईने ? ॥ १२

चापल्ययुक्तस्य कपेः [हरिः] कृशानुः

समेधितो बालधिभाक् त्वदीयैः ।

शस्त्रेण वध्यस्य गलन्नधाक्षी-

द्राजन् प्रमादेन निजेन लङ्काम् ॥ २०

अन्वयः । चापल्ययुक्तस्य शास्त्रेण वध्यस्य कपेः बालधिभाक् त्वदीयैः (जनेः) समेधितः कृशानुः गलत् हे राजन् ! निजेन प्रमादेन लङ्कां अघाक्षीत् ॥ २०

मङ्गिनाथः । ईदृग्वोरैर्लङ्कादाहे किं क्षतमित्याशङ्क्य स तु प्रामादिको न लाघवायिति प्रलपन्ति—चापल्येति । चापल्ययुक्तस्य चापल्ययुक्तस्य । ब्राह्मणादिपाठात् अञ् युवादिपाठादण् च ।

अपलत्वाच्छस्त्रेण वध्यस्य कपर्वालधिभाक् पुच्छगतस्त्वदीयैर्जनै-
र्मद्वैः समे धेनः संदौपितः कृशानुरग्निर्गलन् पुच्छादधः चरन्, हे
राजन् ! निजेनास्माकेन प्रमादेन लङ्कामधाचीत् ददाह । दहते-
र्लुङि सिचि हलन्तजक्षणा वृद्धिः । “हो ढः” । “षढोः कः
सि” ॥ २०

भरतः । लङ्काग्राहोऽप्यस्माकमनवधानादेव न तु शत्रुभामर्ष्यादिति सूचयितुमिद-
मुच्यते—चापल्येत्यादि । हे राजन् ! त्वं निजेनास्मीयैः प्रमादेनानवधानेन कृशानुरग्नि-
लङ्कामधाचीत् दग्धवान् । कौटुम्भः कृशानुः ? इरेमकंटस्य बालधिभाक् पुच्छमाश्रितः त्वदी-
यैर्भुक्तैः स्वयमेधितसैलवस्त्रादिभिर्दीपितः गलन् इरेः गृह्णात् गृह्णान्तरगमनेन पतन्, इरेः
कौटुम्भस्य ? चापल्ययुक्तस्य चञ्चलतया युक्तस्य शस्त्रेण वध्यस्य वधाईस्य चञ्चलस्य वध्यस्य
वधमकृत्वा पुच्छे अप्रदानादेव एवं तव प्रमादः । अपलस्य भावचापल्यं “विकारसङ्घ” इति
शब्दः, दहरेनिमृत्वात् “व्रजवद” इत्यादिना क्त्वा सौ त्रिः ॥ २०

अशुवाद । मञ्जुशक्तिः । निजैश्च असावर्ण-तावत्तः हे आपनान् उट्टाराहे अत्र-वधा
वान्तरं पूच्छे अग्निं शोलाहेण निर्वाहिन, वानरज्जातिं शोलावतः कृत्वा एहे कृत्वा मक्ष प्रगम
कृत्वातेहे मेहे अग्निं निर्गत-इहेण लङ्कां दग्धं करिष्याते । २०

अथाञ्चितोरस्कमुदीर्णदृष्टिः

कृत्वा विवक्षाप्रवर्णं शरीरम् ।

विद्वत्तपाणिर्विहितोत्तरार्थं

विभीषणोऽभाषत यातुधानान् ॥ २१

अन्वयः । अथ विभीषणः अञ्चितोरस्कं शरीरं विवक्षाप्रवर्णं विद्वतोत्तरार्थं च कृत्वा
उदीर्णदृष्टिः विद्वत्तपाणिः (च) (सन्) यातुधानान् अभाषत ॥ २१

मञ्जुनाथः । अथेति । अथ विभीषणोऽञ्चितोरस्कं रम्यो-
रस्कम् । “अष्टेः पूजायाम्” इतीडागमः । “नाष्टेः पूजायाम्”
इत्यनुनासिकलोपप्रतिषेधः । “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” । शरीरं
विवक्षया वक्तुमिच्छया प्रवर्णं श्रोत्रजनोन्मुखं विद्वतोत्तरार्थं विस्त्वा-
रितोत्तरकायं च कृत्वा उदीर्णदृष्टिर्कृत्वात्तदृष्टिर्विद्वत्तपाणिस्तदभि-
मुखोक्तपाणिश्च सन् यातुधानान् प्रहस्तादीनभाषत ॥ २१

भरतः । अथेत्यादि । प्रहस्तादिवचनान्तरं विभीषणो विद्वतोत्तरार्थं यथा स्वापथा
यातुधानान् अभाषत वक्ष्याम्यप्रकारेणोक्तवान् । किं कृत्वा ? शरीरं दंष्ट्रं विवक्षाप्रवर्णं वक्तु-
मिच्छया अभिमुखं कृत्वा शरीरसौष्ठवमुच्यतेत्यर्थः । शरीरं कौटुम्भम् ? अञ्चितोरस्कं विवक्ष-
हारत्वात् पूजितवचसं, “सुधवसपूजार्थायः” इति इत् “नेदिन् पूजार्थाचीविः इति नलोपा-
भाषः । अञ्चितं विस्त्वारितम् उरौ यथेति अग्रान्तं च इति कैचित्, पुं वत्स्युत्तपुं क इति

ज्ञानकात् यतोऽन्यथादपि बहुव्रीहौ क्वचित् कः स्यादिति गम्यते तेनात्र कः, सार्धं क इत्यन्ये । “उरःप्रभृतिभ्यो बहुव्रीहौ नित्यं कः” इति परस्मन् । विभोवचः कौटिल्यः ? उदीर्घ-दृष्टिः प्रह्लासादीनाम् अभिमुखं दत्तदृष्टिविंशत्यपाणिः तदभिमुखीकृतदक्षिणपाणिः, विहितः प्रतिविहः उत्तरस्य प्रतिवाक्यस्वार्थो येन भाषणेन ॥ २१

अनुवाक । अहंतादित्र कथां शेषे हरेले विन्नात्रितदृष्टि विधीयण शृणोतिष्ठ त्रया वक्-
तृन् देहाहाराक्रियाग वाकार्यप्रकाशप्रण करिष्या एव उर्कदृष्टिउते शोच्यर्णेरंरं गमूथे
दक्षिण हत्त अत्रात्रित करिष्या अहंतादि त्राकमनिगके बलिउडे मागिलेन । २१

युद्धाय राज्ञा सुभृतैर्भवद्भिः

सम्भावनायाः सदृशं यदुक्तम् ।

तत्प्राणपण्यैर्वचनीयमेव

प्रज्ञा तु मन्त्रेऽधिकृता न शौर्यम् ॥ २२

अन्वयः । राज्ञा युद्धाय सुभृतैः भवद्भिः यदुक्तं (तत्) सम्भावनायाः सदृशं, प्राणपण्यै तत् वचनीयम् एव, तु मन्त्रे प्रज्ञा अधिकृता, न शौर्यम् ॥ २२

मार्जनायः । युद्धायिति । राज्ञा युद्धाय युद्धार्थमेव सुभृतैः सुष्ठुपुष्टैर्भवद्भिर्यदुक्तं—‘भूमौ पिनषाम भानुमित्यादि’ तत्संभावनायाः स्वामिकृतसम्मानस्य सदृशमनुरूपम् । प्राणा एव पण्यं येषां तैः प्राणविक्रमेऽर्थाभस्तदाकथं वचनीयमेव, वीरधर्मत्वादिति भावः । किन्तु मन्त्रे स्वामिपुष्टे कार्यैर्वचारे प्रज्ञा बुद्धिरधिकृता नियुक्ता, न शौर्यम् । कार्योपदेशस्वायमवसरो न शूरात्पानानामत्यर्थः ॥ २२

भरतः । युद्धायित्यादि । राज्ञा युद्धार्थमेव सुभृतैः सुष्ठुपुष्टैर्भवद्भिः सम्भावनाया अण्य-
वसाधस्य सदृशं योग्यं यदुक्तं—पिनषाम भानुमित्यादिकं, तद्वचनीयमेव वचनयोग्यमेव ;
यतः प्राणा एव पण्यं राजकृतेन भरतेन विक्रयेन येषां तैः, किन्तुदं वचनं मन्त्रेन पयुज्यते,
यतः प्रज्ञा बुद्धिमन्त्रेऽधिकृता न तु शौर्यम् ॥ २२

अनुवाक । राजा बुद्धेर जज्ञई तौराणेर उरुण-णोवण करेन, तौराण वांश बलिने
शौर अकृमन्त्राणेर अणुरूपं गता । वाहारा प्राण विक्रम करेन, वीरधर्म अणुराणेर तौराणेर
शौरा वलाउ उचित । किञ्च मन्त्राणि जिज्ञासा करिने बुद्धि अःराणुन ; वीरव नित्यणोवण । २२

यच्चापि यत्नादृतमन्त्रवृत्ति-

गुरुत्वमायति नराभियोगः ।

वशीकृतेन्द्रस्य कृतात्तरोऽस्मिन्

विध्वंसिताशेषपुरो हनूमान् ॥ २३

अन्वयः । यद्यापि वशीकृतन्द्रस्य यत्रादृतमन्त्रहन्तिः नराभियोगः गुरुत्वं आयाति,
(इत्यस्मिन्नर्थे) विध्वंसिताशेषपुरी इन्मान् एव कृतीत्तरः ॥ २३

मञ्जिनाथः । यञ्चेति । यच्चाप्युक्तं वशीकृतन्द्रस्य निर्जितशक्रस्य
राज्ञां यत्रादृता मन्त्रवृत्तियस्य स यत्नेन दिचार्यमाणो नराभियोगो
नरपातिपक्षं गुरुत्वमायाति इत्यस्मिन्नर्थे विध्वंसिताशेषपुरी मोटित-
लङ्कानगरो इन्मानेव कृतोत्तरो दत्तोत्तरः । नराभियोगस्य गुरुत्वं
तद्गुत्वभृत्येन इन्मतेवोक्तमित्यर्थः ॥ २३

भरतः । नराभियोगं किं नयसे गुरुत्वमित्यवेदमुत्तरम्— यद्देत्यादि । वशीकृतन्द्रस्य
निर्जितशक्रस्य रावचस्य यत्नेन आदृता मन्त्रहन्तिर्यत्र तादृशो नराभियोगो गुरुत्वमायातीति
यद्योक्तम् अस्मिन् वस्तुनि इन्मानेव कृतोत्तरः दत्तप्रतिवाक्यः, यतो विध्वंसितशेषपुरं येन,
यस्य दूतमात्रेणैव कृतं, तस्य नराभियोगः कथं लघुः स्यादतस्तत्र मन्त्राणां युक्तं च ॥ २३

अभूवात् । तत्रात्रा आत्रो एव नमिने ईन्द्रजेता मर्त्यादेभ्यः यज्ञगान् अवधाति यद्भूवा-
देभिः ताः कृत्वा एव परिगतं करा इहेगाः, त्रायेत्र प्राप्ताश्रीम इन्माने मन्त्र मन्त्राणि विभक्त
कत्रिण ताहान् उच्यते विनाह ॥ २०

अग्निः प्रमादेन ददाह लङ्कां

वध्यस्य देहे स्वयमेधितश्चेत् ।

विमृश्य तद्देवधियाभिधदध्वं [त्स्व]

ब्रह्मास्त्रबन्धोऽपि यदि प्रमादः ॥ २४

अन्वयः । वध्यस्य देहे स्वयमेधितः अग्निः प्रमादेन लङ्कां ददाह चेत्, (अस्तु),
ब्रह्मास्त्रबन्धः अपि प्रमादः यदि तद्देवधिया विमृश्य अभिधदध्वम् ॥ २४

मञ्जिनाथः । प्रामादिको लङ्कादाह इत्यत्रोत्तरमाह— अग्नि-
रिति । वध्यस्य वधाहस्य कपेदेहे देहेकदेशे पुच्छे स्वयमेधितो-
ऽस्मदीयैरेव दीपितोऽग्निः प्रमादेन लङ्कां ददाह चेत् ? अस्तु ।
ब्रह्मास्त्रस्य बन्धः प्रतिबन्धो विज्ञेय इति यावत् । सोऽपि प्रामादिको
यादि तद्देवधिया मध्यस्थबुद्ध्या विमृश्याभिधदध्वं ब्रूत । अतः प्रमाद-
वचनं प्रज्ञाप इति भावः । दधातेर्लोटि तद्धि ध्वमि “आभ्यस्तयो-
रातः” इत्याज्ञोपः । “दधस्तयोश्च” इत्यभ्यासस्य भयभावः ॥ २४

भरतः । अग्निरित्यादि । निजेन प्रमाटेन कृशानुर्लङ्कामधाचौदित्यन्ने दमुत्तरं— वध्यस्य
वधाहस्य कपेदेहे स्वयमेधितो दीपितोऽग्निर्लङ्कां प्रमादेन ददाहिति चेत् यदि तदा यदि
ब्रह्मास्त्रबन्धोऽपि प्रमादोऽनवधानकृती भवति तद्देवधिया देवानां साक्षिकत्वाभिर्मेवा तस्-
याहिधी या बुद्धिसाहस्यधिया विमृश्य निरुध्य अभिधत्स्य ब्रूहि । देवेति प्रथक् पदं रावच-

सन्धीधनं वा, यदि च ब्रह्मात्मन्यमी न प्रमादः तदा अपि दत्त्वा ब्रह्मात्मन्यस्य स्थापित-
त्वात् कुतोऽपिदानप्रमादो येन च स्वयमेव तादृशपन्थनं खण्डितं तस्य किमशक्यं कुतो वा
रथः स्यादिति भावः । उधाञ्जलि धारणे पुष्टी दाने अभिपूर्वो भाषणार्थः “ह्लादी रेःषि” इति
त्रलं “खेर्भमखध” इति खेर्दलं “ब्राह्मीः इत्याखीपः “भ्रमानख” इति खेर्धलं “भ्रपभनी”
इति तः अभिधसेति पाठे धीदघोऽन्तलोपि तथि ॥ २४

अश्वान । यथावानद्वरत्र पुच्छे आनामेव कश्चात्तोरार्थे अपि अश्वानित करिषाडिन,
शानामेव अनावधानतोर सेहे अपि लकादक करिषाहे, ताशहे यदि ह्य हडक, तवे तोमा-
मत्र निर्मल वृद्धित विवेचना करिषा वन, ये उकाद्व-वकन निधिन करिषा अनावधानतोरहे
पठिषा ह्य ॥ २४

जगन्त्यमेयाद्भुतभावभाञ्छि

जिताभिमानाश्च जना विचित्राः ।

कार्यं तु यत्नं कुरुत प्रकृष्टं

मा नोतिगर्भान् सुधियोऽवमन्धम् ॥ २५

अन्वयः । जगन्ति अमेयाद्भुतभावभाञ्छि जनाः जिताभिमानाः विचित्राः (तत्रापि)
कार्यं प्रकृष्टं यत्नं कुरुत । नोतिगर्भान् सुधियः मीवमन्धम् ॥ २५

मङ्गनाथः । न च नरवानरेषु अनास्था युक्तेत्याह—जग-
न्तीति । जगन्ति लोका अमेयानपरिमितानद्भुतांश्च भावान् पदा-
र्यान् भजन्तीति तद्भाञ्छि । जनास्तत्रत्याः प्राणिनश्च जिताभि-
मानाः परिखण्डिताहङ्कारा विचित्रा विचित्रशक्तयश्च जिता जेता-
रश्च सन्तीत्यर्थः । अतो जयपराजयौ शक्तितन्त्रौ न जातितन्त्राविति
भावः । तत्रापि कार्येऽनन्तरकृत्ये प्रकृष्टं यत्नं कुरुत । नोति-
गर्भान् नोतिपुरःसरान् सुधियो धौरान् मा वमन्ध नावजानोध्वम् ।
सर्वत्र बलबलचित्ता कार्या, न जातिमात्रादवमन्तव्या इति भावः ।
मन्यतेर्लुडि तडि ध्वमि माङ्ग्येगादङ्गभावः । सिचोऽकिच्चाच्चानु-
नासिकलोपः । “धि च” इति सलोपः ॥ २५

भरतः । पराभियोगः सर्वथा निरूपणीय इति दर्शयितुमिदमुच्यते—जगन्तीत्यादि ।
जगन्ति भुवनानि अपेयानसंख्यानं अद्भुतानाश्रयान् भावान् भजन्ति, तत्रत्याश्च जना अपि
विचित्राः शक्तिदेगकालवशात्तानाविधा जिताभिमानाश्च भवन्ति, अन्ये वत्प्रकृष्टैर्जनैर्जितोऽभि-
मानोऽहङ्कारो येषां ते तथा तद्भादङ्घिमानी न कर्त्तव्य इति कार्येषु प्रकृष्टमुत्तमं यत्नं कुरुत,
ननैव कार्ये सिध्यति न ववञ्चया । नोतिरेव गर्भोऽन्तर्गते येषां तान्, अत एव सुधियः
पण्डितान् मा अवमन्धं तद्भवन् न कुरुत । “मनेर्धे सिचोपी वा” इति सिचोपि “वमन्तनाय-
निमाम् इति नकारलोपः ॥ २५

अशुभोप । अगते अगोम आचार्य परार्थ आह, ए अगतेऽत्र आभिगनेत्र (एतां-
पत्रे आत्र) अहकारं नाहै एव उहांरा आचार्य मक्तिमन्त्र । एतांरा कर्तव्यविशेष उ-
प-
पुत्र वत्र कर, नो उतवत्र अगोमनेत्र अशुभानना करिउ ना । २६

द्विद्वयस्थानगतामजस्रं ।

वृत्तिं जिगीषुः प्रसमीक्षमाणः ।

घटेत सम्यादिषु यो गुणेषु

लक्ष्मीं तं मुञ्चति चञ्चलापि ॥ २६

अन्वयः । यः जिगीषुः द्विद्वयस्थानगतां वृत्तिं अजस्रं प्रसमीक्षमाणः सम्यादिषु गुणेषु
घटेत, तं चञ्चलापि लक्ष्मीः न मुञ्चति ॥ २६

मङ्गिनाथः । सम्प्रति नोत्तिमुपदिशति—वृद्धीति । यो विजि-
गीषुर्विजेतुमिच्छुः पञ्चाङ्गसम्पन्नो राजा द्विद्वयस्थानानि स्वस्य
शत्रून् उपचयापचयसाम्यावस्थास्तद्वतां वृत्तिं तेषां प्रवृत्तमजस्रं
नित्यं प्रसमीक्षमाणः परामृशन् सम्यादिषु गुणेषु घटेत षाड्गुण्यं
प्रयुञ्जोत, तं विजिगीषुं चञ्चलापि लक्ष्मीं न मुञ्चति ॥ २६

भरतः । नीतिरेव कीदृशीत्यपेक्षाशान्तिदुश्चयनं—वृद्धीत्यादि । यो जिगीषुः 'सन्धिनां
विषयो याननासनं द्वेषमाश्रयः' इति षड्गुणा एषु घटेत घटेत तं लक्ष्मीचञ्चलापि न मुञ्चति
गणवद्वलान् चञ्चलमयो रुद्रः । जिगीषुः कीदृशः ? अजस्रं सततं द्विद्वयस्थानगता
तत्सम्बन्धिनीमात्मनः परस्य च वृत्तिं प्रसमीक्षमाणः विचारयन् द्विद्वयस्थानं कीदृशं, चयी-
ऽपचयः परकीषादेः, स्य न स्थितिर्निवदुर्गवशिकूपधादेः ॥ २६

अशुभान । विनि मत्र इत्र करिउ अडिनाथो, तिनि निघेत्र एव मत्रगकेत्र इकि, मत्र
उ मत्रा एवै अत्राजत्र विचार करिना मकिविजहाणि परिचानन करिउ पात्रेन ; उकला
इहैत्रा उ अत्रमन्त्रो उहात्र निकटे अउकलाउएव विमत्र करेन । २७

उपेक्षणीयैव परस्य वृद्धिः

प्रनष्टनौतेरजितेन्द्रियस्य ।

मदादियुक्तस्य विरागहेतुः

समूलघातं विनिहन्ति याऽन्ते ॥ २७

अन्वयः । प्रनष्टनौतेः अजितेन्द्रियस्य (अत एव) मदादियुक्तस्य परस्य वृद्धिः उपेक्ष-
णीया, विरागहेतुः या अन्ते समूलघातं विनिहन्ति ॥ २७

मङ्गिनाथः । सम्प्रति वृद्ध्यादिप्रतीक्षाप्रकारमेवाह—उपेक्ष-
णीयैति । प्रनष्टनौतेः उत्पद्यप्रवृत्तेः अजितेन्द्रियस्य इन्द्रियपरतन्त्रस्य

तन्मस्य अत एव मदादियुक्तस्य पानादिव्यसनासत्ताख्येत्यर्थः ।
 ईदृशस्य शत्रोर्वृद्धिरूपेक्षणीया, प्रतीकारप्रयासो न कार्य इत्यर्थः ।
 कुतः अपरागहेतुर्विशङ्कटत्वाज्जनापरागमूलं या इद्विरन्ते ईषत्-
 कालापगमं समूलं हत्वा समूलघातं हन्ति निर्मूलयतीत्यर्थः ।
 “समूलाकृतजीवेषु हन्तुं शक्यः” इति हन्तेर्णमुल् प्रत्यये “कषा-
 दिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” । अत्र मनुः—“व्यसनस्य च मृत्योश्च
 कष्टं व्यसनमुच्यते । व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वयं व्यसनी मृतः ॥”
 इति ॥ २०

भरतः । इन्द्रादिगतां हन्तिमेव निरूपयितुमिदमुच्यते—उपेक्षणीयेत्यादि । अजिने-
 न्द्रियस्य अत एव प्रगटनीतेर्नदादियुक्तस्य चर्चिपुनश्च परस्य इद्विरूपेक्षणीयेव, यतः सा
 विरोगहेतुः सर्वस्यैव लोकस्य वैमुख्यकारणं, या इद्विरन्ते अवसाने समूलघातं विनिहन्ति
 समूलं नाशयति तत्र इन्द्रिः समूलं विनिहन्ति सर्वेषां विरोगहेतुत्वादिजितेन्द्रियत्वाद्दीपवत्त्वाच्च
 इति सूचितम् ॥ २०

अनुवाच । नौतिपथद्वये इन्द्रिपत्राग्रण श्रुतागामानि व्यसनान्क नक्तत्र उन्नति उपेक्ष-
 णीय (ताहार अत्रोक्तं चेष्टे कर उचित नदे) न्कारण लोकविनाशेव मूल यत्नं ये वृद्धि,
 किं नूनं पत्रेइ सेइ वृद्धि उपादेक मन्ने निधन करे । २१

जनानुरागेण युतोऽवसादः
 फलानुबन्धः सुधियात्मनोऽपि ।
 उपेक्षणीयोऽभ्युपगम्य सन्धिं
 कामादिषड्वर्गजिताधिपेन ॥ २८

अन्वयः । कामादिषड्वर्गजिता सुधिया अधिपेन जनानुरागेण युतः (अत एव)
 फलानुबन्धः आत्मनः अवसादः अपि सन्धिं अभ्युपगम्य उपेक्षणीयः ॥ २८

मङ्गिनाथः । व्यसनावसक्तस्य शत्रोर्वृद्धिरूपेक्षणीयत्वात्तमेव-
 मव्यसनिनः स्वस्य क्षयोऽप्युपेक्षणीय इत्याह—जनेति । कामादि-
 षड्वर्गजिता जितारिषड्वर्गेण । जयतेः “सन्—” आदिना क्लिप् ।
 सुधिया बुधिसंपन्नेनाधिपेन विजिगीषुणा राज्ञा जनानुरागेण युतो
 जनानुरागसंभिन्नः अत एव फलेनानुबन्धः संबन्धो यस्य सः स्वन्तः
 आत्मनोऽवसादः क्षयोऽपि सन्धिमभ्युपगम्य आ समयसाभात् परं

संधावोपेक्षणीयः । असंधाने स्वयं क्षीणः परेषामिबुध्यते इति भावः ॥ २८

भरतः । जनैत्यादि । अधिपेन राज्ञा चात्मनीऽप्यवसादः अयः सपेक्षणीयः । किं कृत्वा ? सन्धिभक्ष्यपगम्य ब्रह्मणा सन्धिमनुकृत्वा चम्यथा क्षीणोऽयमिति परेषामिवुक्तः स्यात् । अवसादः कौटुम्भः ? जनानामनुरागेण युती बहोऽनुरक्तप्रकृतिमखलत्वात् फलानुबन्धः फलं प्राप्नुवन्नुपधातीति दातव्यम् । कौटुम्भेनाधिपेन ? कामादीनां चत्वां वर्गं जितवता अत एव सुविद्या नीतिज्ञेन 'कामक्रोधी लोभभोहो मद ईर्ष्या इतीह वडि'ति वक्त्वर्थां जयतीति करैरि क्षिप् ॥ २८

अश्रुगात्र । विनि वडु त्रिपूज्यो, श्रुद्धि एवर जिगीशु, मेहे त्राञ्जत्र मोक्षानुरागनन्तरं नननर्त्तने अश्रुगात्रवोशु सुड परिणीयेर लछ निवेर अश्रुके किङ्किनेर लछ मन्त्रिवकने आवद्ध इहेग्रा उपेक्षा कर उचित । २८

यदा विगृह्णन्न च संदधानो

वृद्धिं क्षयं चानुगुणं प्रपश्येत् ।

आसीत् राजावसरप्रतीक्ष-

स्तदा प्रयासं वितथं न कुर्यात् ॥ २९

अन्वयः । यदा विगृह्णन् (उत) संदधानः वृद्धिं चानुगुणं क्षयं (वा) न प्रपश्येत्, तदा राजा अवसरप्रतीक्षः (सन्) आसीत् ; वितथं प्रयासं न कुर्यात् ॥ २९

मल्लिनाथः । यदा सन्धी विग्रहे वा फलं न दृश्यते तदा विजि-
गोषुरासनमाश्रयेदित्याह—यदेति । यदा विजिगोषुविगृह्णन्न परं
विरुन्धान उत संदधानः स्निह्यन् वा वृद्धिमात्मन उच्छ्रयमनुगुण-
मात्मनोऽनुकूलं क्षयं परस्व नाशं वा न पश्येत्तदा राजा विजिगोषु-
र्नृपोऽवसरं कार्यकालं प्रतीक्षत इत्यवसरप्रतीक्षः सन् । “कर्म-
खण्” । आसीत् न कुर्यात्, कारणे वा स्वयमेव क्षीयतेति भावः ॥ २९

भरतः । यदेत्यादि । यदा राजा विगृह्णन् विग्रहं कुर्वन् संदधानः सन्धिं कुर्वा-
णोऽपि अनुगुणामनुकूलामात्मनो वृद्धिं न पश्येत् न चानुगुणमनुकूलं परस्व क्षयं पश्येत् तदा
आसीत् आसनं कुर्यात्, जिज्ञासु उपवेशे विधी लो । अवसरप्रतीक्षः अवसरं वृद्धिदीप्य-
कात्रं प्रतीक्षमाण इति “क्षनीचाचरिभ्यो षः” इति परस्वेण षः । स्वमते पचादित्वादन ।
किं वा अवसरं प्रतीक्षा यस्मैति समासः । वितथं निष्प्रयोजनं प्रयासं सन्धिविग्रहोद्यमं न
कुर्यात् ॥ २९

अशुभम् । यत्नं विग्रीवुं राज्ञा मज्जनं सहितं विग्रहं वा मक्तिं करिष्यामि निवेद्य अशुभं
वृद्धिं किंवा मज्जनं करिष्यामि उच्यते ना पात्रं, तत्र न मेहे वृद्धिं अवगम्य-प्रतीकं करिष्यामि उच्यते
नोति अवगम्यं करिष्येन । विष्णु अग्रामं करिष्येन ना । २०

सन्धौ स्थितो वा जनयेत् स्ववृद्धिं

इत्यात्परं वोपनिषत्प्रयोगैः ।

आश्रावयेदस्य जनं च [प]रैर्दा

वियाद्य कुर्याद्वहीनसन्धिम् ॥ ३०

अन्वयः । वा (अथवा) सन्धौ स्थितः स्ववृद्धिं जनयेत्, परं उपनिषत्प्रयोगैः इत्यात्,
अस्य जनं चरे आश्रावयेत् वा वियाद्य अवहीनसन्धिं कुर्यात् ॥ ३०

• मङ्गिनाथः । तस्यैव पद्मान्तराख्याह—संधाविति । अथवा
संधौ स्थितः संधिं कृत्वा वृद्धिं जनयेत् संपादयेत् । वृद्धः परं
साधयेदित्यर्थः । परं शत्रुमुपनिषत्प्रयोगै रइत्योपायैर्विषयज्ञादि-
भिर्हन्यात् । अस्य शत्रोर्जनममात्यादिकं चरैर्गूढपुरुषैरान्नावयेत्
दानमानादिना प्रलोभ्य निर्गमयेद्वा अथवा वियाद्य प्रबलविग्रहं
कारयित्वा तदवस्थं परं हीनसंधिं कुर्यात् निजवृद्धिसंधिना वशी-
कुर्यादित्यर्थः ॥ ३०

भरतः । सन्ध्यावित्यादि । सन्धिं कृत्वापि विजिगीषुर्न विवेकसिद्धेत्, किन्तु सन्धौ
स्थितः सन् स्ववृद्धिं जनयेत् उत्पादयेत्, यथा वृद्धिं प्राप्य परं वृत्तं समते उपनिषत्-
प्रयोगैर्भिवारैरहःप्रयुक्तैर्विधादिदानैर्वा परं इत्यात् सन्धिना जातविज्ञातत्वात् । 'भद्रिदुप-
निषद्भिर् वेदान्ते च रक्षणीति विद्मः । अस्य परस्य जनं संश्लोक्य आश्रावयेत् देशादि-
दानेन आकर्षयेत् परेस्तदीयशत्रुभिर्वा विग्रहं कलहं कारयित्वा अवहीनसन्धिं त्यक्तसन्धिं
कुर्यात् । येन सह सन्धिः प्रागासीत् तेन सह सन्धिभङ्गं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३०

अशुभम् । अथवा मक्तिं करिष्यामि विच्छिद्य ना धाकिम् । निवेद्य वृद्धिं साधनं करिष्येन ।
गोपनीयं उपायं अज्ञानेन मज्जनं करिष्येन । किंवा ये मज्जनं अनातापि लोकजनके
उपचरन् धानां शान्तानां च अज्ञानेन अपमानितं करिष्येन । अथवा अथवा मक्तिं सहितं
वृद्धं वावांशिकां शिवा मक्तिं उच्यते उच्यते वा वा करिष्येन । ३०

सन्दर्शितस्तेहं गुणः स्वशत्रून्

विद्वेषयन्मण्डलमस्य भिन्द्यात् ।

दूत्येवमादि प्रविधाय सन्धिं [न्धिः]-

वृद्धेर्विधेयोऽधिगमाभ्युपायः ॥ ३१

अन्वयः । (अथवा) सन्दर्शितखेद्गुणः (सन्) स्वयम्^१ विहेषयन् अस्य मखलं भिन्द्यात् । इत्येवमादिं सन्धिं प्रविधाय हर्षः अधिगमाभ्युपायः विधेयः ॥ ३१

मस्त्रिनाथः । पञ्चान्तरमाह—संदर्शितेति । अथवा संदर्शित-
खेद्गुणः प्रकटितखेद्गुणकः सन् स्वयम्^१ विहेषयन् कपटमागं-
णाम्नात्यादिविद्वष्टं कुर्वन्नस्य प्रतीर्मखलं भिन्द्यादित्येवमादिसंधिं
प्रविधाय हर्षेराधिगमभ्युपायो वृद्धिप्राप्त्युपायो विधेयः ॥ ३१

भरतः । सन्दर्शितेत्यादि । अहं वनेदे सन्धिसुपदिशति अस्मिन्वदोऽनेन सन्धिं न
कुर्युरिति तान् विहेषयन् विमुञ्चान् कुर्यान् सन्दर्शितखेद्गुणः प्रकटितानुरागः सन् अस्य
शबोर्मखलं सामाहिभिर्भिन्द्यात् इत्येवमादि उक्तप्रकारादि प्रविधाय कृत्वा हर्षेराधिगमभ्यु-
पायः प्राप्तिहेतुभूतः सन्धिविधेयः ॥ ३१

अनूदान । अथवा बाह्ये कण्ठे ज्ञेयं मेधाहैरा निश्चयं नृपगण वाहाते सन्धिं ना कंठे,
एतेकपे नृपगणद्वयं नद्यो विधेयं उरुपागनं कठिना नृपगणने ज्ञेयं ज्ञाहैवेन । उक्तप्रकार
सन्धिं विधाने निखेरं वृद्धिं आशिश्च उपार विधानं कर्तव्येन । ३१

मत्वा सहिष्णून्परोपजा[ज]प्यान्
स्वकानधिष्ठाय वना[जना]न्तदुर्गान् ।
द्रुमाद्रिदुर्लङ्घ्याजलाप्रधृष्यान्
वर्धेत राजा रिपुविग्रहेण ॥ ३२

अन्वयः । राजा स्वकान् सहिष्णून् अपरोपजाप्यान् मत्वा द्रुमाद्रिदुर्लङ्घ्याजलाप्रधृष्यान्
वनान्तदुर्गान् अधिष्ठाय रिपुविग्रहेण (अपि) वर्धेत ॥ ३२

मस्त्रिनाथः । एवं सन्धिरेव साधीयानित्युक्त्वा तदस्त्रामि विद्य
हेऽपि वृत्तिविशेषमाह—मत्वेति । राजा विजयीषुर्नृपः स्वकान्
स्वकीयान् पुरुषान् सहिष्णून् सहनशीलान् अपरोपजाप्यान्
परेषामभेद्यांश्च मत्वा ज्ञात्वा द्रुमैरद्रिभिश्च दुर्लङ्घ्या दुष्प्रापाश्च ते
जलैरप्रधृष्याश्च तान् वनान्ते दुर्गान् दुर्गदेशानधिष्ठाय रिपुविग्र-
हेणापि वर्धेत । जलान्तदुर्गान् ज्ञापित् इति पाठः ॥ ३२

भरतः । सन्धिहेतुत्वंमुपदर्शनं विग्रहस्य हर्षहेतुत्वं कथ्यते—मत्वेत्यादि । अपरोप-
जाप्यान् परैरभेद्यान् सहिष्णून् समर्थान् स्वकान्स्वकीयान् अनुजिनिनी मत्वा निश्चिन्त वनान्-
दुर्गान् जनान्ते खीनान्ते दुर्गप्रदेशान् अधिष्ठाय तत्र स्थित्वा राजा रिपुविग्रहेण हेतुना
वर्धेत उपचितः स्नात्, न तु सहसा विग्रहमाह हर्षहेतुः । खीनान् दुर्गान् ? इदं-

रुद्रिभिरदंष्ट्राजलेषु करषभूतैः अपघ्न्यान् परेरगम्यान्, वृषपर्वतवारिभेदान् चिविधं दुर्गम्
उक्तं ; दुःखेन गम्यते यव तददुर्गं "इवजनगमादिः" इति आधारे उः, जघोः कभाव
व्युत्तोः ॥३२

अभूवाम् । ऐक्यप्रकारेण प्रथितं सक्रियं अभावेन वाक्का कर्तव्यं, तांशं वै वृत्तितेजसेन । अव-
मीलनात् यत्र न निजं अन्वयवर्गके अदिक् ए २ अक्षरं अक्षेप्यं मनं करिष्ये, तत्र न वनमथो
उत्पद्यते वृत्तं, अक्षरं ए २ अन्वयात् अत्रात्रा दुर्गं दुर्गं निर्वाणपूर्वकं उग्रयो धाकिश। अक्षरं
सहितं युक्तं करिष्ये पात्रिनेण वृत्तिमाधनं हरेते पात्रे । ०२

शक्नोति यो न द्विषतो निहन्तुं

विहन्यते नाप्यबलैर्द्विषद्भिः ।

स श्वावराहं कलहं विदध्या-

दासीत दुर्गादि विवर्धयंश्च ॥ ३३

अन्वयः । यो द्विषतः, निहन्तुं न शक्नोति अबलैः द्विषद्भिः न विहन्यते अपि स च व-
राहं कलहं विदध्यात् । दुर्गादि विवर्धयन् च आसीत् ॥ ३३

मङ्गनाथः । अरिजिगीष्वोः परस्परविघातसामर्थ्यं जिगीषोः
कृत्यमाह—शक्नोतीति । यो जिगीषुर्द्विषतः शत्रून् निहन्तुं न
शक्नोति अबलैर्द्विषद्भिर्न विहन्यतेऽपि स विजिगीषुः श्वावराहयो-
रिमं श्वावराहम् । "तस्येदम्" इत्यणुप्रप्ययः । कलहमररन्वस्य
च मियः कलहं विदध्यात् । यथा कश्चित् श्वपचः श्वानं वराहे
विमुच्यन्तरनाशमोक्षते उभयोरपि भक्ष्यत्वात्तदहन्यतरनाशार्थी
कलहमुत्पादयेदित्यर्थः । तथा दुर्गादि दुर्गराष्ट्रादिकं च विव-
र्धयन्नासीत् न तु यायादित्यर्थः ॥ ३३

भरतः । आसनकालः कथ्यते—शक्नोतीत्यादि । यो जिगीषुर्द्विषतः शत्रून् न निहन्तुं
शक्नोति बलरहितैर्द्विषद्भिरेपि न हन्यते च स श्वावराहं कुक्कुराकरसम्बन्धिनं कलहं कुर्यात्
तन्मुख्यैर्युद्धं उन्मादयेदित्यर्थः । यथा चण्डालाः स्वयं वराहं हन्तुमशक्ताः श्वानं विसृज्य
दोषयन्ति तत्र यदि घृणा वराहं हन्यते दगक्षेप वा वा हन्यते उभयथापि तेषां कार्य-
मिद्विषयोरपि तेषां भक्ष्यत्वात्, तथा उभयोर्द्विषतोः कलहैर्जिगीषोरिति भावः । स्वयं
दुर्गादि अष्टयै विवर्धयन् आसीत् विग्रहश्च त्यक्त्वा तिष्ठेत् । 'क्षिप्रविशिक्षपथी दुर्गे सितः
कुक्षरवभ्रनम् । क्षम्याकरभनादासुं युक्त्वा नाशं निवेशनम् ॥' इत्येवोऽष्टवर्गः । आ च वराह-
हेति चन्दे "श्ववराहै वा" इति परमूले च पूर्वपदस्य विकल्पेन दीर्घत्वं, स्वमते विश्वराजोऽदित्यस्य
योगविभागात् पथी पूर्वपदस्यादानत्वं सिद्धम् । अत्र तु तदकारधेऽपि न चतिः "विकार-
सह" इत्यादिना इदमर्थे चो ह्यैवेदितिष्ठेः । विदध्यादित्यन्तान्तभूतजार्थो बोध्यः ॥ ३३

ଅନୁବାଦ । ସେ ଜିଗୀବ୍ ମଞ୍ଜୁନାଥେ ଅନନ୍ତ, ବୁଦ୍ଧିମାନ ମଞ୍ଜୁନାଥ ବାହାକେ ଗଢ଼େ କରାନ୍ତେ ପାତ୍ରେ ନା, ମେଢ଼େ ବାଞ୍ଛି ମଞ୍ଜୁନାଥ ମଞ୍ଜୁନାଥେ ଯୁଦ୍ଧ ବାଧାହେବା ବିଷା ସମ୍ପର୍କ ମେଢ଼େ କରକାଳେ ନିକ୍ଷେପ ହଲବୁଦ୍ଧି କରିବେ । ୭୭

ପ୍ରଯାଣମାତ୍ରେଣ ପରେ ପ୍ରସାଧ୍ୟେ
 ବର୍ତ୍ତେତ ଯାନେନ କ୍ଳତାଭିରକ୍ତଃ ।
 ଅଶକ୍ତୁବନ୍ କର୍ତ୍ତୁମରେର୍ବିଘାତଂ
 ଶ୍ଵକର୍ମରକ୍ତାଂ ଚ ପରଂ ଅସ୍ୟେତ ॥ ୩୪

ଅନ୍ଵୟ । ପରେ ପ୍ରଯାଣମାତ୍ରେଣ ପ୍ରସାଧ୍ୟେ (ସତି) କ୍ଳତାଭିରକ୍ତଃ (ଶନ୍) ଯାନେନ ବର୍ତ୍ତେତ ।
 ଅରେ: ବିଘାତଂ ଶ୍ଵକର୍ମରକ୍ତାଂ ଚ କର୍ତ୍ତୁମ୍ ଅଶକ୍ତୁବନ୍ ପରଂ ଅସ୍ୟେତ ॥ ୩୪

ମଞ୍ଜିନାଥ । କିଂ ତର୍ହି ଯାତ୍ରା ନ କାର୍ଯ୍ୟେ ? ନିତ୍ୟାହ—ପ୍ରଯାଣୋତି ।
 ପରେ ଶତ୍ରୌ ପ୍ରଯାଣମାତ୍ରେଣ ପ୍ରସାଧ୍ୟେ ସତି କ୍ଳତାଭିରକ୍ତଃ କ୍ଳତଦୁର୍ଗାଭିରକ୍ତଃ
 ଶନ୍ ଯାନେନ ଯାତ୍ରାୟା ବର୍ତ୍ତେତ ଯାତ୍ରାଂ କୁର୍ଯାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅରେ:ର୍ବିଘାତଂ
 ଶ୍ଵକର୍ମରକ୍ତାଂ ଶ୍ଵାରକ୍ଷଣିର୍ବାହଂ ଚ କର୍ତ୍ତୁମଶକ୍ତୁବନ୍ ପରଂ ପ୍ରବଳମନ୍ୟଂ ଧାର୍ମିକଂ
 ମନ୍ୟସ୍ୟେତ ॥ ୩୪

ଭରତ । ଯାନାଶ୍ରୟଣୀ: କାଳ: କାନ୍ୟତେ—ପ୍ରଯାଣୋତ୍ୟାଦି । ପରେ ଶତ୍ରୌ ପ୍ରଯାଣମାତ୍ରେଣ
 ପ୍ରସାଧ୍ୟ:ଭିଭବଣୀୟେ ସତି ରାଜା ଯାନେନ ବର୍ତ୍ତେତ ଶ୍ଵରକ୍ତାୟା ଯତେତ । କୌଟସ: ଶନ୍ ? ଆକ୍ଷୟିତ୍ୟ
 କ୍ଳତାଭିରକ୍ତଃ: ସର୍ବତୋଭାବେନ ରକ୍ତା ଥିନ ଠାଡ଼ସ: । ଅରେ: ଶତ୍ରୌର୍ବିଘାତଂ ଶିଷାଂ ଦୁର୍ଗାଦିକର୍ମଣାଂ
 ପରେ:ପଦନ୍ତ୍ୟମାନାମାହ ଶ୍ଵାଂ କର୍ତ୍ତୁମଶକ୍ତୁବନ୍ ଅସମର୍ଥୋ ଭବନ୍ ପରଂ ଅସ୍ୟେତ ଯତୀ ଚକ୍ଷିମାମ୍ନୀତୀ-
 ତ୍ୟର୍ଥ: ॥ ୩୪

ଅନୁବାଦ । ଯୁଦ୍ଧବାଦା କରାବାହେ ସମି ମଞ୍ଜୁ ଗ୍ରହ କରା ସାମ, ତାହା ହେଲେ ନିକ୍ଷେପାଦି ମୂଢ଼-
 ଭାବେ ରକ୍ତା କରାବାହେ ବୁଦ୍ଧେ ବାଦା କରିବେ । ମଞ୍ଜୁନାଥ ଏହାଂ ନିକ୍ଷେ ଆକ୍ଷୟ କର୍ମ ରକ୍ତା କରିତେ ଅନନ୍ତ
 ହେଲେ ଧାର୍ମିକ ଶ୍ଵରଳ ମଞ୍ଜୁର ଆକ୍ଷୟ ନହେବେ । ୭୮

एकेन सन्धिः कलहोऽपरेण
 कार्योऽभितो वा प्रसमीक्ष्यं वृद्धिम् ।
 एवं प्रयुञ्जीत जिगीषुरेतां [ता]
 नीतिं [तौ:] विजानन्नहितात्मसारम् ॥ ३५

ଅନ୍ଵୟ । ଏକେନ ସନ୍ଧି: ଅପରେଣ କଲହ: (କାର୍ଯ୍ୟ:) । ଚର୍ହିଂ ପ୍ରସମୀକ୍ଷ୍ୟ ଅଭିତ: ବା
 କଲହ: କାର୍ଯ୍ୟ: । ଏଠାଂ ଜିଗୀପୁ: ଅହିତସ୍ୟ ଆକ୍ଷୟସ୍ୟ ସାରଂ ବିଜାନନ୍ ପତାଂ ନୀତିଂ ପ୍ରୟୁଞ୍ଜୀତ ॥ ୩୫

मङ्गिनाथः । विग्रहे विशिवात्तरमाह—एकेनेति । एकेना-
रिणा संधिः कार्योऽपरेण कनहो विग्रहः कार्यो न युगपदुभाभ्यमि-
त्यर्थः । अथवा वृद्धिमात्मनो बलाधिक्यं प्रसमीच्यामित उभयतो
वा कलहः कार्यः । एवं जिगोपुरहितस्य शत्रोरात्मनश्च सारं शक्तिं
विज्ञानन् विमृशन्नेतां पूर्वोक्तां नीतिं प्रयुञ्जीत ॥ ३५

भरतः । द्वेषीभावप्रकारः कथ्यते—एकेनेत्यादि । अभित उभयपार्श्वयोः सन्धि-
विग्रहाभ्यां स्ववृद्धिं प्रसमीत्य निरुप्य पश्चादेकेन शत्रुणा स्ववन्मियुक्तेन सन्धिः अपरेणाभि-
युक्तेन स्वयं विग्रहश्च कार्यः । वाग्रहः समुच्चये पूर्वोक्तापेक्षया पश्चान्तरे वा । एवमुक्त-
प्रकारेणाहितस्य शत्रोरात्मनश्च सारं बलं विज्ञानन् विजिगीषुरेता नीतीः बाह्यगुणरूपाः
प्रयुञ्जीत ॥ ३५

केशवः । जिगोपुर एक शत्रुर सहित शक्ति, अपरेश्वर सहित विग्रह करत उचित,
एकममये उभयेश्वर सहित विग्रह करत शत्रु नहै । अथवा निजेश्वर वनवृद्धि बुद्धिः उभयेश्वर
सहित विग्रह करत हने । ऐक्येने निजेश्वर उ शत्रुर शक्ति विवेचना करिषा ऐह पूर्वोक्त
नीति प्रयोग करिषे । ७६

त्वया तु लोके जनितो विरागः

प्रकोपितं मण्डलमिन्द्रमुख्यम् ।

रामे तु राजन् विपरीतमेतत्

पश्यामि तेनाभ्यधिकं विपन्नम् ॥ ३६

अन्वयः । त्वया तु लोके विरागः जनितः, इन्द्रमुख्यं मण्डलं प्रकोपितं, (हे) राजन् !
रामे तु एतत् विपरीतम्, तेन विपन्नं अभ्यधिकं पश्यामि ॥ ३६

मङ्गिनाथः । त्वयि तु सर्वं विरुद्धमित्याह—त्वयेति । त्वया
तु लोके विरागोऽपरागो जनितः । इन्द्रमुख्यमिन्द्रप्रधानं मण्डलं
प्रकोपितं प्रकोपितम् । हे राजन् ! रामे तु एतत् पूर्वोक्तं विपरीतं
लोकोऽनुरक्तो मण्डलं तु संतुष्टमित्यर्थः । तेन कारणेन विपन्नं
शत्रुमभ्यधिकं प्रबलं पश्यामि जानामि ॥ ३६

भरतः । उत्तरीत्या नीतितत्त्वं प्रदर्शय रावणे तद्विपरीत्यान् सन्धिरेव युक्त इति प्रकृत-
मभिधीयते—त्वयेत्यादिना । त्वया पुनर्लोकिके विरागो जनितः परद्वीष्टित्वान् इन्द्रादिकं
राजमण्डलं प्रकोपितं तेनेयं भवती वृद्धिरपि न शमीदकेति भावः । हे राजन् ! रामे पुनः
सर्वमिदं विपरीतं, धार्मिकत्वेन सर्वजनानुरागस्य जनितत्वान् रघोः इत्यनेन्द्रादिसम्पत्तत्वाच्च,
तेन विपन्नं शत्रुं रामं लोकोऽभ्यधिकं पश्यामि । विराग इति रघोः शत्रुत्वस्य “स्वदेषावोद”
इत्यादिना निपातितम् ॥ ३६

अनुमान । हे महाराज ! तूनि वनते विनाश कर्त्तारैराह, हेतु राहायेपर अथान, सेई राजमणक कोडित करिग्राह, किञ्च शीघ्रमे इहार विपरीठ (तिन सकलने अनुग्राण-
तावन, काकेई राजमण ताहार अनुकूल) सेईकळ खात्रि विपकके तोमा अर्पेका प्रवन
मन करि । ७७

एकेन वाली निहतः शरेण
सुहृत्तमस्ते रचितश्च राजा ।
यदैव सुग्रीवकपिः परेण
तदैव कार्यं भवती विनष्टम् ॥ ३७

अन्वयः । (किञ्च) यदा एव परेण ते सुहृत्तमः वाली एकेन शरेण निहतः, सुग्रीव-
कपिः राजा रचितः, तदैव भवतः कार्यं विनष्टम् ॥ ३७

मङ्गिनाथः । एकेनेति । किं च यदा परेणारिणा रामेण ते
तव सुहृत्तमो वाली एकेन शरेण निहतः सुग्रीवकपिः सुग्रीवनामा
वानरो राजा रचितः कृतश्च, तदैव भवतः कार्यं प्रयोजनं
विनष्टम् ॥ ३७

भगत । रावणस्य मित्रव्यर्थं रामस्य मित्रीपचयं कर्मणामाधिक्यस्य दर्शयितुमिदमुच्यते
—एकेनेत्यादि । परेण श्रेण्या रामेण कर्त्ता एकेन शरेण तव सुहृत्तमो वाली यदैव
निहतो मारितः, सुग्रीवस्य कपिर्यदैव राजा रचितः कृतः तदैव भवतः कार्यं विनष्टं, येन
भवती जता वाली अस्माद्यस्मिन् इतस्तेन भवज्जयस्यातिमुक्तरत्नात् ॥ ३७

अनुवाद । वनने शक्य ब्राह्मण तोमार अथान सूरुप बाजीके एक बाणेई निहत
करिग्राहेन, वानर सुग्रीवके ब्राह्म करिग्राहेन, उवनने ७ तोमार काज नई इहेराई
बाहे । ७७

प्राकारमाचारणः प्रभावः
खरादिभिर्यो निहतैस्तवाभूत् ।
लङ्काप्रदाहाच्चवधद्रुमङ्गैः ।

क्लाम्यत्यसावप्यधुनातिमात्रम् ॥ ३८

अन्वयः । यः प्रभावः निहतैः खरादिभिः प्राकारमाचारणः अधूत्, असावपि अधुना
खरादाहाच्चवधद्रुमङ्गैः अतिमात्रं क्लाम्यति ॥ ३८

मङ्गिनाथः । कार्यनाशमेव व्यनक्ति—प्राकारेति । यज्ञैलोक्य-
व्यापौ तव प्रतापौ निहतैः प्राकाराहृष्टिरेव मारितैः खरादिभिः

प्राकारमात्रावरणोऽभूदसावपि प्राकारमात्रान्तर्गतोऽप्यधुना लङ्का-
दाह्यादिभिरतिमात्रं क्लाम्यति संकुचति । रामप्रताप एव लङ्काया
बाहिरन्तश्च दौष्यमाने त्वत्प्रतापस्य नामापि नश्यतीत्यर्थः ॥ ३८

भरतः । मत्प्रतापादेव कार्यं सिध्यतीत्याग्रहामपनेतुमिदमुच्यते—प्राकारित्यादि ।
यस्य प्रभावः निवृत्तैः खरादिभिः प्राकारमात्रावरणोऽभूत् प्राकारमात्रमावरणं यस्य तादृशो
जातः पूः वेलीक्ययापिनोऽपि तस्य इदानीं लङ्कामाने पर्याप्तत्वात् असावपि अधुना इदानीं
लङ्कायाः प्रदाहेन अक्षय्य वधेन वृक्षाणां भङ्गेन च अतिमात्रम् अथर्धं क्लाम्यति ज्ञानिसुप-
याति ॥ ३८

अनुवाद । ततोऽत्र ये अशीम जिह्वचनव्यापी हिन, जामि आशीत्रेण बाहिरग्रे वत्रापि
निवृत्त ह्यत्र नकार आशीम गोमावक इहेनाहन, जेहे गोमावक अशावक अहेकन लङ्का-
नाह, अककूमात्र वध ७ अनोक्तकानन उःत्र अडिनर इग पाहेऽठ नागिन । ७

षड्वर्गवश्यः परिमूढबन्धु-
रुच्छिन्नमित्रोऽरिगणै [विगुणै] रूपेतः ।
मा पादयुद्धं हिरदेन कार्षी-
र्नम क्षितौन्द्रं प्रणतोपभोग्यम् ॥ ३९

अवयवः । (हे राजन् !) त्वं षड्वर्गवश्यः परिमूढबन्धुः रुच्छिन्नमित्रः अरिगणैः रूपेतः
हिरदेन पादयुद्धं मा कार्षीः प्रणतोपभोग्यं क्षितौन्द्रं नम ॥ ३९

मञ्जनाथः । फलितमाह—षडिति । हे राजन् ! त्वं षड्वर्ग-
वश्यः कामादिजितः परममूढबन्धुर्मूर्खमात्य उच्छिन्नमित्रो वास-
प्रभृतीनामपि हतत्वात् । अरिगणैरूपेत आक्रान्तो हिरदेन पाद-
युद्धं मा कार्षीर्मा कुर्व प्रणतानामुपभोग्यमुपजीव्यं क्षितौन्द्रं रामं
नम प्रणम ॥ ३९

भरतः । रामेण सह तत्र युद्धमनुचितमिति दर्शयितुमिदमुच्यते—षड्वर्गवत्यादि । त्वं
हिरदेन हस्तिना सह पादयुद्धं पादेन विषयं मा कार्षीः न कुर्व, षड्वर्गवश्यादिदोष-
हीनेन रामेण सह कत्रही हिरदेन युद्धस्य तुल्य इत्यर्थः । हिरदेन पादयुद्धमित्यनेन वनी-
यना दुर्बलस्य युद्धमुपलक्ष्यते, किन्तु क्षितौन्द्रं रामं नम प्रणम यथादसौ प्रवर्ततेव जनै-
रुपभुज्यते वशीक्रियते । त्वम् कीदृशुः ? षड्वर्गस्य कामक्रोधलोभमोहमदीर्घाशक्तस्य वश्यः
आयतः, वश्यं गतो वश्यः “उषेकाल्” इति यः । परिमूढबन्धुर्मूर्खं परीवारः रुच्छिन्नमित्रः हत-
वाशिष्ठरादिमित्रः मित्ररहितो वा, अत एव विगुणैरूपेतः येन मुखेन हीन उच्यते तेन
युक्तः । ननेत्यत्र “विधिमिमन्वच” इत्यादिना प्राप्तकाले नी । ३९

अत्रापि । मगारात्र । तुमि काव-क्यापि इव त्रिपुर वत् एव० त्वात्र अवातापि वधु-
वर्गं युर्ष । वागी, धन, पूव अङ्गि त्वात्र मित्रपुन निहृ हरेग्राहे ; एवम त्वात्र नक्षत्रा
चात्रिपिके वित्रिना आके, अतएव मातङ्गेर महिठ पावयुक्तेर छात्र रात्रेय महिठ युक्त् कत्रिण
ना, अणतलोकेर उगङ्गी रात्रेय चरणे अणत इ० । ७२

रामोऽपि दाराहरणेन तप्तो

वयं हृतैर्बन्धुभिरात्मतुल्यैः ।

तप्तेन तप्तस्य यथायसो नः

संधिः परेषास्तु विमुञ्च सीताम् ॥ ४०

अन्वयः । (किञ्च) रामः दाराहरणेन तप्तः, वयं आत्मतुल्यैः बन्धुभिः हृतैः (तप्तः)
तप्तस्य अयसः तप्तेन (अयसा) यथा (तदत्) नः परेषु सन्धिः अस्तु सीताञ्च विमुञ्च ॥ ४०

मङ्गिनाथः । राम इति । किं च रामो दाराहरणेन तप्तो
वयं आत्मतुल्यैर्बन्धुभिर्हृतैस्तप्ताः । तप्तस्यायसस्तप्तेनायसा यथा
तद्वन्नोऽस्माकं परेषु रामेषु संधिरस्तु । सीतां च विमुञ्च । सन्धिस्त-
द्द्वारप्रत्यर्पणमात्रसुलभ इत्यर्थः ॥ ४०

भरतः । कथमावयोर्भिन्नधर्मयोः सन्धिः स्थादित्यामहायामिदमुच्यते—राम इत्यादि ।
दाराहरणेन सीतापहरणेन रामस्तप्तो वयमपि आत्मतुल्यैः हृतैर्बन्धुभिरादिभिरात्माः । यथा
तप्तेन लौहं तप्तस्य लौहस्य सन्धिर्वटना भवति, तथा परेषु रामेषामि नोऽस्माकं सन्धिरस्तु
उभयोः सम्प्रयोः सन्धिरिति आयात् । अतः सीतां विमुञ्च अत्र ॥ ४०

अत्रापि । वेध त्रीमल्ल गङ्गीचरणे मल्ल, आत्राण आत्रयतिव धराणि वधु निधने
उल्ल । अतएव उल्लगोहेर महिठ उल्लगोत्रे वेधन विन इव, त्त्रेवनि उल्ल नक्षत्रात्रेय
महिठ मल्ल आत्रात्रेय मकि हटेक, मीताके हाड, उगं हरेग्रेहे मकि हरेग्रे । ४०

संमुच्चितं मण्डलचण्डवाते-

रमर्षतीक्ष्णं चित्तिपालतेजः ।

सामाश्रया शान्तिमुपैतु राजन्

प्रसीद जीवाम सबन्धुभृत्याः ॥ ४१

अन्वयः । (हे) राजन् ! मण्डलचण्डवातेः संमुच्चितं रमर्षतीक्ष्णं चित्तिपालतेजः,
सामाश्रया शान्तिं उपैतु । प्रसीद, सबन्धुभृत्याः जीवामि ॥ ४१

मङ्गिनाथः । सम्प्रति सन्धिं प्रार्थयते—संमुच्चितमिति । राजन् ।
मण्डलानि इन्द्रादीनि तैरेव चण्डवातेः संमुच्चितं सन्धीयतमम

र्वेष रोषेण तीक्ष्णं क्रोधाग््नियोगादतिदीप्तमित्थर्यः । क्षितिपाल-
तेजो रामप्रतापैर्गन्धिः सामान्भसा साम्बवादोदकेन शान्तिमुपैतु ।
प्रसीदं प्रसन्नो भव । सबन्धुधृत्या जीवाम । सर्वत्र प्रार्थनायां
सोऽट् । अन्यथा कुलक्षयो भविष्यतीति भावः ॥ ४१

भरतः । सन्धिं विनापि जीवनं नास्तीति दर्शयितुमिदमुच्यते—समुच्चितमित्यादि ।
क्षितिपालस्य तेजः साम्ना सन्धिना अन्धमा जलेनैव शान्तिमुपैतु गच्छतु । तेजःशब्देन अत्र
सौताविरहमन्युनीऽपि रूपस्यत्यने । कीदृशं तेजः ? इन्द्रादिराजमण्डकैः प्रपञ्चवातेरिव
समुच्चितं दौषितं, अन्वेष परामवासिञ्चतया तीक्ष्णं असन्नं, तस्मान् हे राजन् ! प्रसीद,
किं कीदृशं ? बन्धुभिः भूत्यैव सह वयं जीवाम, “विधिनिमन्त्रण” इत्यादिना प्रार्थनायां गो ॥ ४१

अशुभम् । मशराज । ईन्द्राणि राजमण्डलमत्र वाम्पुष्पात्तं अस्मान्निजं क्रोधाग्निमन्त्रणां
अग्नेः शान्तिप्रतापगन्धिं मासुनाकाजले उपेयम् आशु इडुक । आगनि अमत्र इडेन, आशुना
बहुवाक्यवृत्त्याः महं जीवनं नाऽठ करि ; अत्रथा निरन्तरं इहेते इहेते । ४१

अपक्वकुम्भाविव भङ्गभाजौ

राजन्नियातां मरणं समानौ ।

वीर्ये स्थितः किं तु कृतानुरागो

वामो भवांसोत्तमभूरिवैरौ ॥ ४२

अन्वयः । (हे) राजन् ! समानौ अपक्वकुम्भौ इव भङ्गभाजौ मरणं इयातां, किन्तु
रामः कृतानुरागः वीर्ये स्थितः भवास्तु उत्तमभूरिवैरौ ॥ ४२

मङ्गिनाथः । किं च समेनापि सन्धातव्यं किं पुनर्बलीयसे-
त्याह—अपक्वेति । हे राजन् ! समानावाराजगोषु अपक्वकुम्भौ
घटाविव भङ्गभाजौ परस्पराम्भियोगाद्भङ्गौ सन्तौ मरणमिया-
ताम्, इणो लिङ्गि यास्यति तस्यस्तामादेशः, किं तु रामः कृतानुरागो-
ऽनुरक्तमण्डलो वीर्ये महासत्त्वे स्थितो भवास्तु उत्तमा महान्तो
भूरयो भूयांसश्च वैरिण इन्द्रादयो यस्यः । अतो रामरावणयोर्जय-
पराजयौ यथाक्रमं व्यकथ्यताविति भावः ॥ ४२

भरतः । समयोपि विषयी न युक्तः सुतरां हीनाधिकयो रिति दर्शयितुमिदमुच्यते—
अपक्वकुम्भावित्यादि । हे राजन् ! यथा अपक्वकुम्भौ परस्पराम्भियात्तभङ्गभाजौ तथा
समानौ युध्यमानौ मरणमियाताम्- इत्यः खो ; समानयोर्विषयः कथञ्चित् युज्यतेऽपि किन्तु
रानी वीर्ये स्थितः अस्मादगन्धिः कृतानुरागः सर्वसोकेऽपि श्रेयः । भवान् पुनरुच्य-

मानां भूरीणां चङ्गनाम् इन्द्रादीनां वैरी उच्यते भूरी बहव वैरीषो बलेति वा अतो हीना-
धिवायीः सन्धिरिषीचिव इति भावः ॥ ४२

अश्वत्थम् । अतो ! अपक कनकसूतल (वयन पत्रम्) सः सर्गः तन्निशा वा, तेमनि बरि
७ त्रिनीत्तु मायन इहेन उ'हारां ७ विनाशधां ७ इव । किञ्च त्रान्तर मकलेन प्रिः एवः
अनीमवीर्षान्तर आर आपनि बहधवन मरुवेठिठ, शूत्राः आपनां पत्राजत्र चवच्छादी । ४२

दण्डेन कोशेन च मन्यसे चेत्

प्रकृष्टमात्मानमरेस्तथापि ।

रिक्तस्य पूर्णेन वृथा विनाशः

पूर्णास्य भङ्गे बहु हीयते तु ॥ ४३

अन्वयः । दण्डेन कोशेन च आत्मानं अरेः प्रकृष्टं मन्यसे चेत् (तथापि) पूर्णेन
(तथा) रिक्तस्य विनाशः वृथा. पूर्णस्य (ते) भङ्गे तु बहु हीयते ॥ ४३

मञ्जिनाथः । ननु बलिना दुर्बलो विद्याज्ञ एव न सन्धेयो
बली चाहं रामात् प्रभुशक्तेरित्याशङ्गाह—दण्डेनेति । दण्डेन
चतुरङ्गबलेन कोशेन धनेनात्मानमरेविषयाद्रामात् प्रकृष्टं बलिष्ठं
मन्यसे चेत् । अङ्गौकत्व वादेनोत्तरमाह—तथापि पूर्णेन सम्पन्नेन
त्वया रिक्तस्य निःस्वस्य रामस्य विनाशो भङ्गे वृथा । उभयोर्वापि
नष्टितुष्टोरभावादिति भावः । पूर्णस्य ते तव भङ्गे तु बहु हीयते
प्राणैः सह सर्वैश्वर्यैश्चानेरिति भावः ॥ ४३

अन्वयः । शक्तयस्त्रिभ्यः प्रभावीत्याहमन्त्रजा इति कोषः । दण्डबलं प्रभुशक्तिः अधि-
विक्रमः उक्षाहशक्तिः शानबलं मन्त्रशक्तित्वं यद्यपि राम उक्षाहशक्तिशाली तथापि प्रभु-
शक्तिहीनः अहन्तु उक्षाहप्रभुमन्त्रशक्तिभिर्भङ्गः अतो हीनेनाधिकस्य विग्रह एवोच्यते न तु
सन्धिरित्याशङ्गेदमुच्यते—दण्डेनेत्यादि । दण्डेन चतुरङ्गबलेन कोशेन च हेमच्छादिना
चेन यदि अरेः शक्तीः सकाशादात्मानं 'प्रकृष्टं' मन्यसे, तथापि रिक्तस्य कोषदण्डहीनस्य
रामस्य पूर्णेन भवता हेतुना विनाशी वृथा निष्फलः. पूर्णस्य भवती रिक्तेन रामेन भङ्गे सति
पुनर्बहु हीयते, अतो यस्मिन् जिने किमपि फलं नसति तेन हीनेनापि सन्धिः कर्तुमुचिताः
वृथा सङ्कट-विशानौचित्यत् । "दण्डो यने मानमेदि खगुडे दमसेम्ययोः" इति विचः ॥ ४३

अश्वत्थम् । आर यत्र तूत्रि आपनः क इत्यो अत्र त्रय ७ पदाति एते चतुरङ्ग वयन एव
धने मरु अपकान् नतिष्ठे वयन कत्र, ताहा इहेने ७ तूत्रि मरु'कनम्पत्र इहेन निःच रायेर
विनाश करिने, ताहाहे कत्र कि ७ किञ्च मरुद्धिपानी तांगर वधि विनाश इव, ताहा इहेने
ये अनेक धन ७ आपनेर इमि इहेवे । ४३

क्लिष्टात्मभृत्यः परिमृग्यसंप-

न्मानी यतेतापि स संशयेऽर्थे ।

सन्देहमारोहति यः कृतार्थी

नूनं रतिं तत्र (स्य) करोति न श्रीः ॥ ४४

अन्वयः । क्लिष्टात्मभृत्यः परिमृग्यसम्पत् मानी संशये अर्धे यतेतापि यस्तु कृतार्थः अपि सन्देहं आरोहति, नूनं श्रीः तत्र रतिं न करोति ॥ ४४

मङ्गिनाथः । ननु रिक्तभङ्गने विजय एव फलं किं फलान्तरे-
णेत्याशङ्क्य सत्यं सन्दिग्धस्थलत्वात् न तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरित्याह—
क्लिष्टेति । क्लिष्टा आत्मा भृत्याश्च यस्य सः, परिमृग्यसंपत्पार्थ्व्यभूतिः ।
मृग्यतेः स्वार्थेष्वन्तात् “अचो यत्” । मान्यभिमानी संशये
सन्दिग्धेऽर्थे यतेतापि प्रवर्त्ततापि पाक्षिकफलस्यापि श्रेयस्त्वात्
तस्याकिञ्चनस्येति भावः । यस्तु कृतार्थः पूर्णकामोऽपि सन्देह-
मारोहति सन्दिग्धे प्रवर्त्तते नूनं श्रीस्तत्र पुरुषे रतिं न करोति
स श्रिया मुक्त इत्यर्थः । ‘सुहृद्भनं’ तथा राज्यवामानं कौर्त्तिमेव च ।
युधि सन्देहदोलात्थं को हि कुर्याद्वालिशः । ईषत्फलं च
सन्दिग्धफलमेव च । कुर्यात्—’ इति च कामन्दकः ॥ ४४

भरतः । रिक्तस्य भङ्गे मा भूदन्तं किञ्चित् फलं विजयो वैरिनिर्व्यातगन्ध फलमस्तीत्या-
शङ्क्य दमुच्यते—क्लिष्टात्मेत्यादि । क्लिष्टो दुःखित आत्मा शरीरं भृत्यश्च यस्य सः, परिमृग्य-
सम्पत् प्रार्थनीयविभूतिर्मानो संशयेऽर्थे सन्दिग्धे अर्धे यतेतापि युवं कुर्यादपि, यः पुनः
कृतार्थी भवादृशस्त्रीक्यविजयित्वात् सन्देहमारोहति सन्ध्याव्यमानविनाशे सन्दिग्धकर्मणि
प्रवर्त्तते तत्र नूनम् अवश्यं श्रीः लक्ष्मी रतिं स्थितिं प्रीतिं वा न करोति । तस्येति क्वचित्
पाठः । समत्कञ्जु मार्गेषु “तव्यानीयाः” इति कर्मणि यः ॥ ४४

अश्वत्थाम । ईशान्तरं पेश एवः अश्वत्थवर्गं सर्वत्र करेडोण करिडोह्हे. विनि धनार्थो ऽ
अभिमानो, मेहे वाङ्कि मन्तिककार्यो ङेडो करेन करन, किञ्च आपनारं ज्ञानं कृडार्थ एवः
जिडुवनडुग्री लोक वादे मन्तिककार्यो अश्वत्थ हन, तांश हरेने निष्पन्न तांशर नन्ती हाडिग
वान् । ४४

शक्यान्यदोषाणि महाफलानि

समारभेतोपनयन् समाप्तिम् ।

कर्माणि राजा विहितानुरागो

विपर्यये स्याद्वितथप्रयासः ॥ ४५

अन्वयः । राजा शक्यानि अदोषाणि महाफलानि कर्माणि समाप्तिं उपनयन् विहितानुरागः समारमेत, विपर्यये वितथप्रयासः स्यात् ॥ ४५

मङ्गिनाथः । तर्हि कुत्र प्रवर्त्ततेत्याकाङ्क्षायामाह शक्या-
नीति । राजा शक्यानि अशक्यारम्भस्य विनाशहेतुत्वादिति
भावः । अदोषाणि तत्काले उत्तरकाले वैत्यर्थः । 'तदा त्वदोष-
जननमायत्यां चैव निष्फलम्' इति शास्त्रनिषेधादित्यर्थः । महा-
फलानि बृहत्फलानि कर्माणि समाप्तिं फलपर्यन्ततामुपनयन्
विहितानुरागोऽनुरक्तजनः सन् समारमेत । विपर्यये उक्तवैपरीत्ये-
नारम्भे वितथप्रयासो निष्फलारम्भः स्यात् ॥

भरतः । तर्हि कदा विग्रहः कर्माण्य इत्याशङ्कोद्गमुच्यते—शक्यानीत्यादि । राजा
समाप्तिमुपनयन् फलान्तत्वमुपगच्छन् कर्माणि समारमेत प्रस्तुतानि कुर्याद्विग्रहेष्वेत्यथात्
यदि विहितानुरागोऽनुरक्तप्रकृतिमच्छलौ भवेत् । कौटुम्भानि ? शक्यानि कर्मानित्यथात्
अदोषाणि पर्यन्तशुद्धानि, महाफलानि बहुप्रयोजनानि । विपर्यये उक्तस्य वैपरीत्ये विरक्त-
प्रकृतिमच्छलौ राजा समाप्तिम् अकुर्वन् यदि अशक्यानि अदोषाणि निष्फलानि कर्माणि
समारमेत तदा प्रयासो वितथो निष्पा निष्फलः स्यात्, समस्तपाठे वितथाः प्रयासा यस्य
तादृशो राजा स्यात् ॥ ४५

अशुभात् । श्मांश, र्दशमाने ७ उविषाट्टे निर्दोषि एवः महाफलजनक कार्याण्यनिके
समाप्तं करिषां, अकृतिशुद्धेन अशुभानुभाजनं ह्येतां, राजानं वृद्धानिकार्षेयं अशुभं इति उच्यते ;
तांश्रं अशुभां चात्तरं करिषे (स कार्षी निष्पन्नं ह्येतां शोकं । ४६

जेतुं न शक्यो नृपतिः सुनीति-

दोषः क्षयादिः कलहे ध्रुवश्च ।

फलं न किञ्चिन्न शुभा समाप्तिः

कृतानुरागं भुवि संभ-[त्य] जारिम् ॥ ४६

अन्वयः । सुनीतिः नृपतिः जेतुं शक्यः न, कलहे क्षयादिः दोषश्च ध्रुवः, फलं किञ्चित्
अपि नास्ति, न समाप्तिः शुभा (ततो) भुवि कृतानुरागं अरिं संभज ॥ ४६

मङ्गिनाथः । विपर्यये वैपरीत्यमेव दर्शयति—जेतुमिति ।
सुनीतिर्नीतिसम्पन्नो नृपतिर्जेतुं शक्यो न । कलहे विग्रहे
क्षयादिः, आदिशब्दाद्व्ययप्रयासादिः, दोषश्च ध्रुवोऽवशम्भावी ।
फलं च किञ्चिदपि नास्ति, न समाप्तिः क्रियासमाप्तिः शुभा
कुलक्षयात् स्वन्ता न भवति । ततो भुवि कृतानुरागमनुरक्तलोक-
मरिं रामं संभज संश्लेष ॥ ४६

भरतः । कुनापि रामवियुक्ते सर्वमेतदस्तीत्याशङ्क्य दमुच्यते—जेतुमित्यादि । धृपतिः
रानीजेतुमभिभक्तुं न शक्यः, यतः सुनीतितेन सह कलहे वियुक्ते वन्मुच्ययादिर्दंभी
ध्रुवः अवश्यम्भावी, फलन्तु न किञ्चित् रत्नादिलाभश्च्यत्वात्, समानिरपि न युभा न साधो
विनाशहेतुत्वात् समानिरशक्यौ वा तत्सैन्यस्याप्यनेकत्वात्, अती भुवि ज्ञानापुरागम् अरिं
रामं सन्त्यज ॥ ४६

अभूवान् । सुनीतिञ्च वृणति त्रायके किञ्चुतेऽई जग्न कत्रा वाऽहेवे ना । तीशरं महित युक्त
करिनेल धनजन फन्न अत्रुडि अनेक गोव अवशुञ्चो । जग्न करिनेते पात्रिनेने किञ्चुदाज
लाठ नाते । कुलकर त्रिज कार्यागशादिशु वच्छन्ने षहेवे ना । जग्नते सकन णोकहे तीशरं
अभूवन्नः, अतएव सेऽई अज्ज त्रायके उज्जना कर । ४७

त्वन्मित्रनाशो निजमित्रलाभः

समेतसैन्यः स च मित्रकृच्छ्रे ।

भोग्यो वशः पश्य शरेण शत्रोः

प्रसाधितो वालिवधे न कोऽर्थः ॥ ४७

अन्वयः । शरेण वालिवधे (सति) शत्रोः कः अर्थः न प्रसाधितः ? (तथाहि) पश्य
त्वन्मित्रनाशः निजमित्रलाभः, समेतसैन्यः स च मित्रकृच्छ्रे (जातः) । भोग्यः वशः ॥ ४७

मङ्गिनाथः । किं चार्यं वालिवधादेव सर्वसामग्रीसम्पन्नो जात
इत्याह—त्वदिति । शरेणैकवाणेन वालिवधे सति शत्रोस्तद्विप-
क्षस्य रामस्य कोऽर्थो न प्रसाधितः सर्वाऽपि साधित एवेत्यर्थः ।
तथाहि—पश्य, त्वन्मित्रस्य नाशो निज आत्मोयो मित्रमेव लाभः
सुखोवाख्यः । स च एकाको न भवतीत्याह—समेतसैन्यः सेना-
समेतः, स च मित्रलाभो मित्रकृच्छ्रे जातः । कृच्छ्रोपकृतो नोप-
कारिणं जहातोति भावः । भोग्यः कार्यसिद्ध्याद्युपजीव्यो वशोऽनु-
कूलो विधेय इत्यर्थः । अतीऽपि न रामस्ते विद्याञ्च इति भावः ॥ ४७

भरतः । रामस्य सुनीतिल दशयितुमिदमुच्यते—त्वन्मित्रेत्यादि । पश्य निरूपय,
शरेण वालिवधे सति शत्रोः रामस्य कोऽर्थो न प्रसाधितः न सन्पादितः अपि तु सर्वं एव,
प्रथमं त्वन्मित्रस्य वालिनो नाशः, निजमित्रस्य सुखीवस्य लाभः प्राप्तिः, स चेति बुद्धिर्ह्यं परा-
समन्नि-मित्रस्य क्षीयत्वात्, किं वा लाभ इति कर्मणि घञ्, मित्रस्य तन्नाशेति समासः, स
च मित्ररूपी लाभः मित्रस्य रामस्य कृच्छ्रे व्यसने समेतसैन्यः भोग्यः उपजीव्यः वशोऽनु-
कूलः ॥ ४७

अश्वत्थः । वानी निवृत्त षहेवात्र परं परनिकरं शोभात्रं अज्ज त्रायके कान् कार्या समाथा
करे नाई ? (सर्वई करित्राहे) । पेश, अथवे शोभात्रं मित्र वानीरं विनाश, श्रुतीवके निज
विजंज्ञेने लाठ, सेऽई विजंज्ञेने आवात्रं विपदत्रं समने वटित्राहे (इतराः से मदेसन्न कदापि

उपकारो रामके हाङ्गिते पात्रिने ना) वस्तुतः (सहे मित्रनाथ समस्तकार्यो उपजीव्य ७ मना
अशुक्ल । ४१

लोभाङ्गयाद्वाभिगतः कपोन्द्रो

न राघवं येन भवेद्विभेदाः ।

स्थितः सतां वर्त्मनि लब्धराज्यः

प्रतिप्रियं सोऽभ्यगमच्चिकीर्षुः ॥ ४८

अन्वयः । कपोन्द्रः लोभात् भयात् वा राघवं न अभिगतः, येन विभेदाः भवेत् (चिन्त) स लब्धराज्यः, (अत एव) सतां वर्त्मनि स्थितः (सन्) अभ्यधिकं प्रतिप्रियं चिकीर्षुः—अभ्यगमत् ॥ ४८

मङ्गिनाथः । न च तं भित्वा रामं जेष्यामीत्याशङ्का कार्थ्ये-
त्याह—लोभादिति । कपोन्द्रः सुधीवो लोभाङ्गयाद्वा राघवं
नाभिगत आश्रितो येनार्थदानेनाभयदानेन वा विभेद्यः स्यात् ।
किं तु स कपोन्द्रो रामाङ्गवराज्योऽत एव सतां वर्त्मनि धर्ममार्गे
स्थितः सन्नभ्यधिकं रामकृतादधिकं प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं चिकीर्षु-
रभिगतोऽतो न भेद्य इति भावः ॥ ४८

भरतः । धनेन मित्रभेदं कृत्वा तं जेष्यामीत्याशङ्कदमुच्यते—लोभादित्यादि । सु-
सुधमीतापमानिताश्रयारी भेदा भवन्ति, तत्र कपोन्द्रः सुधीवः सम्प्रति लोभाङ्गयाद्वा राघवं
रामं नाभिगती येन लोभ्यमानो भौतो वा सन् विभेद्यो भेदाहोर्नि मितुं शक्यो वा भवेत्, “ने
त्याः शक्याहः” इति ध्येत् । स कपोन्द्रः प्राप्तराज्यः साध्याचारत्वात् सतां मार्गे धर्मो स्थितः
सन् प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं कर्तुमिच्छुः अभ्यागमन् राममभिवदतः । लब्धराज्यत्वेन निर्भीयत्वं
रामाभिगमेन निर्भयत्वं श्लोघोऽपमानयासम्भवानीकः ॥ ४८

अशुवाण । ये हेतु कपिनः शूचीव शोभते वा उदरे रामेन आश्रय ग्रहण करेन नाहे,
अतएव अर्थगने वा उरप्रवर्धने रामेन सहित ताहार, उद्रेण घटनेन असम्भव । (काऽप कुङ्कु मूत्र
शोत ७ अगमनित हहेःकेहे तेन अग्नान वार ।) तिमि रामेन सर्वावोके राम्य जात करिशा-
नेन, अतत्रां मरणप अवलघने रामकृत उपकार अपेक्षा अधिक अक्षुपकार करिते
ईक्षुक हहेः रामेन सहित मिलित हहेःशहेन । (एहे तेन असम्भव ।) ४८

फलाशिनो निर्भरकुञ्जभाजो

दिव्याङ्गनालि[न]ङ्गरसानभिन्नाः ।

न्यग्जातयो रत्नवरेरलभ्या

मुख्याः कपीनामपि नीपजा[ञ]प्याः ॥ ४९

अन्वयः । फलाग्निः निर्भरकुम्भभाजः दिव्याङ्गनालिङ्करसानभिन्नाः, (यतः) न्यर
जातयः (यत एव) रत्नवरैः अलभ्याः कपोनां सुख्याः अपि नोपजाप्याः ॥ ४८

मङ्गिनाथः । तदनुजौविनो न भेद्या इत्याह—फलेति । फला-
ग्निनो नाक्काकाङ्क्षिणो निर्भरान् कुम्भांश्च भजन्ति पानार्थं निवासार्थं
चेति तद्भाजो न सम्भृतोदकगृहार्थनइत्यर्थः । दिव्याङ्गनाना-
मालिङ्क आनिङ्गनम् । भावे घञ् । तद्रसस्य तन्मुखस्थानभिन्ना
अतो न स्त्रीप्रलोभ्या इत्यर्थः । कुतः, यतो नीचो जातिर्येषां ते
न्यगजातयस्तिर्य्यस्योऽत एव रत्नवरैरन्येरापि श्रेष्ठवस्तुभिरलोभ्या
नाकर्षणीयाः कपोनां सुख्याः कपियूथपा अपि नोपजाप्या न
भेद्याः । अतस्तद्वारापि सुषीवो न भेद्य इति भावः । अत्र साभि-
प्रायविशेषणत्वात्परिकरालङ्कारः । 'साभिप्रायविशेषणत्वं परिकरः'
इति लक्षणात् ॥ ४८

भरत । तदनुजौविनोऽपि न भेद्या इति दर्शयन्नाह—फलाग्नि इत्यादि । कपोनां
सुख्याः श्रेष्ठा हनुमन्नीलकण्ठसुदादयो न उपजाप्या न भेदं ह्यं भक्तुं न शक्या वा, यतः फला-
ग्निः मिष्टान्निरपेक्षाः, निर्भरकुम्भभाजः न सुवासितजलपासादसेविनः, दिव्याङ्गनासु योऽन-
ङ्करमः कामभोगलदनभिन्नाः न्यगजातयस्तिर्य्यगीनयः, अत एव रत्नवरैः इन्द्रनीलपद्मरागा
दिभिरपि न लभ्याः । अपिशब्दः पूर्वश्रीकापेक्षया ॥ ४८

अनुवाक । इन्वान् नील कूमल अङ्गति प्रधान प्रधान कपिगणं त्तोमात्र वने आनिने ना.
कारण ताभारा वक्रकनमात्र शोचन करे, निर्करेन कम पान करे, वनमध्ये यान वटः,
दिवाभनारङ्गरम नडिड एव नोड छाडि ; शूतत्रां देल नीलपद्मरागापि श्रेष्ठं विराड
अवने आनिने पात्रिरे न । ४२

कृताभिषेको युवराजराज्ये

सुग्रीवराजेन सुताविशेषम् ।

ताराविधेयेन कथं विकारं

तारासुतो यास्यति राक्षसार्थम् ॥

अन्वयः । ताराविधेयैकः सुग्रीवराजेन सुताविशेषं युवराजराज्ये कृताभिषेकः तारः-
सुतः कथं राक्षसार्थं विकारं यास्यति ॥ ५०

मङ्गिनाथः । अङ्गदभेदस्तु दूरापास्त इत्याह—कृतेति । तारा-
विधेयेन सुग्रीवराजेन सुताविशेषं सुतार्नार्वशेषं युवराजराज्ये
कृताभिषेकस्तारासुतोऽङ्गदः कथं राक्षसार्थं विकारं भेदं यास्यति ।
न हि स्वर्गस्थं नरकमिच्छतीति भावः ॥ ५०

भरतः । अन्धमिषपुत्रीऽङ्गदः पितृवधामर्षात् राजालीभाञ्च मिथः, अन्धेऽपि कपय-
स्तस्मिन्का एवेत्याशब्दे दमुष्यते—कृतेत्यादि । तारासुतोऽङ्गदः कथं राक्षसार्थं राक्षस-
हंतुर्कं राक्षसप्रतीत्यर्थे वा विकारं भेदं यास्मति ? यतः सुताविशेषं यथा स्नातया सुवीरराजेन
युवराजराज्ये कृताभिषेकः । कौहमेन सुवीरराजेन ?—ताराविशेषेन ताराचित्तानुवर्तिना ;
एतेन स्वमैत्र्यत्वात् सुवीरवायसतया मातुरधीनत्वाच्चाभिद्य एवायमिति दाढ्यं प्रतिपादितं,
सुतोऽविशेषी यन्नेत्यभिषेकं क्रियाविशेषार्थं, ममैवायं पुत्री न वालिनः इत्येवं रूपेणेत्यर्थः ।
'विधेयो विनययाही'त्वमरः । "अर्धोऽभिधेयि शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने निरुत्तौ
च विधेयि च प्रवर्तते" ॥ ५०

अशूबात् । शूबीव वालि-पत्नी तारां चिदाशुषर्त्तो, तिमि तारां पूज्य अन्ननटक अण्डा-
निर्दिष्टेनैव युवराजपत्ने अतिविष्ट कर्त्तव्याऽह्नेन, शूत्ररां अन्न कि अन्न राक्षसेन विधि
विकारं शीघ्रं हरेत्वे ? । (अर्धवानी देह्या कर्त्तव्या नन्नक वाहेते जाहे न) । ५०

पश्यामि रामादधिकं समं वा

नान्यं विरोधे यमुपाश्रयेम ।

दत्त्वा वरं सानुशयः स्वयन्मू-

रिन्द्रादयः पूर्वतरं विरुद्धाः ॥ ५१

अन्वयः । रामात् अधिकं समं वा अन्यं न पश्यामि, विरोधे यम् उपाश्रयेम । स्वयन्मूः
वरं दत्त्वा सानुशयः, इन्द्रादयस्तु पूर्वतरं विरुद्धाः ॥ ५१

मङ्गनाथः । न च रामे ऋषे कश्चिदस्माकं शरणमित्वाह -
पश्यामीति । रामादधिकं समं वाऽन्यं पुरुषधौरियं न पश्यामि,
विरोधे रामविग्रहं यमुपाश्रयेम । सन्भावनायां संप्रप्रे क्षिब्ध् ।
स्वयन्मूर्त्रं ह्या तव वरं दत्त्वा सानुशयोऽकार्यं कृतं मयीति पश्चा-
त्ततः । इन्द्रादयस्तु पूर्वतरं ततः प्रागेव विरुद्धाः । अतो रामविरोधे
सर्वलोकविरोधिनामस्माकं शरणमेव शरणमिति भावः ॥ ५१

भरतः । अन्धमाश्रित्य रामं जीष्वामीत्येदमुष्यते—पश्यामीत्यादि । रामादधिकं देहं
समं तुल्यं वा अन्यं न पश्यामि, विरोधे विग्रहनिमित्तं यम् उपाश्रयेम आश्रयं गच्छेन,
"विधिनिमन्त्रणा" इत्यादिना संप्रप्रे खी । तर्हि देवा एवाश्रयनामित्यत आह—स्वयन्मूः ब्रह्मा
वरं दत्त्वा सानुशयः पश्चात्तापान्वितः किमिदमकार्यं मया कृतमिति । अन्ये इन्द्रादयो
देवाः पूर्वकालमेव विरुद्धा व्यरीषयन्त ॥ ५१

अशूबात् । शूक उपाश्रित्य हरेत्वेन वाहाके आश्रयं कर्त्तव्यं वा, रात्रि अपेक्ष्य अधिकवलात्
किंवा रात्रेण तुला एवम अन्न कोनल लोके मेधिते पाई ना । ब्रह्मा त्वांवाके वरं श्रिया
एवम (हां कि मर्त्तनाश कर्त्तव्याय बलिना) अशूतापं करेन । ईश्वरानिषेधनगतं तारां अति
पूर्वेरे विरोधी । ५१

दुर्गाश्रितानां बहुनापि नास्ति [राजन्]

कालेन पार्श्विग्रहणादिहेतुः ।

दुर्गोपरोधं न च कुर्वतोऽस्ति

शत्रोश्चिरेणापि दशास्य हानिः ॥ ५२

अन्वयः । दुर्गाश्रितानां बहुनापि कालेन पार्श्विग्रहणादिहेतुः न अस्ति । दुर्गोपरोधं कुर्वतः शत्रोश्चिरेणापि हानिः (हे) दशास्य ! न अस्ति ॥ ५२

मन्त्रिनाथः । दुर्गबलं च न किञ्चिदत्रोपयुज्यत इत्याह—
दुर्गेति । दुर्गाश्रितानामस्माकं परोपरोधे बहुनापि कालेन पार्श्वि-
ग्रहणादिहेतुस्तत्कारो नास्ति । रामस्य कः पार्श्विग्रहः इति
भावः । तस्मा भूत् । अत्र दुर्गोपरोधं कुर्वतः शत्रो रामस्य चिरे-
णापि हानिरुपघातश्च हे दशास्य ! नास्त्येव । रामस्य दुर्गापरोधुः
को वा वारयितेति भावः ॥ ५२

भरतः । दुर्गमाश्रित्य रामं वधयिष्यामिः इत्येतेदमुच्यते—दुर्गाश्रितानामित्यादि । हे
राजन् ! हे दशास्य ! दुर्गमाश्रितानामपि अस्माकं बहुनापि कालेन पार्श्विग्रहणमित्येवमादि-
भ्यो हेतुरपि नास्ति तथादुर्गाश्रितानामपि अथ एव । यद्वा दुर्गाश्रितानामपि अस्माकं
पार्श्विग्रहणादिहेतुका हानिरवश्यं बहुनापि कालेन भविष्यति जगद्द्विजादस्माकमस्मिन्नवसरं
पन्थेऽपि पार्श्विग्रहादयो हानि करिष्यन्तीत्यर्थः । “पार्श्विः स्यात् दुर्गमस्त्रियाम् ।” “स्त्रिया
इयोः सैव्यपृष्ठे पादयाहे धनेऽपि च”ति कौषः । अथदुर्गोपरोधं कुर्वतस्तु शत्रोश्चिरेणापि
कालेन न हानिर्नापचयो भविष्यति, अथदतिरिक्तस्य तर्हिरिषीऽसत्त्वान् । अतो दुर्गाश्रयो-
पि न युज्यते ॥ ५२

अशुभान् । महाशत्रुः । त्रिरकालं दुर्गाश्रितेण धाकिलेण आश्रितेण पन्थां नृकं निवारण
प्राप्त्यकारो केश नाहे, किञ्च नृकं त्रिरकालं आश्रितेण दुर्गे अशुभेण करिष्या धाकिलेण प्राश-
नत्र कान्शानि नाहे । (काश्रुण समस्तु ७१९ आश्रितेण नृकं, आश्रितेण त्रिर ३०९ केश नृक
।हे) । ५२

शस्त्रं तरुर्वीधरमम्बु पानं

वृत्तिः फलैर्नी गजवाजिनाथ्यः ।

राष्ट्रं न पश्चान्न जनोऽभिरक्ष्यः

किं दुःस्थमाचक्षु भवेत्परेषाम् ॥ ५३

अन्वयः । तरुर्वीधरं शस्त्रं, अम्बु पानं, फलैः वृत्तिः, गजवाजिनाथ्यः नो पश्चात् राष्ट्रं
न, (अथ एव) अभिरक्ष्यः जनो न, परेषां दुःस्थं किं (अस्ति) ? आचक्षु ॥ ५३

मङ्गिनाथः । हान्यभावमेवाह-शस्त्रमिति । तरवस्योर्वीधराश्च ।
 “जातिरप्राणिनाम्” इति इन्द्रैकवङ्गावः । तदेव शस्त्रं न धनुः-
 खड्गः । अश्वु जलमेव पोयत इति पानं पेयं न क्षीरादि । फले-
 रेव वृत्तिर्जीवनं न ब्रौह्मिवादि । गजवाजिनार्यस्तु नो न सन्त्येव ।
 पद्याद्राष्ट्रं न अत एवाभिरक्ष्यो जनोऽपि न । परेषामस्मद्विषां
 दुःस्थं दुःखस्थं किमस्ति, आचक्ष ॥ ५३

मरणः । चिरेण युद्धोपयोगिनी वस्तुनः क्षयाफेषामपि कथं न हानिगित्येदमुच्यते—
 गन्धमित्यादि । तर्कवर्धरं वक्ष्यते सर्वेषां सुग्रीवादीनां शस्त्रं न खड्गादि, तरवश्च सर्वे
 धराश्चेते समाहारकम्, अप्राणिजातित्वान् समाहारः इति परः । शस्यते इत्यते अनेमिति
 एतत् । उशस्त्रं वधे “वासु” इति वः । अश्वु जलं पानं पेयं न मद्यादि । पीयत इदमिति
 कर्मणि अणट् । फलेषु वृत्तिर्जीविका नौदनादिभिः, हस्तिगोऽद्याः स्त्रियश्च न सन्ति अतः
 परैरमात्रत्वान्निधित्वा, राष्ट्रं देशोऽपि न पद्यादस्ति अत एव अत्रस्थो जनोऽपि रक्षणीयो
 नास्ति यदर्थं देशगमनं स्यात् । एवं सति परेषां सुग्रीवादीनां किं दुःस्थं भवेत तत् आचक्ष
 कथय । एतद्विपरोतमस्माकं सर्वमिति भावः ॥ ५३

असूवादि । अरुणकेशर अश्व वृक्ष ० अश्वुर, पानोत्र केवलं जल, एतदेव जीविका, इच्छी अथ
 पात्रो किच्छे नाहे, पक्षांश्च रात्रा नाहे, अश्वशत्रुवर्गीयः लोकः ० नाहे, उवे वन पथि, एते मङ्ग-
 लणेर किं दुःस्थं वा अस्तं इहेते पात्रे । ००

सन्धानमेवास्तु परेण तस्मा-

न्नान्योऽभ्युपायोऽस्ति निरूप्यमाणः ।

नूनं विसन्धौ त्वयि सर्वमेत-

न्नेष्यन्ति नाशं कपयोऽचिरेण ॥५४॥

अन्वयः । तस्मात् परेण ते सन्धानम् एव अस्तु, निरूप्यमाणः अन्यः अभ्युपायः न अस्ति,
 इयि विसन्धौ (मति) एतत् सर्वं नूनम् कपयः अचिरेण नाशं नेष्यन्ति ॥ ५४

भरतः । सन्धानमित्यादि । तस्मात् पूर्वोक्तकारणात् परेण रामेण सह तवसन्धिरैव भवतु
 निरूप्यमाणः चिन्त्यमानीऽन्योऽभ्युपायो नास्ति, त्वयि विसन्धौ सन्धिसन्धुषां च सति एतत् स-
 न्धानादिकं कपयोऽचिरेणैव कालेन नाशं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति ॥ ५४

असूवादि । अथैव प्रार्थना करि. रामेण सह तवसन्धिरेव भवतु । अथैव चिन्त्य
 कपिलाय देहा उभय परित्राणेर अश्व उपाय नाहे । अथैव मति ना करिने ए वानरगण
 शक्तिरे ए ममच्छे नहे करिरे ००

विभौषणोक्तं बहु मन्यमानः

प्रोन्नम्य देहं परिणामनस्रम् ।

खलहलिर्वाहं ककम्प्रा

मातामहो रावणमित्युवाच ॥ ५५

अन्वयः । (अथ) विभीषणोक्तं बहु मन्यमानः परिणामनवं देहं प्रीक्ष्य खलहलिः
वाहककम्पमूर्धा मातामहः रावणं इति उवाच ॥ ५५

मङ्गिनाथः । विभोषणेति । अथ विभोषणोक्तं बहु मन्यमानो
गुरुकुर्वन् परिणामनम् जरावनतं देहं प्रीक्ष्य प्रयत्नेनोन्म्य
खलहलिखलहलोको वाहकं पृथ्वन् । मनोभादित्वात् वुञ् ।
तेन कम्पमूर्धा मातामहो मातुः पिता माखवान् । “पितृव्यमातुल-
मातामहपितामहाः” इति निपातनात् साधुः । इति वक्ष्यमाण-
मुवाच ॥ ५५

भरतः । विभीषणोक्तमित्यादि । विभीषणस्य उक्तं वाक्यं बहु मन्यमानः श्राद्धमानी
मातामहो माखवान् देहं प्रीक्ष्य उत्क्षिप्य रावणमिति वक्ष्यमाणमुवाच । कौह्यं देहं ?—
परिणामनवं वयसः परिणामाहाहंकारमनशीलम् । स कौह्यः ? खलहलिः दीप्तो-
त्तेपात् खलहन्वो वलिर्जराग्र्यं चर्म यस्य सः । “वलिखामरदष्टे स्यात् जरसा ग्र्यचर्मणि ।”
वाहकेन हहलेन कम्पः कम्पनशीलो मूर्धा मस्तको यस्य सः । “नमिकम्पिभ्यां हिंसदीप”
इत्यादिना रः । कम्पमूर्धिति पाठे कम्पे इति कम्पः पचादित्वादन । हहल
भावी वाहकं “किंकारसङ्घे” इति कण् “चित्ते त्रि”रिति त्रिः, मातुः पितृव्यर्थे मातृपितृभ्यां
तत्पितरि डामहोऽभिधानात् ॥ ५५

अनुवाच । विभीषणस्य कथांशुनि सप्रत वने करारं उवाच नत मेह वृत्सकारे उन्नत
कविश्री । (अर्थात् वसिष्ठा) गालेऽत्र निधिनं चर्षुंशुनि वृत्त-इत् ७ वृत्तानिः ते एवः वाहः त्रिः कन-
नस्य कौपाइते कौपाइत् ७ मातामह (मातावान्) रावणके अत्रः उक्तोक्तंशुनि वलिः उक्तं शि-
लेन । ६६

एकः पदातिः पुरुषो धनुष्मान्

योऽनेकमायानि वियद्गतानि ।

रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्दीत्

का तत्र वो मानुषमात्रवार्त्ता[शङ्का] ॥५६

अन्वयः । यः एकः पदातिः धनुष्मान् (सन्) अनेकमायानि वियद्गतानि चतुर्दश
सहस्राणि चार्दीत्, तत्र वः का मानुषमात्रवार्त्ता ? ॥ ५६

मङ्गिनाथः । एक इति । यो राम एकः एकाकी, पदातिः
पादचारो भ्रूमण्ड इत्यर्थः । धनुष्मान् धनुरेकायुधः सन् । अनेका
माया येषां तानि वियद्गतानि श्वेचराणि चतुर्दश रक्षःसहस्राण्यार्दी-

दवधोत् । अर्दं हिंसायाम् लुडि सिचि “इट ईटि” इति सलोपः ।
अजादित्वाद्दृष्टिः । तत्तस्मादत्र रामे वो युष्माकं मनुषमाच-
वार्त्ता का मनुष्यत्वशङ्कापि कुत इत्यर्थः ॥ ५६

भरतः । एक इत्यादि । धी रामो राक्षसानां चतुर्दशसङ्खाधि चार्दीत् जघान, तत्र
वो युष्माकं का मनुष्यमात्रशङ्का, मनुष्योऽयमिति की वितर्कः ? नैवेत्यर्थः । कौटुम्भः ? एकः
असङ्घायः, तत्रापि पदातिः न इत्यत्राद्याकृद्, पुरुषः मनुष्यः न देवादिः, धनुष्यान् धनुर्मात्रा-
युधः । रक्षांसि कौटुम्भानि ?—अनेकमायानि बहुकपटयुक्तानि, विषद्वगतानि आकाशे
स्थितत्वात् इत्युक्तशङ्कानि, सहस्रशब्दस्यासंख्यमात्रवाचित्वेऽपि परम्परया मुक्त्वादिनीरुन्दि-
शितत्वात् वा इत्यनेकमन्तं चतुर्दशसङ्खाधिरक्षररक्षांसि चार्दीत् इत्यर्थः ॥ ५६

अश्रुवाप । यिनि एकाको गोमचारो गुरुव, (माश्रुव, मेवता नदरे) एकमात्र श्रुः वाश्रु
कश्चिन्ना अनेकमाश्रुविनाशिन गुरुचारो चतुर्दशसङ्खराक्षस वध करिशाहेन, सेहे रामे तोमा-
पेन मावाञ्च माश्रुव दूष्कि किरणे अश्रिल ? । ६७

ब्रह्मर्षिभिर्नूनमयं सदेवैः

सन्तापिते रात्रिचरक्षयाय ।

नराकृतिर्वानरसैन्यशाली

जगत्यज्यो विहितोऽभ्युपायः ॥ ५७

अन्वयः । अयं सन्तापितैः सदेवैः ब्रह्मर्षिभिः रात्रिचरक्षयाय जगति विहितः नराकृतिः
वानरसैन्यशाली अज्यः अभ्युपायः नूनम् ॥ ५७

मज्जिनायः । तर्हि कोऽसावत आह—ब्रह्मेति । अयं सन्ता-
पितैः सदेवैर्ब्रह्मर्षिर्भावांसि सहादाभिः रात्रिचरक्षयाय राक्षसनाशाय
जगति विहितः कश्चितो नराकृतिर्मानुषाकारो वानरसैन्यशाली
अज्यो जेतुमशक्यः । “अज्यज्यो शक्यार्थे” इति निपातनात्
साधु । अभ्युपायः कोऽपि दिव्यः साधनविशेषो नूनम् ॥ ५७

भरतः । यदि न मनुष्यमात्रं तर्हि कौटुम्भोऽयमित्यस्य मेद उच्यते—ब्रह्मर्षिरित्यादि ।
ब्रह्मर्षिभिर्दिव्यशक्त्यादिभिः रात्रिचरक्षां राक्षसानां क्षयाय नाशाय नूनमर्थं रामोऽभ्युपायी
विहितः ज्ञतः । कौटुम्भः ? सदेवैः देवतासहितैः, सन्तापितैः पौकितैस्त्वयैत्यर्थात्, उपाय-
निधाने बीजमिदम् । कौटुम्भः ? नराकृतिः मनुष्यरूपी देवविशेषः वानरसैन्ये न युक्तः श्रीभ-
मान इति विद्यासागरः । जगति अज्यः जेतुं न शक्यः ॥ ५७ ।

अश्रुवाप । तोमा कर्तृक उरुगोष्ठित मेवता ७ ब्रह्मर्षिगण निष्कण्ठे राक्षसवधनक्षत्रेण निमित्त
पुत्रिनीते एहे शश्रुवाश्री वानरसेनसङ्गमन्त्रे ब्रह्मके अजेन राक्षसवधेन उपाय विधान करिशा-
रेन । ६९

वज्रावपा[भिधा]तैरविरुग्णमूर्त्तैः

फेनैर्जलानामसुरस्य मूर्ध्नः ।

चकार भेदं मृदुभिर्महेन्द्रो

यथा तथैतत्किमपीति बोध्यम् ॥ ५८

अन्वयः । महेन्द्रः वज्रावपातैः अविरुग्णमूर्त्तैः असुरस्य मूर्ध्नः मृदुभिः जलानां फेनैः भेदं यथा चकार, तथा द्रष्टव्यं किम् अपि इति बोध्यम् ॥ ५८

मङ्गिनाथः । पुनर्दिव्यमेवाह—वक्ष्येति । महेन्द्रो वज्रावपातैर्वज्रायुधप्रहारैरविरुग्णमूर्त्तैरभिवरूपस्य असुरस्य नमुचेमूर्ध्नः मृदुभिर्जलानां फेनैर्हृच्छीरैर्भेदं यथा चकार तथैतदपि किमपि दिव्यमवाच्यं वस्त्विति बोध्यं ज्ञेयम् ॥ ५८

भरतः । इदृशैर्विधप्रकारी देवानामिति दम्भयितुमिदमुच्यते—वज्रं तथादि । वज्राभिसातैरपि अविरुग्णमूर्त्तैः अभिप्रावयवस्य असुरस्य नमुचिनाथः सम्पत्तिनी मूर्ध्नो मक्षकस्य भेदं हृदं मृदुभिरपि जलानां फेनैर्महेन्द्रचकार यथा, तथा इदमपि नराज्ञाति वस्तु देवानामपि बोध्यं ज्ञेयं भवन्नित्यर्थात् ॥ ५८

अनुवाद । वेमन वज्रप्रशःत्रो अविकृतमूर्त्तिं नमूचि अशत्रेर शत्रुक इत्य अति कोमल जलकेन धात्रो छिन्न करिष्राहिलेन, महेन्द्रो एते त्राम अगूर्क निधा वल्ल, इहा निगद्य कानिःव । १८

क्व स्त्रीविष-[स]ह्याः करजाः क्व वक्षी

दैत्यस्य शैलेन्द्रशिलाविशालम् ।

सम्पश्यतेतद् द्युस[ष]दां सुनीतं

विभेद तैस्तन्नरसिंहमूर्त्तिः ॥ ५९

अन्वयः । (क्विच) स्त्रीविषह्याः करजाः क्व ? शैलेन्द्रशिलाविशालं दैत्यस्य वचः क्व ? नरसिंहमूर्त्तिः तैः तत् वचः विभेद । एतद्दुसदां सुनीतं सम्पश्यत ॥ ५९

मङ्गिनाथः । ज्ञेति । किञ्च स्त्रीभिर्विषह्याः सुसहाः सुखकराः करजा नखाः क्व । शैलेन्द्रशिलाविशालं तद्वत्कठोरमित्यर्थः । दैत्यस्य हिरण्यकशिपोर्वचः क्व । नरसिंहमूर्त्तिभगवांस्त्रीर्नखैस्तद्वक्षी विभेद विदारयामास । एतद्दुसदां देवानां सुनीतं सुनयम् । भावे ज्ञाः । सम्पश्यत । तस्माद्रामेऽपि न मानुषबुद्धिः कार्य्येति भावः ॥ ५९

भरतः । क्व स्त्रीत्यादि । क्व स्त्रीभिरपि विशिष्याकटेन सीदं शब्दाः करजा नखाः

क ? दैव्यस्य हिरण्यकशिपीः शैलेन्द्रशिलावहिसालं वचस्य क ? अत्यन्तसम्भवे ज्ञापयन् ।
तथापि सुवदं देवानामेतत् सुनीतं सुनयं द्युयं पश्यतः, यतसैः करजैस्तदधी नरसिंहमूर्तिः
देवो विमिह, तदन्तनुष्योऽपि राचमान् जनिष्यतीति भावः । दिनैरपत्यमिति “वाङ्माद्यतो-
ऽव्याकदेः” इत्यादिना गर्गादित्वात् ष्यः ॥ ५८

अमूवाप । कोऽथारं नमनीश्वरप्रण नव ? आरं पर्युठराजनिनाव९ कठोरं हिरण्यकशिपुत्र
वकःशूनहे वा कोऽथार ? नरसिंहमूर्तिं नारायण सेहे नववांग सेहे कठिन वकः विनीर्ण करिग्रा-
हिलेन । अठएव शेष, शेषगणेर नोति केसन शम्भर । ७०

प्रमादवांस्त्वं क्षतधर्मवर्त्मा

गतो मुनीनामपि शत्रुभावम् ।

कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत्

कुरुष्व राजेन्द्र विभीषणोक्तम् ॥ ६०

अन्वयः (हे) राजेन्द्र ! त्वं प्रमादवान् (क्षत एव) क्षतधर्मवर्त्मा (क्षत एव) मुनी-
नामपि शत्रुभावं गतः । कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत्, विभीषणोक्तं कुरुष्व ॥ ६०

मङ्गलनाथः । फलितमाह - प्रमादेति । हे राजेन्द्र ! त्वं प्रमाद-
वान् प्रमत्तः, क्षत एव क्षतधर्मवर्त्मा हतधर्ममार्गः, क्षत एव मुनीना-
मपि शत्रुभावं गतः । कुलस्य शान्तिं क्षेमं बहु मन्यसे चेद्-विभी-
षणोक्तं कुरुष्व ॥ ६०

भरतः । प्रमादवानित्यादि । हे राजेन्द्र ! कुलस्य शान्तिं कस्यार्थं त्वं चेत् यदि बहु
मन्यसे तदा विभीषणोक्तं कुरुष्व । कौटिल्यम् ? प्रमादवान् असावधानस्यक्षतधर्मपथी-
ऽजितेन्द्रियत्वात् मुनीनां समदर्शिनामपि शत्रुत्वं प्राप्तः । यदैव देवैरुपायेन हिरण्यकशिपु-
प्रभृतयोऽपि हन्यन्ते अ तदा प्रमादिनस्य कथं रथा स्यादिति भावः ॥ ६०

अमूवाप । महाराज ! धूमि पागल हरेरा धम्ममार्ग नहे करारं प्रमनो मुनिगणेर७ नक
हरेरा पडिप्राह । धमि वःणेर प्रमन करारं भाग मने कर, ताश हरेणे विठोवण वाश वने,
ताशहे कर । ७०

घोषिण तेन प्रतिलब्ध [बहु]संज्ञो

निद्राविलासः श्रुतकार्यसारः ।

स्फुर्जन्[स्फुरद्] घनः साम्बरिवान्तरिक्षे

वाक्यं ततोऽभाषत कुम्भकर्णः ॥ ६१

अन्वयः । ततः तेन घोषिण प्रतिलब्धसंज्ञः निद्राविलासः कुम्भकर्णः श्रुतकार्यसारः
(सन्) साम्बरिषे साम्बुः घन इव स्फुर्जन् वाक्यम् अभाषत ॥ ६१

मङ्गिनाथः। घोषेणेति । ततो माख्यवहाक्यानन्तरं तेन घोषेण विभाषणादिकण्ठघोषेण प्रतिलम्बसंज्ञः प्राप्तबोधो निद्राविलासः कुम्भकर्णः श्रुतकार्यसारो माख्यवदादिमुखेन ज्ञातवृत्तान्तः सन्नन्तरित्ते साम्बघनो मेघ इव स्फूर्जन् गर्जन् वाक्यमभाषत ॥ ६१

भरतः । घोषेणेत्यादि । मातामहवचनानन्तरं कुम्भकर्णो वाक्यं वक्ष्यमाणम् अभाषत उक्तवान्, सजलो मेघ इव अन्तरित्ते स्फूर्जन् अत्युच्चत्वादासनस्यान्तरिचतुल्यत्वाद्वा, तेन प्रहसतिभीषणमातामहानां घोषेण शब्देन प्रतिलम्बसंज्ञः विबुधः अत एव निद्राविलासः निद्रया कलुषीकृतवपुः श्रुतकार्यसारः अवगतकार्यसारः ॥ ६१

अभूवाव । जाग्रत पर तस्यै कर्तृक्षनि अवपे निद्रा उच्च हृद्येण निद्राविमनःपेन कर्तृणा विवर्ण अवगत इहेण दूष्टकर्ण आकारेण सजपूर्ण मेघेण छात्र श्वर्षोरवरे परवर्षो कथाश्रुति वनिष्ठे नाशिनः । ७१

क्रियासमारम्भगतोऽभ्युपायो

नृद्रव्यसम्पत् सहदेशकाला ।

विपत्प्रतीकारयुतार्थसिद्धि-

मन्त्राङ्गमेतानि वदन्ति पञ्च ॥ ६२

अन्वयः । क्रियासमारम्भगतः अभ्युपायः, सहदेशकाला नृद्रव्यसम्पत् विपत्प्रतीकारयुता अर्थसिद्धिः एतानि पञ्च मन्त्राङ्गं वदन्ति ॥ ६२

मङ्गिनाथः । क्रियेति । क्रियासमारम्भगतः अभ्युपायः कर्मणा-मारम्भोपायः, सहदेशकाला नृद्रव्यसम्पत् पुरुषद्रव्यसम्पत्सर्देशकालौ चेत्यर्थः । विपत्प्रतीकारयुता अर्थसिद्धिः, विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेत्यर्थः । एतानि पञ्च मन्त्राङ्गं वदन्ति ॥ ६२

भरतः । मन्त्राणां विना कथनमयुक्तमिति साङ्गं मन्त्रमुपदिशति—क्रियेत्यादि । एतानि पञ्च मन्त्राङ्गं वदन्ति नीतिविद्ः, क्रियाणां दुर्गादिकर्मणां यः समारम्भस्तदगतस्तस्मिन्मन्त्रो योऽभ्युपायः येन अमारम्भो भवतीत्येकमङ्गं नृणां मनुष्याणां द्रव्याणाञ्च सम्पदिति द्वितीयं, इत्योः सहकथनं परस्परोपयोगसूचनां सहदेशकाला देशकालाभ्यां सञ्चिता सम्पदित्यन्वयः । तेन यस्मिन् देशे यस्मिन् काले च सिद्धिसिद्धयविशिष्टं तृतीयम् । अत्र सहवचनं धीम-वाङ्मन्त्रवचनं अनुष्ठीयमानानां कर्मणां या विपत् तस्या यः प्रतिकारः तेन युक्ते सति चतुर्थम् । अथ कार्यस्य सिद्धिरिति पञ्चमं, मन्त्राङ्गमित्येकवचनेन लिखितानामिदामङ्गत्वं न तु प्रत्येकमिति सूच्यते, सामान्यविशेषभावः इत्यन्वये ॥ ६२

अभूवाव । मन्त्राणां विना उपनेन नृणां, अहेजन्त अत्रे मन्त्रा वनिष्ठेन । कार्य आशङ्कत उपाय, लोक ७ जय मन्त्र, लोका-काग विज्ञान, विपत्-प्रतिकार एव कर्षासिद्धि, पञ्चमेण एहे पाँठैके मन्त्राणां अत्र वनिष्ठा निर्दिष्ट करेन । ७२

वि[न]निश्चितार्थं समयं न [च]देशं ।
 क्रियाभुपायादिषु योऽतियायात् ।
 स प्राप्नुयान्मन्त्रफलं न मानै
 काले विपन्ने क्षणदाचरेन्द्र ! ॥ ६३

‘अन्वयः । यः क्रियाभुपायादिषु विनिश्चितार्थं समयं देशं च न चतियायात्, सः मन्त्रफलं प्राप्नुयात् । (हे) क्षणदाचरेन्द्र ! मानी काले विपन्ने (सति) न (प्राप्नोति) ॥ ६३

मञ्जिनाथः । एवं मन्त्राङ्गाख्यक्ता मन्त्रमाह—विनिश्चितेत्यादि । या राजा क्रियाभुपायादिषु चतुर्ष्वङ्गेषु विषये विनिश्चितः सर्वथा भवन्तीति निर्णीतोऽर्थः प्रयोजनं यास्मिन्सं समयं कालं देशं च नातियायात् योग्यदेशकालाख्याङ्गानःतक्रमेण कर्त्तारम्भादिकं कुर्यादित्यर्थः, स मन्त्रफलं कार्यसिद्धिं प्राप्नुयात् । हे क्षणदाचरेन्द्र ! मानी अहङ्कारो काले विपन्नेऽतिपन्ने सति न प्राप्नोति ॥ ६३

भरतः । न निश्चितार्थमित्यादि । क्रियःभुपायादिषु मध्ये निश्चितार्थं निश्चितोऽर्थोऽवश्यं मिध्यति यस्मिन् समये काले देशे च तादृशं समयं कालं देशं च यो जिगीषुर्नातियायात् नातिक्रामेत्, हे राक्षसेन्द्र ! स एव मन्त्रफलमर्थसिद्धिं प्राप्नुयात् न पुनर्मानी भवादृशः काले विपन्नेऽतिक्रान्ते सति प्राप्नोति । यदेव सीताहरणं कर्त्तुमिष्टं तदेव मन्त्रेण युक्ता, मानित्वात् क्रत्वा सम्प्रति किं मन्त्रेण साध्यमिति भावः ॥ ६३

अनुवाक । ये राजा जिज्ञासुश्चर उपायं अङ्गुष्ठिर्निर्दिष्टे देव-काले न अतिक्रम करेन तिमिहे मञ्जुगार कल (कार्पासिकि) नात् करेन । हे शकसेचर ! यिनि (तोमार क्राय प्र यमानौ) तिमि मञ्जुकल आत् ह न ना । अतिमाने मयर् अतिक्रम करिणे मञ्जुकल पांशुर्न पार ना । ७७ ।

श्रौण्यां त्यजेन्मध्यगतोऽपि भानुः
 शैत्यं निशायामथवा हिमांशुः ।
 अनर्थमूलं भुवनावमानौ ।
 मन्ये न मानं पिशिताशिनाथ ! ॥ ६४

अन्वयः । मध्यगतः अपि भानुः श्रौण्यां त्यजेत्, अथवा हिमांशुः निशयां शैत्यं त्यजेत् । (हे) पिशिताशिनाथ ! भुवनावमानौ अनर्थमूलम् अपि मानं न त्यजेत् (इति) मन्वे ॥ ६४

मञ्जिनाथः । मानी मानमेवेच्छति न फलमिति चेत् सत्यमित्याह—श्रौण्यामिति । मध्यगती मध्याङ्गगतो भानुरीश्यां

त्यजेत्, अथवा हिमांशुनिशायां शैत्यं त्यजेत् । हे पिशिताश्रिनाथ
राक्षसेन्द्र ! भुवनावमानो लांकातिरस्कारो मानो अनर्थमूलं
सर्वानर्थबोजमपि मानं न त्यजेदिति मन्ये जानामि ॥ ६४

भरतः । शौण्डिमित्यादिं हे पिशिताश्रिनाथ ! राक्षसानाभीश्वर ! भानुर्नभोमध्ये
गतोऽपि मध्याह्नस्त्रिःशोऽपि वा उष्णतां त्यजेत्, अथवा हिमांशुयन्त्री निशायामपि शीतलं
त्यजेत् । सन्धावने स्त्री । कश्चिद्देवमपि सन्धाव्यते, न तु भुवनावमानो गगदवन्नाश्रीलो
महादृशः अनर्थस्य मूलं कारणं त्यजेदित्यहं मन्ये । एतेन सम्प्रत्यपि सीतासमर्पणादिव रक्षा,
तत्र त्वया मानिना कदापि न कार्यमिति भावः । भुवनान्धवमन्वत इति यद्वादिलान् षिन्
भुवनान्धवमन्तुं शीलं यद्येति परः ॥ ६४

अशुश्राव । हे शोकसेन ! यथाहर्षात् उक्ता तांशु करिते पात्रेन, किंवा शूनात्
उत्तमोत्ते शीतलता तांशु करिते पात्रेन, किञ्च अपि मने करि, तेषामत्र श्रां उग-
पीडक अतिमानो, किञ्चुतेहे मरुत अनर्थेन मूल अतिमान तांशु करिते पात्रे ना । ७४

तथापि वक्तुं प्रसभं यतन्ते
यन्मद्विधाः सिद्धिमभीप्सवस्त्वाम्
विलोमचेष्टं विहितापं [व] ह] हासाः
परैर्हि तत् स्नेहमयैस्तमोभिः ॥ ६५

अन्वयः । तथापि सिद्धिम् अभीप्सवः मद्विधाः परैः विहितापहासाः विलोमचेष्टं त्वां
वक्तुं प्रसभं यतन्ते (इति) यत् तत् स्नेहमयैः तमोभिः (उवाचः) हि ॥ ६५

मञ्जिनाथः । तर्हि तूष्णो भूयतां किमनेन कण्ठशोषणेनेत्या-
शङ्क्यह—तथापीति । तथापि ज्ञात्वापि सिद्धिमभ्युदयमभीप्सवः
प्रेम्णवो मद्दिवा मादृशा आताः परैर्मूर्खैर्विहितापहासा अपहास्य-
माना अपि विलोमचेष्टं विरुद्धप्रवृत्तिमनर्थप्रवृत्तं त्वं वक्तुं हित-
मुपदष्टुं प्रसभ वलाद्यतन्ते इति यत्, तत् स्नेहमयैस्तमोभिर्हता
इति हेतोः रत्यर्थः । न म्द्विधाः स्वजनहानिं संहन्त इति भावः ॥ ६५

भरतः । तथापोत्यादि । यद्यपि त्वमेवविधस्तथापि कार्यस्य सिद्धिं प्राप्तुमिच्छन्ती मद्विधा
विभोषणादयः परैः अशुदक्तावन्नापरैः प्रहस्तादिभिः शत्रुभिर्वा विहितावहासाः ज्ञतोप-
हासा अपि सन्तः, विलोमचेष्टं प्रतिकूलकारिणं त्वां प्रसभं वलाद्वक्तुं यत् यतन्ते तत् स्नेह-
मयैः स्नेहरूपैस्तमोभिरज्ञानैर्हेतुभिरुत्, स्नेहादेवमपि त्वां वक्तुं यतन्ते इत्यर्थः । यथा यतो
वक्तुं यतन्ते तस्मान् स्नेहमयैस्तमोभिरुपलक्षिता इत्यर्थः । हिमशब्दोऽवधारणे । पादपूर्णे
इत्यन्ये ॥ ६५

अशुश्राव । तांशु इहेनो कार्यासिद्धिर्थांशु आत्र श्रां वाक्वेत्ता ये पूर्व अहस्तापि

उपशान्त इति वाच्यं अत्रापि घटोर्हेतु उच्यते, ततोऽपि हि उच्यते नित्यं ननु पूर्वकं च
कत्र, ननु अत्र चानिहेतुं कारणं । ७६

क्रूराः क्रिया ग्राम्यमुखेषु सङ्गः

पुण्यस्य यः संक्षयहेतुरुक्तः ।

निषेवितोऽसौ भवताऽतिमात्रं

फलत्यवल्गु ध्रुवमेव राजन् ! ॥ ६६

अन्वयः । क्रिया क्रूरा ग्राम्यमुखेषु सङ्गः यः पुण्यस्य सङ्क्षयहेतुः उक्तः । हे राजन् !
भवता अतिमात्रं निषेवितः असौ (व्यापारः) अवल्गु, फलति एव ध्रुवम् ॥ ६६

मङ्गिनाथः । यदुक्तं विलोमचेष्टमिति तद्दर्शयन्मनर्थोदकर्ता
तस्याह—क्रूरति । क्रिया चेष्टा क्रूरा हिंसा न कुत्रापि शान्ता ।
सङ्ग आसक्तिर्ग्राम्यमुखेषु न धर्म्येषु कर्मसु । व्यापारो ब्रह्मवध-
परस्त्रीहरणादिः पुण्यसङ्क्षये हेतुरुक्तः शास्त्रे प्रतिपादितः, हे
राजन् ! भवता अतिमात्रं निषेवितोऽसौ व्यापारोऽवल्गु, अनर्थं
फलत्येव ध्रुवम् ॥ ६६

भरतः । क्रूरा इत्यादि । क्रूराः क्रिया चिंतात्मिका, ग्राम्यमुखेषु परदारोपभोगादिषु
सङ्ग आसक्तिरिति पुण्यस्य संक्षयहेतुः निःशकारणं य उक्तो वेदविद्भिः, असौ भवता अति-
मात्रम् अत्यर्थं निषेवितः सन् । हे राजन् ! अवल्गु असनोहरं कुलवर्षं ध्रुवमेव फलति
अवल्गु यथा स्थानथा फलति फलं दास्यतीति वा । भविष्यत्सामीप्ये कौ अभिधानात् ॥ ६६

अनुवाच । हे राजन् ! ततोऽपि कार्याकारणं हिंसात्रयं, पशुपतौपभोगादिषु ननु
तुमि ननु, अत्र शोच्यं वाहाके पुण्यसङ्क्षयं कारणं चित्तं अतिरिक्तं वाहे, तुमि अति-
मात्रं (ननु सङ्गं कार्याकारणं) अनुवाच कत्र, (अतएव) हे सकल व्यापारं निन्दन्हे
ततोऽपि अत्रापि घटोर्हेतुः । ७७

दत्तं न किं, के विषया न भुक्ताः

स्थितोऽस्मि कं वा परिभूय नोच्चैः ।

इत्यं कृतार्थस्य मम ध्रुवं स्या-

न्मृत्युस्त्वदर्थे यदि किं न लब्धम् ॥ ६७

अन्वयः । (तत्प्रसादात् अर्थिभ्यः) किं न दत्तं, के वा विषयाः न भुक्ताः, कं वा
परिभूय उच्चैः । (पदे) न स्थितोऽस्मि—इत्यं कृतार्थस्य मम त्वदर्थे मृत्युः साद्य यदि किं न
लभ्यं ध्रुवम् ॥ ६७

मङ्गिनाथः । सर्वं त्वदर्थमुक्तं, मम तु त्वदर्थे प्राणत्याग एव पुरुषार्थ इत्याह—दत्तमिति । त्वत्प्रादादर्थिभ्यः किं न दत्तं, किं वा विषया न भुङ्क्ताः, किं वा परिभूय उच्चैः पदे न स्थितोऽस्मि । इत्थं कृतार्थस्य लब्धमर्थपुरुषार्थस्य मम त्वदर्थे मृत्युमरणं स्याद-
यदं किं न लब्धं सर्वमेव लब्धं ध्रुवम् । स्वाम्यर्थे युद्धमरणं वीराणां
अन्मज्जीवनयोः फलमिति भावः ॥ ६७

भरतः । किं विज्ञोमचेष्टस्य भवतीं समापदेशेन त्वदर्थे प्राणा एव त्याज्या इति दर्श-
यित्वा निदत्तश्चने—दत्तमित्यादि । किं न दत्तं ? बभूव्याचकादिभ्यो मया ? अपि तु सर्वं दत्तं
नव प्रसादादिति वाकाशेषः, किं वा त्वया मन्त्रं किं न दत्तम् ? अपि तु सर्वं दत्तमेव । के
विषयाः सक्चन्दनादयो मया न भुङ्क्ताः ? अपि तु सर्वं एवोपभुङ्क्ताः । किं वा उच्चैर्नृणां
परिभूय न स्थितोऽस्मि, किं वा परिभूय उच्चैर्महति पदे न स्थितोऽस्मीति वा । किं वेति पठे—
जनमिति शेषः । अपि तु सर्वमेव तिरस्कृत्य स्थितोऽस्मीत्यर्थः । इत्थम् अनेन प्रकारेण
कृतार्थस्य लब्धजन्यफलस्य मम यदि त्वदर्थे मृत्युः ध्रुवम् अवश्यं स्यात् तदा किं न लब्धं ?
सर्वमेव फलं प्राप्तमिति भावः ॥ ६७

अनुवाच । तामारं कृपं च आसि वाऽकके (कानं वल्लं गानं करि नाडे ? डेणं ताणां निगं वर
मदथा कानं दिवसं डोणं करि नाडे ? आरं कडाकेडे वा पवावणं नां करिवा मन्तीकणपे
अपिठोमं कविवादि ? (फलं २ः ए ममण्डे मण्णं वहेवाहे) एडेकणं मकलं निगं वडे कुराणा
कडेवा वनिं तामारं कणं आमारं निगं व वृत्ता उरं, तांशं इडेले आमारं किं नाकं कविडे
वाको वाकं (एडुव कणं पुच्छे मरणं तं वीरगणेरं कणं-मरणेरं चरमं फलं) । ७१

किं दुर्नयेस्त्वय्युदितैर्मृषार्थै-
वीर्येण वक्तास्मि रणे समाधिम् ।
तस्मिन् प्रसुप्ते पुनरित्यमुक्त्वा
विभीषणोऽभाषत राक्षसेन्द्रम् ॥ ६८

अन्वयः । (हे राजन् !) त्वयि उदितैः मृषार्थैः दुर्नयैः किं (तेषां) रणे वीर्येण
समाधिं वक्तास्मि । इत्थम् उक्त्वा तस्मिन् प्रसुप्ते (सति) पुनः विभीषणः राक्षसेन्द्रम्
अभाषत ॥ ६८

मङ्गिनाथः । किमिति । हे राजन् ! त्वयि विषये उदितैः
प्रहस्तोक्तेः, वटेः कर्मणि क्तः, यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।
मृषार्थैर्निरर्थकैर्दुर्नयेर्भानुं पिनषामेत्यादिकैः शूरात्तापैः किं, किं तु
तेषां रणे वीर्येण पराक्रमेण समाधिं समाधानं वक्तास्मि वक्ष्यामि ।
वचेर्लुटि मिति तास् । किमिह सभामध्ये शूरात्तापैः ? सर्वेषां

रामरण एव निकषस्थानं, तत्र कर्मण्येव व्यक्तिसंविध्यतीति भावः ।
इत्यमुक्त्वा तस्मिन् कुम्भकर्णे प्रसुप्ते सति पुनर्विभोषणो राक्षसेन्द्र-
सभाषत ॥ ६८

भरतः । किं दुर्नयैरित्यादि । प्रह्लादादीनामुदितैर्वाक्यैः किं द्यौरघोऽस्त्वद्यादिभिर्मूषैश्चै-
वंलोकैर्दुर्नयैर्नोतिरहितैस्त्वयि विषये किं फलं यतस्तेषां वाक्यानां समाधिं प्रतीकारं रथे
रामसस्त्वस्मिन् वीर्येणाहं वक्तास्मि वदित्वास्मि । रामविक्रमेणैतद्वचनानां मिथ्यात्वं ज्ञास्यसि,
अतो विभोषणवचनमेव उचितं न प्रह्लादादिवचनमित्यर्थः । इत्यम् एवमुक्त्वा तस्मिन् कुम्भ-
कर्णं प्रसुप्ते निद्रिते सति विभोषणो राक्षसेन्द्रं पुनः अभोषत ॥ ६८

अश्वत्थ । मशंश्रात्र ! अश्रुतादि श्राकसेत्रा ज्ञोश्रात्र निकटं ये सकल निष्फलं दुर्नोतिपूर्णं
कथं वनिश्राच्छे, पुनराश्रं ज्ञोश्रात्र उच्यते अश्राकत्र किं ? आसि युक्तकच्छेष्टं वामवोया-प्रदशनं
काश्रंश्रा ज्ञोश्रात्र अकार करिष । अश्रुप वनिश्रा कृष्णकर्म निश्रा गेले विभोषण पुनराश्र
गानपके वनिश्रे वागिमेन । ७८

निमित्तशून्यैः स्थगिता रजोभि-

दिशो मरुद्भिर्विकृतैर्विलोलैः ।

स्वभावहीनैर्मुग्धपक्षिघातैः

क्रन्दन्ति भर्तारमिवाभिपन्नम् ॥ ६९

अन्वयः । निमित्तशून्यैः रजोभिः स्थगिताः विलोलैः मरुद्भिः विकृतैः दिशः स्वभाव-
हीनैः अभिपन्नं भर्तारं क्रन्दन्ति इव ॥ ६९

महानाथः । अथोत्पाता अनर्थसूचका दृश्यन्त इत्याह—
पञ्चभिः श्लाकैर्निमित्तेत्यादिभिः । निमित्तशून्यैराकास्मिकै रजोभि-
धूर्त्वाभिः स्थगिताच्छत्रा विलोलैः क्षुभिनैर्मरुद्भिर्विकृता भयङ्करा
दिशः स्वभावहीनैः प्रकृतिविपरीतैर्मुग्धपक्षिघातैर्भपन्नं मृतं
भर्तारं स्वपतिं क्रन्दन्तोव क्रोशन्तीव ॥ ६९

भरतः । सम्यत् रावणस्य भयोत्पादनार्थं दुर्निमित्तं कथ्यते—निमित्तेत्यादि । दिशः
स्वभावान् हीनैर्विकृतैर्मुग्धाणां पक्षिपाथं घोरैः शब्दैः अभिपन्नं मृतं भर्तारं श्रीकात् क्रन्दन्ति
इव । कौटुम्भी दिशः ? निमित्तशून्यैः प्राणिव्यापाररूपकारणशून्यैः रजोभिः धूलिभिः स्थगिता
आकाशदिताः । स्थगे संवृतौ । मरुद्भिश्च स्थगिताः, चकारोऽवाध्याहार्यः । किं वा वायुभिः
कक्षुभिर्धूलिभिः कारणभूताभिः स्थगिताः । कौटुम्भीः मरुद्भिः ?—विकृतैः प्रचण्डैः विलोलैः
अनियतदिग्बलैः ॥ ६९

अश्वत्थ । विना कारणे धूलिपटल उथितं हहेरा चरित्रिकं वाणु करिशाहे, आर
कृष्ण-गायु विकृताभावे बहमानं हृष्टश्रात्र अे समस्तं दिक् अति उग्रस्वरूपं धारण करिशा अवाता-
धिकं युगपत्किरवे येन मृतं अश्रुत्र शोके रोदनं करिरेतेहे । ७९

उत्पातजं छिद्रमसौ विवस्वान्
व्यादाय वक्त्राकृति लोकभीष्मम् [तौच्छाम्]
अत्तुं जनान् धूसररश्मिराशिः
सिंहो यथा कौर्णसटोऽभ्युदेति ॥ ७०

अन्वयः । असौ विवस्वान् वक्त्राकृति लोकभीष्मं उत्पातजं छिद्रं व्यादाय धूसररश्मि-
राशिः (सन्) जनान् अत्तुं कौर्णसटः सिंहः यथा अभ्युदेति ॥ ७०

मङ्गिनाथः । उत्पातेति । असौ विवस्वान् वक्त्राकृति मुख-
कारं लोकभीष्मं लोकभयङ्करं भीषणमुत्पातजमुत्पातप्रयुक्तं छिद्रं
रश्म्युद्वादाय विवृत्य धूसररश्मिराशिः सन् जनानत्तुं भक्षयितुं
कौर्णसटो विक्षिप्तकेसरः सिंहो यथा सिंह इवाभ्युदेति ॥ ७०

भरतः । उत्पातजमित्यादि । असौ धूसरकिरणजाली विवस्वान् सूर्यः छिद्रं व्यादाय
सार्थं जनानत्तुं भक्षयितुम् अभ्युदेति । यथा सिंहः कौर्णसटः प्रसारितकेसरकलापः
सन् मुखं व्यादाय भक्षयितुम् उत्तिष्ठति तद्वत् । कौदृशं छिद्रम् ?—उत्पातजमुत्पातं अनिष्टे
मति जातं, वक्त्राकृति मुखसदृशं लोकस्य तीक्ष्णं भयजनकम् । भीष्ममिति क्वचित् पाठः,
शोभमाप क्वचिन् । सूर्यं छिद्रं लोकसङ्घेयाय भवतीति प्रसिद्धिः ॥ ७०

असूनाथ । सिंह येषम लोकात्मकेषु लज्जु लङ्काजलविभीर्ष कश्चि (कुलादेश)
उच्यते इय, अत्रैतन् धूमरकिरणजालं जे निवाकर मूर्धाकृति लोकात्मकेषु उपातजमुत्पात
। छिद्रं विच्छिन्नं कश्चि (लोकप्रकण लक्षणं निमित्तं उच्यते इहैतेऽहम् । १०

मार्गं गतो गोत्रगुरुर्भृगूणा-

मगस्तिनाध्यासितविन्ध्यशृङ्गम् ।

संदृश्यते शक्रपुरोहितोऽङ्घ्रि

क्ष्मां कम्पयन्त्यो निपतन्ति चोत्काः ॥ ७१

अन्वयः । (किञ्च) भृगूणां गोत्रगुरुः मगस्तिना अध्यासितविन्ध्यशृङ्गं मार्गं गतः, शक्र
पुरोहितः अङ्घ्रि संदृश्यते, उत्काश्च क्ष्मां कम्पयन्त्यः निपतन्ति ॥ ७१

मङ्गिनाथः । मार्गमिति । किञ्च भृगूणां गोत्रगुरुर्भर्गवः
शक्रोऽमगस्तिनागस्त्रेण 'मगस्तिर्विन्ध्यकूटकः' इत्यगस्त्रपर्यायेषु
यादवः । अध्यासितं विन्ध्यशृङ्गं यस्मिंस्तं मार्गं दक्षिणमार्गं गतः ।
शक्रपुरोहितो वृहस्पतिरङ्घ्रि संदृश्यते । उत्काश्च क्ष्मां कम्पयन्त्यो
निपतन्ति ॥ ७१

भरतः । मार्गनिव्यादि । अगस्तेन मुनिना अध्यासितम् अभिहितं विश्वपर्वतस्य शङ्क
यव त व वर्षं भृशुषां भृश्वपयानां गीतगुरुः शुक्र भरतः, दक्षिणमार्गवारी शुक्रोऽनिष्टदंतु-
रित प्रसिद्धिः । “नाम्नाभ्ये तिक् च” इति अस्यतेल्लिक्, अगस्यास्तिरगसिः मनीषादित्वाद्-
कार णीप, अगस्योऽगसिरिति शब्दभेदः । भृशुषामिति “भृश्वषाङ्गिरः” इत्यादना अपत्य-
प्रथयणीप । शक्रपुरीहितो ब्रह्मस्यतिः अत्रि दिवसे संदृश्यते, उक्त्वाः आं पृथिवी कम्पयन्वी
निपतन्ति ॥ ७१

अनुवाक । सुशुभः शीतनिर्गणैः शोचिषुः सुक अगस्त्येन अध्यासित विद्याचलेन कर्मण-
मित्तक श्रेष्ठित इहेशोऽह्न, (अ३३७८७) । इत्यु पुरोहित ब्रह्मपतिः क दिवातागई नेषा
याहेतेऽह (ईशा७ अ३३) । उक्तानकल७ पृथिवीके कागाईशा वनिशा पांडुतेहे । ११

मांसं हतानामिव राक्षसाना-

माशंसवः क्रूरगिरा रुवन्तः ।

क्रव्याशना[शिनो] दीप्तकृशानुवक्त्रा

भ्राम्यन्त्यभौताः परितः पुरं नः ॥ ७२

अन्वयः । (किञ्च) हतानां राक्षसानां मांसम् आशंसवः इव क्रूरगिरः रुवन्तः
दीप्तकृशानुवक्त्राः क्रव्याशनाः नः पुरं परितः अभौताः (सन्तः) भ्राम्यन्ति ॥ ७२

मङ्गिनाथः । मांसमिति । किं च हतानां राक्षसानां मांस-
माशंसवो भिन्नव इव “सनाशंसभिन्न उः” क्रूरगिरः परुषा-
रावा रुवन्तः क्रोशन्तो दीप्तः कृशानुर्येषु तानि वक्त्राणि येषां ते
अग्निगर्भमुखाः क्रव्याशनाः शृगालादयो नोऽस्त्राकं पुरं परितः
सर्वतोऽभौता निर्भीका भ्राम्यन्ति चरन्ति ॥ ७२

भरतः । मांसमित्यादि । क्रव्याशिनः शृगालादयः निर्भयाः सन्ती रुवन्ती नदनो गीऽ-
स्त्राकं पुरं लङ्कां परिणः सर्वतो भ्राम्यन्ति, समुज्जषु चाली “क्रमक्रमभ्रम” इति पक्षे श्रुत्वा,
श्रमादित्वात् दीर्घः, ‘धिक् समाय’ इत्यादिना परितोयोगे द्वितीया । क्रव्याशिनः कौटुशाः ?
—हतानामिव राक्षसानां मांसं भक्षयितुम् आशंसव आकाङ्क्षन्तः सन्तः “भिचाशंस उः”
इत्युपपत्त्यः । क्रूरगिरो भौषणनादाः दीप्तकृशानुवक्त्राः उक्त्वाःमुखाः ॥ ७२

अनुवाक । निष्ठत राक्षसगणैः शरणागतो इहेशोऽहं येन कर्कशचित्कार इव करिष्ठे
करिष्ठे अगदनलुभूषो शरणागो नृगानामि कृत्तगण आनापेन नगरेन चरिदिके निर्भ्रतिष्ठ
अश्रय करिष्ठेहे । १२

पयो घटोध्वीरपि गा दुहन्ति

मन्दं विवर्षां विरसच्च गोपाः

इव्येषु कौटोपजनः सकेशः

न दौष्यतेऽग्निः सुसमिन्धनोऽपि ॥ ७३

अन्वयः । गोपाः घटोधोः अपि गाः मन्दं विवर्णं विरसस्य पयः दुहन्ति । इव्येषु सर्वेशः कौटोपजनः, सुसमिन्धनः अपि अपिः न दौष्यते ॥ ७३

मल्लिनाथः । पय इति । गोपा गोपालकाः, घटा इवोधांस्या-
पोनानि यासां ता घटोधोरपि गा धेनूः, 'जधस्तु त्रौबमापीनम्'
इत्यमरः । "जधसोऽनङ्" इत्यनङ्समासान्तः । "बहुव्रीहैरुधसो
डोष्" मन्दमत्स्यं विवर्णं विरसं च रूपरसान्तरमापन्नमित्यर्थः ।
पयः क्षीरं दुहन्ति, 'दुह्याचि—' इत्यादिना हिकर्मकत्वम् ।
इव्येष्वोदनादिषु सकेशः कौटोपजनः कौटजन्म । जनेर्भावे घञ् ।
"जनवध्योश्च" इति वृद्धिप्रतिषेधः । सर्वव्रीदनादिकं केशकौटाव-
सन्नं दृश्यत इत्यर्थः । सुसमिन्धनोऽप्यग्निर्न दौष्यते ॥ ७३

भरतः । पय इत्यादि । गोपा घटोधीःपि पीवरस्तनीरपि गा मन्दम् अल्पं विवर्णं
स्वामाविकवर्णहीनं विरसमस्तादु पयो दुहन्ति भोजयन्ति । घट इव जधस्तनो यासां,
"सद्योधः" इति ईप् सस्य नकारश्च । गवां गणाः प्रस्तुतःपीवरीधस इत्यादि प्रयोगास्तु ईप्स्येव
सस्य नकारभावात् "सदानोऽङ्गोपः" इति अनोऽङ्गोपः । गां पानि रचन्तीति गोपाः, "इम-
जनान्" इति डः । इव्येषु इवनीयेषु घटादिषु केशे. सङ् कौटोपजनः कौटजन्म भवति,
घञि "जनवधः" इति ऋत्वः । शीभनसस्यगिन्धनयुक्तोऽपि अपिर्न दौष्यते न ज्वलति । केष्वपि
इव्येषु सत्सपि अपिर्न दौष्यते । कीदृशः ?—कौटस्योपजनां यदेति व्याचक्षते ॥ ७३

अनुशास । गोपगण कलासेत्र श्वाय वङ् २७ पानानयुक्त गती मोहन करिद्रा अठार
विवर्णं विवर्णं इव वादित्र कःऽऽऽऽ, वृत्त अत्रापिऽऽ मलान कौटं कश्चित्, अहुर
दृग्कःऽपि पानेऽ अग्निं कश्चित्छे ना । १७

तस्मात् कुरु त्वं प्रतिकारमस्मिन्

स्नेहान्मया रीवर्ण ! भाष्यमाणः ।

वदन्ति दुःखं ह्यनुजौविहत्ते

स्थिताः पदस्थं परिणामपथ्यम् ॥ ७४

अन्वयः । (हे) रावण ! तस्मात् मया स्नेहात् भाष्यमाणत्वम् अस्मिन् प्रतिकारं
कुरु । (तयाहि) अनुजौविहत्ते स्थिताः पदस्थं परिणामपथ्यं वदन्ति ॥ ७४

मल्लिनाथः । तस्मादिति । हे रावण ! तस्माद् दुर्निमित्तदर्श-
नान्मया स्नेहाद् भ्रातृस्नेहाद् भाष्यमाणो हितमुच्यमानस्त्वमस्मि-

जनार्थं प्रतिकारं परिहारम्, बहुलग्रहणात् “उपसर्गस्य घञि—”
इति न दोषः, कुरु । तथाहि—अनुजोविहृत्ते सेवकवृत्तौ स्थिताः
सेवका इत्यर्थः, पदस्थं स्वामिपदस्थं स्वामिनं दुःखयतीति दुःखं
तस्मान्नासङ्घ परिणामे उत्तरकाले पथ्यं हृतं वदन्ति उपदिशन्ति,
अतो मयोच्यत इत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
व्यासः ॥ ७४

भरतः । तथादित्यादि । यत एवंविधानि विनाशसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते
तस्मान् हे रावण ! मया खं द्वाहाद्यमाषस्त्वम् अस्मिन् प्रकृते वस्तुनि प्रतीकारं सीताप्रत्यर्पणेन
सम्धिं कुरु । कुत एवमप्रियं कथ्यत इत्याह—हि यस्यादनुजोविहृत्ते सेवककर्माणि स्थिता
जना दुःखभापाततः कटुत्वात् दुःखजनकमपि परिणामपथ्यमुत्तरकाले हित वचः स्वामिपदे
स्थितं जनं वदन्ति दुःखहेतावपि दुःखयद्प्रयोगो दृश्यते, यथा—कटं व्याकरणम् । पदे
तिष्ठतीति “हनजनात्” इति उः ॥ ७४

अभूवाप । हे रावण ! उक्त अस्तुअस्मिन् सकल पेषां निग्राहे वनिशा जातृन्नेत्रैः एहे इति
कथाञ्चलि वनिनाम, धूमि ए विनयेन अतीकारं कर, (मोडाके किन्नाइशा ५१७) । नैवकेना
आपाठ अमश् ७ परिणामेन अस्तकरं वाकाहे अङ्गुलिगके वनिशा वाके । १४

विरुग्णसंकीर्णविपन्नभिन्नैः

प्रक्षुब्धसंज्ञीणशितास्त्रवृक्षैः ।

यावन्नराशैरिपुः शवाशान्

सन्तर्पयत्यानम तावदस्य ॥ ७५

अन्वयः । (हे रावण !) रिपुः विरुग्णसंकीर्णविपन्नभिन्नैः प्रक्षुब्धसंज्ञीणशितास्त्र-
वृक्षैः नराशः शवाशान् यावत् न सन्तर्पयति तावत् अस्य नम ॥ ७५

मङ्गिनाथः । विरुग्णेति । हे रावण ! रिपुः रामां विरुग्णै-
भन्नैः, रजो भङ्गे “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वे णत्वम्, सङ्घर्षैः
संश्लिष्टविपन्नैर्मुताभन्नैर्विदारितैः प्रक्षुब्धैः संक्षुण्णतैः यथायोगं
रदाभ्यां निष्ठानत्वम् । संज्ञीणैः पराजगलज्जितैः । “नुदविद—”
इत्यादिना पक्षे निष्ठानत्वम् । शितास्त्रवृक्षैः शितशरच्छिन्ने,
आव्रश्च छेदने ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । “स्कोः—” इति संयोगादि-
सकारलोपः, “चाः कुः”, नराशैर्नरभक्षकैः राक्षसैः शवान्मृ-
न्तीति शवाशान् कुण्पाशिनो गृध्रगोमायुप्रमुखान्, उभयत्र
अभ्यातेः “कर्म्मण्यण्”, यावच्च सन्तर्पयति तावदस्य रामस्य नम
रामं प्रणमेत्यर्थः, सम्बन्धसामान्ये षष्ठो ॥ ७५

भरतः । विरुग्णेष्यादि । यवत् रिपुः रामो नरार्थः राक्षसैः शशाशान् सतभञ्जकान्
ग्रमालादीन् सन्तर्पयति; तावदस्य रिपोस्त्वम् आनम प्रथम, अस्मेति “समाधेन” इत्यादिना
कर्मणि षष्ठी । अस्य मनीषे आनम नखी भव—समीपलक्षणाया षष्ठीयमिति विद्यासागरः
चरणावित्यध्याहरन्त्यथे । कौटुम्भैः? विरुग्णैः भग्राङ्गैः, क्वी शौ “भङ्गे सुलाद्योः” इति
षोडश्यात् क्तव्य नत्वम् । सङ्कीर्णैः इतस्ततो विद्विर्भैः, क्व श् विक्षेपे “शुद्धिरथौ” इतीर् व्यनच्-
तयि” इति दीर्घः, पूर्वेषु रेफात् क्तस्य षत्वम् । विपन्नैर्घंतेः, यो पद क् मतो विपूर्वो विपत्ति-
माह पूर्वेषु दकारात् क्तस्य नत्वम् । भिन्नैर्विदारितदेशैः’ अ घौ भिदिर्भिदिर् भिद विदा-
रणम् । प्रक्षुब्धैः संपिष्टैः, अ घौ क्षुदिर् क्षुदि क्षुत् संचूर्णनम् । रुद्रोर्षैर्लक्षितैर्वयमपीदृशो
दशा प्राप्ता इति मत्वा । ज्ञौ लज्जं, “ज्ञौघ्रावोन्द” इति क्तस्य पथे नत्वम्, शितास्त्रेषु इक्ष्वै-
म्भिन्नेः, त्रश् श् छेदे “त्रश्ः कङ् च” इति क्तस्य नत्वम्, कङ्चस्य कत्वे तन्निमित्तस्य शस्य
सत्वे “स्वादैः सं लोपः यद्वस्वपायोः” इति निः ॥ ७५

अष्टवाद । ॐ त्रानव ! नङ्क त्रामत्त वृत्तकृण उग्र, मङ्गिष्ठे, वृत्, विपारिठ, हृषित
गत्रावृत्तमाळुठ एवः नागिउाउष्ट छिन्न नरुष्टोखी त्राकम धारा वृत्तपेष्टोखी नृगाण नङ्गिन
अङ्गुठिन्न कृष्टि माधन ना करेन, देशत्र मधोष्टे छूमि मिश्र ठाहात्र छरणे अनाम कर । १६

भ्रूभङ्गमाधाय विहाय धैर्यं

विभीषणं भीषणरूक्षचक्षुः ।

गिरं जगादोग्रपदामुदग्रः

स[स्व] स्फावयन् शक्ररिपुः प्रभावम् ॥ ७६

अन्वयः । (अथ) शक्ररिपुः भ्रूभङ्गम् आधाय धैर्यं विहाय भीषणरूक्षचक्षुः उदग्रः
(सन्) प्रभावं संस्फावयन् विभीषणं उदग्रपदां गिरं जगाद ॥ ७६

मङ्गिनाथः । भ्रूभङ्गमिति । अथ शक्ररिपुर्दशास्यो भ्रूभङ्ग-
माधाय भ्रुकुटीं ह्रत्वा धैर्यं निर्विकारतां विहाय भीषणानि भय-
ङ्कराणि रूक्षाणि क्रूराणि चक्षुषि यस्य स तथा उदग्र उन्नमितोर्ध्व-
कायः सन् प्रभावं सामर्थ्यं संस्फावयन् संवर्ध्वा प्रकटयन्नित्यर्थः ।
“स्फायो वः” इति णिचि वकारादेशः । विभीषणमुदग्रपदां परुषा-
क्षरां गिरं जगाद ॥ ७६

भरतः । भ्रूभङ्गमिथादि । एवं विभीषणवचनात् कोपेन स्रूमङ्गं स्रुकुटीम् आधाय
आवध्य धैर्यं विहाय त्यक्त्वा शक्ररिपुः रावणः प्रभावं स्फावयन् वर्धयन् विभी-
षणं गिरं वाचं जगाद । कौटुम्भैः?—भीषणं भयानक रुचं परुष चक्षुषस्य तादृशः ।
उदग्र उन्नमितदेशः । गिरं कौटुम्भम्?—उदग्रपदां स्वरूपतोऽर्थतश्च कठोरत्वात् उवाचि
पदानि यत्र, स्फायो क संवर्धौ “पातिस्फायोः” इति वङ् ॥ ७६

अनुवाक । विद्योत्पत्तये कथा अत्रैव रावण क्रोधे अर्षीर इहेया क्रुद्धितीवणकक-नरुवे
नेहेर उर्द्धांग उन्नत करिना अभाव वदित करिउे कविऽ विद्योत्पत्तये कर्कन वाक्य वलिते
मामिन । १७

शिला तरिष्यत्युदके न पर्णं
ध्वान्तं रवेः स्यन्त्स्यति वङ्गिरिन्दोः ।
जेता परोऽहं युधि जेष्यमाण-
स्तुल्यानि मन्यस्व पुलस्त्यनमः ! ॥ ७७

अन्वयः । (६) पुलस्त्यनमः ! शिला उदके तरिष्यति पर्णं न, रवेः ध्वान्तं स्यन्त्स्यति
इन्दोः वङ्गिः (स्यन्त्स्यति) युधि परः जेता अहं ज्येष्यमाणः तुल्यानि मन्यस्व ॥ ७७

मञ्जनाथः । शिलेति । पुलस्त्यनमः पुलस्त्यस्य पौत्र ! क्षात्र-
गन्धर्हीनोऽसौति भावः । 'नमरौ पौत्रदौहित्रौ' इति यादवः ।
शिला उदके तरिष्यति पूविष्यते पर्णं न तरिष्यति किन्तु मुङ्ग्यतीति
भावः । रवेरर्कादध्वान्तं स्यन्त्स्यति स्यान्दिष्यते सविष्यतीत्यर्थः ।
स्यन्दू प्रसन्नये । "वङ्गः स्यसनीः" इति पक्षे परस्मैपदम् । "न
वङ्गश्चतुर्भ्यः" इतीट्प्रतिषेधः । इन्दोश्चन्द्रार्हाङ्गः स्यन्त्स्यतीत्यनु-
षङ्गः । युधि परो जेताहं जेष्यमाणस्तुल्यान्येतानि मन्यस्व । शिला-
प्रतरणादिकल्पो मे पराजय इति भावः । अत्र शिलाप्रतरणपर्य-
मञ्जनादिवाक्यार्थानां पराजयवाक्यार्थेन सामानाधिकरण्याभावात्
सादृश्याच्चेपाहङ्गनां मालया निबन्धनाच्चासम्भवद्वस्तुसम्बन्धा वाक्यार्थ-
निष्ठा मालानिदर्शना । असम्भवद्वर्त्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रति-
विम्बाक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥" इति लक्षणात् ॥ ७७

मरतः । शिलेत्यादि । उदके जले शिला प्रसरतरिष्यति न तु पर्णं पर्णं तरति,
रवेः सकाशान् ध्वान्तं स्यन्त्स्यति गलिष्यति, इन्दोः सकाशात् वङ्गिः स्यन्त्स्यति स्यन्दू क
व सुती "वङ्गो जेम् पि स्यसनीः" इति इमनिषेधः । अत एव युधि परोऽहं उत्तङ्गदो वा
जेता, अहंनु जेष्यमाणः, ६ पुलस्त्यनमः ! ६ पुलस्त्यमुनिपौत्र ! एतानि शिलातरणादीनि
तुल्यानि मन्यस्व ; यदि शिलातरणादिकं सम्भवेत् तदा मे पराजय इत्यर्थः । पुलस्त्यनाङ्गकस्य
भीरुत्वान्नमूलमपि सादृशमिति नमृसम्बोधनेन सूच्यते ॥ ७७

अनुवाक । पुनराःपौत्र ! पापत्र वदने प्राप्तिः, पत्र मरे , युधि इहेते अककार एव
उन्न इहेते अधि निर्गत इहेते, अत्र युद्धे नष्ट भेदा इहेते, आमि पत्राङ्कित इहेते,
ए मकल मवान वदने करिउे । ११

अनिर्हृतं भूतिषु गूढवैरं
सत्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयम् ।
विभिन्नकर्माश्रयवाक् कुलैर्नो [कुले नो]
मा ज्ञातिचेलं भुवि कस्यचिद्भूत् ॥ ७८

अन्वयः । भूतिषु अनिर्हृतं गूढवैरं सत्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयं विभिन्नकर्माश्रयवाक् कुलैर्नः ज्ञातिचेलं भुवि कस्यचित् (अपि) मा भूत् ॥ ७८

मल्लिनाथः । अनिर्हृतमिति । भूतिषु सम्पत्सु अनिर्हृतं बहु गृहीत्वाप्यसन्तुष्टं गूढवैरं वाहः प्रसन्नमपि अन्तःसम्भृतमत्सरं सत्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयं मत्कुर्वत्स्वपि दोषदृष्टिपरम् । विभिन्नानि विपरीतानि कर्माख्याश्रया अभिप्राया वाचस्य यस्य तत् । “वचस्यन्यन्नस्यन्वत् कर्मस्यन्यद्दुरात्मनाम्” इति भावः । कुलस्य एनः जन्मान्तरसाञ्चितपापस्वरूपं ज्ञातिचेलं गर्हितज्ञातिर्भुवि कस्यचिदपि मा भूत् । गर्हितो ज्ञातिः ज्ञातिचेलम् । ‘चेलं नौचेऽन्यवच्चे लमंशुके गर्हितेऽन्यवत्’ इति विश्वः । अत्र विशेषणसमासि प्राप्तं विशेष्यस्य पृथगुपपातार्थः “कुलितानि कुलनैः” इति समासः । अत्र विशेषणस्य चेलशब्दस्य “वेयाकरणस्वसूचीत्यादिवत् विशेष्यलिङ्गत्वे न्यय्ये नपुंसकत्वं चित्यम् । अथवा नपुंसकपाठः प्रामादिको लेखकहस्तागतः । अनिर्हृतो भूतिषु गूढवैर इत्यादि सर्वत्र पुंलिङ्गान्तरपाठ एव साधीयान् द्रष्टव्यः । कुलैर्न इति नियतलिङ्गत्वात् उभयत्राप्यविरुद्धमिति सर्वं सुस्थम् ॥ ७८

भरतः । अनिर्हृतमित्यादि । भुवि ईदृशं ज्ञातिचेलं गर्हितो ज्ञातिः नोऽस्माकं कुले कस्यचित् माभूत् न भवतु अस्माकमपि कस्यचित् कुल इत्यर्थो वा । कौटुम्भः ?— भूतिषु ज्ञातिमन्वन्विनीषु सम्पत्तिषु अनिर्हृतं सुखरश्मिं गूढवैरं काले ज्ञानियामीति गुणवैषं सत्कारकालेऽपि प्रज्ञासमयेऽपि कृताभ्यसूयं कृतामर्षं गुणेऽपि दोषाविकारमसूया । विभिन्नाः परस्परविरोधिन्यः कर्माश्रयवाची यस्य क्रूरत्वादाश्रयोऽप्यो वाक्कर्मापी चान्ते इत्यर्थः । “चलो नौचेऽन्यवच्चे लमंशुके गर्हितेऽन्यवत्” इति विश्वप्रकाशः । यद्यपि चेलशब्दस्य गर्हिते वाच्यलिङ्गत्वमुक्तं तथापि “गर्हितेऽप्यवसाने च चेलमाचक्षते बुधैः” इत्यनुशासनादस्य क्रीडत्वम् । सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वमिति विद्यासागरः । विशेषणस्य कृत्त्वं परनिपातोऽभिधानात् ॥ ७८

अनुवाकः । ज्ञातिरुत्तरगणनपर्यन्तं अशुची, अशुचि विषयं बुद्धिमन्त्र, जन्मान्तरितारं अतिष्ठ

अशुभबुद्धि, याशत्रु कारी, अतिशय उ वाका विच्छिन्न (यत्न एक कथान्त्र उ कार्थो अत्र)
 एतः कुलकनकचक्रण से श्चन गार्हित्वा ज्ञाति येन जगते काशत्रु उ वरुण जगत्प्रहण ना
 वरे । १८

इच्छन्त्यभीक्षां क्षयमात्मनोऽपि
 न ज्ञातयस्तुल्यकुलस्य लक्ष्मीम् ।
 नमन्ति शत्रून् न च बन्धुवृद्धिं
 सन्तप्यमानैश्च दयैः सहन्ते ॥ ७६

अन्वयः । (किञ्च) ज्ञातयः अभीक्षाम् आत्मनः अपि क्षयम् इच्छन्ति । (तथापि
 ज्ञातयः) तुल्यकुलस्य लक्ष्मीं न (सहन्ते) शत्रून् च नमन्ति (किन्तु) सन्तप्यमानैः हृदयैः
 (उपलक्षिता) बन्धुवृद्धिं न सहन्ते ॥ ७६

मङ्गिनाथः । इच्छन्तीति । किञ्च ज्ञातयोऽभीक्षामात्मनोऽपि
 क्षयमिच्छन्ति, तत्क्षये स्वस्यापि क्षयोऽस्तु । तथापि तुल्यकुलस्य
 भ्रूगोत्रस्य लक्ष्मीं नैच्छन्ति न सहन्ते । शत्रून् च नमन्ति मानहानिं
 न पश्यन्तीति भावः । किन्तु सन्तप्यमानैरार्थान्नना दह्यमानैः
 हृदयैरुपलक्षिता बन्धुवृद्धिं न सहन्ते । मानहान्यात्मनाशवपि
 सह्यौ न बन्धुवृद्धिरित्यर्थः ॥ ७६

भरतः । इच्छन्तीत्यादि । ज्ञातयो वरम् आत्मनोऽपि क्षयमभीक्षां पुन पुनरिच्छन्ति
 न पुनः समानकुलोत्पन्नस्य भ्रातादेश्चक्षीमिच्छन्ति, तथा वरं शत्रून् नमन्ति न पुनर्बन्धुनां
 वृद्धिं सन्तप्यमानैः ईर्ष्यादह्यमानैश्च दयैः सहन्ते ॥ ७६

अशुभान् । अधिक कि, ज्ञातिवर्गं वारंवारं निवेद्य कृति ईच्छां करिष्ये, तथापि ज्ञातिव
 र्भुक्तिं प्रेषिते पारिष्ये न । मन्त्रके अशुभं करिष्ये, किञ्च ज्ञेयं विदुमानं रूपेण ज्ञाति
 वृद्धिं मय्य करिष्ये पारिष्ये न । १९

त्वयाद्य लङ्काभिभवेऽतिहर्षाद्-
 हृद्दुष्टोऽतिमात्रं विवृतोऽन्तरात्मा ।
 धिक् त्वां मृषा ते मयि दुःस्थबुद्धि-
 र्वदन्निदं तस्य ददौ स पार्श्वाम् ॥ ८०

अन्वयः । अद्य त्वया लङ्काभिभवे (सत्यपि) अतिमात्रं हृद् अन्तरात्मा अतिहर्षात्
 विवृतः, मयि ते दुःस्था बुद्धिः मृषा, (अतः) त्वां-धिक्, इदं वदन् सः (रावणः) तस्य
 पार्श्वं ददौ ॥ ८०

मङ्गिनाथः । किर्मपराहं मया येनायसुपालम्भ इत्याह—
त्वयेति । अद्य त्वया लङ्काया अभिभवे उपप्लवे सत्यपि अतिमात्रं
दृष्टोऽन्तरात्मा अन्तर्ध्यामो अतिहर्षाद्विह्वतः जेतुं न शक्य इत्यादिना
प्रकाशितः । मयि विषये तव दुःस्था दुःखतप्ता बुद्धिः सृष्टा मिथ्या ।
अतस्त्वां धिगितौदं वदन् स रावणस्तस्य विभीषणस्य पार्ष्णिं
गुल्फाधोऽङ्घ्रिभागम् । 'स्त्रियां पार्ष्णिस्तयारधः' इत्यमरः । ददौ
पादेन प्रहारेत्यर्थः ॥ ८०

भरतः । पूर्वश्रीकृत्यार्थं विभीषणे घटश्रितमिदमुच्यते—त्वयेत्यादि । लङ्काया अभि-
भवं दाहादौ मयि त्वया अतिहर्षात् दुष्टाऽन्तरात्मा प्रकाशित
एतावन्तं कालं गुण आसदिति भावः । मयि अस्माद्विषये दुःस्थोऽयमरिभरभियुक्तोऽयमिति
तं तथ बुद्धिर्घटा मिथ्या, अतस्त्वां धिगिति वदन् स दशाननस्तस्य विभीषणस्य पार्ष्णिं पाद-
प्रहारं ददौ ॥ ८०

अनुवाद । एतन् लङ्कारं विषयं उपरिष्ठं हरेराह वनिशं तोमारं अस्तुवाञ्छा अतास्तु हरे
कृश्याह, अति आनन्दे तांशु प्रकाशं करिशाह । आमारं उपरं तोमारं दुःखसञ्जला बुद्धि
श्रित्याह—हेहा मिथा कथा; अतएव तोमाके दुष्क ! एहे कथा वनिशा सेहे त्रावण मिःदान
पार्ष्णिं विभ, वणेन मष्टःक पदाशुठ करिण । ८०

ततः स कोपं क्षमया निगृह्णन्
धैर्येण मन्थुं विनयेन गर्वम् ।
मानं [सोहं] धियोत्साहवशादशक्तिं
समं चतुर्भिः सचिवैरुदस्यात् ॥ ८१

अन्वयः । ततः सः कोपं क्षमया निगृह्णन् मन्थुं धैर्येण गर्वं विनयेन मानं धिया
अशक्ति उत्स. हवशात् (निगृह्णन्) चतुर्भिः सचिवैः समं उदस्यात् ॥ ८१

मङ्गिनाथः । तत इति । ततः पादप्रहारानन्तरं स विभीषणः
कोपं पादप्रहारप्रयुक्तं क्रोधं क्षमया क्षान्त्या निगृह्णन् निरन्धन्
मन्थुं सभामध्येऽवमानप्रयुक्तं शोकं धैर्येण मनःसमाधिना गर्वं
प्रतीकारप्रवर्तकं दर्पं विनयेन दर्पेन मानमहङ्कारं सामर्थ्याभिमानं,
धिया विवेकबुद्ध्या अशक्तिं प्रहारप्रयुक्तं शक्तिज्ञासमुत्साहवशात्
प्रयत्नदार्ढ्याच्च निगृह्णन् चतुर्भिः सचिवैः समं सार्धम् उदस्यात्
आसनादुत्थितः । उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लुङि ऊर्ध्वकर्मत्वान्नतङ् । अत्र
क्षान्त्यादिगुणयोग्यत्वाद्गुणसमुच्चयोऽलङ्कारः । कोपादिनिग्रह-

क्रियायोगपद्यात् क्रियासमुच्चयश्च । 'गुणक्रियायोगपद्यं समुच्चयः'
इति सूत्रात् ॥ ८१

भरतः । तत इत्यादि । पाष्णिप्रहारादनन्तरं स विभीषणः समया चान्वा कीपं
निगृह्यन् अभिभवन् धैर्येण मन्यं शोकं निगृह्यन् विनयेन गपं दपं निगृह्यन् धिया बुद्ध्या
मोह वैचिष्यं निगृह्यन् उक्ताहवशादशक्तिमसामर्थ्यं निगृह्यन् चतुर्भिः सचिवैः समान्यैः
उद्रेक्यात् आसनादुत्थितवान् ॥ ८१

अश्रुवार । ताहार पत्र विजोषण कर्माक्षणे कोप, वैधर्माक्षणे मत्तार अपशान्तनानत
लोक, विनयक्षणे गर्स, विवेक बुद्धिर् माहायो माधर्माभिमान एवः अथक् दृढतार पाप-
अशररुनित शक्तिश्रमहेतू रुक् कविश निखेर अमाश) उद्रेक्येव महित आसन र्हेके उद्रेक
गङ्गिमेन । ८१

उवाच चैनं क्षणादाचरेन्द्र'

सुखं महाराज विना मयास्व ।

मूर्खातुरः पथ्यकटूननश्रन्

यत्सामयोऽसौ भिषजां न दोषः ॥ ८२

अन्वयः । (अथ) एनं क्षणादाचरेन्द्रम् उवाच,—(हे) महाराज ! मया विना सुखं
(यथास्मात् तथा) आस्व, मूर्खातुरः पथ्यकटूनं अनश्रन्, (अतः) सामयः (इति) यत्
सौ भिषजां न दोषः ॥ ८२

मस्तिनाथः । उवाचेति । अथोत्थानानन्तरं क्षणादाचरेन्द्रं
रावणमुवाच । किमित्यपेक्षितं चतुर्भिराह—हे महाराज ! मया
विना सुखं यथा तथा आस्व तिष्ठ । न चात्रोपेक्षादोषा मर्मांत
दृष्टान्तेनाह—मूर्खातुरो मूर्खरोगो पथ्यानि हितानि कटूनि
तोष्यान्वोषधन्वनश्रन् न सेवमानोऽतः सामयो रोगीति यत् असौ
रोगी भिषजां दोषो न भवति । किन्तु मन्त्रिणां भिषजामवनुप-
देशो दोषस्तदश्रवणं रोगिण इव राज्ञो दोषो नोपदंष्टुरिति दृष्टा-
न्तालङ्कारः ॥ ८२

भरतः । उद्विगो विभीषणी रावण वाचमुवाच, किमुवाचेत्याह—उवाचेति । हे
महाराज ! मया विना सुखम् आस्व सुखेन तिष्ठेत्यर्थः, डिंलासङ् उपवेशं गी । तवैवात्
दोषो न ममेवुपदिशन्नाह—मूर्ख आतुरो रोगी पथ्यान् कटून् अनश्रन् अभवन् सामयो
रोगी यतिष्ठत्यसौ भिषजां वेदानां न दोषः किन्तु तस्यैः ॥ ८२

अश्रुवार । विजोषण शक्तसराश्रक वलिमेन, महाराज ! आनोके हाडिश डूमि इव
थाक, मूर्खरोगी हितकर कटू उवध सेवन ना करिशुः व चिरदिन दोग डेज करे, से
चिकित्सकैर बोधे नहे । ८२

. करोति वैरं स्फुटमुच्यमानः
प्रतुष्यति श्रोत्रमुखैरपथ्येः ।
विवेकशून्यः प्रभुरात्ममानो
महाननर्थः सुहृदां वतायम् ॥ ८३

अन्वयः । (किञ्च यः) प्रभुः स्फुटम् उच्यमानः वैरं करोति, (तथा) श्रोत्रमुख
अपथ्यैः प्रतुष्यति, विवेकशून्यः आत्ममानो अथ प्रभुः सुहृदाम् (आश्रितानां) महान् अनर्थः
(वत) ॥ ८३

. मङ्गिनाथः । करोतीति । किञ्च यः प्रभुः स्फुटं व्यक्तमुच्यमानो
हितमुपदिश्यमानो वैरमुपदेष्टरि द्वेषं करोति तथा श्रोत्रमुखेस्तत्-
कालत्राव्यैरपथ्यैरन्तर्वैरमेद्दुर्गुपदेशेस्तुष्यति, विवेकशून्यो मूढ
आत्ममानो पाण्डित्यशून्योऽयं प्रभुः स्वामो सुहृदामाश्रितानां महा-
नर्थोऽनर्थहेतुरित्यर्थः ॥ ८३ •

भरत । करोतीत्यादि । प्रभुरीश्वरो विवेकशून्यः सदसच्चिचाररहितः, आत्ममानो
मन्दाभा गालीति आत्मानं प्राधमानो, वत खेदि । अयमेव सुहृदां महाननर्थो दःखहृत्-
कथम् ? इत्याह—तादृक् प्रभुः स्फुटं यद्यर्थम् उच्यमानः क्रोधं करोति न तु पथ्यमान-
नोक्तमिति चेह श्रोत्रमुखैः कथंमुखकारिभिः अपथ्यैर्येऽतिदुःखजनकैः प्रतुष्यति, अतस्तस्य
विनाश एव स्यात् । आत्मानमेव मन्यत इति गृहादित्वात् णिन् ॥ ८३

अनुवाद । हाँ ! ये अज्ञेय अज्ञेयके उपाधि है इस उपाधिका अति श्रेय अज्ञेय करे
एव अतिमधुर अहित परिणाम कथान् उष्टे इय, नेहै अविनाशक आश्रितानो अज्ञेय अति
अरुणगणेर महादुःखेर हेतु । ८३

. क्रीडन् भुजङ्गेन गृहानुपातं
कश्चिद्यथा जीवति संशयस्यः ।
संसेवमानो नृपतिं प्रमूढं
तथैव यज्जीवति सोऽस्य लाभः ॥ ८४

अन्वयः । यथा कश्चित् (व्यल्लघाही) गृहानुपातं भुजङ्गेन क्रीडन् संशयस्यः जीवति,
तथा एव प्रमूढं नृपतिं संसेवमानः अपि यज्जीवति, स एवास्य लाभः ॥ ८४

मङ्गिनाथः । क्रीडन्निति । यथा कश्चिद्-व्यालघाही गृहं
गृहमनुपत्य गृहानुपातम् । “विशिपति—” इत्यादिना व्यापमाने

णमुल् । भुजङ्गेन सर्पेण क्रोडन् संशयस्यः प्राणसंशये तिष्ठन्नेव
जोवति तथैव प्रमूढमविर्वोकानं नृपतिं स्यामिनं सेवमानोऽपि
यज्जोवति यावतः क्षणान् जोवति स एवास्य लाभः । न त्वागा-
मिच्छणाया । उपमालङ्कारः ॥ ८४

भरतः । क्रौडान्निपादि । यथा कश्चिन्म्यालयाहौ गृहानुपातं गृहं गृह्यननुपत्य गत्वा
भुजङ्गन सर्पेण क्रौडन् संशयस्यः किसयं स्थापिष्यति न वेति मन्देहे वर्धमानो जोवति तथैव
प्रमूढमतिमूर्खमधिपतिं संसेवमानो यज्जोवति अस्य सेवकस्य स एव लाभः, एतेन मुख्यं
एव सेवायां मम जीवन्नेव लाभ इत्याशयः । गृहानुपातमिति चणम् वा, इत्यस्य योगविभा-
गान साकल्ये चणम्, गृह्णा अनुपत्यन्ते यद्भिन् इति क्रौडनविशेषणं वा तदा कर्मणि
घञ् ॥ ८४

अनुवाक । येन कोन लोक (मापूडे) वाडी वाडी गिवा सर्प लहेण थेना कविठ
कविठे प्राणसंशय कार्णे निष्ठ धाकिणो वीठे, तेननिर्भूत् नृपतिर सेवा करिणो ये
सेवक गृहर्षकानो वीठे, राशरै राशर पठे मशनाठ । ८४

दत्तः स्वदोषैर्भवता प्रहारः

पादेन धर्म्ये पथि मे स्थितस्य ।

स चिन्तनीयः सह मन्त्रिमुख्यैः

कस्यावयोर्लाघवमाददाति [धातु] ॥ ८५

अन्वयः । धर्म्ये पथि स्थितस्य मे भवता स्वदोषैः दत्तः पादेन प्रहारः (तव) मन्त्रि
मुख्यैः सह चिन्तनीयः आवयोः (मध्ये) कस्य लाघवम् आददाति ॥ ८५

मन्त्रिनाथः । दत्त इति । धर्म्ये पथि स्थितस्य मे मम भवता
स्वदोषैर्दपरोषादिभिर्निर्मितेर्दत्तः क्षतः पादेन प्रहारस्तव मन्त्रि
मुख्यैः सह चिन्तनीयो विचारणीय आवयोर्मध्ये कस्य लाघव-
माददातीति । 'आकेशग्रहणास्त्रिभ्रमकार्यात्मद्विवर्त्तयेत्' इति
शास्त्रात्तवंवायं दोषो न मे धर्म्ये पथि स्थितस्येत्यर्थः ॥ ८५

भरतः । दत्त इत्यादि । भवता स्वदोषैरात्मनोऽविवेकत्वादितिः पादेन प्रहारो मम
दत्त । मम कीदृशस्य ?—धर्म्यादनपते पथि वर्धमानस्य । स पादप्रहारो मन्त्रिमुख्यैः सह
त्वया चिन्तनीयो निरुप्यमाणः सन् आवयोर्मध्ये कस्य लाघवं करोतु निरुप्यमाणस्यैव
विवेकशून्यत्वव्यातिरूपं लाघवमुत्पादयिष्यतीति भावः ॥ ८५

अनुवाक । आनि धर्मपथे अवस्थित धाकारं क्रुन्नि निष्ठ उक्तवाचने वे आयादक पाद-
प्रहार करिने, प्रधान मन्त्रिपणेर मन्त्रि ठिठा करिणा पथे, ये अशरः आमानेर मथे
काशर मोठता एकान करिठेहे । ८५

इति वचनमसौ रजनिचरपतिं
बहुगुणमसकृत्प्रसभमभिदधत् ।
निरगमदभयः पुरुषरिपुपुरा-
न्नरपतिचरणौ नवितुभरिनुतौ ॥ ८६

अन्वयः । असौ रजनीचरपतिं बहुगुणं इति वचनम् असकृत् प्रसभम् अभिदधत् ।
चरिनुतौ नरपतिवरणौ नवितुं पुरुषरिपुपुरात् अभयः (सन्) निरगमत् ॥ ८६

मल्लिनाथः । इतीति । असौ विभीषणो रजनिचरपतिं
रावणम् । “कृदिकारादक्तिनः” इति विकल्पाटनोकारः । बहुगुण
शभोदर्कमिति पूर्वोक्तं वचनमसकृद्बहुकृत्वः प्रसभं वलादभिदध-
दभिदधानः । “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नुमभावः । अरिभिर्नुतौ
रिपुस्तुतौ किमुत भक्तैः सर्वशरणत्वादिति भावः । “श्रुकः किति”
इतीट्प्रतिषेधः । नरपतिचरणौ राभपादौ नवितुं स्तातुं सेवितु-
मित्यर्थः । णु स्तुतौ इति धातोः तुमुनि इडागमः । युगुष्णुव इति
वचनात् । पुरुषरिपुपुरात् लङ्घानगरात् अभयः निर्भयो निरगमत् ।
गमलुङि लटित्वाडङ् । शाक्यं प्रहरणकालिकावृत्तम् । ‘ननभनल-
गिति प्रहरणकालिका’ इति लक्षणात् ॥ ८६

भरत । इतीत्यादि । असौ विभीषण इत्युक्तप्रकारं वचनम् असकृत् बारंवारं प्रसभं
दत्तान् रजनिचरपति रावणम् अभिदधत् वदन्, नरपतेः रामस्य चरणौ नवितुं स्तौतुं पुरुष-
रिपुः रावणस्य पुरात् लङ्घाया निरगमत् निर्गतवान् । वचनं कौटुम् ?—बहुगुणम्
शौदाय्यादिगणयुक्तम् । असौ कौटुम् ?—अभयः । न विद्यते भयं यत्र । रामचरणौ
कौटुम् ?—अरिभिर्नुतौ नुतौ स्तुतौ । ‘तु ल स्तुतौ, “वेमुत्” इत्यादिना वेमुत्त्वात् वेमु-
“डीथीदिद्वे म” इति इमुनिषेधः । नवितुमिति पाठे—नू शि सवन् इत्यस्य छपम् । रज-
निचर इति भङ्गाशब्दः, तेन संज्ञायां, बहुलं क्रस इति केचित् । रजनिचर इति
क्रसान् इति विद्यासागरः ; वस्तुतोऽप्येवमेव, “रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलस-
निमेषम्” इति जयदेवः । ‘सखि । रजनिरहं गतवती’ति कालिदासः । दौर्घान्था तु
“पाच्छीनादि” इत्यादिना पञ्चे ईव्विधानात् । प्रहरणकालिका नाम ह्वयं, तद्वचनं यथा—
‘ननभनलगिति प्रहरणकालिका’ ॥ ८६

अनुवाद । विभीषण निशाचरेश्वर रावणके परिणीय सुष्ठु एवै कथा बारंवारं वलपूर्वक
वनिते वनिते शङ्करनेत्रेण सेनित रामचरणे अणाम करिवारं जस्र निर्दयचित्ते लङ्घानगर
इहेते निर्गत इहेनेन । ७७

अथ तमुपगतं विदितसुचरितं
 पवनसुतगिरा गिरिगुरुहृदयः ।
 नृपतिरमदयन्मुदितपरिजनं
 स्वपुरपतिकरैः सलिलसमुदयैः ॥ ८७

(इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे भाविकत्वप्रदर्शनस्तृतीयः
 काव्यस्य द्वादशः सर्गः ॥) १२

अन्वयः । अथ गिरिगुरुहृदयः नृपतिः उपगतं पवनसुतगिरा विदितसुचरितं स्वपुरपति-
 करैः सलिलसमुदयैः मुदितपरिजनम् तं (विभीषणं) अमदयत् ॥ ८७

भङ्गिनाथः । अथेति । अथ त्रिभोषणगमनानन्तरं गिरिगुरु-
 हृदयः स्थिरचित्त इत्यर्थः । नृपतिः राम उपगतं रावणादागतं
 पवनसुतगिरा हनूमदाख्यं विदितसुचरितं ज्ञानशुद्धिं स्वपुरपतिं
 कुर्वन्तीति तत्करैः स्वस्वामिनो लङ्काधिपत्ये हेतुभारत्यर्थः । “कञ्जो
 हेतु—” इत्यादिना हेत्वर्थ एप्रत्ययः । सलिलसमुदयेरभिषेकाद-
 पूरेर्मुदिनपरिजनं सन्तुष्टत्वं । वभोषणममदयत् समतोषयत् अत्यन्त-
 मादृतवानित्यर्थः । पूर्वकमेव वृत्तम् ॥ ८७

इति श्रीऽद्वयक्यामामाण्यपारदारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल-
 मङ्गिनःश्रीसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्यानं सवपथौनाख्यानं
 द्वादशः सर्गः ।

भरतः । अथेत्यादि । अनन्तरम् उपगतं तं विभीषणं नृपतिः रामः सलिलसमुदयैः
 अभिषेकजलसमूहैर्हेतुभिः अमदयत् इषितवान् । तं कीदृशम् ?—पवनसुतस्य हनुमतो
 गिरा वचनेन विदितं ज्ञातं सुचरितं श्रीमन्चरितबंधस्य । मुदिता लङ्काधिपतित्वे स्वामी
 अभिविक्त इति तुटाः परिजना अमात्याश्चत्वारी यस्य । नृपतिः कीदृशः ?—गिरिवद्गुण-
 निष्कम्पं हृदय यस्य सः तथा । सलिलसमुदयैः कीदृशैः ?—स्वपुरपतिकरैः लङ्काधिपत्यं
 कुर्वन्निः । मदीमिर्यञ्जि इषे, जिः प्रेरणे, घटादित्वात् इक्षः । कञ्जः सूक्त इति टः ।
 पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ८७

इति सद्येद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्गीकाम्पजश्रीभरतसेनविरचितायां
 मुग्धनाथिन्यां भट्टीकाया विभीषणागमनो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२

अनुपाद । अनन्तर अचलवत् अटनन्ति नृपति राम, रावणेर निकट इडेते मयागज,
 हनुमानेर वाडेक विविक, विनुकठरिज विभीषणके अपुरारिगत्य कन्नणेर हेतुकृत अतिःयक
 जल वारा मद्ये करिणेन, ताशते अम्न ७५७उडेय ७ मडे २२लेन । ७१

त्रयोदशः सर्गः ।

चारुसमीरणरमणे हरिणकलङ्ककिरणावलीसविलासा
आवहराममोहा वेलामूले विभावरी परिहोणा ॥ १

अन्वयः । चारुसमीरणरमणे वेलामूले हरिणकलङ्ककिरणावलीसविलासा विभावरी
आवहराममोहा परिहोणा (अभूत्) ॥ १

मङ्गनाथः । अर्थास्मिन् सर्गे भाषासङ्करस्यापि चमत्कारकारि-
तया काव्येऽलङ्कारत्वेन तान्निवध्नन् अपभ्रंशादौनां तथा प्राकृतभेदेषु
च देशितद्वयोश्च संस्कृते समावेशसम्भवात् तत्समाख्यभेदाश्रयणेन
भाषासमाख्यं शब्दचित्रमार्थागोत्याख्येन मात्राहृत्तेनाह—चार्वि-
त्यादि । चारुणा शैत्यादिगुणमनोहरेण समोरणेन रमयतीति
रमणे मनोरमे । नन्द्यादित्वाङ्गुः । वेलामूले समुद्रतीरप्रान्ते ।
'विलाकाले समुद्रस्य तीरनीरावकांरयोः' इति विश्वः । हरिण-
कलङ्कस्य मृगाङ्गस्यन्दोः किरणावलोभिः सविलासा विलासवती
चन्द्रेण सह विहारिणोत्यर्थः । एवम्भूता विभावरी रात्रिः आवह-
राममोहा स्वयमुद्योपकत्वात् रामस्य जानतमूर्च्छां सतीत्यर्थः ।
परिहोणा परिहोणा विभातित्यर्थः । एतेन समुद्रप्राथनार्थं तत्कूले
सनियम कुशशयनसन्निविष्टेनैकरात्रिर्नीता । तावतैव समुद्रो न
प्रत्यक्ष इत्युक्तं वेदितव्यम् । अत्र सर्वेषां शब्दानां संस्कृतप्राकृतयो-
रैकरूपत्वात् भाषाममत्वम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । रमणे मूले
इत्यत्रापि "ङेरम्ना" इति पक्षे ङेरैकारः प्राकृते संस्कृते गुण इत्येक-
रूप्यादविराधः । अस्मिन् सर्गे मात्राहृत्तमार्थागोतिः इति ।
'अर्थ्यापूर्वाहं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधनं युक्तम् । इतरत्तद्विच-
खिलं भवति यदायमुद्गातेयमार्थागोति ।' इति लक्षणम् । अर्थ्या
सप्तगणा इयमष्टगण्येति एतावाननयोर्भेद इत्यर्थः ॥ १

भरतः । अथ भाषासमावेशः । काव्यं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभेदात्त्रिविधं, प्राकृतोऽपि
संस्कृतभवः संस्कृतसभो देशी चेत्यनेकविधः । अथ देशिसंस्कृतभवयोः प्राकृतयोरपभ्रंशस्य
चासाधुशब्दलेनाधर्म्यजनकत्वात् उपक्रान्ते संस्कृतवत्त्वे समावेशसम्भवाच्च सद्वाक्यनिर्भङ्गुद्धरिः
वसामर्थ्ये बोधयन् शब्दसमायाः प्राकृतभाषायाः संस्कृतवत्त्वे समावेशं दर्शयति । अथच

भाषाज्ञेष एव, तथा च रुद्रः—वाक्ये यवैकस्मिन् अनेकनापामन्यव्यप्रापय । नयम-
परो मतिमस्त्रिभाष्येऽपि विज्ञेयः ॥” इति । प्राकृतशास्त्रे तालव्यश्चकारो मूर्धन्यषकारश्च
नास्ति तत्र हि “शषोः स” इति सूत्रम्, एवं दन्त्या नकारो नास्ति “नीष्” इति सूत्रम् ।
एवम् अन्यस्यकारो नास्ति “यस्य जः” इति सूत्रम् । एवमादि बहुतरमुन्नेयम् । सेतुबन्ध-
नाथं कृतनिघसेन रामश्च पत्रशय्यायां रात्रिर्गमिनिति ज्ञापयितुं प्रभातवचनमधिकरीति—
चार्वित्यादि । वेलामूले वेलयाः समुद्रजलस्य मूले तटे विभावरौ रात्रिः परिहृष्टौ
निगता । कौटुशे वेलामूले ?—चारुणा मन्दश्रातसुगन्धिना समारणेन वायुना रमणे
च.नन्दने, चारु मनाञ्च तत् समीरणरमणश्चेति कर्मधारयो वा, रमयतीति रमणं रमने-
ऽनेति वा । कौटुशे विभावरौ ?—हरिणकलङ्कस्य चन्द्रस्य किरणावल्या रात्रिमपङ्क्त्या
सविस्वासा श्रीममाना सविभ्रमा वा, श्रावद्धौ रामस्य मोहो यथा । प्राकृते
आकारात् परस्य सतस्य कवचनस्य “उच्छिन्” इत्यादेशौ भवतः, तत्र उच्चे संस्कृतसमत्वम् ।
स्त्वन्का छन्दः—तल्लवणं यथा—“चौमत्ता अदृग्गणा पूष्वङ्गे उच्चङ्गे वि ह्योन्ति समरुषा ।
सो स्त्वन्वा बियाचङ्गु पिङ्गल पभण्डे मुद्दिबहु सम्भेषा” ॥ इति ॥ १

अनुवाद । नैतथापिउपगुञ्ज गयोत्रगत्रमित मयूज-उट्टे—छत्त्रिका-विनामवठी वाग्निनी
त्रामेन नोह अत्रादेशेन अथाता श्हेन । १

**वहो वासरसङ्गे भीमो रामेण लवणसलिलावासे ।
सहसा संरम्भरसो दूरारूढरविमण्डलसमो लोले ॥२**

अन्वयः । वासरसङ्गे लोले लवणसलिलावासे रामेण सहसा भीमः दुरारोहरवि-
मण्डलसमः संरम्भरसः वहः ॥ २

मार्जनाथः । अथ प्रार्थनामनाद्रियमाणाय समुद्राय राम-
सुक्रोधेत्याह—वह इति । अथ वासरसङ्गे प्रभाते लोले क्षुभिते
लवणसलिलावासे लवणजलनिधौ विषये रामेण सहसा सद्यो
भीमो भयङ्करो दूरारूढरविमण्डलसमो मध्याङ्गस्थितमार्त्तण्ड-
मण्डलप्रचण्डः संरम्भरसो रौद्ररस इति यावत् । ‘संरम्भः सम्भने
कोपे’ इति विश्वः । वहः स्थापितः । अत्राप्यावासे लोल इति लौ
पूर्ववदेकरूप्यम् । वहो भीमो इत्यादौ “अत ओत्सोः” इति सोरो-
कार इति प्राकृते, संस्कृते तु “हसि च” इति रोरुत्वे गुण इत्युभय-
त्रैकरूप्यम् ॥ २

भरतः । वह इत्यादि । वासरस्य सङ्गः सम्बन्धो यत्र प्रभाते वासरस्य दिवसस्य सङ्गे
सम्बन्धे सति वा रामेण लवणसलिलावासे लवणसमुद्रे संरम्भरसः क्रोधरसः सहसा ततश्चयात्
वहः कृतः । कृतोपवासेऽपि मयि नाथं प्रकटीभूत इति मत्वा संरम्भरसः । कौटुश ?—भीमो
भयदः दूरारूढस्य मज्जास्थितस्य रवेः सूर्यस्य मण्डलेन समोऽतितीच्छालात् । समुद्रे
कौटुशे ?—लोले चक्षुषि, रामभयेण प्रभातवातेन वा चोभ्यमाणत्वात् । प्राकृतशास्त्रे लवण-

शब्दस्य मध्ययङ्गनस्य स्वरिण्य सभ्रोलं, पचे विहितं, तेन लीणं लवणमिति ह्यमपि स्यात् ।
गाथावत् स्तम्बकायामपि षष्ठी गणो मध्यगुरुचतुर्लघुर्वा, अत्र पूर्वार्धे चतुर्लघुः षष्ठी गणः ॥ २

अनुवाकः । अजातकाले ब्राह्मणे चकन नवमसमुद्रे अति ब्राह्मण महता मया
२५१९ वडिनस्य उपरुद्धं मूर्तिं वारण, करिणेन (कृष्ण इहेलेन) । २

गाढगुरुपुङ्खगौडासधूमसलिलारिसम्भवमहाबाणे ।
आरूढा सन्देहं रामे समहोधरा मही सफणिसभा ३

अवयवः । रामे गाढगुरुपुङ्खगौडासधूमसलिलारिसम्भवमहाबाणे समहोधरा सफणि-
सभा मही सन्देहं म आरूढा ॥ ३

मङ्गिनाथः । अथ समुद्राय क्रुद्धो रामः साक्षेपमस्त्रं प्रजिघाये-
त्याह—गाढेति । रामे गाढया निर्वाडया गुरोः पुङ्खस्य कर्त्तर्या-
ख्यस्य मूलप्रदेशस्य 'कर्त्तरी पुङ्खे' इति यादवः । पाङ्गया अङ्गलि-
पाङ्गेन सधूमस्य सलिलारिरग्नेः सम्भवो यस्मात्स महाबाणो यस्य
तस्मिन् मति आग्नेयास्त्रं प्रयुञ्जाने मतात्ययः । समहोधरा सपर्वता
सफणिसभा मनागलोका मही सन्देहमारूढा तद्विनाशशङ्का जाते-
त्ययः । अत्र धूमेति धरेति धकारस्य पदादित्वात् "अध्वयधमां हः"
इति हकारो न भवति, "अनादी" इत्यधिकारात् । समिति
भकारस्यानादित्वेऽपि प्रायग्रहणान्न भवतीति सास्यस्थितिः । मसमो
तु पूर्ववत् ॥ ३

भरतः । गाढ इत्यादि । गाढा दृढा गुरुपुङ्खस्य या गौडा अङ्गुलतर्जनीभ्यामाकषणं
तथा सधूमस्य सलिलारिरग्नेः सम्भवो यत्र तादृशी महान् बाणो यस्य तादृशं रामे सति मही
पृथिवी सन्देहं विनाशमसंशयम् आरूढा प्राप्ता । कीदृशी?—समहोधरा पर्वतैः सह वर-
माना, सफणिसभया सर्पसमूहेन सहिता । प्राकृते समहोधरपदे ह्रस्वो न भवति, तत्र बहु-
लाविकारात् । 'अध्वयधमां'मिति धकारस्य हकारो न भवति, तत्र प्रायोऽधिकारात् । पीडति
डो ख इति ललं न भवति प्रायोऽदृष्ट्यात्, पीडिति पाठी वा संस्कृतेऽपि मनीषादिलादैक्यकार-
णात् ॥ ३

अनुवाकः । ब्राह्मणं वृत्तकाले अङ्गुलं तर्जनीं वारं नश्यत् वारणम् (मूलपत्र) निपीडित
करिणा मधुन आग्नेयास्त्रं समुद्रे अति निःशेषं करिणेन महोत्तरे नां लोकात् ह वरगोपेवो
विनाश मङ्गिकारं इहेलेन । ३

घोरजलदन्तिसङ्कुलमट्ट-
महापङ्ककाहलजलावासम् ।

आरीणं लवणजलं समिद्ध-

फलबाणविद्धघोरफणिवरम् ॥ ४

अन्वयः । घोरजलदन्तिसङ्कुलं अष्टमहापङ्ककाहलजलावासं समिद्धफलबाणविद्धघोर फणिवरम् लवणजलम् आरीणम् ॥ ४

मङ्गिनाथः । घोरिति । घोरैर्भीमेर्जलदन्तिभिर्गजयादोभिः सङ्कुलं सङ्कीर्णमष्टतोत्यष्टं शुष्कमित्यर्थः । अनेकाद्यत्वाद् धातूना- मष्ट—हिंसातिक्रमयोरिति धातोर्भौवादिक्तात् पचाद्यच् । तांस्म- अष्टमहापङ्के काहलाः शुष्का जलावासा जलग्रहा यस्मिंस्तत् । 'काहलं भृगुशुष्कयोः' इति विश्वः । समिद्धफलेन प्रज्वलितार्थेण बाणेन विद्धाः प्रहृता घारा भोमा फणिवरा महामर्पा यास्मिंस्तत् । लवणं च तत् जलञ्च तत् आरीणं समन्ताच्छुष्कम् । री गनिग्रीषणयोः इति धाताः कर्त्तरि क्तः । "स्वादिभ्यः" इति निष्ठानत्वे णत्वम् । ४

भरतः । घोरित्यादि । रामेण आग्नेयास्त्रे चिमे सति लवणजलम् आरीणं समन्तात् शुष्कम् । श्री रीङ् य चरणे "सुन्नाद्याः" इति तस्य नत्वम् । कौटुम्भं जलम् ?—घोरैः भीमैः अलङ्कलिभिः सङ्कुलं व्याप्तम् । अष्टः शुष्कोऽत्यर्थो वा यो महापङ्क्तेन काहलाः शुष्का जला वासा मत्स्यादयो यत्र, अष्ट ल् अतिक्रमे वधे इत्यस्येदं रूपम् । "अष्टं भये च शुष्के च द्योमे- ऽत्यर्थं गृह्णातरे" "काहलो तु तरुण्यां स्यात् काहलं भृगुशुष्कयोः" इति च विश्वः । 'काहलं विद्धलेऽपि स्यात्' इत्यन्ये । प्राकृतपक्षे कातरशब्दस्य काहलमिति भवति, 'कातरवितस्त्रि- मातुलुङ्गेषु' इत्यनेन तकारस्य चादेशात् हरितादित्त्वेन रफस्य सन्नाच्च । द्दीपफलेन बाणेन विद्धा घोराः फणिवराः सर्पत्रेष्टा यत्र ॥ ४

अनुवाक । रामबाणे लवणमयुद्धेन समस्त जलं शुकादिनां गेन, वङ्ग वङ्ग अग्रद्वारं अलङ्कृतं सैन्धवानं पूर्णं हरेण गेन, अग्रात् शुक्लं कर्कशमेव उभयं अलङ्कृतं सकलं शुक्लं हरेण पङ्क्तिनां ब्रह्म, उभयं शोभन्तं अलङ्कितं वाणबाणां शोभन्तं शोभन्तं अलङ्कितं विद्धं करिषां यान्त्रिकेण भागिनेन ॥

सभयं परिहरमाणो

महाहिसञ्चारभासुरं सलिलगणम् ।

आरूढो लवणजलो

जलतीरं हरिबलागमशिलालगुहम् ॥ ५

अन्वयः । लवणजलः महाहिसञ्चारभासुरं सलिलगणं परिहरमाणः हरिबलागमशिलाल- लगुहं जलतीरं सभयम् आरूढः ॥ ५

मङ्गिनाथः । अथ , समुद्रः प्रादुरभूदित्याह—सभयमिति ।
ज्वणजलो मूर्त्तिमान् लवणसमुद्रो महतामहीनां सञ्चारिण भासुरं
तच्छिरोरंभैर्भास्वरं सलिलगणं जलपूरं परिहरमाणोऽपसारयन्
हरिबन्नागमेन कपिसैन्यसञ्चारिण विलोलगुहं व्याकुलगङ्गरं जलतीरं
रामाधिष्ठितं तटं सभयं यथा तथा अपराधित्वादिति भावः ।
आरुढः आरुहोह । रुहेः कर्त्तरि क्तः । सावीत्वं प्राकृते, संस्कृते
तूत्वगुणौ च पूर्ववत् ॥ ५

भरतः । सभयमित्यादि । लवणं जलमस्य स लवणजलः समुद्रः जलतीरम् आरुढः
लम्प्राप्तो मूर्त्तिमान् भूत्वा । किं कुर्वन् ?—सभवं यथा स्यात् तथा सलिलगणं जलराशिं परि-
हरमाणः परित्यजन् । सभयमित्यत्र प्राकृते प्रायोयद्वात् बन्नीपाभावः, “कृगचव” इति
बन्नीपे चवर्चयप्रतिरिति यकारप्रवणमित्यन्वे । कौटुम्भं सलिलगणं ?—महाहीनां महासर्पाणां
सञ्चारिण भासुरं तच्छिरोमणिभिर्दीप्तम् । कौटुम्भं जलतीरं ?—हरिबन्नागमेन वानरसैन्या-
गमनेन विलोला व्याकुला गुहा यव । विलोचनतस्मिन् क्वचित् पाठः ॥ ५

अनुवाद । लवणसमुद्रं मकरवाणं महाकर्षणं निरंतरं तावत् जलराशिं पत्रिधागं कश्चिद्
वानरसैन्यं मर्गान्तरं व्याकुलं यत्र रामाधिष्ठितं ततोऽप्ये उरवे उरिषां पडिम् । ६

चञ्च[ल]त्त[त]रुहरिणगणं

बहुकुसुमाबन्धबद्धरामावासम् ।

हरिपल्लवतरुजालं

तुङ्गोरुसमिद्धतरुवरहिमच्छायम् ॥ ६

अन्वयः । चञ्चलतरुहरिणगणं बहुकुसुमाबन्धबद्धरामावासं हरिपल्लवतरुजालं तुङ्गोरु-
समिद्धतरुवरहिमच्छायम् ॥ ६

मङ्गिनाथः । तदेव तीरं श्लोकद्वयेन विशिनष्टि—चञ्चदिति ।
चञ्चन्तो वलान्तस्तरुहरिणगणाः शाखासृगसमूहा यस्मिंस्तत् ।
बहुकुसुमानां बहुकुसुमवृक्षाणामाबन्धः परस्परसङ्गस्तत्र बद्धो
राचतो रामावासो यस्मिंस्तत् । हरिपल्लवानि हरिक्लिसलयानि
तरुजालानि यस्मिंस्तत् । ‘हरिर्वीच्यवदाख्यातो हरिक्लपिलवर्षयोः’
इति विश्वः । तुङ्गा उन्नता . उरवो विपुलाः समिद्धा उज्ज्वलाश्च ये
तरुवरास्तैर्हिमशोतला छाया यस्मिंस्तत् ॥ ६

भरतः । चञ्चलित्यादि । कौटुम्भं जलतीरमारुढः ?—चञ्चलतरुहरिणगणां वानराणां

गर्भी यत्र, वदन्ति कुसुमानि येषां तेषां वृक्षाणाम् आश्रये । परस्परसंज्ञेषु बद्धी घटितः राम-
स्थावासी वासस्थानं यत्र । हृदयः पिङ्गलाः पङ्कवा यस्य तादृशं तरुजालं वृक्षसमूहो यत्र,
तुङ्गा उवा चरवोऽत्यर्थविक्षीर्णमखलाः समिद्धा उज्ज्वला ये तरुवक्षोः शीलता लाया यत्र ॥६

अश्रुवाप । सेई तीरे अनेककुलि चकल वानत्र हिल । बहू कुशम सम्विठ पत्रम्पव
संश्रिष्टे वृकनिष्ठे त्रापेन आवासं निर्मिठ इईशक्ति, अनेककुलि हरिठ वर्ण पत्रव-वित्रा-
श्रित उत्र हिल एक उत्रत ग्रहण उज्ज्वलतरुवत्र सकल हियवण नीतन ह्यया विष्टार कत्रिउ-
दिन । ७

वरवारणं सलिलभरेण
गिरिमहीमण्डलसंवरवारणम् ।
वसुधारयं तुङ्गतरङ्गसङ्ग-
परिहीणलोलवसुधारयम् ॥ ७

अन्वयः । वरवारणं (तथा) सलिलभरेण गिरिमहीमण्डलसंवरवारणं वसुधारयं
तुङ्गतरङ्गसङ्गपरिहीणलोलवसुधारयम् ॥ ७

मङ्गिनाथः । वरेति । पुनः वरवारणं श्रेष्ठगजाक्ष्यं तथा
सलिलभरेण समुद्रजलौघेन गिरीणां महीमण्डलस्य च यः संवरः
संवरणमाक्रमणम् । “ग्रह प्रवृत्तिश्चिगमश्च” इत्यप्प्रत्ययः । तस्य
वारणं निवारकं समुद्रस्य वेलानातिक्रमत्वादिति भावः । वसूना
धनानां धारयतीति धारयम् । “अनुपसर्गाङ्गम्य—” इत्यादिना
धारेः शप्रत्ययः । तुङ्गतरङ्गाणां सङ्गः सम्बन्धस्तस्मात् परिहीणा
भ्रष्टो लोलो वसुधायां तत्सम्बन्धिन्यां रयो यत्र तत् तीव्रतरङ्गाघात-
मित्यर्थः । तीरं प्राप । एतानि सप्त साकल्येन भाषाद्वयसमानि
वृत्तानि ॥ ७

भरतः । वरवारणमित्यादि । पुनः कौटुम्भं ?—वरा उत्रगुष्टा वारणा क्विनी यत्र,
सलिलभरेण जलातिशयेन गिरीणां महीमण्डलस्य च संवरः संवरणं तस्य वारणं निषेधकं समु-
द्रेण वेलया अतिक्रमात् । वसुधारयं द्रव्यस्य धारकम् । “साहिसगति” इति धारैः शः । तुङ्गा-
नाम् उज्ज्वलां तरुणाणां यः सङ्गः संज्ञेषुः तेन परिहीणी भ्रष्टो लोलो वसुधायां तत्सम्बन्धिन्यां
रयो वेगो यत्र, तरुकेषु अलवेगनिर्गमात् । एतानि सप्त सङ्कीर्णानि संज्ञतप्राज्ञतयोरविशिष्ट-
स्वरूपान्तात् ॥ ७

अश्रुवाप । एवम् जनाने वडु वडु माठक हिल एवम् सेई तीरे जनरानि वारां पर्वित उ
त्रमण्डलेन आक्रमणं निवारक हिल, अनेक धनुषि जया तथा हिल, अत्र निह उत्रकनिष्ठ
काहत्र निवे धाकिड, वृतराः काहत्र कथवद्वेन उद्वेष्टि अतिक्रम कत्रिउ ना । १

प्रणिपत्यं ततो वचनं जगाद्
 हितमायतौ पतिवारीणाम् ।
 गङ्गावलम्बिबाहू रामं

बहु[ह]लारुहरितमालच्छायम् ॥ ८

अन्वयः । ततः वारीणां पतिः गङ्गावलम्बिबाहुः (सन्) बहुलोहरितमालच्छायं
 रामं प्रणिपत्य आयतौ हितं वचनं जगाद् ॥ ८

मङ्गिनाथः । प्रणिपत्येति । ततस्तौरप्राप्त्यनन्तरं वारीणां पतिः
 समुद्रो गङ्गावलम्बी सन्नगत्वाद्दयादाच्चिष्यहेतुत्वाच्च भार्याहस्ता-
 वलम्बी बाहुयस्य स सन् । “द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति संस्कृते
 दीर्घः । “सुभिस्सुप्सु दीर्घः” इति प्राकृते सुलोपश्च । बहुलः
 सान्द्रः उर्मिहान् हरिर्हरितश्च यस्तमालस्तस्येव छाया कान्तिर्यस्य
 तं रामं प्रणिपत्य आयतौ उत्तरकाले । ‘उत्तरः काल आयतिः’
 इत्यमरः । हितमुभयोरपि पथं वचनं जगाद् । अत्र पूर्वाहं शुद्ध-
 संस्कृतमुत्तरार्हे तु पूर्ववत् ॥ ८

भरतः । प्रणिपत्येत्यादि । ततस्तौरप्राप्त्यनन्तरं वारीणां पतिः समुद्रः रामं प्रणिपत्य
 प्रणम्य वचनं जगाद् । कौटुम्भं वचनम् ?—आयतौ उत्तरकाले हितम्, आत्मनो रामस्य च
 पथम् । कौटुम्भः समुद्रः ?—गङ्गावलम्बनशोभो बाहू यस्य । संस्कृते ‘रिचीदे’ इत्यनेन
 कृतरफस्य “दीर्घः” इति लोपः, पूर्वस्य दीर्घत्वम् । प्राकृते तु पुल्लिङ्गेः चकारस्य दीर्घत्वं सिद्धो-
 पश्च । रामं कौटुम्भं ?—बहला निविद्ध उर्बोर्बहुतोऽरिणामाद्योरिव इकतश्चमिषेयोरिव
 छाया कान्तिर्यस्य “इकादिकपिभेकेषु हरिणाः कपिषु विषु” इत्यमरः । प्राकृते हरिश्च-
 दस्य तलोपोऽन्वेषनस्येवनेन । पूर्वाहं विरभ्यमिति वचनशब्दस्य दन्त्यान्तत्वात् प्राकृतस्य
 पूर्वाहं न सञ्चरः । तेन केवलसंस्कृतत्वाद्भिरवयवम्, उत्तरार्हेणु सङ्कीर्णमेव ॥ ८

अशुभम् । उः।त्र पत्र रात्रिपठि (मू०) त्रयिशापे कठ उच्यते पत्रो गङ्गा इत्युच्यते
 गृह्णक निरुटे त्रिंश निविद्ध महत् हरिर्बर्ष उग्रान-हाशयत् नीलवर्ण शत्रुक अग्राम क्रिशा उनि-
 गच्छे उच्यते इति कत्र कथा वनिच्छे नागिन । ५

तुङ्गा गिरिवरं देहा अगमं
 सलिलं समीरणो रसहारो ।
 अहिमो रविकिरणगणो
 माया संसारकारणं ते परमा ॥ ९

अन्वयः । गिरिवरदेहाः तुङ्गाः, सलिलम अगमं, समीरणः रसहारी, रविकिरणगणः अहिमः, परमा महती ते माया संसारकारणम् ॥ ८

मञ्जिनाथः । वचनमेवाह—तुङ्गा इत्यादि । गिरिवरदेहाः पर्वतशरोराणि तुङ्गा उन्नता दुरारोहाः कृता इत्यर्थः । सलिलं समुद्रादिकं न गम्यत इत्यगमं दुरवगाहम् । ‘ग्रहसृष्टिनिश्चिगमस्य’ इति गर्भरूपप्रत्ययः । समीरणो वायुः रसहारी जलशोषकः रव-किरणगणः अहिमः उष्णः परमा महती ते माया शक्तिः संसार-कारणम् । त्वत्कृते जगद्वैचित्ते मम दुरवगाहत्वे कोऽपराध इत्यर्थः । अत्र मायारूपकारणेन गिरितुङ्गत्वादिकार्यसमर्थनात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तुङ्गा देहा इत्यत्र संस्कृते जसि सर्वदीर्घे संज्ञितायां यलोपः । प्राकृते “जसृष्ट्यासु दीर्घः” इति दीर्घे जसो लोपः । गतमन्यत् ॥ ८

भरतः । तुङ्गा इत्यादि । गिरिश्रेष्ठानां देहाः, तुङ्गा उष्णः सलिलं समुद्रादि अगम्यं, समीरणो वातो रसहारी जलशोषकः, रवेः-किरणगणोऽहिम उष्णः इत्यादिकं यत् सर्वं संसारस्य कारणं हेतुः, तत् ते तव परमा माया महाकपटम् । एतेन त्वं विष्णुः स्वयं सृष्टे मयि रोषोऽनुचित इति सूचितम् ॥ ८

अनुवाक । अटला । फूमिहे गिरिगणकपत्र देह उन्नत करिशाह, मयुःकिरणक दुरवगाह, समीरणक जलशोषक एव रवकिरणक उष्ण करियाह, यथा तामार माया, ये एते अगम रवेःकिरण कारण (तामार दुरवगाहइ तामारइ नौनः) उत्ये तामार उष्ण एठ कोण केन ? । >

आयाससम्भवारुण संहर

संहारहिमहरसमच्छायम् ।

बाणं वारिसमूहं सङ्गच्छ

पुराणचारुदेहावासम् ॥ १०

अन्वयः । आयाससम्भवारुण संहारहिमहरसमच्छायं बाणं संहर, पुराणचारुदेहावासं वारिसमूहं सङ्गच्छ ॥ १०

मञ्जिनाथः । आयासति । आयाससम्भवेन रोषोदयेनाहयेति सम्बुद्धिः । संहारे प्रलये हिमहरोऽग्निरादित्यो वा तत्समच्छायं कालाग्निकल्पं बाणं संहर । पुराणस्नानादेः चारोस्त्रैलोक्यसुन्दरस्य

देहस्यावासमाधारं वारिसमूहं वारिराशिं सङ्गच्छ सम्भव । अन्यथा कस्यात्ते कुत्र ते शयनमिति भावः ॥ १०

भरतः । आयासेत्यादि । हे, आयाससम्भवात् । आयाससम्भवेन दुःखजनितेन शीघ्रिण अरुचि । रक्ताङ्ग ! त्वं वायुं संहर उपसमय । कौटुम्भं वायुं ?—संहारि प्रत्ये हिमहराः सूर्यः । वज्रयो वा तैः समा हया कान्तिर्यस्य तम् । त्वं वारिसमूहं संगच्छ अङ्गीकुर्व, रचेति भावः, “समी गम्यच्छ” इति न भं, सकर्मकत्वात् । यतः पुराणस्य पूर्वकालीनस्य चारीः मनोज्ञस्य स्वदेहस्य आवासं स्थानम्, आवासमित्यत्र प्राकृते भो विन्दुनित्यनुस्वार एव भवति, संस्कृते तु यद्यपि सकारस्थितिरेव स्यात्, तथा श्रुतेरभेदाज्ञावासमावेश इति इडा इति विद्यासागरः । वा विरामे इत्यन्वे ॥ १०

अनुवाते । हे श्रेष्ठ ! आपनाव ऽकृतेः कोऽपि वज्रघर्षं हतेवाह्ये, अलसकालीनं श्रुतादिं प्रवृत्तिं वागं जंशं कर्तुम्, आपनाव अनापि ज्येष्ठोकाश्रम्यत्र गेहत्र आधारे वारिराशिं वृत्तां कर्तुम् (अत्रथा अलसकाले कोऽपि भ्रमं करिष्येन ?) ०

असुलमहरिसञ्चारं

जलमूलं बहलपङ्कजहायामम् ।

भण किं जलपरिहोषं

सुगमं तिमिकम्बुवारिवारणभौमम् ॥ ११

अन्वयः । असुलमहरिसञ्चारं (कृतः ?) बहलपङ्कजहायामम् (कृतः ?) जलपरि-
होषं तिमिकम्बुवारिवारणभौमं जलमूलं सुगमं किं भण ॥ ११

मङ्गिनाथ । असुलभेति । किञ्च असुलमहरिसञ्चारं दुर्लभं कपिप्रचारं कृतः ? बहलपङ्केन रुहायाममाक्रान्तविस्तारं कृतः ? जलपरिहोषमग्निदाहशुष्कजलम् । “कृत्यचः” इति निष्ठादेशस्य णत्वम् । प्राकृते “नो चः” इति णत्वम् । किञ्च तिमिभिर्मत्स्य विशेषैः कम्बुभिः शङ्खैर्वादिवारणेर्जलचरैश्च भौमं जलानां मूलं तन्न सुगमं किं भणेत्यर्थः । अत्र तलदुर्गमत्वस्य पङ्करोधादिपदार्थहेतुकत्वात् तद्वेतुषां काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ११

भरतः । असुलमेत्यादि । एतत् जलमूलम् आघोयास्त्रेण जलपरिहोषमपि किं सुगमं सुखेन गम्यते इति भण श्रूयि, अपि तु नैव, यतो बहलः सान्द्रो यः पङ्कजेन बह आवासी देष्टुं शक्य, अपि पङ्कजभाषी नास्ति ? तिमिमिः मत्स्यैः कम्बुभिः शङ्खैः वारिवारणैः जल-
हसिमिः भौमश्च एवं सति असुलभो दुर्लभो हरिसञ्चारो वानरपर्यटनं यत् । “तिमिः भौमः” इति हलायुषः । “अस्ति मत्स्यलिनिर्नाम दस्योजनविल्लतः” इत्यन्वे । असुलमेत्यत्र हलारा-
देशो न भवति प्राकृते आघोयहलात्प्रतेः ॥ ११

अशुवाण । वनून वेवि आश्रेणराले उलेनर गुन पर्याय जीमहीन करारिठ वानरगण कण्ठले
 र्दि.त (पात्र ह्येते) पात्रिरे कि ? कारण गां कर्ममे ये ललेनर विवृति आगणक करिशाहे ।
 (अर्था उँउरतीरहे कर्मममर) आर डिमि (मन्वेयोजन विवृत मन्त्र) मन्त्र ए अमहस्यो धाकाः
 उयइर, तवे कि अकारे म्गम ह्येवे वन । >>

गन्तुं लङ्कातीरं

वह्ममहासलिलसञ्चरेण सहेलम् ।

तरुहरिणा गिरिजालं वहन्तु

गुरु [गिरि] भारसंसहा गुरुदेहम् ॥ १२

अन्वयः । गुरुभारसंसहाः तरुहरिणाः वह्ममहासलिलसञ्चरेण लङ्कातीरं सहेलं
 गन्तुं गुरुदेहं गिरिजालं वहन्तु ॥ १२

मार्जनाथः । तर्हि का गतिरत आह—गन्तुमिति । गुरु-
 भारस्य महाभारस्य संसहन्त इति संसहाः क्षमाः । पचाद्यच् ।
 तरुहरिणाः कपयः सञ्चरन्त्यस्मिन्निति सञ्चरः सञ्चारभूमिः । “गोचर-
 सञ्चर” इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः । वहेन मङ्कुट्ठितेन महता
 मलिलेन सलिलापरिसञ्चरेण मार्गेण सेतुमार्गेष्वेत्यर्थः । लङ्कातीरं
 लङ्कासमोपं सहेलं सविनोदं गन्तुं गुरुदेहमधिकारूपं गिरिजालं
 वहन्तु प्रापयन्तु ॥ १२

भरतः । गन्तुमित्यादि । वञ्चो घट्टिती यो महासलिलं सञ्चरः सेतुक्षेप सहेलं सकौ-
 तुकं यथा खान् तद्य लङ्कासम्बन्धिरीरे, गन्तुं गुरुदेहं महाकायं गिरिजालं पर्वतमसृष्टं
 वहन्तु । कौड्याः ?—गिरिभारसंसहाः पर्वतवहनक्षमाः । सञ्चरत्यनेन लीक इति सञ्चरः
 करण्यः ॥ १२

अशुवाण । विपुल उरवहनक्रम उरुयुगगण (वानरगण) उमरानिर उेगन सेतुनिर्माण
 करिवा उाहार उेगन विवा मकार पात्रे अनाशले वीरेवार म्म वड वड अशुवर १७ बहिरः
 आशुक । १२

हरहासरुद्धविगमं

परकण्ठगणं महाहवसमारम्भे ।

छिन्दन्तु रामबाणा

गम्भीरे मे जले महागिरिवहे ॥ १३

अन्वयः । गम्भीरे मे जले महागिरिवहे रामबाणा हरहासरुद्धविगमं परकण्ठगणं
 महाहवसमारम्भे छिन्दन्तु ॥ १३

मङ्गिनाथः । हरति । गन्धारी अगाधे मे मम जले महा-
गिरिभिर्वहे सति रामबाणा हरहासेनेश्वरप्रसादेन रुद्रविगमं पुनः
प्ररोहवरप्रसादेन निरुद्रविच्छेदं परस्य शत्रोर्दृशकण्ठस्य कण्ठगणं
महाह्रवसमारम्भे महायुद्धोपक्रमे छिन्दन्तु । विधौ श्लोऽ । गत-
मन्यत् ॥ १३

भरतः । हरत्यादि । मम गन्धारीगाधि जले महागिरिभिर्वहे सति महायुद्धस्य समारम्भे
प्ररोहे परस्य दशाननस्य कण्ठसमुद्दं रामस्य बाणाच्छिन्दन्तु, आशिवि गो । कौटुम्भ ?—हर-
हासेन रुद्रो निवारिती विगमोऽपाशो यस्य । रावणो महादेवस्य प्रीतये स्वशिरासि छिन्नशान्
ततन्मुष्टस्य महार्देवस्य हासो जात इति प्रसिद्धिः ॥ १३ ॥

अनुवाक । आमारं अगाध लन वडु वडु पाथरर रुद्र हरेण रामबाणनिष्ठर भिवप्रसादे
पुनः अरुठ (पुनरुत्पन्नमकन) अरुठ रावणेन मरुकरुणो महायुद्धकाले छेदन करक । १७

गच्छन्तु चारुहासा

वीररसाबन्धरुद्रभयसम्बन्धम् ।

हन्तुं बहुवाहुवलं हरिकरिणो

गिरिवरोरुदेहं सहसा ॥ १४

अन्वयः । हरिकरिणः चारुहासाः वीररसाबन्धरुद्रभयसम्बन्धं गिरिवरोरुदेहं बहुवाहु-
वलं हन्तुं सहसा गच्छन्तु ॥ १४

मङ्गिनाथः । गच्छन्त्विति । हरिकरिणः कर्पित्रेष्ठाः । उप-
मितसमासः । चारुहासा मडाट्टहासाः । मन्तो वीररसस्याबन्धेना-
विच्छेदेन रुद्रभयसम्बन्धं निरुद्रभयसंस्पर्शं निर्भीकं । गिरिवरोरवः
पर्वताधिका देहा यस्य तद् बहुवाहोर्विशतिभुजस्य दशास्यस्य बलं
सैन्यं हन्तुं सहसा गच्छन्तु । 'दशास्यो विशतिभुजस्तुमान् पान-
मन्दरः' इति यादवः । षड्भुजानि सङ्कीर्णानि ॥ १४

एतानि षट्सङ्कीर्णानि ।

भरतः । गच्छन्त्वित्यादि । हरिकरिणो वानरत्रेष्ठा आद्यासाभावात् सकीर्णकाः सन्त
बहुवाहोः रावणस्य बलं सैन्यं हन्तुं सहसा विरोधेन गच्छन्तु । कौटुम्भं बलं ?—वीररसस्य
शौर्यस्य स पावन्यः सततप्रवर्धनं तेन रुद्रो निवारिती भयसम्बन्धः चाससम्पर्को यस्य, गिरि
वरस्यैव उरुमंडान् दीधो यस्य ॥ १४

अनुवाक । कपिकुठर सकल अट्टहास सहकारे सर्वना शौर्यो अकाम कत्रिण अणगत उरु
विशक्ति वाह रावणेन पर्युत्तवर् महाकाय दैत्यगणेन वधेन अरु अरुणेन गमन करक । १४

जिगमिषया संयुक्ता बभूव
कपिवाहिनौ मते दाशरथेः ।
बुद्धजलालयचित्ता गिरि-
हरणारम्भसम्भवसमालीला ॥ १५

अन्वयः । दाशरथेः मते बुद्धजलालयचित्ता कपिवाहिनौ जिगमिषया संयुक्ता गिरि-
हरणारम्भसम्भवसमालीला बभूव ॥ १५

मङ्गिनाथः । जिगमिषयेति । अथ दाशरथे रामस्य मते
सम्पत्तौ सति बुद्धजलालयचित्ता । विदितसमुद्राभिप्राया कपि-
वाहिनो कपिसेना जिगमिषया गन्तुमिच्छया संयुक्ता सती गिरि-
हरणारम्भस्य पर्वतानयनोपक्रमस्य सम्भवे सम्पत्तौ महालीला
अतिसदृश्या बभूव । पर्वतानानेतुं प्रक्रान्ता इत्यर्थः । 'लोलस्रल-
सदृशयोः' इत्यमरः । अत्र द्वितीयाहमेव संकीर्णं, पूर्वाहं तु
संस्कृतमेव ॥ १५

भरतः । जिगमिषयेत्यादि । दाशरथेः रामस्य मते इच्छार्थं सत्यां कपिसेना जिग-
मिषया गन्तुमिच्छया संयुक्ता बभूव । कीदृशी ?—बुद्धम् अवगतं जलालयस्य समुद्रस्य चित्तं
यथा, गिरिणां यत् हरणमानयनं तस्य य आरम्भसम्भवोऽनुष्ठानं तेन समा रामाज्ञानन्तरमेव
चलितेति भावः । लीला चञ्चला । पूर्वाहं निरवयं संस्कृतभावत्वात् जिगमिषयेत्यादी
मूर्धन्येषादिश्रवणात् ॥ १५

अष्टुवाह । रामचन्द्र समुद्र वाटका मन्वडि अकाल करिजेन कपिसेना समुद्रेण मनोभावा
वृद्धिं गमनेच्छा महकाठे पर्वतेऽप्यनन्तर अशुठाने चकन (वासु) इहेरा उठिन । १६

गुरुगिरिवरहरणसहं
संहारहिमारिपिङ्गलं रामवलम् ।
आरूढं सहसा खं
वरुणालयविमलसलिलगणगंभीरम् ॥ १६

अन्वयः । गुरुगिरिवरहरणसहं संहारहिमारिपिङ्गलं रामवलं वरुणालयविमलसलिल-
गणगंभीरं खं सहसा आरूढम् ॥ १६

मङ्गिनाथः । गुर्विति । गुरुगिरिवरहरणस्य महापर्वतानयनस्य
सहं चमम् । पचाद्यच् । संहारहिमारिवत् कालाम्निवत् पिङ्गलं

रामबलं वरुणालयस्य समुद्रस्य विमलसलिलानां गणो राशिस्तद्वद-
गम्भीरं न्वमाकाशं सहसा द्रुतमारुढं, पर्वताहरणार्थं समुत्पपाते-
त्यर्थः ॥ १६

भरतः । गुरुगिरीत्यादि । ततो रामबलं कठं सहसा तत्क्षणं खम् आकाशम् आरुढम्
आकरोह । रुहः कर्परिक्तः । कौट्यं बलं ?—गुरुणां गिरिवराणां यत् हरणमानयनं
तस्माद्, सहते इति पचादित्वाद्म् । सहारे प्रलयकाले यो हिमवतः अस्ति इत कपिलं,
तत्रस्थितमपि माट्यं सूचितम् । खं कौट्यं ?—वरुणालयस्य समुद्रस्य यो विमलः सलिल-
गणस्तद्वत् गम्भीरं दुरवगाढम् ॥ १६

अशुवाप । ३३९ अथर्व बान्धन अमर्ष अलगाधि१९ भिन्नमवर्ण त्रायेत्र दैमन्तमन विवम मभूज
कनत्राभिजुगुं गभीर नीन आकाशे उरुणां उठिशा पडिन । ३३

• अवगाढं गिरिजालं

तुङ्गमहाभित्तिरुडसुरसञ्चारम् ।

अभयहरिरासभौमं करिपरि-

मलचारुबहु[ह]लकन्दरसलिलम् ॥ १७

अन्वयः । तुङ्गमहाभित्तिरुडसुरसञ्चारम् अभयहरिरासभौमं करिपरिमलचारुबहु-
कन्दरसालिलं गिरिजालम् अवगाढम् ॥ १७

मञ्जिनाथः । अवगाढमिति । तुङ्गाभिर्महाभिः त्तः भमं हातटै-
निरुहः सुरसञ्चारो येन तत् तथोक्तमित्यर्थः । अभयानां हरीणां
सिंहानां रासेर्नादैर्भीमं करिपरिमलेन परितो मिलनेन मदगन्धेन
वा चारुणि बहुलानि कन्दरोषु दरोषु सलिलानि यस्मिंस्तद्गिरि-
जालमवगाढमुत्पाटयितुमवष्टब्धम् ॥ १७

भरतः । अवगाढमित्यादि । खम् आरुह्य रामबलेन गिरिकन्दम् अवगाढम् अवष्टब्धं,
तुङ्गाभिः उच्चभिः महतीभिः परिषाह्यतीभिः भिःभिः ह्यो निराकृतः सुरस्य सञ्चारा येन
यत्र वा, हरीणां सिंहानां रासेन गन्धेन भयानकं, करिपरिमलेन हसिसंमदंजनितमद-
गन्धेन चारु भीमं बहुलं प्रचुरं कन्दरसलिलं यत्र ॥ १७

अशुवाप । पत्रे बान्धनरं अडूफ महाडटं भूमिधारा देवगणैरं सकरणं त्रायकं, निर्भरं
सिंहगन्धेन भीमं एवं याहाधेन उठारं मन्त्रगन्धेन मन्त्रं समवित्रं क्षमनेाहेरं अदूरं कल मठठ
विष्कामनं सेहै पस्त्रकमानारं यथा अविष्टे ह्येन । ३१

अलिंगणविलोककुसुमं

सकमलजलमत्तकुररकारणवगणम् ।

फणिसंकुलभीमगुहं

करिदन्तसमूढसरसवसुधाखण्डम् ॥ १८

अन्वयः । अलिगणैर्विलोकितकुसुमं सकमलजलमत्तकुररकारणवर्णं फणिसङ्कुलभीम-
गुहं करिदन्तसमूढसरसवसुधाखण्डम् ॥ १८

मङ्गिनाथः । अथ गिरिजालमेव त्रिभिर्विशिनष्टि—अली-
त्यादिना । अलिगणैर्विलालानि कुसुमानि यस्मिंस्तत् सकमलेषु
जलेषु मत्ताः कुरराणां सुतक्रोशानां कारणवानां जलकुण्डानां च
गणा यस्मिंस्तत् फणिसङ्कुला भीमा गुहा यस्मिंस्तत् करिदन्तैः
समूढानि प्रहृतानि सरसानि सार्द्धाणि वसुधाखण्डानि
यस्मिंस्तत् ॥ १८

भरतः । अलिगणेत्यादि । कौट्ट्यं गिरिजालम् ?—अलिगणैः धमरसमूहैः विलोकितानि
कुसुमानि यत्, सकमलेषु जलेषु मत्ताः कुरराणां कारणवानाश्च पक्षिविशेषाणां गणाः
समूहा यच्च, फणिभिः सर्पैः सङ्कुला व्याप्ता अत एव भीमा गुहा यत्, करिदन्तैः समूढम् उत्-
थिभं सरसम् चार्द्धं वसुधायाः खण्डं यच्च ॥ १८

अश्वत्थ । महे पर्वतमानां अथ जलने विनेन अह्न कृत्त आह, सकमलजले
मत्त कुरर (राज) च जलकुण्डेण वास करे, ताशत्रु शशाङ्गि गर्गपूर्ण धाकार अश्वत्थ
एवः कर्कित्कन मत्तावात्त इने इने अनादि युक्तिना च उ क्तिष्ठ करिद्राहे । १८

अरविन्दरेणुपिञ्जरसारस-

रवहारिविमलबहुचारुजलम् ।

रविमणिसंभवहिमहर-

समागमाबहुबहुलसुरतरुधूम[प]म् ॥ १९

अन्वयः । अरविन्दरेणुपिञ्जरसारसररवहारिविमलबहुचारुजलं रविमणिसंभवहिमहर-
समागमबहुबहुलसुरतरुधूमम् ॥ १९

मङ्गिनाथः । अरविन्देति । अरविन्दरेणुपिञ्जराणि सारसरव-
हारौणि विमलबहुचारुजलानि यस्मिंस्तत् रविमणिसंभवस्य
सूर्यकान्तोज्ज्वलस्य हिमहरस्याग्नेः समागमेनावृत्ता उत्पादिता
बहुलाः सुरतरुणां देवदारुणां धूमा यस्मिंस्तत् ॥ १९

भरतः । अरविन्देत्यादि । पुनः कौट्ट्यं गिरिजालम् ?—अरविन्दानां रेणुभिः पिञ्जराः
पिञ्जरा ये सारसाः पश्चिमदासोवा रवेव मनोहारि निर्मलं बहु चारु जलं यत्, रविमणिसमु-

त्यजेन हिनहरेण भूमिना यः सुभागमलन आवहो जनितो विपुलः सुरतबभूवो देवदाह-
भूपो यव, तादृशम् । "धोव" इति प्राकृतमूले बहुलाधिकारात्त वकारादिभ्यः ॥ १८

अशूची । उषांश्च, पद्मरेणु पिङ्गलकाश्च सात्रसेन त्रवे मनोहर विमल अचूत शून्यजन
आहे, एवं शूचीकाश्वनि इहेते उद्गत अशिर संयोगे अद्भुत शेषनात्र वृ कत्र ध्व उद्गत
इहेतेहे । १२

हरिरवविलोलवारण-

गम्भीरावडसरसपुरुसंरावम् ।

घोषासङ्गमपङ्काविल-

सुबलभरसहोसवराहम् ॥ २०

* अन्वयः । हरिरवविलोलवारणगम्भीरावडसरसपुरुसंरावं घोषासङ्गमपङ्काविलसुबल-
भरसहोसवराहम् ॥ २०

मल्लिनाथः । हरीति । हरीणां सिंघानां रवैर्विलोला विव्रस्ता
वारणास्तैर्गम्भीरमावहा जनिताः सरसा मधुरा पुरवः प्रभूताः संरावा
हं हणानि यस्मिंस्तत् घोषासङ्गमसम्भवेन पोषाघातसंक्रान्तेन
पङ्केनाविला मल्लिनाः सुबलाः प्रबला भरसहा रणभरणक्षमा उर-
वराहा यस्मिंस्तत् । एतानि पञ्च संकीर्णानि ॥ २०

भरतः । हरिरवेत्यादि । पुनः कौटुम्भं निरिजालं ?—हरीणां सिंघानां रवेण शब्देन
विलोलाः चञ्चला ये वारणा इति नक्षीः गम्भीरम्, आवहो जनिताः सरसी भयानक-
रमान्विताः पुरः महान् संरावः इन्द्री यव, घोषायां नासिकायाः सन्ध्यात् सम्भवी यस्य तेन
पङ्केन आविला निमाङ्गाः सुबला अत एव भरसहा उरवो महानो वराहा यव ॥ २०

अशूची । सेते निरिजाल आवार सिंहरवेण जीउ उतिगण कर्तुक गम्भीरतावे उद्गपादित
कथानक त्रसाधित अद्भुत त्रवे परिपूर्ण, एवं नासिकायां उद्गुत कर्कषे यस्मिन् अथवा तार-
वडनेन उद्गुत वड वड नूकरे परिपूर्ण । २०

उच्चखनुः परिरब्धान्

कपिसिंहा बाहुंभिस्ततो भूमिभृतः ।

निष्पिष्टशेषमूर्धः शृङ्ग-

विकीर्णोष्णरश्मिनक्षत्रगणान् ॥ २१

अन्वयः । ततः कपिसिंहाः बाहुभिः परिरब्धान् निष्पिष्टशेषमूर्धः शृङ्गविकीर्णोष्ण-
रश्मिनक्षत्रगणान् भूमिभृतः उच्चखनुः ॥ २१

अन्वयः । चावकलहंसकुलम् अचक्षुसस्यारसारसावहरवं संकुसुमकण्ठान्धवं
सनशाननवारिसङ्घविमलायामम् ॥ २४

मञ्जिनाथः । चार्थिति । चारुभिः कलहंसैः संकुलमचक्षु-
सन्नारैमेन्दुसञ्चारैः सारभैरावहरवं कृतनादं संकुसुमकणः सपुष्प-
रेणगन्धस्य वहो गन्धवहो वायुर्यास्त्रिंस्तत् । वहेः पचाद्यच् ।
समयागमे प्राहृट्काले वारिसङ्घेन जलसेकेन विमलायासं निर्मल-
त्रिस्तारम् ॥ २४

भरतः । चावकलिव्यादि । पुनः कौटुम्बम् अन्वयं ?—चारुभिः कलहंसैः राजहंसैः
कादम्बैर्वा मकुलं व्याप्तम् । “कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसो वृषीतमि” इति विश्वः । अचक्षु-
सन्नारैः शनैः शनैः सञ्चरन्तः सारसैः आनन्दो रचितो रवो यव, संकुसुमकणः पुष्पावयवसहितो
गन्धवहो वायुर्यत्र, समयस्य वर्षा कालस्य आगमैर्न यो वारिसङ्घेन प्रचालितत्वात् विमल-
आयामो देव्यं यस्य, सम्प्रति मेघशून्यत्वात् ॥ २४

अशुभात् । एवम् अन्वयं अन्वयं त्राक्षरं अपि वासुदेवः, उभांश्च मुद्रमकर्तुं सारसगणं तत्र
कुर्यात् इति । पूष्पगणानुवासे वायुं वरिष्ठेऽहिन, एवम् वर्षाकालेन, एवम् वर्षाकालेन, एवम् वर्षाकालेन, एवम् वर्षाकालेन इति
उक्तं उक्तं उक्तं निर्देशः इति ॥ २४

सहसा ते तरुहरिणा

गिरिसुभरा लवणसलिलबन्धारम्भे ।

तौरगिरिमारूढा

रामागमरुद्धसभयपरसञ्चारम् ॥ २५

अन्वयः । सहसा ते तरुहरिणा गिरिसुभराः (सन्तः) लवणसलिलबन्धारम्भे रामागम-
रुद्धसभयपरसञ्चारं तौरगिरिम् आरूढात् ॥ २५

मञ्जिनाथः । सहसेति । सहसा सदस्ये तरुहरिणास्तदन्वया
गिरिभिः सुभरा गिरिर्भर्धताः सन्त इत्यर्थः । लवणसलिलस्य
लवणाब्जराशेर्बन्धारम्भे बन्धनप्रवृत्तौ रामागमेन रुद्धः सभयानां
परेषां शत्रूणां सञ्चारो यस्मिंस्तं रामप्रतापादकुतोभयं तीव्रगिरिं
तटाद्रिमारूढाः । संस्कृतपक्षे गिरिमारूढाः इति संहिता न विव-
क्षितेऽद्याहुः । एतानि चत्वारि सङ्घोर्णानि । २५

भरतः । सहसेत्यादि । ते तरुहरिणा वावरा गिरिभिः सुभरा मङ्गलभारविताः सन्तो
लवणसलिलस्य समुद्रस्य बन्धनारम्भे सहसा तत्क्षणां तौरं स्थितं गिरिम् आरूढाः । कौटुम्ब-
निर्देशः ?—रामस्य आगमेन रुद्धौ गिरिणाः सभयानां परेषां शत्रूणां सञ्चारो यव । तीव्रगिरौ

राम आयात इति मयात् तत्र व्याजवी न सञ्चरन्तीत्यर्थः । तीरं गिरिम् । आकटा इति पार्श्वे
 बह्वप्राचीनपुस्तके दृश्यते । आकटाक्षीरगिरिमिति पाठे प्राकृते विमर्गकीपात् सङ्कीर्णत्वं न
 स्यात्, लुप्तविमर्गपाठे संस्कृतत्वभङ्ग इति मन्वमानाः प्राचक्षीरं गिरिम् आकटा इति तीरपट-
 मसमस्त निरिपदेन च समासं कृत्वा विसृज्य पठन्ति । यद्यपि “विकस्यार्णोऽसौ” इति समासं
 नित्य एव सम्बन्धायपि “वधाती डीः” इति डिक्त्वरथेन सम्बन्धनित्यत्वज्ञापनात् “मात् स्वधा-
 बुज” इति दर्शनाच्च समासेऽपि कृषिग सम्बन्धं भवतीति बोध्यं, समासेऽपि कृषिसम्बन्धिनः
 पाणिनीयाः, “इक्ष्वासवर्णे नित्यममासवर्जम्” इति क्रमदोश्वरसूत्रे नित्यसमासवर्जनात्
 विकल्पममासेऽपि प्रकृतिभावः स्फुट एव, एवं परसञ्चारमित्यत्र परसञ्चार इति पाठोऽपि
 तीरविशेषणं वदन्ति । तीरगिरिम् आकटा इति पाठो न शुद्धश्चन्दोभङ्गात् ॥ २५

अनुवाक । इहमा सेठे कपिवरं कृषिपतेरुक्त वशेन अति शत्राकाशु इतेषा मपमनुःपत्र
 वचन आरम्भ इहेन शत्रेण आपननेन चयकृत् डीठ निनात मङ्गणन येषांन ठगश्चित इहेशाहेन,
 सेठे मयूत ठोरहित पर्वते आत्रोहन करिण । २६

ततः प्रचीताः कपियूथमुख्यै -
 न्यस्ताः कृशानोस्तनयेन सम्यक् ।
 अकम्पब्रध्नायनितम्बभागा
 महार्णवं भूमिभृतोऽवगाढाः ॥ २६

अन्वयः । ततः कपियूथमुख्यैः प्रचीताः कृशानोः तनयेन सम्यक् न्यस्ताः अकम्पब्रध्नाय-
 नितम्बभागाः भूमिभृतः महार्णवम् अवगाढाः ॥ २६

मणिनाशः । तत इति । ततोऽनन्तरं कपियूथमुख्यैः प्रचीता
 नलस्य इस्ते दत्ताः कृशानोस्तनयेन नीलेन सम्यक् दृढं न्यस्ता
 बन्धिताः अत्र एव अकम्पा निश्चला ब्रध्नायनितम्बभागा मूलगिरिखर-
 मध्यप्रदेशा येषां ते भूमिभृतः पर्वता महार्णवमवगाढाः प्रविष्टा
 निखातमूलाः स्थिता इत्यर्थः । इदं निराख्यातमसङ्कोचम् ॥ २६

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं कपियूथमुख्यैर्नीलादिभिः प्रचीताः दत्ताः कृशानोः
 अशेषतनयेन सम्यक् साधु न्यस्ता अपर्षिता भूमिभृतः पर्वताः महार्णवम् अवगाढाः आच्छाद-
 यामासुः ! कौडशा ? — अकम्पाः अकम्पनशीलाः स्थिरा ब्रध्नायनितम्बभागा येषां “मूलं
 ब्रध्नाऽहिनासकः” इत्यमरः । ब्रध्नीकृत्वेने “नाम्बन्धितिकृ च” इति कः, उष्णं च उष्णो इत्य-
 आग ता इति केषित् ब्रध्नाशब्दाऽपि दृश्यते । अयं शब्दः, वितम्बो मध्यम् । निराख्यातमा-
 ख्यातप्रत्ययवहित निरवयवः केषलसंस्कृतत्वात् तालव्यशादिसम्भवात् ॥ २६

अनुवाक । ताहार पर कपिवरपतिगण सेठे पर्वतकृति नलेन इहेन मिन, अग्निपूय नीन
 सेठे क मयूतमथे एरण दृष्टावे साहाईन ये, ताहार मयूतमथे . अग्रतीग एकटुठ
 नडिग ना । २७ ।

तेनेऽद्रिवन्धो बहधे पयोधि-

स्तुतोष रामो मुमुदे कपीन्द्रः ।

तत्रास शत्रुर्दृष्टी सुवेलः

प्रापे जलान्तो जङ्घुः प्रवङ्गाः ॥ २७

अन्वयः । अद्रिवन्धः तेने पयोधिः बहधे, रामः ततोष, कपीन्द्रः मुमुदे, शत्रुः तत्रास
सुवेलः दृष्टी, जलान्तः प्रापे, प्रवङ्गाः जङ्घुः ॥ २७

मङ्गिनाथः । तेन इति । अद्रिवन्धाऽद्रिमयः सेतुबन्धस्तेन
विस्तारितः पयोधिर्वहधे अद्रिपूरणादुद्बुद्धजलो जात इत्यर्थः । राम-
स्तुतोष मित्रप्रायं कार्यार्थमिति सन्तुष्टः, कपीन्द्रः सुधीवोऽपि मुमुदे
मित्रकार्यं निर्व्यूढकर्णमिति हृष्ट इत्यर्थः । शत्रुर्दृष्टास्योऽपि तत्रास
स्वदुर्बेष्टितमित्यमनर्थाय प्रकल्पत इति अत्यन्तं वस्तोऽभूदित्यर्थः ।
सुवेलो लङ्काहारवर्ती सुवेलोऽद्रिर्दृष्टी प्रासन्ना लङ्केति मेनिर इत्यर्थः ।
जलान्तो जलपारं प्रापे प्राप्तः । शत्रुर्वी वितौर्ण इत्यर्थः । प्रवङ्गा
जङ्घुः । स्वप्रयासः-सफल इति हृष्टा इत्यर्थः । “असंयोगाक्षिप्त्
क्षिप्त” इति अर्पितो लिटः किस्वान् गुणः । एकान्तराख्यात-
विधिप्रमसङ्कोचम् ॥ २७

अन्वयः । तेन इत्यादि । अद्रिणां बन्धस्तेन वानरविस्तारितः । पयोधिः बहधे इति गतः,
पयोधेः पूयमाचलात् तौरं प्रविलसन्निवर्धः । रामस्ततोष तुष्टः सुकरम् इदानीं शत्रुव्यापा-
टनमिति मत्वा कपीन्द्रः सुधीवो मुमुदे हृष्टः प्राप्नो मे प्रत्युपकारकालः इति मत्वा । शत्रुः
दशाननः तत्रास भीतः, अवापि राम आगत इति मत्वा । सुवेलो दृष्टी वानरैर्दृष्टः यतो
जलान्तोऽवमानं प्रापे प्राप्तः । अत्र एव प्रवङ्गा वानरा जङ्घुः हृष्टाः स्वाम्यर्दशः सम्पादित
इति मत्वा । एतदीकान्तराख्याते स्वात्मन्यपदैर्ध्वधानात् निरवद्यं च प्राकृताभावान् ॥ २७

अन्वयः । वानरान् पर्वतं विना (सदृशान् जलं व विना, समुद्रं पर्वते पूर्णं उद्योगं
आशंरं जलं बन्धितं इत्येव, (अर्थात् इत्येव प्रवितं इत्येव) काव्यनिश्चिन्ना मत्वावनां त्रयं मन्त्रे
इत्येव) कश्चिन्नं शत्रुं वदुकाया शंसन्ने कश्चिन्नं हृष्टे एव वानरान् विचलप्रदानं उद्य-
यं तत्र उद्योगं उद्योगं इत्येव । मत्वावनां त्रयं पर्वतं पर्वतं जलं यद्येते नागिन एव मन्त्रेण
वर्धनं गीतं इत्येव हृष्टं इत्येव । २११

भेमुर्ववसगुर्नन्दतुर्जङ्घु-

र्जगुः समुत्पुष्पु विरे निषिद्दुः ।

आस्फोटयाञ्चक्रुरभिप्रणोदुः

रंजुर्ननन्दुर्विययुः समीयुः ॥ २८

अन्वयः । (कपयः) भेः, ववल्गुः, ननुः, जजह, जगुः, समुत्पन्नविरे, निरेः;
आस्फोटयाञ्चक्रुः, अभिप्रणोदुः, रंजुः, ननन्दुः, विययुः, समीयुः ॥ २८

मङ्गिनाथः । अथ कपीनां हर्षचेष्टितान्वाह—भ्रे मुरिति ।
भ्रे सुर्वभ्रमः । “राजृभ्रमुत्रसाम्” इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपी ।
ववल्गुइत्येतु । वल्गु गता । ननुतृत्व्यन्ति स्त । लिटः
किञ्चान्न गुणः । जजहृर्भ्रव्यामासुजेहसुर्वा । जह भ्रहसनयोः ।
जगुरगायन् । कै गै शब्दे । समुत्पन्नविरे ललङ्घिरे । इङ् गतो ।
उवडादेशः । निषेदुत्सुपविष्टाः । “अत एकहल्—” इत्यादिना
पत्याभ्यामलोपी । आस्फोटयाञ्चक्रुरहो महत्कमे कृतमस्माभि-
गिति जगर्जुः । ख्यन्तास्त्रिष्याम्भयः । अभिप्रणोदुः स्वेदितवन्तः ।
“अत एकहल्—” इत्येव । रंजुः रराजुसकाशिरि । “फणाञ्च
सप्तानाम्” इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपी । ननन्दुर्नन्दन्ति च विययु-
वियाता घृष्टाः प्रजगस्त्रिर इत्यर्थः । ‘घृष्टे घृष्टौ वियातः’ इत्यमरः ।
यातेर्लिट् । श्रीहमादेशः । समीयुर्हर्षादेकव समेता इत्यर्थः । इण।
लिट् च्छेमादेशः । “दोघे इणः कित” इत्यभ्यासदोघः । केवला-
ख्यातश्चमसङ्कीर्णम् ॥ २८

भ्रवतः । भेमुगत्यादि । मित्ना पात्रं प्राप्य केचित् भेमुः प्रदृशदग्नीत्मुक्त्वा इतमती
गताः, अपरे ववल्गुः वल्लितवन्तः । वल्गु प्रजे अभिज्ञाघेत्वात् इवादिङितकप्रलापार्थःपि
वचने । अन्वे ननुतुः हर्षात् कृत्यं चक्रुः, अन्वे जजहः फणानि भञ्जितवन्तः, हर्षात् हसितवन्ती
व, जह्य भ्रहसनयोः । केचित् समुत्पन्नविरे ललङ्घ्य मङ्गवन्तः । केचित् विषेदुः प्रसापनी-
टनार्थम् उपविष्टाः । केचिद्वास्फोटयन्तश्चक्रुः । छिः कृत्याख्याने जिः । अन्वेभिप्रणोद
परीसाञ्चये शब्दं चक्रुः । केचित् रंजुः पुण्यादिना श्रीभितवन्तः । अन्वे ननन्दुः कृतज्ञवत्त्वात्
हर्षे प्राप्ताः । केचित् विययुः युष्वादन्यत्र गवाः क्रीतृकान् । अपरे समीयुः एकत्र सञ्चय
स्थिताः । आख्यातनास्त्रिषु पुञ्जतख्यानं क्रियापदानां यद्यथात् उपसर्गस्य विरल्लङ्घिरे वृषक्
स्थितत्वाभावात् क्रियाधीतकत्वेनाख्यातनुस्यतया न्यपदेशः ॥ २८

अनुव्रान । ननुदेश पात्रं पिपा केह केह इतच्छेते पेषिषात्र उञ्जपुरिषा (वडाइ) क
नागिल, केह वा लाफाईतेड नागिल, केह नाठिटेड नागिल, केह कल चाहेतेडहिल, केह
हासितेडिल केह प्रोडाईतेडहिल, केह वसिष्ठा इहिल, केह अनाथागावने भुर्ष
कन्निटेडहिल ७

गिरिपङ्कचारुदेहं कङ्कील-

लवङ्गबहुसुरभिपरिमलम् ।

बहुबहुलोरुतरङ्गं परिसर-

मारुढमुच्चरं लवणजलम् ॥ २८

अन्वयः । गिरिपङ्कचारुदेहं कङ्कीललवङ्गबहुसुरभिपरिमलं बहुबहुलोरुतरङ्गं परिसर-
लवणजलं परिचरन् मारुढम् ॥ २८

सङ्गिनाथः । गिरौति । गिरीणां पङ्केश्चारुदेहं रम्यरूपं कङ्काले-
नैवङ्गैश्च बहुो जनितः सुरभिपरिमलः सुगन्धो यस्य जन्तु । बहुबहु-
लोरुतरङ्गमुच्चरमनर्गलं लवणजलं कर्तृ परिसरमारुढं प्रक्षिप्यमाणं
पर्वतनोदनात् तटमारोहेत्थर्थः । कूर्कारं क्तः । ढुत्वादिकार्यम् ॥ २८

भरतः । गिरिपङ्केत्यादि । लवणजलं कर्तृ परिसरं पर्यन्तभुवं तटम् आरुढं प्राप, संतनः
निवारितमतितात् । कौडशे जले ?—गिरीणां प्रक्षिप्तानां यो गैरिकाश्रिधामपङ्कजनं चारु
देहः यस्य, वर्णान्तरीत्यादनात्, कङ्कालैर्लवङ्गैश्च गन्धद्रव्यविशेषैः बहुो रचितः सुरभिः परिमलो
विमर्दीत्यो गन्धो यत्, बहुवः प्रचुरा बहुलाः स्थूलाः सर उच्चाः तरङ्गा यन्व, उच्चरं मर्यादा
मतिक्रान्तम् । प्राकृते कङ्कालशब्दस्य नामस्वारविधिः, कङ्कालशब्दस्यैव ततोस्त्रिभान् ; यत्
कर्तृ रमञ्चर्थो कङ्कालीकुलं कृपित इति तत्रापि कङ्कालीत्येव पठनीयं—लवणकप्रसादादनु-
स्वारपाठः, वैकल्पिकोऽप्यनुस्वार इत्यन्वे ॥ २८

अनुशान् । मयुषोऽननं त्पुनिर्वाणं भिन्निष्ठं निष्कितं अर्लं क मकलनं तैगत्रिकानि पःक
इत्यत्र तेष धात्रण करिन् दःःःःः लवणानि नक्तुत्वात् अगच्छे अर्वाङ्गव एवः अदुत्तुं उक्तं
उत्तरत्र इदेशं निरुत्तरं अत्रे, उक्तेः उ वर्गात् ॥ २८

लोलं कूलाभिगमे

खे तुङ्गामलनिबद्धपुरुपरिणाहम् ।

सुरगङ्गाभरणसहं

गिरिवन्धवरेण लवणसलिलं रुद्धम् ॥ ३०

अन्वयः । कूलाभिगमे लोलं खे तुङ्गामलनिबद्धपुरुपरिणाहं सुरगङ्गाभरणसहं लवण-
सलिलं गिरिवन्धवरेण रुद्धम् ॥ ३०

सङ्गिनाथः । लोलमिति । कूलाभिगमे तटारोहणे लोलं
खलत् खे आकाशि तुङ्गं च तदमलसहं तन्निबद्धपुरुपरिणाहं क्षत-

महाविस्तारं चेति विशेषणसमाप्तः । सुरगङ्गाभरणी मन्दाकिनो-
पूरणे सङ्घं क्षमम् । पंचाद्यच् । लवणसन्निधौ गिरिवन्धवरिण
गिरिमयमहासेतुना स्रवं निवारितम् ॥ ३०

भरतः । शीलमित्यादि । गिरिवन्धवरिण सेतुना लवणजन कर्तव्यम् । कौटिल्य १—कालाभिगमे
तथागमने लीलं चक्षुः, खे आकाशे, तुरङ्गस्य तदमलचेति तुङ्गामलं, निवहः सयुक्तः पक्षः मठात्
परिष्ठादां विद्यालता यस्य, तुरङ्गामलस्य तत निवहपुत्रपरिष्ठादाश्चेति विवहः । खे आनीहपरि-
षादाभ्या युक्तमित्यर्थः । सुरगङ्गायः मन्दाकिन्याः पूरणे समर्पे विवहत्वात् । भङ्गन कुलाभिगमे
इत्यत्र भकारस्य ह्रस्वापी न भवति, प्रार्थीगङ्गात् ॥ ३०

अनुवाच । उदरे विधा उदरम्, गच्छे उदकं निश्चल एव उदकवक्त्रं यथाविद्युतिमन्त्रम्, यथा-
किनो-पूरणकम् समुद्रं पर्वतं निश्चितं प्रकृतं वक्रं इदं गेहम् ॥ ३०

आरूढं च सुवेलं तरुमाला-
बन्धहारिगिरिवरजालम् ।
रावणचित्तभयङ्करमापिङ्गल-
लोत्केसरं रामबलम् ॥ ३१

अन्वयः । रावणचित्तभयङ्करम् आपिङ्गलीलकेसरं रामबलं तच्छरणावन्धहारिगिरि-
जालं सुवेलं च आरूढम् ॥ ३१

मल्लिनाथः । आरूढमिति । रावणचित्तस्य भयङ्करं भयजनक-
मापिङ्गला लोलाश्च केसरा यस्य तद्रामबलं कर्तुं तरुणां भान्ना-
बन्धेन पङ्क्तिमन्त्रिवेशेन हारोणि मनोहारिणि गिरिवरजालानि
प्रत्यन्तपथेतसमूहा यस्य तं सुवेलं सुवेलद्विमारूढमाकरोह ॥ ३१

भरतः । आरूढमित्यादि । रामबलं समुद्रम् उच्यते सुवेलं पर्वतम् आरूढम् । अका-
रस्य प्राङ्गने लोपी न भवति, पर्वतमध्यान्वयीरवर्त्तमानात् । कौटिल्य १—तरुमालाया आवन्धेन
बन्धनेन हारि मनोहारि पथेन्तगिरिवरजालं यस्य यत्र वा । रामबलम् कौटिल्य १—रावण-
चित्तस्य भयजनकम्, आपिङ्गलानि केसराणां यस्य । केसरशब्दो दन्त्यमन्थः ॥ ३१

अनुवाच । रावणस्य (रामवर्त्तन) पङ्क्तिरूपेण मन्त्रिवेशितं उदरमन्त्रं यथाविद्युतिमन्त्रम्, यथा-
पङ्क्ति-वैद्युतं यत्रपञ्चतः आरूढं कर्ताते तांशोऽत्र केवन् पिङ्गलं केवन्तमि चक्षुः इदं
निर्दिष्टं, उदरमन्त्रे रावणस्य मन उदरेण सकारं इदं ॥ ३१

लङ्कालयतुमुलारवसुभर-
गभौरोरुकुञ्जकन्दरविवरम् ।

वीणारवरससङ्गमसुरगण-

सङ्गुलमहातमालच्छायम् । ३२

अन्वयः । लङ्काल-तमुलारवमुभरगभोरीककुम्भरकन्दरविवर वीणारवरससङ्गमसुरगण-
सङ्गुलमहातमालच्छायम् ॥ ३२ *

मञ्जिनाथः । अग्रेकादशभिः सुवेलाचक्षं वक्ष्यति—सङ्गे-
त्यादि । लङ्कालयानां लङ्कानिवासिनां तमुलैः सङ्गुलैरागवैः सुष्ठु,
स्त्रियन्त इति सुभराणि सुपूर्णाणि गम्भोराण्यर्हण्य च कुञ्जानां
कन्दराणाञ्च विवराणि यस्य तम् । वीणारवस्य रसेनास्वादेन सङ्गमो
येषां तैः सुरगणैः सङ्गुलो महातमालानां छाया यस्य तम् ॥ ३२

भरतः । लङ्कत्यादि । कौटुम्भं ?—लङ्कालयानां राक्षसानां यत्समुलो महामारवर्जन
सुभराणि परिपूर्णाणि गम्भीराणि चक्ष्यन्ति सङ्गुलानि कन्दराणि विवराणि च तस्य यत्न
वा, वीणारवस्य रसेनच्छया यः सङ्गमः परस्परमिलनं तेन सङ्गुला सुरगणैः सङ्गुला व्याता
महातमालाच्छाया यत्, वीणारवरसेन सङ्गमो येषां सुरगणानामित्यन्वे ॥ ३२

अनुवच । उभय लतावामि त्रिक-अग्रेत्र तूपू-ओषणवे श्रुतेन अन्तःउरं कृष्य ७ ७१३
अङ्गुलाव अक्षयति पानिपूर्वं इहेन, एतत् प्रथानकार उन्नत उभयान्तःकृत्वा छाया मल्लवो-
मनायापन निमित्त एतत् मिलित प्रवचने पूर्वं इहेशाङ्गिन । ७३

सरसबहुपल्लवाविलकेसर-

हिन्तालबहुबहुलच्छायम् ।

ऐरावणमदपरिमलगम्भ-

वहाद्दन्तिसंरम्भरसम् ॥ ३३

(अन्वयोऽत्र पदद्वये कृत एव कविना)

मञ्जिनाथः । सरसेति । सरसा बहुवच पल्लवा येषां तेराविल-
केसरेः रजःकलुषकेसरैश्च हिन्तालेस्तालावशेषैर्भेदाः संघट्टिता बहुलाः
सान्द्राच्छया यस्य तम् । ऐरावणमदपरिमलस्य सम्बन्धो यो गम्भ-
वहो वायुस्तेनाबद्धा दन्तिनां संरम्भरसः क्रोधरसो यच्च तम् ॥ ३३

भरतः । सरसेत्यादि । पुनः कौटुम्भं सुवेक्षं ?—सरसैः स्त्रियैः बहुभिः पल्लवैः आकृता
व्याताः केसरा हिन्तालाश्च वृक्षाः तैः बद्धा जनिता बहुला निविडा छाया यत्, पल्लवा विलकेसरति
पात्रे—आविला अन्वकारिताः । ऐरावणसम्बन्धिनी मदस्य परिमली यत्, तादृशेन गम्भवर्हेन
बद्धो जनितो दन्तिनां क्रोधरसो यच्च, ऐरावत ऐरावण इत्यभय प्राकृतं साधु । यद्यप्यकारस्य
प्राकृतं निवृत्तिकारादेशं उक्तत्वापि उद्दिष्टा च केषाञ्चिदन्वयान्तात् तस्यते नेदमुदाहृतम्,
अथके उरञ्जके अधमिति ॥ ३३

* इत आरभ्य तद्यत्कालेऽधिकं यावदन्विता एव शब्दाभिज्ञाधामन्वयो न प्रदर्शितः ।

अश्रुवान् । एवं त्रिकं वरुणस्य वापु नागकेसर एवः ईदानीं वृक्षमकन विविडं चापि
कविषा वाणश्राद्धिम् । जेनवतेन समुद्रमसिद्धं वायुं सकारितं हृद्यं अपरं हृद्यं विवि
कोपं त्रिकं हरेच्छेत्तिल । १०

तुङ्गततु छायाकृहकोमल-

हरिहारिलोलपल्लवजालम् ।

हरिणभयङ्करसकुसुमदाव-

समच्छविलोलदाडिमकुञ्जम् ॥ ३४

अन्वयः पुञ्जवत् ॥ ३४

मृत्निनायः । तुङ्गेति । तुङ्गततुङ्गां छायाः एकेकस्य तरोरेकैक-
च्छाया ता बह्वाः अन्यथा पूवपदार्थबाहुल्ये “छायाबाहुल्ये” इति
नपुंसकत्वं स्यात् । तासु रोहन्तीति वृक्षाणि । इगुपधलक्षणः
कः । तानि कोमलानि हरोणि हरितानि हारोणि च लोलपल्लव-
जालानि यत्र तम् । हरिणभयङ्कराणि सकुसुमानि अत एव
दावसमच्छवानि विलोलानि दाडिमकुञ्जानि यत्र तम् ॥ ३४

भरतः । तुङ्गेत्यादि । पुनः कौटुम्ब सुविलं ?—तुङ्गाणां तच्छायां छायासु बह्वं जानाम्
अत एव कोमलं सट्ट हरिवर्षं हारि मनीहर लोलं चञ्चलं पल्लवानां जानं समुहो यत्र, हरि-
णाणां भयङ्करी दावमाहृष्याहृयजनकः सकुसुमः पुष्पैः मङ्गवर्तमानः, अत एव दावेन वना
ग्रिना समा क्वचित्कुञ्जकानि, विलोलः चञ्चलो दाडिमकुञ्जो यत्र, अपिशिखापि लोला
भवति “द्वौ दावौ वनारख्यवप्री” इत्यमरः । वरुणजुडालत “कट्टुप्राप्तीजुलः” इति
कः । पल्लववाममिति केचित् पठन्ति । तदा संस्कृते बालब्रह्मन् नवार्थस्य विशेषणस्य
परनिषातोऽभिधानात् कर्त्तुं शक्यते । प्राङ्गने तु पूर्वनिघम एव । तस्यान पल्लवं बलति
धारयतीति “टात् पल्” इति षण् । प्राङ्गने क्वचिन्न्दे वकारलोपो न भवति, तत्र प्रायो-
यहणात् । “दाडिमेष्वं दालिमसिद्धिं क्वचित् पाठः, संस्कृते उलयी रलयीरेकमिति परः ।
स्वमते मनीषादिवान् ताद्रूप्यं प्राङ्गने जी ल इति खल्वं क्वचिन्न भवति, तत्र प्रायोयहणात् ।
ईमवन्दे वा तु त्रयस्य वा ल इत्युक्त्वा दाडिमं दालिममित्युदाहरतम् ॥ ३४

अश्रुवान् । जे नर्कते उन्नतवृक्षच्छायासङ्गतं वृक्षे कोपनं हरिवर्षं मनोहरं च चक्रपल्लवं
शोभा पाठेच्छेत्तिल । हरिणगणैरुत्तरभक्त भावाग्नि तुला काष्ठि शोभलायान् पूजितं दालिम-
कुञ्जं पण्येच्छेत्तिल । ३४

कलहरिकण्ठविरावं

सलिलमहाबन्धसङ्गलमहासालम् ।

चलकिसलयसम्बद्धं

मणिजालं सलिलकणमयं विवहन्तम् ॥ ३५

अन्वयः । कालहरिकण्ठविरावम्, सलिलमहाबन्धसङ्कुलमहासालम्, चलकिसलयसम्बद्धम्, सलिलकणमयं, मणिजालं विवहन्तम् ॥ ३५

मङ्गिनाथः । कलेति । कला मधुरा हरिकण्ठविरावाः सिंहकण्ठनादा यत्र तं, सलिनानां महता बन्धन सेतुना सङ्कुलाः संक्रिष्टा महासाला महावृक्षा यत्र तं, चलकिसलयैः सम्बद्धं सङ्कतं सलिलकणमयं जलाबन्दुरूपं मणिजालं विवहन्तं विभ्राणम् । प्राकृतोऽप्येवम् ॥ २५

भरतः । कलहेहादि । पुनः कौटुम्बं सुवेलं ?—कलीऽन्यक्तमधुरी हरिः सिंहकण्ठविरावो यत्र, सलिलमहाबन्धेन सेतुना सङ्कुलाः परिभ्याता महानाः सानवृक्षा यत्र, चञ्चलैः क्लिसलयैः पङ्क्तैः सङ्कुलं मणिजालं विवहन्तं विशिष्य धारयन्तम् । मणिजालं कौटुम्बं ?—सलिलकणान् मिमोति अतिबन्धत्वात् प्रचिपतीति पचादित्वाद्दन्, सलिलकणाः प्रसृता यचति वा, अभिधानात् प्रसृतहनेर्मेयद्, सलिलसालकिसलयशब्दा दन्त्यान्विताः ॥ ३५

अनुवाक । मनोहर निःशकटत्रय ये पर्वत मुखत्रित थाकिठ, अकाउसेतू मन्त्रिष्टे वरु गङ्गु मालयुक्त विनाज क टठहिल, एव२ वायुऽमित मन्त्रयोगत्रि जलविन्तु विगतितु हठभार बोध हरेऽहिल येन पर्वत मणेश्वर थात्रन करिशाहे । ७९

तुङ्गमणिकरणजालं

गिरिजलसङ्घट्टबहगम्भीररवम् ।

चारुगुहाविवरमभं

सुरपुरसममरचारणसुसंरावम् ॥ ३६

अन्वयः । तुङ्गमणिकरणजालं, गिरिजलसङ्घट्टबहगम्भीररवम्, चारुगुहाविवरमभं, अमरचारणसुसंरावम्, सुरपुरसम् ॥ ३६

मङ्गिनाथः । तुङ्गेति । तुङ्गानि मणिकरणजालानि यत्र तम् । गिरिजलानां निर्भराणां सङ्घटेन आघातेन बहो गम्भीररवो यत्र तम् । चारुणि गुहाविवराऽप्येव सभाः सदांसि यत्र तम् । अमराणां चारणानां च श्राभनः संरावो यत्र तम् । अत एवासुरपुरसमम् ॥ ३६

भरतः । तुङ्गाशीयादि । पुनः कौटुम्भं ?—तुङ्गां मणिकिरणमालं यत्र, गिरिमलानां
मङ्गलं मिथीभिवायेन बद्धा जम्बूती गम्भीररवी यत्र, चात्र गुह्याविश्रमेव महावृक्षं यत्र,
अमरचारुधानां गन्धर्वाणां गोभनः सरासी यत्र, अत एव अमरपुरस्य समानमिति ॥ ३६

अशुभान् । सेषान्ने मनेक मणिकिरणमालं किन्नर उच्छेदितेऽस्ति, अशुभाज्जनेन आवाते
मन्त्रोः क्षति उच्यते इत्येतेऽस्ति । तांशुं शुभं कृत्वा भयात् नक्षत्रगणैः सञ्जातं तत्र ६१
मन्त्राणां सेषान्ने वसिष्ठा शुभधुरधरे गानं करिष्यते वसिष्ठा । परमपत्नी (चर्गे) मन्त्रान् क्लिप्त ॥ ३७

विमलमहामणिटङ्गं

सिन्दूरकलङ्गपिञ्जुरमहाभित्तिम् ।

वीरहरिदन्तिसङ्गम-

• भयरुद्रविभावरौविहारसमौहम् ॥ ३७

सुतान्वयोऽयं श्लोकः ॥ ३७

मङ्गिनाथः । विमलेति । विमला महामणिटङ्गा महारुद्रभि-
त्तयो यत्र तम । सिन्दूरस्य कलङ्गेन, पिञ्जुरा महाभित्तयो
यत्र तम् । हरयोऽदन्तिसङ्गं हरिदन्तः । “येषां च विरोधः शास्त्र-
तिकः” इति इन्द्रैकवक्त्रावः । वीरस्य तस्य मङ्गमादुभयेन कृत्वा त्वत्त्वा
विभावरौविहारसमौहा रात्रिविहाराकाङ्क्षा यत्र तम् ॥ ३७

भरतः । विमलत्यादि । पुनः कौटुम्भं सुवर्णं ?—विमला महामणीनां टङ्गाः केदा यत्र,
अत एव सिन्दूरस्य कलङ्गेन लाङ्कनेन पिञ्जुरा महाभित्तयो यत्र, वीरणां, भिन्धानां दन्त-
नाथ यः सङ्गमो भयः ससर्गः तस्मात् भयेन कृत्वा निरस्ता विभावर्ष्यां रात्रौ विहारसमौहा
विहरणेऽस्ति यत्र, विभावर्ष्याः पुंशुष्या विहारसमौहा तवेति वा । “विभावरौ विहारायां
कृत्वा चन्द्रयोषिती”ति विश्वः । प्राङ्गते भकारस्य चकारो न भवति तत्र प्रायोयच्छ्यात् ॥ ३७

अशुभान् । सेषान्ने मणिकिरण एव उच्छेदे मणिकिरणं अहूतं क्लिप्तं, सिन्दूरगणैः तांशुं
विश्रमेण वसिष्ठा (मन्त्र) क्लिप्तः । सेषान्ने मन्त्रान् सिन्दूर उच्छेदितेन परमपत्नी मन्त्रान्
अत एव मन्त्राणां सेषान्ने वसिष्ठा मन्त्रान् क्लिप्तं इत्येतेऽस्ति । ३७

समहाफागिभीमविलं

भूरिविहङ्गतुमुंलारुघोरविरावम् ।

वारणवराहहरिवर-

गोगणसारङ्गसङ्गलमहासालम् * ॥ ३८

* भायं श्लोकी मङ्गिनाथ सम्प्रतः ।

ज्ञानान्वयोऽयम् ॥ ३६

भरतः । समझाफचीत्यादि । पुनः कौटुम्भं सुवेध ?—महाफचिसङ्घितानि अत एव भौमानि विलासि विवराचि यत्, भूरीणां वङ्गनां विङ्गानां तुमुलीङ्गिकरूपी व्याकुली वा उरुर्महान् घोरी रौद्री विरावो यत्, इक्षिभिः शूकरैः सिंहवरेः योग्यैः हरिणैश्च सङ्कुलाः श्लथकश्लयुगार्धं व्यासा मङ्गानः सालहवा यत् । “नालान्वे तिक् च” इति सत्तरत्प्रत्ययः । सारङ्गी दन्त्यादिः ॥ ३८

अनुवाद । वेड वडु सर्प थाकाय डाहार उशांठनि डोवण उशेयांठिन, विश्वमसूनेर नाना-
प्रकार मठावोर निरिन्नव वासु हहेत । भद्र-वराह-सिंह-प्रा उ मारुनपण अकथयणे
विमान मानवृक्कणिके कठ करिवांछिन । ७८

चलकिसलयसर्विलासं

चारुमहौकमलरेणुपिञ्जरावसुधम् ।

सकुसुमकेसरबाणं

लवङ्गतकृतरुणवरीवत्तरहासम् ॥ ३९

कान्तयः । अथमपि ज्ञानान्वयः । ३९.

मङ्गनाथः । चलेति । चलैः किसलयः सविलासं विलास-
वन्तं चारुभर्महौकमलानां स्थलाजानां रेणुभिः पिञ्जरा वसुधा
यत्र तं, सह कुसुमकेसरबाणैर्येस्तं लवङ्गतकृणां तरुणवत्तर्यो
वालमङ्गयैस्तासां वरा हासा विकास एव हासो हास्यं
यस्य तम् ॥ ३९

भरतः । चलेत्यादि । पुनः कौटुम्भं सुर्वल ?—चलैः किसलयैः इक्षीरिव सविलासं
प्रारम्भवृत्तमिव, चारुमहौकमलानां शोभनस्थलपत्राणां रेणुभिः पिञ्जरा वसुधा यत्,
सकुसुमाः केसराः पुत्राणां बाणा क्रियद्गो यत्, लवङ्गतरोः तरुण्या वङ्गय्या मङ्गय्या वरः
येष्टो हासो विकासो यत् । एतेन लवङ्गतरोर्गाः कलं मङ्गय्याश्च नायिकालं व्यस्तम् ॥ ३९

अनुवाद । ह्येन पर्यंत सुम्नर हलपत्रेन पत्राणां लूठमवच्छिन्न करिना येन चकल किम-
नय इत्युपलक्षणं नूठा कविचेष्टिन, एवम्. डांठाः उ सुम्नित नागकेसर एव मौलिकिः अणन-
निक नवव्रतनर डान डान नववङ्गरी विकसित थाकिरु हांठांकरा मणाभित्त इहेडहिन । ७९

अमलमणिहेमटङ्कं

तुङ्गमहाभित्तिरुत्तरुपङ्कगुमम् ।

चमरारूढपरिसरं

मेरुमिवाविरलसरसमन्दारतरुम् ॥ ४०

अवयवः । अमल—टङ्, १ तुङ्—गमम् अमरादृढपरिसरम्, अविरल—तदम्
मैवमिव ॥ ४०

मङ्गिनाथः । अमलेति । अमलानां मणीनां हेम्नां च टङ्गा-
स्तटभित्तयो यत्र तम् । 'तुङ्गाभिमंहाभित्तिभिर्मंहातटे रुद्धी रुक्म्यां
मृगाणां पङ्कगमः पङ्कप्राप्तियेष तम् । वङ्कगम इति पाठे वङ्कगमन-
मित्यर्थः । अमरैरारूढपरिसरम् । अविरलसरसमन्दारतरुम् । अत
एव मैवमिव स्थितम् ॥ ४०

भरतः । अमलमणीत्यादि । पुनः कीदृशं सुवेलम् ?—अमलानां निर्मलानां मणीनां
हेम्नां च टङ्गाः हेम्ना यत्र, पूर्वे मणिटङ्गसाधुनां सम्यक्तुभयटङ्ग इति भेदः । किंवा अमला-
भक्तयो यमेति विग्रहः, तुङ्गा उच्चा महती विसीर्णा या भित्तिः तथा रुद्धी रुक्म्यां मृग-
विश्रमाणां वङ्गे गमो गमनं यत्र । वङ्कगममिति पाठे—वङ्कः कुटिलो गमो यत्र, वकिङ्क
कौटिल्ये इत्यस्य रुक्मम् । अमरे आरूढः परितट्टः पर्यन्तभूयस्व, अविरला घनाः सरसा
मन्दारतरुषो दीव्यन्त्या इव, अत एव मैवमिव ॥ ४०

अनुवाच । ऐ पर्शुः उ निर्धन मणि षु वर्षेन अनेक यत्र हिन, उक्त विमानछिडिते क्व
मुनेन कर्मदेव यादेवार पत्र रुक्म । छन, उंशत्र पर्शुः उ नेश्वरगणत्र अधिष्ठान हिन एवः धनमग्निविष्टे
मन्त्रात्रतक थाकार रुमेरत्र जुला इहेमहिन । ४०

फलभरमन्यरतरुवर-

मविदूरविरूढहारिकुसुमापीडम् ।

हरिणकलङ्कमणिसम्भव-

बहुवारिभरसुगम्भीरगुहम् ॥ ४१

कतान्वयः श्लोकः ॥ ४१

मङ्गिनाथः । फलेति । फलभरैर्मन्यरास्तुवरं यस्य तम् ।
अविदूरं विरूढा इस्तापचेयां हरिणः कुसुमापीडा यत्र तम् ।
हरिणकलङ्कमणिसम्भवैश्चन्द्रकान्तसम्भूतैर्बहुवारिभिः । सुभराः
सम्पूर्णा गम्भीरगुहा यत्र तम् ॥ ४१

भरतः । फलभरीत्यादि । पुनः—कीदृशं सुवेलम् ?—फलभरीष मन्यरा ईषप्रताः तद्वरा
यत्र, अविदूरं समीपे विरूढा उत्पन्ना हरिणो मनीहराः कुसुमापीडाः पुष्पक्षयका यत्र,
हरिणकलङ्कमणिसम्भवेः चन्द्रकान्तात् सम्भवी येषां तोदृशैः बहुभिः करिभिः सुभराः परि-
पूर्णा गम्भीरगुहा यत्र, मणिविशुद्धेन वारिवाङ्क्यं तत्र गम्भीरस्थानिपूरणम् । प्राकृते
वापीडमन्त्रे प्रकारस्य प्रकारादेश ईकारस्य लीपो भवति । तथा अत्रक इति, अत्रमणि
बहुलाधिकाराद् न भवति ॥ ४१

अनुवाक । उाशत्र वशीतकञ्जलि कनकात्तरे त्रेव९ तउ हिन, एव९ उाशत्र वनेा-
वन कुशमञ्जुल वन उच्छे हिन, उाशत्र द्रगतीत्र उशकृनि छत्रकृश्वर्गिनसकृत्तकले पूर्ण
[७३ । ४३]

जलकामदन्तिसङ्कुल-

सहेमरसचारुधवलकन्दरदेहम् ।

अङ्कुरोहसमच्छवि-

रुग्णसंलौढतरलहरिमणिकिरणम् ॥ ४२

अग्रमपि कृतान्वयः ॥ ४२

मञ्जिनाथः । जलेति । जलकामैर्जलार्थिभिर्दन्तिभिः संकुला
जलभ्रान्त्या सङ्कीर्णा सहेमरसा हेमद्रवलिप्ताश्चारवो धवलाः कन्दर-
देहाः कन्दरस्वरूपाणि यत्र तम् । हरिणमयकन्दरच्छायासु तोय-
भ्रान्त्या सञ्चरमाणमातङ्गमित्यर्थः । अत्र एव भ्रान्तिमदलङ्कारः ।
रोहन्तीति रोहाः । पचाद्यच् । लघूपधगुण । अङ्कुरा एव रोहा
नवप्ररूढाङ्कुरा बालवृणानौत्यर्थः । तैः समच्छवयस्तुल्यकान्तयः अत
एव रुग्णैर्गृहजैः संलोढाः श्यभ्रान्त्या लिङ्गमाना हरिमणीनां
मरकतमणोनां किरणा यत्र तम् । अत एवात्रापि भ्रान्तिमद-
लङ्कारः ॥ ४२

भरतः । जलकामेत्यादि । पुत्रः कौटुम्भं सुखेत् ?—अलं कामयन्ते इति जलकामा
कृतिनः तैः संकुलाः व्याप्ताः सहेमरसाः सुवर्णपारदसङ्घिताः चारवः शोभना धवलाः यलाः
कन्दरदेहा गुह्यासन्निवेशा यत्र, अङ्कुरात् रोहः सङ्कीर्णो यस्य श्यभ्रस्य अङ्कुरस्य प्रदीप्तो वा तेन
समच्छवयस्तुल्यवर्णाः अत एव भ्रान्ता रुग्णा मणिविषयाणां मणैः संलौढा जिह्वया सृष्टाः
तरलाः अथवा हरिमणीनाम् इन्द्रणीलमणीनां किरणा यत्र । हरिणन्दो हरितपर्व्यावः ॥ ४२

अनुवाक । जे गरुडतत्र कन्तर चर्न एव९ पात्रमणिष्ठ थाकात्र, दृग्मत्र उ उरु रः इहैवाहिन,
अधर्मन जलमिपात्र इच्छिर्गन जलत्रने दृत्रिना वेडाउठे, एविके कालकृष्णादि मरकतवर्णित
किरणक उत्र वने कत्रिना अकृष्णगण गेहन कत्रिउहिन । ४२

गाढसमीरणमुसहं

भीमरवोत्तुङ्गवारिधरसंघट्टम् ।

धवलजलबाहमाला-

सम्बन्धावहृदिसधराधरलीलम् ॥ ४३

मञ्जिनाथः । गाढेति । गाढसमीरणेन स्त्रियवायुना निम्नि-

त्तेन सुसहं सुष्टु सङ्गं सेव्यमित्यर्थः । सङ्घेः खलुप्रत्ययः । भीमरवा-
स्तुङ्गाश्च ये वारिधरास्तेषां सङ्घट्टो यस्य तम् । धवलजलवाहमाला-
सम्बन्धेनावहाः प्राप्ता हिमधराधरस्य हिमाद्रेर्लीखिव लोला यस्य
तम् । इति निदर्शनालङ्कारः ॥ ४३

भरतः । गाढमित्यादि । पुनः कौटुम्बं सुखेत् ?—गाढी मङ्गान् यः समीरणी वादः
तस्य सुमहं पचादित्वाद्, अतिस्थिरत्वात् भीमरवा उत्तुङ्गाश्च ये वारिधरा मेषाः तेषां
सङ्घः सङ्घे बी यञ् । भीमरवेति उत्तुङ्गेति सङ्घट्टविशेषणं वा । वरोत्तुङ्गेत्यत्र यद्यपि प्राकृते
लोपीऽन इत्यनेन अचि परे अचो लोपे ष्टुङ्गेति स्यात्, तथापि बहुलाधिकारान् नास्ति
लोङ्गः । धवलानां मेषाणां मालया यत्सम्बन्धं भवेत्तः । सम्बन्धेति क्वचित् पाठः । तेन
वरभूतेनावहाः कृता हिमधराधरस्य हिमालयपर्यन्तस्य लोला विधमं येन, तं सुर्वलमाकटं
रामबलमिति । सम्बन्धः ॥ ४३

अशुभान् । शुक्रेण वाग्निं हिर, अशुभं शुक्रेण, ताशते शीवगर्भान् प्रकाशं मेघ
आग्निना आगतं करे । शुक्रेणः श्वन येषवाग्निं सङ्ग्रेवे हिमाच्छेदने गीमा अशुकरं
करितेहिम् । ४०

लवणजलबन्धसरसं

तरुफलसम्यत्तिरुद्धदेहायांसम् ।

लङ्कातोरणवारण-

मालोलं [रुद्धं] समरलालसं रामबलम् ॥ ४४

अन्वयः । लवणजलबन्धसरसं तरुफलसम्यत्तिरुद्धदेहायासं समरलालसं रामबलं
लङ्कातोरणवारणम् मालोलं [आकटम्] ॥ ४४

मङ्गिनाथः । लवणिति । लवणजलबन्धाद्धेतोः सरसं सरागं
मोक्षाहमित्यर्थः । तरुफलसम्यत्त्या रुद्धो निर्वाप्तो देहायासः
शुद्धाधा यस्य तत् । लङ्कातोरणानां वरणं निवारकं निरोधक-
मालोलं समन्तात्परिध्वंमदुरामबलं रामसैन्यं समरोक्षुर्कं सङ्घत्तमिति
शेषः । उत्तरश्लोकाद्वा आकृष्टव्यम् ॥ ४४

भरतः । लवणेत्यादि । रामबलम् आकटं सुखेत्तमिति पूर्वोक्तमिहापि शीज्यम् । विशेषा-
भिधानाय पुनरुक्तत्वादीवत्वात् । आकटमित्यत्रालोखमिति पाठे—रामबलं समरलालसं
जातमित्येवं ज्ञाप्यम् । कौटुम्बं रामबलं ?—लवणजलबन्धाद्धेतोः सङ्घर्षं, तरुफलसम्यत्त्या
रुद्धोऽपनोतो देहायासो शुभुचापीडावस्य । तरुफलसम्यत्तिरुद्धदेहाभिमिति क्वचित् पाठः,
तदा भोगमदस्य प्राकृते गकारलोपी न भवति, प्रायोगइवात् । लङ्कायात्तोरणस्य वरि-
हारस्य वारणं निरोधकं, किं वा सुर्वलमाकट्य लङ्कातोरणं वारणतुल्यं वरिहारस्थितइति
वा आकटमित्यन्वयः । समरे लालसा मङ्गतीत्या यस्य ॥ ४४

अमृतान् । रामेनैतन्न मकरं लवणममृत-वकनदहृ इत्येना० वि० ६, उक्तमन्मतिं वारी
 मूयानिवृत्तिं करिशा लक्षारं तौरणं अथत्रोथ करिण एवः सूक्तं करिगारं अत्र मयू० २५५ इत्येन १००

गु[उ]रुपणववेणुगुञ्जा-
 भेरीपेलोरुभक्तुरौभीमरवम् ।

ढक्काघण्टातुमुलं

संवृत्तं [सन्नद्धं] परबलं रणायामससहम् ॥ ४५

अन्वयः । गुरुपणववेणुगुञ्जाभेरीपेलोरुभक्तुरौभीमरवं ढक्काघण्टातुमुलं परबलं रणा-
 याससहं संवृत्तम् ॥ ४५

मङ्गिनाथः । गुर्विति । अथ गुरुभिः पणवादिवाद्यघोषेरुरवो
 भक्तुरौणां भोमरवा यत्र तत् । ढक्काघण्टादिभिस्तुमुलं तद्धोषभोषण-
 मित्यर्थः । परबलं रावणसेना सेव्यमपि रणायामससहं रणकर्मास्तु कं
 संवृत्तम् । रणप्रवृत्तं रामबलं दृष्ट्वा रावणबलमपि तथा प्रवृत्त-
 मित्यर्थः ॥ ४५

भरतः । उरुपणववेत्यादि । परस्य रावणस्य बलं सन्नद्धं युद्धायोद्यतमित्यर्थः । कौट-
 शम् ?—उरुणां पणवादीनाम् उरुभक्तुर्याश्च भीमो रवो यव । 'मनो पणवकर्दली'
 "गुञ्जाणि पटहे प्रीणा काकवल्यां कलध्वनी" इति विश्वः । ढक्काणां घण्टानाम् तुमुल-
 संसृष्टितः शब्दो यत्र, रणायामसहं संयामल्लेखसहम् ॥ ४५

अमृतान् । रामेनैतन्नमकरं गुह्योक्तं मेधिया मकरेनैतन्नमणं गुह्यं अत्रुत्त इहेवात्र ऐह्यात्
 मणव, (सूक्तका) वेणु, गुञ्जा (टाक) भेरी (गडटाक) पेन एवः वल्लो अर्जुन (अत्रवत्र
 वाञ्छ) वाट्टे यद्वन्न लोचन क्ष न करिते वाग्निव । तेहे वाञ्छक्षनिउ मकरेनैतन्न अति लोचन
 इहेवा उट्टिन ॥ ४६

आरूढबाणघोरं विमलायसजालगूढपीवरदेहम् ।

चञ्चलतुरङ्गवारणसंघट्टावइचारुपरिणाहगुणम् ॥ ४६

अन्वयः । आरूढबाणघोरं विमलायसजालगूढपीवरदेहं चञ्चलतुरङ्गवारणसंघट्टावइ-
 चारुपरिणाहगुणम् ॥ ४६

मङ्गिनाथः । परवलमिव आकङ्क्षयेन विशिनष्टि—आरूढेत्यादि ।
 आरूढैरारोपितेर्बाणघोरं भीमं विमलैरायसजालैर्लीहकक्षकममूहे-
 गूढाः संवृत्ताः पीवरा देहा यस्य तत् वर्मितसर्वाङ्गमित्यर्थः । चञ्चलं
 प्रचलं यत्तुरङ्गवारणम् । सेनाङ्गत्वाद्दहन्वैकवद्भावः । तस्य सङ्घट्टेना-

ब्रह्मः कृतश्चारः प्ररिणाहो विस्तार एव गुणो यिन तत् । ब्रजाश्व-
सम्बाधे मित्यो विस्त्रयदित्यर्थः ॥ ४६

भरतः । आकटेत्यादि । त्रीदृशं परबलम् ?—आकटम् अर्थात् धनूषि वाणा यस्य
तत्र तत्र धीरं रोद्रश्चेति विग्रहः ; आकटो वाणा यस्य, तत्र धनुषा धीरं वा । विमलन
अयोविकारिण वर्मणा कवचेन गूढ आच्छादितः स्थूलो दीङ्गी यस्य । बर्मेत्यत्र आत्मपदं
पठित्वा विमलेनायसेन जालतुल्येन सन्नाह्नयेत्यर्थे प्राहुः । चञ्चलानां तुरङ्गाणां हस्तिनाञ्च
य महद्दः संघे षलेनावह्न्याकृपहिणाह्गुणी यत्र ॥ ४६

अनुवाक । आकटेनञ्च धनुके वानाद्वेनापि कवित्वा, एवञ्च नोद्वेषेण अकाञ्च मेव सव्य
आयुत करिणा हूर्द्धनं श्रेया उटिन, ताशानेव ५३म प्रजवाचित भाउअतिषाउठ अणकेत्र सुअत्र
विनालता अकाञ्च गोहेन । ४७

असितोमरकुन्तमहा-

पट्टिशभङ्गवरबाणगुरुपुरुमुसलम् ।

वीररसालंकारं

गुरुसंराव[चङ्क]हृद्यदन्तिसमह्रीकम्पम् ॥ ४७

अन्वयः । असितोमरकुन्तमहापट्टिशभङ्गवरबाणगुरुपुरुमुसलं वीररसालंकारं गुण-
मरावहृद्यदन्तिसमह्रीकम्पम् ॥ ४७

मल्लिनाथः । असितात् । अस्यादिभिर्गुरूणि दुष्प्रवेशानि पुरुणि
प्रभूतानि मुमलानि यस्मिंस्तत् । वीररस एवालङ्कारो यस्य तत् ।
पौरुषभूषणमित्यर्थः । गुरुसंरावेण महाघोषेण हृद्यदन्तिना समह्री-
कम्पं गजाश्वक्रमणेन कृतभूकम्पमित्यर्थः ॥ ४७

भरतः । असित्यादि । पुनः कोदृशं परबलम् ?—असिभिः खड्गैः, तीमरैः शक्तिभिः,
कुन्तैः प्राचैः, महापट्टिशैः लोहदन्त्रविशैः, भङ्गैः श्रेष्ठबाणैश्च गुरु अनभिभवनीयं पुरु महत्
मुसलं बलं, वीररस एव अलङ्कारो यस्य, गुरुः सञ्चारो येषां तादृशैः हृद्यैः दन्तिभिश्च हंतुभिः
मह्रीकम्पमहितम् । “तीमरीदन्तौ लोहदन्त्रः शक्तिः कामूश्च सर्वला । पट्टिशो लोहदन्तौ
यन्ताश्च वारः क्षुरीपमः ॥” मुसलशब्दो दन्त्रमध्योऽपि पलविधौ दुर्गतीक्यायां प्रत्युदाहृत-
ज्ञात् । मुसलमेव हृद्यैश्च हृद्यत्वादित्यात् मुसल इति वचनादिश्रवायामुक्तत्वाच्च । अत्र सङ्कीर्ण-
त्वात् दन्त्रमध्यः ॥ ४७

अनुवाक । ताशानेव अत्र ;—असि, क्षोत्रात्र, कूड, महापट्टिन, तीमर, उम, कुडवाण,
अड्ड मुसल, ताशानेव खुरीप ;—वीररस । ताशानेव अत्रशुभ्र महादेव पृथिवी के पिठे
मानिन । ४९

ते रामेण सरभसं

परितरला हरिगणा रणसमारम्भे ।

रुद्धा लङ्कापरिसर-

तरुवन[भूधर]परिभङ्गलालसा धीररवम् ॥ ४८

अवयव । रणसमारम्भे परितरलाः (सन्नाः) लङ्कापरिसरतरुवनपरिभङ्गलालसाः ते हरिगणाः रामेण सरभसं धीररवं रुद्धाः ॥ ४८

मञ्जिनाथः । तत इति । रणसमारम्भे युद्धकर्मणः परितरलाः परिचलिताः मत्तो लङ्कापरिसरेषु तरुवनानां परिभङ्गे परिभञ्चने लालसा लोल्लास्ते हरिगणाः कपिसङ्घाः 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि च' इति यादवः । रामेण सरभसं सत्वरं धीररव-
जुषैःस्वरं यथा तथा रुद्धा निवारिताः रञ्जोभयान् पलाय्य कार्पेया
वनभङ्गप्रवृत्तास्ते मा पलायितेति निवर्तिता इत्यर्थः ॥ ४८

भरतः । ते रामेणेत्यादि । ते हरिगणा वानरसमूहाः रामेण रुद्धाः प्रतिविद्धाः ।
कीदृशाः ?—सरभसं सकीतुकं यथा स्यात् तथा रणसमारम्भे सति तन्निमित्तं वा परि-
तरनाः चञ्चलाः लङ्कायाः परिसरे समीपे धीरपर्वतालोपां परिभङ्गे लालसा लङ्कतीक्षा यथा
तादृशाः । अत एव रुद्धाः धीरो रवी यनेति । इतिविधक्रियाविशेषणम् ॥ ४८

अमृतम् । सुकात्रेण वानरगणं चकन इहेमं लङ्कां आच्छिन्नं वनचट्टं हेङ्कक इहेते
७२५११९ रामचन्द्र उदैकः चट्टे (अनामनं करिदु) निवेश कविलेन । ४८

जलतीरतुङ्गतरुवर-

कन्दरगिरिभित्तिकुञ्जविवरावासम् ।

भीमं तरुहरिणवलं

सुसमिद्धहिमारिकिरणमालालोलम् ॥ ४९

अवयवः । जलतीरतुङ्गतरुवरकन्दरगिरिभित्तिकुञ्जविवरावासं भीमं तरुहरिणवलं सुस-
मिद्धहिमारिकिरणमालालोलम् ॥ ४९

मञ्जिनाथः । अथ युष्मेनाह—जलोति । जलतीरेषु तुङ्गतरेषु
वरकन्दरेषु गिरिभित्तिसु कुञ्जविवरेषु चावासी यस्य यत् । तत्र तत्र
लौनमित्यर्थः । भीमं भयङ्करं तरुहरिणवलं कपिसैन्यं कर्तुं, राम-
प्रोत्साहनात् सुसमिद्धस्य हिमारिरग्नेः किरणा इव किरणास्तेषां
मालाभिर्लोलं जाह्नवत्वमानं सत् ॥ ४९

भरतः । जलतीरेत्यादि । तरुहरिणवलं कपिसैन्यं रामेण निषिद्धं सन् अद्यादिपु
समाह्वयमिति वक्ष्यमाणेन सम्यक् । कीदृशं ?—जलतीरेषु तुङ्गतरेषु कन्दरेषु गिरि-

भित्तु कञ्जविवरेषु च आवासो गुह्य, भीमं भवानकं, सुहृन्निद्रस्य दिनारैः सूर्यस्य वा वा
किरणमालातद्वत् खीलं चक्षलम् ॥ ४८

अमृताम् । रामेणैकमन उच्ये जम्बूजडोमे, उच्छेदके त्रिभिःशरीरे, त्रिभिःशिरसि
एषः कृष्णमथो गलाधनं कञ्जिते जाशिन, गत्रे रामेणैकं सैवसाहचरकः अङ्गुलिभिरुत्तरिण,
श्रीः ११९ खण्डगोमान (उच्येसाहित) इहेन । ४२

रावणबलमवगन्तुं

जलभरगुरुसलिलवाङ्गणसमच्छायम् ।

अदृतरुमञ्चमन्दिर-

तोरणमालासभासु समारूढम् ॥ ५०

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे भाषासमावेशो नाम चतुर्थः

काव्यस्य त्रयोदशः सर्गः ॥ १३

अन्वयः । जलभरगुरुसलिलवाङ्गणसमच्छायं रावणबलम् अवगन्तुम् अदृतरुमञ्च-
मन्दिरतोरणमालासभासु समारूढम् ॥ ५०

मङ्गिनाथः । रावणेति । जलभरगुरवो ये सलिलवाङ्गा मेघा-
स्तेषां गणेन समच्छायं सवर्णं मेघस्यमं रावणस्य बलं सैन्यमवगन्तु-
मिदमौदृगिति ज्ञातुमहादिषु समारूढमहादिकमारुह्य रक्षोबल-
मद्राक्षीदित्यर्थः । एतानि हादशसङ्कोर्णानि । प्रसन्नकाण्डस्य
समाप्तः ॥ ५०

इति त्रयोपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीषन्नीमहामहोपाध्याय-

कोलाचकमङ्गिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्यानं

सर्वपथीनाख्यानं भाषासमी नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३

अन्वयः । रावणबलमित्यादि । रावणस्य बलं सैन्यं कौटुक इत्यवगन्तुं ज्ञातुं तद-
दृतरुमञ्चम् अहादिषु समारूढम् । अहम् उपरितनं गृहम् । रावणबलम् अपिबर्णं वा
कौटुकं ?—जलभरैश्च गुरुः यः सलिलवाङ्गणयो मेघसमूहस्येन समच्छायं तुष्यन्तानि ।
एतानि हादिदृगितिः सङ्कोर्णानि ॥ ५०

इति सर्वेय...श्रीभरतस्यविरचितायां सुन्दरीचरितायां भट्टीकायां

सैतुवन्वी नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३

अमृताम् । रामेणैकमन, जलपूर्णं गच्छे मेघसंज्ञावत् ज्ञानवर्णं रावणैकमन उच्ये कञ्ज-
वारं कञ्ज, आशान्तेषु त्रिभिः, शुक, मक, मन्त्रिण त्रोरणगंगां उ गच्छात् अङ्गुलिभिरुत्तरिण
आशान्तेषु करिण । ६०

अथ चतुर्दशः सर्गः ।

ततो दशास्यः स्मरविह्वलात्मा
 चारप्रकाशीकृतशत्रुशक्तिः ।
 विमोह्य मायामयराममूर्ध्ना
 सौतामनौकं प्रजिघाय योद्धुम् ॥ १

अन्वयः । ततः चारप्रकाशीकृतशत्रुशक्तिः दशास्यः स्मरविह्वलात्मा मायामयराममूर्ध्ना
 सौतां विमोह्य योद्धुम् अनौकं प्रजिघाय ॥ १

मञ्जिनाथः । इह सौशब्दं नाम काव्यशोभाकरे गुणः । स च
 'सुपां तिङां च व्युत्पत्तिः सौशब्दं परिकीर्तितम्' इति द्विविध
 उक्तः । तत्र सुबन्ता व्युत्पादिताः । अथेदानीं तिङां लादेशत्वात्
 तत्रापि लेट्छान्दसत्वादन्यान् नव लडादिविलासान् नवभिरुत्तरैः
 भर्गोर्धुत्पादयिष्यन्स्मिन् सर्गं लिङ्गिलासमुत्पादयति—तत
 इत्यादि । ततः स्मरपरबलाभियोगानन्तरं चारैः प्रणिधिभिः प्रकाशी-
 कृतशत्रुशक्तिरज्ज्य इति व्याख्यातरामप्रभावो दशास्यस्तथापि स्मर-
 विह्वलात्मा सौतां मोक्तुमसहः मन्त्रित्यर्थः । मायामयेन मायाविनि-
 र्मितेन राममूर्ध्ना सौतां विमोह्य रामस्येदं शिरश्चित्त्वानीतांमति
 मोहयित्वेवं चात्मानमनाद्या वरिष्यतीत्याशया भ्रामयित्वेत्यर्थः ।
 तेनापि विकलः सन्निति शेषः । योद्धुमनौकं सैन्यम् । 'वरुधिनी बलं
 सैन्यं चक्रं चानौकमस्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रजिघाय प्रहितवान् न तु
 सौतामित्यर्थः । हिनीतेर्लटि षक्ति वृद्ध्यायादेशौ । "इरश्चिडि" इति
 कुत्वम् ॥ १

भरतः । स्याद्यन्वयव्यती यत् सौष्ठवं तदपि काव्यस्याङ्गमुक्तं, ततः प्रसन्नकाष्ठादन-
 न्तर त्यागान्काष्ठासुच्यते । तदार्थवशात् प्रथमं ठी प्रदर्शने, पाणिनिमते त्यादन्तस्य
 तिङन्त इति संज्ञा ठोस्यस्य लिङ्गिति संज्ञा । तत इत्यादि । अनन्तरं दशास्यो रावणः स्मर-
 विह्वलात्मा कामविह्वलचितः मन् भर्तृनाम्ने सौतामुद्धृत्यं यास्यतीति मत्वा मायामयेन माया-
 खडपेण रामसम्बन्धिना मन्त्रेण सौतां मोहयित्वा चारैः प्रकाशीकृता मूर्ध्ना रामादीनां

शक्तिः सामर्थ्यं येन तदाभूतः सन्, योऽसु युद्धं कर्तुम् अनीकं मैत्र्यं प्रजिघास प्राप्तिष्योत् ।
 द्वि न बहूनि गती । “अवदभूतभूये त्रिभः” इति भूतम नाम्ने ठी, “धुःर्द्धाङ्गि” इति
 द्वित्वं; “अभयवर्ध” इति खेऽस्य जत्व, “खेः खेरजङ्घिः” इति घि, “अचिन्त्यने
 जुञ्जतीः” इति त्रिः, “यथायथाभावः” इति ञाय ॥ १

अनुवाच । तांशत्र परं ज्ञानेन चरन्तुं त्रयमङ्गि अवगत इष्टेयां कौमविकृतचित्ते
 वाशकञ्जित त्रयमङ्गं ज्ञानेन गोतांके विनोहित क्रियां य्कार्थेऽनेन अत्रयं करिण ॥ २

कम्बूनथ समादधुः कोणैर्भेर्यो निजघ्निर ।

वेणुन् पुपूरिरे गुञ्जा जुगुञ्जुः करघट्टिताः ॥ २

अन्वयः । अथ कम्बून् समादधुः, कीचैः भेर्योः निजघ्निर, वेणुन् पुपूरिरे, गुञ्जाः
 करघट्टिताः जुगुञ्जुः ॥ २

संज्ञानाथः । युद्धमेव वर्णयति—कम्बूनित्यादि । अथानीकप्रेष-
 णानन्तरं कम्बून् शङ्खान् समादधु रधमन् मुखमारुतपूरणेनाध्वनय-
 न्नित्यर्थः । धा शब्दे । भूतानद्यतने परोक्षे लिट् । भेरुसादेशः ।
 “धातो लोप इटि च” इत्याकारलोपः । कोणैर्वादनदण्डैः । ‘कोणी
 वीणादिवादनम्’ इत्यमरः । भेर्यो निजघ्निर निघ्नताः । इन्तेः
 कर्मणि लिट् । “गमहन—” इत्यादिनोपधालोपः । वेणुन् वंशान्
 पुपूरिरे मुखमारुतपूरणेनाध्वनयन्नित्यर्थः । पूरी आप्यायने इति
 धातोः कर्त्तरि लिट् । तङ् । गुञ्जा वाद्यविशेषाः । ‘गुञ्जापि पटङ्गे
 प्रोक्ता’ इति विश्वः । करैर्घट्टिता वादिता जुगुञ्जुर्दध्वतुः । गुञ्जि
 अव्यक्ते शब्दे ॥ २

भरतः । कम्बूनित्यादि । अथ प्रेषणादनन्तरं सैनिकाः कम्बून् शङ्खान् समादधुः
 शब्दायितवन्तः । धा कश्चिद्युतो ध्वनो रुस् द्वित्वं “अभयवर्ध” इति खेः इत्स्वत्वं “अथ
 दश खेः आद्यधी लोप्यः” इति खेर्मलोपः, “उखेचि” इति प्रकृतरालोपः । कश्चित् भेर्यो
 इहददङ्गाः कोणैर्निजघ्निर ताडिताः । इन्तेः कर्मणि ठी । “हनगम्” इत्युङ्लोपः, “खेर्द्धो-
 षीञिञति च” इति प्रकृतेर्द्धस्य घत्व, “हनीङ्” इति ञादेशः । कीचशब्देन वाद्यवादन-
 काण्डदण्डादय उच्यन्ते । वेणुन् वंशान् कश्चित् मुखमारुतैः पुपूरिरे पुरितवन्तः । पूरी
 य ऊ पूर्णा । करैश् घट्टिता अभिघ्नता गुञ्जा वाद्यभेदा जुगुञ्जुः शब्दं चक्रुः । गुञ्जि कृञ्जि,
 इन्तेः कर्मणि षीः । आभिति विधीयमानो न लोपी नेदिनपूजायाञ्चौरित्यनेन प्रतिषिध्यते अत
 एवेदितो मुख लभ्यते ॥ २

अनुवाच । युद्धवाजोऽनेन अत्रयं केह केह शब्दज्ञानि करिण । केह केह वाचनमङ्गं वाश
 वृहं खेत्री वाजाइतेहिन ; केह वा वः, केह केह करतापुने षष्ठी वाजाइतेहिन । २

वाद्याञ्चक्रिरे ढक्काः पञ्चवा दध्वनुर्हताः ।

काहलाः पूरयाञ्चक्रुः पूर्णा[र्णाः] पैराञ्च सखनुः ॥ ३

अन्वयः । ढक्काः वाद्याञ्चक्रिरे, पञ्चवाः हताः दध्वनुः, काहलाः पूरयाञ्चक्रुः, पैराः च पूर्णं सखनुः ॥ ३

मङ्गिनाथः । वाद्यामिति । ढक्का वाद्याञ्चक्रिरे वादिताः । पञ्चवा उपरि पाणिपुत्तया वाद्यविशेषास्ते हताः पाणिताडिता दध्वनुः । काहलाः सुधिरवाद्यविशेषाः पूरयाञ्चक्रुः पूर्णाञ्चक्रुमुख-
माकृतपूरणेनानादयन्नित्यर्थः । पैराः खरमुखाकारा सुधिरवाद्य-
विशेषास्तेऽपि पूर्णं सखनुर्दध्वनुः ॥ ३

भरतः । वाद्यामित्यादि । केचित् ढक्काः वादितवन्तः, “बदीर्जिंविंजादि” इत्यादिना
व्याप्तत्वादाय, “भङ्गुग्रामः” इति ङञोऽनुप्रयोगः । पञ्चवा वाद्यभेदा हतास्ताडिताः सन्तो
दध्वनुः शब्दञ्चक्रुः । काहला मुखमाकृतैः पूरयाञ्चक्रुः । पुरादिः पूरधातो रूपं, पूरोच्-
पूर्णां पूरक् चेति चकारात् पूर्णा । “इत्यनितयदीर्घां स्यात् ध्रुवस्तुमुपोपमा । यद्-
ताच्चमयी मध्यसुधिरा काहला मताः ॥” इति नाक्यदर्पणे । पैराः खरमुखाकाराः मुख-
माकृतैः पूर्णाः सन्तः सखनुः शब्दञ्चक्रुः । खन मि शब्दे खनच चकारात् शब्दे निष्वात्
फवादिः । “तृफल” इत्यादिना विभाषया चत एत्वं खिलोपच तदभावपचे रूपमित् ॥ ३

अश्वराज । अपत्र ऋतुकृष्णि टमञ्ज टका वाजाहेन, केह वा पणव (यू टका) केह
काहल (गिजा) केह वा यश्मूथाकृति पेरवत्र वाजाहेरतहिल । ७

मृदङ्गाः धीरमाखनुर्हतेर्नदे [खेने] च गोमुखैः ।

घण्टाः शिशिञ्चिरे दीर्घं जङ्गादे पटहैर्भृशम् ॥ ४

अन्वयः । मृदङ्गाः धीरम् आखेनुः, हतैः गोमुखैः च नदे, घण्टाः दीर्घं शिशिञ्चिरे,
पटहैः भृशं जङ्गादे ॥ ४

मङ्गिनाथः । मृदङ्गा इति । मृदङ्गा मर्दसा धीरं गन्धोर-
माखेनुः सखनुः । “फ पाञ्च सप्तानाम्” इति विकल्प्यादत्वाभ्यास-
सापो । हतंस्ताडितैर्गामुखैर्वाद्यविशेषैर्नदे नदितम् । नदेर्भावे
सिट् । घण्टा दीर्घं शिशिञ्चिरे दध्वनुः । शिञ्चि अच्यत्ते शब्दे ।
कर्त्तरि सिट् । तड् । पटहर्भृशं जङ्गादे ङादितम् । ङाद
अच्यत्ते शब्दे । भावे सिट् ॥ ४

भरतः । मृदङ्गा इत्यादि । मृदङ्गा धीरं गन्धोरं यदा स्यात् तदा आखेनुः शब्द-

शब्दः, "तृफल" इत्यादिना स्वनेरत एव खिलोपश्च । "वर्मणां महवदनी मध्ये चैव पुटु-
र्भवेत् । सतिमानिर्भ्रतयेव च्छृङ्गा इति कौत्सिनः ॥" इति भरतः । इक्षीः तादृशैः
गोमुखैः खेने शब्दितं, ठी । घट्टा दीर्घमुखैः शिगिचिरे, शिनि न किङ् च्छुट्भवनी ।
पट्टैः भ्रमलव्ययं जडादि शब्दितं, झादङ् च खने भावे षपम् ॥ ४

अनुवाच । एकत्रिके मुक्कन करारत गोमुख यत्र वाचिन । उरुळ त्रवे यन्ता, एतः गट्ट
वाजाहेते नागिन । ४

इया जिहेषिरे हर्षाङ्गभीरं जगजुं [जु]र्गजाः ।

सन्धस्ताः करभा रेसु [टु]ञ्चुकुवुः पत्ति [चि] पङ्क्तयः ॥ ५

अन्वयः । इया हर्षात् जिहेषिरे, गजाः गभीरं जगजुः, करभाः सन्धस्ताः रेसुः,
पत्तिपङ्क्तयः चुकुवुः ॥ ५

मङ्गिनः । इया इति । इया हर्षात् जिहेषिरे हेषितवन्तः ।
हेषु शब्दे । गजा गभीरं जगजुः । गर्ज अव्यक्ते शब्दे । अत्र यति-
भङ्गः सोढव्यः । करभाः क्रमलकाः सन्धस्ता गजगर्जनाङ्गीता रेसु-
ञ्चक्रन्दुः । पत्तिपङ्क्तयः पत्तिसङ्घासं सन्धस्ताचुकुवुः कवतुः । कु
शब्दे । भेहस्यवङ्गादेशः ॥ ५

भरतः । इया इत्यादि । इया अत्रा हर्षात् जिहेषिरे शब्दं चक्रुः । हेष्टु क् सप्ले
ऊहेव च खने अत्रानामिति अकारात् हेष्टुर्कपि अत्रानां खने । गजा गभीरं यथा व्यात
तथा जगजुः गर्जनं चक्रुः; मायन्ति खेति वा । गज मदे गजि च खने इति अकारात्
गजखने । करभा उद्गा गानावाद्यत्रयणात् सन्धस्ताः सन्धः शब्दं चक्रुः; रटे च वाचि,
"तृफल" इत्यादिना चत एव खिलोपश्च, पत्तिपङ्क्तयः पदातिसमूहाः चुकुवुः शब्दं चक्रुः,
कुञ्च शब्दे कुञ्च खेति अकारात् शब्दे "किशौडीपम्" इति अपिष्टाः; किस्वात् अगुचत्वे
"त्रुधोरस्यचि" इति उव् ॥ ५

अनुवाच । वाञ्छा अवने इधीचित अचरण इत्यादि चक्रिते नागिन, गजगण गतीर गर्जन
चक्रिते नागिन, हृष्टिगर्जन अवने उीउं वाचिनायक उरुवर्गं कानिते नागिन । गगाडिक
गण उरुवर्ग इत्यादि उीयकार चक्रिते नागिन । ६

कु [तु] रङ्गाः पुस्कुटुर्भीताः पुस्कुर्वृषभाः परम् ।

नार्यश्चुभिरे मन्नुम् मुहुः शुशुचुः पतीन् ॥ ६

अन्वयः । कुरङ्गाः भीताः पुस्कुटुः; षभाः परं पुस्कुटुः, नार्यः चुचुभिरे, मन्नुः,
पतीन् पश्युः ॥ ६

मङ्गिनः । कुरङ्गा इति । कुरङ्गा मृगा भीताः पुस्कुटुर्भया-

शियो विज्ञेष्टा इत्यर्थः । हृषभाः परमत्यर्थे पुस्तुहृष्टा नैदुरि-
त्यर्थः । नार्थ्युत्तुभिरे प्रियविप्रयोगभर्णत सुमिताः । मन्तु-
र्नानाः । सुमुहुर्मुच्छिताः । पतीन् शुशुचुरशोचन् ॥ ६

भरतः । तुरङ्गा इत्यादि । गजादिःशंभान् भीताः तुरङ्गाः पुस्तुः द्रतसती गताः ।
फट् शि विज्ञाशे । हृषभाः परमत्यर्थे पुस्तुहृष्टिताः स्मुर शि स्तुर्त्तो चले । नार्थ्युत्तु-
भिरे पतिमरणशङ्कया शोभं प्रापुः । सुभच्छु सचले । अत एव मन्तुः कान्तिरहिता
बभूवुः । अर्त्त कान्तिशंभये “एचीऽशिति” इति आ, लसेचीत्यालोपः । ततो मुमुहुः शोभं
प्रापुः । मुहु ल् जि वेत्तिच्छे । पतीन् शुशुचुः शोषितवत्यः । शुच शोके ॥ ६

अनुवाक । ॐ नमो कृत्रगण ईड-उडो विनिष्ठे इशेन, इवकृन् अतिग्नर जहेयव कः-
नागिन, ए०० नात्रोगण पक्तिविनामनकार कुक, प्रान एवर् युक् इशेना पक्तिन् शोक करिष्ठ
नागिन । ७

जगजुर्जहृषुः शूरा रेजुस्तुष्टिविरे परैः ।

बबन्धुरङ्गुलित्राणि सन्नेहुः परिनिर्ययुः ॥ ७

अन्वयः । शूराः जगज्जुः, जहृषुः, रेजुः, परैः तुष्टिविरे, अङ्गुलित्राणि बबन्धुः, सन्नेहुः,
परिनिर्ययुः ॥ ७

मङ्गिनाथः । जगजुरिति । शूरा वीरभटा जगज्जुः समर-
भयात् सिंहनादांशक्रुः । जहृषुहृष्टा रेजु रराजुः । “फणाश्च
सप्तानाम्” इति विकल्पादित्त्वम् । अङ्गुलोत्थायन्त इत्यङ्गुलित्राणि ।
“आतोऽनुपमर्गे कः” । बबन्धुः । सन्नेहुः संवर्मयाश्चक्रुः । अह
बन्धनं । “अत एकहल—” इत्येत्वाभ्यासलापी । परिनिर्ययुः
परितो निर्याताः ॥ ७

भरतः । जगजुरित्यादि । शूरा जगज्जुः जेषाम इति शब्द चक्रुः । जजंशब्दे । तथा
जहृषुः शिरान् प्राप्तः संभान इति सत्वा तुष्टाः, हृषु हृषञ्जि तुष्टौ । रेजुः शुशुभिरे । राजु
ञ्च दीप्तौ शिखात् फणादि, “तूफल” इत्यादिना अत एव खिलीपच । परैः शब्दः तुष्टु-
विरे स्तुताः । टु अल सती कर्मणि ठी, “शिराद्यचः” इत्यादिना शमादिखिलान्नात् शिरा-
दिलीप, आद्यादिश्च इति षस्त्वान् “जिनात्” इति षः । अङ्गुलिनाथि बबन्धुः बध्नन्ति अ ।
बन्धीन् बन्धक् बधक् बन्धे “स्यात् पिल्किहा” इति कित्वाभावश्च हसुक्तलोपऽथावित्यस्याप्रहते-
र्गलीपाभावः । यथा “स्यात्त्वापिल्किहा” इत्यत्र वाशब्दो व्यवस्थानाची, तेन मत्यादिर्बिभाषया
कित्त्वम् बन्धाट्क् कित्वाभाव एव, तेन भमभुः भमभुः सस्वमे सस्वमे इत्यादिरुपपद्यं इत्यतः ।
बबन्धुः बभन्धुः ददंश्रित्यादयो नियम् । परे तु इन्धो ष्लिति च खञ्जी वेति नकारलोपाद्ये
मूर्धं कुर्वन्तः । इत्यधातोरामि न स्यात् । आतोऽभावपक्षे नित्यं नलोपः सचस्तु वा अन्वय उथा
नलोपाभाव इति । अङ्गुलि त्रायत इति हनजनादिति षः । सन्नेहुः सन्नाहं जतवन्तः अन्नजी
बन्धे परिनिर्ययुः निर्गताः, या ल गती ॥ ७

अनु ॥१॥ नीरगण इषी हठैः भाविण निःशनाम कविउडिल, कुरे इईन, शोभा पाईन, अत्र लोके ताःपेन प्रभरसा कश्चिन्नामिन, केह अजूनज वैविडे नामिन, केह वा वत्र पत्रिःउडिल, केह वा वृद्धार्थ वाहिन इडन । १

धनूंथारोपयाञ्चक्रूरुहुस्ते [क्रुरारुहु] रथादिषु ।
असौनुद्वहुदीप्तान् गुर्वीरञ्चिपुर्गदाः ॥ ८

अन्वयः । ते धनूंषि आरोपयाञ्चक्रुः, रथादिषु क्रूरुः, दीप्तान् असौन् उद्वहः, गुर्वीः गदाः उच्चिपुः ॥ ८

मङ्गलनाथः । धनूंषीति । धनूंथारोपयाञ्चक्रुरारोपयामासुरधि-
ज्यानि चक्रुरित्यर्थः । “रुहः पोऽन्यतरस्याम्” इति विकल्पात्
एकरादेशः । ते वीरा रथादिषु क्रूरुः रथादीन् क्रूरुरित्यर्थः ।
कर्मण्यधिकरणविवक्षायां सप्तमो । दीप्तान्सीनुद्वहुरुद्येमुः । इहु
उद्यमने । गुर्वीर्गदा उच्चिपुर्गद्विषयवन्तः ॥ ८

भरत । धनूंषीत्यादि । धनूंषि रथे हस्ते वा आरोपयाञ्चक्रुः, आरोपितवन्तः आरोपित-
गणानि चक्रुरिति क्वचित् । जि कर्त्री जत्यां जिः, “रुहः पङ् वा” इति पङ्, “गुर्वुङ्” इति
गुणः, ल्याल्ल्याटासु । रथादिषु आक्रूरुः आरोहन्ति स्म, कर्मणोऽप्याधारवचसा न द्वितीया ।
दीप्तान् असौन् स्वज्ञान् उद्वहः उद्यतान् चक्रुः, इहु उद्यमे “अभयवथ” इत्यादिना खिचं का-
वय अकारः । गुर्वीर्महतोर्गदाश्चिपुः उत्त्विषयवन्तः, चिपु अर्जा चिप्यो गुदि, “खिर-
लचः” इत्यादिना खिः प्रकारस्य लीपः, “अभयवथ” इत्यादिना खिः कस्य चत्वम् ॥ ८

अश्वयान । उाधारा धक्रुके भावोपग, अश्वयानिवाशने आदेशेन, नामित अजि उःउः-
दन ७ प्रहागमा निकेण कविल । ८

शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुर्बाणानाददिरे शुभान् ।

भ्रेमुश्चुर्कादिरे रिसुर्ववल्गुश्च पदातयः ॥ ९

अन्वयः । पदातयः शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुः, शुभान् बाणान् आददिरे, भ्रेमुः, चुर्कादिरे,
रिसुः ववल्गुः च ॥ ९

मङ्गलनाथः । शूलानीति । पदातयः शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुः ।
भ्रमरमस्तत्वान्मित्वे ऋसत्वम् । शुभान् योग्यान् बाणान् आददिरे
आप्तवन्तः । “आडो दो नास्यविहरणे” इत्यात्मनेपदम् । भ्रेमुर्युद्ध
बभ्रमुः । “वा जुभ्रमुव्रसाम्” इत्येत्वादिविकल्पः । चुर्कादिरे
चिक्रीडुः । कुर्दे खुर्दे क्रीडायाम् । लिटि तड् । रिसुर्नेदुः । रस
शब्दे । “धत एकहल्—” इत्येत्वम् । ववल्गुर्वासातवन्तः ॥ ९

भरतः । शूलानीः । इति । शूलानि भ्रमशास्त्रकः भ्रमर्यान्तुम् । भ्रमृ जण चानि निः वृद्धिः
“घटाट्टिजनि” इत्यादिना भ्रमन्तात्वात् इत्यः । गभान् शोभमानान् बाष्पान् आदं दरे गृह्येत
वल् । अरुपूर्वा ददातिगृहणे “आदाजोऽक्षप्रसार” इति मम् । पदातयो धेमु इतस्तती
ग कर्त्तव्यम्, चुकुदिरे क्रोडगन्ति स्म, कुर्दङ् क्रोडाशाम् । रंसुः शब्दं चक्रुः रस शब्दे, ववल्गु
धावन्त स्म, वल्गु यमि श्रमि व्रजे ॥ ६

अभ्रवाह । पलाटिका गन्धवृक्षाश्च नागिन उ उभयत्र वाप एवम कौरिवा शूलमेव
व्रमण, कोडन, काकानन उ उःशुडो वापन कर्त्तेत वापि ॥ ७

समुत्पतुः कशाघातैः रश्माकर्षैर्ममङ्किरिरे ।

अश्लाः प्रदुद्रुवुर्माचे रक्तं निजगरुः श्रमे ॥ १०

अन्वयः । अश्लाः कशाघातैः समुत्पतुः, रश्माकर्षैः ममङ्किरे, मोचे प्रदुद्रुवुः, श्रमे रक्तं
निजगरुः ॥ १०

मल्लिनाथः । समिति । अश्लाः कशाघातेश्चमताङ्गनोप्रहारेः,
‘कशा स्याच्चर्मताङ्गनी’ इति । वश्वः । समुत्पतुः समुत्पन्न, वर, प्लत-
गतानि चक्रारित्यर्थः । रश्माकर्षैः प्रयाहकषणैर्ममङ्किरिरे आकुञ्चित-
घाणतया विरेजुरित्यर्थः । मक्कि मण्डने । तद् । मोचे प्रयह-
माचने प्रदुद्रुवु द्रुतगतिं चक्रारित्यर्थः । श्रमे द्रुतगत्या श्रमे जाते
माते रक्तं निजगरुः खलानघर्षणात् अस्मं प्रक्षुसुवुरित्यर्थः । गृ निग-
रणे । “ऋच्छत्युताम्” इति गुणः ॥ १०

भरतः । समुत्पतुः इत्यादि । अश्लाः कशाघातैः अश्लाः समुत्पतुः उत्पत्ता,
पत नृ ज गत्याम् । रश्माकर्षैः प्रयहकषणैः ममङ्किरिरे श्रमिरे सञ्चितवेगत्वात्, मकि-
मृष । “किरन्मयज्ञौ रश्मां” इत्यमरः । मोचे रश्मिप्रक्षेपकरणे प्रदुद्रुवुः धावन्ति स्म, द्रुसु-
गति । श्रमे सति खलानघर्षण रक्तं निजगरुः पीतवन्तः । उज्जगरुरिति पाठे—सङ्क्षणीर्था
रक्तमुद्धीकवन्तः गृ निगरणे “ऋतो गुः कित् उवाम्” इति गुणः ॥ १०

वृषवान । अश्लान् कशाघाते उल्लसन् कर्त्तेत वापिन, वशि आकर्षणे नामिका कर्त्तव्य
वशिनालाशो पाठेते वापिन, पते वधा वापने धावित इत्येवा अश्लान्तः वर उ उर्गो वृष
वापते वापिन । १०

गजानां प्रदुः[धु] शाली[री]न्

कम्बलान् परितस्तरुः ।

तेनुः कच्या[क्षा] ध्वजांश्चैव

समुच्छिश्रियुरुच्छिखान् ॥ ११

अन्वयः । गजानां शालीन् प्रददुः, कम्बलान् परितस्तकः, कक्ष्या तैनुः, उच्छिखान् ध्वजान् च समुच्छ्रियुः ॥ ११ ॥

मङ्गिनाथः । गजानामिति । गजानां शालीन् युद्धयोग्यपर्याणानि । ‘शाला रक्षोपक्षणे तथा शकुनिकान्तरं युद्धायगजपर्याणं’ इति विश्वः । प्रदधुर्निदधुः । कम्बलानास्तराणि पारतस्तक परिस्तोर्णवन्तः । “ऋच्छत्यृताम्” इति गुणः । कक्ष्या मध्यबन्धनानि तैनुर्विनैनुः । उच्छिखान् ध्वजांश्च समुच्छ्रियुः समुच्छ्रितवन्तः । अयतेर्भेरुसि इयङ्देशः ॥ ११ ॥

भरतः । गजानामित्यादौ । इत्यारीहो गजानां शारीन् युद्धोपकरणानि प्रददुः पृष्ठं शारीपितवन्तः । “शारिण्युद्धोपकरणं तथा शकुनिकान्तरं” इति विश्वः । कम्बलान् परितस्तकः आसीत्सवन्तः, कृषाधेति पाठे—चितकम्बलानित्यर्थः । “कुयः स्यात् विचकम्बल” इति विश्वः । कृञ् भिच्छादन इत्यस्य “ऋता णः कित्ठयाम्” इति गुणः । कक्षाम् उदरायवःस्थतां रज्जुं तैनुः विस्मारितवन्तः तत्र दृञ् विस्तृतां । “कचोदपाङ्गलका काष्ठा प्रकोष्ठगजरज्जुषु” इति विश्वः । उद्धतगिरान् ध्वजदण्डान् समुच्छ्रियुः उत्क्षिप्तवन्तः शिख सेवने, उत्तपूर्वाऽयमुत्तचेपणऽपि “अध्वीरम्बच्चि” इति इयः ॥ ११ ॥

अनुवादः । इच्छिपालकभण इच्छिपृष्ठे शूद्रोपयोगी आङ्गिरण उ कचले माकाहेते नागिन, ऐश्वर्यकनरञ्जु विचार कत्रिषा उ उन्नताञ्ज अका तुविषा दिन । ११

विशिखासयिषाञ्चक्रुरालिलिङ्गुश्च योषितः ।

आजघ्नूर्मूर्ध्नि बालांश्च चुचुम्बुश्च सुतप्रियाः ॥ १२ ॥

अन्वयः । (वीराः) योषितः विशिखासयिषाञ्चक्रुः आलिलिङ्गु च, सुतप्रियाः बालान् च मूर्ध्नि आजघ्नुः चुचुम्बुः च ॥ १२ ॥

मङ्गिनाथः । वीरः । वीराः प्रयाणसमये योषितः स्वकान्ता विशिखासयिषाञ्चक्रुः सर्वथा निजित्यागमिष्याम इति विश्वासयितुमीषुरच्छापूर्वकं विश्वसयामासुरित्यर्थः । श्वसेर्षन्तात् सनि लिट् “कास्यत्ययादाम्—” इत्याभ्यत्यये कञोऽनुप्रयोगः सनादिकार्यं च । आलिलिङ्गुरागिञ्जुषुश्च । गत्यर्था लिंगिराङ्पूर्वं आङ्गपाथः । इदित्वाङ्गुम् । सुतप्रियाः प्रियसुताः । ‘बहुव्रीहौ वा प्रियस्य’ इति पूर्वनिपातविक्रयः । बालान्मूर्ध्नि आजघ्नुराघ्नतवन्तश्च । विहितत्वादिति भावः । घ्रा गन्धादात् । भेरुस्यातालापः । चुचुम्बुश्च प्रेम्णेति भावः ॥ १२ ॥

भरतः । विशीर्यादि । योषा र्थवितः स्त्रियो विश्विन्वासशिषाः क्रुः विश्वासयितुं
सास्वयितुमिष्टवनाः, स्वस प्राग्ने जिः सन् त्यान्तत्वादासु ॥ तथा आलिङ्गिडुः आलिङ्गनं,
चक्रुः, लिङ्गि गतौ आङ्पूर्वं आङ्प्रोपमाङ् । मताः प्रिया येषां ते बालान् मूर्ध्ना आजग्रुः
शिरास आप्रातवन्तः, प्रा गन्धयद्ध्ये "भ्रमखय" इत्यादिना खिर्धस्तातः अत्व ततो जत्वम् ।
चुचुस्वयं चुम्बतवन्त्य, चुवि कि चुम्बने । स्त्रिय आलिङ्गं बालकानामाष्य रथाय जम्ब-
रित्यर्थः ॥ १२

अशुभोप । योक्त्वा गण निरुध्य आनरा * कृच्छय कर्त्तव्य अर्चिवे क्विचित्किं नतिथी ये सिद्ध
निर्गत्के आनरु ३ आनिजन करिण । पूजकशान्तिगते उानवानानिवचन मयुकाव्या ३ मृष्टपन
कर्त्तव्य । २३

गम्भीरवेदिनः संज्ञां गजा जगृहुरक्षताः ।

ववृधे शुशुभं चैषां मदो हृष्टैश्च पुद्गवे ॥ २२

अन्वयः । गम्भीरवेदिनः गजाः अक्षताः संज्ञां जगृहुः, एषां मदश्च ववृधे, शुशुभं च,
हृष्टैः पुद्गवे ॥ २२

मङ्गलनाथः । गम्भीरिति । गम्भीरवेदिनो मदात्मा गजाः ।
'त्वग्भेदाच्छोणितस्त्रावात्मांसस्य अयनादापि । आत्मानं यो न
जानाति तस्य गम्भीरवेदिता ।' इति राजपुत्रीये । तेष्व्यक्षता
अक्षताङ्गुशा एव संज्ञां तत्तत्सङ्केतं जगृहुर्जन्तुः । लिङ्गः किञ्चात्
"श्राङ्ख्यावयि—" इति मंप्रसारणम् । एषां गजानां मदश्च ववृधे
शुशुभे च । हृष्टैस्तैः पुद्गवे भ्रुतं च । भाव लिङ् ॥ २२

भरतः । गम्भीरित्यादि । अङ्गुशः दृढमाह्वयमाना अपि ये न विषोदन्त, ते गम्भीरवेदिनो
गजाः, अक्षता अङ्गुशैरक्षता अपि संज्ञां युद्धोपयुक्तां जगृहुः युद्धकृशन्त्वान्, यद् उपदाने
"व्यथयद्" इत्यादिना खिर्धः अकारस्य "भ्रमखय" इत्यादिना अत्व, "यद्गम्बपाद्याः" इति
प्रकृतिर्जिः । अक्षता इति अण् लिङ् दृञ् वधे क् "वजतनाद्यनिसाम्" इति नलीपः ।
"त्वग्भेदाच्छोणितस्त्रावात्मांसस्य अयनादापि । संज्ञां न लभते यस्मै गजां गम्भीरवेद्यमो" । एषां
इतिनां मदो ववृधे शुशुभं च, ववृध् दीतो । मतेः गजेः हृष्टैः पुद्गवे वैगेन मतेम् । मृङ्
सर्पे भावे रूपम् ॥ २२

अशुभोप । उहाद्वेन मयमठगतेन अङ्गुशाड नु इहेपदे युक्त्वाङ्कत निमित्त पात्रिन ।
उहाद्वेन मय उ मोडा वाङ्गि २०९ पूजकिकटिठे : पाडाहेते नःगिन । ३०

मृगाः प्रदक्षिणं सस्रुः शिवाः सम्यग्वाशिरै ।

अवामैः पुस्फुरैर्देहैः प्रसिद्धैश्चित्तवृत्तिभिः ॥ २४

अन्वयः । मृगाः प्रदक्षिणं सस्रुः, शिवाः सम्यक् वाशिरै, अवामैः देहैः पुस्फुरै, चित्त-
वृत्तिभिः प्रसिद्धै ॥ २४

मल्लिनाथः । मृगा इति । ततः प्रचक्षतां तेषां मृगाः हरिणा-
दयः प्रदक्षिणं यथा तथा समुर्जग्मुः । शिवाः क्रोष्टारश्च सम्यक्
ववाशिरं वामभागे चुकुजुर्त्यर्थः । वाश्ट् शब्दकुत्सायाम् । अत्रामै-
दक्षिणैर्देहेर्देहावयवैरक्षिभुजादिभिः पुस्फुरे पस्पन्दे । भावे लिट् ।
चित्तवृत्तिभः प्रसेदं प्रसन्नम् । भावे लिट् । मरिष्यतामप्येषां
तादात्मिकावयवसूचितान्यतानि निमित्तानीति द्रष्टव्यम् ॥ १४

भरतः । मृगा इत्यादि । मृगाः प्रदक्षिणं समुर्जग्मं चक्रुः, छ गती । शिवाः शृगालाः
सम्यक्तामपरिश्रमा सत्या ववाशिरं शब्दं चक्रुः, वाश्ट् शब्दे, वासुडपैति, अपपशब्दात्
मिमाशब्दः पुंश्च तांस्त्रिपि स्त्रीलिङ्ग एव । अत्रामैः दक्षिणैः, देहे भुजादिभिः पुस्फुरे स्फुरितं
चित्तवृत्तिभिर्नापि प्रसेदं प्रसन्नं स्फुरा मि स्फुरी चर्ण, घद जो विषादे शरणं गतो प्रपूः
प्रसन्नगीमाह । भावे इपश्यम् ॥ १४

अनुवाद । यत्काकांल मुग्गण तांशंभ्र वकिभुजादेहे छत्रि छल्लि, वामभागे शृगाद
छाकिट् ७ शशिज, दक्षिण अश्र छक्रुः वाश्ट् अश्रुति अश्र प्रकल म्पनन कत्रिउत दासि, एवए छिड
श-न इडेन, १४

प्राच्यम[ा]ञ्जिहिषाञ्चक्रं प्रहस्तो रावणाज्ञया ।

द्वारं ररंह[ङ्क]तुर्याम्यं महापार्श्वमहोदरौ ॥ १५

अन्वयः । प्रहस्तो रावणाज्ञया प्राच्यं द्वारम् अञ्जिहिषाञ्चक्रं, महापार्श्वमहोदरौ यान-
(द्वारं) ररंहतुः ॥ १५

मल्लिनाथः । प्राच्यमिति । ततः प्रहस्तो रावणाज्ञया प्राचि
भवं प्राच्यं द्वारं प्राग्द्वारम् । “द्युप्राग्—” इत्यादना यत् ।
अञ्जिहिषाञ्चक्रे अंहितुं गन्तुमित्येष । तत्रासक्तोऽभूदित्यर्थः ।
अहि मती इति धातोरनुदात्तेनः सन्नन्तात्त्रिव्याम्प्रत्यये क्त्वाऽनु-
प्रयोगः । इ देवाद्ब्रह्मगम । “अजादेहेतायस्य” इति हेर्द्विवे-
चनम् । “न न्द्रः—” इति निषेधात् नकारस्य निषेधः । “पूर्व-
वसनः” । “आम्प्रत्ययवत् क्त्वाऽनुप्रयोगस्य” इति तड् ।
महापार्श्वमहोदरौ नाम रावसौ याम्यं दक्षिणं द्वारम् । “दित्य-
दित्यादित्य—” इत्यञ्च ‘ब्रमाञ्चेति वक्तव्यम्’ इति ष्यप्रत्ययः ।
ररंहतुर्जग्मतुः । ररंह गती । इदित्वाद्गुम् ॥ १५

भरत । प्राच्य मेया ६ । ए । युभ नेमित्तं इदं प्रहंती रावणाज्ञया प्राच्यं द्वारं पूर्वद्वारम्
अञ्जिहिषाञ्चक्रं गन्तुमित्येष, अहिङ् गती सन् “नसाऽनस्यः” इतीम् “सादी नवद्रीऽये काज-

लादेरा ईः” इति वचनात् सन्प्रकृन्तो हिरिति द्विसभागर्थेव द्वित्वं, त्यान्तलादाम् । प्राच्या भवन्ति “ठवे कान्” इति ष्याः । महापाश्र्मन्दीदरौ, याम्यं दाक्ष्यं द्वारं रूढगुः, रधि गथाम् । यमो दे-त्तु अस्त्यति “विकारसङ्घ” इत्यादिना ष्याः ॥ १५

अनुवाक । १०७५ द्वावभाष्ये प्रुलषाव्रणकारे षड्विधे चान्ति, महापाश्र्मं मदीदरं दक्ष्यं द्वारं रूढगुः चान्ति । १०

प्रयथाविन्द्रजित्प्रत्यगियाय स्वयमुत्तरम् ।

समध्यासिसिषाञ्चक्रे विरूपाक्षः पुरादरम् ॥ १६

अन्वयः । इन्द्रजित् प्रत्यक् (द्वार) प्रययो, स्वयं (रावणः) उत्तरम् (द्वार) इत्याय, विरूपाक्षः पुरादरं समध्यासिसिषाञ्चक्रे ॥ १६

सन्निनाथः । प्रेति । अथेन्द्रजित् प्रत्यक् पश्चिमं द्वारं प्रययौ । स्वयं रावण उत्तरं द्वारमियाय । विरूपाक्षो नाम राक्षसः पुरादरं पुरमध्यं समध्यामिमिषाञ्चक्रे तदध्यासनासक्तोऽभूदित्यर्थः । आसिः सन्नन्तास्त्रिव्याम्प्रत्यये क्त्वाऽनुप्रयोगः । पूर्ववत् तद्ध् ॥ १६

भरतः । प्रयथावित्यादि । इन्द्रजित् प्रत्यक् पश्चिमं द्वारं प्रययौ, या ल् गतो “अनातो डो” इति डौः, “टोर्लोपी डित” इत्यालोपः । प्रतिपूर्वादञ्चतेः क्लिबन्नात् टिक्शब्दात् “दिग्-देशकालेऽस्तात्” इति सप्तम्याः अस्तात् तस्य लोपः, प्रतीच्या दिगीत्यर्थः । स्वयं रावण उत्तरं द्वारम् इयाय गतः, इण् ल् गतो “जिण्यत्यन्तेत्” इति ऋद्धौ “स्वयूरियुवणे” इतीयः । विरूपाक्षः पुरादरं लङ्काम् अभाग समध्यासिसिषाञ्चक्रे त्रिलोक्य उपवेशने, समध्यासनात् सन् वम् सिषभागस्य द्वित्वं, त्यान्तलादाम् ॥ १६

अनुवाक । इन्द्रजित् प्रत्यक्पश्चिमं, स्वयं (रावणः) उत्तरं द्वारं उपवेशित इत्येव एव विरूपाक्षः (राक्षसः) नगप्रवेशे चान्ति । १७

शुश्राव रामस्तत्सर्वं प्रतस्थे च ससैनिकः ।

विस्फारयाञ्चकारास्त्रं बबन्धाय च बाणधौ ॥ १७

अन्वयः । रामः तत्सर्वं शुश्राव, ससैनिकः प्रतस्थे च, अस्त्रं विस्फारयाञ्चकार, अथ बाणधौ बबन्धाय च ॥ १७

सन्निनाथः । शुश्रावेति । रामस्तत्सर्वं शत्रुचेष्टितं शुश्राव । ससैनिकः प्रतस्थे च । अस्त्रं धनुर्विस्फारयाञ्चकार अधिज्यमाच-कर्षेत्यर्थः । “चिस्फुरार्णौ” इति वैभाषिकशात्वम् । गतमस्यत् । अथ बाणा धोयन्ते अनयोरिति बाणधौ इषुधौ । “कमेष्टधिकरणे च” इति घोः किप्रत्ययः । बबन्ध च पृष्ठे बद्धवांस ॥ १७

भरतः । श्यावैत्यादि । श्यावन्तरं रामः तत्सर्वं रावणवैशितं दूतद्वारा श्याव, यं गतीं श्यती । मैत्रिकैः सहप्रतस्थे प्रसिद्धतः स्या स्याने प्रपूर्वा गतिमाह 'प्रतिज्ञानिर्णय' इत्यांऽनामम । मैत्रायां समवतीति "दधेकान्" इति षिकः । "मैत्रायां समवता ये मैत्र्यान्तं मैत्रिकाश्च ते" इत्यमरः । अन्व अनुर्विम्कारयाच्चकार आरोप्याकृतवान्, स्फुर शि स्फूर्भो चले त्रि "क्रीजोर्ङोऽजा निस्फुर" इति पले उकारस्यान्व स्फुरधातो रूप वा, वाणधा तुण्वयश्च वाणा धोयन्तं यदेति "ढाड्ड" इति किः ॥ १७

अशुभम् । राम से समस्त सुमित्रेन एवराऽनेच्छे अज्ञान करिसेन । ताशर पर शशुके काारोपन कारणा पृष्ठे तूनेवक्ष्यतीःथलेन । १७

ईक्षाञ्चक्रेश्च मौमितिमनुजज्ञे बलानि च ।

नमश्चकार देवेभ्यः पणतस्य मुमोच च ॥ १८

अन्वयः । अथ (रामः) मौमितिम् ईक्षाञ्चक्रे, बलानि च अनुजज्ञे, देवेभ्यः नमश्चकार, पणतस्य मुमोच च ॥ १८

मल्लिनाथः । ईक्षामिति । स रामः मौमितिं नक्ष्त्रगणमीक्षां चक्र ईक्षितवान् दृशेव योद्धमनुजज्ञातवानित्यर्थः । ईक्षते लीटि "इजादंश्च गुरुमतोऽनृच्छः" इत्यामप्रत्ययः । गतमन्वत् । बलानि चानुजज्ञं याहुमिति षिषः । देवेभ्यो नमश्चकार अपतिबन्धेन जयार्थमहयर्थमिति भावः । पणतस्य मुमोच तत्स्थानात्प्रचलित इत्यर्थः ॥ १८

भरतः । ईक्षाञ्चक्र इत्यादि । रामः मौमितिम् ईक्षाञ्चक्र ददृश, ईक्ष इ दृशेने- "ईजाटि" इत्याम् । बलानि मैत्र्यान् च अनुजज्ञं अनुज्ञातवान् युधार्थेऽर्थान्, आ ग बोधने उपसर्गपातरूपकोऽयमनुजज्ञः, तेन "अनुजज्ञान्" इत्यादिना सं. क्रिया मौमितिं बलानि च ईक्ष चक्रे अनुजज्ञं च । "अज्ञान्" इति म. शाब्दी ज्ञाकाङ्क्षा शब्दनेत्र प्रपु-थ्यत इति कर्माविषयेऽपि कर्मानुक्ते, किय अनुजज्ञ अनुज्ञातो रक्षण निभक्तिव्यन्थीन भावे रूपम् । देवेभ्यो नमश्चकार "शक्तार्थ" इत्यादिना चतुर्थी । ननु कथमथ उपपद-विभक्तेः कारकविभक्तिर्नोपपन्नोति ज्ञानियान द्वितीया न स्यादिति चेन्न, अथ नमःशब्दस्य वाचकत्वं तेनैव क्रजोऽन्वयात् द्वितीयाप्राप्ति, यदा तु कश्च प्रणामार्थत्वं नमःशब्देन द्योत्यते तदा तस्याशान द्वितीया । यथा— "वारायणं नमस्कृत्य" इत्यादि । पणतस्य पङ्कदरचितशय्यां मुमोच तत्याज । पणशालामिति क्वचित् पाठः ॥ १८

अशुभम् । तदनशुभं राम नक्ष्त्रगणे दृष्टि मःकृते युकार्थे आऽनेष मित्रेन एवऽनेच्छ-निगणकेण युकार्थ आख्या मित्रेन । ताशर पर त्रिनि नेवराङ्गानिगके अथाव करिषा तूणवया ताप करि वन । १८

चकासाष्टक्रुत्तस्युर्नेदुरानशिर दिशः ।

वानरा भूधरान् रघुर्वभञ्जुश्च ततस्तहून् ॥ १९

अन्वयः । ततः वानराः चक्रासाञ्चक्रुः । उतस्थः नेदुः, दिग्घः आनशिरं, मुधरान्
वैधुः, तदन् वमञ्चुः ॥ १८

मल्लिनाथः । चक्रासाञ्चक्रुः रिति । ततोऽनुज्ञानानन्तरं वानरा-
श्चक्रासाञ्चक्रुः रणरागाद्रेजुरित्ययः । चक्रास्त्दीपो । लिटि 'कास्य-
नेकाव इति वक्तव्यम्' इत्याम्प्रत्ययः । उतस्थुर्त्थिताः । ऊर्ध्वकर्म-
त्वाच्च तद् । नेदुश्चिह्नं छिद्रे, दिग्घ आनशिरं व्यापुः । अशु
व्याप्ती । "अश्रोतिश्च" इति दोषाभ्यामादत्तवस्य मुडागमः । भूधरान्
रंधुरुच्चन्नरित्यर्थः । "राधो हिंसायाम्" इत्येत्वाभ्यासलोपी ।
तरुन् वमञ्चुश्च ॥ १८

भरत । चक्रानामिथः । ततोऽनन्तरं वानराः चक्रासाञ्चक्रुः चक्रास्त् "द्वीपी
" "जादि" इत्याम् अनेकावत्वात् । उतस्थः उथिताः, नेदुः, नद छिद्रीता । दिग्घ आन-
शिरं व्यापुर्बलि च्च, अशु ऊ न व्याप्तिसंज्ञयोः "स्यान्नादादृदाद्ययीः" इति खेग न् । भूधरान्
वैधु " उन्मृणितान्, राधो मिद्वी अस्य हिन्नात् "तृफन" इत्यादिना पञ्च आत एत्वं खिली-
पश्च । तरुश्च वाञ्चुः, भञ्जा घो मीटने "सात् व्यापित्" इति पञ्च कित्वाभावान् ननी-
याभावः ॥ १८

अनुज्ञान । आशिरं प । वानरगण रणराग्रे विराजमान इत्येव । आनशिरं दिग्घेपन उद्विषा
वृत्तं करिष्ये करिष्ये चारुमिके वापः पठित् । पर्यंतः लो उद्वपठिः एतः उत मरुत
दृग्घ करिष्ये नानि । १२

ददाल भूर्नभो रक्तं गोष्यदप्रं ववर्ष च ।

मृगाः प्र[रुष्टयु]सुसुवुर्वामं खगाश्चुकुविरिऽशुभाः ॥ २०

अन्वयः । भुः ददाल, नभः गोष्यदप्रं रक्तं ववर्ष च, मृगाः वामं प्रसुसुवुः, खगाः
अशुभाः चुकुविरि ॥ २०

मल्लिनाथः । अथास्य दुर्निमित्तान्याह—ददालेति । भूर्ददाल
दल्लिता, नभश्च गोष्यदं पूरयित्वा गोष्यदप्रम् । "वर्षप्रमाणं कुलाप-
स्थास्यान्यतरस्यम्" इति पूरणमुल्प्रत्ययः ऊकारलोपश्च । रक्तं ववर्षं ।
मृगा हरिणा वामं प्रदक्षिणं प्रसुसुवुर्जम् । भोहस्युवद् । खगाः
पक्षिणोऽशुभाः प्रतिकूलाश्चुकुविरि चुकुञ्चु । कु शब्दे । पूर्व-
वदादेशः ॥ २०

भरतः । ददालेत्यादि । रामलक्ष्मणयोः नाशयाम्यन्यत्पुत्रार्थम् अमङ्गलं शोक-
द्वयं उच्यते । भूमिददाल दल्ल नि मेः । नभ आकाशं गोष्यदं पूरयित्वा रक्तं ववर्षं

इषु सैचने इषु चेतुः चकारात् सैचने, पुरो आध्यायने इत्यस्यात् वर्षप्रमाणे ज्ञाणम् कङ्कीपशेति परः । स्मरते गीष्पदं प्राति पुरशतीति गीष्पदप्रं रक्तभ्य विशेषणं, गीष्पद-पूरणेनेव रक्तवर्षप्रमाणं गम्यते । प्रा ल पूर्णा "हनजनात्" इति डः । स्या वामं दिग्भावं प्रसङ्गपुर्यातः, लृ स्यपो गत्याम् । अशुभाः खगा उलूकादयः चतुर्विंशं कुङ् शब्दः । अशुभ-मिति पाठे—क्रियाविशेषणम् ॥ २०

अशुवार । कथनं लूमिवितीर्णं इडेते नागिन, नःशामलन गोःअपमूर्णं कविषा वृङ्गवृष्टि करिन, नृगकूल अतिकूल विचरण करिडेडिन, एतः पाकणन अमुठ वन करिन । २०

उल्का दृष्टशिरि दौप्ता रुक्वुश्चाशि[वं]वाः शिवाः ।

चक्ष्माये च महौ रामः शशङ्क चाशुभागमम् ॥ २१

अन्वयः । दौप्ताः उल्काः दृष्टशिरि, शिवाः अशिवाः रुक्वुः, महौ चक्ष्माये च, रामः अशुभागम च शशङ्क ॥ २१

मङ्गिनाथः । उल्का इति । दौप्ता उल्का दृष्टशिरि दृष्टाः । अशिवाः अशुभाः शिवाः क्रीष्टारख रुक्वुश्चक्रुःशुः । महौ चक्ष्माये चक्ष्म्ये । क्ष्मायी विधूनने । रामश्चाशुभागममनिष्टागमं शशङ्क ॥ २१

भरतः । उल्का इत्यादि । दौप्ता उल्का दृश्यन्ते अ, शिवाः शगलाः अशुभं रवं चक्रुः, अशुभा इति पाठ—अनिष्टा इत्यर्थः, अशिर्वमिति क्वचित् पाठः । रु च ध्वनौ । महौ चक्ष्माये क.म्यता, आथ्यूङ् विधूनने । रामश्च अशुभस्सागमनं शशङ्कं शङ्कितवान्, अकृश्लदशनेन पथ्याकुलत्वात् । शक्रिङ् वामशङ्कर्थः ॥ २१

अशुवार । उङ्खन उक्ता देथा विल, नृगा-गण अमुठ वन क रन, पृथिवी कऱपिडे नागिन, ताइ.डे वऱनःल अ'नडे वऱनका कऱिडे नागिनन । २०

रावणः शशुवान् शत्रून् राक्षसानभ्युपेयुषः ।

स्वयं युयुत्सयाश्चक्रे प्राकारायै निर्षादवान् ॥ २२

अन्वयः । रावणः राक्षसान् अभ्युपेयुषः शत्रून् शशुवान्, प्राकारायै निर्षादवान्, स्वयं युयुत्सयाश्चक्रे ॥ २२

मङ्गिनाथः । रावण इति । रावणो राक्षसानभ्युपेयुषो योद्धु-मभ्युपगतान् शत्रून् शशुवान् शत्रुवान् प्राकारायैऽर्षादवान् प्राकार-रापारं स्थितः । क्षसोराय लिडादेशत्वात् तदन्तानां प्रयोगः । स्वयं युयुत्सयांचक्रे योद्धुमिच्छावतश्चक्रे । प्रोक्ताहयन् योधयामासि-त्यर्थः । युधेः सन्नन्ताङ्कट आम्प्रत्यये पूर्ववत्तङ् ॥ २२

भरतः । रावण इत्यदि । रावसान् युनेयुषोऽभिमुखमुपगतान् श्वन् रामादीन् युयुवान् रावणः स्वयं प्राकारस्थाये निषण्णः सन् रावसान् 'धीरुमिच्छां कारयन्मास । युध्यो ह्युद्धे सन् जिः शाम्, इण यनौ "ठीपमवत्" इति क्लृप्तः, वनोर्घसेकाञ्चिथात्" इति इम, "यिथोऽप्यथो" इति यः, "स्त्रिः किति" इति दीर्घं, "वसोर्वसेम्" इति इमसहितस्य षस्य सत्वं सटं: क्लृप्ता "तृफल" इत्यादिना अत एत्वं त्विथोपयं ॥ २२

अनुवाक । शक्र युद्धेन कञ्च नाकमपूरीठे उपश्रित्क लुनिष्ठा रावण श्वसः प्राचीरेव उपर वनिष्ठा वाक्कमिन्द्रक युक्ताऽऽशौ कविठे प्रयुक्त इहेन । २२

निरासू राक्षसा बाणान् प्रजहुः शूलपट्टिभान् ।

अमींश्च बाह्याघक्रः पाशैरा[श्चा]चक्रषुस्ततैः ॥ २३

अन्वयः । राक्षसाः बाणान् निरासुः शूलपट्टिभान् प्रजहुः, असौ च बाह्याघक्रः, ततैः पाशैः आचक्रषुः ॥ २३

मङ्गिनाथः । निरासुरिति । अथ राक्षसा बाणान् निरासुः परेषुः चिन्तितुः । "अत आटः" इत्यभ्यामदीर्घः । शूलपट्टिभान् प्रजहुः प्रायुञ्जतेत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् । "जातिरप्राणि-नाम्" इत्येकवङ्गावाकरणं चिन्त्यम् । अमींश्च खड्गान् बाह्यां चक्रुः प्रवर्त्तयामासुः प्रायुञ्जतेत्यर्थः । ततैः प्रसारितैः पाशैरावक्रषुराक्षष्ट-वन्तश्च । अर्पिञ्जटः किञ्चान्न गुणः ॥ २३

भरतः । निरासुरादि । राक्षसा बाणान् निरासुः चिन्तितुः, असु इच्छेपे । शूल-पट्टिभान् प्रजह् शतोरपरि त्यक्तवन्तः, ओ हाक् त्यागे । शूलानि च पट्टिभश्चि इतरै-तरदन्तः, परं तु शूलसहितः पट्टिभा इति शाकपार्थिवादिः इन्हे हि अप्राण्यजातेत्वात् नप-सकत्व स्यात् इत्याहः । असौ खड्गान् बाह्याघक्रुः वहे औ प्रापये जिः । ततैर्विस्तृतैः पाशैः आचक्रुः चक्रुष्टवन्तः । क्लृप्ता आक्षिपि । २३

अनुवाक । अनश्वव वाक्कमिन्द्रा वाप निकेप कविठे, नूनं च पट्टिभ अथ तांन करिज, गडं न वावहार एव विष्ठठ पांन गट्टे आकसप करिठे क वागिण । २३

भक्षैश्च विभि[वि]दुस्तीक्ष्णैर्वि[वि]धुस्तोमरैस्तथा ।

गदाभिश्चूर्णयांचक्रुः शि[र]तेश्चक्रैश्च चिच्छिदुः ॥ २४

अन्वयः । तीक्ष्णैः भक्षैः च विभिदुः, तथा तोमरैः विविधुः, गदाभिश्चूर्णयाचक्रुः, शितैः चक्रैः च चिच्छिदुः ॥ २४

मङ्गिनाथः । भक्षैरिति । तीक्ष्णैर्भक्षैः सृष्टिदलफलेर्वाणैर्विविधुः प्रजहु रित्यर्थः । व्यधेलिटि "ग्रह्णियात्रय—" इत्यादिना संप्रसा-

रणम् । तथा तोमरेर्बिभ्रदुर्विदारयामासुः । गदाभिस्सूर्णायांचक्रुः ।
सत्यापाद्भिष्यन्तात् लिव्यम्भत्ययः । चक्रैः शिराश्चिच्छिदुः ॥ २४

भरतः । भङ्गेरित्यादि । राक्षसाः तोमरैः भ्रूः विभ्रदुः, भिदिर् भ धी भिदि । तथा
मीमन् । विविधः शब्धो ताङ्गे व्यग्रयर्हेति स्वर्जि । “यष्टस्वपादी” इति प्रकृतंजि । गदाभिः
सूर्णायाश्चक्रुः, चूर्णितवन्तः, चूर्णं क् पीषे चूर्णं शब्दात्वात् । “कृत्याख्यानु जिः” इति जिः ।
शितैः तीक्ष्णैः चक्रैः चिच्छिदुः किदि रौ ङ् ऊर्दं ॥ २४

अनुवाच । राक्षसेरा तीक्ष्ण उल्ल अश्वारा विगंभ, तेषां च अश्व विक्ष, गदाशारा पूर्ण एव
माणित हक्राश्वारा छेदन कविते भाषितम् । २४

वानरा मुष्टिभिर्जघ्नदंशुर्दशनैस्तथा ।

निरामुश्च गिरींस्तुङ्गान् द्रुमान् विचक्रुस्तथा ॥ २५

अन्वयः । वानराः मुष्टिभिः जघ्नुः, तथा दशनैः दंशुः, तुङ्गान् गिरीम् च निरामुः
तथा द्रुमान् विचक्रुः ॥ २५

मञ्जिनाथः । राक्षसयुद्धप्रकारमुक्त्वा वानरयुद्धप्रकारमाह—
वानरा इति । वानरा मुष्टिभिर्जघ्नुः राक्षसानिति शेषः । “गम-
हन—” इत्युपधालोपः । तथा दशनैर्दंशुर्दशवन्तः । तुङ्गान्
गिरीन् निरामुः चिक्षिपुः । असु क्षेपणे । भ्रूम् । “अत आटेः”
इत्यभ्यासदोषः । तथा द्रुमान् विचक्रुर्विचिक्षिपुः । “ऋच्छत्यु-
ताम्” इति गुणः ॥ २५

भरतः । वानरा इत्यादि । एवं राजस्य युध्यमानेषु वानरा मुष्टिभिः जघ्नुः, हतवन्तः
गानसानिर्घातं, हन लो गतां वधि “हनगम्” इत्युपधालोपः । तथा दशनैः दंशुः दशनैश्च ।
दशनैश्च दशनैः तुङ्गान् उच्चान् गिरीन् निरामुः क्षिप्तवन्तः, तथा द्रुमान् उच्चान् विचक्रुः
विचिक्षिपुः, कृ श विक्षेपे च्छती णः “क्षित्त्व्याम्” इति णः ॥ २५

अनुवाच । वानसेरा राक्षसविभक्तं मुष्टिभिरा अशर उ मश्व वारा प्रगन करित, युद्ध
अश्व एवः अश्वो वृक्ष निक्षेप करित्वा भाषितम् । २५

लाङ्गुलैर्ली[ठ]डयांचक्रुस्तलैर्निन्युश्च संचयम् ।

नावेश्च चक्रुतुः क्रुद्धाःपिपिषुश्च क्षितौ बलात् ॥ २६

अन्वयः । क्रुद्धाः (ते वानराः) लाङ्गुलैः लोडयाचक्रुः, तलेषु संचयं निरुः नक्षे
चक्रुतुः, क्षितौ बलान् पिपिषुः च ॥ २६

मञ्जिनाथः । लाङ्गुलैरिति । ते वानराः क्रुद्धा लाङ्गुलेः पुच्छै-

लोड्यांचक्रु पुच्छे रावे टां ममन्युरित्यर्थः । अस्मादांमत्ययः । तलैः
करतलाघातं संक्षयं निन्युरमेषुः । नखैश्च चक्रतुश्चिच्छिदुः । कृतो
छेदने । लिटः किञ्चान्न, एप्रतिषेधः । बलात् चितौ पिपिषुषूर्णया-
मासुः ॥ २६

भरतः । लाडूनीरित्यादि । वानराः लाडूनीः राक्षसान् ताडितवन्तः कुठ वादिवदित्यत्र
वादिवदिति कृतधातोरर्थे प्रतीपाने लपधानि संत्यर्थः । “घातवी हन्तिभाषार्था चकितौ वा
पुरादयः” इत्युक्तेः स्वार्थे ञि । ततः अपेक्ष्य सङ्घर्षं निन्युः प्रापितवन्तः, यौ च प्रापथे
शुभ्रारित्यादिना यत्वम् । नखैर्गपि चक्रुः । शौ च य च्छिदि, कुड्याः सन्तः बलात् चितौ
पिपिषुः धी पिषु ल चूर्णनि ॥ २६

अश्वत्थम् । एव ताडितं कृत्वा इदं नखैः कृतं कृतं मारितं, एतद्विषयं वच, नखा-
वत्ते हिमं छिन्नं एषः शुद्धिकाण्डे केषु चूर्णं विचूर्णं करिष्यते नाग्निनेन । २७

सम्बभुवुः कबन्धानि प्रोक्षुः शोणिततौयगाः ।

तेरुर्भटास्यपद्मानि ध्वजैः फेनैरिवावभे ॥ २७

अन्वयः । कबन्धानि सम्बभुवुः, शोणिततौयगाः प्रोक्षुः भटास्यपद्मानि तेरुः, ध्वजैः
फेनैः इव आवभे ॥ २७

संज्ञनाथः । समिति । कबन्धान्यपसूर्धकलेवरणि सम्बभुवुः
सम्भृतानि । भवतीर्लिटि भेरुमि “भुवी वुष्कुड्सिटीः” इति वुगा-
भमः । शोणिततौयगा रक्तापगाः प्रोक्षुः प्रावहन् । “प्रावहः” इति
परस्मैपदम् । वर्ह्यजादित्वात् संप्रसारणे द्विर्भावः । “संप्रसारणाच्च”
इति पूर्वरूपत्वे सवर्णदोर्घः । भटानामास्यपद्मानि तेरुस्तत्र प्रवन्ते
स्य । “तफलभजत्रपश्च” इत्येत्वाभ्यासलोपो । ध्वजैः फेनैरिवावभे
भातम् । भातर्भावे लिट् ॥ २७

भरतः । सम्बभुवुरित्यादि । कबन्धानि सवन्धेषुः सम्भृतानि, भू सतायां “भुवो वन्
डोव्यचि” इति वन् भुवोऽङ् व्यानिति खेरङ् । “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपसूर्धकलेवरम्”
इत्यमरः । रक्तमयः प्रोक्षुः प्रवहन्ति च, प्रवहता इत्यर्थः । वही जी प्रापथे इदित्वात्
यजादिः “व्यथयङ्” इत्यादिना खैर्जिः “यश्चस्वपाथी” इति मूलस्य जिः । भटानां वीधानां
सम्बभुवुः अत नद्यां तेरुः प्रवन्ते स्य, तृ तरेऽभिभवे प्रुत्याम् चतौ चः ‘तफल’ इत्यादिना
एत्वं विलोपोऽपि । पतितैः ध्वजैः तत्र नद्यां फेनैरिव आवभे श्रीभितम् । भा ए व दीती
भावे रूपम् ॥ २७

अश्वत्थम् । शोणितमयं मण्डकं मूत्रं इहेन रक्तं नदी वदितं नाग्निन, एतद्विषयं वच, नखा-
वत्ते हिमं छिन्नं एषः शुद्धिकाण्डे केषु चूर्णं विचूर्णं करिष्यते नाग्निनेन । २७

रक्तपङ्के गङ्गाः सेदुर्न प्रचक्रमिरे रथाः ।

निममञ्जुस्तुरङ्गाश्च गन्तुं नोत्सेहिरि भटाः ॥२८

अन्वयः । रक्तपङ्के गङ्गाः सेदुः, रथाः न प्रचक्रमिरे, तुरङ्गाः च निममञ्जुः, भटाः गन्तुं न उत्सेहिरि ॥ २८

मङ्गिनाथः । रक्तोति । रक्तपङ्के पङ्कीभूतरक्ते गङ्गाः सेदुः सखा मन्वा इत्यर्थः । रथा न प्रचक्रमिरे गन्तुं न शक्ताः । “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इति तड् । तुरङ्गाश्च निममञ्जुर्निमन्वाः । भटाः पदातयश्च गन्तुं नोत्सेहिरि न शक्नुवित्त्वर्थः । “अत एकवृत्त—” इत्येत्वाभ्यासलोपी । “शकाष्टप—” इत्यादिना तुमुन् ॥ २८

भरतः । रक्तपङ्क इत्यादि । रक्तानां पङ्के गङ्गा इति नः सेदुः चबसादं प्रायुः, वद ख जी विवादे शरथे गत्याम् । तत्र रथा अपि गन्तुं न शक्ताः, क्रमु गती, “प्रोपादारथे” इति मन् । तुरङ्गाश्च तत्र निममयाः मञ्जू इ द्वे खानि “अपञ्जोः” इति सख दत्ते सुबु- भिवृशात् । भटा योषा गन्तुं न शक्नुवन्ते अ, सङ्घः “टफल” इत्यादिना एत्वं, खेर्लोपः च ॥ २८

अध्वानं । हस्तौञ्जलि वरुणपङ्के अरुणस्र हहेन, व्रथ चलिन ना, अशुञ्जलि ७ ड्रुविशा गेन, सूत्ररां सैञ्जगण आर अग्रस्र हहेते पात्रिन ना । २८

कोट्या कोट्या पुरद्वारमेकैकं रुधे द्विषाम् ।

षट्त्रिंशद्वरिकोट्यश्च विवन्नृवानराधिपम् ॥ २९

अन्वयः । द्विषाम् एकैकं पुरद्वारं कोट्या कोट्या ररुधे, षट्त्रिंशत् हरिकोट्यः तु वानराधिपं विवन्नृः ॥ २९

मङ्गिनाथः । कोट्येति । द्विषां सम्बन्धि एकैकं पुरद्वारम् । “एकं बहुव्रीहिवत्” इति द्विर्भावः सुलोपश्च । कोट्या कोट्या हरीणामेकैकया कोट्या इत्यर्थः । वीष्पायां द्विवृत्तिः । ररुधे ररुधम् । अथशिष्टाः षडुत्तरास्त्रिंशत् षट्त्रिंशत् हरिकोट्यस्तु वानरा- धिपं सुग्रोवं विवन्नृः परिवन्नृः, वृष्योतीर्षिटि भेदसि यथादेशः ॥ २९

भरतः । कोट्येत्यादि । द्विषां राषसागाम् एकैकं पुरद्वारं वानराणां कोट्या कोट्या ररुधे ररुधं, ररुधेर्षीं नि आहती कर्षेचि ठी । षट्त्रिंशद्वानरकोट्यः वानराधिपं सुवीर्यं विवन्नृः आहतवन्तः, उ अ इती संख्यामात्रादित्यात् कोट्येकैकवचनं वीष्पायां द्वित्वं वीकवः विवन्नृः ॥ २९

अश्वान । मङ्गलनेत्र एक एकटी पुरवार कोणी कोणी वानरे अश्वक
करिण, अग्नर हजिनकोटी वानर कर्णराज (श्रीवटक) वेडेन करिण
रहिण । २२

तस्तनुर्जज्वलुर्मन्त्रुर्जग्लुर्लुलुठिरे क्षताः ।

मुमुर्क्षूर्ववमु रत्नं तद्वषुश्चोभये भटाः ॥३०

अन्वयः । उभये भटाः क्षताः तस्तनुः, जज्वलुः, मन्त्रुः, जग्लुः, लुलुठिरे, मुमुर्क्षुः,
रत्नं ववमुः, तद्वषुः ॥ ३०

मन्त्रिनाथः । तस्तनुरिति । उभये भटाः कपिराक्षसवीराः
क्षताः परम्पराहताः सन्तः तस्तनुर्वेदनया चुक्रुशुः । स्तन शब्दे ।
जज्वलुः क्रोधाज्ज्वलिताः । मन्त्रुरङ्गशेथिस्यं गताः । जग्लुर्हर्षक्षयं
गताः । लुलुठिरे क्षिती लुठिताः । मुमुर्क्षुर्मूर्च्छिताः । रत्नं ववमु-
र्वमन्ति स्म उद्गिरन्ति स्म । वमु उद्गिरणे । “न शशदद्वादिगुणा-
नाम्” इत्येत्वाभ्यासखोपप्रतिषेधः । तद्वषुस्तृपिताश्च । गुणप्रति-
षेधः ॥ ३०

भरतः । तस्तनुरित्यादि । उभये भटा रामरावणसम्बन्धिनः क्षताः सन्तः सनन्ति अ ।
सन मि शब्दे, जज्वलुः कोपेन इत्यर्थात् ज्वलन् चलन्निधीः । मन्त्रुः सौ कान्तिर्चये जन्तुः
स्ये क्रमे । लुलुठिरे भूमौ लुठन्ति अ । मुमुर्क्षुः मोह गताः, मूर्च्छा संमोहे चक्षुः ।
मुमुक्षुरिति क्वचित्पाठः । रत्नं ववमुः वमन्ति अ । दु वमु उद्गिरणे, दुपलित्यादिना
विभाषया एवं खिलोपश्च तदभावश्चे ह्यमिदम् । तद्वषुः द्रव्यं द्रवि दट् पिपासा । तद्वसु-
रिति पाठे—वासं गताः । वस्य भये । उभये इति सङ्ख्ययुद्धमुक्तम् ॥ ३०

अश्वान । उक्तं पक्षे वीरगण पत्रम्पत्र कृत हउन्नार शोकार करिउ
नाग्नि, क्रोधे :अग्निना उठिण, ताहापेरु अक्षप्रःअक्ष शिथिल ७ ताहारा
विर्ष हरेश ब्रूतने मुठिउ हरेते नाग्नि, मुठित ७ त्रुषार्थ हरेश रक्षववन
करिण । ३०

सम्पातिना प्रजङ्घोऽथ युयुधेऽसौ द्रुमाहतः ।

चकम्पेऽतीव चुक्रोश जीवनाशं ननाश च ॥३१

अन्वयः । अथ प्रजङ्घः सम्पातिना युयुधे, असौ द्रुमाहतः अतीव चकम्पे, चुक्रोश,
जीवनाशं ननाश च ॥ ३१

मङ्गिनाथः । एवं तुमुलबुधसुखा इन्दुबुधमाह—सम्पाति-
नेति । अथ सङ्गुल्युधानन्तरं प्रजङ्गो नाम राक्षसः सम्पातिना
नाम वानरेण सह युयुधे युध्यते स्म । असौ प्रजङ्गो द्रुमाहतीऽतीव
चक्रम्पे, सुक्रोश चक्रन्द, जीवो नष्टो जीवनाशं ननाश । “कर्त्वी-
र्जीविपुरुषयोर्नाशवहोः” इति णमुल्प्रत्ययः । गतमन्वत् ॥ ३१

भरतः । सम्पातिनेत्यादि । प्रजङ्गनामा राक्षसः सम्पातिनाम्ना वानरेण सह युयुधे
युद्धं कृतवान्, युध्योऽयुधे । असौ प्रजङ्गः द्रुमिवाहृतः सन् चक्रम्पे कपिञ्जं चाक्षि । अतीव
चक्रम्पे चक्रोश चक्रन्द चकार, क्रुश जी रोदि कृती । जीवनाशं ननाश जीवन् सन् नष्टः ।
नश् स्र यू नाशं कर्त्तृकपाञ्चीवाप्तयो गतायै षमिति परः । स्वमते जीवन्स्य भायीऽदभ्यंनं
ब्रह्मादिति नामक्रियाविशेषणम् ॥ ३१

अशुवाद । बुधेन युद्धेन परं प्रजङ्गं राक्षसं वानरं सम्पातिनं महिष्ठं वाहं
युद्धं करिष्येऽहम्, परं मे वृकाहतं हरेत् अतिमत्रं कम्पनं च रोशनं करिष्ये
करिष्ये प्राणत्यागं करिष्ये । ७१

उच्चखाते नलेनाजौ स्फुरत्प्रतपनाक्षिणी ।

जम्बुमालो जहौ प्राणान् याव्वा माहतिना हतः ३२

अन्वयः । नलेन चाजौ स्फुरत्प्रतपनाक्षिणी उच्चखाते, जम्बुमाली माहतिना याव्वा
हतः (सन्) प्राणान् जहौ ॥ ३२

मङ्गिनाथः । उदिति । अथ नलेन वानरेण आजौ रणे स्फुरती
ये प्रतपनस्य राक्षसस्य अक्षिणी नेत्रे ते उच्चखाते उत्खाते उच्चा-
टिते । स्वमतेः कर्मणि लिट् । “गमहन्—” इत्यादिनोपधात्तोपः ।
जम्बुमालो नाम राक्षसो माहतिना हनूमता कर्षः याव्वा कर्षणेन
हतः सन् प्राणान् जहौ तत्याज । जहातेर्लिट् । “घात औ षसः”
इत्यौकारादेशः ॥ ३२

भरतः । उच्चखाते इत्यादि । नलेनाम्ना वानरेणाजौ युद्धे स्फुरतः प्रतपननाम्नी
राक्षसस्य अक्षिणी चक्षुषी उच्चखाते उत्खाते, खनुजं विदारि कर्मणि रूपं “हनगम्” इत्यक्-
तोपः । जम्बुमाली राक्षसो माहतिना हनूमता कर्षः याव्वा प्रकर्षेण हतः सन् प्राणान् जहौ
व्यक्तवान् । औ हा खि त्यागि ॥ ३२

अशुवाद । युद्धेन नलं अतिमत्रं राक्षसेन जाङ्गलानाम् चक्रुर्धरं उन्नाटितं
करिष्ये । जम्बुमाली राक्षसं हनूमतेन पाषाणावाते आहतं हरेत् प्राणत्यागं
करिष्ये । ७२

मित्रघ्नस्य प्रचक्षोद गदयाङ्गं विभीषणः ।

सुग्रीवः प्रघ[सं]णं ने[भि]हे बहून् रामस्ततर्द च ॥३३

अन्वयः । विभीषण मित्रघ्नस्य अङ्गगदया प्रचक्षोद, सुग्रीवः प्रघसं नेहे, रामः बहून् ततर्द च ॥ ३३

मङ्गिनाथः । मित्रेति । विभीषणो मित्रघ्नस्य नाम राक्षस-
स्याङ्गं शरीरं गदया प्रचक्षोद संचूर्णयामास । सुग्रीवः प्रघसं नाम
राक्षसं नेहे जघान । एह हिंसायाम् । अनुदात्तेत्वात्तद्ध् । रामश्च
बहून्स्ततर्द जघान । तर्दं हिंसायाम् ॥ ३३

भरतः । मित्रघ्नस्त्रेयादि । विभीषणो गदया मित्रघ्नस्य राक्षसस्य अङ्गं प्रचक्षोद
चूर्णयामास, च धो क्षुद्रि च्चत् संपेषणम् । सुग्रीवः प्रघसं राक्षसं नेहे जघान । नभनुभ
लुङ् धीति चकारात् हिंसे लुङी भेरप्यनुबन्धौ । रामश्च बहून् राक्षसान् ततर्द जघान,
तर्दं हिंसे लुङ् धिर्नादरे इत्यन्व वा रूपम् ॥ ३३

अशुवाप । विडोयण गदाघाते मित्रघ्न राक्षसेन शरीरं चूर्णविचूर्ण करिणेन ।
सुग्रीव अघणके वध करिणेन, रामश्च अनेक राक्षसं निहत करिणेन । ७७

वज्रमुष्टे विशिञ्चे मैन्देनाभिहतं शिरः ।

नीलश्वकर्त्त चक्रेण निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् ॥३४

अन्वयः । मैन्देन अभिहतं वज्रमुष्टे शिरः विशिञ्चे । नीलः निकुम्भस्य स्फुरत्शिरः
चक्रेण चकर्त्त ॥ ३४

मङ्गिनाथः । वज्रेति । मैन्देन वानरेणाभिहतं वज्रमुष्टेनाम
राक्षसस्य शिरो विशिञ्चे विशिष्टम् । नीलो नाम वानरो
निकुम्भस्य स्फुरत्शिरः शिरश्चक्रेण चकर्त्त चिच्छेद ॥ ३४

भरतः । वज्रमुष्टेरित्यादि । वज्रमुष्टेः राक्षसस्य शिरो मैन्देन वानरेणाभिहतं मत्
विशिञ्चे विशिष्टं, शिषी य लुञ्जि श्लेषे, विपूर्वः पृथग्भावमाह । नीलो वानरो निकुम्भस्य
राक्षसस्य स्फुरत् शिर दीयन् चक्रेण चकर्त्त चिच्छेद, कृती छेदने ॥ ३४

अशुवाप । मैम्भ वानरं कर्तुं आहत वज्रमुष्टिं राक्षसेन मष्टकटी विष्टुक्त
हहेन, नीलवानरं चक्राद्धेयं धारां निकुम्भ राक्षसेन कम्पमान मष्टकटी कर्त्तन
करिण । ७८

विरूपाक्षो जहै प्राणैस्तृढः सौमित्रिपत्रिभिः ।

वि[प्र]मोचयाञ्चकारासून् द्विविदस्त्वशनिप्रभम् ॥३५

अन्वयः । विरूपाक्षः सौमित्रिपत्रिभिः तृढः प्राणैः जहै, द्विविदः तु अशनिप्रभं असून् विमोचयाञ्चकार ॥ ३५

मन्त्रिनाथः । विरूपेति । विरूपाक्षो नाम राक्षसः सौमित्रि-
पत्रिभिल्लक्षणबाणैस्तृढः हिंसितः । तृढ् हिंसायामिति तौदादि-
कात् कर्मणि क्तः । ऊदित्वात् “यस्य विभाषा” इति निष्ठायामिट्-
प्रतिषेधः । टत्वष्टुत्वढलोपाः । प्राणैः कर्तृभर्जहे त्यक्तः । जहतिः
कर्मणि लिट् । द्विविदस्तु अशनिप्रभं नाम राक्षसमसून् विमोच-
याञ्चकार तं जघानेत्यर्थः । अत्र अण्यि कर्तुः कर्मत्वं चिन्त्यम् ॥३५

भरतः । विरूपाक्ष इत्यादि । सौमित्रेः पत्रिभिः बाणैः तृढो जतो विरूपाक्षः प्राणैः
जहं त्यक्तः । षो ङा लि त्यागि, कर्मणि रूपं, तृढ ध ज हिसे क्तः, ङी ढः “ढभाणथीः” इति
ध., “ष्ट्रिभिः” इति टः, “द्वीद्वि” इति ढलुक् ; तत्र ञकारवर्जनात् न दीर्घः । शिवदो वानरः
अशनिप्रभ राक्षसम् असून् प्राणान् प्रमोचयाञ्चकार त्याजितवान् । सुष लृ ष प जी मीच्छे
जान्तः । अत्र सुबर्भोचनपूर्विकायां गतौ वर्भमानत्वेन “षोऽजी जेः” इत्यादिना प्रयोज्यस्य
कर्मत्व योग्यभावात्, आपिशक्तिस्तु “गत्यर्थादिषु कर्मव नौखाद्यादिषु कर्णता ।” ॥ ३५

असूवाप । मन्त्रेणैव वाणे विरूपाक्षे विरूपाक्ष मंत्रिण । शिवदो वानर
अशनिप्रभ राक्षसेन प्राण बाहिर कर्त्रिण । ७६

गदा शक्रजिता जिघ्ये तां प्रतीयेष वालिजः ।

रथं ममन्य सहयं शाखिनास्य ततोऽद्भुदः ॥३६

अन्वयः । शक्रजिता गदा जिघ्ये, तां (गदा) वालिजः प्रतीयेष, ततः अद्भुदः अत्र
(अद्भुजितः) सहयं रथं ममन्य ॥ ३६

मन्त्रिनाथः । गदेति । शक्रजिता इन्द्रजिता गदा जिघ्ये
प्रजिघ्ये प्रहिता प्रयुक्तेत्यर्थः । हिनोतेः कर्मणि लिट् । “हेरचङ्गि”
इति कुत्वम् । “परनेकाचः—” इति यणादेशः । तां गदां वालिजो-
ऽद्भुदः प्रतीयेष प्रतिजग्राह । इषेर्लिटि “अभ्यासस्त्रासवर्षे”
इतीयङादेशः । ततो गदाप्रत्येषणान्तरमद्भुदोऽस्येन्द्रजितः सहयं
साश्वं रथं शाखिना वृक्षेण ममन्य पिपेवेत्यर्थः । मन्येः क्रैयादि-
काङ्क्षिद् ॥ ३६

भरतः । गदित्यादि । इन्द्रजिता गदा जिघ्ये प्रेषिता, दृष्ट्वा वईनेमतौ, “हेः स्वेरनाडि-
चिः” “श्रुध्वीः” इत्यादिना यत्वम् । बालिजोऽङ्गटः तां गदां प्रतीयेष जयाङ्, इषेः
“वंशुर्विश्ववर्णे” इति इय् । तर्तोऽनन्तरं शास्त्रिणा उद्येण अङ्गटोऽस्य शङ्कजितः सङ्घं वधं
ममस्य चरितवान् ॥ ३६

अश्वराद । हेः अङ्गि ९ गदा निकृप करिणेन अङ्गट उठा धरिण । उठा द
पर अङ्गट दृक्त्वर आवाते हेः अङ्गि ७ उतर वध ७ अश्व दूर्ण करिण । ७७

तत्कर्म बालिपुत्रस्य दृष्ट्वा विश्वं विसिद्धिये ।
संत्रेसू राक्षसाः सर्वे बहु मेने च राघवः ॥ ३७

अन्वयः । बालिपुत्रस्य तत्कर्म दृष्ट्वा विश्वं विसिद्धिये, सर्वे राक्षसाः सन्त्रेसुः, राघव
च बहु मेने ॥ ३७

मङ्गिनाथः । तदिति । बालिपुत्रस्याङ्गटस्य तत् कर्म दृष्ट्वा
विश्वं विसिद्धिये । अशक्यकरणादिति भावः । सर्वे राक्षसाः
संत्रेसुः संत्रस्ताः । स्वनाशस्य कैमुत्यन्यायसिद्धत्वादिति भावः ।
राघवस्य बहु मेने । कृतज्ञत्वादिति भावः ॥ ३७

भरत । तत्कर्मैत्यादि । बालिपुत्रस्य अङ्गटस्य तत्कर्म गदामन्यनक्षपं दृष्ट्वा विश्वं
वैनीकं विसिद्धिये विसिद्धितं, अिङ् श्रुध्वीरितोय् । सर्वे राक्षसाः संत्रेसुः संत्रस्ताः तस्य
वनीक भये, तृफलेत्यादिना एत्वं खिलोपस्य । राघवस्य बहु मेने अङ्गटं ज्ञाधितवान् । मम
दृक् वीधं, मन्वीह् च ॥ ३७

अश्वराद । अङ्गटदर गेहे कार्गी पेशिन्ना अङ्ग ९ विश्वि ७ एवः राक्षस सकन
उद्विध इहेन, राय ७ ताशर अनेक श्रमः प्रा करिणेन । ७७

सुग्रीवो मुमुदे देवाः साध्वित्यूचुः सविस्मयाः ।
विभीषणोऽभितुष्टाव प्रशशंसु प्रवङ्गमाः ॥ ३८

अन्वयः । सुग्रीवः मुमुदे, देवाः सविस्मयाः साध इति ऊचुः, विभीषणः अभितुष्टाव,
प्रवङ्गमाः प्रशशंसुः ॥ ३८

मङ्गिनाथः । सुग्रीव इति । सुग्रीवो मुमुदे पुत्रपौरुषोत्कर्षा-
दिति भावः । देवाः सविस्मयाः सन्तश्चित्रमिन्द्रजितमपि जिगार्येति
विस्मिताः सन्तः साध्वित्यूचुः । वनेर्यजादित्वात्संप्रसारणं दौर्घस्य ।
विभीषणोऽभितुष्टाव स्वयमिन्द्रजिच्छत्रमभिज्ञत्वादिति भावः ।

प्रवङ्गमाः प्रशंसुः स्ववर्गैर्कर्षादिति भावः । माभिप्रायविशेषण-
त्वात्परिकरः ॥ ३८

भरतः । सुग्रीव इत्यादि । तत्कर्म दृष्टा सुग्रीवो मुमुदे, जि मृदुर् हर्षे । देवाः
माभिव्यक्तवन्तः, विभीषणोऽभिनुष्टाव अभिमुखोभुव स्तुतिं कृतवान् । दृष्ट्वा स्तुतौ गौकः
स्तुमेति षलम् । वानराः प्रशंसुः । शंसु हि साम्बोः ॥ ३८

अशूनात् । सूत्रोक्त अलौकिक पूत्र-कार्यात्मने आनन्दित इहेन ।
देवतात्रा विश्वे माधु माधु (धृष्ट धृष्ट) बालेन । विभीषण निकटे गिरा
ख्य कार्त्तनेन । वानरैराशंसः करिष्ठे नागिन । ७८

हि[ही] चित्रं लक्ष्मणेनीचे रावणिश्च तिरोदधे ।
विचकार ततो रामः शरान् संतत्रसुर्विषः ॥ ३९

अन्वयः । लक्ष्मणेन हि चित्रम् (इति) जघे, रावणिः च तिरोदधे, ततः रामः
शरान् विचकार, विषः सन्तत्रसुः ॥ ३९

मल्लिनाथः । हीति । लक्ष्मणेन हि चित्रमिति । 'चित्रं हि
विष्मयविषादयोः' इति विश्वः । आभोक्ष्णविवक्षया समानार्थ्याः
मह प्रयागः । इत्यूच उदितम् । वचेः कर्मणि लिट् । यजादित्वात्
सम्प्रसारणं दोषे । रावणिरन्द्रजिच्च तिरोदधे तिरोहितः । गूढं
प्रहर्तुमिति भावः । दधातः कर्त्तरि लिट् । तड् । ततो रामः
शरान् विचकार विचक्षेप । कृ विक्षेपे । लिटि णाल् ह्राच्च ।
द्विषो राक्षसाः सन्तत्रसुः त्रसुः । "वा जृम्भमुचसाम्" इति
विकल्पादेत्वाभ्यासलोपी ॥ ३९ ॥

भरतः । ही चित्रमित्यादि । ही विष्मये । लक्ष्मणेन चित्रमिदं, कर्मण्युच । रावण-
पुत्रः इन्द्रजित् तिरोदधे माधया चैदृश्यो भाति । रावणस्यापत्यमिति "ब्रह्माद्यतः" इति
विष्णुः । ततोऽनन्तरं रामः शरान् विचकार विचित्रवान् । कृश् विक्षेपे । द्विष सत-
त्रसुः सन्तत्राः, "तूफलः" इत्यादिना विभीषया एतद्विधानादत्र तदभावः ॥ ३९

अशूनात् । "कि आशुता ?" एहे कथा लक्ष्मण रमिणेन । इन्द्रजिः ७
अशूनात् इहेन । ताशत्र पर राम उपर्यापत्रि वाप वर्षण कार्त्तनेन । लक्ष्मण
उपिष्ट इहेन । ९९

विभिन्ना जुघुरुर्धोरं जघुः क्रव्याशिनो हतान् ।

चुस्योत प्रा[त्र]णिनां रक्तं क्षिन्नाद्येलुः क्षणं भुजाः ४०

अन्वयः । विभिन्नाः (राक्षसाः) घोरं जुषुवः, क्रथाग्निः इतान् जघ्नुः, प्राणिनां रक्तं पुष्योत, क्षिप्ताः भुजाः क्षयं चेलुः ॥ ४०

मङ्गिनाथः । विभिन्ना इति । विभिन्ना विदारिता राक्षसा घोरं भोमं जुषुवुः कुशु । घुर भोमार्थशब्दयोः । “कुहोषुः” । क्रथाग्निः श्वमांसभक्षका गृध्रगोमायादयो इतान् राक्षसान् जघ्नुर्मक्षयामासुः । “लिव्यन्वतरस्याम्” इत्यर्धेर्घञ्जादेशः । “गम-हन—” इत्यादिनोपधात्तोपः । “स्वरि च” इति चर्त्वम् । प्राणिनां रक्तं पुष्योत । सुप्रतिर् क्षरणे । कर्त्तरि लिट् । स्वरितेत्त्वात्तड् । क्षिप्ता भुजाः क्षयं चेलुः द्विस्त्रिस्त्रिगोधापुच्छवत् कम्पिता इत्यर्थः ॥ ४०

भरतः । विभिन्नेत्यादि । दिषी रामशपेः विभिन्नाः सन्तो घोरं जुषुवः शब्दचक्रुः । घुर श ध्वनौ भोमार्थे । क्रथाग्निः श्वमालादयो इतान् दिषी जघ्नुः भक्षितवन्तः, अदनी भवे, “व्या वा” इति घसादेशः, भवे लृ घघी चेत्यस्य वा रूपं, “हनगम्” इत्युक् लोपः “भपभमीः” इति घस्य कत्वे “क्षिप्तात्” इति पः । प्राणिनां शरैः घतानां दिषी रक्ते पुष्योत । सुप्रतिर् क्षरणे । भुजांश्छिन्नाः सन्तः क्षयं चेलुः । चल गमने ॥ ४०

अशुवाद । वागविक्रमस्यैराघोरं पुत्रपुत्रं रव एव मांसानी जघ्नुगण कृत राक्षसदिगके उरुण करिते नागिन । शररुत प्राणिनिगेर रक्तस्योत वहिन । छिन्न इच्छुलि (गृह्णतेर जघ्नु) किङ्करुण नडितेहिन । ४०

कृतैरपि दृढक्रोधो वीरवक्त्रेर्न तत्त्वजे ।

पलायांचक्रिरे शेषा जिह्वियुः शूरमानिनः ॥ ४१

अन्वयः । कृतैः अपि वीरवक्त्रैः दृढक्रोधः न तत्त्वजे, शेषाः पलायाञ्चक्रिरे, शूरमानिनः जिह्वियुः ॥ ४१

मङ्गिनाथः । कृतैरिति । कृतैस्त्रिभैरपि वीरवक्त्रेर्दृढोऽनुवृत्तः क्रोधो न तत्त्वजे न त्यक्तः । तथाप्योष्ठदष्टभ्रुकुट्याद्यनुवृत्तेरिति भावः । त्वजेः कर्मणि लिट् । शेषा इतशेषाः पलायाञ्चक्रिरे पलायिताः । अयते कर्त्तरि लिटि तड् । “दयायासश्च” इत्याम्-प्रत्ययः । “उपसर्गस्यायती” इति लत्वम् । शूरमानिनः तत्रापि शूराभिमानिनः । “मनः” इति णिनिः । जिह्वियुर्जीषाः । ङी लज्जायाम् । भीरुसीयङ्गादेशः ॥ ४१

भरतः । कर्पूरित्यादि । शूराणां सुखैः क्षिप्रैरपि दृढक्रीडो न तत्पजे न त्यक्तः, सन्दृष्टापरमुकुट्यादीनां तृषेव विस्फोरितः । त्यज हानौ कर्मणि रूपम् केचित् पलायाच्चक्रिरे पलायिताः । 'अथङ् गतो परापूर्वः' । विंशति "इत्याम् डोरलः" इत्यत्र योगविभागात् लत्वमभिधानात् । शेषा ये न पलायितास्तैः शूरमानिनी जिज्ञियुः, क्रीलज्जे "शुध्वी" इत्यादिना इय । शूरम् अर्थादात्मानं मन्यत इति यद्वादितात् शिन् ॥ ४१

अशूवाप । वीरगणेश मृगशुलि हिरण हृष्टेशां मेहे दृष्ट क्रोध भाग करिण ना । हठावशिष्टे राक्षसेभ्यः पलायन करिण । वीराभिमानिना नञ्जित हरेण । ४१

राघवो न दयाचक्रे दधर्षयि न केचन ।

मम्वे पतङ्गवहीरेहाहेति च विचुक्रुशे ॥ ४२

अन्वयः । राघवः न दयाचक्रे, केचन चैथे न दधुः, वीरेः पतङ्गवत् ममे, हाहेति विचुक्रुशे ॥ ४२

मत्तिनाथः । राघव इति । राघवो रामो न दयाचक्रे न दयते च्च । निर्दयो ममर्दत्यथः । 'दयतेः कर्त्तरि लिटि तञ्जि "दयायासञ्च" इत्याम्प्रत्यये कञोऽनुप्रयोगः । केचन केचिदपि धैर्यं न दधुः न केऽपि तस्याद्ये स्थातुं शिकुरित्यर्थः । वीरेः पतङ्गवत् शलभवत् मम्वे मृतं न तु केनापि जीवितमित्यर्थः । म्रियतेर्भावे लिट् । हाहेति विचुक्रुशे च दुःखादुच्चैर्विक्रुष्टं च । क्रोधतेर्भावे लिट् ॥ ४२

भरतः । राघव इत्यादि । रामो न दयाचक्रे । वि दय यदृष्टे गतो बधे दाने-ऽवने, विंशतीत्याम् । केचित् धैर्यं न दधुः पतङ्गवत्, एवं एव व्याकुला इत्यर्थः । दुधा-जल धारणे लसेचौत्थानीप । वीरेः पतङ्गवत् शलभैरिव ममे मृतं, मृङ्ग श मृतौ भावे ष्यम् । हाहेति च विचुक्रुशे चिप्यम् । , क्रुशजौ रीर्द हतौ, भावे ष्यम् ॥ ४२

अशूवाप । राम उधन निर्दय, हरेण मारिठे नागिलेन । तैर्गा धरिना केह तीहार निकटे थाकिवार योग्य हिन ना ! वीरेण पतङ्गवत् मारिठे एवः हाहारवे कानिठे नागिल ॥ ४२

तिरोबभूवे सूर्योणा प्राप्ते च निशयास्पदम् ।

जयसे कालरात्रीव वानरान् राक्षसांश्च सा ॥ ४३

अन्वयः । सूर्येण तिरोबभूव, निशया आस्यदं च प्रापे, सा कालरात्रीव वानरान् राक्षसान् च जयसे ॥ ४३

मङ्गिनाथः । तिर इति । सूर्येण तिरोबभूवेऽन्तर्दधेऽस्तमितमित्यर्थः । भुवो भावे लिट् । निशया रात्र्या आस्यदं प्रतिष्ठास्थितिः । “आस्यदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातनात् सुङागमः । प्रापे प्राप्तम् । निशाप्युपास्थितेत्यर्थः । कर्मणि लिट् । सा निशा कालरात्रौव प्रलयकालरात्रिरिव । “रात्रेश्चाजसौ” इति संज्ञायां ङीप्प्रत्ययः । वानरान् राक्षसांश्च उग्रसे जघास । तस्यां रात्र्या-मुभयबलसंहारी महारणः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ४३

भरतः । तिर इत्यादि । सूर्येण तिरोबभूवं अस्तं गतं, भावे रूपम् । मुनीऽङ्ख्यामिति पञ्चे खेरङ् । निशया आस्यद स्थानं प्रापे प्राप्तं, कर्मणि रूपम् । आङ्ः परे सुट् आस्यदं स्थाने प्रभूत्वे चति परः, स्वमते मनीषादित्वात् । सा निशा कालरात्रीव वानरान् राक्षसांश्च जयसे भवितवती । यम म्लसुङ् भवे । कालो यमः तेन प्रयुक्ता रात्रिः कालरात्रिः, शाकपाधिर्वादिता परः । स्वमते सम्बन्धविबन्धया षष्ठीसमासः । पाञ्चोनादीत्यादिना पञ्चे ईप् ॥ ४३

अशुवान । सूर्या अस्त गेनेन, रात्रि उपश्रित इहेन । जेहे रात्रिकाल रात्रिर्वात्र वानर ३ राक्षसदिशके प्राप्त करिते नागिन (अर्थात् त्रुभुन संज्ञात्म उक्तप्रपञ्चो अनेक सैश्वरिण) । ४०

शुकोपेन्द्रजित्युयं सर्पास्त्रं चाजुहावुःसः ।

आजुहुवे तिरोभूतः परानीकं जहास च ॥ ४४

अन्वयः । इन्द्रजित् शुकोप, अत्युयं सर्पास्त्रं च आजुहाव, तिरोभूतः (एव) परानीकम् आजुहुवे, जहास च ॥ ४४

मङ्गिनाथः । शुकोपेति । अथे स इन्द्रजित्शुकोपं । अत्युयं सर्पास्त्रं आजुहाव चाहृतवांश्च । “अभ्यस्तस्य च” इति सम्प्रसारणे द्विर्वचनं णलि वृद्धिरावादेशश्च । तिरोभूतोऽन्तर्हित एव परानीकं परबलमाजुहेवे मया सह युध्यस्वेति सस्यधेमाहृतवान् । “सर्पाया-माङ्ः” इति तड् । पूर्ववत्सम्प्रसारणम् । “लिटस्तभ्योरिशरेच्” इत्यंशादेशे उवडादेशः । जहास च मन्मायया हताः स्थिति जहास च ॥ ४४

भरतः । चुकोपेत्यादि । रामपराक्रमदर्शनात् इन्द्रजित् चुकोप । कुप्य इर कोपे ।
असुयं सर्परूपमस्त्रम् आनुहाव आहृतवान् । तिरीभूतः सन् परानीकं श्रुत्सैन्यम् आशु-
ह्वे स्थाईतवान् । “स्थान्नायामाङ्” इति सं, ह्ये औ स्पर्शे शब्दे च उभयत्र “व्यथयह” इति
कौर्जिः । जहास च हसितवाच । हस हसि ॥ ४४

असूयादि । ऐन्द्रजित् ऊरु हहेल एवम् अति उग्रकर नागपाश अशु सुवर्ण
करिण । परे मेघेव असुवराणे प्रच्छन्नभावे शोकिशा शक्रसेनाके डाकिते
एवम् हासिते नागिण । (अर्थात् आर आमार मश्र युक् कर् बलिना डाकिल
एवम् आमार माश्रव तौरा मविवि बलिना हासिते नागिण) ४४

बबाधे च बलं कृत्स्नं वि[नि] जघ्राह च सायकैः ।

उत्ससर्ज शरांस्तेऽस्य सर्पसाञ्च प्रपेदिरे ॥ ४५

अन्वयः । कृत्स्नं बलं बबाधे, सायकैः विजघ्राह च, शरान् उत्ससर्ज, ते अस्य
(शराः) सर्पसाञ्च प्रपेदिरे ॥ ४५

मल्लिनाथः । बबाध इति । कृत्स्नं बलं बबाधे विलोडयामास
च । बाध् विलोडने । सायकैर्विजघ्राह च तुतोदित्यर्थः । शरानुत्स-
सर्जः । ते उत्सृष्टाः शराः अस्य परस्य बलस्य सर्पसात् कात्स्न्येन
सर्पीभूताः । “विभाषा” साति कात्स्न्ये” इति सातिप्रत्ययः ।
प्रपेदिरे सम्प्राप्ताः ॥ ४५

भरतः । बबाध इत्यादि । स इन्द्रजित् कृत्स्नं रामबलं बबाधे अभिभूतवान् ।
बाध् इति । सायकैः शरैः निगृहीतवाच्य । असौ यान् शरान् उत्ससर्ज क्षिप्तवान् ।
सृजोङ्घ्रिसर्गेऽथ सृजौ श्चेति चकाराक्षिर्गो । ते शराः अस्य रामबलस्य सर्पसात् सर्प-
भूता प्रपेदिरे सम्पद्यन्ते स्म । “कान्स्त्रायन्थीः” इति चमात् । यी पदङ् गती ।
“तृफल” इति एत्वं खिलीपथ ॥ ४५

असूयादि । एवम् मश्रुत् रामसेनाके विलोडिते वाग वर्षणे अर्कुरित
करिण । ये वाग निष्क्रेप करिण; सेहे वागश्रुलि मश्रुहे सर्प हहेषा रामसेना
समोपे उपश्रित हहेल । ४०

आचिचाय स तैः सेनामाचिकाय च राघवौ ।

बभाण च न मेमायां जिगायेन्द्रोऽपि किं नृभिः ४६

अन्वयः । सः सेनाम् तैः आचिचाय, राघवौ च आचिकाय, मे मायाम् इन्द्रः अपि न
जिगाय, नृभिः किम् ? इति बभाण ॥ ४६

मङ्गिनाथः । आचिचायति । स इन्द्रजित् सेनां कपिसेनां
तैः सर्पैराचिचाय आचितवान्, राघवौ च आचिकृत्य आचितवान् ।
चिनोतेः लटि णलि वृद्धायादेशौ । “विभाषां चैः” इति
कुत्वविकल्पः । मे मायामिन्द्रोऽपि न जिगाय । “सन्लिटोर्जेः” इति
कुत्वम् । नृभिर्नरेः किं क्रियत इति शेषः । इति बभाष ॥ ४६

भरतः । आचिचायेत्यादि । स इन्द्रजित् तैः शरैः रामसेनाम् आचिचाय, राघवौ
रामलक्ष्मणौ आचिकाय आच्छादितवान् । चिनचिच् चित्वा “चैः किर्वासन्ध्वी.” इति
विभाषयाः किः । एवञ्च बभाष उक्तवान् । अ बभ चेति चकारात् शब्दे । किं
बभाषेत्याह—मम मायाम् इन्द्रोऽपि न जिगाय, नृभिः मनुष्यैः किं ? न किञ्चित् प्रथीजन-
मित्यर्थः । “जेर्गिः सन्ध्वीः” इति ग्यादेशः ॥ ४६

अशूयाम् । से कपिसेना एवम् राम लक्ष्मणक सेहे सर्पवाणे हृदिना
केनिल एवम् “आमार मात्रा हेत्तु ए एडाहेते पात्रे ना, माशूयेर माथा कि ?”
एहे कथां वनिम् । ४७

आचिक्व्याते च भूयोऽपि राघवौ तेन पन्नगैः ।
तौ मुमुह्नुवुर्द्विग्नौ वसुधायां च पेततुः ॥ ४७

अन्वयः । तेन (इन्द्रजिता) भूयः अपि राघवौ पन्नगैः आचिक्व्याते, तौ सहिष्यौ
मुमुह्नुः, वसुधायां च पेततुः ॥ ४७

मङ्गिनाथः । आचिक्व्याते इति । तेनेन्द्रजितापि भूयोऽपि
राघवौ पन्नगैराचिक्व्याते आचितौ । चिनोतेः कर्मणि लिटि पूर्व-
वत्कुत्वम् । तौ राघवावुर्द्विग्नौ चकितौ मुमुह्नुतुः । मुह् वैचित्थे ।
वसुधायां पेततुः पतितौ च । “अत एकहल्—” आदिकार्यम् ॥ ४७

भरतः । आचिक्व्याते चेत्यादि । तेन इन्द्रजिता भूयः पुनरपि पन्नगैः सर्पासैः राघवौ
आचिक्व्याते आच्छादितौ । कर्मणि चिञी रूपम् । च पादपूर्णे वक्ष्यमार्थाक्रयापेक्षया
समुह्ये वा । तौ च तत सहिष्यौ व्याकुलौ मुमुह्नुतुः भीष्टं प्रापतुः । मुह्य लृजि वैचित्थे ।
भूयो च पेततुः पतितौ । पत लृज गत्वाम् ॥ ४७ .

४९.१ हेत्तुकिं पुनस्तीत्र राम लक्ष्मणक सर्पवाणे मनाच्छत्र करिण ।
ठाशारा वाकूलचित्त, भूक्तिं वृत्तमे पठित हरेगेन । ४९

ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रेसुः परिदिदेविरं ।

निश्वसुश्च सेनान्यः प्रोचुर्धिगिति चात्मनः ॥ ४८

अन्वयः । ततः सेनान्यः 'राम इति' चक्रन्दुः, चेषुः, परिदिदेविरे, निशश्चसुः, आत्मनः
धिक् इति च प्रोचुः ॥ ४८

मङ्गिनाथः । तत इति । ततः पातानन्तरं सेनान्यः सुग्रीवा-
द्विसेनापतयः । "एरनेकान्वः—" इति यणादेशः । रामेति चक्र-
न्दुश्चक्रुः । चेषुस्त्रस्ताः । गतमेतत् । परिदिदेविरे विलेपुः ।
देह देवने । देवनमत्र परिदेवनम् । निशश्चसुर्दीर्घमुष्णं च निश-
सितवन्तः । आत्मनो धिगिति प्रोचुश्च । आत्मनिन्दां चक्रु-
रित्यर्थः ॥ ४८

भरतः । तत इत्यादि । पतनानन्तरं सेनापतयो नीलादयो रामेति चक्रन्दुः शब्दं
चक्रुः । क्रदि रोदने आह्वाने । चेषुः भयं प्रापुः । चक्ष चशीण भयं । परिदिदेविरे
परिदेवनं चक्रुः । देहङ् तु देवने, "ऋभखषहर्षः" इति खीरकारस्य ऋख इकारः, "एषो
युग्लम्" इति वचनात् । निशश्चसुः निशामं त्यक्तवन्तः । शस प्राणने । आत्मनो धिगिति
च प्रोचुः उक्तवन्तः । "धिक्ममया" इति द्वितीया ॥ ४८

अनुवाद । ताहार पर सेनापतिगण "हा राम हा राम" बगिरा कान्तिठे
नागिन । उद्विग्न हृदयेना विलाप ७ दीर्घ श्लोक निशाम ताग करिन एव
"आमापिगटेक धिक्" एहे कथा बानन । ४८

मन्युं शेकुर्न ते रोद्भुं नास्त्वं संरुधुः पतत् ।

विविदुर्नेन्द्रजिन्मार्गं परीयुश्च प्रवङ्गमाः ॥ ४९

अन्वयः । ते मन्यु रोद्भुं न शेकुः, पतत् अस्त्वं न संरुधुः, इन्द्रजिन्मार्गे न विविदुः
प्रवङ्गमाः परीयुः ॥ ४९

मङ्गिनाथः । मन्युमिति । ते कपीन्द्र मन्युं कोपं '[शोकं]रोद्भुं
निवारयितुं न शेकुः । पतत् सवत् असमन्यु रोद्भुं रुधुः
शेकुरित्यर्थः । इन्द्रजितो मार्गं न विविदुः । अनेन मार्गेण गत
इति न निश्चिकुरित्यर्थः । प्रवङ्गमाः परीयुः समन्तात् गतवन्तः,
क्वासी अगमदिति ॥ ४९

भरतः । मन्युमित्यादि । ते वानरसेनान्यः मन्युं शोक रोद्भुम् आवरीतुं न शेकुः न
शक्ताः । शक् ल शक्ती, रुधिर्धो जिह्वा आवती । पतदस्त्वं रोदनजलं न संरुधुः न
वारितवन्तः । इन्द्रजितो मार्गं पर्याप्तं न विविदुः न जानन्ति अ, कृती गत इति । विद-
मर्तो प्रवङ्गमाः परीयुः सर्वतो गताः क्वासावगमदिति । इत्य गती ॥ ४९

अश्रुवाह । मेहे वानश्रवण शोक (वा क्रोध) एवं गलत् अश्रु निवारण करिजे पारिल ना । ईक्षजिं कोन् पथे कोबाय गेल, ताहा जानिते पात्रिल ना एवं ताशर अश्रुनकारार्थ इतल्लतः धारित हहेर्न । ४० ।

दधावाङ्गिस्ततश्चक्षुः सुग्रीवस्य विभीषणः ।

विदाञ्चकार धीताक्षः स रिपुं खे ननर्द च ॥ ५०

अन्वयः । ततः विभीषणः सुग्रीवस्य चक्षुः अङ्घ्रिः दधाव, धीताक्षः सः (सुग्रीवः) रिपुं खे विदाञ्चकार ननर्द च ॥ ५०

मङ्गिनाथः । दधावेति । तत उक्तोपद्रवानन्तरं विभीषणः सुग्रीवस्य चक्षुः अङ्घ्रिभिमन्वितोदकैर्दधाव परिममार्ज । धावु गतिशुद्धयोः । अथ धीताक्षः स सुग्रीवः खे रिपुं विदाञ्चकार विवेद ददर्शत्यर्थः । ननर्द जगर्ज च ॥ ५०

भरतः । दधावेत्यादि । ततोऽनन्तरं विभीषणः सुग्रीवस्य चक्षुः अङ्घ्रिजैः दधाव प्रकाशितवान् । धावुञ्ज जवे सृजि । सुग्रीवः धीताक्षः प्रकाशितचक्षुः सन् खे आकाशे स्थितं रिपुम् इन्द्रजितं विदाञ्चकार ज्ञातवान् । “ङाम् वा क्याम्” इति ङाम् । ननर्द च कृतेऽनानं यास्यसीति । नर्द शब्दे ॥ ५०

अश्रुवाह । ताशर पर विभीषण सुग्रीवस्य चक्षुर्दृष्टं जल पित्रा धुहेया दिनेन, तथन से धोतनेनैव जानिते पारिल ये, ईक्षजिं शृणु रश्मिवाच्छे । (अग्नि कोपाय साहेवे वलिना) गर्जन करिजे लागिल । ५०

उज्जुगुरे ततः शैलं हन्तुमिन्द्रजितं कपिः ।

विभा [हा] य रावणिसत्त्वादानंहे चान्तिकं पितुः ५१

अन्वयः । ततः कपिः इन्द्रजितं हन्तुं शैलम् उज्जुगुरे, रावणः तस्माद् विभाय पितुः अन्तिकम् आनंहे ॥ ५१

मङ्गिनाथः । उदिति । तत इन्द्रजिहर्षनानन्तरं कपिः सुग्रीव इन्द्रजितं हन्तुं शैलमुज्जुगुरे उच्चिन्नेप । गुरी हिंसागत्यांरिति द्वैत्रादिकाश्लिट् । रावणिरिन्द्रजित् तस्मात्कर्पोर्वभाय पितू रावणस्यान्तिकमानंहे जगाम । अहि गतौ । लिट् । “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः । “तस्मान्नुड् द्विहलः” इति नुडाममः ॥ ५१

भरतः । उज्जुगुर इत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिः सुग्रीवः इन्द्रजितं हन्तुं शैलम्

उत्तमगुरे उत्तमिवात् । गुरी य ऊ ववे गत्याम् उत्तपूर्वं उत्तक्षेपणेऽपि वर्तते, शिग्रुरह
उद्यम इत्यसौ तु ङस्वीपथः । रावणपुत्रः तस्मात् विभाय भयं प्राप । जिभीलि भीत्याम् ।
भौतः सन् पितुः अन्तिकं समीपम् आनङ्गं गतः । अहिङ्गती, “जानादात्” इति खरान् ।
विभायत्यत्र विहायति पाठे युक्तं त्यक्त्वा तस्मात् आकाशात् पितुरन्तिकमानङ्गं इत्यर्थः ॥ ५१

अभूवात् । ताहार पत्र सूत्रोव हेमचन्द्रके मात्रिवारं कञ्च अन्तरं निकेप
करिण । ताहाते त्रावण पूत्रं उग्र पाहेल एवः पितारं निकटे गमनं कारण ॥ ५१

आचचक्षे च वृत्तान्तं प्रजहर्षं च रावणः ।

गाढं चोपजुगूहैनं शिरस्युपशिशिञ्च च ॥ ५२

अन्वयः । (सः) च वृत्तान्तम् आचचक्षे, रावणः च प्रजहर्षं, एनं गाढम् उपजुगूह
च, शिरसि उपशिशिञ्च च ॥ ५२

मङ्गिनाथः । आचचक्षे इति । वृत्तान्तं नामपाशवृत्तान्तमाच-
चक्षे आख्यातवान् । रावणः प्रजहर्षं प्रहृष्टश्च । एवं पुत्रं गाढ-
मुपजुगूह चालिञ्चिञ्च च । “ऊदुपधाया गोहः” इत्यूलम् । शिर-
स्युपशिशिञ्च आघ्रातवाञ्च । शिचि आघ्राणे । इतित्वाच्चुम् ॥ ५२

भरतः । आचचक्षेत्यादि । स इन्द्रजित् रामबन्धनरूप वृत्तान्तम् आचचक्षे पितरम्
इत्यर्थान्, चचक्ष् ल वदे, “व्यां वा” इति पक्षे कशाङ्ख्याजादेशाभावः । रावणश्च प्रजहर्षं
प्रहृष्ट हर्षं प्राप । इत्यञि इतुंष्टौ । एनं पुत्रं गाढम् उपजुगूह च चालिञ्चिञ्च, गुह्यञ्च
आरम्भ संवृतौ उपपूर्वं चालिञ्चनमाह—“गुह्ये षोः” इति दीर्घत्वम् । शिरसि उपशिशिञ्च
च आघ्रातवाञ्च संहविस्कारोऽयम् । सिचि आघ्राणे ॥ ५२

अभूवात् । एवः नागपानं वक्रनं वृद्धाञ्च पितारं बलिण, त्रावणं ताहाते
मङ्गुष्टे इहेल एवः पूत्रं एवः प्रगाढरूपे आलिञ्चनं च ताहारं मङ्गुष्टं आघ्राणं
करिण ॥ ५२

ध्वजानुद्भुवुस्तुङ्गान् मांसं चेमुर्जगुः पपुः ।

कामयाञ्चक्रिरे कान्तास्ततस्तुष्टा निशाचराः ॥ ५३

अन्वयः । ततः निशाचराः तुष्टाः (सन्तः) तुङ्गान् ध्वजान् उद्भुवुः, मांसं चमुः,
जगुः, पपुः, कान्ताः कामयाञ्चक्रिरे ॥ ५३

मङ्गिनाथः । ध्वजानिति । ततो नागपाशबन्धनवधानन्तरं
निशाचरास्तुष्टाः सन्तस्तुङ्गान् ध्वजानुद्भुवुः उच्चिचिपुः, धू विधं-

नने । मांसं चैमुर्जङ्घुः । चम् चदने । “अत एकंइल्—” इत्य-
त्वादि । जगुर्गायन्ति स्म । पपुर्मधून्यपिदम् । कांताः कामिनीः
कामयाञ्चक्रिरे रेमिर इत्यर्थः । कामेर्णिङ्ङुन्ताञ्जिटाप्राम्यत्यथे कञो-
ऽनुप्रयोगे तङ् ॥ ५३

भरतः । ध्वजानित्यादि । निशाचरा अपि रामधन्वनात् तुष्टाः सन्तः तुङ्गाम् ध्वजान्
उद्बुधुवुः उत्त्वितवन्तः । धुञ् शिक् कल्पने धुशिक्ष्ये कधुनगि, धूञ् चेत्यस्य वा रूपम् ।
मांसं चैमुः अचितवन्तः, चमूचमखमजमजिमकमु भवे । जगुर्गान् कृतवन्तः । रे गाने,
पपुः मयादिकं पीतवन्तः । पा पाने । कांताः कामयाञ्चक्रिरे कामितवन्तः । कसुकञ्
सृष्टि, “वाऽरे” इति पाचिकीञ् । स्थानत्वादात् ॥ ५३

अशूवात् । उाशर पर राक्षसेनां गच्छे इशेय अडुाळ श्रजा कुनिश
गिन एवः मांश् चोक्षण, पान, मञ्चादि पान करिउळ गात्रिन, ७ कामिनौ
कामना करिन । ५७

दर्शयांचक्रिरे रामं सीतां राक्षश्च शासनात् ।
तस्या मिमीलतुर्नेत्रे लुलुठे पुष्पकोदरे ॥ ५४

अन्वयः । राक्षः शासनात् सीतां रामं दर्शयाञ्चक्रिरे, तस्याः नेत्रे मिमीलतुः, (सा)
पुष्पकोदरे लुलुठे ॥ ५४

मञ्जिनाथः । दर्शयामिति । राक्षो रावणस्य शासनात् सीतां
सीतया रामं दर्शयाञ्चक्रिरे । सीतां पुष्पकमारोप्य रणे पतितं
रामं दर्शितवन्तश्चेत्यर्थः । तद्दर्शनात् सा रामनिराशा स्ववशमेथ-
तीति दुराशयेति भावः । अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्याना-
दधिकर्तुर्वा कर्मत्वम् । तदेतदस्माभिर्घण्टापथे ‘स सस्ततं दर्शयते
गतस्त्रयः’ इत्यत्र यथाभाष्यं सम्यग्भवेचितमिति नात्र भरः कृतः ।
तस्या नेत्रे मिमीलतुर्मीलिते । पुष्पकस्रोदरेऽभ्यन्तरे लुलुठे लुठित-
वती ॥ ५४

भरतः । दर्शयामित्यादि । तादृशं पतिं दृष्ट्वा सीता ममानुकूला स्यात् इत्यभिप्रायं
कुर्वती राक्षः रावणस्य शासनात् आश्रया राक्षसाः पुष्पके आरोप्य सीतां रामं दर्शितवन्तः ।
घोऽञ्जोञ्जैरित्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । तस्याः सीतायाः नेत्रे मिमीलतुः सुद्रव्यं प्रापतुः ।
मील निनेवे । सीता पुष्पकरथमध्ये लुलुठे पतिता । लुलुठञ् प्रतीघाते ॥ ५४

अशूवात् । राकार आऽरेण राक्षसेनां गौडादेक (गूष्पकस्ये कुनिश ।
नागपाशवक अवहाश) रामदेक रेधारैज । उाशर चकूषं निमीलित इहेज

एवञ्च त्रथमथो पङ्क्तिर्ना त्रिणि गङ्गाशैते नागिनेन (अर्थात् एकं दृष्टौ वृत्तिषा
नागिन उच्यते त्रथमथो वृत्तिर्दृष्टेऽत्र नागिनेन) । ८४

प्राणा दध्वंसिरे गात्रं तस्तन्मे च प्रियं हते ।

उच्छ्वासा चिराद्दौना रुरोदासौ ररास च ॥५५

अन्वयः । प्रिये हते [मति] प्राणाः दध्वंसिरे, गात्रं च तप्तम्, चिरात् उच्छ्वास, सौ दौना रुरोद, ररास च ॥ ५५

मङ्गनाथः । प्राणा इति । प्रिये हते मति प्राणा दध्वंसिरे
ध्वस्ताः । गात्रं तस्तन्मे स्तब्धं च, निस्पन्दं जातं चेत्यर्थः । त्वग्भु
प्रतिबन्धे । तद् । चिरादुच्छ्वास उज्जिजाव । अथासौ दौना
अनाथा सती रुरोद अश्रूणि मुमोच ररास विललाप च ॥ ५५

भरतः । प्राणा इत्यादि । प्रिये रामे हते मति तस्याः प्राणा दध्वंसिरे ध्वस्ताः ।
अनुसु लृङ् गतौ भङ्गं । गात्रञ्च तस्तन्मे काष्ठवत् निश्चलमभूत् । स्तब्धं सन्धे । चिरादुच्छ-
्वास आसं व्यक्तवती । अम च लु प्राणने । ततो दौना दुःखिता रुरोद क्रन्दितवती । रद
रादे । ररास च वक्ष्यमाणं विलापं चकार । रस शब्दे ॥ ५५

अश्रूनाम । प्रियं रामं निश्चि हृत्प्राणं मीठात्र प्राणवायु (येन) श्वसन्प्राणं
इहण, गात्रं काष्ठवत् निष्कल (अभाङ्) दृष्टेऽत्र नागिन । त्रिणि बहुकण पदे
निष्वासं फेदःकेन एवञ्च द्रुःखित दृष्टेया रोदनं उ विलापं करिते नागिनेन । ८८

लो[लौ]हवन्सैर्वबन्धे नु वञ्चेण किं विनिर्ममे ।

मनो मे न विना रामाद्व्यत्पुस्फोट सहस्रधा ॥५६

अन्वयः । मे मनः लोहवन्सैः बन्धे नु ? वञ्चेण विनिर्ममे किं ? यद् रामात् विना
सहस्रधानं पुस्फोट ॥ ५६

मङ्गनाथः । लोहैरिति । मे मनो लोहैरायसैर्वन्सैर्वबन्धे बद्धम् ।
कर्मणि लिट् । वञ्चेणाशानिना विनिर्ममे नु विनिर्मितं किम् ।
माङ्गः कर्मणि लिट् । व्यत्यस्माद्रामात् विना रामेण विनाभूत-
मपि । “पृथग्विना—” इत्यादिना पक्षे पक्षमी । सहस्रधा
न पुस्फोट न विदद्रे । अतो लोहबद्धं वञ्चमयं वा नूनमन्वया
विदीर्येत्यर्थः ॥ ५६

भरतः । लोहवन्सैरित्यादि । लोहविकारैः बन्धैः मे मनः किं बन्धे बद्धम् अर्थात्

विधावा । इन्धो ज, बन्धक्, बधक्, बन्धे । न धितर्को । किं वा वक्ष्येण तन्निर्मितम् । मा
 ल् माने कर्मणि रूपद्वयम् । यस्मान् रामेण विना महस्रगाकारिण न स्फुटितं, स्फुटिविंशत्ये,
 विशष्टो रक्षितार्थः, “अन्धारम्” इति पञ्चमी । “संख्याया मौक् प्रकारं” इति घाच् ॥ ५६

अश्रुवान् । ये हेतू व्रानावहीन हरेषां मश्च ५७ विभक्तु हरेण न
 उते कि विधावा आमाव मनके ५०२५कने आवक करिशाछेन ? ना वञ्चन
 दारा निर्मित करिशाछेन ? ५७

उत्तेरिथ समुद्रं त्वं

मदर्धेऽरीन् निजघ्निय[जिहिंसिय] ।

ममार[ममर्थ] चातिघोरां मां

धिग्जीवितलघूकृताम् ॥ ५७

अन्वयः । मदर्धे त्वं समुद्रम् उत्तेरिय, अरीन् निजघ्निय, ममार च, (तथापि)
 जीवितलघूकृताम् चातिघोरां च मां धिक् ॥ ५७

मन्निनाथः । उदिति । मदर्धे मम कृते त्वं समुद्रमुत्तेरिय
 उत्तोर्णाऽसि । तरतेर्लिटि थलि इडागमे “थलि च सेटि” “तृफल-
 भञ्जपञ्च” इत्येत्वाभ्यासलोपी । अरीन् निजघ्निय जिहिंसिय ।
 हन्तेर्लिटि थलि “गमहन—” इत्यादिनोपधालोपः । ममार च
 मृतस्यासि । मृड् प्राणत्यागे । लुङ्लिङ्विषयादन्यत्र “शेषात्
 कर्त्तरि शरभ्रैपदम्” । तथापि जीवितेन जीवनेन लघूकृतां तुच्छी-
 कृतामत एवातिघोरामतिक्रूरां मां धिक् गर्हं ॥ ५७

भरतः । उत्तेरियेत्यादि । हे प्रिय । मदर्धे मत्पयोजननिमित्तं त्वं समुद्रम् उत्तीर्ष-
 वान्, तृ तरेभिभवे ङ्ल्यां, “तृफल” इति अत एवं खिलोपच, “धृती वेम” इत्यत्र अठौद्वी-
 पनेः” इत्युत्तेरिमी दीर्घाभावः । अरीन् निजघ्निय • हतवानसि । हन लौ गतौ बधे,
 “सृजद्वय च पाठास्ततः” इति पत्ते इम्, “हनगम” इत्यादौ अणवित्यस्य कचिष्ठाभिचारा-
 दङ्गो लोपः । जिहिंसियेति पाठे हिंसि ध कि हिंसे इत्यस्य रूपम् । ममर्थे च मृतोऽप्यसि ।
 मृड् मृतौ, “सृङ्गष्टीक्ये मम्” इति नियमादश्च पं, “नेम्यतस्थपोऽपृष्णुः” इत्यनेन
 “नेमस्यम्” इत्यादिना प्राप्त इम् प्रतिविध्यते । मदर्धे इति सर्वत्र योज्यम् । अतीतिघोरां
 स्वाभिघातकत्वेन मां धिक् जीवनेन लघूकृतां स्वामिनाशिऽपि जीवनात्तुल्यम् ॥ ५७

अश्रुवान् । तुमि आमार जञ्ज मृद्ग पात्र हरेण, मञ्ज वध करिणे, एव
 निद्वे मरिणे, तथापि जीवने गेण ना अतएव असार पतिघातिनौ आयाके
 धिक् । ५९

न जिजीव[वा] सुखी तातः प्राणता रहितस्त्वया ।
मृतेऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मयागकभार्यया ॥ ५८

अन्वयः । तातः (दशरथः) प्राणता त्वया रहितः न जिजीव (अतः) सुखी, त्वयि मृते अपि जीवन्त्या मया अगकभार्यया किम् ? ५८

महर्षिनाथः । नेति । तातो दशरथः प्राणता जीवता त्वया रहितो न तु मृतेन । अतः प्राणने । लटः शत्रादेशः । तथापि न जिजीव । अतः सुखो । त्वयि मृतेऽपि जीवन्त्या अत एव अगक-
भार्यया कुक्षितकमत्रेण । 'कुपूयकुक्षितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः । "पापागके कुक्षितैः" इति ममासः । मया किं प्रयोजनम् । त्वां विना जीवतोऽपि मृत एव धन्य इति भावः ॥ ५८

अन्वयः । न जिजीवेत्यादि हे प्रिय । प्राणता जीवतापि त्वया रहितः मन् वियुक्तः मन् तव तातो दुःखितो न जीवितवान् । जीव च प्राणने । त्वयि मृतेऽपि जीवन्त्या अगक-
भार्यया कुक्षितभार्यया मया किं प्रयोजनम् ? इत्येवं राम चेति पूर्वथ सम्बन्धः । "कुपूय-
कुक्षितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः" इत्यमरः ॥ ५८

अधुना । त्वमि जीवित थाकिते ३ पिता मन्त्रथ तोमार अभावे
वाचिनेन ना शत्राः तिन श्रथौ, किन्तु त्वमि मन्त्रेण अथच आमि जीवित
अत एव आभार श्राय कूडार्याार जीवनेन अत्रोक्तेन कि ? । ६८

सा जगुप्सांप्रचक्रेऽसून्

जगर्हे लक्षणानि च ।

देहभाञ्जि मुहः[ततः] केशान्

लुलुच्च लुलुठे तथा[मुहः] ॥ ५९

अन्वयः । सा असून् जगुप्सांप्रचक्रे, देहभाञ्जि लक्षणानि च मुहः जगर्हे, केशान् लुलुच्च, तथा लुलुठे ॥ ५९

महर्षिनाथः । सेति । सा सीता असून् प्राणान् जगुप्साम्प्रचक्रे
जगुप्सतवती । गुपेः सबन्ताङ्गित्वाम्प्रत्यये कञोऽनुप्रयोगः । प्रोप-
सर्गव्यवधानं तु उपसर्गस्य धात्वर्थोभिव्यञ्जकस्य धातुशरीरान्तः-
पतितत्वाच्च दोषः इत्युक्तं प्राक् उच्चांप्रचक्रुः इत्यत्र । केचित्

जुगुप्सन् इति जुगुप्सान् गच्छानिति जुगुप्सधातोर्धञि शसन्तपाठं
कल्पयन्ति । देहभास्त्रि देहस्थानि त्वरुणानि भाग्यचिह्नानि च
सुहृजगर्हे वैयर्थ्याद्विगिति निनिन्द । केशान् शिरोरुहान् लुलुच्च
सुखाव । अवनौ लुलुठे परिशुत्ता ॥ ५८

भरतः । सेव्यादे । सा सीता प्राणान निनिन्द प्रियेण विना चवस्थानात् । शुभं क
नोपैकुल्लनयोः, “कित्तित्रगुप” इति सन्, इमोऽभावश्च । क्रमादेतेऽन्त्यादिना अर्थनिन्दार्थ-
नियमः, त्यान्तलादाम्, सीपसर्गस्य कञोऽनुप्रयोगः । किं वा जुगुप्सामात्मनि निन्दा प्रचक्र ।
“शंख्यादः” इति अः । असन् लक्षणानि च जगर्हे इत्यनेनान्वयः । देहस्थितानि अवैधव्य-
चिह्नानि निन्दितवती । गर्हञ् कुल्लने । मुहुः बारंबारं केशानुत्पाटितवती । सुखापनयने
गती, तथा लुलुठे पतिता ॥ ५८

अभूवाप । त्विनि निजेर औवनके पिक्कार मिलेम एव देहश्च अदेवधवा
रुचक चिरुशुनिर पुनः पुनः निन्दा कविलेन, केनशुलि उं०पाटिन कविलेन
एव० कुतले नुछित इहेते नागलेन । ०२

जम्बौ दधौ वितस्तान क्षणं प्राण न विव्यथे ।

दैवं निनिन्द चक्रन्द देहे चातीव मन्युना ॥ ६०

अन्वयः । सा जम्बौ, दधौ, वितस्तान, क्षणं न प्राण, विव्यथे, दैवं निनिन्द, चक्रन्द,
मन्युना च अतीव देहे ॥ ६०

मल्लिनाथः । जम्बाविति । जम्बौ शोकाद् ग्लाना । दधौ
चिन्तयामास । वितस्तान दुःखात्कमपि कण्ठध्वनिं सन्ततान ।
स्तान शब्दे । क्षणं न प्राण न जिजीव मुहुर्मुमुर्च्छत्यर्थः । अन
प्राणने । लिट् । “अत आदेः” इत्यभ्यामदोर्घः । विव्यथे लक्ष-
संज्ञापि व्यथितवती । व्यथेलिट् । “लित्वाभ्यामस्योभयेषाम्” इत्य-
भ्यासस्य सम्प्रसारणम् । दैवं निनिन्द । चक्रन्द विललाप । मन्युना
शोकाग्निना अतीवात्यन्तं देहे दग्धा । देहेः कर्मणि लिट् । “अत
एकहृल्—” इत्येत्वादिकार्थिम् ॥ ६०

भरतः । जम्बावित्यादि । सा जम्बौ ग्लानि प्राप, ज्मे क्लमे । दधौ चिन्तितवती,
धौ चिन्तने । वितस्तान शब्द चक्रे । स्तान सि शब्दे । क्षणं न प्राण मूर्च्छया निस्पन्दत्वात्
जीवितवती, अन घ् लु प्राणने । “प्राग्वन्नो षः” इत्यादिना पाञ्चिक षत्वम् । विव्यथे
लक्षसंज्ञा सती दुःख प्राप, व्यथ ष न ऊ दुःखे चाने, “व्यथयह” इति खेजः देवं निनिन्द
निन्दितवती । निदि कुल्लने । चक्रन्द, कतीद, मन्युना शोकेन अत्यर्थं देहे दग्धा । दहौ
दाहे, कर्मणि चप्रम् ॥ ६०

अशुवाप । गौडा शोके गानेन उ चिञ्चिता हहेनेन, दुःखेन आर्तनाद करितेन नागिनेन सुखसुखं मुञ्चितं उ मुञ्चिञ्चे वापित हहेनेन । अदृष्टेनिना उ जनन आरम्भ करिनेनेन शोकानेन अतिशय द्रव्य हहेते नागिनेन । ७०

आश्वत्थसयाञ्चकाराथ त्रिजटा तां निनाय च ।

ततः प्रजागराञ्चक्रुर्वानराः सविभीषणाः ॥ ६१

अन्वयः । अथ त्रिजटा ताम आश्वत्थसयाञ्चकार निनाय च, ततः सविभीषणाः वानराः प्रजागराञ्चक्रुः ॥ ६१

मङ्गलनाथः । आश्वत्थसयामिति । अथ सीताविलापानन्तरं त्रिजटा नाम काचित्तां सीतामाश्वत्थसयाञ्चकार तामाश्वत्थ निनायान्यतो नीतवती । ततः सविभीषणा वानराः प्रजागराञ्चक्रुः जजागरुः । जागृ निद्राक्षये । लिट् । “उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्” इत्याम्प्रत्ययः ॥ ६१

सरतः । आश्वत्थसयामित्यादि । अथानन्तरं, रावणस्य भगिनी त्रिजटा राक्षसी तां सीताम् आश्वत्थसयाञ्चकार, तव प्रियो न क्षत इति अशोकवनिकां नीतवती च । ततोऽनन्तरं विभीषणेन सह वानरा जायन्ति स्म । राक्षसयोः रक्षार्थमालोकयाञ्चक्रुरित्यर्थः । जागृ च जागरे “दरिद्राकाशकामजागृषु” इति पाठिक आम् ॥ ६१

अशुवाप । अनश्वर रावणवर्जिनो त्रिजटा गौडाके (राम मठेन नाई वनिना) आश्वत्थ दिग एवः अशोकवने गहेया जेनेन, ताशोर पर वानरेण विडोषणेर गहित जागृति हहेन । ७१

चिचेत रामस्तत्कृच्छ्रमीषाञ्चक्रे शुचाथ सः ।

मन्युश्चास्य समापिष्ये विरराव च लक्ष्मणाम् ॥ ६२

अन्वयः । रामः तत् कृच्छ्रं चिचेतः अथ सः शुचा श्रीषाञ्चक्रे, अस्य मन्युः च समापिष्ये लक्ष्मणं विरराव च ॥ ६२

मङ्गलनाथः । चिचेतेति । रामस्तत्कृच्छ्रं पाशवन्धदुःखं चिचेत जज्ञौ । अथ ज्ञानानन्तरं स रामः शुचा शोकाग्निना श्रीषाञ्चक्रे दग्धः । उष दाहे । कर्मणि लिट् । “उषविद—” इत्यादिना विकल्पादाम्प्रत्ययः । अस्य रामस्य मन्युः शोकः समापिष्ये वृद्धे । श्री प्यायी वृद्धौ । लिट् । “प्यायः पीः” इति पीभावे द्विर्भाषः ।

“एरनेकाचः—” इति यणादेशः । लक्षणं प्रति विरुराव विलसापे-
त्यर्थः ॥ ६२

भरतः । चिचेतेत्यादि । रामः तत् कच्छं नामपाशवन्धनरूपं चिचेत ज्ञातवान् ।
चित्ती संज्ञानि । अथानन्तरं शुचा शीकेन स रामः शोषाशुके दग्धः । उषु दाष्टि । “दरिद्रा-
काशकासः” इत्याम् । अस्य रामस्य मनुः शोकः समापये संवदः । शोष्यायी ऊ ह्यौ
“प्यायः पौर्यङ्क्योः । लक्षणञ्च विरुराव आहृतवान् । क ल ध्वनौ ॥ ६२

अश्रुनाम् । राम सेहे पाश वक्त्रेन खानिते प्राग्निश शोकेक मथु हरेते
नागिनेन, उाशर शोक वाङ्मि, अग्नि मन्त्रेणर खञ्ज विनाप करिते
नागिनेन । ७२

समी[हे]षे मर्तुमानर्चे तेन वाचाखिलं बलम् ।
आपपृच्छे च सुग्रीवं स्वं देशं विससर्ज च ॥ ६३

अन्वयः । तेन (रामेण) मर्तुं समीषे, अखिलं बलं वाचा आनर्चं, सुग्रीवम् च
आपपृच्छे, स्वं देशं विससर्ज च ॥ ६३

मङ्गिनाथः । ममिति । तेन रामेण मर्तुं प्राणांस्त्यक्तुं समीषे
इष्यते स्म । इषेरविवक्षिते कर्मणि भावे लिट् । अखिलं बलं वाचा
प्रियोक्त्या आनर्चे अर्चितम् । अर्चेर्भौवादिकात्कर्मणि लिट् । “अत
आदेः” इत्यभ्यासदीर्घे “तस्मान्मुड् द्विहलः” इति तुङागमः ।
सुग्रीवमापपृच्छे आपृष्टवान् परलोकयात्रां निश्चित्य आमन्त्रित-
वानित्यर्थः पृच्छतेः कर्त्तरि लिट् । आङि मुप्रच्छयोरुपसंख्या-
नात्तड् । स्वं देशं प्रति विससर्ज किष्किभ्यां मच्छेत्यादिष्टवा-
नित्यर्थः ॥ ६३

भरतः । समीष्ट इत्यादि । तेन रामेण मर्तुं समीष्टे समीक्षितम् । ईहड् धीष्टे भावे
रूपं, कर्त्तरि इत्यन्व, “गुर्विजाटं” रामोऽनित्यत्वं ये वदन्ति तन्मते रूपमिदं, समीष्टे ईडिपे
समीष्टरे इत्यादयश्चिन्त्या इति केचित्, ऋषिवचनादिति केचित् । न्यासकदादयोऽपि गुर्वि-
जाष्टिरामोऽनित्यत्वमाह । समीषे इति पाठे इषु श वाञ्छे । तेन रामेण वाचा बलम् आनर्चे
पूजितं, मत्कृते भवतिः किं न कृतं ? महाग्यात् तु सर्वे निष्कलममूदिति । अर्चकं पूजे अर्चयेति
चकारात् पूजे, “स्थान्नादादि” इति खेरान् कर्मणि रूपम् । रामः सुग्रीवम् आपपृच्छे
आमन्त्रितवान्, एहि मित्र ! मां परिष्वजस्विति प्रह्वी शं ज्ञीषे, “विपराजि” इति मं, “त्यां
न वैपृच्छान्” इति जिनिषेधः । स्वदेशं किष्किभ्यां विससर्ज सुग्रीवं प्रस्थापयितुमारिभि इत्यर्थः ।
सुग्री श च विसर्गे ॥ ६३

अश्रुवाप । त्रिणि मृत्वा हेष्ठा करिणेन, त्रिणवाका मयसु तैरुत्तर मथान
प्रकाश करिणेन । मृत्वा निरुत्तर बुधिषा अश्रुवके डकिलेन एवः शर्णे
वाऽ वनिष्ठा विनाश पिलेन । ७०

आदिदेश स किष्किन्ध्यां राघवौ नेतुमङ्गदम् ।
प्रतिजज्ञे स्वयं चैव सुग्रीवो रक्षसां वधम् ॥ ६४

अन्वयः । सः सुग्रीवः राघवौ किष्किन्ध्यां नेतुं अङ्गदम् आदिदेश, रक्षसां वधं च
स्वयं प्रतिजज्ञे च ॥ ६४

मङ्गिनाथः । आदिदेशेति । रामेणैवमुक्तः सुग्रीवः राघवौ
किष्किन्ध्यां नेतुमङ्गदमादिदेश । एतौ किष्किन्ध्यां नयेत्यादिष्ट-
वानित्यर्थः । रक्षसां वधं च स्वयमेव प्रतिजज्ञे च । अङ्गमेव वैरिवधं
कारिष्यामीति प्रतिज्ञातवांसि । “संप्रतिभ्यामनाघ्यानि” इति प्रति-
पूर्वाज्जानातेः सकर्मकात्तड् ॥ ६४

भरत । आदिदेशेत्यादि । स सुग्रीवो राघवौ किष्किन्ध्यां नेतुम् अङ्गदम् आदिदेश
उक्तवान्, दिश उ शीचे चकारादाने वर्जते, षाङ्पूर्वः कथनार्थः, मनोरमाक्तत् तु दिश
अतिमर्जने इति पठित्वा व्याचष्टे—अतिमर्जनं दानं विज्ञानं कथनं वेति । स्वयं च रक्षसां
वधं प्रतिज्ञातवान् । सा अवबोधने “सम्प्रतेः अछुती” इति मम् ॥ ६४

अश्रुवाप । सेहे अश्रुव रामलक्षणके किष्किन्ध्यां गहेष्ठां याहेते अङ्गदके
आदेश करिणेन एवः श्रुणं राक्षसवधे प्रतिज्ञा करिणेन । ७४

नागास्त्रमिदमेतस्य विपक्षस्तार्क्ष्यसंस्मृतिः ।

विभीषणादिति श्रुत्वा तं प्र[नि]दध्यौ रघूत्तमः ॥ ६५

अन्वयः । इदं नागास्त्रम्, एतस्य विपक्षः तास्यसंस्मृतिः—इति विभीषणात् श्रुत्वा
रघूत्तमः तं प्रदध्यौ ॥ ६५

मङ्गिनाथः । नागेति । इदं नागास्त्रं, न शरा इत्यर्थः एतस्य
नागास्त्रस्य विपक्षः प्रतीकारस्तार्क्ष्यसंस्मृतिः गरुडसंस्मरणम् । इति
विभीषणाच्छ्रुत्वा राघवस्तं तास्यं प्रदध्यौ संस्मार ॥ ६५

भरतः । नागास्त्रमित्यादि । इदं नागास्त्रम् एतस्य नागास्त्रस्य भवः गरुडसंस्मरणम्
इति विभीषणात् श्रुत्वा राघवस्तं गरुडं प्रदध्यौ चिन्तितवान् ॥ ६५

अश्रुवाप । एतौ नागास्त्र (शर नः) हेहोर शरु गरुडुं श्रुणहे हेहोर

अतीकारोगात्र विडोवनेत्र गूथे एहे कथा उनिश। इधुवत्र गक्रुडेर अत्रग
कत्रिनेन । ७८ ।

ततो विजघटे शैलैरुहेलं पुष्पुवेऽम्बुधिः ।

वृक्षेभ्यश्च्युते पुष्पैर्विरेजुभासुरा दिशः ॥ ६६

अन्वयः । ततः शैलैः विजघटे, अम्बुधिः उहेलं पुष्पुवे, वृक्षेभ्यः पुष्पैः च्युते, दिशः
भासुराः विरेजुः ॥ ६६

मल्लिनाथः । तत इति । ततो ध्यानानन्तरं शैलैर्विजघटे विघ-
टितम् । घटेर्भावे लिट् । अम्बुधिरुहेलमुल्लङ्घितवेलं यथा तथा
पुष्पुवे च्युत्तुमे इत्यर्थः । कर्त्तरि लिट् । वृक्षेभ्यः । “अपादाने पञ्चमी” ।
पुष्पैश्च्युतते च्युतम् । च्यवतेर्भावे लिट् । एतत्सर्वं तार्क्ष्यपक्षपवन-
वेगादित्यवधेयम् । दिशो भासुरा भासुराः सत्यस्तत्पक्षभासेति
भावः । “भञ्जभासमिदो घुरच” । विरेजुः रराजुः । फणादिवि-
कल्पादेत्वाद्यभावः ॥ ६६

भरतः । तत इत्यादि । ततो ध्यानानन्तरं तत्पक्षवायुवेगान् शैलैः विजघटे विघटितं,
घटि ष ङ् म चेष्टे, विपूर्वी विश्लेषमाह, भावे रूपम् । अम्बुधिः समुद्रो वेलामतिक्रम्य पुष्पुवे
गतः, इङ् च सर्पणे । वृक्षेभ्यः पुष्पैः च्युते स्वस्मितं, च्युत च्युतिर् चरे । भावे रूपम् ।
स्वर्णपक्षप्रभामिभासनशीला दिशो विरेजुः राजन्ते अ । राजृ ञ ण दौती “तृफलः” इति पक्षे
एलाभावः ॥ ६६

अश्ववाह । ताहार पर गक्रुडपक्र वायुवेगेन परूत रुटिशा पड्डिन, समुद्र-
तीर अतिक्रम करिशा क्रुक्र हहेते नागिन, वृक्र हहेते पुष्प अमिशा पड्डिन
एवः वर्णपक्र प्रताम दिशः गुल उद्भानित हहेशा विराज करितेहिन । ७७

जगाहिरैऽम्बुधिं नागा ववौ वायुर्मनोहरः [रमः] ।

तेजांसि शाश्र[शंश]मास्रक्रुः शरबन्धा विशिश्लिषुः ॥ ६७

अन्वयः । नागाः अम्बुधिं जगाहिरै, मनोहरः वायुः ववौ, तेजांसि शाश्रमास्रक्रुः,
शरबन्धा विशिश्लिषुः ॥ ६७

मल्लिनाथः । जगाहिर इति । नागाः सर्पा अम्बुधिं जगाहिरै
प्रविष्टाः, तार्क्ष्यत्रासादिति भावः । मनोहरः शैत्यमान्यादियोगात्
सुखस्पर्श इत्यर्थः । वायुवंधौ घाति अ । तेजांसि चन्द्रतारवादि-

प्रकाशाः शशमासकृस्तास्य तेजोऽभिभवान्मृगं शिशुरित्त्वर्थः । शमः
यङ्कन्तान्तिव्याम्प्रत्यये अक्षोपयलोपौ ! शरवन्धाः नागपाशा विश्व-
स्त्रिषुनिहन्ताः ॥ ६७

भरतः । जगादिर इत्यादि । नागा भयात् अन्वुचिं जगादिरं प्रविष्टाः; गाह्र
विलोके । मनोरमो वायुस्तपचभवः शुभसूचकः स्वाभाविको वा, वाति अ । वा न
गमनहिंसयोः । रत्नादीनां तेजांसि तचेजसा भृशं शान्तानि, शसु अ इशमे, "मृतमू" इति
यङ् यञो णुन्, द्विलं "अमनपः" इति खर्नुष् ल्यान्तादाम् । शमयाश्चकुरिति पाठे
गदकृष्ण तेजांसि नागाभिन्नवारयति अ इत्यर्थः । शराणां बन्धा विश्रिष्टाः तत्प्रभावात् ॥ ६७

अशूवात् । सर्पगणं गङ्गादेरुत्तरे मनुष्ये अविष्टे हरेण, तैश्चापि अण
मनोहरं वायुं वह्नि, श्रुत्यात्ततः प्रशंसित एव न नागपाशं शिथिलं हरेण । ७१

भेजिरेऽक्षतवद्व्याधा लेभे संज्ञा च लक्ष्मणाः ।

विभोषणोऽपि ति बभ्राजे गरुत्मान्प्राप चान्तिकम् ६८

अन्वयः । योषाः अक्षतवत् भेजिरे, लक्ष्मणः च संज्ञां लेभे, विभोषणः अतिवधाणे,
गरुत्मान् च अन्तिकं प्राप ॥ ६८

मल्लिनाथः । भेजिर इति । योषा अक्षतवदक्षतेस्तुल्यं भेजिरे ।
फणादिविकल्पादेत्वादि । लक्ष्मणश्च संज्ञां लेभे । विभोषणोऽपि-
बभ्राजेऽतिरराजे भ्राजृ दीप्तौ । फणादिविकल्पादेत्वाद्यभावः ।
गरुत्मान्यान्तिकं रामसमौपं प्राप ॥ ६८

भरतः । भेजिरे इत्यादि । योषा अक्षता इव भेजिरे शोभन्ते अ । भ्राजृ अ च ट
च चकाराहासि "तृफज" इत्यादिना पाचिकर्मत्वं स्त्रिणीपथ । लक्ष्मणश्च संज्ञां लेभे
कम्पमान् । लभ ङीङ् ष प्राप्ते । विभोषणोऽपि बभ्राजे समोद्धतं मे सन्धप्रमिति,
एवमाभावपक्षे रूपम् । गरुत्मान् मरुङ्गो राघवस्यान्तिकं समौपं प्राप, गरुतः पाचिणोऽनुजीविनः
प्रशसा वा पचाः सन्त्यस्येति गरुत्मान् । "क्ष्विदपवादेविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" इति
न्यायात् "मीङ् मङ्कपादगु" इत्यस्य विषयेऽपि मत्तुरन्वयः इत्यस्याभिनिवेशः "वसोवैः
संमध्यमंतुष्योः" इति प्रापकात् "मीङ् मङ्कपादगुः" इत्यस्य क्ष्विद्यभिचार इति द्वौदास-
चक्रवर्तिमोक्तम् । "यवादिभ्यो मत्तुः" इति परः । "न दन्तसौ" इति पदत्वनिषेधान्
न नत्वम् ॥ ६८

अशूवात् तथन रामेऽगण अकठवरं णोडा पाहेण, मन्त्रगणं टेठठ
नाड करिणन । विभोषणं अङ्गोष्टेगिद्धि हणनान् अतिमत्र आनमित हरेणन,
गरुङ्गं रामेऽगण निकटे उपहित हरेणन । ७४

स[सं]पस्यर्थाय काकुत्स्थौ जज्ञाते तौ गतव्यथौ ।
तयोःरात्मानमाचस्थौ ययौ चाथ यथागतम् ॥ ६६

अन्वयः । अथ सः काकुत्स्थो पस्यर्थाय, तौ गतव्यथौ जज्ञाते, तयोः आत्मानम्
आचस्थौ, अथ यथागतं च ययौ ॥ ६६

मङ्गिनाथः । स इति । अथ स गरुत्मान् काकुत्स्थौ राम-
लक्ष्मणौ पस्यर्थाय । तौ गतव्यथौ निर्व्यथौ जज्ञाते जातौ । जनौ प्रादु-
र्भावे । कर्त्तरि लिट् । “गमहन—” इत्युपधात्तोपः । तयोः राघवयो-
रात्मानमाचस्थौ गरुत्मानहर्मात् कथयामास । स्या प्रकथने लिट् ।
यथागतं ययौ चापि । आगमनमार्गेणैव जगामेत्यर्थः ॥ ६६

भरतः । सपस्यर्थेत्यादि । अथानन्तरं स गरुत्मान् काकुत्स्थौ संपस्यर्थाय, स्युश्च ग्री
स्युश्चि । तौ च स्पृष्टौ गतव्यथौ जज्ञाते जातौ, जनौच्यङ् जनने, “हनगम्” इत्युक्त्तोपः
“स्तुभिमिःचञ्चा” इति नल्ल अः । तयोः काकुत्स्थयोः स्थाने आत्मानम् आचस्थौ
अचितवान् अहं गच्छ इति । स्या ल गतौ, चञिङः स्यात्प्रादेशे वा । यथानतं तथा
ययौ गतः ॥ ६६

अशुभान् । अनन्तरं गच्छन् ब्राह्मणस्यैव स्पर्शं कश्चिन्, उदाहरणं वापान्शु
इहेनेन । ७९पत्रे मे ब्राह्मणस्यैव निकटे निजेन परिचयं दिन एवः दे
पथे आगिन्नाहिन मेहे पथेहे अहान कश्चिन् । ७९

खेनुस्तिव्विषुदुदयेमुरुच्चखनुः पर्वतांस्तरुन् ।
वानरा दद्रमुश्चाथ संग्रामं चाशशंसिरे ॥ ७०

अन्वयः । अथ वानराः खेनुः, तिव्विषुः, उदयेमुः, पर्वतान् तरुन् च उच्चखनुः,
दद्रुः, संग्रामं च आशशंसिरे ॥ ७०

मङ्गिनाथः । खेनुरिति । अथ वानराः खेनुः सखनुः । खन
शब्दे । फणादिविकल्पादेत्यादि । तिव्विषुर्दिदौपरि । त्विष दीप्तौ ।
उदयेमुरुच्यताः । “अत एकहल्—” इत्येतम् । पर्वतांस्तरुन् च
उच्चखनुर्दृष्ट्वातवन्त इत्यर्थः । खनतेः “गमहन—” इत्यादिनोपधा-
त्तोपः । दद्रुर्द्वारितस्ततो जग्मुः । द्रम गतौ । संग्रामं युद्धमाशशंसिरे
आशकाङ्क्षुः । आङ्पूर्वाच्छंसतेरिच्छार्थे तङ् । आङ्ः शंसु इच्छा-
याम् । शंसतेर्षेति वचनात् ॥ ७०

भरतः । खेनुरिन्धदि । अश्वानन्तरं वानराः खेनुर्जयशब्दं चक्रुः । खन च धिति
चकारात् शब्दः, “तृफल” इति षुधे एलम् । तिलिषुः दीप्यन्ते अः, तिलीष् भाषी ।
उदयेषुः उदसं चक्रुः । यमौङ् विरती । पर्वतान् तद्वंश उच्यन्तुः । खनुज् विदारणे ।
“हनगम्” इत्युङ् लोपः । दद्रमुः शवन् प्रतिजम्भुः । द्रसु गतौ । संशानश्च आश्रयसिद्धि
इच्छन्ति अ । शन्सु हंसाम्नीः आङ्पूर्वं इच्छामाह । यदुक्तम्—“आश्रयसिः स्वादि-
श्यायां शंसतीति स्तुतौ पदम्” इति ॥ ७०

अश्ववाह । अनश्वरा वानरगण जयक्षन्ति करिण, आनन्ते रुष्टे ह्येन, वृद्धेन
उत्प्रेषण करिण, परसु ७ वृक्ष उपाटित करिणते मागिण, हेतुःस्ततो जयण
एव वृद्ध आर्षना करिण । १०

डुटौकिरे पुनर्लङ्कां बुबुधे तान् दशाननः ।

जीवतस्य विवेदारीन् बभ्रंशा[ग्ने]ऽसौ धृतेस्ततः ॥ ७१

अन्वयः । (वानराः) पुनः लङ्कां डुटौकिरे, दशाननः तान् बुबुधे, अरीन् जीवतः
विवेद, ततः असौ धृतेः बभ्रंश ॥ ७१

मङ्गिनाथः । डुटौकिर इति । वानराः पुनर्लङ्कां डुटौकिरे
जग्मुः । दशाननस्तान् लङ्कागतान् बुबुधे । अरीन् जीवतः प्राणतो
विवेद । ततः शत्रुजोवनादसौ दशास्यो धृतेर्धर्याहभ्रंश भ्रष्टश्रुतः ।
अंशु अघःपतने ॥ ७१

भरतः । डुटौकिरे इत्यादि । वानराः पुनर्लङ्कां डुटौकिरे जग्मुः । शीक शीक
टिङ्गळ् लङ्कां शीरीकारस्य ऋस उकारः । दशाननः तान् बुबुधे ज्ञातवान् । बुधौङ्
वेदने । अरीन् रामादीन् जीवतो विवेद जानाति अ । विद ल मती “जाम्वाद्याम्”
इत्यस्माभावपथे रूपम् । ततः धृतेः सक्तायात् असौ भ्रष्टः, लृभश्च धिति चकारादघः
पते ॥ ७१

अश्ववाह । ताहारा पुनर्लङ्कां लङ्कां गेण, दशानन बुबुधे ताहारा लङ्कां
आगिण्राहे । लङ्कां जीवित आहे ताहां जानिण । तत्रिभित्त से धैथ-
चात् ह्येण । ११

ससंसि शरबन्धेन दिव्येनेति बुबुन्द सः ।

बभाजथ परं मोहमूहासृक्त्रे जयं न च ॥ ७२

अन्वयः । सः दिव्येन शरबन्धेन ससंसि इति बुबुन्द, अघ परं मोहं बभाज, जयं च न
जयस्य ॥ ७२

मङ्गिनाथः । ससंस इति । स रावणो दिव्येन शरबन्धेन नाग-
पाशबन्धेन ससंसे सस्तम् । संसु गतौ । भावे लिट् । इति बुबुन्द
शुभ्राव । उबुन्दिर् निशामने । अथ श्रवणानन्तरं मोहं बभाज
प्राप । इतिकत्तव्यतामूढोऽभूदित्यर्थः । अत एव जयं च नोहांचक्रे
न तर्कयामास । ऊह वितर्के । लिट् “इजादेयं गुरुमतोऽनृच्छः”
इत्यामप्रत्ययः ॥ ७२

भरतः । ससंसे इत्यादि । दिव्येन शरबन्धेन ससंसे ससमिति स दशाननी बुबुन्द
शुतवान् । लसन्सुङ् अंशे । बुन्दिजर्लं निशामने । अथानन्तः परं मोहं मूढो बभाज ।
भङ्गो भागसेवयोः । स्वकीयं जयं न ऊहाचक्रे, ऊहङ् वितर्के “विजादि” इत्याम् ॥ ७२

अशुभात् । से दिवा नागपीनं वक्रं निधिनं कठेनादृष्टं हेहां सुनिम । अन्तरं
कर्षवाविशुफ इहेन, सूत्रात् च कीदृशं द्रव्यं विवशं उाविठे पात्रिन ना । १२

धूम्राक्षोऽथ प्रतिष्ठामाचक्रे रावणसम्मतः ।

सिंहास्यैर्युजे तस्य वृकास्यैश्च रथः खगैः ॥ ७३

अन्वयः । अथ धूम्राक्षः रावणसम्मतः (सन्) प्रतिष्ठासाचक्रे, तस्य रथः सिंहास्यैः
वृकास्यैः च खगैः युजते ॥ ७३

मङ्गिनाथः । धूम्रेति । अथ मोहानन्तरं धूम्राक्षो नाम रावणसो
रावणेन सम्मतोऽनुज्ञातः सन् । इति द्वतीयासमासः । मन्वतः
सम्पूर्वादनुज्ञानार्थत्वाद्भूते क्तः । न तु ‘मतिबुद्धि—’ इत्यादिना
वर्तमाने क्तः । अतो न समासाद्यनुपपत्तिः । प्रतिष्ठासांचक्रे
युद्धाय प्रस्थातुमियेष । प्रपूर्वात् तिष्ठतः सन्नन्ताङ्गिति “कास्-
प्रत्ययात्—” इत्यामप्रत्ययः । प्रपूर्वस्य ‘तिष्ठतेरात्मनेपदित्वात्
“पूर्ववत् सनः” “आम्प्रत्ययवत्—” इति सर्वत्र तङ् । तस्य रथः
सिंहास्यैः सिंहमुखैर्वृकास्यैर्वृकमुखैश्च खगैः खेचरैर्वाहनैरिति शेषः ।
युजते योजितः । युजेः कर्मणि लिटि तङ् ॥ ७३

भरतः । धूम्राक्ष इत्यादि । अथानन्तरं धूम्राक्षो रावणसो रावणेन सम्मतोऽनुज्ञातः सन्
प्रस्थातुमिच्छाचक्रे । “प्रतिष्ठानिर्णय” इत्यादिना प्रपूर्वस्यांघातोर्, “कित्वात्” इति ध्रुवं सनः
बलाभावात् “जित्वाः से सः घः” इति न नियमः, आनात्वादान् । तस्य रथः सिंहमुखैः
वृकमुखैश्च खगैः आकाशगामिभिः युजते युक्तः । युजिर्धीञ च युती कर्मणि षपम् ।
“कीञ ईहासनी इव” इत्यनन्तः ॥ ७३

अनुवाक । उ०गरे शुभाङ्ग राक्क रावणाकार युद्धयात्रा देहूक इहेण,
तांशर वथ थानि सिंशमुथ एतः वापुमुथ थेचर बाहने घोषित इहेण । १०

त्वन्नैः संविद्यु रङ्गानि [व्ययुर्दहान्] वाहनान्यधिशिष्यिरे
आनर्जुनृभुजोऽस्त्राणि ववञ्चुश्चाहवर्चितम् ॥ ७४

अन्वयः । वृभुजः त्वन्नैः अङ्गानि संविद्युः, वाहनानि अधिशिष्यिरे, अस्त्राणि
आनर्जुनैः, आहवर्चितं च ववञ्चुः ॥ ७४

मङ्गिनाथः । त्वक्त्रैरिति । नृभुजो राक्षसास्त्वचं ध्रायन्त
इति त्वक्त्राणि तनुत्राणि । “आतोऽनुपसर्गं कः” । तैरङ्गानि गात्राणि
संविद्युः संवदुः । व्येज् संवरणे । लिट् भ्रुसि किति यजादित्वा-
स्म्यमारणे द्विभावे च सति “एरनेकाचः—” इति यणादेशः ।
‘संविद्यिरं इति पाठे “लिट्स्तभयोरेशिरच्” । शेषं समानम् ।
वाहनानि गजादीनि अधिशिष्यिरे अधिष्ठितवन्तः । “एरनेकाचः—”
इति यणादेशः । “अविशोङ्—” इति कर्मत्वम् । अस्त्राणि धनु-
रादीनि आनर्जुजगृहः । अर्जु प्रतिपद्य । लिट् । “अत आटः”
इत्यभ्यासदीर्घः । “तस्मान्ङ् द्विहलः” । आहवर्चितं रणभूमिं
ववञ्चुर्जग्मुः । वञ्चु गतो ॥ ७४

भरतः । त्वन्नैरित्यादि । नृभुजा राक्षसाः स्त्राण्यन्वयः त्वन्नैः सन्नादैः दहान्
संविद्युः आह्वारितवन्तः । अत्रैव तौ “व्ययुर्दह” इति खनिः, जिबान्त्यः कितौति पक्ष
जगभावः “ना व्येद्याम्” इति आभिषेधः, तेन “एवोऽशित्या” इत्यस्य न प्रवर्तितः, “यलायवा-
बावः” इत्यवर्देशः । त्वचं ध्रायत इति “हनजगान” इति उः । “एवोऽशित्या” इत्यत्र
आशतीति विषय समसौ तेनादन्तत्वात् । वाहनानि अश्वदीनि अधिशिष्यिरे आहवर्चन्तः ।
श्रीङ् अ जि स्त्रप्ते, अधिपूर्वे आगीहर्षोऽपि “नृभुजाः” इत्यादिना यत्, “कर्मोऽङ्गया” इत्यादिना
क्रियाश्यायचन ढले द्वितीया, आरोहणार्थस्य सकर्मकत्वात् श्रीगोऽधिर्गन्ऽद्विमित्यादौ
आरोहणार्थे तापर्थ्याभावाद्वाधारस्य कर्मत्वम् । अस्त्राणि आनर्जुः जगृहः । अर्जु वर्जने
“सालादादि” इति खेगान्, आनर्चुरिति पाठे अर्चधातो रूपसः । आहवर्चितं रणभूमिं
ववञ्चुः गतवन्तः । वञ्चु गत्याम् ॥ ७४

अनुवाद । राक्कःसरा गो०वर्षे गात्र टाकिन, गञ्जनाञ्चौ आत्रोऽरणे,
अत्र ग्रहण करिशा एवः युद्धकाले गमन करिण । १४

अध्यवास रथं तेये पुराञ्चुद्धाव चाशुभम् ।

संवाद[श्राव]याञ्चकारास्यां धूम्रास्तत्त्वरे तथा ॥ ७५

अन्वयः । धूम्राक्षः रथम् अधुवास, पुरात् तेषु, अथर्धं च चुर्चान, आख्यां स्वनामादास-
कार, तथा तत्त्वे ॥ ७५

मङ्गिनाथः । अधीति । धूम्राक्षो रथमधुवास । रथे उवासे-
त्यर्थः । “उपान्वध्याङ्-वसः” इति कर्मत्वम् । पुरात् लङ्गायातस्तेये
निर्गतः । तय गतौ । कर्त्तरि लिट् । अनुदात्तेत्वात्तङ् । “अत
एकङ्कल्—” इत्येत्वाभ्यासलापी । अशुभं यथा तथा चुञ्चाव
क्षुतवान् । स्वक्षुतमत्यशुभमिति भावः । क्षु शब्दे । आख्यां
स्वनाम संवादयांचकार आवितवान्, वन्दिभिः स्तावयामासेत्यर्थः ।
तथा तत्त्वे युद्धाय त्वरितवानित्यर्थः । त्वरनेर्लिट् ॥ ७५

भरतः । अधुवासेत्यादि । धूम्राक्षो रथम् अधुवास आङ्कट., वसे ऐ निवासे, “त्यञ्-
वस” इति स्त्रिंजिः, “कर्मक्रिया” इत्यादिना आघासस्य कर्मत्वम् । पुरात् लङ्गायाः तेषु
गतः । तय इति रक्षयोः, “तृफल” इत्यादिना एत्वं स्त्रिलीपश्च । अशुभम् अशोभनं चुञ्चाव
क्षुतं, क्षु लट्क्षुते । आख्यां स्वनाम आवितवान् वानरान् इत्यर्थात् । यत् ल गतौ जिः
स्यान्त्वादान् । तथा युद्धाय त्वरां चरौ । जित्वं मङ्कल् ॥ ७५

अशुभम् । धूम्राक्ष रथे उठिग्नानगर इहेते बाहिर इहेन, अलुत शक
कश्चित्ते नागिन एवः वानककर निकटे निक नाम घोषणा करिग्नो युद्धयादाक
वात् इहेन । १८

वि [नि] विलिख्ये मूर्ध्नि गृध्रोऽस्य
क्रू [रा] रं ध्वाङ्गा ववाशिरै ।
शिशीके शोणितं व्योम
चचाल क्ष्मातलं तथा ॥ ७६

अन्वयः । अस्य मूर्ध्नि गृध्रो विलिख्ये, ध्वाङ्गाः क्रूरं ववाशिरै, व्योम शोणितं शिशीके,
तथा क्ष्मातलं चचाल ॥ ७६

मङ्गिनाथः । अथास्य दुर्निमित्तान्याह—विलिख्य इति । अस्य
धूम्राक्षस्य मूर्ध्नि गृध्रो विलिख्ये तस्याविलिख्यः । लीङ् श्लेषणे । “एर-
नेकाचः—” इति यण् । ध्वाङ्गाः काकाः क्रूरं ववाशिरै चुक्रुगुः ।
वाग् शब्दकुक्षायाम् लिट् । व्योम आकाशं शोणितं शिशीके चरितं
ववर्षेत्यर्थः । शीकृ दीर्घम् । तथा क्ष्मातलं चचाल चक्ष्ये ॥ ७६

भरतः । निलिख्ये इत्यादिः । अस्य धूम्राक्षस्य गच्छती मूर्ध्नि गृह्णी विलीनः । लोच य भी श्लिषि “मुध्नाः” इति यत्नम् । क्रूरा अशुभशंसिनी ध्वाङ्गाः काका ववाशिरै वाशञ्ज ऊपि षपि शब्दात् शब्दे । ध्यांस आकाशं कर्त्तुं, शीघ्रितं शिशीके ववर्ष । शीलञ्ज् सेके । आतलं तथा चचाल चलति अ । चल गती ॥ ७६

अशूवाद । यात्राकाले धूम्राक्षस्य मुखेके गृध्र वसिन, काकुरा कर्कश श्वरे ब्रव करितेछिन, नभोमण्डल वरुणवर्षण आरञ्ज करिण एवः क्षामकम्प हहेते नागिन । १७

ततः प्रजघटे युद्धं शस्त्राख्यासुः परस्परम् ।

वव्रश्चुराजुघूर्णुश्च स्येमुश्चुक्षुभिः[कूर्दि] रे तथा ॥ ७७

अन्वयः । ततः युद्धं प्रजघटे, परस्परं शस्त्राणि चासुः, वव्रश्चः आजुघूर्णुः स्येसुः चुक्षुभिः च ॥ ७७

मल्लिनाथः । तत इति । ततो दुर्निमित्तानन्तरं युद्धं प्रजघटे प्रवहते । परस्परं शस्त्राण्यासुधिचिपुः । असु क्षेपणे । लिट् । “अत आदेः” वव्रश्चः परस्परं चिच्छेदुः । अजुघूर्णुर्भेमुश्च । घूर्णिकभय-पदौ । ‘घोर्णते घूर्णते घोर्णति घूर्णति’ इति भट्टमल्लः । स्येसुः मस्त्रनुः । स्यसु शब्दे । फणादित्वादित्वम् । तथा चुक्षुभिरे क्षुभितिः ॥ ७७

भरतः । तत इत्यादि । अनन्तरं युद्धं प्रजघटे प्रवृत्तं, षट् ष ड म चष्टे । परस्परं शस्त्राणि चासुः चिचिपुः, हरिराक्षसा इत्यादिमद्योकेनान्वयः । असु इक्षेपे । परस्परं वव्रश्चुः । भी व्रश्चुं छेदे “ध्या न वेप्रच्छाम्” इति जिनिषधः । आजुघूर्णुः चक्रवद भमन्ति अ । घूर्णश्चश्च भमन्ति । जुघूर्णरे च । वव्रश्चुरिति क्वचित् पाठः । स्येसुः शब्दं चक्रुः स्यसुश्च भ्रनने, शिच्चात् फणादिः, तफनेत्यादिना पाचिकमित्त्वं खिन्नोपय । वृक्षुर्दिरे क्रीडितवन्तः, कूर्दड क्रीडायाम् ॥ ७७

अशूवाद । तत्रपरे युद्ध आरञ्ज उदेल, परस्परं अञ्ज निरूपेणे काटाकाटि करिते नागिन एवः हेतुञ्जः ३६१ ७ । संश्लनाद करिते कृक हहेन । ११

रुरुजुर्भे जिरे फेसुर्बहुधा हरिराक्षसाः ।

वीधौरा न विभयाच्चक्रुर्भीषयाच्चक्रिरे परान् ॥ ७८

अन्वयः । वीराः हरिराजसाः रुक्जः, भेजिरे, बहुधा फेणुः, न विभयाञ्चक्रुः, परान् भोषयाञ्चक्रिरे ॥ ७८

मल्लिनाथः । रुक्जुरिति । वीरा हरिराजसा रुक्जः परस्परं बभञ्जः । रुजो भङ्गे । भेजिरे रंजुः । बहुधा फेणुर्नानाविधा गतोश्चक्रुरित्यर्थः । फण गतौ । फणदित्वाद्भयत्र पात्तिकमत्वम् । न तु विभयाञ्चक्रुर्न विभ्युः । “भीष्कोभृद्भुवां शूवच्च” इति विकल्पा-
दाम्प्रत्ययः । किं तु परान् भोषयाञ्चक्रिरे भोषितवन्तः । विभेतेर्ष्य-
न्ताङ्गिति “भोष्मोर्हेतुभये” इति लङ् । तद्ददनुप्रयोगेऽपि तङ् ।
“भियो हेतुभये षुक्” इति षुगागमः ॥ ७८

भरतः । रुक्जुरित्यादि । हरयो वानरा राजसाय परस्परं रुक्जः भयवन्तः । रुजो शो भङ्गे । भेजिरे शृङ्गभरे । भाजुङ् च ट् चति चकाराङ्गसि, त्-फर्णति पात्तिक-
मेव खिनीपथ । बहुभिः प्रकारैः फेणुः । फणभिय गतौ । वीराः शक्तान् विभयाञ्चक्रुः
विभयति च । विभोः खि भोष्यां “पशा वा भो-ङ्गी” इति पात्तिकः पशाम् लौत्वान्
“ह्यद्रीरेवः णुर्बुङ्” इति गुणः । परान् शतान् भोषयन्ते च । “भौभोष् वा” इति
भोषादेशो मच्च त्वान्तत्वादाम् ॥ ७८

अशुवाद । वानर उ राक्षस वीरेवरा परस्परं आहत कठेका कथं हतेले उ
समरकाले विराज करिकेछिन, नानाविध गति चातूया मेथाहेन, तत्र पाह्ल
ना, परस्परं अक्षपकके भौ उ करिगा तूलिन । १८

रक्तं प्रचुम्बतुः क्षुम्भाः शिश्वियुः क्षु[श] रविक्षताः ।

अस्यतां शुशुवुर्बाणान् भुजाः साङ्गुष्ठमुष्टयः ॥ ७९

अन्वयः । क्षुम्भाः रक्तं प्रचुम्बतुः क्षुरविक्षताः विश्वियुः, बाणान् अस्यता साङ्गुष्ठमुष्टयः
भुजाः शुशुवुः ॥ ७९

मल्लिनाथः । रक्तमिति । क्षुम्भा प्रक्षुम्बता रक्तं प्रचुम्बतुश्चक्षुः ।
क्षुरविक्षताः शस्त्रहताः केचन शिखियुरुच्छूनाः । “विभाषा श्वेः”
इत्यसम्प्रसारणपक्षे इयङादेशः । बाणानस्यतां क्षिपतां धन्विनां सम्ब-
न्धिनः शरविक्षताः साङ्गुष्ठमुष्टयस्तथैव बद्धमुष्टयो भुजाः शुशुवुर्-
च्छूनाः । सम्प्रसारणपक्षे उवङादेशः ॥ ७९

भरतः । रक्तमित्यादि । केचित् क्षुम्भाः क्षुम्बिताः सनी रक्तं क्षुरन्ति च ।
क्षुरन्ति चरे । केचित् शिखिनाः श्वेः शिखिः शोषयुक्ता मयुः । इषी विभेतिच्छुः ।

वाचान् चक्षुतां चिप्यतां योधानाम् अङ्गुष्ठमुष्टिना सञ्चिता भुजाः शरविद्यताः सन्तः शयनः
मताः पतिता इत्यर्थः । “श्रे जिर्वा यक् वीः” इति पाचिकी जिः ॥ ७८

अनुवाच । युक्ते प्रकृतं हहेषा केक केह रक्त वसन करिण, केह वा
कुराञ्छे क्तविकृत हहेषा शोथयुक्तं हहेण । वागनिकेप करिण्ठे करिण्ठे
काहारण वा मुष्टिवक्क हस्तं गुलि शराघाते पडिषा गेल । १२

रणे चिक्रीड धूम्राक्षः

तं ततर्जानिलात्मजः ।

आददे च शिलां गुर्वीं

[साश्व] पिपेषास्य रथं तथा ॥८०

अन्वयः । धूम्राक्षः रणे चिक्रीड, तम् अनिलात्मजः ततर्जः । गुर्वीं शिलाम् आददे,
तथा अस्य रथं पिपेष ॥ ८०

मङ्गिनाथः । रण इति । धूम्राक्षो रणे चिक्रीड । तं धूम्राक्ष-
मनिलात्मजो हनुमान् ततर्जं तर्जितवान् । तर्जर्भौवादिकाङ्कट ।
गुर्वीं शिलां आददे जयाहे । तथा शिलया अस्य धूम्राक्षस्य रथं
पिपेष चूर्णितवान् ॥ ८०

भरतः । रण इत्यादि । धूम्राक्षो रणे क्रीडितवान् । क्रीडुं खेलि । अनिलात्मजो
हनुमान् तं धूम्राक्षं ततर्जं । तर्जं भर्त्सित् । शिलाम् आददे जयाहे च । आद् पूर्वो टा
बह्वर्थे । तथा शिलया अस्य धूम्राक्षस्य अन्वयेन सञ्चितं रथं पिपेष । धौ पिष लृ चूर्णने ॥ ८०

अनुवाच । धूम्राक्ष रणश्लेणे क्रीडा करिण्ठे नागिन, तथन हनुमान् ताहाके
कटर्गना करिण्ठे करिण्ठे एकथान वृहत् प्रखर धरिण एरः सेहे प्रखर धारा
धूम्राक्षेण रथथानि चूर्णः वचूर्ण करिण । ८०

पपात राक्षसो भूमौ पपा

[ररा]ट च भयङ्करः [म्] ।

तुतोद गदया चारिं

तं दुधा[घ्रा]वाट्रिणा कपिः ॥ ८१

अन्वयः । भयङ्करः राक्षसः भूमौ पपात, चरिं पपाट, गदया तुतोद च ; कपिः
तं वाट्रिणा दुधाव ॥ ८१

मङ्गिनाथः । पपातेति । भयङ्करो राक्षसो धूम्राक्षो भूमौ

पपात, ततोऽरिं पपाट अभिजगाम च, गदया तुतोद् च । अपिस्त्रं
धूम्राक्षमद्रिणा दुध्राव जघानेत्यर्थः । धूञ् कम्पने ॥ ८१

भरतः । पपान्त्यादि । धूसाक्षी राक्षसी भूमौ पपात । पत लृज गत्याच्च । 'रपाट
शब्द' चक्रे । रट वाचि । ततः उल्लितः सन् गदया च अरिं हनून्मत्तं तुतोद् पौडित-
वान् । तुदशब्दो व्यथे । कपिः हनूमान् पर्वतेन तं राक्षसं दुध्राव मारितवान् । ध्रुमि
कम्प । अनेकार्थत्वात् द्विसायामपि । जघानति क्वचित् पाठः, दुद्रावेति च क्वचित् ॥ ८१

अश्रुवाप । भौवण राक्षस भूतले गडिन्न शङ्कर मन्मथीन हरेण एव
श्रीमद्भारता ताशक्रे अपौडित करिण, तथेन हनूमान ताशक्रे अश्रुव धारा
आघात करिण । ८१

अकम्पनस्ततो योद्धुं चकमे रावणाक्षया ।

स रथेनाभिदुद्राव जुघुरे चातिभैरवम् ॥ ८२

अन्वयः । ततः अकम्पनः रावणाक्षया योद्धुं चकमे, स रथेन अभिदुद्राव, चातिभैरवं
च जुघुरे ॥ ८२

मङ्गिनाथः । अकम्पन इति । ततो धूम्राक्षबधानन्तरमकम्पनी
नाम राक्षसी रावणाक्षया योद्धुं चकमे कामयाञ्चक्रे । "आयादथ
आर्धधातुके वा" इति विकल्पात् कमेणिक्रभावः । सोऽकम्पनी
रथेनाभिदुद्राव अरीनभिजगाम । अतिभैरवमतिभयङ्करं यथा तथा
जुघुरे जुघोष । घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ८२

भरतः । अकम्पन इत्यादि । ततोऽनन्तरम् अकम्पनी राक्षसी रावणस्य आक्षया योद्धुं
चकमे इष्टवान् । कमु कङ् स्युद्धि "वार" इत्यनेन जिङ्गाभावपक्षे रूपम् । सोऽकम्पनी
रथेन अभिदुद्राव अभिसुख गतः । द्रु घु तौ गतौ । अतिभैरवम् अतिभयङ्करं जुघुरे शब्द
चकार । घुघुङ्को द्विसाज्यान्थोः अनेकार्थत्वात् शब्देऽपि, घुर, अ ध्वनी भीमार्थ इत्यस्य भावे
रूप वा । तेनेति विभक्तिव्यत्ययेन सम्बन्धः, क्वचित् परस्मैपदिनाऽपि आत्मनेपादत्वान्
कार्षिण रूपं वा शब्दाद्यैरुपधातुरपि आत्मनेपदी इति जयमङ्गला । जुघोर्गति क्वचित्
पठन्ति ॥ ८२

अश्रुवाप । धूम्राक्षवधेन पर अकम्पन नामक राक्षस रावणाक्षया युद्ध-
कामना करिण, से रथाद्रोहणे शङ्कर मन्मथे गेण एवः अतिभौवण मिश्रनाप
करिण । ८२

पस्पन्दे तस्य वामाक्षि सस्यमुञ्चाश्रिवाः खगाः ।

तान् वत्राज्ञावमत्स्यासौ वभाषे च रथे शरैः ॥ ८३

अन्वयः । तस्मात्पश्चात् पश्यन्ते, अग्निवाः खगाः च सस्यमुः, तान् अवमत्य असी वव्राज, रथे शरैः च'वभासे ॥ ८३

मङ्गिनाथः । पश्यन्द् इति । तस्याकम्पनस्य वामाक्षि वामनेत्रं पश्यन्ते पुस्तोर । अग्निवा अमङ्गलाः खगा उलूकादयः सस्यमुसु-
कूजुः । स्यमु शब्दे । फणादिविकल्पादेत्वाभावः । असावकम्पन-
स्तानुत्पातानवमत्यानादृत्य वव्राज योषुं जगाम । रणे शरैर्वभासे
दिदीपे च ॥ ८३

भरतः । पश्यन्द् इत्यादि । अङ्गुलमुच्यते—तस्य अकम्पनस्य वाम अक्षुः सन्दते स्म,
स्यदिक् ईषत्कम्पे । अशुभसूचकाः खगाः पक्षिणः सस्यमुः शब्दं चक्रुः । स्यमुणश्च ध्वनने,
तृणलेत्यादीरप्रवृत्तिपक्षे रूपम् । असी अकम्पनः तान् खगान् अवमत्य अवशाय वव्राज ।
व्रज गतौ । रथे शरैश्च वभासे । भासुङ् दीप्तौ ॥ ८३

अशुवाप । तांशत्र वामाक्षु कौपिशा उठिण, अङ्गुलश्चक गेठकादि
पक्षिगण डाकिडे नागिन । से समस्त अग्राश्च करिशा युक्ते गेण एव
रणशुणे शरकाटल उदत्तात् इहेन । ८०

खमूयुर्वसुधामूवुः सायका, रज्जुवत्तताः ।

तस्माद्वलैरपत्रेपे पुप्रोथास्मै न कश्चन ॥ ८४

अन्वयः । रज्जुवत्तताः सायकाः खम् ऊयुः, वसुधाम् ऊवुः, तस्मात् बलैः अपत्रेपे,
अस्मै कश्चन न पुप्रोथ ॥ ८४

मङ्गिनाथः । खमिति । रज्जुवत् तन्तुवत् तता विस्तृताः प्रसा-
रिताः सायकाः खमाकाशमूयुर्वयन्ति स्म, वसुधामूवुर्वयन्ति स्म ।
तन्तुभिरिव सायकैर्यावापृथिव्यौ प्रोते इत्यर्थः । वेज् तन्तुसन्ताने ।
लिट् । “वेजो वयिः” इति वयिरादेशः । “लिटि वयो यः” इति
यकारस्य सम्प्रसारणप्रतिषेधे “अहिज्यावयि—” इति वकारस्य
सम्प्रसारणम् । “वशान्धतरसां किति” इति यकारस्य वैकल्पिके
वकारे हेरूप्यम् । तस्मात् तं वीक्ष्य । “ल्यबलोपे पञ्चमी” । बलै-
र्वानरबलैरपत्रेपे अपत्रपितम् । भावे लिट् । “तृफलभजत्रपञ्च”
इत्येतन्म । अस्मै अकम्पनाय कश्चन कोऽपि न पुप्रोथ न प्रबभूवे-
त्यर्थः । प्रोथु पर्याप्तौ । “नमः स्वस्ति—” इत्यब्राह्मणशब्देन
पर्याप्तप्रथमब्रह्मणात् तदयोर्नै चतुर्थी ॥ ८४

भरतः । खमूपुरित्वादि । तेन रज्जुवत्तता विसृताः सायकाः खम् आकाशम् जयुः
 वसुधाच्च ऊतः आहतवन्तः । ऐक्ये स्तुती, “वेजी वयवा” इति पाचिकी वयादीशः । व्यध-
 यद्देत्यादौ वययद्भ्यात् तथा न वेप्रच्छामित्यस्याप्रवृत्तिः, तेन व्यययद्देत्यादिना खेजिः यद्-
 न्वापीरिति प्रकृतैजिः, यत्र कितौव्यस्य पचयये रूपम् । तस्मात् अकम्पनं वीत्य वागर-
 सेनैः अपवेपे लज्जितं, अपूर्वमित्त् इति । तदुक्त्यादिना पलं खिलीपय, भावे रूपम् ।
 तस्मादिति अन्वारभ्येत्यादिना यवये पचमो । अस्मै अकम्पनाय कश्चन वीरी न पुप्रीष न
 समर्थः । प्रीष्टुञ् पथ्यापथे खेरोकारस्य ऋक्ष उकारः, शक्तार्थेत्यादिना चतुर्थी ॥ ८४

अशूराय । रज्जुत्वं विवृत्त अकम्पनेन वाप लूडन ७ नतडामण्डले वापि
 इहेन, तांशक मेथिशा कपि तैस्त्र गच्छा पाहेन, केह्ये तांशर उभय अकृष
 मेथारैते पारिग ना । ८४

स भस्मसाञ्चकारारौन्

दुधा[दा] व च कृतान्तवत् ।

चुक्रोध मारुतिस्ताल-

मुञ्च[खु] च]खान महाशिखम् ॥ ८५

अन्वयः । सः शरीन् भस्मसात् अकार, कृतान्तवत् च दुधाव, मारुतिः चुक्रोध, महा-
 शिखं च तालम् उच्यमान ॥ ८५

मस्तिनाथः । स इति । सोऽकम्पनोऽरीन् भस्मसाञ्चकार
 कात्स्न्येन भस्मोचकार । “विभाषा सातिकात्स्नेय” इति साति-
 प्रत्ययः । कृतान्तवद्भाव कम्पयामास । अन्तकवत्सर्वानयं संहरिष्य-
 तीति भयमजनयदित्यर्थः । अथ मारुतिर्हनुमान् चुक्रोध क्रुद्धश्च
 महाशिखमुदग्रतालं तालहस्तमुञ्चखान उत्पाटयामास ॥ ८५

भरतः । स भस्मसादित्वादि । सोऽकम्पनः शरीन् भस्मसाञ्चकार कात्स्न्येन भस्मी-
 शूताञ्चकार, “कान् ख्यायथोः” इत्यादिना चसात् । कृतान्तवत् यम इव दुधाव पीषित-
 वान् । दू न द्व उच्यतापे । तं दृष्ट्वा मारुतिः हनुमान् चुक्रोध क्रुद्धः, क्रुध न् यौ कीपे ।
 महाशिखम् अतिदीर्घं तालहस्तं उत्पातवान् । खलु अ् विदारथे । हन-मस्तिगु-
 लोपः ॥ ८५

अशूराय । अकम्पन मत्कण्डेन उग्रोद्ध ७ कम्पित कारिण, हनुमान्
 क्रुद्ध इहेन अकृष एकटी तालहस्त उपाटित करिण ८५

यमायाकम्पनं तेन निरुवाप महापशुम् ।

बभ्रञ्ज निहते तस्मिन् शोको रावणमग्निवत् ॥ ८६

अन्वयः । (सः) तेन अकम्पनं यमाय महापशुम् निरुवाप ; तस्मिन् निहते शोकः
अप्रिवत रावणं बभ्रञ्ज ॥ ८६

मङ्गिनाथः । यमायेति । स मारुतिस्तेन तालेन करणेन
अकम्पनमेव पशुं यमाय देवतायै निरुवाप निरुप्तवान् दत्तवानि-
त्यर्थः । यद्यपि चरुपुरोडाशादोनां निर्वापः पशूनामालम्बस्तथाप्यत्र
उभयानुगते दानमात्रे प्रयोगः । तालेन तं जघानेति फलितार्थः ।
अत्र वपेर्थेजादित्वेऽपि लिटोऽकित्वाच्च धातोः सम्प्रसारणम् ।
अभासस्य तु “लित्वाभ्यासस्य” इति भवत्येव । तस्मिन्नकम्पने हते
शोको रावणमग्निवदग्निना तुल्यं बभ्रञ्ज पपाच ददाहेत्यर्थः ।
भ्रसृज पाके । लिटि णलि “ह्यलां जश् भ्रसि” इति सकारस्य
जश्त्वं दकारः । तस्य चुत्वे जकारः । “भ्रसृजो रोपधयोरमन्यतर-
स्याम्” इति रमागमपक्षे बभ्रञ्जेति रूपम् ॥ ८६

भरतः । यमायेत्यादि । तेन तालवच्चण इन्मान् अकम्पनं महापशुमिव यमाय
निरुवाप दत्तवान् । वपीञ् जुं मुख्यतन्तुवीजीवीः निष्पूर्वो दाने वर्तते, व्यथ-यहेति
खेजिः । तस्मिन् अकम्पने निहते सति शोकोऽग्निरिव रावणं बभ्रञ्ज ददाह, भ्रसृजौश्च
पाके ऋक्प्रसोऽरेति सस्य दत्त्वे त्तुभुभिद्युगादिति जः, भ्रसृजोऽरे षौ भ्रजं वेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे
रूपम् ॥ ८६

अनुवादः । इन्मन् सेहे तालवृक्ष द्वारा अकम्पनकरण महा पशुके
यमराष्ट्रेण उद्देश्ये दान करिण । ८७

स विभे[भ्र]ष प्रचुक्षोद दन्तैरोष्ठं चखाद च ।

प्रगोपायांचकाराशुं यत्नेन परितः पुरम् ॥ ८७

अन्वयः । स विभेष, प्रचुक्षोद, दन्तैः ओष्ठं चखाद च ; आशु यत्नेन पुरं परितः
प्रगोपायाञ्चकार ॥ ८७

मङ्गिनाथः । स इति । स रावणो विभेष चञ्चाल चकितो-
ऽभूदित्यर्थः । भेषु चलने । प्रचुक्षोद रोषादयत्किञ्चित्पुरोवर्तिहस्त-
लम्बं वस्तु चूर्णयामास । क्षुदं सचूर्णने । दन्तैरोष्ठं चखाद च ।

ददंश् चेत्यर्थः । आशु यत्नेन पुरं लङ्घां परितः सर्वतः प्रगोपाया-
ञ्चकार ररक्ष । सर्वत्र रक्षिणी निहितवानित्यर्थः । गुपू रक्षणे ।
लिट् । “आयादय आर्धधातुके वा” इति विकल्पादायप्रत्ययः । ततः
“कासप्रत्ययाद्—” इत्याम्प्रत्ययः ॥ ८७ ॥

भरतः । स विभेषेयादि । स रावणो विषय चक्षितः, धैर्यादित्यर्थात् । धेवुल्ल
कल्पने । क्रोधान् प्रबुधोदो लीलादीन् चूर्णितवान् । अघी सुदिर द्वाद । दन्तैरोन्न
षख्वाद् दष्टवान् । खाद् भक्षणे खद् स्थैर्यं वधे वा । पुरं लङ्घा परितः समन्तान् आशु
शीघ्रं यत्नं प्रगोपायाञ्चकार रक्षितवान् । गुपू रक्षे, “वाडरे” इति पाचिकः आयः
क्षान्तत्वादाम् ॥ ८७ ॥

अश्रुवाद । रावणं चक्षुष्यं श्हेन, क्रोधात् मश्रुथागं वञ्च वा वाङ्मि वाश
पात्र, ताशं चूर्ण एवः मख्वाद्वा उष्ठं दःशन करिण । उथनरे मयत्वे लङ्घा
उठ्ठकिके वरुक्क निवृत्त करिण । ८१

प्रहस्तमर्थयांचक्रे योद्धुमद्भुतविक्रमम् ।

किं विचारेण राजेन्द्र युद्धार्था वयामित्यसौ ॥ ८८

भवा[चक्रा]णाशङ्कितो योद्धुमुत्सेहे[ऽथ]च महारथः

नियेमिरेऽस्य यांङारश्चक्लृपे चाश्वकुञ्जरम् ॥ ८९

अन्वयः । अद्भुतविक्रमं प्रहस्त योद्धुम् अर्थयाचक्रे, असौ—“हे राजेन्द्र ! वयं युद्धार्थाः
किं विचारेण” इति वभाषण । अथ स महारथः अशङ्कितः योद्धुम् उत्सेहे, अथ योद्धारः
नियेमिरे, अश्वकुञ्जरं च चक्लृपे ॥ ८८—८९ ॥

मङ्गिनाथः । प्रहस्तमिति । अद्भुतविक्रमं प्रहस्ताख्यं प्रधाना-
माख्यं योद्धुमर्थयाचक्रे प्रार्थितवान् । अर्थयतेः स्वार्थस्वन्तादात्मने-
पटिनो लिट्याम्प्रत्यये तड् । असावित्यं प्रार्थितः प्रहस्तः हे राजेन्द्र !
वयं युद्धार्था युद्धप्रयोजनका योद्धुमिव संवर्धिताः तद्विचारेण किमिति
वभाषेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ८८

मङ्गिनाथः । वभाषेति । वभाषेति पूर्वशेषः । महारथः प्रहस्ती-
ऽशङ्कितः सन् योद्धुमुत्सेहे उत्साहवानासीत् । ‘खेयान् प्रयत्न
उत्साहः’ स च वीररसस्य स्थायी । ते तत्सम्पन्ना जाता इत्यर्थः ।
अस्य प्रहस्तास्य योद्धारः सहायभूता योधा नियेमिरे नियमिताः

यमेः कर्मणि लिट् । उभयत्रापि “अत एकहल्—” इत्येत्वम् ।
अश्वकुञ्जरम् । सेनाङ्गत्वाद्वन्द्वैकवद्भावः । चक्षुषे एतावदिति कृतं
जातम् । कर्त्तरि लिट् ॥ ८९

भरतः । प्रहसामित्यादि । रावणः अदुतविक्रमं प्रहसं धीर्जुं प्रार्थितवान्, अक्षुत्सु-
याचने । अमी प्रहस इति चक्राणेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । किं चक्राणेत्याह,—
राजिन्द्र ! किं विचारेण यतो वयं युद्धप्रतीजना एव ॥ ८८

भरतः । चक्राणेत्यादि । पूर्वोक्तं चक्राण उक्तवान् । कथं च शब्दे । उक्त्वा महा-
रथोऽसौ निःशब्दः सन् योऽनुसृतसङ्गते स्म । अस्य प्रहसस्य अनुजीविनी योद्धागे रावणेन-
निश्चिरे नियमिताः, प्रहसनेन सह एतावद्विर्धोऽव्यमिति, यमौ ङ विरती, निपूर्वो नियम-
माह, कर्मणि रूपम् । अश्वकुञ्जरं चक्षुषे सञ्जीकृतम् । कृष्णं च कल्पने, कृपः कृपा-
ङ्गभादौ । अत्राश्व कुञ्जरादिति समाहारशब्दः, सेनाङ्गत्वात् समाहार इति परः । महान्
रथो यस्य स तथा, महारथशब्दः पालिभाषिणीऽप्यस्ति । तथा च,—“रथेनेकेन वी वीरः
शक्ति शत्रुकुलं महत् । महारथः स विभेयः संवामिषु परायणः ॥” इति ॥ ८९

अशूबाह । यूक्तं करिःशत्रुं कञ् अङ्कृतं अत्राव अहस्तके वलिण ।
एव वलिण, महाराज ! युद्धेन कञ्चहेतु आशान्तिगते शान्तिशब्देन, तवे आश
विधावे अशोचन किं ? । ८८

अशूबाह । एव महाराज (अहस्त) निःशब्दं चिह्नयुक्तं करिःशत्रुं उन्मही
इहेन, अहस्तत्र महाराज योऽङ्कवर्गके ताशत्रु महिः युक्तं करि इहेन एव अश
इतो मङ्गहीत इहेन । ८९

युयुजुः स्यन्दनानश्वैरीजुर्देवान् पुरोहिताः ।

आनशुर्ब्राह्मणान् सम्यगाशिषश्चाशशा [शं]सिरे ॥९०

अन्वयः । स्यन्दनान् अश्वैः (सह) युयुजुः, पुरोहिताः देवान् ईजुः, ब्राह्मणान् सम्यक्
आनशुः (ते) आशिषः च आशशासिरे ॥९०

मङ्गिनाथः । युयुजुरिति । स्यन्दनान् रथानश्वैः सह युयुजु-
र्युञ्जन्ति स्म सारथय इति शेषः । पुरोहिता देवान् ईजुः पूजया-
मासुः । यज देवपूजादौ । लिट् । यजादौनां किति सम्प्रसारणम् ।
ब्राह्मणान् सम्यगानशुर्वर्चयामासुः । अर्चर्भावादिर्काङ्क्षित् । “अत-
आदेः” । “तस्मान्नुड्ङिहलः” इति नुट् । ते ब्राह्मणा आशिषो
मनोरथान् आशशासिरे सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इत्याशशं-
सिरेऽत्यर्थः । ‘आशः शासु इच्छायाम्’ इति तङ् ॥ ९०

भरतः । युयुत्सरित्यादि । अथैः स्यन्दनान् रथान् युयुः सहस्रयन्ति अ, मन्थन इत्यर्थात् । युजिषोञ् च युतो युज कि संशमे इत्यस्य भ्वादिपञ्चे वा रूपम् । ८ पुरोहितो देवान् यजन्ति अ । यजेजौ देवाद्यादानसङ्गतिः कर्तुः फलवत्त्वाभावात् प्रं । व्यथ-यञ्चैति खेजिः, यद्द स्वपाद्योरिति मूलस्य जिः । ब्राह्मणार्थं पूजयन्ति अ । स्थानादादीति अर्थः खेरान् । ते ब्राह्मणा अस्मिताः सन्तः आशयश्च आशयंसिरे इच्छन्ति अ । आङ्ः मनुषु इच्छायाम् । आशयसिरे इति पाठे—आङ्ः आस इच्छायामपि ॥ १०

अनुवाक । नारद्विरा उक्ते अत्र योजनं कदिल, पुरोहितेभिरा देवारा-थनाय शत्रुह हहेनेन ब्राह्मणगणेर उपयुक्तं अर्चना करा हहेन एव उाहारा न्नाहारः आशीर्वाद प्रार्थना करिनेन । २०

जहिरे मूर्ध्नि सिद्धार्था गावश्चालेभिरे भटैः ।

प्रचुच्छावुर्महास्त्राणि जिज्ञासांश्चक्रिरे हयान् ॥ ११

अन्वयः । भटैः मूर्ध्नि सिद्धार्थं जहिरे, यावः च चालेभिरे, महास्त्राणि प्रचुच्छावः, हयान् जिज्ञासांश्चक्रिरे ॥ ११

मार्त्तनाथः । जहिर इति । भटैर्योधैर्मूर्ध्नि सिद्धार्थाः श्वेत-सर्षपा जहिरे जडाः । वहेः कर्मणि लिट् । यजादित्वात् सम्प्र-सारणम् । गावश्चालेभिरे स्पृष्टाः । लभेः कर्मणि लिट् । “अत एकहल—” इत्येत्वम् । महास्त्राणि प्रचुच्छावुः उत्तेजयामासुः । श्चु तेजने । हयान् जिज्ञासांश्चक्रिरे ज्ञातुमोषुः । शक्तिविषयि परोक्षाश्चक्रिरे इत्यर्थः । जानातेः सन्नन्तात् कर्त्तरि लिट्याम्प्र-त्ययः । “ज्ञान्युश्चृष्ट्यां सनः” इति लिट्यनुप्रयोगेऽपि तड् ॥ ११

भरतः । जहिर इत्यादि । भटैः योधैः मूर्ध्नि सिद्धार्थाः श्वेतसर्षपा जहिरे हता नङ्गलायम् । वहेजौ प्रापण, “व्यथ-यद्द” इति खेजिः, “यद्द-स्वपाद्यीः” इति प्रकृतेर्निजः । गावश्च चालेभिरे स्पृष्टाः, लभ ड्रौड् ष प्राप्ती अङ्पूर्वः स्यन्नेऽपि कर्त्तव्येण रूपम् । महा-स्त्राणि प्रचुच्छावुः तेजितवनः । भटा इति विभक्ति-अव्ययिना नुषज्यते, क्णुल तेजने । हयान् ज्ञानुमिच्छाचक्रुः, किमेते युद्धकुशला न वेति । ज्ञा अवधीधनं । “शु ह्य-ननुशा” इति मम् ॥ ११

अनुवाक । बोद्धवर्ग मङ्गल-कामनाय मङ्गले श्वेतसरिवा धारण एव गौ-मर्ग कारुण, महास्त्र शक्ति एव कोन् कोन् अथ युद्धेर उपयुक्त अहारा पत्रोका करिठे नाशिन । २१

ललुः खड्गान् ममार्जुश्च ममृजुश्च परश्वधान् ।
अलंचक्रे समालेभि ववसे बुभुजे पपे ॥ ६२

अन्वयः । खड्गान् ललुः ममार्जुं च, परश्वधान् ममृजुः च, अलंचक्रे समालेभि ववसेः बुभुजे पपे ॥ ६२

मङ्गिनाथः । ललुरिति । खड्गान् ललुः 'आदधिरे । ला
आदानि । ममार्जुश्च शोधयामासुः । तथा परश्वधान् परशूँश्च
ममृजुः शोधितवन्तः । उभयत्र मृजुष् शुषौ । लिट् । भेदार्थः
“मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिर्वक्तव्या” इति वृद्धिविकल्पाद्-
द्वैरूप्यम् । तथा तैरलञ्चक्रेऽलङ्कृतम् । समालेभि समालम्भम् ।
समालम्भोऽनुलेपनम् । ववसे वमितम् । वस आच्छादनं ।
बुभुजे भुक्तम् । पपे यीतम् । पा पाने । सर्वत्राविप्रक्षितकर्म-
त्वाद् भावे लिट् ॥ ६२

भरतः । ललुरित्यादि । भटाः खड्गान् गृहीतवन्तः, ललु यष्टे । ममार्जुः खड्गान्-
यद्गान् चक्रे ; तथा परश्वधान् परशून् ममृजुः शोधितवन्तः । मृजु ल यष्टौ “मृजो-
ऽकङ्किति प्रिया” इति कः इयम् । अलञ्चक्रे शोद्धभिरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । समालम्भे
अनुलेपनं कृतं, ववसे आच्छादनं कृतं, वसल स्तृती । बुभुजे भुक्तं, भुज धी वाणे भव ।
पपे यीतं, पा पाने, सर्वत्र भावे ङी ॥ ६२

अशूवादि । घोकावा शङ्गा लङ्गेन ७ बाङ्गित् कर्त्रेण, कूठोरङ्गलिङ्
बाङ्गित् कर्त्रेण, अलञ्कारे शङ्गेण, छन्दनादि लेपने, नञ्परिधाने, ङोञ्जेन ७-
पाने कर्त्रेण । २२

जहसे च क्षणं यानैर्निजग्मे योद्धृभिस्ततः ।

विप्रांन् प्रहस्त आनञ्च जहाव च विभावसुम् ॥ ६३

अन्वयः । ततः योद्धृभिः क्षणं जहसे च, यानैर्निजग्मे ; प्रहस्तः विप्रांन् आनञ्चं,
विभावसुं जुहाव च ॥ ६३

मङ्गिनाथः । जहस इति । ततो योद्धृभिः क्षणं जहसे हसितं
विनोदितमित्यर्थः । ततः यानैर्वाहनैः करणैर्निजग्मे निर्गतम् ॥
उभयत्र भावे लिट् । “गमहन्—” इत्यादिना गमिरुपधात्तोपः ॥
अथ प्रहस्तो । विप्रानानञ्चं पूजयामास । गतमेतत् । विभावसु-
ञ्चिं जुहाव च जयार्थमित्यर्थः ॥ ६३

भरतः । जहमी इत्यादि । योद्धुभिः कथं जहमे हसितं, यानेः रथादिभिः निज्जम्
 तीर्णं निर्गतम् । ततोऽनन्तरं प्रहस्यो विप्रान् आमर्चं पूजितवान् । विभावसुम् अपि
 मुहाव प्रीणितवान् । ' कृ लि छीमेऽने च' इत्यानेकार्थत्वात् प्रीणनेऽपि ॥ ८३

अभूनात् । उपरं योद्धुं गण किङ्करणं हाञ्च कोतुक करिष्या रथादिराहणे
 निर्गत इहेन, परं अहञ्च वाक्केण अर्चना करिष्ये ७ आधत्ते आहृति ङित् ॥ २७

संवर्गयाचकाराप्तान् चन्दनेन लिलेप च ।

चचाम मधु माद्वीकं त्वक्त्वं चाचकचे वरम् ॥ ८४

अनेयः । आप्तान् संवर्गयाचकार, चन्दनेन लिलेप च, माद्वीकं मधु चचाम, वरं
 चकचे चाचकचे ॥ ८४

मल्लिनाथः । समिति । आप्तान् हितान् संवर्गयाचकार मस्यग-
 वर्गी चकार, "तत्करोति—" इति श्यन्प्रसिद्धिः । चन्दनेन लिलेप ।
 मृद्दीकाया विकारो माद्वीकं मधु द्राक्षासद्यं चचाम पपाकत्यथः ॥
 वसु अदने । वरं श्रेष्ठं त्वक्त्वं द्वायत इति त्वक्त्वं कवचं च ।
 "आतोऽनुपसर्गे काः" । आचकचे आवकम् । कच बन्धने । कर्त्तृक
 खिति तङ् ॥ ८४

भरतः । संवर्गयामित्यादि । प्रहस्य आप्तान् जनान् संवर्गयाचकार सम्भावितवान्
 जनातोयसमुदायो वरं, दक्षिणहस्तादिदानेन प्रपद्यपूर्वकं संवर्गितवान् मृद्दीकतवानित्यर्थो
 ॥ । संवर्गं करोति इति ङित् । चन्दनेन लिलेप लेपनं कृतवान् । जित्-पौशपञ्
 ङि । मधु माद्वीकं मद्यं चचाम, वरं श्रेष्ठं त्वक्त्वं कवचम् आचकचे वज्रपान् । कच
 स्थलिवीः ॥ ८४

अभूनात् । अहञ्च आधीकं वर्गके अर्पणद्वारे करिष्या चन्दनेन अहृत्लेपनं,
 द्राक्षासद्यं पान एव श्रेष्ठं कवचं वक्रन करिष्ये ॥ २७

उष्णीषं व्यामुभोचाथ [मुमुचे चारु]

रथं च जुजुषे शुभम् ।

आललम्बे महास्राणि

गन्तुं प्रवहते ततः ॥ ८५

अथ उष्णीषं व्यामुभोच, शुभं रथं च जुजुषे, महास्राणि आललम्बे, ततः

मङ्गिनाथः । उष्णीषमिति । अशोष्णीषं शिरस्त्राणं व्यामुभोच
आमुक्तवान् । शुभं रथं च जुजुषे निषेवे आरुरीहेत्यर्थः । जुषी
प्रीतिसेवनयोः । महास्त्राख्यालक्ष्म्ये दधारेत्यर्थः । ततो गन्तुं
प्रवृत्ते प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ८५

भरतः । उष्णीषमित्यादि । चारु उष्णीषं शिरस्त्राणं मुकुटं वा मुमुचे परिदधे
मुचल्ल शपञ्जी भोजी, परिधानेऽपि दृश्यते । “उष्णीषश्च शिरीषे किरीटे लक्षणात्तर”
इति विश्वः । शुभं-शोभमानं रथं जुजुषे सेवितवान् आरुट इत्यर्थः । शङ्गीनि जुष मुदि
वेवे । महास्त्राणि आलक्ष्म्ये जयाह । चक्रि ड अवसं-सने च । ततोऽनन्तर गन्तुं
प्रवृत्तः । इत् इवल्लु वचने ॥ ८५

अशूबाद । तदनन्तर मुकुटे परिण, सुशोभित रणे आरुरीहेण एवम्
महास्त्राणि ग्रहण करिण, तन्परे गमने-शङ्क इहेण । २६

आजघ्नसूर्यजातानि तुष्टुवृश्चानुजीविनः ।

रजः प्रवृत्ते धीघोरं घोषश्च व्यानशे दिशः ॥ ८६

अन्वयः । तूर्यजातानि आजघ्नः, अनुजीविनः च तुष्टुवुः, घोरं रजः प्रवृत्ते, घोषः
च दिशः व्यानशे ॥ ८६

मङ्गिनाथः । आजघ्नरिति । तूर्यजातानि पटहाडिवाद्यजातानि
आजघ्नस्ताडयामासुः । अनुजीविनः सेवका बन्धादयस्तुष्टुवुरस्तु-
वंश । घोरं भीमं रजो धूलिः प्रवृत्ते प्रवृत्तम् । घोषो दिशा
व्यानशे व्याप च । “अश्रोतेषु” इति नृडामम् ॥ ८६

भरतः । आजघ्नरित्यादि । तूर्यममूहान् आजघ्नः वाद्यकाराकाडितवन्तः, “पात्माङ्ग-
टादित्यस्त्राविषयः आत्माङ्गकर्मकत्वाभावान् यनगमित्युल्लोपः । अनुजीविनो जयजयति
स्तुवन्ति स्म । स्तु लस्तुती किनादिति घले टुभिरितिः टः । घोर भीषणं रजो वचने
स्म । प्रवृत्त इति क्वचित् पाठः । घोषः कीलाङ्गव्य दिशो व्यापवान् । अशङ्क व्यापि-
सङ्ख्योः स्थानादादीति-स्तेरान् ॥ ८६

अशूबाद । वाद्यकरेण वाद्ययज्ञ संकाहेन, रनीगण खवपाठ करिण,
उन्नत ध्वनि उचित इहेण एवम् ऐश्वर्य कनरवे दिक्वाण इहेण । २७

तं यान्तं दुद्रुवुदद्रमुगृध्राः क्रव्यादाश्च सिषेविरे ।

आववुर्वायवो घोराः खादुल्काश्च प्रचक्षुरः ॥ ८७

अन्वयः । तं यान्तं गृध्राः दुद्रुवः, क्रव्यादाः च सिषिविरे, घोराः वायवः आववुः, खात्वा उक्ताः च प्रचक्षरः ॥ ६७

मल्लिनाथः । अथ सार्धत्रयेणास्य दुर्निमित्तान्याह—तमित्यादि । यान्तं महारणाय गच्छन्तं प्रहस्तं गृध्रा दुद्रुवुरभिद्रुताः । क्रव्यमदन्तीति क्रव्यादाः शृगालादयः । अदेः “क्रव्ये च” इति विच्प्रत्ययः । ते च सिषिविरे । घोरा भौमा वायव आववुः समन्ताद्वाप्ति स्म । खात्वाकाशादुक्ताश्च प्रचक्षरुः प्रपेतुरित्यर्थः । क्षरसञ्चलने ॥ ६७

भरतः । सं यान्तमित्यादि । गृध्रा अपभ्रसूचकाः पक्षिणः तं यान्तं गच्छन्तं प्रहस्तं दद्रुमः गतवन्तः । दुद्रुवरिति पाठे—दु सु गतौ । क्रव्यादः शृगालाः मवितवन्तः सितङ् सेवने, खेरिकारस्य ऋष्व इकारः । घोराः प्रतिकूला वायवः सर्वतो वाप्ति स्म । वा लगनहिंसयोः । तदा तस्मिन् काले उक्ताः प्रचक्षरुः आकाशात् पतन्ति स्म क्षरसञ्चलने ॥ ६७

अनूवादि । अश्लेषर वाञ्छाकारेण भकूनिगण पञ्चाङ्ग धावित इहेन, माङ्गामौ गुंणादीनि सञ्ज चालन, अचञ् वाष् वहित एवम् आकाश इहेते उन्कापात् इहेते नाङ्गल । २१

सस्यन्दे शोणितं व्योम

रणाङ्गानि प्रजज्वलुः ।

रथाः प्रचखलुः साश्वानेहाञ्चक्रे-

[न ररंहा] अश्वकुञ्जरम् ॥ ६८

अन्वयः । व्योम शोणितं सस्यन्दे, रणाङ्गानि प्रजज्वलुः साश्वाने रथाः प्रचखलुः, अश्वकुञ्जरं न ररंहाञ्चक्रे ॥ ६८

मल्लिनाथः । सस्यन्द इति । व्योम आकाशं शोणितं सस्यन्दे प्रसुप्ताव ववर्षेत्यर्थः । स्यन्दू प्रसवणे । रणाङ्गान्यायुधानि प्रजज्वलुः प्रज्वलितानि । साश्वाने रथाः प्रचखलुः प्रखलिताः । अश्वकुञ्जरं नेहाञ्चक्रे न चेतते स्म । ईह चेत्यायाम्, “इजादेख गुरुमतोऽनृच्छः” इत्याम्प्रत्ययः ॥ ६८

भरतः । सस्यन्द इत्यादि । व्योम आकाशं कर्तुं शोणितं खवति स्म । स्यन्दू ज् कुतो । रणाङ्गानि रणादीनि ज्वलन्ति स्म, ज्वल ज न, खलत्वयोः । अश्वः अश्व रथाः

स्वल्पानि च । स्वल्पानि च ये चले । पञ्चकुञ्जरं कर्णः, न रण्डं न जगाम । रङ्घि गव्याम् ।
नेहासक्तो इति पाठे—तु चेष्टते खेत्यर्थः ॥ ८८

अशूराय । नलोमणुन रुक्मं वर्षणं कर्दिल, अशूराणि अजिन, अशूरा इति
मरुतं पङ्क्तिं भागिन, इति अथैव गतिराश इहेन । २८

प्रतोदा जगलुर्वाममानर्जुः । यज्ञिया मृगाः ।

ददाल भूः पुपुरे द्यौः कपीनामपि निःस्वनैः ॥ ८९

अन्वयः । प्रतोदाः जगलुः, यज्ञियाः मृगाः वामं वामानर्जुः, भूः ददाल, कपीनाम्
निःस्वनैः द्यौः अपि पुपुरे ॥ ८९

मञ्जिनाथः । प्रेति । प्रतोदाः प्राजनदण्डा जगलुः सारथि-
हस्तेभ्यो गलिताः । यज्ञिया यज्ञार्हा मृगाः कृष्णसाराः । “यज्ञ-
र्थिग्भ्रां घखञो” इति घप्रत्ययः । वाममप्रदक्षिणमानर्जुर्जग्मुः ।
अर्जं गतौ । लिट् । “अत आदेः” । “तस्मात् ङ् द्विहलः” । भुर्देदाल
दलिता । कपीनां निःस्वनैः सिंहनादैर्द्यौरपि पुपुरे पूरिता । पूरौ
आप्यायने । कर्मणि लिट् । स्तोत्राह्वयवत् परोक्ताह्वयविरपि
स्वस्व दुर्निमित्तमिति भावः ॥ ८९

भरतः । प्रतोदा इत्यादि । सारथिहस्तात् प्रतोदाः नाडनदण्डाः गलिताः । गल
भवे । अनिकायत्वात् पतनेऽपि । यज्ञार्हा मृगा कृष्णसारादयो वामं भागं गताः । अशु-
स्त्रियोक्तौ गतौ । वामानुरिति पाठे अनर्जु ध्वजि व्यक्तिसम्बन्धे । भूमिः ददाल विदीर्णा ।
दल मि मेदं । जिह्वामिति पाठे हल म चानि । कपीनां निःस्वनैः द्यौः आकाशं पुपुरं
पूषां । तथा अशूरां दृष्ट्वा कपीनां हर्षनिःस्वनी जात इति भावः । परी ङ् पूर्त्वा ॥ ८९

अशूराय । सारथिर रुक्मं ठहैत चावुक पङ्क्तिं गेल, यज्ञमृगेशा
वामभागे चरिते भागिन, पू.पदी विदीर्ण इहेन एवः कपिर कोलाहले
गगनपूर्ण इहेन । २९

मिमिह रक्तं हस्यश्वं राक्षसाश्च निटि[ति]ष्ठिवुः ।

ततः शुशुभतुः सेने निर्दयं च प्रजङ्गतुः ॥ १००

अन्वयः । हस्यश्वं रक्तं मिमिह, राक्षसाः च निटिष्ठिवुः, ततः सेने शुशुभतुः, निर्दयं च
प्रजङ्गतुः ॥ १००

मञ्जिनाथः । मिमिहेति । हस्यश्वं रक्तं मिमिह मूर्खयामास ।

मिह सेचने । राक्षसाश्च रक्तं निटिष्ठिवुर्णिष्ठुगतवन्तः । शिवु निर-
सने । “शर्पूर्वाः खयः” इत्यभ्यासे टकारः शेषः । ततो दुर्नीमस्तान-
न्तरं सेने कपिराक्षससेने शशुभतुः रेजतुः । निर्दयं यथा तथा
प्रजञ्चतुर्युघाते ॥ १००

भरतः । मिमेहेत्यादि । ह्यस्य कर्तुं, रक्तं मिमेह मूचितवत्, मिहो सिचि ।
राक्षसाश्च रक्तं निष्ठीवन्ति अ, शिवु निरसने, शिवजाद्यौरिति पाञ्चिकः खेत्कारः । तत
ईदृशानङ्गलनिमित्तानन्तरं हे सेने शशुभतुः, शभ शन्म दीपनाङ्गसयोर्विषय रूपम् । शम्-
खङ् दीप्तौ, क्वचिदात्मनेऽपि परस्मैपदित्वमिति केचित् । निर्दयश्च प्रहार चकतः । ह्य
हत्वाम् ॥ १००

अनूयां । ह्यो ष घोटिकेण वरुणप्रयाव करिशाहिन, शाङ्गमपेव
युध हरेते वरुण निर्गत हरेशाहिन, भाहार अत्र उद्वग्नपक्षीय सेना हरेऽहरे
निर्दय हरेशा अशारे अयुक्त हरेण । १००

दिद्विषुर्दुवुवुश्चक्षुश्चक्षुः सुषुपुर्हताः ।

चखादिरे चखादुश्च विलेपुश्च रणे भटाः ॥ १०१

अव्ययः । रणे भटाः दिद्विषुः दुवुवुः चक्षुः चक्षुः, हताः सुषुपुः चखादिरे चखादुः
विलेपुः च ॥ १०१

मङ्गिनाथः । दिद्विषुरिति । रणे भटा दिद्विषुर्द्वेषं चक्षुः ।
दुवुवुरभिजग्मुः । दुश्चभिगमने । चक्षुश्चिच्छिदुः । ह्यो ह्येदने ।
लिट् । “आदेचः—” इत्यात्वे द्विर्भावादिकार्ये “आतो लोपः” ।
चक्षुः क्लान्ताः । हताः सुषुपुर्द्वेषं सुप्ताः । जि च्वप् शये । लिटि
क्वेषि क्विच्चात्प्रसारणे द्विर्भावादिकार्येम् । चखादिरे परैः
खादिताः । कर्मणि लिट् । चखादुः परानखादंश्च । विलेपुः
परिदेदिरे च । “अत एकहल्—” इत्येत्वम् ॥ १०१

भरतः । दिद्विषुरित्यादि । भटा रणे द्वेषं चक्षुः द्विबीज वेरे । दुवुवुः अभिमुखं
जग्मुः । ए ल अभिसर्पणे । चक्षुः क्षिन्नवन्तः । ह्यो लूनौ च, हताः सन्तश्चक्षुः भोह
गताः । जिह्वस्य क्लमुभिर्भ्रान्तौ । सुषुपुः भूसौ पतिताः । स्वपौ जि शये । अनेन पतनं
भवत्यते । “व्यय-यह” इति खेर्जिः, “यह-स्वपाद्योः” इति प्रकृतेर्जिः । चखादिरे अन्यः
खादिताः चिखिदिरे इति पाठे दैव्यं गताः । खिदङ् धी देव्ये । चखादुश्च अन्यान्
खादितवन्तः । खादङ् भक्षणे । विलेपुः विलापं चक्षुः, च लप भाषे, विपूर्वः
परिदेवने ॥ १०१

अश्रुवान् । वृद्धश्लेष्मैः सैनिकगण पदस्पर्शं श्लेषं करिते नागिन एवम्
पदस्पर्शेण अश्रुमुखे अश्रुस्रव हृतेते नागिन, काटाकाटि कविश्रा क्राञ्चु ७
निशुत हृष्टा द्रुतगैः शयन करिण, विपक्व कर्तुक उक्थित एवम् विपक्वके
उक्थन ७ विनाप करिते नागिन । १०१

प्रहस्तस्य पुरोऽमात्यान् जिहिंसुर्दधृषुस्तथा ।

वानराः कर्म सेनानी रक्षसां चक्षमे न तत् ॥ १०२

अन्वयः । वानराः प्रहस्तस्य पुरः अमात्यान् जिहिंसुः, तथा दधृषुः, रक्षसां सेनानीः
तत् कर्म न चक्षमे ॥ १०२

मङ्गिनाथः । प्रहस्तस्येति । वानराः प्रहस्तस्य पुरोऽप्येऽमा-
त्यान् जिहिंसुर्जघ्नुः । जिहिंसुर्जघ्नुः "भिरुम" । तथा दधृषुः प्रजगत्क्षिरे ।
धृषेरपितो लिटः किञ्चान्न गुणः । रक्षसां सेनां नयतीति सेनानीः
सेनापतिः प्रहस्तः । नयतेः संपदादिना क्तिप् । तत्कर्म वानरपीरुषं
न सेहे ॥ १०२

भरतः । प्रहस्तस्येत्यादि । वानराः प्रहस्तस्य पुरोऽप्यतोऽमात्यान् जिहिंसुः अ । जिह
धि कि जिहे । अमा सहाय्ये "त्यताद्यचिरः" इत्यादिना त्य । तथा दधृषुः, जि धृषा न
प्रागल्भ्यं तत् वानरैः कृतं कर्म रक्षसां सेनानीः प्रहस्ती न चक्षते अ । अमू उ जि
मयं ॥ १०२

अश्रुवान् । वानरसैनिकगण अश्रुमुखे श्लेषं राक्षस अमातागणके
माहिते एवम् गत्स करिते नागिन । राक्षससैन्यापति अश्रुतांश गत्स
करिते पात्रिण ना । १०२

ऊर्णुनाव स शस्त्रीघैर्वानराणामनीकिनीम् ।

शशास च बहून् योधान् जीवितेन विवेच च ॥ १०३

अन्वयः । सः वानराणाम् अनीकिनीं शस्त्रीघैः ऊर्णुनाव, बहून् योधान् शशास च,
जीवितेन च विवेच ॥ १०३

मङ्गिनाथः । ऊर्णुनावेति । स प्रहस्तो वानराणामनीकिनीं
सेनां शस्त्रीघैः शरजालैरूर्णुनावाच्छादयामास । ऊर्णुञ् आच्छादने ।
लिट् । "अजादेर्द्वितीयस्य" इति "न द्वाः संयोगादयः" इति नुश-
ब्दस्य द्विर्भावः । अस्मि त्वद्वावादेशे युवद्भावात् "इजादेश्च—"

ଦୁର୍ଦ୍ଦାମ୍ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ନ ଭବତି । 'ବାସ୍ୟ ଜର୍ଣ୍ଣୋର୍ଣ୍ଣୁବନ୍ନାବୋ ଦ୍ୟୁତ୍ୟସିଦ୍ଧିଃ ପ୍ରୟୋ-
ଜନମ୍ । ଆମସ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧାର୍ଥମ୍' इति वचनात् । बहून् योधान्
शशास प्रजहार च । शसु हिंसायाम् । जीवितेन विवेच पृथक्चकार
च, प्राणैर्वियोजयामासेत्यर्थः । विचिर पृथग्भवे ॥ १०३

भरतः । जर्णुनाविव्यादि । स प्रहृष्टो वानराणाम् अनौकिकीं सेनां शस्त्रसमूहैः
जर्णुनाव आच्छादितवान् । जर्णुं लङ् आच्छादने, “विनादि” इत्यादौ जर्णुवर्जनात् ।
नाजनादेरादिर्हिः स्यादौ भवद्रोय इति वचनात् नान्व इत्यम् । बहून् योधान् शशास
जघान्, च शसु बधे । जीवितेन च विवेच इत्यक् कृतवान् । विचिर्त्वि घौञ
इत्यङ् ॥ १०३

अभूवादि । अहंश्च अज्जज्ञाने वानरमेना आच्छादित करिण एव० अनेक
बोद्धाके अशर ७ आणविवृक् करिण । १००

आससञ्ज भयं तेषां दिद्युते च यथा रविः ।

नाययास द्विषद्देहेर्जगू[जगा]हे च दिशो दृश ॥ १०४

अन्वयः । तेषां भयम् आससञ्ज, रविः यथा दिद्युते तथा (दिद्युते), द्विषद्देहैः दिशः
च जुगूहे, नाययास ॥ १०४

मज्जिनायः । आससञ्जेति । प्रहृष्टेषां कपीनां भयमाससञ्ज
आसञ्जितवान् । रविर्यथा रविरिव दिद्युते दिदीपे । द्विषद्देहै-
र्वानरशरीरैर्दृश दिशो जुगूहे संववार । गुह्य संवरणे । नाययास
आयासं न गत इत्यर्थः । यसु प्रयत्ने ॥ १०४

भरतः । आससञ्जेत्यादि । प्रहृष्टलोषां वानराणां भयम् आससञ्ज आरीपितवान् ।
मज्जिनायि जि सञ्जे, अन्तर्भूतकार्योऽयं बोध्यः, सन्जीरकर्मकत्वात् । किं वा भयं कर्तुं आस-
सञ्ज आसक्तवत् । प्रहृष्टो रविरिव शीतते अ । द्युत् लङ् अपि, अपिशब्दात् द्युत्यां “द्युत्-
रायोः खेर्जिः” इति जिः । युध्यमानोऽपि नाययास नायासं प्राप । इर्यस्य यतने, आङ्
पूर्वः ग्रमे । द्विषां देहैः कपिशरीरैः करणभूतैः दृश दिशो जगाहे विष्टववान्, ङ गाङ्
वेत्तीडने ॥ १०४

अभूवादि । से ताहातेद्व मने भरेर मकार घटोडेल एवः सूर्याव०
डिक्कीपित इहेन । मकर मृत कलेवरे मन्दिक आछर करिण ताहाते
डाहार कटे हरेन ना । १०४

केचित् संशुक्रुटुर्भीता लेजिरेऽन्ये पराजिताः ।

संशामाद्भ्रशुः केचिद्ययाचुश्चापरेऽभयम् ॥ १०५

अन्वयः । केचित् भीताः (सन्तः) संशुक्रुटुः, अन्ये पराजिताः (एतन्) लेजिरे, केचित् संशामात् भयम्, अपरे अभयं ययाचुः ॥ १०५

मङ्गिनाथः । केचिदिति । केचिद्दानरा भीताः सन्तः संशुक्रुटुः संशुक्रुटुरित्यर्थः । क्रुट कौटिल्ये । अन्ये पराजिता लेजिरे ललजिरे । लज व्रीडायाम् । अनुदात्तेच्चात्तड् । “अत एकहल्—” इत्येत्वम् । केचित् संशामात् समराद्बभ्रशुर्भ्रष्टाः । अपरेऽभयं ययाचुः । याचिर्भयपदौ ॥ १०५

भरतः । केचिदित्यादि । केचन भीताः सन्तः संशुक्रुटुः कौटिल्यं प्रायुः, क्रुटिलयुक्ता-ययन्तात् । क्रुट शि कौटिल्ये । अन्ये पराजिताः लेजिरे प्रहसेन भस्मिताः, लज भस्मने, कर्षाच्च रूपम् । केचित् संशामात् भयम्, पलायिताः । लु वन्य ऊंश्च्यु च, चकारान् चङ्घःपाते । अपरे चाभयं दीक्षीति याचितवन्तः । दुडु याचृञ् याचने ॥ १०५

अशूर्वादि । कान कान वानर उभे कूटिगता अगमन करिग, अपर ककृकृणि पत्राजित हरेत्रा मञ्जित हरेल । कश् कश् युक्त्वा न हरेते पत्राग्न करिग, अपर ककृकृणि अत्रत्रिका टाहिन । १०६

एवं विजिग्ये तां सेनां प्रहस्तोऽतिददर्पं च ।

शशाम न च संक्रुद्धो निजुगोप निशाचरान् ॥ १०६

अन्वयः । प्रहस्तः एवं तां सेनां विजिग्ये, अतिददर्पं च, संक्रुद्धः न शशाम च, निशा-चरान् निजुगोप ॥ १०६

मङ्गिनाथः । एवमिति । प्रहस्त एवं तां सेनां कपिबलं विजिग्ये जितवान् । श्लिटि “विपराभ्यां जेः” इति तड् । “सन्-सिटीर्जेः” इति कुत्वम् । “परनेकाचः—” इति यथादेशः । अति-ददर्पं च अत्यन्तं विजयदृष्टसाभूत् । संक्रुद्धो न शशाम च न क्रोधा-द्विरराम चेत्स्वर्थः । निशाचरान् निजुगोप नितरां ररच्च । गुपु ररचि । आर्धधातुके विकल्पादायादेशाभावः ॥ १०६

भरतः । एवमित्यादि । उक्तप्रकारेण प्रहस्तः तां कपिसेनां विजितवान् । शि जडे । “वि-प राजि” इति नं, “जेर्जिः सन्टीः” । अन्यर्धं दतोऽपि जातः, इत्यञ्

हृत्पर्वयोः, हृत् किं सन्दीपन इत्यस्य वा अरभावपथे रूपम् । संशुद्धः सन् न शान्तीं
बभूव, अमुं दर्शये । निशाचरान् निर्जुगीप । युष् रथे । “वाऽरि” इति पथे आयत्ता-
भावः । निर्जुगीप इति क्वचित् पाठ ॥ १०६

अभूवात् । अशुभ एवैक्येन मेहे वानरसेनां कृष्ण करिणा अत्रात्तु वर्णित
इहेन, किञ्चतेहे ताशर क्रोशेर उपशम इहेन ना । तथन अपर राक्षस-
शुनिके विनेयक्ये रक्षा करिते नाशिल । १०७

चुकुधे तत्र नीलिन तरुश्रीश्चिचिपे महान् ।

प्रहस्तोऽभिहतस्तेन बाणान् विससृजे बहून् ॥ १०७

अन्वयः । तत्र नीलिन चुक्रुधे, महान् तत्रः च उचिचिपे, तेन अभिहतः प्रहस्तः बहून्
बाणान् विससृजे ॥ १०७

मल्लिनाथः । चुक्रुध इति । तत्र कपिसेनायां नीलिन कपिना
चुकुधे क्रुद्धम् । भावे लिट् । महान् तरुश्रीपरि उचिचिपे च तस्योपरि उ-
त्थितस्य । कर्मणि लिट् । प्रहस्तो वृक्षेणाभिहत सन् बहून् बाणान्
विससृजे नलस्योपरि मुमुचे । सृजेर्दवादिकास्त्रिटि तड् ॥ १०७

भरतः । चुक्रुध इत्यादि । तत्र प्रहस्तविषये नीलिन चुक्रुधे क्रोधः कृतः, क्रुध् सृजी
क्रीपं, भावे रूपम् । महान् तरुश्रीपरि उचिचिपे उत्थितः, चिप इ औ चिपि
इत्यंथि रूपम् । तेन नीलिन तरुश्री, वा अभिहतः प्रहस्तो बहून् बाणान् विससृजे व्यक्त-
मान् । सृजीङ् विसर्गे ॥ १०७

अभूवात् । उन्मेषा नीलवानर क्रुद्ध इहेना अशुभर उपर एकटा विशाल
उक्त निष्केप करिण । मेहे वृक्षे काशुत इहेना अशुभ अनेक वाण निष्केप
करिण । १०९

सेहे कपो रिपोरश्वान्तरुणाथ ततर्ह च । #

धरिचौ मुसली तेये प्रहस्तश्चिखिदे न च ॥ १०८

अन्वयः । कपिः सेहे, अथ रिपीः अश्वान् तरुणा ततर्ह च, (ततः) प्रहस्तः मुसली
(सन्) धरिचौ तेये, न च चिखिदे ॥ १०८

“सेहे कपो रश्वान्तरुणाथ रिपीस्ततर्ह चिखिना” इति पाठान्तरम् ।

मङ्गिनाथः । सेह इति । कपिर्नीलः । सेहे तान् बाणान् सोढ-
वान् । 'सहेभीमादिकात्कर्त्तरि लिट् । तड् । "अत एकहल्—"
इत्येतन्म । अथ रिपोरङ्गान् रथाङ्गान् तरुणा वृक्षेण ततर्दं हिंसित-
वान् । उद्वदिर हिंसानादरयोः । ततर्हेति पाठे द्वहि हिंसायाम् ।
ततः प्रहस्तो मुसलमस्यास्तीति मुसली मुसलायुध सन् धरित्रीं तेये
जगाम । पदातिरेव सन् युयुध इत्यर्थः । तय गतौ । "अत एक-
हल्—" इत्येतन्म । न चिखिदे च तथापि न खिदन्नेत्यर्थः । खिद
दैव्येः । तीदादिकाद्रीधाधिकाद्वा । लिटितड् ॥ १०८

भरतः । सेहे इत्यादि । कपिः नीलः सेहे सोढवान् । तदावृष्टिमिवर्षात् । रिपोः
प्रहस्तस्य रथम् अथाथ शाखिना ततर्दं । तर्दं हिंसे । ततः प्रहस्तो मुसलान्वितः सन्
धरित्रीं तेये गतः, तयड् गतिरचथीः, न च चिखिदे खेदं प्रायः । खिदङ्घ्रौ
दैव्ये ॥ १०८

अश्रुवाप । नील से वागवर्षण मय कत्रिशा मङ्गल अश्रुगणिके बुकावाते
भारिते नागिन, उथन अरुत्त मुगल नहेन भूतने अवतीर्ण इहेन । किञ्च से
कानकुरेण हिम इहेन न । १०८

सन्दुधुक्षे तयोः कोपः पस्फाये चास्त्रलाघवम् ।

नुनोद शाखिनं नील आवत्रे मुसली तरुम् ॥ १०९

अन्वयः । तयोः कोपः सन्दुधुक्षे, अस्त्रलाघवं पस्फाये च, (चय) नीलः शाखिनं
नुनोद, मुसली (प्रहस्तः) तरुम् आवत्रे ॥ १०९

मङ्गिनाथः । समिति । तयोः कपिराक्षसयोः कोपः सन्दुधुक्षे
संदिदीपि । धुक्ष संद्वेषने । अस्त्रलाघवमस्त्रपाटवं च पस्फायि ।
स्फायी शीप्यायी वृक्षौ । अथ नीलः शाखिनं वृक्षं नुनोदः चिक्षेपे-
त्यर्थः । शुद प्रेरणे । मुसली मुसलपाणिः प्रहस्तस्तरुमावत्रे वारया-
मास । वृक्ष् संवरणे ॥ १०९

भरतः । सन्दुधुक्षे इत्यादि । तयोः नीलप्रहस्तयोः कोपः सन्दुधुक्षे संप्रदीप्तः, चिच भ
चङ् सन्दीपने क मे जीवे । अस्त्रविषये लाघवं शीघ्रता वर्तते अ, स्फायीञ् संवृद्धौ ।
नीलः शाखिनं नुनोद, नुदञ् प्रेरणे । मुसली प्रहस्तस्य निवारितवान् । इ ल न इञ्
इती ॥ १०९

अश्रुवाद् । उडम गक्केर क्रोध एदीशु इहेन । अश्रुजानेन किप्र-
कारिठा वृक्षि पाहेन । नील आवार वृक निकेप करिन, एवः अश्रु मूल
शारा ताहा निवारण करिन । १०२

वियत्यानभ्रतुभूमौ मण्डलानि विचेरतुः ।

प्रदुद्रुवतुरन्योन्यं वीरौ शश्रमतुर्न च ॥ ११०

अन्वयः । वीरौ (नीलप्रहारी) वियति आनभ्रतुः, भूमौ मण्डलानि विचेरतुः,
अन्योन्यं प्रदुद्रुवतुः, न च शश्रमतुः ॥ ११०

मङ्गिनाथः । वियतीति । वीरौ तौ नीलप्रहारी वियत्याकाशे
आनभ्रतुजग्मतुचेरतुरित्यर्थः । अश्रु गतौ । द्विर्भावादिकाये “अत
आदेः” । “तस्मान्नाडुद् द्विहलः” । आनर्च्छतुरिति पाठे ऋच्छ गतौ
सिद् । “इजादेशु गुरुमतः—” इत्यामप्रत्ययो न भवति “अनृच्छ”
इति प्रतिषेधात् । “ऋच्छत्यृताम्” इति गुणः । “द्विवचनेऽचि”
इति स्थानिवद्भावाद्द्विवचनम् । “हलादिः शेषः” । “उरत्” ।
“अत आदेः” इत्यादिना । भूमौ मण्डलानि मण्डलाकारविधानि
विचेरतुः । “अत एकहल्—” इत्येत्वम् । अन्वोन्यं प्रदुद्रुवतु-
रभिद्रुतावित्यर्थः । द्रु गतौ । लित्यतुस् । “अचि शुधातुभ्रुवाम्—”
इत्युक्तादेशः । तथापि न शश्रमतुर्न आन्तौ च ॥ ११०

भरतः । वियतीत्यादि । तौ नीलप्रहारी वीरौ वियति आकाशे गतौ, अश्रु गत्या
“स्मान्नादादि” इति खेरान् । भूमौ मण्डलानि तिर्यग्भ्रमणानि विचेरतुः विहितवन्तौ ।
अन्वोन्यं प्रदुद्रुवतुः उपतापितौ । द्रुर्नोपतापे, द्रु च गतौ, न तु शश्रमतुः आन्तौ असुभ्यञ्जि-
श्रुत् तप खेदयोः ॥ ११०

अश्रुवाद् । वीरप्रह एकरार मूत्र एकरारं कृत्तने विरुगण करिना
पत्रपत्र पत्रपत्रके आक्रमण करिते गानि, तथापि आश्रु इहेन न । ११०

समीरयांचकाराय राजसस्य कपिः शिलाम् ।

क्षतस्तया ममारासावाशिश्नाय च भूतलम् ॥ १११

अन्वयः । अथः कपिः राजसस्य शिलां समीरयांचकार, वशी (प्रहस्यः) तथा क्षतः
(क्षम्) ममार, भूतलं च आशिश्नाय ॥ १११

मङ्गिनाथः । समिति । अथ कपिर्नीलो राक्षसस्य शिलां समीरयांचकार क्षिप्तवान् । अग्नौ प्रहस्तप्रया शिलया क्षतो ममार सृतः । भूतलमाशिश्राय च भूवि पपातेत्यर्थः ॥ १११

भरतः । समीत्यादि । अथानन्तरं कपिः नीलः राक्षसस्य प्रहस्तस्य शिलां समीरयाञ्चकार विक्षिप्तवान् । इत्किं गतौ नुदि । तथा शिलया क्षतस्त्राडितोऽग्नौ प्रहस्तो सृतः । “सृष्ट्वा शीघ्रमम्” इति नियमात् पम् । भूतलञ्च आश्रितवान् । शिञ्ज सेवने ॥ १११

अनुवाद । अनन्तरं नीलः शरच्छर उग्रं शिलां निष्क्रेपं करिण, तांशान् आघातेन स हृत् हृद्देशं छूतनेन पठितं हृद्देशं । १११

तुतुषुर्वानराः सर्वे नेशुश्चित्राक्षपा[निशा]चराः ।
जेरुराशा दशास्यस्य सैन्यं नीलं नुनाव च ॥ ११२

अन्वयः । सर्वे वानराः तुतुषुः, चित्राः क्षपाचराः नेशुः, दशास्यस्य आशाः जेरुः, सैन्यं नीलं नुनाव च ॥ ११२

मङ्गिनाथः । तुतुषुरिति । सर्वे वानरास्तुतुषुस्तुष्टाः । चित्राश्चित्रचरित्रा मायाविनः क्षपाचरा राक्षसा नेशुर्नष्टाः । अश अदर्शने । “अत एकहल्—” इत्येत्वम् । दशास्यस्य आशा विजयाशंसा जेरुर्जीर्णाः । जृष् वयोहानौ । लिटि । “वा जृभ्रमुत्रमाम्” इत्येत्वाभ्यासलोपी । सैन्यं वानरसेना नीलं नुनाव तुष्टाव च । ष्टु स्तुती । लिटि णलि वृद्धावादेशौ ॥ ११२

भरतः । तुतुषुरित्यादि । ततः सर्वे वानरा तुष्टाः । तुष्ट्यौ यौ अि च, चकारात् तुष्टौ । तुष्टुवुरिति पाठे—नीलमिति धीज्यम् । चित्रा नानाप्रकारा निशाचरा नेशुः पलायिताः । अश्लू नू नाशे । दशास्यस्य आशा समीरया जीर्णाः, नृ गि किं ज्यानौ सृतीषुः क्षित्पृष्ठां व फलेत्यादिना पाञ्चिकमेत्वं खिलोपश्च । शिष्टुरिति पाठे—थल भक्ते । अनेकाधत्वात् गतावपि । सर्वमेव सैन्यं कर्तुं नीलं नुनाव । नु ल स्तुती । नृशि सवने वा ॥ ११२

अनुवाद । तत्र वानर सकल मच्छुष्टे हृद्देशं, आशावी निशाचरगण पलायन करिण, वानरानेन विजयाशा हृद्देशं, एतत् नेशुगण नीलेन प्रशंसा करिण्डेनाश्रितम् । ११२

यदा न फेलुः क्षपादाचराणां
समीरया रामबलाभियोनि

लङ्कां तदा भेजुरुदीर्णदेन्या

व्याचख्युरुच्चैश्च हतं प्रहस्तम् ॥ ११३

इति भट्टिकाव्ये तिङ्न्तकाण्डे लिङ्गिलसितो नाम प्रथमः

काव्यस्य चतुर्दशः सर्गः ॥ १४

अन्वयः । यदा रामबलभियोगे चणदाचराणां मनोरथाः न फेलुः, तदा (ते) उदीर्णदेन्याः (सन्तः) लङ्कां भेजुः, हतं प्रहस्तम् उच्चैः व्याचख्युः च ॥ ११३

मङ्गिनाथः । यदेति । यदा रामबलस्याभियोगेऽभियाने सति चणदाचराणां मनोरथा न फेलुर्न फलिताः । फल निष्पत्तौ । लिङ्गि भर्त्सि “तृफलभजत्रपञ्च” इत्येत्वाभ्यासलोपौ । तदा तस्मिन् काले उदीर्णदेन्या उदितदेन्याः सन्तो लङ्कां भेजुः । पूर्ववदेत्वादि । हतं प्रहस्तमुच्चैरुच्चैः रावणाय कथयामासुः । ख्या प्रकथने । भेरु-स्यातो लोपः ॥ ११३

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-

मङ्गिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यश्राव्याने सर्वपथीनाख्याने

लिङ्गिलासो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४

भरतः । यदा नेत्यादि । रामबलस्य हनने चणदाचराणां राक्षसानां मनोरथा यदा न फेलुः । फल निष्पत्तौ । त फलेति एव खिलोपश्च । तदा निशाचरा खडां भेजुः श्रेयितवन्तः । भज औ भागसेवयो । हतं प्रहस्तम् उच्चैः व्याख्यातवन्तश्च रावणमित्यर्थात् । ख्यान ख्यातो, अत्रिउः ख्याङ् वा, उदीर्णे महत् देन्यं येषाम् । अग्नि गत्यां त्तः ॥ ११३

इति सद्देवहरिहरखानवंशसम्भवमीराङ्गमङ्गीकात्मज-श्रीभरतसिनविरचितायां

सुग्धमोधिन्वां भट्टिकाव्यायां शरवन्धो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ ११४

अशुवान् । रामदेमन्त्रेण अश्रियाने यथन राक्षसनिर्गणं यनावथ विक्रम इहेन, उथन ताहारा दुःखित इहेना मङ्गात्र अश्रान् पूर्वक “अश्रु निश्रु इहेनाह” एहे कथा उदैलःशरे रावणके निवेदन करिण । ११७

हेति चतुर्दश सर्गः ।

अथ पञ्चदशः सर्गः ।

राक्षसेन्द्रस्ततोऽभैषीदैश्चिष्ट परितः पुरम् ।

प्रातिष्ठिपञ्च बोधार्थं कुम्भकर्णस्य राक्षसान् ॥ १

अन्वयः । ततः राक्षसेन्द्रः अभैषीत, पुरं परितः ऐच्छिष्ट, कुम्भकर्णस्य बोधार्थं राक्षसान् प्रातिष्ठिपत् च ॥ १

मङ्गिनाथः । अथास्मिन् सर्गे लुङ्ङिनाममधिकृत्याह—राक्षसेन्द्र इति । ततः प्रहस्तवधानन्तरं राक्षसेन्द्रो रावणोऽभैषीह्रीतः । जि भी भये । लुङ्ङि सिचि वृद्धिः । “अस्तिसिचोऽपृक्ते” इतीट् । पुरं लङ्गां परितः सर्वत ऐच्छिष्ट इच्छितवान् । ईचङ् दर्शने । लुङ्ङि तङ्ङि सिचि । “आडजादौनाम्” इत्याटो वृद्धिः । कुम्भकर्णस्य बोधार्थं राक्षसान् प्रातिष्ठिपत् प्रस्थापयामास च । प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्णौ चङि द्विवचनम् । “शर्पूर्वाः खयः” इति चत्वम् । सन्वङ्गावे “सन्वतः” इत्यभ्यासस्य इत्वम् । “तिष्ठतेरित्” इति धातोरिकारः ॥ १

भरतः । अथ टीमधिकृत्य तद्विलसितमुच्यते । पाणिनिमते लुङ्ङिति संज्ञा । राक्षसेन्द्र इत्यादि । राक्षसेन्द्रो रावणः, ततः प्रहस्तवधान् अभैषीत भौतः । जि भी जि भीत्यां, “भवद्भूतभञ्जे निशः” इति भूतसामान्ये टौ “चौटीषीषम्” इति धातोः चादौ मित्त्वादम्, “स्यां सिः” “नेमेकाजात्” इति इमी भावः, “व्रजवद्” इत्यादिना त्रिः, “बदाद्यास्त्रसे” इति ईम्, “क्लिजात्” इति षः । परितः समन्तात् पुरं लङ्गां वीक्षितवान् । किमपि स्थानं शक्यते न वेति । ईचङ् दर्शने । “भूयोऽमजाद्” इति षमि कृते पुरषम्, “आदिगीचीः” इति सन्धः, “वमोऽरस्य” इति ईम् षत्वं, “दुभिः” इति तस्य टः । राक्षसान् कुम्भकर्णस्य बोधार्थं प्रस्थापितुवाञ्च । सा स्थाने जिः प्रेरणे, “श्रीवली” इत्यादिना चादमत्वात्पुन, “जिञ्चिद्रुक्कम्” इति षङ् . “स्यांजीयाङ्गीः” इतीत्वं “पुष्टिष्टाङ्” इत्येर्जापः ॥ १

अङ्गुवाण । अहस्य निधनेन नत्र त्रायण डोत हडेण, मङ्गापत्रोर ङारिषिक् ढेथिडे नाग्नि एवः कूष्कर्णके जागत्रिड करिवाव कञ्च वाक्पनिनकक धेत्रण करिण । >

तेऽभ्यगुर्भवनं तस्य सुप्तं चैच्छिषताथ तम् ।

व्याहार्पुस्तुमुलान् शब्दान् दण्डैश्चावधिषुर्भृ शर्द्धृतम्

अन्वयः । ते (राक्षसाः) तस्य भवनम् अन्वयः, अथ सुप्तं च तम् ऐच्छितम्, तुमुलान् शब्दान् दण्डैः अन्वयः, अन्वयः च तम् ऐच्छितम् ॥ १

मङ्गिनाथः । ते इति । ते राक्षसास्तस्य कुम्भकर्णस्य भवन-
मभ्यगुरभिगताः । “इषी गा लुङि” इति गादेशः । “गातिस्था—”
इति सिचो लुक् । “उष्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् । अथ सुप्तं
तं कुम्भकर्णमैषिषताद्राद्युः, इच्च दर्शने । लुङि सिचोडागमः ।
तुमुलान् सङ्खलान् शब्दान् व्याहारुर्लुक् । ‘व्याहार उक्ल्लिपितम्’
इत्यमरः । भृशं दण्डैरवधिपुरताडयञ्च । “लुङि च” इति हनी
बधादेशः । तस्यादन्तत्वादिडागमः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात्
हलन्तश्चणा वृद्धिः । “इट ईटि” इति सलोपः ॥ २

भरतः । तेऽभ्यगुरित्यादि । ते राक्षसाः तस्य कुम्भकर्णस्य भवनं गृहम् अभ्यगुः
गतवन्तः । इष्य गतौ । “गा त्याम्” इति इषी गादेशः, “अनुच्छिर्त्तेः” “भूस्थापितदेश”
इति सेर्लुक्, “उष्येचि” इत्यालोपः । सुप्तं तं कुम्भकर्णम् ऐषिषत इष्टवन्तः “मान्नीऽदगतः” ।
अथःनन्तरं प्रतीकार्यं तुमुलान् मङ्गतः शब्दान् व्याहारुः व्याहृतवन्तः, चक्रुरित्यर्थः । इञ्
हृत्वा “नेमेकाजात्” इति इमनिषेधः, “व्रजवद” इत्यादिना त्रिः, “अनुच्छिर्त्तेः” । दक्षैश्च
दुतम् आनधिषुः, “हनवधटि” इति वधादेशः, हसादेः, “सेम” इत्यादौ वधवर्जनात् त्रिः ॥ २

अत्रोपम । ताहारा कुञ्जकर्णेर अन्नगृहे गेल एव देषिण से निद्रित ।
एथन ताहारा तुमुल शक करिषा मङ्ग द्वारा अतिशय ताडना करिण । २

केशानलुञ्चिषुस्तस्य गजान् गात्रेष्वचिक्र[विभ्र]मन् ।
श्रीतैरभ्यषिचंस्तोयैरलातैश्चाप्यदम्भिषुः ॥ ३

अन्वयः । तस्य केशान् अनुञ्चिषुः, गात्रेषु गजान् अचिक्रमन्, श्रीतैः तोयैः अभ्यषिचन्,
अलातैः अदम्भिषुः ॥ ३

मङ्गिनाथः । केशानिति । तस्य कुम्भकर्णस्य केशानलुञ्चिषु-
त्पाटयामासुः । लुञ्चेः मिचोट् । गात्रेष्वङ्गेषु गजान् अचिक्रमन्
क्रमयन्ति स्म । क्रमणौ चङि “सन्त्यतः” इत्यभ्यासस्येत्वे मित्वाङ्गुलः ।
श्रीतैस्तोयैरभ्यषिचन् सिषिषुः । अत्र सिचिरभ्युक्षणे वर्तते । तेन
‘उदकस्य करणत्वम् । “लिपिसिचिञ्चञ्” इत्यङ् । अलातैरस्म-
कैरदम्भिषुरचालयन् । दम्भु चलने ॥ ३

भरतः । केशानित्यादि । ते राक्षसाः तस्य कुम्भकर्णस्य केशान् अनुञ्चिषुः उन्मूलित-
वन्तः । लुञ्चापवचने, गात्रेषु हस्तिना भगवन्ति स्म । अनु उदक पाटी, लिः अङ् विलं,
“अप्यङ्” इति, “सिचिञ्चञ्” इत्यादिना त्रिः, “अनुच्छिर्त्तेः” । दक्षैश्च
दुतम् आनधिषुः, “हनवधटि” इति वधादेशः, हसादेः, “सेम” इत्यादौ वधवर्जनात् त्रिः ॥ ३

पाठे ज्ञानु मती । शीतैः तीवैः अभिविद्यन्ति च । विष् पशौज चरथे, अभिपूर्वः प्रीचव-
माह । तेन तीयानां करणत्वं “बल्लव” इत्यादिना ऊः, “लीपोतोदियोः गीकः” इत्यादिना
बलम् । अलातैः चरारैः अपि अदभ्युः दग्धवन्तः । दग्धु न दग्धे, अनेकार्थत्वात्
दाङ्गर्थः ॥ ३

अनुवाद । राक्षसेरा कुञ्जकर्णेन केश उ२पाटन, गात्रेण उपर इच्छौचानन,
नीतन जले शरीर प्रीवन एवं जलस्य अङ्गार द्वारा दग्ध करिञ्जे नागिन । ७

नखैरकर्त्तिषुस्तीक्ष्णैरदाङ्क्षुर्दंशनेस्तथा ।

शितैरतीक्ष्णः शूलैश्च भैरौश्चानीनदन् दृढाः[शुभाः]॥४

अन्वयः । तीक्ष्णैः नखैः अकर्त्तिषुः, तथा दंशनेः अदाङ्क्षुः, शितैः शूलैः च अनीनदन्,
दृढाः भैरौः च अनीनदन् ॥ ४

मङ्गिनाथः । नखैरिति । तीक्ष्णैर्नखैरकर्त्तिषुः क्लृप्तवन्तः । क्लृप्ती
क्लेदने । सिचीट् । लघूपधगुणः । तथा दंशनेरदाङ्क्षुर्दंष्ट्रवन्तः
दन्त्य दंशने । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “ब्रह्म—” आदिना
वत्वम् । “षट्ठोः कः सि” इति कत्वम् । शितैः शूलैरतीक्ष्णः । तुद
व्यथने । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । दृढा भैरौश्च अनीनदन् अनादयन् ।
अवीवदन्निति पाठे अवादयन्नित्यर्थः । उभयत्रापि शौ चङ्गापधः या
ङ्गस्यः ॥ ४

भरतः । नखैरित्यादि । तीक्ष्णैः नखैः चिच्छिदुः । क्लृप्ती यप ह्रिदि । तथा
तीक्ष्णैर्दन्तैः दंशन्ति च । दन्श्री दंशने, क्वां सिः शौदित्वात् नेम्, अजिम्त्वात् “ब्रज-
वद” इत्यादिना त्रिः, “ब्रह्मज्ज” इति षड्, “षट्ठोः कः” शीतुः “अग्नी क्लृप्तात्” इति
षः, “अनुच्छिदेः” । शितैः तीक्ष्णैः शूलैरपि व्यथयन्ति च । तुद शूलो व्यथे । अभिन्-
त्वाद् त्रिः, “अपृच्छोः” इति दस्य तः । शुभाः शोभनाः उर्ध्वःशब्दा भैरौः वादितवन्तः ।
वदीज्जः कर्तुः फलवत्त्वाविवचार्थं पम्, वदङ्वाक् षट्शयारित्यस्मात् चुरादङ्गाम्नाहाजिरङ्,
दित्वं अष्टङ्गुः ऊःस्यः सन्तत् अर्लोपः ॥ ४

अनुवाद । त्राहारा तीक्ष्ण नखैरा चर्चच्छेदन एवं तीक्ष्ण मनुष्यांरा दंशन
करिण, शान्ति शूलाङ्ग द्वारा गात्रे वाथा अन्वाहेन एवं सुदृढ त्रेणो कर्णेन
निकटे वाचाहेते नागिन । ४

स तान्नाजौगयत्सर्वानिच्छयाबुद्ध च स्वयम् ।

अबुबुधत मां कस्मादप्राप्तौ च निशाचरान् ॥ ५

अन्वयः । स सर्वान् तान् न अजीगणत्, स्वयम् इच्छया च अपुत्रः, मां कला
चबुधत इति निशाचरान् अप्राचौत् च ॥ ५

मञ्जिनायः । स इति । स कुम्भकर्णः सर्वांस्तान् कलकलकेश-
लुञ्चनादिबाधान् नाजीगणत् न गणयति स्म । गण संख्याने । षी
चङि “ई च गणः” इत्यभ्यासस्य वैभाषिक ईकारः । किं तु स्वय-
मेवेच्छया कालप्राप्तया अयुद्ध बुद्धवान् । बुध अवगमने । “भक्तो
भक्ति” इति सलापः । भवस्तयोर्धोऽधः” इति तकारस्य धत्वम् ।
मां कस्माद्बुधत बोधितवन्तः । बुधेर्षी चङुपधाया ङस्वः ।
“दीर्घो लघोः” इत्यभ्यासदीर्घः । “तस्यस्यमिपाम्—” इति यस्य
तादेशः । इति निशाचरान् अप्राचौत् पप्रच्छ । प्रच्छ स्त्रीष्वायाम् ।
इहान्तलक्षणा वृद्धिः । “व्रथ—” इत्यादिना “षट्ठीः—” इति
षत्वकत्वे ॥ ५

भरतः । स तानिवादि । स कुम्भकर्णः तान् तुमुलशब्दादीन् न गणयति च ।
नवत्क सङ्गाने चूर्ध्वोच्चिः अदन्त्यात् “ञिणत्वन्तञ्जुतीः” इत्यस्य न विषयः । “इसाञ्जी-
पीऽदित्यदीः” इत्यकारलोपः । वेङ्गुगणकवति पाञ्चिकः खेरीङ् । स्वयम् इच्छया च
प्रबुद्धः । बुधोङ् वेदने “पदसन्तोः चेष्याय” इत्यस्याप्रवृत्तिपत्ते सिः । तस्य “इगुङ्मुन्दो-
ख्यनिम्” इति क्लृप्तात् गुणाभावः । “भसखात्” इति सेर्लोपः । “ठभात्तघोः” इति
धः । “भप्भसीः” इति घस्य दः । “खेः सन्त्” इति दीर्घः । प्रच्छोष ऋषीं ।
अनिम्त्वादितिः, “षट्ठी कः” ॥ ५

अश्रुवान् : मे मे ममश्च ग्राह्य करिण न । अश्रु- हेष्ठा करिणिषा जागरित
हरेण, किं कञ्च आमाके जागरेण एहे कथा वारुणमिगके विजागा
करिण । e

तेऽभाषिषत राजा त्वां दिदृक्षुः क्षणदाचर ।

सीऽस्त्रासीद्दालिपन्मांसमप्सासीद्दारुणीमपात् ॥ ६

अन्वयः । ते (राक्षसाः इ) ‘क्षणदाचर ! राजा त्वां दिदृक्षुः’ इति अभाषिषत, चः
(कुम्भकर्णः) असासीत्, व्यलिपत्, मांसम् अप्सासीत्, दारुणीम् अपात् ॥ ६

मञ्जिनायः । त इति । ते पृष्ठा राक्षसा—हे क्षणदाचर कुम्भ
कर्ण ! राजा रात्रणस्त्वां दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुरित्यभाषिषत प्रत्यवोचन् ।
भाषिर्लुङि तङि सिचीट् । स एवमुक्तः कुम्भकर्णोऽस्त्रासीत् स्नातः ।
ष्वा ऋषीचे । “यमरम—” इति सगिङ्गागमौ । वारुणीं सुरामपात्
पीतवान् “गातिस्त्रा—” इत्यादिना सिचो शुभ् ॥ ६

भरतः। तेषामपि चतैवादि। ते इष्टा निग्राहका भावितवन्तः। भावञ् पापि
मासीद्भवतः। • किमिवाह—इ चचदापर। राजा रावणः तां द्रष्टुमिच्छुः।
“इवे ह्यति” इत्यादी सुदन्तज्ञवर्जनात् न कर्मणः षष्ठी। स कुम्भकर्णः ज्ञातवान्। आ
ह बोधने। “आद्यादि” इति षष्ठ्युत्पत्तिरिति च षष्ठ्युत्पत्तिः, “आं सिः” “इवाद्यदि”
इति इत्, “वम रज” इति इत्समी, “भसस्त्राज् वा सि” इति सेर्लोपः, ऐ वेष्टे। अनेकादी-
त्वान् ज्ञानमप्याहेत्यन्ते, ज्ञातः सन्। व्यलिपत् सुन्दनानुलीपनं ज्ञतवान्। जि लिपीत्रय
द्वये, “वक्तव्य” इत्यादिना ऊः। मांसम् अपसासीत् भवितवान्। सा ल भवति। वादशी
महिराम् अपात्। पा पाने। “भू-स्थापिव” इति सेर्षुक् ॥ ६

अज्ञानम्। तांशत्रा वनिन, हे निशाविहारिन्? त्रावणत्राक ज्ञाननाटक
मेधिते हेच्छुक। मे तथन ज्ञान, चन्वनरनपन, मांसजकण ७ वाङ्मनी
वृष्टपान करिते मागिन। ७

न्यवसिष्ट ततो द्रष्टुं रावणं प्राहृतदृष्ट्यात् ।

राजायान्तं तमद्राक्षीदुदस्थात्त्रेषदासनात् ॥ ७

अन्वयः। (सः) न्यवसिष्टः, ततः रावणं द्रष्टुं गृह्यात् प्राहृतत्; राजा आयान्तं तम्
पद्राक्षीत्, आसनात् ईषत् उदस्थात् च ॥ ७ ।

मङ्गिनाथः। न्यवसिष्टेति। न्यवसिष्ट निवसितवान्। वस
आच्छादने। लुङि यङि सिच्चीट्। ततः प्रसाधनानन्तरं रावणं
द्रष्टुं गृह्यात् प्राहृतत् प्रवृत्तो निर्गत इत्यर्थः। वृत्तु वर्तने “द्युङ्गो
लुङि” इति परस्मैपदम्। द्युतादित्वादङ्। राजा रावणः आया-
न्तमागच्छन्तं कुम्भकर्णमद्राक्षीत् दृष्टवान्। दृशिर् प्रेषणे। “इरितो
वा” इति विकल्पादङ्भावपक्षे हलन्तस्य च षष्ठीः। “सृजिदृशो-
र्भस्वमकिति” इत्यमागमः। “व्रश्—” आदिना षत्वादिकार्यम्।
आसनादीषदुदस्थात् उल्यितश्च। हा गतिनिवृत्तौ। “गातिस्था—”
इत्यादिनां सिचो लुक् ॥ ७

भरतः। न्यवेत्यादि। कुम्भकर्णो न्यवसिष्ट राजद्वर्गनीधितवर्षं परिचितवान्। वस
सङ् सृती। ततोऽनन्तरं खकीयादगृह्यात् रावणं द्रष्टुं प्रवृत्तः। इत उल्लु वक्तने,
“आवसिष्टुत्” इति द्युतादित्वात् ऊः, तेनैव पम्। राजा रावणः तम् आनच्छान्तम् अद्रा-
क्षीत् दृष्टवान्, इहंशौ प्रेषे, इरिस्त्रात् पाचिकी ऊः, तदभावे “आं सिः” “इवसंङिमि-
जुङ्” इत्यादी इववर्जनात् सङ्, “वद्वीडकिति” “अद्रः” अणिमत्वाद् “व्रजवद्” इति त्रिः,
“व्रश्चात्” इति वङ्, “वदीः कः” “डिकात्” इति षः। इहा आसनात् ईषदुञ्जितः।
उत्पूर्वतिष्ठतेषुदेषायां पम्। “उदीऽनूहं” इत्युक्तेः “सूसा-पिव” इति सेर्षुक् ॥ ७

अश्रवः । से वज्र परिधान करिष्यां रावणके देखिष्यां अत्र गृह्णं हरेते निर्गत हरेण, रावण ताहाके आनिडे देखिष्यां सिंहासन हरेते एकट्टे उठिष्यां नाडाहेण । १

अतुषपीठमासने निरदिक्षच्च काञ्चनम् ।

अस्मैष्ट कुम्भकर्णोऽल्पमुपाविक्षदथान्तिके ॥ ८

अन्वयः । (सः) अतुषण, आसने काञ्चनं पीठम् च निरदिक्षत् ; अथ कुम्भकर्णः अल्पम् अस्मैष्ट, अन्तिके उपाविक्षत् ॥ ८

मञ्जिनाथः । अतुषदिति । अतुषत् इद्वा तुष्टः । पुषादि-
त्वादङ् । आसकेऽन्तिके काञ्चनं सौवर्णं पीठं निरदिक्षत् निर्दिष्ट-
वाञ्च । दिश अतिसर्जने । “शल इगुपधादनिटः कः” । अथ
कुम्भकर्णोऽल्पमस्मैष्ट अत्यादरादसन् गाभीर्यादत्यल्पं हसित-
वानिति न घात्वर्थनिर्देशेन पुनरुक्तिः । अिङ् ईषदसने । सिंघि
गुणः । षत्वष्टुत्वे । अन्तिके उपाविक्षत् उपविष्टः न तु काञ्चन-
पीठे इति भावः । विशेः पूर्ववत् कः ॥ ८

भरतः । अतुषदित्यादि । इद्वा अतुषण तुष्टोऽभूत् । तुष्टयोजि च, चकारान् तुष्टौ,
पुषादित्यान् कः, “खितौऽष्टीपे इरितन्तु वा” इत्यनेनैवैष्टसिद्धौ पूर्वाचार्यकृतमद्वयनात् ।
“शास्त्रिद्वयुतपुषादेः” इत्यादिसूत्रस्य तथाकारणे मुष्पवीषस्य अतिकल्पद्रुमान्
प्राक् कृतत्वात् गौरवं न वाच्यम् एवमन्वयापि अवधेयम् । आसने आसन आसने
समीपदेशे काञ्चनं पीठम् आदिष्टवान्, दिशेः “इससोऽग्निमित्थुः” इति सङ्,
“वदोः कः सि” काञ्चनस्य विकार इति “विकारसङ्” इति चः । कुम्भकर्णं
कुम्भकर्णोऽल्पम् अस्मैष्ट अितं चकार, अिङ् अिते । यद्यपि अितम् ईषदसने
तथापि रात्रसाम्निध्ये अितस्यायनौचित्यादनुपलभ्यमानदसनायास्यम् इत्युक्तं, द्वास्वमादेऽपि
अितमिति केचित् । अितोत्पत्तिः कार्यवशानादशदरदशनात् “मिनेकाजात्” इति
इत्प्रतिषेधः । अन्तिके रावणसमीपे उपविष्टवान्, अर्थात् काञ्चनपीठे । विद्या-
दानरस्तु अल्पं रावणपीठपेचया स्वल्पं काञ्चनपीठमुपाविक्षदित्याह, तत्र साष्ट, आषार-
प्रसङ्गात्, शौ विश प्रवेशे उपपूर्वं आसने ॥ ८

अश्रवण । रावण ताहाके देखिष्यां मङ्गळे हरेण एवः निखेर गार्धेहे
ताहाके अत्र अर्णासन निर्दिष्टे करिष्ये । अनखेर कुम्भकर्ण जेवण हात् करिष्या
निकटेहे बसिण । ८

अवादीन्मां किमित्याहो

राज्ञा च प्रत्यवादि सः ।

ना[मा]ज्ञासौख्यं सुखी रामो

यदकार्षीत् स रक्षसाम् ॥ ६

अन्वयः । मां किम् आहः इति अवादीत्, राज्ञा च स प्रत्यवादि,—त्वं सुखी, स रामः रक्षसां यत् अकार्षीत्, तत् नाज्ञासीः ॥ ६

मङ्गिनाथः । अवादीदिति । मां किमित्याह आहूतवानसि । “सिपिसिचिह्नश्च” इत्यङ् । आतो लोपः । इति स कुम्भकर्षो-
ऽवादीदप्राचीदित्यर्थः । “वद्व्रज—” इति वृद्धिः । राज्ञा प्रत्यवादि
प्रत्युक्तश्च । वदेः कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः । सुखी निद्रासुखा-
सक्तस्त्वं रामो रक्षसां यदकार्षीत् । सिचि वृद्धिः । चस्तदर्थः ।
तन्नाज्ञासीर्न ज्ञातवानसि जानातेर्लुङ् । “यमरम—” इति
सगिटी ॥ ६

भरतः । अवादीदित्यादि । उपविश्य कुम्भकर्षो रावणम् अवादीत् उक्तवान्, वदे
वाचि व्रजवदेति त्रिः । किमवादीदित्याह—किमिति कश्चात् कारणात् त्वं माम् आहः
आहूतवान् । द्वेजै स्वर्गे “वक्त्रस्य” इति ऊः, “एचोऽश्रित्या” “उखेचि” इत्यालोपः ।
राज्ञा रावणेन च स कुम्भकर्षः प्रत्यवादि प्रत्युक्तः, “रतनार्थगिषा” “इतीष् जित्यन्ते लुङतः”
इति त्रिः, “इत्थसनलोपः” । स नरात्मा रामो रक्षसां यत् कृतवान् भयम् इत्यर्थात् तत्सर्वं
सुखौ त्वं न ज्ञातवान् । ज्ञा य बोधने यमरमेति इमृसनौ कञ् कृतौ क्वञ्ददुकृतौ वा
“नेमेकाञ्” इति इमृनिषेधः व्रजवदेत्यादिना त्रिः ॥ ६

अशुभान् । आनांक केन डार्किनाह, से एहे कथा विह्वला करिन्,
ब्राह्मि ब्रावणं ताहाके अत्राखर दिन ये, तुमिहे सुखी । सेहे राम ब्राह्मण
निगेर यहा करिनाहे ताहा तुमि जान ना । २

उदतारौदुदन्वन्तं पुरं नः परितोऽरुधत् ।

अ[व्य]बोतिष्ट रथे शस्त्रैरनैषौद्राक्षसान् चयम् ॥ १०

अन्वयः । (रामः) उदन्वन्तम् उदतारौत्, नः पुरं परितः अरुधत्, रथे शस्त्रैः
अव्यबोतिष्ट, रक्षसान् चयम् अनेषीत् ॥ १०

मङ्गिनाथः । रामकृतमेवाह—उदिति । उदन्वन्तमुदधिम् ।

“उदन्वानुदधौ च” इति निपातनाच्चाधु । उदतारौदुत्तीर्षवान् । सिचि वृद्धिः । “इट ईट” इति सलोपः । नोऽस्माकं पुरं परितोऽरुधत् अरौळीत् । रुधिर आवरणे । “इरितो वा” इति विकल्पादङ् । रणे शस्त्रैरद्योतिष्ट दिदोपे । “द्युद्भ्यो लुङि” इति विकल्पात्पञ्चे तङ् । राक्षसान् अयमनैषीत् नीतवान् । नयतः सिचि वृद्धिः ॥ १०

भरतः । उदतारौदित्यादि । राम उदन्वन् समुद्रम् उत्तीर्षवान्, तू तरेऽभिभवे युत्वा “व्या सिः”, “इदाद्यन्ति” इति ईम्, “वसोरथे” इतीम्, व्रजवर्द्धति त्रिः, भ्रसस्तादिति सेर्लोपः । उदकं विद्यतेऽस्य इत्युदन्वान्, मनोषादित्वात् कस्य नत्वम् । अस्माकं पुर परितः समन्तान् रुद्धवान्, रुधिरौज आत्रती इरित्वात् “ग्रामलिद्युत्” इत्यादिना पाञ्चिषी ङः । रणे शस्त्रैः विद्योतितवान्, द्युत् लुङ्गपि अपिशब्दात् द्युत्वां “द्युतादृष्टीये” ऊविधानात् पं गम्यते डिङ्त्वान् भवत्येक, तेन व्या द्युतादेरुभयपदित्वं न विरिष । रावसान् अयं नीतवान् । यौत्र प्रापथे तत्त्वं नाज्ञासीरिति सम्बन्धः ॥ १०

अश्ववाप । शङ्क मनुद्ग पात्र हृष्टेष्टाच्छ, आभासेन नगरेन चित्रिक अवरोध कर्तव्याच्छे, युक्त्वेन अश्वमद्ग मनेपात्रान हृष्टेष्टा द्राक्मकुन क्व करिष्याच्छे । १०

न प्रावोचमहं किञ्चित्प्रियं यावदजीविषम् ।

बन्धुस्त्वमर्थि[र्चि]तः स्नेहान्मा द्विषो न वधोर्मम ॥ ११

अन्वयः । अहं यावत् अजीविषं, (तावत्) किञ्चित् प्रियं न प्रावोचं, बन्धुः त्वं स्नेहात् अर्थितः (सन्) मम द्विषः न मा वधोः किम् ॥ ११

मस्तिनाथः । न च साम्ना सम्भिरित्याह—नेति । अहं यावदजीविषं जीवितोऽस्मि तावत्कस्यामि किञ्चित् प्रियं न प्रावोचं नोक्तवानस्मि । तच्च त्वं जानास्येवेति भावः । “वच उम्” इत्युमागमः । किन्तु बन्धुस्त्वं स्नेहादर्थितः सन् मम द्विषः शत्रून् न मा वधोः किन्तु जहौत्यर्थः । प्रतिषेधद्वयस्य विध्यर्थत्वात् । माङ्ङि “लुङि च” इति हनो वधादेशः । “न माङ्ङ्योगि” इत्यङ्भावः ॥ ११

भरतः । न प्रावोचमित्यादि । यावन्तं कालम् अहं जीवितवान् तावन्तं कालं किञ्चित् प्रियं न प्रावोचं नोक्तवान् अस्मि प्रायशामि अ इति भावः । सम्प्रति बन्धुस्त्वमिति

ज्ञत्वा चो हात् पार्थिवीऽसि मम रिषः श्चून् त्वं मा न ववीः किन्तु मारय वचोवाचि
 “वत्सल्य” इत्यादिना कः “वच्यत्वात्तानाम्” इति बोधादेशः, जीव प्राचे इव लौ गतौ
 वधे “माटौ वा” इति टौ । “वीटायाः” इति सायोनोऽसोऽभावः, “हनवधटौ” इति वधा-
 देशः ॥ ११

अश्रुनाम । आसि शठदिन कौशुत प्राच्छि, उठदिन काहाकेउ शिश्रवाका
 वनि नाहे (ताहा उ खानठ) शिष्ट इम वक् (अश्रुज) एहे कथ ज्ञेह
 महकात्रे खानाहेनाम, तुमि शक्र... (करिवे ना कि ?) ॥ ११

वीर्यं मा न ददर्श... वास्याः क्षतां पुरी[र]म्
 तवाद्राक्ष्य वयं... पुरा सुरान् ॥ १२

अन्वयः । (हे वीर !) त्वं वीर्यं न मा ददर्शः ? क्षतां पुरीं न वास्याः ? वयं तव
 वीर्यम् अद्राक्ष्य, त्वं पुरा सुरान् अजेषीः ॥ १२

मञ्जिनाथः । वीर्यमिति । हे वीर ! त्वं वीर्यं पराक्रमं न मा
 ददर्शः किं तु दर्शयेत्वर्यः । दृश्येणौ चङ्घि सिपि रूपम् । सम्ब-
 न्नावात् सनीव कार्यम् । क्षतां वानरोपहृतां पुरीं न मा वास्याः
 किन्तु चायस्वेत्वर्यः । वैङ् पालने । “आदेचः—” इत्यात्वम्
 सुङ्घि घासि च्चुः सिजादेशः । प्रतिषेधहयादि पूर्ववदव्याख्येयम् ।
 न चाशक्तिशङ्का त्वयि कार्येत्याह—वयं तव वीर्यं पराक्रममद्राक्ष्य
 अपश्यामैवेत्वर्यः । “न दृशः” इति क्सादेशः निषेधः । “इरितो वा”
 इति विकल्पादङ्भावपच्चे च्चुः सिचि “सृजिदृशोः—” इत्या-
 मागमे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । व्रथादिकार्यम् । वीर्यमेवाह—
 त्वं पुरा सुरान् देवानजेषीः । जेषुङ्घि सिचि वृद्धिः ॥ १२

भरतः । वीर्यमित्यादि । त्वं वीर्यं सप्तानवर्यं मा न ददर्शः किन्तु दर्शय, दृश-
 योक्तादङ् । क्षतां शरैः पीडिता पुर लक्ष्मा मा न वास्याः किन्तु त्रायस्व, वैङ् पालने ।
 न त्वम् असमर्थः, यतः तव वीर्यं वयं दृष्टवन्तः, इहं शी प्रेषे इरिस्त्वात् क्साप्रवृत्तिपक्षे
 सिः, वद्वीर्येतिदिति च्चतारः अनिमज्जात् प्रजवदीति त्रिः पङ्, पदीः कः से । त्वं पुरा
 पूर्वस्थिन् काषी सुरान् जितवान्, जि जषे च ॥ १२

अश्रुनाम । हे वीर ! त्वमि पराक्रम जेषाहेते कि ? वानर-पीडित

कदाके पत्रिकाण करिवे ना ? जोमार वीर्य आमरा पेशिप्राहि, कुमि
पूरेषे पेशगणके लग्न करिवाह ॥ १२

अवोचत्कुम्भकर्णस्तं वयं मन्त्रे ऽभ्यधाम यत् ।

न त्वं सर्वं तदश्रीषीः फलं तस्येदमागमत् ॥ १३

अन्वयः । कुम्भकर्णः तम् अवोचत्—वयं मन्त्रे यत् अभ्यधाम, तत् सर्वं न त्वम्
अश्रीषीः, तस्य इदं फलम् आगमत् ॥ १३

मङ्गिनाथः । अवोचदिति । अथ कुम्भकर्णस्तं रावणम्-
वोचत् । “वच उम्” । षड्भिस्तदेवाह—वयं मन्त्रे पूर्वं विचार-
काले यदभ्यधाम अवोचाम । “गातिस्था—” इत्यादिना सिञ्चो
लुक् । त्वं तत्सर्वं नाश्रीषीः किमपि नाश्रीषीरित्यर्थः । शु-
श्रवणे । लुङि सिचि सिचि वृद्धिः । तस्मान्नवणस्वेदं तदुक्तं फल-
मागमत् । गमेर्लृट्त्वित्वाद् ॥ १३

भरतः । अवोचदित्यादि । इत्युक्तवन्तं तं रावणं कुम्भकर्णं उक्तवान्, वचः पूर्ववत्
उः बोधादिश्च । मन्त्रे मन्त्रणार्थं वयं यदुक्तवन्तः तत्सर्वं हं न श्रुतवान् तस्मान्नवणस्य
इदं फलं विनाशरूपम् आगतम्, उ घञ् ल धारणे पुटी दानेऽभिपूर्वो भाषणे वर्णते
“भूखापिवर्दनः” इति सेर्लुक्, दंत्यनेन दा-धा-दन्ति दासंशकस्य यद्दद्यात् शु न् मती श्रुती
“भेसेञ्जाच्” इति इमनिषेधः, गमल्ल गत्या लृट्त्वित्वात् उः ॥ १३

अश्रुवाह । कुम्भकर्णं रावणके वनिग, आमरा भङ्गणार मन्त्रेण शशं वाह
वनिप्राहिनाम, म् मन्त्रे कुमि श्राय कर नाहे (एधन) शशं एहे फल
उपगच्छि ॥ १०

प्राञ्चवाक्यान्यवामंस्था मूर्खवाक्येष्ववास्थिताः ।

अध्यगीष्टास्तु शास्त्राणि प्रत्यपत्या हितं न च ॥ १४

अन्वयः । प्राञ्चवाक्यानि अवामंस्था, मूर्खवाक्येषु अवास्थिताः, शास्त्राणि च अध्य-
गीष्टाः, हितं च न प्रत्यपत्याः ॥ १४

मङ्गिनाथः । प्राञ्चेति । प्राञ्चानां विभीषणादीनां वाक्यान्य-
वामंस्थास्तिरस्यकथं । मन ज्ञाने । यासि सिच् । मूर्खवाक्येषु
प्रहस्तादिप्रस्तापेषु अवास्थिता अवस्थितोऽसि । “समवप्रविभ्यः
स्वः” इति तड् । ‘स्वाभ्योरिच्’ इतीत्वं सिचः कित्त्वं च ।

“अस्वाद्ङ्गात्” इति सलोपः । शास्त्राणि चाध्वगीष्ठा अधौत-
वानसि । इङ् अयने । “विभाषा लुङ्लडोः” इति गाढादेशः ।
“घुमास्था—” इत्यादिना ईकारादेशः । हितं न प्रत्यपत्याः न
प्रतिपन्नोऽसि । निष्कलं ते श्रुतमपीत्यर्थः । पद गतौ । लुङि
यासि “भलो भलि” इति सलोपः । “स्वरि च” इति चत्वम् ॥ १४

भरतः । प्राज्ञवाक्यानीत्यादि । त्वं प्राजानां विभीषणादीनां वाक्यानि अवाप्तं-याः
अत्रज्ञातवान्, मनदङ् भेदे । मूर्खाणां प्रह्लादादीनां वाक्येषु अवस्थितोऽसि “प्रतिशानिर्गम्य”
इत्यादिना अवपूर्वतिष्ठनेन, “स्यादोङिः” इति ङि, गुणाभावश्च “भस्स्वाञ्भमि” इति
सेर्नोपः । शास्त्राणि अधीतवानसि, किन्तु हितं न प्रतिपन्नवानसि, अधीङ् ल अयने अशु-
पसर्गोपादानं सङ्गप्रयोगनियमार्थं “गोङ्-दीष्योर्वा” इति ग्यादेशः, दीर्घादेशो गुणाभावः
अर्थः । घंत्वाद्गुरियुक्तञ्च औपदङ् गतौ भन्स्वाञ्भमोति सेर्नोपः ॥ १४

अश्वराज । तुमि विभ्रैवणादि शास्त्र वाङ्मय वाटका अवदृष्ट्या कविश
लाङ्गुलि मूर्ध् वाङ्मय वाटका आशु श्वापन कर्तव्याः । अतएव भाङ्ग
अथाग्रन कर्तव्याश्च मत्वा किञ्च उाशिव हित उपदेशश्च लक्षण कर्तव्ये पार
नादे । १४

मूर्खास्वामववञ्चन्त ये विग्रहमचौकरन् ।

अभाषीन्मास्त्वान् युक्तमच्चंस्यास्त्वं न तन्मदात् ॥ १५

अन्वयः । (ते) मूर्खाः स्वाम् अववञ्चन्त, ये विग्रहम् अचौकरन् मास्त्वान् युक्तम्
अभाषीत्, त्वं तन् मदात् न अचस्था ॥ १५

मल्लिनाथः । मूर्खा इति । मूर्खा मूढास्तामववञ्चन्त वञ्चया-
मासुः । वञ्च प्रलभने । “गृध्रवञ्चरोः प्रलभने” इति ताडि औ
चङ् । वञ्चनमेवाह—ये मूर्खा विग्रहं विरोधमचौकरन् त्वया
अकारयन् । इदमेव वञ्चनमित्यर्थः । करोतेर्णौ चङ् । अग्यास-
ककारस्य चुत्वम् । “सन्वतः” । “दीर्घो लघोः” । मास्त्वान्
युक्तमभाषीद्वभाष । “इट ईटि” इति सलोपः । त्वं मदात्त-
न्मातामहेनोक्तं नाचंस्या नासहिष्ठाः । चमूष् सङ्घे । ऊदित्वात्
“स्वरतिसृति—” इत्यादिना विकल्पादिङ्भावः ॥ १५

भरतः । मूर्खानिभ्यादि । ये प्रह्लादादयो विग्रहं कारितवन्तः ते मूर्खाः त्वं
अचितवन्तः, मास्त्वान् यदयुक्तं मास्त्वान् चमूषान् त्वं मदात्त सीदवान्, वक्ष्ये ऊच इत्ये

प्रतारं "वस्त्रिगर्भैः" इति सं, "जिन्वि" इत्यङ्गुलीयान्तादङ् "आङ्गुलः स्वः" इति
 नत्वत्वं "खिः सन्वन्नी" इति सन्वत् "ख्यस्येन्मनि" इति इत्वं, "ह्रसादघंश" इति दीर्घत्वम् ।
 भय च चकारात् शब्दे "ह्रसादेः सेमः" इति पचे सि, चमूङ् विषय चकारान्तर्धे
 ऊदित्वात् "वे मूदिन्स्वर" इत्यस्याप्रश्लिपचे स्त्रीर्तुः ॥ १५

अधुवाह । मूर्ध्नाऽऽत्मात्क वक्षित करिष्याच्छे । वाशराऽऽत्मात्क
 निष्ठा निरुप कर्ताशैशाःछ ताशरा मूर्ध्ना मानावात् शुक्युक्त कथाहे वनिष्ठा-
 ह्निजन, तूमि ताहा मदनर्त्त मश् करिष्येता पात्र नाहे । १६

राघवस्यामुषः कान्तामाप्तैरुक्तो न चार्पिपः ।

मा नानुभूः स्वकान् दोषान् मा मुहो मा रुषोऽधुना

अन्वयः । राघवस्य कान्ताम् अमुषः, प्राप्तैः उक्तः न चार्पिपः, च स्वकान् दोषान् मा
 न अनुभूः, अधुना मा मुहः, मा रुषः ॥ १६

मङ्गिनाथः । राघवस्येति । राघवस्य कान्ताममुषः स्वच्छित-
 वानसि । मुष स्वच्छने । इष्टवियोजनमेव स्वच्छनम् । देवादिकः ।
 अस्त्रैव पुष्यादित्वादङ् । दिवाद्यन्तर्गणपुष्यादिरिति काशिका ।
 अतो नात्र मुष स्त्रेये इति भौवादिकस्य क्रमादिकस्य वा ग्रहणम् ।
 आप्तैर्मातामहादिभिरुक्तो नार्पिपः न प्रत्यर्पितवांश्च । अर्त्तैर्षी
 चङ् । "अर्त्तैर्षी—" इत्यादिना पुगागमे "पुगन्तस्य—" इति
 गुणः । "द्विवचनेऽचि" इति णिलोपस्य स्थानवद्भावात्
 "अजादेर्द्वितीयस्य" इति पिशब्दस्य द्विरुक्तिः । स्वकान् दोषान्
 मा नानुभूः अनुभव । गतमेतत् । अधुना मा मुहः न मुह्य ।
 मा रुषः न रुष्य । किं तु मोहरोषौ विहाय प्राप्तमनुभवेत्यर्थः ।
 मुह वैचित्थे । रुष कोपे । माङ्गि लुङ्गि उभयत्र पुष्यादित्वादङ् ॥ १६

अन्वयः । राघवस्येत्यादि । प्रमादित्वमपि तवाक्ति, यतस्त्वं राघवस्य कान्ताम् अमुष
 अपहतवान्, मुष इच्छिदि, अनेकार्थत्वादपकारार्थः, कान्तावियोजनमेव वाच्यं छेदः, "शास-
 त्तिङ्गात्" इत्यादिना पचे छः । प्राप्तैः विभौषणादिभिः उक्तोऽपि त्वं तां न चार्पितवानसि,
 न लि गत्या न् प्राप्तये च "श्रीवलीरी" इत्यादिना पन् एष, "नाजनादिरादिर्हिः", "सा-
 दीगवद्रीऽश्" इति चचनान् पोष्यस्य हिलं जेलोपः । अधुना स्त्रीयान्-दोषान् आत्मीयचैदि-
 तानि मा न अनुभूः किञ्च अनुभव, अनुपूर्वमेव ते "भूस्थापिभ" इति सेलुङ् । त्वं मा रुषः
 मोहं मा गतः, रुषः रोषं नाकार्षीः, मुह्यञ्च वैचित्थे रुषिणिं रुषिषां "शासत्तिङ्गात्"
 इति छः ॥ १६

अशुभान् । त्वमि रामेण पञ्चोत्तरण करिशाह, आश्वीयगण कर्षक
अशुभक इहेशां उाहाके प्रतापेण कर नहि । निजेण दोष अशुभक
करिते पार नहि, एथने शुभ वा कुरु हट्टे न । १७

तस्याप्यत्यक्रमीत् कालो यत्तदाहमवादिषम् ।

अघानिषत रक्षांसि परैः कोषं [शं] स्वमव्ययीः ॥ १७-

अव्ययः । अहं तदा यत् अवादिषम् तस्य अपि कालो अत्यक्रमीत्, रक्षांसि परैः
अघानिषत त्वं कोषम् अव्ययीः ॥ १७

मङ्गिनाथः । तस्येति । अहं तदा यदवादिषं रामः सन्धेय
इति तस्य सन्धेरपि कालोऽत्यक्रमीत् अतिक्रान्तः । “अक्र-
मोरनात्मनेपदनिमित्ते” इतीट् । “ह्यन्त” —इति वृद्धिप्रतिषेधः ।
“इट ईटि” इति सलोपः । तथाहि—रक्षांसि राक्षसाः परैः शत्रुभि-
रघानिषत इताः । “स्यसिच्सीयुट्—” इत्यादिना हन्तेष्विष्वदिटि
वृद्धिः । “ह्यो हन्तेः—” इति कुत्वम् । कोषं धनं त्वमव्ययीः व्ययम-
कार्षीः, लङ्गादाहे उपेक्षणात् । व्यय गता इति धातुर्भावादिक्,;
धातूनामनेकार्थत्वात् व्यय वित्तविसर्गमाचष्टे । “ह्यन्त—” इति
वृद्धिप्रतिषेधः । “इट ईटि” इति सलोपः । व्यय वित्तसमुत्सर्ग इति
चौरादिकात् “आष्टपादा” इति विकल्पात् गिजभावपक्षे वा रूप-
मिति केचित् ॥ १७

भरतः । तस्येत्यादि । तस्मिन् काले तव यत् अहम् अवादिष रामेण सद्म सन्धिः
क्रियताम् इत्युक्तवानसि तस्यापि सन्धेः कालोऽतिक्रान्तः, यतः परैः शत्रुभिः रक्षांसि इतःनि,
त्वं कोषद्रव्य व्ययितवानसि लङ्गादाहे तस्मारक्षणात् वीरभ्यः प्रदानाच्च, क्रय्य क्रयु यतौ
“इसादेः सिम” इत्यादौ मानवर्जनान्न रिः, हन्तेः कर्षाणि “हनयट्टृणच” इति निष्,
“हनसाङि” इत्यादौ इष्ववर्जनान्न सङ्, “खिर्षीञ् षिति च” इति घः, “भान्तोऽदनतः”
इत्यन्त् । व्ययञ् गत्याम् अनेकार्थत्वात् व्ययार्थेऽपि यान्तत्वान्न रिः ॥ १७

अशुभान् । आसि त्वमन याहा बलिशाहिलाम्, ताहारण समर अठोठ
इहेशाहे, अकरा राक्षसनिगके बध करिशाहे, त्वमि धनागारेण धन वाह
करिशा केनिशाह । १७

सन्धानकारणं तेजो

न्यगभूतेऽन्वयास्तथा ।

यस्त्वं वैरेण [वैराणि]कोशं च

सहदण्डमजिम्लपः ॥ १८

अन्वयः । सम्मानकारणं ते तेजः न्यक् भूमत्, तथा अक्रथाः, यः त्वं वैरेण सहदण्डं कोशं च अजिम्लपः ॥ १८

मङ्गिनाथः । सम्मानेति किं च सम्माने कारणं कारणभूतं तजः प्रभावो न्यङ्—नीचमभूत् । “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् । तथा अक्रथाः न्यग्भूतमकार्षीः । “तर्नादभ्यस्तथासोः” इति सिचो लुक् । यस्त्वं वैरेण शत्रुभावेन सहदण्डं समेन्यं कोशं चाजिम्लपोऽनीनशः । ग्लायतीर्णं चि पुगागमे “ग्लान्नावनुवमां च” इति मित्वाद्भ्रुत्वम् । ततो लुङि चङि णिलोपः । कोशदण्डक्षयात् सौ० तेजसस्ते यातव्यपक्षस्य कुतः सम्मानमित्यर्थः ॥ १८

भरतः । सन्धेत्यादि । त्वं तथा अक्रथाः कृतवानसि यथा सम्मानकारणं तव तेजो न्यग्भूतं, को हि तेजभिना सन्धिं करोति, कञः “इगुङुर्नदि” इति सेः कित्त्वाद्गुणाभावः, “भ्रमस्तात्” इति सिलोपः । यदयस्मात् त्वं वैराणि गीरभावान् गीरधीग्यानि दुर्गाणि वा शत्रुत्वानि वा सह दण्डं संन्येन सह कोपश्च म्लपितवानसि, म्लं कमे णिः, “ङीव्लोरी” इति पञ्च ॥ १८

अश्वत्थः । मङ्गिर कारणीभूतं ये ततोऽत्र तजः ताहा हीन इहेवाहे, तुमिहे ताहाहे करिवाह । येहेतु तुमि मळता करिवा लैव ७ काण ममत्तहे नष्टे करिवाह । १८

अक्रुधञ्चाभ्यधादाक्यं कुम्भकर्णं दशाननः ।

किं त्वं मामज्गुप्सिष्ठा नैदिधः किं [स्व]पराक्रमम् ॥

अन्वयः । (अथ) दशाननः कुम्भकर्णम् अक्रुधत्, वाक्यम् च अभ्यधात्, त्वं मां किम् अज्गुप्सिष्ठाः, किं पराक्रमं नैदिधः ॥ १९

मङ्गिनाथः । अक्रुधदिति । अथ दशाननः कुम्भकर्णमक्रुधत् क्रुधवान् । क्रुध क्रोधे । पुषादित्वाद्ङ् । अत्र कोपस्य नात्वन्तिकत्वात् भार्यां क्रुध्यतीतिवत् कर्मत्वमेव न संप्रदानत्वम् । यं प्रति कोप इति विशेषणादिति । वाक्यम् अभ्यधात्वादिच्च । “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् । तदेवाह—त्वं मां किमर्थम् अज्गुप्सिष्ठा अमर्हिष्ठाः । गुपेः सञ्ज्ञाभुङि प्रासि सिचोद् । पराक्रमं किमर्थं

त्वं नेदिधः नैधितवान् । एध हृष्टी । गौ चडि णिल्लोपस्य स्थानि-
वत्त्वात् “अजादेर्द्वितीयस्य” इति धिशब्दस्य द्वित्वम् ॥ १८

भरतः । अक्रुधदित्यादि । एवमुक्त्वा दशाननीऽक्रुधत्, क्रुध ल यी कोपे, पुषादि-
त्वात् ङः । कुशकण्ठं चक्रवान्, ङु धाञ् लृ धारणे, पुष्टी दाने टी भृत्यापिषेति
सेलुङ् । किमभधाःदित्याह—किं त्वं मां निन्दितवानसि, गुपक गोपनकृत्सनयोः “किन्ति-
जगुपः” इति सन् निन्दायां निशानार्जवनिन्दासु इत्युक्तेः । स्वपराक्रमं किं न वर्धित-
वानसि । एषङ् ह्रस्वी आन्तादङ् द्वित्वञ्च ॥ १८

असूशान् । दशाननं क्रुध हृष्टी कूलकर्णक वनिज तूर्मि आर्माक निन्दा
कर केन, निन्दर पराक्रम आर्जन कर ना केन ? ॥ १८

भाजि[मोज्जि]ग्रहः सुनीतानि

मा स्र क्रंस्था न संयुगे ।

मोपालब्धाः कृतैर्दोषै-

र्मा न वाचीर्हितं भ [प]रम् ॥ २०

अन्वयः । सुनीतानि मा जिग्रहः, संयुगे न मा स्र क्रंस्थाः, कृतैः दोषैः मा उपा-
लब्धाः, हितं भवं न मा वाचीः ॥ २०

मङ्गिनाथः । मेति । सुनीतानि सुनीतीर्मा जिग्रहः मा
ग्राहय नोपदिशेत्यर्थः । ग्रहेर्णो चङ् । संयुगे युद्धे न मा क्रंस्थाः
किन्तु क्रमस्व उत्साहयस्वेत्यर्थः । “वृत्तिमर्गतायनेषु क्रमः” इति
क्रमेलुङि सर्गे तङ् । सर्गं उत्साहः । माङ्योगादि पूर्ववत् । कृतै-
र्दोषैरपराधैर्मोपालब्धाः नोपालभस्व । लभेलुङि थासि “भलो भलिः”
इति सलोपः । “भवस्तथाः—” इति धत्वम् । हितं पथ्यं भवं कार्य-
भारं मा न वाचीर्मा न वद्व ? वद्वेत्यर्थः । वद्व प्रापणे । हलन्तलक्ष्या
वृद्धिः । गतमन्यत् ॥ २०

भरतः । मोज्जिग्रह इत्यादि । शोभनानि नीतानि न उदघाहय यदर्थान्तादङ् ।
असूतसुपन्यस्यग्राह—संयुगे युद्धविषये साध्य न क्रंस्थाः, किन्तु अवश्यम् उत्साहं कुर्व,
“माद्यन धीव्यो” इति सर्वकालं टी । “इत्युत्साहतायने क्रमः” इति मं, “लुक्मोऽमि”
इति भवजंगमादिभोऽभावः । कृतैर्दोषैः मा उपालब्धाः नोपालभस्व, न भङ्गयेत्यर्थः । लभ
धीव्य भवती “भवस्तथाः” इति विलोपः । हितं युद्धं परं मा न वाचीः अपिषु
अवश्यं वद्वेति भावः । वद्वेथी प्रापणे अनिमत्वाद्भिः “हीड कः” ॥ २०

अश्रुवाप । आमांके श्रुतीति उगणन निठ हरेवे ना, युक्ते उ२गाशौ
इ७ । दोष पेशादेशां तिरश्चान् करि७ ना, शिठकर, कार्यांशान् बहन
कर । २०

कुम्भकर्णस्ततोऽगर्जीङ्गटांश्चान्यान् न्यवीवृतत् ।

उपायंस्त महास्त्राणि निरगाच्च द्रुतं पुरः ॥ २१

अन्वयः । ततः कुम्भकर्णः अगर्जीत्, अन्यान् भटान् च न्यवीवृतत्, महास्त्राणि उप
पयंस, द्रुतं पुरः निरगात् च ॥ २१

मङ्गिनाथः । कुम्भेति । ततो रावणक्रोधोत्पन्नान्तरं कुम्भकर्णो-
ऽगर्जीत् स्वामिचित्तानुमाराद्योङ्गुं निश्चित्य जगर्जेत्यर्थः । अन्यान्
भटान् न्यवीवृतत् एकवोरत्वाभिमानात् निवर्त्तितवानित्यर्थः । द्रुत
वर्त्तने । यौ चाङ् “उर्त्तत्” इत्युपधाच्कारस्य विकल्पेन ऋकारः ।
“उरत्” इत्यभ्यासच्कारस्य अकारः । ततः सन्वत्वार्थम् । महा-
स्त्राप्युपायंस्त जयाह । उपशब्दः पादपूरणार्थः । आङ्पूर्वादयमेर्लुङि
“समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रथे” इति तङ् । द्रुतं पुरः पुरान्निरगाच्च ॥ २१

भरतः । कुम्भकर्ण इत्यादि । ततो रावणवाक्यानन्तरं कुम्भकर्णो गर्जितवान्, गर्जोर्-
ङ्गथे । अन्यान् भटान् योद्धुमुद्यतान् निवर्त्तयामास, इतिर्जांतादङ् । महास्त्राणि उप-
यंस स्त्रीचकार, यमो विरतौ “उपयमो विवाहे” इति मं, विवाहः स्त्रीकार इति व्याख्यातं
“यमः सूचने वातूहाङ्” इति पचे सं. कित्वाभावात् मलोपाभावः, किं वा आङ्पूर्वस्य
बभौञ्जिजान् इत्यादिना मम् । पुरी लडायाः सकाम्नात् शीघ्रं निर्गतः, “इषी गा”
“भूस्त्रापिव” इति सेर्लुङ् ॥ २१

अश्रुवाप । ताशान् पत्र कूञ्जकर्ण (युद्धार्थं) गर्जन करिठे मागिन,
(निठेठके अक्षत्र भाविना अश्रु वीरगणके युद्धे बाहेठे निवेष करिण,
अथान अथान अश्रु शूलि अक्षर करिण, एतन् अविनक्षे नशर हरेठे निर्गठ
हरेण । २१)

मूर्धा दिवमिवालिखीत् खं व्यापन्नपुषोरुणा ।

पादाभ्यां क्षामिवाभैत्सीन् दृष्ट्याधाक्षीदिव द्विषः ॥ २२

अन्वयः । (सः) मूर्धा दिवम् अलिखीत् इव, उदया वपुषा खं व्यापत्, पादाभ्यां
क्षाम् अभैत्सीत् इव, दृष्ट्या धिष. अथाक्षीत् इव ॥ २२

मल्लिनाथः । मूर्ध्नेति । पुरास्मिर्गच्छन् स कुम्भकर्णो मूर्धा
दिवमलेखीदिव अस्त्राक्षीदिव । अभ्रह्मवमूर्धेत्यर्थः । “इट ईटि”
इति सलीपः । उरुणा महता वपुषा खमाकाशं व्यापत् व्याप्तवान् ।
आपिर्लुङि लुदित्वाडङ् । पादाभ्यां ष्यां मूमिमभैक्षीदिव
व्यदारयदिव । भिर्दिर् विदारणे । सिचि वृद्धिः । दृष्ट्या द्विषः
शत्रूनघाक्षीदिव ददाहेव । दह भस्मीकरणे । सिचि हसन्तलक्षणा
वृद्धिः । अनिट्त्वात् न “ह्यन्त—” इति निषेधः । भष्भावादि-
कार्यम् ॥ २२

सरतः । मूर्धेत्यादि । स गच्छन् मूर्धा दिवम् आकाशं स्पृशवानिव, लिखन् लिखने ।
उरुणा महता वपुषा शरीरेण खम् आकाशं व्याप्तवानिव, आप्तुलौकि व्याप्तने लुदित्वात्
ङ् । अरुणाभ्यां ष्यां मूमि मित्रवानिव, अवी भिदिर्भिदि ङाभावपक्षे सिः शिमिन्त्वा-
द्विः । दर्शनमात्रेणैव शत्रून् दग्धवानिव, दहौ दाहे, दादेषः “भ्रमान्सादिजवान्” इति
धः “कपभ्रसी.” इतिः कः ॥ २२

अश्रुवाप । कूळकर्णेश्च मूळक द्वारा येन शर्गं स्पर्शं करिण, अकाश
कलेवर द्वारा आकाशं वाशं करिण, उरुणवपुष द्वारा पृथिवीके येन विनीर्ण
करिण एवम् नृष्टिपाते चक्रगणक येन पक्षं करिते नागिण । २२

दग्धशैल इवाभासोत् प्राक्रंस्त क्षयमेघवत् ।

अ[प्रा]चकम्पदुदन्वन्तं राक्षसानप्यतिवसत् ॥ २३

अन्वयः । (सः) दग्धशैल इव अभासोत्, क्षयमेघवत् प्राक्रंस्त, उदन्वन्तम् अच-
कम्पत्, राक्षसान् अपि अतिवसत् ॥ २३

मल्लिनाथः । दग्धेति । महत्त्वात् कृष्णवर्णत्वाच्च दग्धशैल
इवासोत् बभौ । भा दोप्ती । “यमरमनम—” इति सगटौ ।
क्षयमेघवत् कल्पान्तवेगेन तुल्यं प्राक्रंस्त गन्तुं प्रक्रान्त इत्यर्थः ।
“प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इति क्रमलुङि तङि सिचि “सुक्रमो-
रनात्मनेपदनिमित्ते” इति निषेधात् नेङागमः । उदन्वन्तमुद-
धिम् । उदन्वानुदधी च” इति निपातः । अचकम्पत् पादन्व्यास-
भरात् कम्पयामास । कपि चलने । णी चङ् । राक्षसानपि
किमुत कपौनिति भावः, अतिवसत् त्रासयामास । वसेर्षौ
चक्षुपधायान् इत्यर्थः ॥ २३

सरतः । दग्धेत्यादि । अतिवसन्त्यात् महत्त्वाच्च दग्धपर्यन्त इव स भाति अ, मा क
व हीनी “यमरम” इति इन्सनी । प्रलयसम्बन्धिमेघ इव प्रक्रमते अ, “प्रोपादारथी” इति

मम् । गच्छन् समुद्रमपि कल्पितवान्, कपिञ् विवासी आनादङ् । न केवलं कपीन्
राक्षसागपि वासयामास, तसेर्जान्नादङ् ॥ २३

अनुवाद । (गमनकाले) दक्षपर्वतवत् शोभा पाह्येते ० नागिन,
नहा प्रलयकालीन मेघेर आङ्ग चलितेहिन, समुद्रके कल्पित करिषा तुलिन
अधिक कि राक्षसनिगके ० भ्रमग्रुष्ठ करिषा तुलिन । २३

सपत्नोऽद्रिरिवाचालीन्नाश्रुसौत् कल्पवायुवत् ।

अभार्षीद्ध्वनिना लोकानभ्राजिष्ट क्षयाग्निवत् ॥२४

अन्वयः । (सः) सपत्नः अद्रिः इव अचालीत्, कल्पवायुवत् श्रवणीत्, धनिना
लोकान् अभार्षीत्, क्षयाग्निवत् अभ्राजिष्ट ॥ २४

मङ्गिनाथः । सपत्न इति । सपत्नो बाहुधूननात् पक्षवानद्रि-
रिव अचालोत् चलितः । “अतो लान्तस्य” इति वृद्धिः । कल्प-
वायुवत् न्यश्रुसौत् । तत्तुल्योऽस्य निश्वास इत्यर्थः । “क्षयन्त—”
इति वृद्धिप्रतिषेधः । ध्वनिना सिंहनादेन लोकानभार्षीद्भृतवान् ।
पूरितवानित्यर्थः । भृञ् भरणे सिचि वृद्धिः । क्षयाग्निवत् कल्पान्त-
वर्द्धवत् अभ्राजिष्ट । लोहितशिरोरुहत्वात् तद्ददौपिष्टेत्यर्थः ।
भ्राज् दीप्ती । लुङि सिचौट् ॥ २४

भरतः । सपत्न इत्यादि । स पत्नयुक्तः पर्वत इव चलितः बाहोः पञ्चतुल्यत्वात्, अक्षे-
न्ननवदेत्यादिना त्रिः । प्रलयवायुगिनिश्वासं चकार, “इसादिः सेमः” इत्यादौ श्रवण-
जनात् न त्रिः । ध्वनिना लोकत्रयं पूरितवान्, भृ लि दु डु अ् भृतिपुष्टीः, “नेमे-
वाच्” इति धनिम् पलयाग्निरिव धात्रने न्य, लोकाविनाशकत्वात् पिबलकेशाश्च भावृङ्
चटुशराणासि ॥ २४

अनुवाद । से पक्षयुक्त पर्वतवत् चलिते नागिन, युगाञ्चवायुर आङ्ग
निश्वास फेनितेहिन, सिंहनादे जिज्वन पत्रिपूर्ण करिष एव लोहितकेश-
हेड् कलाङ्गिह्ववत् शोभा पाह्येते नागिन । २४

अनंसीङ्गभरेणास्य रंहसा शाखिनोऽलुठन् ।

सिंहाः प्रादुद्रुवन् भीताः प्राक्षुभन् कुलपर्वताः ॥२५

अन्वयः । अस्य भरेण भूः अनंसीत्, रंहसा शाखिनः अलुठन्, सिंहाः भीताः (सन्तः)
प्रादुद्रुवन्, कुलपर्वताः प्राक्षुभन् ॥ २५

मङ्गिनाथः । अनसौदित । अस्य रक्षसो भरेण देहगौरवेण
भूरनसौत् ननाम । “यमरमनम—” इति मगिटी । रक्षसा
वेगेन शाखिनो वृक्षा अलुठन् पतित्वा लुठिताः । लुठ प्रतिघाते ।
द्युतादित्वादङ् । “द्युद्भ्या लुडि” इति पत्ने परस्मैपदम् । सिंहा
भौताः प्रादुद्रुवन् प्रद्रुताः । द्रु गती । “णिञ्चि—” इत्यादिना
चङ् । उवडादेशः । कुलपर्वताः प्राक्षुभन् प्रक्षुभिताश्चलिता
इत्यर्थः । क्षुभ सञ्चलने । द्युतादित्वादङ्, परस्मैपदं च
पूर्ववत् ॥ २५

अन्वयः । अनसौदित्यादि । अस्य भरेण मूः नमति स्म, “यमरम” इति इमसनी ।
अस्य रक्षसा वेगेन शाखिनो वृक्षाः पतित्वा, ललुठ्य विनीटनिर्लीडयोः, लृदिच्चात् ङः ।
ग्रन्थपाठे द्युतादित्वात् ङः तेनेव पम् । सिंहाः भौताः मन्ः पलायिताः, ंद्रु यु गती
“त्रिञ्चिद्रुक्कमः” इति अङ् । कुलपर्वताः क्षोभं प्रापुः, क्षुभङ्, सञ्चले द्युतादित्वात्
ङः ॥ २५

अभूवात् । ईश्वर देहभारे पृथिवी अवनत एव वेगे वृक्ष सकल
क्षुभिते नृच्छित इहेन । सिंहरमने पलायन करिन । महेश्वानि कुलपर्वत-
शुनि विचलित इहेन । २८

उत्पाताः प्राहतंस्तस्य द्यौरशीकिष्ट शोणितम् ।

वायवोऽवासिषुभीमाः क्रूराश्चाकुषत द्विजाः ॥ २६

अन्वयः । तस्य उत्पाताः प्राहतन्, द्यौः शोणितम् अशीकिष्ट, भीमाः वायवः अवा-
सिषुः, क्रूराः द्विजाः च अकुषत ॥ २६

मङ्गिनाथः । उत्पाता इति । तस्य गच्छतोऽग्रे उत्पाता दुर्नि-
मित्तानि प्राहतन् प्रार्वाक्षत । हतु वर्त्तने । द्युतादित्वादङ् ना
परस्मैपदश्च । तानेवाङ्—द्यौराकाशः शोणितमशीकिष्ट असिचत्
ववर्षेत्यर्थः । शीघ्र सेचने । लुडि तडि सिचौट् । भीमाः वायवो-
ऽवासिषुः वान्ति स्म । वा गतिगन्धनयोः । “यमरम—” इति
मगिटी । क्रूरा द्विजाः पश्चिमशूलकादयोऽकुषत शब्दायन्ते स्म ।
कुङ् शब्दे । भौवादिकोऽनिट् । लुडि तडि कुटादित्वेन सिचः
क्वित्त्वान्नः गुणः ॥ २६

अन्वयः । उत्पाता इत्यादि । गच्छतः तस्य उत्पाताः विनाशघृचकाः प्रहताः, हतु

वर्तनेभ्योऽदित्यात् ङः । वीः आकाशं शीघ्रितं चरति अ, शीघ्रञ्, रीके । भीमाः प्रचण्डा वायवः बान्नि अ, वा ल गमनशंसयोः, यमरमेति इमसनी अशुभिवेः । क्रूरा भयदा विनाः पक्षिपक्ष शब्दं चक्रः, कृषिक्, आर्चस्वरे, कृटां चत्रीन्वितीति नियमाद्, आ- भावः नैनेकाजिति अणिम् ॥ २६

अनुवाक । याज्ञाकात् ए तद्वार अर्थे प्रवर्तौ उपेत्पात् आरुञ्ज इहेन—आकाशं वक्रवर्षणं करिण, उग्रकरं वायुं वहिण, गेचकादि विश्वकर्मणं करुणं व्रव करिण । २७

अस्यन्दिष्टाच्च वामं च घोराश्चाराटिषुः शिवाः ।

न्यपसन् मुसले गृध्रा दीप्तयापाति चोल्कया ॥ २७

अन्वयः । (तस्य) वामम् अचि च अस्यन्दिष्ट, घोराः शिवाः च अराटिषुः, मुसले गृध्राः न्यपसन्, दीप्तया चोल्कया अपाति च ॥ २७

मङ्गिनाथः । अस्यन्दिष्टेति । किञ्चास्य वाममक्षि चास्यन्दिष्टा- स्मरत् । घोराः शिवाः क्रोष्टारश्च अराटिषुस्त्राविषुः । सृष्ट शब्दे । “अतो ह्लादेः” इति पक्षे वृद्धिः । मुसले मुसलायुधे गृध्रा न्यपसन् निपतिताः । पत्ल गतौ । लृदित्वादङ् । “पतः पुम्” इति पुमागमः । दीप्तया ज्वलितया चोल्कया अपाति । भावे लुक् ॥ २७

भरतः । अस्यन्दिष्टेत्यादि । अस्य वामम् अचि स्यन्दते अ, स्यदिङ् ईषत्वान्ये । क्रूराः भीमाः शृगालाः शब्दं चक्रः, सृष्ट वाचि “ह्लादेः रीमः” इति त्रिः । मुसले गृध्राः पतिताः, पत्लज गत्या लृदित्वात् ङः, “वच्यस्यपताम्” इति पतादेशः । दीप्तया चोल्कया च पतितं, “रतनीर्यगिषौ” इति भावे इष्, “इमसल्लोपः” ॥ २७

अनुवाक । एवम् वामकृत्ः स्फुलित इहेन । शृगालेन उग्रकरं व्रव करिण । मुसल अस्त्रेण उपग्नं शकृन् वसिण एवम् जलस्य उन्का सकल पतित इहेन । २८

आहिष्ट तानसंमान्य दर्पात्स प्रधनञ्चितिम् ।

ततोऽनर्दीदनन्दीच्च शत्रूनाह्लास्त चाहवे ॥ २८

अन्वयः । सः दर्पात् तान् (उत्पातात्) असंमान्यं प्रधनञ्चितिम् आहिष्ट, ततः अनर्दीत, अनन्दीत् च, आहवे शत्रून् च आह्लास्त ॥ २८

मङ्गिनाथः । आहिष्टेति । सः कुम्भकर्षो दर्पात्तानुत्पातान-

संमान्यानादृश्यः प्रधनचितिं युद्धभूमिम् । 'युद्धमायोधनं जन्मं प्रधनं
प्रविदारणम्' इत्यमरः । आङ्घ्रिष्टागमत् । अङ्घ्रि गतौ । सिचीट् ।
इदित्वात् । अजादित्वादाङ्घ्रिः । ततोऽनदीत् ननदं । नदं
कुम्भिते शब्दे । "इट ईटि" इति सलोपः । अनन्दौत् ननन्द च ।
नदि समृद्धौ । पूर्ववत् सलोपः । गुमागमश्च । आङ्घ्रि रणे निमित्ते
शत्रूनाङ्घ्रिस्त सस्यर्द्धमाङ्घ्रतवांश्च । द्वयतेः "स्यर्धाग्रामाङ्घ्रः" इति
तङ् । "लिपिसिचिङ्घश्च" । "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" इत्यङ्-
आघपञ्चे सिञ् ॥ २८

भरतः । आङ्घ्रिष्ट्यादि । स कुम्भिकर्णः तन्न सत्पातान् दर्शयत् असंभाव्य प्रधनचितिं
रथस्यैलीम् आङ्घ्रिष्ट गतः, अङ्घ्रिष्ट गतौ, मान किचाचं इत्यङ्घ्रात् क्वाच् । ततोऽनदीत्
सिङ्घनादं चकार, नदं शब्दे । अनन्दौत् आनन्दयुक्ती बभूव । आङ्घ्रि युद्धे शत्रून् आङ्घ्रत-
वान्, "स्यर्धाग्रामाङ्घ्रः" इति नं, "वङ्घ्रश्च" इति पाचिकोऽङ्घ्रसदभावे सिः ॥ २८

श्रुत्वात् । कूञ्चकर्णं वीरङ्घ्रगर्के स्रष्टे उपजव अग्रोश्च करिष्या युद्धक्षेत्रे गमन
पूरुषक सिंहरनाय करिष्य ; एवम् आनन्दप्रकाशं करिष्येति । गागिन, गत्रे गङ्गगणके
युद्धे आस्थान करिष्य । २८

प्राशीन्न चाटपत् क्रूरः क्षुच्चास्याहधदस्यतः ।

अधाहसामधासीच्च रुधिरं वनवासिनाम् ॥ २९

अन्वयः । क्रूरः (सः) प्राशीत् न च अटपत्, अशतः अस्य क्षुच् च अहधत्, वन-
वासिनां (कपीनां) वसाम् अधात्, रुधिरं च अधासीत् ॥ २९

मङ्गिनाथः । प्राशीदिति । क्रूरो हिंस्रः स राक्षसः प्राशीरु-
ग्रितवान् कपिमांसमिति शेषः । अश भोजने । "इट ईटि" इति
सलोपः, आङ्घ्रिः । चाटपत् टप्तश्च । टप प्रीणने । पुषादित्वा-
दङ् । अशतः भुञ्जानस्यास्य क्षुद्वधत् अर्वाङ्घ्रिष्ट । वधु वर्द्धने ।
क्षुत्वादित्वादङ् । "क्षुद्व्यो लुङि" इति परस्मैपदम् । वनवासिनां
कपीनां वसां ऋन्नेदः । 'हृन्नेदस्तु ससा' इत्यमरः । अधात्
अपात् । धेट् पाने । "विभाषा धेट्स्त्रोः" इति चङ्भावपञ्चे
"विभाषा प्राधेट्शाच्छासः" इति पञ्चे सिचो लुक् । रुधिरं चाधा-
सीत् । लुक्चङोरभावे "धमरमनम—" इति सगिटौ 'इट ईटि'
इति सलोपः । चङ्पञ्चे द्विर्भावे आतो लोपे च अदधत् । "एवं च

लुङि सिञ्जलोपचङ् विकल्पविधानतः । अथादधासीददधदिति धेटस्त्रिरूपता” ॥ २८

भरतः । प्राशीदित्यादि । प्राशीत् भचितवान् कपीञ् इत्यर्थात्, अश्व् भीमने । असी क्रूरी दुष्टाशयो न हसः, जिष्ठ दृष्यसकारात् प्रीणने एमादित्वात् ऊः । अन्नतः स्वादतीऽप्यस्य च्युत् वुमुच्चा वर्जते अ, वध ऊ् छ वृद्धो युतादित्वात् ऊः । असी वनवासिनां वानराणां वसां पपी राधिरञ् अथासीत् पपी, धेट पाने, “धशाच्छासाघ्नः” इति पचे मिलुक् तदभावपचे यमरमेति इमंसर्गा, भमसादिति सिर्नापः ॥ २८

अभूवात् । शिष्य राक्कम्, वानरभ्रांश उक्त्वा करिण ; किञ्च ताहाते तृष् हरेण ना । उक्त्वाऽऽत्ते उ ताहार कृधा इति पाठेन एव वनवासी वानरैश्च क्रधिरपाने उ वसाञ्क्त्वा करिण । २९

मांसिनास्याश्वतां कुची जठरं चाप्यशिश्वियत् ।

बहूनामग्लुचत् प्राणानग्लोचीच्च रणे यशः ॥ ३०

अन्वयः । अस्य कुची मांसिन आश्रयात्, जठरं च अशिश्वियत्, रणे बहूनां प्राणान् अग्लुचत्, यशः च अग्लोचीत् ॥ ३०

मल्लिनाथः । मांसिनेति । अस्य कुम्भकर्णस्य कुची जठर-
पार्श्वे मांसिन कपिमांसिनाश्वतां शूनौ । ओ श्व गातृष्टयोः ।
लुङि तसस्तामादेशः । ‘श्वयंतरः’ इत्यत्वे पररूपत्वम् । जठरमुदरं
चापि अशिश्वियदुच्छृणम् । ‘विभाषा धेटश्चोः’ इति चङि
द्विर्वचनमियङादेशश्च । रणे बहूनां द्विषां प्राणानग्लुचदपाचरत् ।
ग्लुचु स्तोयकरणे । ‘जूस्तम्—’ इत्यादिना विकल्प्याच्चेरङादेशः ।
किञ्च तेषां यशश्च अग्लोचीत् । अङ्भावपचे सिचि ‘इट ईटि’ इति
सलोपः ॥ ३०

भरतः । मांसिनेत्यादि । अस्य कुम्भकर्णस्य कुची उदरपार्श्वे वानरादीनां मांसिन
अश्वतां शूनौ, द्वायौ शीर्गेतिर्हङ्गाः, “शासनिद्वात्” इत्यादिना पचे ऊः, “वचस्यश्रितान्”
इति श्वादेशः । अस्य जठरम् उदरञ्च आशिश्वियत् वदधे, जिञ्जीत्यादिना पचेऽङ् ।
असी बहूनां प्राणान् अग्लुचत् जहार, रणे बहूनां यशोऽग्लोचीत्, ग्लुचु इत् चीर्थे,
शासनिद्वादिनादिना पाचिको उन्तदभावपचे सिः । अग्लोचीदिति उ सप्त इगन्था
यञः पापित्यर्थः ॥ ३०

अभूवात् । कुञ्जोर्णर उदर उ उदरपार्श्वे वानरभ्रांशे स्फुट दहेण,
इत्युक्त्वा अनेकेषु थाण उ यशःहरण करिण । ३०

सामर्थ्यं चापि सोऽस्तम्भीदिक्रमं त[चा]स्य नास्तभन् ।
शाखिनः केचिद्ध्यष्टुर्न्यमाङ्गु रपरस्वधौ ॥ ३१

अन्वयः । सः (कपीनां) सामर्थ्यं च अस्तम्भीत्, ते (कपयः) तस्य विक्रमं न नास्तभन्, केचित् शाखिनः अध्येष्टुः, अपरं अम्युधौ न्यसाङ्गुः ॥ ३१

मल्लिनाथः । सामर्थ्यमिति । स कुम्भकर्णः सामर्थ्यं कपीनां प्रभावं चास्तम्भीत् स्तम्भितवान् । स्तम्भेरङ्भावपक्षे सिचि “इट ईटि” इति सन्तोपः । ते तस्य विक्रमं नास्तभन् स्तम्भितुं न शक्नु- रित्यर्थः । “जृस्तम्भु—” इति च्चैरङ्गादेशः । अङो ङित्वादन- नासिकलोपः । किन्तु केचित् कपयः शाखिनो वृत्तान् अध्येष्ट- रधिष्ठितवन्तः । तिष्ठतर्कुडि भेरुमि “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् । “उस्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् । “अडभ्यास- व्यवायेऽपि” इति षत्वे ष्टत्वम् । “अधिशोङ्स्थासां कर्म” । अपरेऽस्वधौ न्यमाङ्गुर्निमग्नः । टु मसजो शष्ठी । लुङि सिचि ‘मन्जिनशोर्भ्रञ्जि’ इति मसजेरक्यात् पूर्वो नुमागमः । ‘स्कोः—’ इति सकारलोपः । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । कुत्वप्र- त्वादि ॥ ३१

भरतः । सामर्थ्यं चापीत्यादि । स कुम्भकर्णः शतूष्णं सामर्थ्यं अस्तम्भीत् निवारित- वान् । अस्य विक्रमं केचिदपि नास्तभन् न निवारितवन्तः, सन्भ स्तन्भ स्कन्भ रोधने मौवः, पूर्ववत् पञ्च ङलदभावे सिः, ङे “इमुङ्गन्तोपोऽणौ” इति नथ लोपः । केचित् भयात् वृत्तान् अधितिष्ठन्ति स्म, भूष्येति सेलुक् “गीकः स्त म्भ” इति षत्वम् । अपरेऽस्वधौ निमग्नः, मसजौ शट्ने स्त्रानेऽनिमत्वादत्रिः, “गुन् रधोमुचाम्” इत्यादिना गुन्, स्थादः सन्तोपः, “शङ्गाज्” इति षड्, षटोः कः, स्तोर्नुजपेजमनोः क्लिलादिति षः अमुम् ॥ ३१

असूयान् । कूष्ठकर्णं वानशणैश्च शक्तिं सुष्ठुन करिण, वानशेरा ताहार शक्तिं सुष्ठित करिणते पारिण नो तथन कतकञ्जनि वृष्कारोहण करिण आर कतक- ञ्जनि मयूहे निमग्न श्शंशा वृष्णि ॥ ७१

अन्ये त्वलङ्घिषुः शैलान् गुहासु न्यलेषत ।

केचिदासिषत स्तश्चा भयात्केचिद्घूर्णिषुः ॥ ३२

अन्वयः । अन्ये शैलान् अलङ्घिषुः, अन्ये गुहासु न्यलेषत, केचित् भयात् सस्थाः आदिः षत, केचिन् (भयात्) घूर्णिषुः ॥ ३२

मङ्गिनाथः । अन्य इति । किञ्चेति चार्थः । अन्ये वानराः
 ग्रीलानलङ्घिषुरारूढा इत्यर्थः । लघेर्गत्यर्थाङ्गिडि सिचि "नेटि"
 इति वृद्धिप्रतिषेधः । इदित्वानम् । अन्ये गुहासु न्यलेषत
 मिलीनाः । लोड् श्लेषणे । लुङि तङि सिचि गुणः । केचिद्
 भयात् स्तब्धा निश्चला आसिषत पाषाणवत् स्थिता इत्यर्थः ।
 केचिद्भयादवूर्णेषुभ्रान्ताः । घूर्ण भ्रमणे ॥ ३२

भरतः । अन्य इत्यादि । अन्ये कपयः ग्रीलान् अलङ्घिषुः तद्गयाकुललान्, लघि श्लेषे
 अनेकार्थत्वाद्गतावपि, लघिङ् अभुग्यायोर्विष्यस्य क्वचिदात्मनेपदिनोऽपि परस्मैपदित्वाद्वा
 रूपम् । अन्ये गुहासु लीनाः, लौड्यभोग्रं षण्णे, नैकाजिति अनिम् । केचित् स्तब्धाः सन्तः
 न्याणुवत् भ्रमन्ते अ, जिलासङ् उपवेशे । केचित् भयात् घूर्णन्ते अ । घूर्णङ्श
 धमन्ते ॥ ३२

अभूवात् । अपत्र कतकञ्जलि पन्तते आद्रोक्षण करिण, केह केह श्रुह
 मरुध नृकाग्रित हरेण, कतकञ्जलि भङ्गे पाषाणवत् निश्चल हरेया रश्मि, केहवा
 भङ्गे घूर्णिते नागिण । ७२

उदतारिषुरभोधिं वानराः सेतुनापरे ।

अलज्जिष्ठाङ्गदस्तत्र प्रत्यवास्थित चोर्जितम् ॥ ३३

अन्वयः । अपरे वानराः सेतुना अभोधिम् उदतारिषुः, तत्र अङ्गदः अलज्जिष्ट,
 ऊर्जितं प्रत्यवास्थित च ॥ ३३

मङ्गिनाथः । उदिति । अपरे वानराः सेतुना सेतुमार्गेणा-
 भोधिसुदतारिषुरुत्तीर्णाः । तरतेः सिचि वृद्धिः । तत्र तेषां
 मध्येऽङ्गदोऽलज्जिष्ट, हा कष्टं पलायन्त इति लज्जितवान् । अथो-
 र्जितं प्रगल्भं यथा तथा प्रत्यवास्थित प्रातिपक्ष्येण स्थितसेत्यर्थः ।
 तिष्ठतेर्लुङि "समवप्रविभ्यः स्यः" इति तङ् । "स्वाध्वोरिष्ट"
 इतीत्वं किञ्चं च । किञ्चाङ् गुणः । "ङ्खादङ्गात्" इति
 सहापः ॥ ३३

भरतः । उदतारिषुरित्यादि । अपरे वानराः सेतुना समुद्रश्च उत्तीर्णां, तु लरे-
 ऽभिन्नेषु पुत्र्याम् अजन्तत्वाद्भवजवदेति त्रिः । वानरेषु एवभूतेषुः सस्यु, तत्र अङ्गदो लज्जते
 अ । लज्जि षोड् लज्जङ् श्लेषे । ऊर्जितं पराक्रमश्च प्रत्यवास्थित प्रतिपन्नवान्, प्रतिष्ठा-
 निर्वन्धेत्यादिना मं; स्वादीर्जः असहादिति सिन्धोपः ॥ ३३

अभूवात् । अपत्र वानरेश्च नैतुगणेषु मयूज् पात्र हरेण, उदतारो अङ्गदः

मङ्गलत्रयं भगवन्नेन नञ्चित्तु हहेन । अत्रे निखरीयां प्रकाश-महकारे मङ्गल-
प्रतिष्ठां अवधानं करिण ॥ ७७

सत्त्वं समदुधुक्षच्च वानराणामयुद्धं च ।

ततः शैलानुदक्षैप्सु रुदगूरिषत द्रुमान् ॥ ३४

अन्वयः । वानराणां सत्त्वं च समदुधुक्षत्, अयुद्धं च, ततः (वानराः) शैलान्
उदक्षैप्सु, द्रुमान् उदगूरिषत ॥ ३४

मङ्गिनाथः । सत्त्वमिति । वानराणां सत्त्वं बलं समदुधुक्षत्
संघुक्षितवांसं । धुक्ष सन्दीपने । शी चङ् । स्वयमयुद्धं च युद्धं
कृतवांसं । युध संप्रहारे । लुङ्ङि तङ् । “भ्रूलो भ्रूलि” इति
सिलोपः । “भ्रुवस्तथोः—” इति धत्वम् । ततो वानराः शैलानु-
दक्षैप्सु रुक्षित्तिसवन्तः । क्षिप प्रेरणे । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
द्रुमानुदगूरिषत उदगूर्णवन्तः । गूरी उद्यमने । सिचीट् ॥ ३४

मरतः । सत्त्वमित्यादि । अङ्गदो वानराणां सत्त्वं बलं संघुक्षयानाम् । धुक्षङ्
सन्दीपे । अन्नादङ् । स्वयञ् युध्यते क् । युध्यौ ड् युद्धे, “भ्रुसम्वात्” इति सिलोपः ।
ततः संघुक्षयानन्तरं शैलान् उदक्षिप्तवन्तः । कपिव्याघ्रा इत्ययिमश्लोकान्त्वयः । क्षिप
अशौ चिथ्यौ मुदि । अनिमत्वात् “व्रजवद्” इति त्रिः । द्रुमांश्च उदगूर्णवन्तः । गूरङ्क्
उद्यमे । “बुभ्योर्ङिवा” इति छेरभावपक्षे रूपम् । गूरी यङ् बधे गत्यामित्यस्य रूपं वा ।
गूरी ङ् शि उद्यमे इत्यस्य तु नायं प्रयोगो ङ्ङ्लोङ्ङ्लात् ॥ ३४

अशूवाद् । अशूवाद् उरुसाहसाने वानरनिगरे वनं वर्द्धितं करिण एवम् अत्र
युद्धे अयुद्धं हहेन । तथेन कपिगणं तैमलं च वृक्ष उरुपाटनं करिणते भागिनः ॥ ७८

अनर्दिषुः कपिव्याघ्राः सम्यक् चायुत्सताहवे ।

तानमर्दीदखादीञ्च निरास्यच्च तलाहतान् ॥ ३५

अन्वयः । (अथ) कपिव्याघ्राः अनर्दिषुः, आहवे च सम्यक् आयुत्सत, (कुम्भकर्षः)
तान् अनर्दीत्, अखादीत्, तलाहतान् निरास्यत् च ॥ ३५

मङ्गिनाथः । अनर्दिषुरिति । अथ कपिव्याघ्राः कपिव्याघ्राः ।
उपमितसमासः । अनर्दिषुः अर्गर्दिषुः । नर्दं कुक्षिते शब्दे ।
क्षिचीट् । “भेडि” इति । अक्षिप्रतिषेधः । आहवे सम्यक् आयुत्सतः

युद्धं कृतवन्तश्च । युध संप्रहारे । लुङि तङि सिचः । “लुङि-
सिचावात्मनेपदेषु” इति सिचः कित्वात् न लघूपधगुणः । अथ
कुम्भकर्णस्तान् कपौनमर्दीत् ममर्दं । मृष्ट चोदे । क्रैयादिः ।
“इट ईटि” इति सलोपः । अखादौदभक्षयश्च । खाट्ट भक्षणे ।
पूर्वेवत् सलोपः । तल्लैराहताच्चिरास्थत् निरस्तवांश्च । असु
क्षेपणे । “अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्” । “अस्यतेस्यक्” ।
आड्छुद्धिः ॥ ३५

भरतः । अनदिङ्गुत्त्यादि । कपियेष्ठा नर्दितवन्तः, मारय मारयति शब्दं चक्रुः ।
नर्दि शब्दे । सम्यक् निर्भयं संगमि युध्यन्तं स्म । “इगुडुर्मर्दि” इति कित्वात् गुणा-
भावः । तान् वानरान् मर्दितवान्, कुम्भकर्ण इत्ययिमशौकेनाव्ययः । मृष्टम च्छुदि ।
अखादौत् खाट्ट भक्षणे । तलेन हलाघातेन आहतवान्, निरास्त्रश्च इतस्ततः चिक्षेप च ।
असु इर क्षेपे । “वचस्यन्पिपताम्” इति अश्यादिशः ॥ ३५

असूवाद । प्रधान प्रधान वानरैरा मार मार इव गर्जन करिते करिते
निर्भयचित्ते युक् करिते । त्वेन कुम्भकर्ण तादादिशक मर्दन, उक्षण उ-
त्प्रेषणौघाते इतस्ततः निरस्त्रप करिते नागिन । ७६

प्राचुर्चूर्णञ्च पादाभ्यामविभीषत च द्रुतम् ।

अतर्ही[दी]ञ्चैव शूलेन कुम्भकर्णः प्रवङ्गमान् ॥ ३६

अन्वयः । कुम्भकर्णः प्रवङ्गमान् पादाभ्यां प्राचुर्चूर्णत्, द्रुतम् अविभीषत च, शूलेन एव
च अतर्हीत् ॥ ३६

मङ्गिनाथः । प्रेति । कुम्भकर्णः प्रवङ्गमान् पादाभ्यां प्राचु-
र्चूर्णत् प्रकर्षेण चूर्णितवान् । चूर्णयते: “सत्यापपाश—” इति
ख्यन्तात् लुङि चाङ् द्विर्भावेऽभ्यासङ्गश्च । द्रुतमाविभीषत च
भीषितवांश्च । अि भी भये । ख्यन्ताल्लुङि “भीष्मग्रीहेतुभये”
इति ताङ् “भियो हेतुभये युक्” चाङ् द्विर्भावेऽभ्यासङ्गश्च ।
शूलेन शूनायुधेन अतर्हीत् अहिंसोदेव च । लड्डु हिंसायाम् ।
“ह्ययन्त—” इति छुद्धिप्रतिषेधः ॥ ३६

भरतः । प्राचुर्चूर्णदित्यादि । पादाभ्यां चूर्णयामास । चूर्णं चूर्णे, चुरादिर्जाकारः ।
ह्यं भीषयते, च । “भीष्मि वा” इति औ पाष्मिभी भीषयिषी मन्त्रः कर्त्तुं । कुम्भकर्णः

एव भयस्य उत्पत्तेः । शूलैश्च च भतर्दीत् । तर्दं हिंसे । भतर्दीविति पाठे—इह धत्तस्य
हिंसे इत्यस्य रूपम् ॥ २६

अश्ववान् । कृष्णकर्ण वानरनिर्गतेक पद्मनिर्गत एतः सत्वर उन्नवाकूनिर्गत
करिशा शूलाङ्गुष्ठात् १४ करिर्ते नागिन । ७७

अतौत्सीद्गदया गाढमपिषच्चोपगूहनैः ।

जानुभ्यामदम[मी]ञ्चान्यान् हस्तवर्त्तमवीवृतत् ॥ ३७

अन्वयः । (काञ्चित्) गदया अतौत्सीत्, गाढम् उपगूहनैः अपिषत् च जानुभ्याम्
अदमत्, अन्यान् च हस्तवर्त्तम् अवीवृतत् ॥ ३७

मञ्जिनायः । अतौत्सीदिति । काञ्चिद्गदया अतौत्सीत् तुतोद ।
तुद व्यथने । हलन्तञ्चक्षणा वृद्धिः । काञ्चिद्गाढं यथा तथा
उपगूहनैराश्लेषणैरपिषत् । पिषत् चूर्णने । लृट्त्वित्वाद्ङ् ।
काञ्चिज्जानुभ्यामदमत् जानुभ्यामवष्टभ्याहृतवानित्यर्थः । इमु
उपशमे । दैवादिकः । पुषादित्वाद्ङ् । कैश्चिद्दमीति पठित्वा
“ह्वयन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेध इति व्याख्यातम् । अन्यान् हस्तेन
वर्त्तयित्वा हस्तवर्त्तम् । वृतेर्ह्यन्तात् “हस्ते वर्त्तयिहोः” इति
णामुल् । अवोवृतत् वर्त्तयति स्म, हस्ते कृत्वा अपिषदित्यर्थः ।
वृत्तु वर्त्तने । णो चङ् । “उ ऋत्” इत्युपधाऋकारस्य विक-
ल्पेनं ऋकारः । “उरत्” इत्यभ्यासऋकारस्याकारे सन्व-
त्त्वायम् ॥ ३७

भरतः । अतौत्सीदित्वादि । गदया काञ्चित् प्रवङ्गमान् गाढम् अन्वयम् अतौत्सीत् ।
तुद श श्लो व्यथयन्निष्ठादत्रिः । अन्यान् उपगूहनैः आलिङ्गनेः पिषवान्, धौपिषत्
चूर्णने कृदित्वात् ङ् । अन्यान् जानुभ्यां दमितवान् । दम्भुद् चूर्णने । मान्तान्न त्रिः ।
अन्यान् हस्तवर्त्तमवीवृतत् हस्ताभ्यां पीडयित्वा चूर्णितवान् इत्यर्थः । वृतेर्ह्यन्ताद्ङ् “वर्दुङ्गी
धुः” इति पठे गुणाभावः । हस्तवर्त्तमिति, हस्ताद्यादयहवर्त्तमता गतार्थत्वं यम्, तदनु-
प्रवर्त्तयति पट्, हस्तते चयम् वेत्यस्य योगविभागात् ॥ ३७

अश्ववान् । कठकङ्गलिके गदाघाते वाथित, गाढ् आलिङ्गने चूर्णितं च ह्ये
काञ्चिद्गाढा आहत् करिण एतः अपरङ्गलिके हस्ते तुङ्गिभाहे चूर्णितं
करिणम् ७१

अदालिषुः शिला देहे चूर्णभूवन् महाद्रुमाः ।

क्षिप्तानसौ च नाचेतीत्तावसौ * नापि चाक्षुभत् ३८

अन्वयः । (तस्य) देहे शिलाः अदालिषुः, महाद्रुमाः चूर्णभूवन्, असौ तान् क्षिप्तान् च न अचेतीत्, असौ अपि च न अक्षुभत् ॥ ३८

मङ्गिनाथः । अदालिषुरिति । तस्य कुम्भकर्णस्य देहे वानरैः क्षिप्ताः शिला अदालिषुर्दीर्णाः । दल विशरणे । भीवादिकः । “अतो क्षान्तस्य” इति वृद्धिः । महाद्रुमाश्चूर्णभूवन् चूर्णाभूताः । अभूततद्भावे चिः । असौ कुम्भकर्णस्थान् द्रुमान् नाचेतीत् नाञ्जासीच्च । चितौ संज्ञाने । भीवादिकः । “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः । अपि च नाक्षुभत् नाचालीत् । क्षुभ्यतेः पुषादिच्त्वादङ् ॥ ३८

भरतः । अदालिषुरित्यादि । कपिभिः क्षिप्ताः शिलाः, तस्य कुम्भकर्णस्य देहे अदालिषुः विदीर्णाः । दल मि. अदे । व्रजवर्दति त्रिः । महाद्रुमाः चूर्णाभूताः । “भूवोवन् टीव्यधि” । तान् वृक्षान् असौ कुम्भकर्णो न अचेतीत् । चितौ संज्ञाने नापि क्षुभितः । पुम लु लु सञ्चली युतादिः ॥ ३८

अशूवाद । वानरनिष्क्रिष्टं अक्षरं उ वृक्षञ्जि कूष्ठकर्णेर भाजे पङ्क्तिं पूर्णं हरेण गेन, जे त्वाहा जानितेउ पारिण ना एव उताहाते जे कूष्ठित उ हरेण ना । ७८

अद्राष्टां तं रघुव्याघ्री व्या[आ]ख्यञ्जेन विभीषणः ।

एष व्यजिष्ट देवेन्द्रं नाशङ्किष्ट विवस्वतः ॥ ३९

अन्वयः । रघुव्याघ्री तम् अद्राष्ट्यम्, एनं विभीषणः व्याख्यत् त्व, — एष देवेन्द्रं व्यजिष्ट, विवस्वतः न अशङ्किष्ट ॥ ३९

मङ्गिनाथः । अद्राष्टामिति । रघुव्याघ्री रामलक्ष्मणौ तं कुम्भकर्णमद्राष्टां दृष्टवन्तौ । दृशिर् प्रेषणे । लुङि “इरितो वा” इत्याङ्भावपक्षे “न दृशः” इति क्प्रतिषेधे “सजिद्धयोः—” इत्याङ्भागे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “व्रश्—” इत्यादिना षत्वे टुत्वम् । एनं विभीषणो व्याख्यत् कुम्भकर्णोऽयमित्याचष्टेत्यर्थः । ख्या

* “क्षिप्तानस्य न चाचेतीत्तावसौ” इति पाठान्तरम् ।

प्रकथने ॥ “अस्यतिवर्त्तित्यातिभ्योऽङ्” :भास्त्रीपः । एष देवेन्द्रं
 व्यजेष्ट विजितवान् । “विपराभ्यां जेः” इति तङ् । सिचि गुणे
 बत्वष्टुत्वे । विवस्वतः सूर्यान्नाशङ्घिष्ट, नाभैषीदित्यर्थः ॥ ३८

मरतः । अद्राष्टामित्यादि । रघुव्याघ्री तं कुम्भकर्षं दृष्टवन्तौ । ईरुष्टौ प्रेषे ।
 वद्रौऽकिदिति अद्रः, भ्रसस्त्राज्भ्रसोति सेलीपः । शष्त्राजिति षङ्, दृभिरिति टः ।
 विमौषण एनमाख्यातवान् । ख्याल ख्यातौ कथने । वस्त्रस्यख्येति ऊः, सख्येत्यालीपः ।
 केन प्रकारेणाख्यदित्याह—एष देवेन्द्रं जितवान् । “विपराजि” इति मम् । विवस्वतः
 सूर्यादिपि नायं शङ्कितवान् । शकिङ् वासशङ्कयोः ॥ ३८

अश्रुवाप । श्रुपूकूलश्लेष्ठे श्रामलक्षणं कूञ्जकर्णके प्रेषिते पाहेनेन ।
 विभौषणं कूञ्जकर्णेरं पात्रेण वजिनेन ये एहे वीर देवराजाके अत्र करिद्राहे,
 अ नृषाकेषु भ्रम करे ना । ७२

यच्चेन्द्रशक्तिमच्छासीन्नाप्रोथीदस्य कश्चन ।

कुम्भकर्णाच्च[न्न]मा भैष्टं युवामस्मान्नृपात्मजौ ॥४०

अन्वयः । (एषः) यच्चेन्द्रशक्तिम् अच्छासीत्, कश्चन अस्य न अप्रोथीत्, (ई)
 नृपात्मजौ ! युवाम् अस्मात् कुम्भकर्णात् च मा भैष्टम् ॥ ४०

मङ्गिनाथः । यचेति । एष यच्चेन्द्रस्य कुबेरस्य शक्तिं शक्त्या-
 युधमच्छासीदच्छैकीत् । छो. छेदने । “आदेच—” इत्यात्वे
 सगिटी । अस्य कश्चन नाप्रोथीत् न पर्याप्तः । सम्बन्धसामान्ये
 षष्ठी । प्रोथ्य पर्याप्तौ । “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः । हे नृपा-
 त्मजौ ! युवामस्मात्कुम्भकर्णाद्दमा भैष्टं मा विभीतं च । जि भी
 भये । सिचि वृद्धिः ॥ ४०

मरतः । यच्चेन्द्रेत्यादि । यच्चेन्द्रस्य कुबेरस्य शक्तिम् अस्यविशेषं सामर्थ्यं वा अच्छासीत्
 चिच्छेद । .छो य लूनौ “वेशाच्छासाध्र” इत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे “यमरम” इति इम्सनी,
 “भ्रसस्त्राज्भ्रसोम ईमि” इति सेलीपः । अस्य कुम्भकर्णस्य कश्चित् नाप्रोथीत् न शक्तः ।
 शोष्य च् पर्याप्तये, पर्याप्तयं सामर्थ्यम् । “शक्तार्थ” इत्यादिना अतुर्थीप्राप्ती सम्बन्धविवक्षया
 षष्ठी शक्तार्थैः षष्ठ्यपीथ्यत इत्यन्ये । अस्य शक्तिं कश्चन नाप्रोथीत् न हिंसितवान्, अने-
 काथत्वात् हिंसार्थत्वमपीति भट्टभास्करः । हे नृपात्मजौ ! अस्मात् कुम्भकर्णात् युवां मा
 भैष्टमिति । जि भी लि भीषां, “व्यासिः” मेमेकाजिति इमनिषेधः, व्रजवर्देति
 त्रिः ॥ ४०

अश्रुवाप । एहे वीर कूटदरदरं शक्तिं अत्र ह्येन करिद्राहे, केह ईशरः

नमस्कं नारे, रे नृपमन्ममवृगण ! आपनारा एरे कृष्णकर्णके कृष्ण
कन्निरवन ना । ४०

घ्नन्तं मोपेक्षिषाथां च मा न काष्टं मिहादरम् ।

अमुं मा न वधिष्टेति रामोऽवादीत्ततः कपीन् ॥ ४१

अन्वयः । (किञ्च) घ्नन्तं एनं मा उपेक्षिषाथाम्, इह (कुम्भकर्णे) आदरं मा न
काष्टं ; ततः रामः अमुं मा न वधिष्ट, इति कपीन् अवादीत् ॥ ४१

मङ्गिनाथः । घ्नन्तमिति । किं च घ्नन्तमेनं मोपेक्षिषाथामुपेक्षां
न कुरुंतमित्यर्थः । इह अस्मिन् कुम्भकर्णे आदरं मा न काष्टं
किं तु कुरुतम् । ततो विभीषणवाक्यानन्तरं रामोऽमुं राक्षसं मा
न वधिष्ट किं तु हत । “लुङि च” इति हनो वधादेशः । इति
कपीनवादित् ॥ ४१

भरतः । घ्नन्तमित्यादि । घ्नन्तं प्रह्वरन्तम् एनं युवां मा उपेक्षिषाथाम् । ईहङ्
दङ्गि, उपपूर्वोऽयम् अनादरे वर्त्तते । इह कुम्भकर्णे आदरं मा काष्टं, किन्तु अवश्यं
कुरुतं, कृच्छ्यां सिः, प्रजयदति त्रिः । इत्येवं विभीषण आख्यत इत्यर्थः । ततोऽनन्तरं
रामो वानरान् अवादीत् उक्तवान् । किं तदित्याह—अमुं कुम्भकर्णं युयं मा न वधिष्ट
किन्तु अवश्यं हतंति । हनवधष्ठीति वधादेशः ॥ ४१

असूत्रान् । इननोनात्त वनिष्ठा इहाके उपेक्षा कन्निरवन ना, ईश्वर वधे यत्र
कन्नन, विजौषण इहा वनिष्ठा त्राम कपिगणके वनिष्ठा इहाके वध कर । ४०

ते व्यरासिपुराह्वन्त राक्षसं चाप्यपिप्लवन् ।

न्य[अ]वभासन् स्वकाः शक्तौर्द्रुमशैलं व्यकारिषुः ॥ ४२

अन्वयः । ते (वानराः) व्यरासिपुः राक्षसम् आह्वन्त, अपिप्लवन् च, स्वकाः शक्तीः
न्यवभासयन्, द्रुमशैलं व्यकारिषुः ॥ ४२

मङ्गिनाथः । त इति । ते कथयो व्यरासिपुरादिषुः ।
राक्षसमाह्वन्त सस्यर्धमाह्वतवन्तः । “स्यर्धायामाडः” इति तड् ।
“लिपिसिचिह्नश्च” । “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इत्यड् ।
अपिप्लवन् वानराब्धौ प्लवनं चाप्यकारयन् । प्लवतेर्णौ चङि
सन्वत्काय्यं “स्रवतिशृणोति—” इत्यादिना विकल्पात् सस्वेत्वम् ।
स्वकाः शक्तीः स्वसामर्थ्यान् न्यवभासयन् अभासयन् प्रकाशयन्ति

स्त्रोत्थर्थः । भासिर्णौ चडि “भाजभास—” इत्यादिना विकल्पात्
उपधाङ्गस्वाभावः । द्रुमाश्च शैलांश्च द्रुमशैलम् । “जातिरप्राणिनाम्”
इति इन्द्रैकऋग्वः । व्यकारिषुर्विचिचिषुः । कृ विक्षेपे । सिचि
वृद्धिः ॥ ४२

भरतः । ते व्यरामिषुरित्यादि । ते वानरा व्यरामिषुः किलकिलाशब्दं चक्रः ।
रम शब्दे, हसादेः सेम इति त्रिः । राक्षसं कुम्भकर्षं स्पृष्टमाना आहूतवन्तः । स्पृष्टांया-
माङ् इति मं, वक्ष्यसेत्यादिना ङः । तमेव अपिप्रवन् । वृङ्च सर्पणे । ज्ञानादङ्
खेः सन्त्, युसुद्रुपुष्पुङ्गा वंति पचे खेकारस्य रकारः । स्वका आत्मीयाः शत्रोः
सामर्थ्यानि प्रकाशितवन्तः । भासृङ् दौरी । ज्ञानादङ् । भाजभासभासित्यादिना पक्षे
उङो ङ्ङ्, तदभावपक्षे खेः सन्वदघावित्यस्वाविषयः, परे लघुचराभावात् । द्रुमशैल
तदुपरि क्षिप्तवन्तः । ऋश् विक्षेपे । व्रजवदिति त्रिः । द्रुमाश्च शैलांश्चति समाहारः ॥ ४२

अशूवाण । वानरैश्च किञ्च किञ्च नृक करिषा उठिण । कूञ्चकर्णके पत्राक्षर
करिवार क्षन्य वृक्षे आस्थान करिषे नागिन । गैनागागरे कूञ्चकर्णके वेन
तासाहेना दिन । अत्र शक्ति अकाम करिषा ताशर उपर वृक्षे अक्षर
निरूपे करिण । ४२

ते तं व्याशिषताक्षौत्सुः पादैर्दन्तैस्तथाच्छिदन् ।

अर्जिजत् परभो वृक्षं नीलस्वादित पर्वतम् ॥ ४३

अन्वयः । ते (वानराः) तं व्याशिषत, पादैः अक्षौत्सुः, तथा दन्तैः अच्छिदन्, शरभः
वृक्षम् अर्जिजत् नीलः तु पर्वतम् आदित ॥ ४३

मङ्गिनाथः । त इति । वानरास्तं कुम्भकर्षं व्याशिषत
व्यापुः । अशू व्याप्तौ । सिचौट् । आङ्वाङ् । पादैरक्षौत्सुर-
पिषन् । क्षुदिर सम्पेषणे । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । तथा दन्तैर-
च्छिदन् चिच्छिदुः । छिदिर् द्वौघोकरणे । “इरितो वा” इत्यङ् ।
शरभा नाम वानरो वृक्षमार्जिजत् अर्जितवान् गृह्योतवान् । अजं
प्रतियन्ने । स्वार्यन्त्याञ्ङ् । रेफवर्जितस्य जिशब्दस्य द्विर्वचने
मन्वत्कार्यम् । नीलश्च पर्वतमादित आत्तवान् । डुदाञ् दाने ।
“स्वाध्वोरिञ्च” इतोत्त्वं च । “ङ्ङ्स्वादङ्गात्” इति सलोपः ॥ ४३

भरतः । ते तमित्यादि । ते वानराः तं कुम्भकर्षं व्याश्रवन्तः । अयनङ् व्याप्ति-
सङ्घर्षोः, वेमूदिति पचे इन् । पादैः अक्षवन्तः । अधो बुदिर्बुदिः इरिञ्चान् पाचिक-
ङ्गाभावे सिः, अनिसूलादत्रिः । तथा दन्तैः अच्छिदन् । छिदिर् धौष्, वेदे, इरिञ्चात्

पञ्चे कः । शरभनामा कपिः इक्षुम् आर्जिजत् यद्दीप्तं यतते च । अर्जन् संस्कारं, युष्मैः इक्षुसंस्कारी यद्दृश्यतेरेषानुक्तं नव्यापारः । चुरादिजान्तादङ् । नौलः पर्वतम् आदित गवाह । अङ्पूर्वदाञ् यद्गणे, स्यादोर्ङिः ॥ ४३

अश्रुवान् । वानरेण कूञ्चकर्णके विरिञ्चा फेनिग । पदाघाते एवः मथवाते छिन्नभिन्नं करिते लागिल । शरभवानरं वृक्षे नौलवानरं पर्वत मंग्रह करिल । ४३

ऋषभोऽद्रीनुदक्षेप्सीत्ते तैररिमतर्दिषुः ।

अस्फूर्जोर्गिरिशृङ्गं च व्यसाञ्चीद्वन्धमादनः ॥ ४४

अन्वयः । ऋषभः अद्रीन् उदक्षेप्सीत्, ते (वानराः) तैः अरिम् अतर्दिषुः, गन्धमादनः अस्फूर्जोत्, गिरिशृङ्गं च व्यसाञ्चीत् ॥ ४४

मल्लिनाथः । ऋषभ इति । ऋषभोऽद्रीनुदक्षेप्सीदुत्क्षिप्तवान् । क्षिप्त प्रेरणे । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । ते वानरास्तैरद्र्यादिभिररिं कुम्भकर्णमतर्दिषुर्जिहंसुः । तर्दं हिंसायाम् । गन्धमादनोऽस्फूर्जोद्वन्धवज्जुघांष । ‘इट ईटि’ इति सलोपः । ‘नेटि’ इति वृद्धिप्रतिषेधः । गिरिशृङ्गं च व्यसाञ्चीद्विसर्ज । “सृजिदृशोः—” इत्यमागमे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “व्रथ—” इत्यादिना षत्वे कत्वषत्वे ॥ ४४

भरतः । ऋषभ इत्यादि । ऋषभो नाम कपिः पर्वतान् उन्निववान् । क्षिप्तशर्जोः क्षेप्सी नुदि, अनिमत्वाद्भिः । ते शरभादयः तैः इक्षादिभिः आरं कुम्भकर्णम् अतर्दिषुः । तर्दं हिंसे । गन्धमादनः कपिः अस्फूर्जोत् वज्रवत् शब्दघकार । ट्री स्फूर्जो वज्रनिघांषि । गिरिशृङ्गं क्षिप्तवान् । सृजौ च चकाराविसर्गे वद्रीऽकिदिति ऋद् अनिमत्वाद्भिः, षङ् गढीः कः ॥ ४४

अश्रुवान् । शरभ कपि कतकण्ठि पर्वत निरूपेण करिल, अना वानरेण महे पर्वतादिघारा शृङ्गेक प्रहार करिते लागिल, गन्धमादन कपि गर्जन करिग एवः गिरिशृङ्ग निरूपेण करितेहिल । ४४

अकूर्दिष्ट व्यकारौ च गवाक्षी भूधरान् बहन् ।

न[स]तान[त्रा]जीगणद्वीरः कुम्भकर्णोऽव्यथिष्ट न ॥ ४५

अन्वयः । गवाक्षः अकूर्दिष्ट, बहन् भूधरान् च व्यकारौ, वीरः कुम्भकर्णः तान् न जीगणत्, न च अव्यथिष्ट ॥ ४५

मल्लिनाथः । अकूर्दिष्टेति । गवाक्षो नाम कपिः अकूर्दिष्ट रणे चिक्रीड । कूर्दं खूर्दं क्रौडायाम् । बहन् भूधरान् व्यकारोत् विक्षिप्तवान् । कृ विक्षेपे । सिचि वृद्धिः । 'इट ईटि' इति सलोपः । वौरः कुम्भकर्णस्तान् भूधरान् नाजीगणत् । गण संख्यानि । शौ चङ् । 'ई च गणः' इत्यभ्यासस्य विभाषा ईकारः । नाव्यथिष्ट न चचाल । व्यथ भयचलनयोः ॥ ४५

भरतः । अकूर्दिष्टेत्यादि । गवाक्षो नाम कपिः अकूर्दिष्ट क्रौडापूर्वकं चेतत अ । कूर्दं खूर्दं क्रौडायाम् । बहन् पर्वतात् । भूधरान्, लोप विक्षेपे । स कुम्भकर्णः तान् शरमादीन् न गणयामास । गणत्क गणयति । अकूर्दिष्टेत्यादिभ्यः, वृत्तगणकथ इति पाठिकः । वौरिङ् । न च व्यथितो बभूव, यतो वाः । व्यथभभङ्, वि-व्यथं ॥ ४५

अभूवात् । गवाक्ष रणक्रौडा शमर्शन पृथक् अनेक पर्वत निरक्षण करिण, कूष्ठकर्ण ताहा शाश्वरे करिण ना । वृद्धेति विरहित दृश्येन ना । ४६

अमन्यीच्च परानीकमप्लोष्ट च निरङ्कुशः ।

निहन्तुं चात्वरिष्टारौनजचीच्चाङ्गमागतान् ॥ १६

अन्वयः । (सः) परानीकम च अमन्यीत्, निरङ्कुशः अष्टौ च, अरौन् निहन्तुम् अत्वरिष्ट च, अङ्गम् आगतान च अजचीत् ॥ ४६

मल्लिनाथः । अमन्यीदिति । परानीकममन्योत् विलोडित-
वांश्च । मन्य विलोडने । क्रैयादिकः । "नेटि" इति वृद्धि-
प्रतिषेधः । निरङ्कुशोऽप्रतिघातः सन् अप्लोष्ट चचार । ङ्ङ्-
गतौ । लुङि तङि सिचि गुणः । अरौन् निहन्तुमत्वरिष्ट संश्रान्त-
वान् । अजित्वरा संभ्रम । अङ्गे समीपमागतानजचीद्भक्षित-
वांश्च । जच्च भक्षहसनयोः । "नेटि" इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ४६

भरतः । अमन्यीदित्यादि । कुम्भकर्णः परानीक शत्रुसैन्यं च जीमितवान् । मन्य ग गाङ् । निरङ्कुशोऽप्रतिघातः सन् गातं चकार । ङुङ् च संपणे । नेमिः काजिति भानम् । अरौन् निहन्तुं त्वराचक्रे, अङ्गमागतान् क्रौडप्रविष्टान् भक्षितवान् । जच्चत्तु भवहासयोः ॥ ४६

अभूवात् । कूष्ठकर्ण शकृत्सञ्च विलोडित करिशा अनाथे रणे सङ्घरण करिते गात्रिण । शकृत्सञ्च अनाथित एव सभौपागत शकृदण उक्कण करिते गात्रिण । ४७

व्या[व्य]क्रुच्चद्वानरानीकं संपलायिष्ट चायति ।

हस्ताभ्यां नश्यदक्राचीक्रीमे चोपाधितानने ॥ ४७

अन्वयः । आयति (तस्मिन् कुम्भकर्णे) वानरानीकं व्याक्रुच्चत्, संपलायिष्ट च (सः) नश्यत् हस्ताभ्याम् अक्राचीत्, भीमे आनने उपाधित च ॥ ४७

मल्लिनाथः । व्याक्रुच्चदिति । तस्मिन् कुम्भकर्णे आयति आगच्छति मति । इषो लटः श्वादेशः । वानरानीकं कर्त्तुं, व्याक्रुच्चत् व्यासुक्रोश । क्रुश् आह्वानं रोदने च । “श्ल इगुपधाद-
नितः क्तः” । संपलायिष्ट पलायितं च । “उपसर्गस्यायतौ” इति रेफस्य लत्वम् । स नश्यत् पलायमानं तद्वानरानीकं कर्म, हस्ताभ्यामक्राचीदाकृष्टवान् । कृष्विवलेखने । सिच् । “अनुदात्तस्य चर्द्धपधस्यान्यतरस्याम्” इत्यमागमे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । कत्वादि-
कार्यम् । भीमे आनने उपाधित उपहितवाञ्च । डुधाञ् । “स्वाध्वो-
रिच्च” इत्यादि गतम् ॥ ४७

भरतः । व्यक्रुच्चदित्यादि । तस्मिन् आयति समागच्छति इति वानरसैन्यं विक्रोशति च । क्रुशो ज रोदि इतौ ह्रस्वोऽनिमित्तजुञ् इति सकृ, संपलायते च । अथङ् मतौ परापूर्वः मनीषादिलाङ्कारः । कुम्भकर्णं नश्यत् पलायमानं वानरसैन्यं हस्ताभ्याम् आकृष्टवान् । कृष्वश्वशृङ्गादिना पाचिकः सिः, वदोऽकिति पाचिकश्चकारस्य रः, अग्निम्-
त्वाद्विः, घट्टोः कः । भीमे आनने उपाधित लक्षवान् । डुधाञ् लि धारणे पुष्टौ दाने, स्वादादि रिति डिः, गुणाभावश्च, दासंज्ञकस्य ग्रहणात् ॥ ४७

अश्ववाप । कृच्छकर्ण निकटे आश्ले वानरसैन्यं रोदनं पूर्वकं पलायनं कर्त्तव्यं नागिन । तथन से पलायमानं सैन्यगणके इहे इत्थे धरिणा डीवणं वदने निकृष्टं कर्त्तव्यं नागिन । ४७

रक्तेना[क्तैर]चिक्षिदभूमिं सैन्यैश्चातस्तरहतैः ।

नातापीरिञ्चयन् क्रूरो नाश्रमद्-घ्नन् प्रवङ्गमान् ॥ ४८

अन्वयः । रक्तेन भूमिम् अचिक्षिदत्, हतैः सैन्यैः च अतस्तरत्, क्रूरः भक्षयन् न अताप्-
सीत्, प्रवङ्गमान् घ्नन् न च अश्रमत् ॥ ४८

मल्लिनाथः । रक्तेनेति । रक्तेन भूमिसचिक्षिदत् क्षिन्ना-
मकरोत् । क्षिदू चाद्रीभावे । “षो चङुपधाया ङस्वः” । हतैः

सैवैरतस्तरत् आच्छादयञ्च । स्तृञ् आच्छादने । शौ चङि
 “अत्सं दृत्वैरप्रथमदस्तृस्यशाम्” इत्यभ्यासस्य अकारः । क्रूरो
 वानरान् भक्षयन् नातापसीत् न दत्तः । दृप प्रीणने । सिचपक्षे-
 रूपं “पितृनतापीत्” इत्यत्रैव गतम् । भ्रवङ्गमान् घ्नन् नाश्रमत् न
 श्रान्तः । पुषादित्वादङ् ॥ ४८

भरतः । रत्नैरित्यादि । स कपिसैन्यस्य रत्नैः भूमिम् आदंतां नीतवान् । जित्वा इत्
 क्लेदे आत्मादङ् । इते सैन्यैः भूमिम् आच्छादितवान् । मृत्तृती स्तृजि च्छादने वा ।
 आत्मादङ् । क्रूरोऽसौ तान् भक्षयन्नपि न दत्तौ बभूव । जित्वा दृप्युच, चकारात् पीषवे ।
 ऋषयश्चक्षुशीत्यादिना पक्षे सिः, वद्रीऽकिदित्यस्य पक्षऽप्रवृत्तिः, रधादित्वात् पक्षे इमोऽभावः,
 नेच व्रजवदेत्यादिना त्रिः । भ्रवङ्गमान् घ्नन् शान्तां न ज्ञात । श्रमभ्यङ्गि इत्तपःखेदयोः,
 पुषादित्वात् ङः, इरनुबन्धेन कस्यचिन्नने विभाषा दर्शिता ॥ ४८

अश्रु गद । व्रणशूल वानरवरेण कर्कमाङ्क एव निश्च तैमनाप्रेतश्च आच्छन्न
 कविना मेरे क्रूर वल्लभेण उक्त्वा ७ तृष्टि इहेन ना । वल्लभ वानरवपेथे ७ अम
 पोथ करिण ना । ४८

न योद्धुमशकन् केचिन्नाढौकिषत केचन ।

प्राणशनासिकाभ्यां च वक्त्रेण च वनौकसः ॥ ४९

अन्वयः । केचित् वनौकसः योद्धुं न शकन्, केचन न षट्ठीकिषत (केचन)
 नासिकाभ्यां वक्त्रेण च प्राणशन् ॥ ४९

मस्तिनाथः । नेति । केचिदपि वनौकसो वानरा योद्धुं नाश-
 कन् न शक्ताः । ख्दित्वादङ् । केचन नाढौकिषत नाचेष्टिषत ।
 आनने क्षिप्तास्तु नासिकाभ्यां नासारन्ध्राभ्यां च वक्त्रेण वक्त्रविवरेण
 च प्राणशन् प्रणष्टाः प्रभ्रष्टा निर्गता इत्यर्थः । णश अदर्शने ।
 पुषादित्वादङ् । “उपमर्गादममासेऽपि णोपदेशस्य” इति
 णत्वम् ॥ ४९

भरतः । न योद्धुमित्यादि । केचित् वनौकसो वानराः योद्धुं न शक्ताः । शक्यत्-
 शक्तिरुन शक्ती पुषादिः केचन वानरा न षट्ठीकिषत समीपं न जन्तुः । ङीकङ् गत्वाम् ।
 ये च तेन मुक्षे क्षिप्ताः ते नासर्तविराभ्यां वक्त्रेण च प्राणशन् पलायिताः । नम ए नाभि
 पुषादिः, प्राणशोच इत्यादिना खलं, नभनेशकाङ् इत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे रूपम् ॥ ४९

अश्रु गद । कठकञ्जनि वानरशुद्धे अशक्य इहेन । अश्रु कठकञ्जनि

कृष्णकर्पेण निकटेऽ गेल ना । से ये सकन वानर उक्षण करिवाहिल ताहार
क एक छलि नासिकारक, दिशा आर कतकछलि मुखक, दिशा निर्गत हईल । ४२

उदरे चाजरन्नस्य तस्य पातालसन्निभे ।

आक्रन्दिषुः सखीनाह्वन् प्रपलायिषतास्त्रिदन् ॥ ५०

अन्वयः । अन्ये तस्य पातालसन्निभं उदरे अजरन् आक्रन्दिषुः, सखीन् आह्वन्,
प्रपलायिषत, अस्त्रिदन् च ॥ ५०

मल्लिनाथः । उदर इति । अन्ये वानरास्तस्य रक्षसः पाताल-
सन्निभे उदरेऽजरन् जीर्णाः । जृ वयोहानौ । “जृस्तम्—”
इत्यादिना वा च्चेरडादेशः । ‘ऋट्टशीऽडि गुण’ । केचिदाक्रन्दिषु-
रक्रुचन् । क्रदि आक्रन्दन् । “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः । सखीन्
मित्राख्याह्ववाहृतवन्तः । ‘लिपिसिचिह्वश्च’ इति द्वयतेरड् ।
प्रपलायिषत प्रकर्षेण पलायिताः । अय गतौ । गतमन्वत् ।
आस्त्रिदन् स्त्रिन्नाः । त्रिष्वदा गात्रप्रक्षरणे । पुषादित्वादड् ॥ ५०

भगतः । उदर इत्यादि । पातालतुल्ये तस्य उदरे केचिन कपयो जीर्णाः । जृ गिति
न्यानौ आसलिदद्यादित्यादिना पचे डः, वृशीर्गुणिति गुणः । अपरे आक्रन्दितवन्तः । अन्ये
सखीन् मित्राणि आहृतवन्तः । वक्ष्येत्यादिना डः । अन्ये प्रस्त्रिभाः लृमिदाजिड् च,
चकारात् क्षिप्ति खेद्युक्ता बभूवुः इत्यर्थः । त्रिमिदा गात्रप्रक्षरणे इति पठन्त्ये पुषादिः ।
अस्त्रिदन्निति पाठे स एवार्थः ॥ ५०

अभूवाद् । अपर कतकछलि ताहार पाताल सदृश उदरके जीर्ण हईल ।
केह कान्दिते लागिल, केहवा बक्रुवाकवदिगके डकिते लागिल, आर केह
पलायन करिल, केहवा त्रिन् हईशा पडिल । ५०

रक्तमञ्चोतिषुः क्षुम्भाः क्षताश्च कपयोऽदृषन् ।

उपास्थायि नृपा भग्नैरसौ सुग्रीवमैजिहन् ॥ ५१

अन्वयः । क्षुम्भाः कपयः रक्तम् अञ्चोतिषुः, क्षताः च अदृषन्, भग्नैः नृपः उपास्थायि,
भग्नौ (रामः) सुग्रीवम् (योनुम्) एजैहन् ॥ ५१

मल्लिनाथः । रक्तमिति । क्षुम्भाः सञ्चयिताः कपयो रक्त-
मञ्चोतिषुरक्षरन् । क्षुतिर् क्षरणे । “इरितो वा” इत्यङ्भावपक्षे
सिचौट । क्षताः प्रहता अदृषन् दृषिताः । दृष पिपासायाम् ।

पुषादित्वाद्ङ् । अथ भग्नेर्वानरेर्नृपो राम उपास्थायि उपस्थितः
प्राप्त इत्यर्थः । • उपपूर्वात्तिष्ठतेः प्राप्तार्थात् कर्मणि लुङि चिष् ।
असौ रामः सुग्रीवं योद्धुमित्युत्तरश्लोकस्थामिह याञ्चयम् । ऐजिहत्
योद्धुमीहयति स्म । योद्धुमादिशदित्यर्थः । ईह चेष्टायाम् । षौ
चङि णिलोपस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् 'अजादे-
द्वितीयस्य' इति हिशब्दस्य द्विरुक्तौ 'कुहोयः' ॥ ५१

भरतः । रक्तमित्यादि । अन्ये कपयः क्षुमाः खण्डिताः सन्ती रक्तं चरन्ति स्म ।
श्रुतिर चरे पचे मिः । अताः सन्तीऽल्पम्, इत्यञ्ज लषट्षि । लट् पिपासा, पुषादिः ।
भयोः कर्णैः पलायमानैर्वा नृपो राम उपास्थायि आराधितः, रतनोग्रगिणाविति कर्मणि
इष्, यनञ् णिदिति यन । असौ रामः सुग्रीवम् देहां कारितवान् । योद्धुमिति बन्ध-
मार्गेण सम्बन्धः । ईहङ् चेषे जान्तादङ् ॥ ५१

अश्रुवाप । कृष्ण कपिकूल रक्तवसन करिण, क्कठकांठर कपिगण तुष्कार्क
ठठेन । कृष्ण कपिगण राटेश्वर आराधना करिण्डे वागिन्, उथन रामऽस्त्र
युक्तर कृष्ण श्रुतीशके आदेश करिणेन । ६१

योद्धु' सोऽप्यरुष क्तचोरैरिरञ्च महाद्रुमम् ।

तं प्राप्तं प्रासहिष्टारिः शक्तिं चोगामुदग्रहीत् ॥ ५२

अन्वयः । सः अपि अरुषत्, योद्धुम् गतोः महाद्रुमम् ऐरिरत् च अरिः (कुम्भकर्णः)
प्राप्तं तं (द्रुमं) प्रासहिष्ट, उयां शक्तिं उदग्रहीत् च ॥ ५२

मङ्गिनाथः । योद्धुमिति । स सुग्रीवोऽप्यरुषत् अक्रुध्यत् । रुषं
कोपे । पुषादित्वाद्ङ् । शचीर्महाद्रुममैरिरत् ईरितवाञ्च । ईर
क्षेपे । अदादे स्वाथेण्यन्ताच्चङ् । अरिः कुम्भकर्णः प्राप्तं तं द्रुमं
प्रासहिष्ट अभ्यभूत् । 'प्रसहनमभिभवः' इति काशिका । उयां शक्तिं
शक्त्यायुधमुदग्रहीच्च उदग्र्य गृहीतवानित्यर्थः ॥ ५२

भरतः । योद्धुमित्यादि । तत्प्रेरणया सुग्रीवो रुषः । कथिञि क्षुधि पुषादिः ।
शक्तीः कृते समीपे वा महाद्रुमं प्रेरयामास । ईकिं गतो मुदि चरादिः जान्तादङ् ।
अरिः कुम्भकर्णः प्राप्तं तं वचं सीदवान् । उयां शक्तिम् अस्त्रं जयाह । हान्तवान्
त्रिः ॥ ५२

अश्रुवाप । श्रुतीव उदग्र्यणे कृष्ण हरेण, युद्ध करिवार कृष्ण मङ्गल-

उपग्न प्रकाशं वृक्ष मकन फेनितेहिन । कुल्लकर्व मशोपांगत्त वृक्षक ३७
३७ करिशा उग्रशाळ अन्न ग्रहण करिन । ६२

स तामबिभ्रमङ्गीमां वानरेन्द्रस्य चामुचत् ।

अ[प्रा]पान्माकृतिस्तत्र तां चालासीद्वियद्गताम् ॥५३

अन्वयः । स भीमां तां शक्तिम् अभिभ्रमत्, वानरेन्द्रस्य अमुचत् च तत्र माकृतिः अप-
पत्, वियद्गतां ताम् अलामीत् च ॥ ५३

मङ्गिनाथः । स इति । कुम्भकर्णो भीमां तां शक्तिमबिभ्रमत्
भ्रमयति अ । भ्रमणौ चङ् । वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्यामुचच्च ।
मुच्ल मोक्षणे । ल्दित्वाद्ङ । तत्र शक्तिमार्गं माकृतिहनुमान-
पत्तत् पतितः । पत्ल गतां । ल्दित्वाद्ङ । “पतः पुम्” इति पुमा-
गमः । वियद्गतामाकाशगतामिव तां शक्तिमलामीत् आत्तवांश्च ।
ला आदाने । ‘यमरमनम—’ इति सगिटौ ॥ ५३

भरतः । स तामित्यादि । स कुम्भकर्णः ता भीमा शक्तिं भ्रमयामास । भ्रमेजो
क्ताद्ङ् । सुग्रीवस्य कृतं व्यक्तवान् । मुच्ल शपथो मोक्ष । ल्दित्वात् ङः । तः
तस्यां मुक्तायां सत्यां तद्देशे माकृतिः हनुमान् उपस्थितः । पतल्लज गत्यां, ल्दित्वात् ङः
वचस्यश्रिपतामिति परादेशः । तां शक्तिञ्च वियद्गतां जयाह । यमरमिति इमसनी ॥ ५

अनुनाद । कुम्भकर्णः सेहं डोषण शक्तिं गुराहेतेह मागिन एवः सुग्रीवदे
अक्का करिशा निकल्प करिन, एथन भवननकन सेहं शक्तिं निकट उपशि
हहेन एवः शूत्र उठिवात्र अनन्ने ताहा करिशा फेनित । ६०

अशोभिष्टाचखण्डच्च शक्तिं धी[वी]रो न चायसत् ।

लो[लौ]हभारसहस्रेण निर्मिता निरकारि मे ॥५४

शक्तिरित्यकुपद्रुचो गिरिं चोदखनीद्गुरुम् ।

व्यसृष्ट तं कपीन्द्रस्य तेनामूर्च्छीदसौ ह[च]तः ॥५५

अन्वयः । धीरः (हनुमान्) अशोभिष्ट, शक्तिं अचखण्डत् च न अयसत् च । “लो
भारसहस्रेण निर्मिते मे शक्तिः निरकारि” इति रचः अकुपत्, गुरुं गिरिम् च उदखनी
तं कपीन्द्रस्य व्यसृष्ट, तेन हतः असौ सुवीरः अमूर्च्छीत् ॥ ५४—५५

मङ्गिनाथः । अशोभिष्टेति । धीरो वीरो हनुमानशोभि

शक्तिहस्तः शुभमे । शक्तिमचखण्डत् अखण्डयच्च । खड्गि भेदने इति
चौरादिकांशौ चड् । नायसत् नायस्तच्च । यस्तु प्रयत्ने । पुषादि-
त्वभदड् । उत्तरार्धमुत्तरशुभ्रानेकैकवाक्यतया योज्यम् ॥ ५४

मल्लिनाथः । शक्तिरिति । लाहभाराणां महक्षेण निर्मिता ।
'भारः स्याद्विशतिस्तुला' । मे शक्तिर्निरकारि निरर्थीकृतेति रक्षः
कुम्भकर्णोऽक्षुपद्कोप । पुषादित्वादड् । गुरुं महान्तं गिरिमुदख-
नौत् उत्खातवांश्च । 'अतो हलादः—' इति वृद्धिविकल्पः । तं गिरिं
कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य व्यसृष्ट विसृष्टवान् । सृजद्वैवादिक्कादनिटो
लुङि ताङि सिचि पत्वशुत्वे । तेन गिरिणा हताऽसौ सुग्रीवोऽमू-
र्च्छीत् मूर्च्छितः ॥ ५५

भरतः । अशोभिष्टत्यादि । गृहीतशक्तिः मारुतिः वीरोऽशोभिष्ट । शुभ लङ्
दीप्तौ, मे ऊभावात् सिः । शक्तिश्च खण्डयामास । खड्गिखण्डक भेदं चुरादिः, अग्रा-
दड् । तां खण्डयन् न चायासं प्राप । इयंस्तु यवे पुषादिः । लौहभारसहसंश्च
निर्मिता मे मम शक्तिः अनेन निरकारि भया इति । रक्षः कुम्भकर्णोऽक्षुपदिति वक्ष्यमाण-
श्रीकेनान्वयः । कृञ् न वध इण् । "तुलास्त्रियां पलगतं भारः स्याद्विशतिस्तुला"
इत्यमरः ॥ ५४

भरतः । शक्तिरित्यादि । अक्षुपत् कृपितः । कृष्य इर कोपे पुषादिः । गुरुं महान्तं
गिरिम् उत्खातवान् । खनञ् विदारं हसादः सेम इति ऋः पाचिकत्वादभावः । तं
पदं तं कपीन्द्रस्य कृते विसृष्टवान् । सृज्नाङ् विसर्गे भ्रमस्वाङ्गस्येति सेनापः, शङ्कर
जिति षड् । तेन गिरिणा हताऽसौ कपीन्द्रो मूर्च्छां प्राप । मूर्च्छां सखाङ् उक्तये
च ॥ ५५

अनुवादः । शौर हनुमान् शक्ति इत्यु शोभा पाशैते लागल । शक्तिटोः क
थञ् थञ् करिण । ताहाते ताहार किछू मात्र कष्टे हहेल न । सत्ये तार (८०००
होलाय तार) लोह निगिष्ठ आमार शक्ति उग्र हहेल एते वलिग्रा राक्षस ऊक
हहेल एवः प्रकाण्ड एकै पकत तुलिग्रा ताहाव उपर निरक्षण करिण,
ताहाते आहत हहेग्रा सुग्रीव मूर्च्छि हहेल । ८४:८८

अलोठिष्ट च भूपृष्ठे शोणितं चप्यसुस्रुवत् ।

तमादाय पलायिष्ट व्यरोचिष्ट च राक्षसः ॥ ५६

अन्वयः । (सः) भूपृष्ठे अलोठिष्ट च, शोणितम् च अपि असुस्रुवत्, राक्षसः (सुख-
कर्मः) तम् (सुग्रीवम्) आदाय पलायिष्ट, व्यरोचिष्ट च ॥ ५६

मङ्गिनाथः । अलोठिष्टेति । भूपृष्ठे भूतलोऽलोठिष्ट लुठितश्च ।
शोणितं चाप्यसृजवत् स्रुतवान् । सु स्रवणे । “शिन्नि—” इति
अडुगवडादेशः । राक्षसः कुम्भकर्णस्तं मूर्च्छितं सुग्रीवमादाय पला-
यिष्ट रणङ्गाभिर्जगाम । व्यरोचिष्ट विजयेन व्यरुचश्च । “द्युद्भ्यो
लुडि” इति विकल्पेन तड् ॥ ५६

भरतः । अलोठिष्टेत्यादि । स कपोद्री मूर्च्छितः सन् भूपृष्ठे अलोठिष्ट लुठितश्च । ए
लुठड् प्रतीचार्ते । अस्य शोणितमपि स्रवति च । जिगीत्यङ् मुञ्चोरित्युक् । राक्षसः कुम्भ-
कर्णः तं सुग्रीवम् आदाय गृह्णीता पलायितः गगमे च हर्षात् ॥ ५६

अभूवान् । परंजाघाते अश्रीत इत्येव पठित इहेषा नृष्टिश्च इहेते-
छिल ३४ः ताश्र मूथ ७ नासिका इहेते ब्रह्म निर्गत इहेण । कुम्भकर्ण
अणश्चल इहेते ताश्रके लहेषा पलायन करिते करिते हर्षवशे शोभा
पाहे'७ नासिका ! ६७

अभैषुः कपयोऽन्वारत् कुम्भकर्णं मरुत्सुतः ।
शनैरबोधि सुग्रीवः सोऽलुञ्छीत् कर्णनासिकम् ॥ ५७
राक्षसस्य न चात्रासीत् प्रनष्टुमयतिष्ट च ।
अक्रोधि कुम्भकर्णेन पेषमारम्भि च क्षितौ ॥ ५८

अन्वयः । कपयः अभैषुः, मरुत्सुतः कुम्भकर्णम् अन्वारत्, सः सुग्रीवः शनैः अबोधि,
राक्षसस्य कर्णनासिकम् अलुञ्छीत्, न च अत्रासीत्, प्रनष्टुम् अयतिष्ट च कुम्भकर्णेन
अक्रोधि, क्षितौ पेषु च आरम्भ ॥ ५७—५८

मङ्गिनाथः । अभैषुरिति । कपयोऽभैषुः सुग्रीवग्रहणाच्चविभ्युः ।
मरुत्सुतो हनूमांस्तं कुम्भकर्णमन्वारदन्वगमत् । ऋ गतौ । ‘सार्त्त-
शाख्यर्त्तिभ्यश्च’ इत्यङ् । “ऋट्शोऽडि गुणः” । अडागमः । स
सुग्रीवः शनैः क्रमात् अबोधि अबुह लक्ष्मन्त्रोऽभूदित्यर्थः । बध
अवगमने । कत्तरि लुडि तडि “दीपजन—” इत्यादिना चोच्चिणा-
देशः । अथ राक्षसस्येत्यन्तरश्लोकादाकष्टव्यम् । राक्षसस्य
कर्णनासिकम् । प्राण्यङ्गत्वात् इन्द्रैकवङ्गावः । अलुञ्छीदपनीतवान्
छिन्नवानित्यर्थः । लुञ्छ अपनयने ॥ ५७

मङ्गिनाथः । राक्षसस्येति । नात्रासीन्नाभैषीत् प्रनष्टमपसर्तुम् । नशेस्तुमुन् । “मसृजिनशोर्भलि” इति नुम् । अयतिष्ट । यती प्रयत्ने । प्रवृत्त इत्यर्थः । अथ कुम्भकर्णेनाक्रोधि कृद्म । भावे लुङ् । स सुधीवः क्षिती पेष्टुं भूमौ निहृत्य चूर्णयितुमारम्भि आरब्धश्च । रम्भिः कर्मणि लुङ् । “रभैरशब्लिटोः” इति नुमागमः ॥ ५८

भरतः । अभैरुदित्यादि । अस्मिन् गृहीते कपयो भीताः । व्रजवदिति त्रिः । मन्-स्तुतो हनुमान् कुम्भकर्णम् अनुजगाम । अष्ट प्रापणे च, चकाराद्गत्यां, वक्त्रस्येत्यादिभा पक्षे ङ्, इश्रीर्ण् । सुधीवः शनैः मनाक् प्रवृद्धः । बुध्योङ् वेदने । पदसन्धीषित्यादिना पाक्षिक इण् । स प्रवृद्धः सन् तस्य कर्णं नासिकाञ्च चिच्छेद राक्षसस्येति धत्त्यमाणान्त्वय । लुञ्च अपनयने ॥ ५७

भरतः । राक्षसस्येत्यादि । सुधीवो न च तस्मात् वक्तः, चस भी भवे । हसादिः सेम् ईति त्रिः । पलायितुं यतने अ, यतीङ् यत्ने, नशेर्नुष् रधोसुचामिति नृष् । अशान्त-त्वात् षः । आत्मावस्थां दृष्ट्वा कुम्भकर्णेन अक्रोधि । भवे इण् । क्षिती पेष्टुः सुधीवो चूर्णयितुम् आरब्धं, रभौङ् राभस्य, पूर्ववद्गुण् ॥ ५८

अशूवाय । तथैव वानरगण उग्र पाहेन । हनुमान् कुम्भकर्णं पञ्चाङ्गं धावित इहेन । सुधीव ऊर्ध्वः देहतन्त्रात् करिण ७ निर्भङ्गश्च कुम्भकर्णं कर्णं ७ नासिकां क्षिन्न करिणा पलाहेत् ७ दृष्ट्वा करिण । कुम्भकर्णं कृत्वा इहेन एव सुधीवकं लूठले पातितं करिणः गर्भं करिणं नासिकां ७१-७८

सुधीवोऽस्याभ्रशब्दात् समगाहिष्ट चाम्बरम् ।

तूर्णमन्वसृपद्राममाननन्दञ्च वानरान् ॥ ५९

अन्वयः । सुधीवः अस्मिन् इत्तात् अभयत्, चम्बरं च समगाहिष्ट, तूर्णम् रामं अन्वसृपत्, वानरान् च आननन्दम् ॥ ५९

मङ्गिनाथः । सुधीव इति । सुधीवोऽस्य रक्षसो हस्तादभ्रशत् भ्रष्टः । भ्रशु भ्रशु अक्षःपतने । पुषादित्वादङ् । चम्बरमवगाहिष्ट आक्रान्तश्च । गाह् विलोडने । तूर्णं राममन्वसृपदनुसृतः । सृप्ल मती । हृदित्वादङ् । वानरानाननन्ददानन्दयश्च । नहि समृद्धौ । यौ चङ् । हृदित्वाङ् ॥ ५९

भरतः । सुधीव इत्यादि । अस्मिन् कुम्भकर्णस्य हस्तात् सुधीवो भ्रष्टः । लुञ्चनपुञ्जश्च चकारादर्थःपाते पुषादिः, हसुङ्खीयोऽशौ । चम्बरम् आक्रान्तम् आक्रान्तवान् । उगाह

प्रतिष्ठापयन्तीः । अनादिष्टेति पाठे ऊगाद् विडोहे, उदित्वाहेन् । 'ततः श्रीमं रामम्
अनुजयाम । लु सपी गत्या ; लुदित्वात् ऊः । वानरांश्च नन्दयामास । टुमदि संज्ञधि,
आनादङ् ॥ ५८

अशूवाप । सूश्रीव कूञ्जकर्णेर हस्त हहेते जाण 'पाहेन, से शूञ्जे
उत्थान पूर्वक तत्कणां रामेर समीपवर्ती हहेत् । वानरानिगके आनन्दि
करिण । ५७

अतत्वरच्च तान् योद्धुमच[चि]चेष्टच्च राघवौ ।

कुम्भकर्णो न्यवर्त्तिष्ट रणेऽयुत्सत वानराः ॥ ६०

अन्वयः । सः तान् वानरान् योद्धुम् अतत्वरत्, राघवौ च अचचेष्टत्, कुम्भकर्णः न्यव-
र्त्तिष्ट, वानराः रणे अयुत्सत ॥ ६०

मङ्गिनाथः । अतत्वरदिति । स सुश्रीवस्तान् वानरान् योद्धु-
मत्वरत् त्वरयति स्म । जित्वरा सम्भमे । शौ चङ् । "अत्तमृदृ-
त्वर—"इत्यभ्यासस्याकारः । राघवौ च अचचेष्टत् चेष्टयति स्म ।
योद्धुं प्रावर्त्तयदित्यर्थः । चेष्ट चेष्टायाम् । शौ चङ् । "विभाषा
वेष्टिचेष्ट्योः" इत्यत्वमभ्यासस्य । कुम्भकर्णोऽपि न्यवर्त्तिष्ट मरण-
निश्चयादिति भावः । सेटः सिचोऽकित्वाङ्गुणः । वानरा रणेऽयुत्सत
अयुध्यन्त । युध सम्प्रहारे । लुङि तङि सिच् । भ्रस्यादादेशः ॥ ६०

भरतः । अतत्वरदित्यादि । सुश्रीवः तान् वानरान् योद्धुं त्वरयति स्म । जित्वर्ष-
मङ् सद् आनादङ्, अट्त्वरप्रथेत्यादिना खेरङ् । स राघवौ च योद्धुं चेष्टयामास ।
चेष्टञ्जीहे, आनादङ्, पूर्ववत् पचेः खेरङ् । कुम्भकर्णो युधे निष्ठः इतङ् लु वर्त्तने,
ने जाभावात् सि । वानरा युध्यन्ते स्म । युध्यौङ युधे । इगुडुर्भदौति सेः
कित्वाङ्ग एः ॥ ६०

अशूवाप । सूश्रीव वानरानिगके युद्ध करिणे उव्राशित करिणा राम
मन्त्रके युद्धे अवर्त्तित करिण । कूञ्जकर्ण उव्रे; निवृत्त हहेन, वानरगण युद्धे
अवृत्त हहेन । ७०

अविवेष्टन्नृपादेशादारुचंश्चाशु राक्षसम् ।

तानधावीत्समारूढांस्तेऽप्यसंसिषताकुलाः ॥ ६१

अन्वयः । (वानराः) नृपादेशात् आय राक्षसम् अविवेष्टन्, आरुचन् च (कुम्भकर्णः)
रुमाहृतान् तान् अधावीन्, ते अपि आकुलाः असंसिषत ॥ ६१

मञ्जिनाथः । अविवेष्टन्निति । वानरा नृपादेशाद्रामाज्ञया
 आशु राक्षसमविवेष्टन् अविवेष्टन्तेत्यर्थः । वेष्टतेर्णौ चङ् । “विभाषा
 एविवेष्टिवेष्टोः” इत्यल्पाभावपक्षेऽभ्यासस्य ङस्व इकारः । अथ
 णिजर्थस्यानन्वयादविवेष्टेति द्रष्टव्यम् । आरुचन्नारुढाश्च । रुष्टे-
 लुङि “श्लु इगुपधादनिटः क्स्” । समारुढांस्तान् वानरानधा-
 वीत् । धूञ् कम्पने । सिचि वृद्धिः । “स्वरतिसूति—” इत्या-
 दिना विकल्पात् “इट ईटि” इति सलोपः । तेष्याकुना विह्वलाः
 सन्तोऽसंमिषत सस्ताः ॥ ६१

भरतः । अविवेष्टन्नित्यादि । वानराः राक्षसं वेष्टयामासुः, राम इत्यध्याहृत्य वानराणां
 वेष्टयामास इत्यर्थो वा । पुरुषोऽर्चिर्वत्यस्य योगविभागात् क्वचिन्नरादिरन्यथादपि जिरित्यन्ते,^१
 अट्टस्व इत्यस्यापहतपक्षे रूपम् । अविवेष्टन्निति पाठे—वेष्टङ् वट वेष्टे । राक्षस वेष्टित-
 वन्तः । पूर्ववत् खेरङ् वा । नृपादेशात् रामाज्ञया वानराः शीघ्रं राक्षसम् आरुढाः ।
 म्निज रुद्धौ जन्वां हसगोऽनिमिजुङ् इति सक् । कुम्भकर्णः समाह्वानं धृतवान् । धूञ्-
 ण कम्पे । म्-स्तधोः सेरिम् पे इति इम्, अजन्तान्नवर्दति त्रिः । ते कपयो व्याकुलाः
 सस्ताः । सस्तन्सुङ् भंशे मे सिः ॥ ६१

अभूनाप । वानरगणं राक्षसं आह्वाय तथनई कूञ्चकर्णके वेष्टेन करिण
 एव९ ताहार भद्रौद्रेत्र उभर आरोहण करिण । मे गात्राकृत् वानरनिगके^७
 कौपाठेते नागिन । ताहारा७ तथन उग्रयाकूणचित्ते ताहार गात्र इहेठे
 पतित हहेते नागिन । ७१

अग्रसिष्ट न्य[व्य]धाविष्ट समाश्लिञ्चच्च निर्दयम् ।

ते चाप्यघोरिषुर्घोरं रक्तं चावमिषुर्मखैः ॥ ६२

अन्वयः । (कांश्चिन्) अग्रसिष्ट, न्यधाविष्ट, निर्दयं समाश्लिञ्चत् च, ते (वानराः) च
 अपि घोरम् अघोरिषु, मुखैः रक्तम् च अमिषुः ॥ ६२

मञ्जिनाथः । अग्रसिष्टेति । कांश्चिदग्रसिष्ट अघमत् । असु
 ऋदने । न्यधाविष्ट कांश्चिद्वस्तादेवाधो निपात्य धीतवान् । धावु
 गतिशुद्धयोः । कांश्चिन्निर्दयं समाश्लिञ्चत्, यथा म्रियेरन् तथाश्लिङ्ग-
 दित्यर्थः । “श्लिष आलिङ्गने” इति कसादेशः । ते तथा पीडितां
 वानरा महाघोरं भयङ्करमघोरिषुस्रुशुः । घुर भीमार्थशब्दयोः ॥
 मुखै रक्तमवमिषुरवमन् । टुवम उन्निरणे ॥ ६२

भरतः । अघसिष्टेत्यादि । कुम्भकर्णः काचित् वसने अ । यमुञ्ज भवे काचित् भावति । अ । धातुञ्ज नवे अणि । व्यवाधितेति पाठे काचित् प्रवाधने अ । बाधुञ्ज विहंतौ काचित् निर्देयं समाश्लिषन् आलिङ्ग हतवान् इत्यर्थः, श्लिषी यलुञ्जि श्लेषे । इमसाऽ-निमि कुञ्ज इति आलिङ्गने ऊपवादः सक् । ते वामराः तेन हताः सन्तः घोरं शब्दं चक्रुः । पर श धनी भीमाघ । रक्तघ मुखैः अवमिषुः । टु वम उद्गिरिं मान्त्वान्न मिः ॥ ६२

अश्रुवान् । कुञ्जकर्ण कठकश्लि वानर उक्त्वा ७ कठकश्लिग्नर पञ्चा९ धावन करिण कठकश्लिके निर्द्वर आनिश्राने आहूत करिण । ताश्रां ७ त्वन विकटे व्रव करिशा रक्तवसन करिाते नागिण । ७२

स चापि रुधिरैर्मत्तः स्वेषामप्यदयिष्ट न ।

अग्रहीच्चायुरन्येषामरुधञ्च [इ च] पराक्रमम् ॥ ६३

अन्वयः । स च अपि रुधिरैः मत्तः (सन्) स्वेषाम् अपि न अदयिष्टः अन्येषाम् च आयुः अग्रहीत्, पराक्रमं च अरुधत् ॥ ६२

मल्लिनाथः । स इति । स कुम्भकर्णो रुधिरैर्मत्तः सन् स्वेषां स्वकौयानामपि नादयिष्ट न दयते स्म । किमुत परेषामित्यर्थः । “अधीगय्यदयेषाम्” इति कर्मणि शेषे षष्ठी । दयतेर्लुङि तडि सिचीट् । अन्येषामायुर्जीवितमग्रहीत् । असेः “ह्यन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेधः । केषाञ्चित्पराक्रममरुधद्रुवान् । रुधिर आवरणे । “हरितो वा” इति विकल्पादङ् ॥ ६३

भरतः । स चेत्यादि । सोऽपि कुम्भकर्णः शीणितैर्मत्तः सन् स्वेषां राजसानामपि न दयां चक्रे । किं पुनः परेषां ? कर्मणि सम्बन्धविवक्षया वा षष्ठी । अिदयञ्च ग्रहणे गतौ अघे टानेऽवने । अन्येषां वानराणाम् आयुः गृह्णातवान् । हान्त्वान्न मिः । अदीहीवायु-रिति पाठे तादृशं कुम्भकर्णं दृष्ट्वा अन्येषाम् आयुः स्वयमेव अदीहीव । दुह लजौ दुहिः द्रवत्तदचोऽदे इति दवदित्युक्तेः दभावे ममिति सं, वेणजदुह इति इण् । अन्येषां पराक्रमञ्च अरुवान् । रुधिरौ अिज आहतौ, भसस्वात् भसीति सिची लोपः ॥ ६३

अश्रुवान् । कुञ्जकर्ण रक्तपातेन मत्त हृशेण आक्षौत्र शक्रमग्निगके ७ मश करिण ना । अश्रु वानरेद्र औदन नष्टे करिशा अश्रु वानरगणेर पराक्रम-ब्रोध वरिण । ७३

संवस्तानामपाहारि सत्त्वं च वनवासिनाम् ।

अच्छेदि लक्ष्मणेनास्य किरीटं कवचं तथा ॥ ६४

अन्वयः । सन्नसानां वनवासिनां सत्वं च चापाहारि, लक्षणेन यस्य किरोटं तथा कवचम् चच्छेदि ॥ ६४

मञ्जिनाथः । समिति । सन्नस्तानां वनवासिनां वानराणां सत्वं बलं चापाहारि, अपहृतं रक्षसेति शेषः । हरतेः कर्मणि लुङि सिच् । अथ लक्षणेनास्य रक्षसः किरोटं तथा कवचं च चच्छेदि छिन्नम् । छिदेः पूर्ववङ्कारः ॥ ६४

भरतः । सन्नस्तानामित्यादि । सन्नस्तानां वानराणां सत्वं बलं तेन अपहृतम् । इत्य कर्मणीच् । लक्षणेन यस्य किरोटं मुकुटं कवचञ्च छिन्नम् ॥ ६४

अभूवात् । से उद्योद्विधं वनवासि वानरनिग्रेत्र वन अपहरणं करिणेन लक्षणं तांशरं मुकुटं च कवचं छेदनं करिणेन । ७४

अमेदि च शरैर्देहः प्राशंसीत् निशाचरः ।

अस्पृह्ण च रामेण तेनास्यास्त्रिप्ततेषवः ॥ ६५

अन्वयः । शरैः देहः च अमेदि, तं निशाचरः प्राशंसीत्, रामेण च अस्पृह्णं, तेन यस्य इषवः अस्त्रिप्तते ॥ ६५

मञ्जिनाथः । अमेदोति । शरैर्देहस्यामेदि भिन्नः । पूर्ववङ्कारः । तं विक्रान्तं लक्षणं निशाचरः कुम्भकर्णः प्राशंसीत् तुष्टाव । रामेणास्पृह्णं च बालत्वालक्षणमगणयित्वेति भावः । तेन रामेणास्य रक्षस इषवोऽस्त्रिप्तते क्षिप्ताः । क्षिपेः कर्मणि लुङि सिच् । सिचः कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ ६५

भरतः । अमेदीत्यादि । लक्षणेन यस्य देहः शरैः भिन्नः । ततो निशाचरः कुम्भकर्णः तं लक्षणं प्रशंस । शंस हिंसाप्तयोः । रामेण सह योद्धुं स्पृहते 'अ' स्पृह्णं संज्ञकं । तेन रामेण यस्य रक्षसस्य जते इषवः क्षिप्ताः । क्षिप्यौ तुदि, कर्मणि टी ॥ ६५

अभूवात् । एवं वागं घात्रा तांशरं शरीरञ्च छेदनं करिण, कुम्भकर्णं तांशरं प्रशंसो करिण एवं रामेण सह युद्धं करिणेन वनिना स्पर्द्धा करिणो नागिण तनिञ्च उशरं उपरं वागक्षेपं करिणेन । ७५

यैरघानि खरी काली मारौचो दूषणस्तथा ।

अवामंस्त स तान् दर्पात् प्रोदयंसीच्च सुदगरम् ॥ ६६

अन्वयः । यैः (इषुभिः) खरोऽघानि, तथा वाली मारीचः दूषणः ३ (च घघानि) सान् सः (कुम्भकर्णः) दर्पात् अशमस, मुद्गरं च प्रोदयंसीत् ॥ ६६

मन्निनाथः । यौरति । यौरषुभिः खरोऽघानि तथा वाली मारीचो दूषणघघानि । हन्तेः कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः । 'ह्यो हन्तेः—' इति कुलम् । तानिषृन् स राक्षसो दर्पादशामंस्तु अवमेने । मन ज्ञाने । कर्त्तरि लुङि सिच् । तस्याकिस्वानानु-
भासिकलोपः । मुद्गरं च प्रोदयंसीत् उच्यतवान् । "यमरम—"
इति सगिटौ । अत्र परस्मैपदं चिन्ध्यम् । "समुदाङ्भ्यो यमो-
ऽप्यन्ते" इत्यात्मनेपदविधानात् ॥ ६६

भरतः । यैरित्यादि । यैः शरैः खरादिः हतः सः कुम्भकर्णः तान् चिन्तान् अवमन्यमे-
व । दर्पात् अहङ्कारात् । मन्-ङ् च वीप्ति । मुद्गरम् उच्यपितवान् । यमौ उ-
चिरितौ यम-रमितौमसनी ॥ ६६

अशुभान् । ये मरुत वाटेन अत्र, दूषण, वाली एवःमात्रौच निहत इहेशाहिल
कूळकर्ण बर्षे अंश अंशुहे करिण ना, वरुण भूतान् उच्छ्रुत करिण । ७७

वायव्यास्त्रेण तं पाणिं रामोऽच्छैत्सीत् सहायुधम् ।
अदीपि तरुहस्तोऽसावधावौच्छारिसंमुखम् ॥ ६७

अन्वयः । रामः सहायुधं त पाणिं वायव्यास्त्रेण अ-च्छैत्सीत्, असी तरुहस्तः अदीपि,
रिपुसंमुखं च अधासीत् ॥ ६७

मन्निनाथः । वायव्येति । रामः सहायुधं समुद्गरं तमुच्यतपाणिं
वायव्यास्त्रेणच्छैत्सीत् चिच्छेद । छिद्द् वैधौकरणे । "इरितो वा"
इत्यङ्भावपच्चे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । तरुहस्तस्तरुयुक्त-
हस्तो राक्षसोऽदीपि दिदीपि । कर्त्तरि लुङि तङि "दीपजन—"
इत्यादिना च्छिणादेशः । अरैः संमुखमभिसुखमधावीदभिक्षु-
तस्य । धाव गतिशुद्ध्योः । "इट ईटि" इति सलोपः ॥ ६७

भरतः । वायव्यास्त्रेणेत्यादि । येन पाणिना मुद्गरम् उदयंसीत्, तं पाणिम् आयु-
धेन मुद्गरेण सहितं वायव्यास्त्रेण रामः छिन्नवान् । छिद्दिर् धौञ् छेदे, अनिमत्वाद्भिः ।
वायुः दिवता यस्य इति विकारसङ्ख्यादिना ष्याः, न्वोर्लोपी तृप्तिऽप्ये इति षोकारः, औदीती-
ऽप्येति अन्वयान्, यसायवायाव इति अन् । असी छिन्नहस्तो राक्षसः तरुहस्तः सन्
क्षिप्यते च । पदसन्तोषे च इत्यादिना कर्त्तरि इष्य । तस्य इच्छे यस्य तरुयुक्तो इषी यस्य

इति वा समासः। अरिभ्यस्त्वं रामाभिमुखम् अधावीष वेगेन गतः। धातुजन्ते षजि ॥ ६७

अश्रुवादि । रामेच्छ भूतगत्र मश्रु मेहे इच्छथानि वाश्रवात्तश्च छिद्र करिणेन ।
से एकौ वृक्ष इच्छे नशेना प्रकृञ्चिच्छे रामेन दिक्क धातिव इहेन । ७१

सवृक्षमच्छिदत्तस्य महा[शक्रा]स्त्रेण करं नृपः ।
जङ्घे चाशीशतद्वागौरप्रासौदिषुभिर्मुखम् ॥ ६८

अन्वयः । नृपः (रामः) तस्य सवृक्षं करं महास्त्रेण अच्छिदत्, वाणैः जङ्घे च अशी-
शतन् इषुभिः मुखम् अप्रामीत् ॥ ६८

मल्लिनाथः । सवृक्षमिति । नृपो रामस्तास्य रक्षसः सवृक्षं
करं महास्त्रेण महेषुणोच्छिदच्छिदत् । “इरितो वा” इति विकल्पा-
दङ् । वागैर्जङ्घे चाशीशतत् शतितवान् चिच्छेदेत्यर्थः । शदृष्ट
शातने । णौ चङ् । “शदेरगतौ तः” इति णौ टकारस्य तकारः ।
मन्वत्कार्यम् । इषुभिर्मुखं वक्रकुहरमप्रामीत् पूरयामास । प्रा
पूरणे । सगिटी ॥ ६८

भरतः । सवृक्षमित्यादि । नृपो रामः तस्य कुम्भकर्णस्य वृक्षमहितं हस्तानरं शक्रा-
स्त्रेण छिन्नवान् । इरित्वात् पठे डः । वाणैः प्रीजककर्तृभिः तस्य जङ्घे च अलीखवत्
कुटितवान् । लुञ्जि चिच्छिदि, जिः प्रेरणे, अङ्, धित्वं, त्रिः, जङ्गुजः स्वः, खेः सन्वत्,
जयलोप ष्यीर्थ्य इति खेत्कारस्य इकारः, तस्य घीर्हमादिर्घयेति दीर्घत्वम् । अशीशतदिति
पाठे शदोऽगतौ तङ् । गत्वसमर्थे च जङ्घे कृतत्वान् इत्यर्थः । अस्य मुखं शरैः पूरित-
वान् । प्रा पूर्तो । यमरमेतिम्नौ ॥ ६८

अश्रुवाद । रामेच्छाञ्च शत्रा रामेच्छ मश्रु मेहे इच्छथानि एवम् अश्रनिकुच्छे
कञ्चाद्वय छेदन करिणा भूधविवर परिपूर्ण करिणेन । ७८

ऐन्द्रेण हृदयेऽव्यात्सीत् सोऽध्यवात्सीच्च गां इतः ।
अपिचातां सहस्रे द्वे तद्देहेन वनौकसाम् ॥ ६९

अन्वयः । (रामः) ऐन्द्रेण हृदये अव्यात्सीत्, सः च इतः (सन्) नाम् अध्यावात्
सीत् तद्देहेन वनौकसां द्वे सहस्रे अपिचाताम् ॥ ६९

मल्लिनाथः । ऐन्द्रेषेति । ऐन्द्रेण ऐन्द्राक्षौ च हृदयेऽव्यात्सीत्

इति ।

राक्षसो हतः सन् गां भूमिमध्यवात्सीत् अश्रुवास । भुवि पतित
इत्यर्थः । “उपान्वध्याङ् वसः” इति कर्मत्वम् । वस निवासि ।
लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “सः स्यार्धधातुके” इति
तत्वम् । तस्य पतताः देहेन वनौकसां कपोनां द्वे सहस्रे अपिघ्नातां
पिष्टे । पिष्टल्ल संचूर्णने । कर्मणि लुङ्घातां सिचि कत्वषत्वे ।
सिचः कित्त्वान्न गुणः ॥ ६९

भरतः । ऐन्द्रेष्वेत्यादि । इन्द्रदेवतेन अस्त्रेण हृदये नं विह्ववान् । व्यधौ ताडने
अभिसृत्वात् त्रिः, अत्र्यासौदिति पाठे — व्यजे वृत्तौ । निरुहवान् इत्यर्थः । स कुम्भकर्णो
हतः सन् गां भूमिम् अश्रुपितवान् । वसै शौ निवासे, अभिसृत्वात् त्रिः । सत्स्यरे इति
सत्त्व तः । पततः तस्य देहेन वानराणां द्वे सहस्रे अपिघ्नाता चूर्णिते । धौपिष्टल्ल चूर्णने
कर्मणि द्विवचन, ह्यसौऽनिमि जुङ् इति सक, पठोः क. सप्तोद्धोऽपि, तेन याथातोऽत इत्य-
स्याविषयः ॥ ६९

अश्रुवाद् । इति ऐन्द्राङ् घ्राता ताशान् श्रुपय विक्र करिघनेन, सेऽ निहत्
अवशात् शराभाधौ ह्येन । पतन मगत्से ताशार देहे वनवासी द्विसहस्र कपि
पिष्टे ह्येसा गेन । ७०

अस्ताविषुः सुरा रामं दिशः प्रापन्निशाचराः ।

भूरकम्पिष्ट साद्रीन्द्रा व्यचालीदभ्रसां पतिः ॥ ७०

अस्तः । सुराः रामम् अस्ताविषुः, निशाचरा दिशः प्रापन्, साद्रीन्द्रा भूः अकम्पिष्ट,
अभ्रसां पतिः व्यचालीत् ॥ ७०

मङ्गिनाथः । अस्ताविषुरिति । सुरा देवा राममस्ताविषुस्तु
ष्टुतः । ष्टुञ् स्तुतौ । लुङि सिचि “स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु”
इति इट् । “इट ईटि” इति सलोपः । निशाचरा दिशः प्रापन्
प्राप्ताः । लृदिच्चादङ् । साद्रीन्द्रा सकुलशैला भूरकम्पिष्ट ।
अभ्रसां पतिरब्धिव्यचालीत् विचचाल क्षुभित इत्यर्थः । “अतो
क्षान्तस्य” इति वृद्धिः ॥ ७०

भरतः । अस्ताविषुरित्यादि तस्मिन् इति सुरा रामं स्तुवन्ति अ । सु-स्तु-धीः सेरिम्
ये अजन्तत्वात् त्रिः । राक्षसा भयात् दिशः प्रापुः । आशुचौकि व्यापने । लुदिला
अः । चद्रीन्द्रैः कुलपर्यन्तैः सहिता मुनिः कम्पिता । कपि चण्डिः अभ्रसां पतिः
अस्तः विचचालिः अतो क्षान्तस्य ।

अश्वत्थः । कूञ्जकर्ण इत हरेण देवगण रामेन खव करिणेन । रामसेना
 चा रतिके पलायन करिण । अष्टकूलाचन मह पृथ्वी कौण्डिन उठिन एवः
 पञ्च कूञ्जित हरेण । १०

हृतं रक्षांसि राजानं कुम्भकर्णमशिश्रयन् ।

अरोदौद्रावणोशोचोन्मोहं चाशिश्रियत् परम् ॥७१

अन्वयः । रक्षांसि राजानं (रावणं) हृतं कुम्भकर्णम् अशिश्रयन्, रावणः अरोदीत्,
 परमोचीत्, परं मोहं च अशिश्रियत् ॥ ७१

मल्लिनाथः । हृतमिति । रक्षांसि हृतशेषा राक्षसा राजानं
 रावणं हृतं कुम्भकर्णमशिश्रयन् अश्रावयन् । शृणोतिर्वृद्धार्थत्वात्
 “गतिवुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् । “शौ चङ्गप-
 धाया ङ्खः” सन्वत्कार्यं च । “स्रवति शृणोति—” इत्यादिना
 अभ्यासस्य विकल्पादित्त्वम् । रावणोऽरोदौद्रशूणि मुमोच । रुदिर्
 अश्रुविमोचने । “इरितो वा” इत्यङ्भावपत्ते निचोट् । “इट
 ईटि” इति सन्तोषः । “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधाल्लघुपधगुणः ।
 अशोचीत् शोचति स्म । श्रुव शोके । सर्वं पूर्ववत् । परं मोहं
 मूर्च्छां चाशिश्रियत् श्रितः । श्रयतेः “गिांश्च—” इति चङ् ।
 इयडादेशः ॥ ७१

मरुतः । हृतमित्यादि । हृतं कुम्भकर्णं राक्षसा राजान श्रावितवन्तः । शुनगतो
 श्रुती आत्मत्वाद्ङ् हित्वं त्रिः जाडुङ्ङः खः खेः सन्वत्, शुञ्जुसुट्टु इति खेरकारस्य पाचित्त
 इकारः, षीऽञीञ्जेरिति प्रथोन्वस्य राज्ञः कर्मत्वम् । श्रुत्वा च रावणोऽरोदीत् । लघिररुद्
 रीदे । अशोचीत् शोचति स्म । श्रुव शोके । परम् उत्कृष्टच मोहम् आश्रितः । श्रिज
 सेवने । जिशीत्यङ्, शुद्धोरितीयः ॥ ७१

अश्वत्थः । रामसेना कूञ्जकर्णेन मृज्वा मन्वात् प्रायणके सुनाहेन, ताशते
 प्रायण रोपनं च शोक करिते करिते विषम मूर्च्छां प्रापुं हरेण । १०

अपप्रयद्गुणान् भ्रातुरच[चि]कीर्तत विक्रमम् ।

क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन येऽदर्शिषत शत्रवः ॥ ७२

कथं न्वज्जीविबुस्तेऽल्पाः [च] स चामृत महाबलः ।

प्रायश्चित्तपताशास्य कसाम रावण इत ॥ ७१

अन्वयः । (रावणः) भातुः गुणान् अपप्रथत्, विक्रमम् अपकीर्तत । क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन ये शत्रवः अदर्शित, ते भक्षाः कथम् स्वजीविषुः ? स च महाबलः अदत्त ? ततः (शोकानन्तरं) कुमाराः रावणम् आश्वस्य प्राययुक्षिपत ॥ ७२—७३

मल्लिनाथः । अपप्रथदिति । भ्रातुर्गुणानपप्रथत् प्रथयति स्म । वर्णितवानित्यर्थः । प्रथ प्रख्याने । घटादिः । तस्मात्सौ चङि “अत्स्मृदृत्वर—” इत्यभ्यासस्यात्वम् । विक्रमं चाचकीर्त्तत कीर्त्तितवान् । कृत संशब्दने । चौरादिकः । णी चङि “उर्त्तत्” इति ऋकाराभावपक्षे “उपधायाश्च” इति ऋकारस्येत्वे “वोरुपधायाः—” इति दीर्घे “उरत्” इत्यभ्यासऋकारस्यात्वम् । क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन ये शत्रवोऽदर्शित दृष्टाः । दृष्टेः कमणि लुङ् सिचि “स्वसिचमौयुट्—” इत्यादिना चिखदिटि गुणः ॥ ७२

मल्लिनाथः । कथमिति । अत्यास्ते तद्दृष्टाः शत्रवः कथमजीविषुर्जीवितवन्तः कथं नुं महाबलः कुम्भकर्णोऽभूत् । “स्त्रियते लुङ्निडोश्च” इति तङ् । “ह्रस्वादङ्गात्” इति मलोपः । सिचः किच्चात् गुणः । ततः शोकानन्तरं कुमारा रावणात्मजा रावणमाश्वस्य प्राययुक्षिपत प्रकर्षेण योद्धुमैच्छन् । युद्धोत्साहप्रकाशनेन रावणमुत्साहयामासुरित्यर्थः । युधेः सन्नन्ताङ्गि “पूर्ववत् सनः” इति तङि सिचौट् । भ्रस्य चादादेशः ॥ ७३

भरतः । अपप्रथदित्यादि । रावणो भातुः कुम्भकर्णस्य गुणान् प्रथयति स्म । प्रथकच स्याति, अन्नादङ्, अदृष्टत्वरप्रथेति खेरङ् इहाधकः । तस्य विक्रमं कीर्त्तयति स्म । कृतक संशब्दे अन्नादङ् । विक्रमकीर्त्तनमेवाह,—कुम्भकर्णेन क्रुद्धेन सता ये शत्रवो दृष्टाः ते च कथं अजीविषुः जीवन्ति स्म इत्युत्तरस्त्रीकेनान्वयः । दृष्टेः कार्यणि बहुवचनं, हनयद्दृष्टय च इति पक्षे मिष् ॥ ७२

भरतः । कथमित्यादि । शुशब्दः प्रथे । स च महाबली दत्तः । दृशङ् घतौ । दृङ्घीष्टम् इगुबुमंदौति से किच्चाङ्, णाभावः । अस्स्वादिति सेलोपः । ततोऽनन्तः कुमाराः रावणपुत्रा देवान्कादयो रावणम् आश्वस्य अपनीतशीकं कृत्वा योद्धुमिच्छन्तः युधौङ् युधे । सन्निष्कार्या षर्नानिमि सनि ॥ ७३

अनुवाद । कूळकर्ण कूक हरेदा ये 'मकल तुच्छ शंकर प्रति एकवारं नृष्टिपात करे ताहारा किक्रणे जीवित धाके ? किक्रणेहै वा सेहै महाबल आणताग करे ? रावण एहे प्रकारे डाठार उग्विस्तार उ विक्रम कीर्त करिडे नागिन । उद्वनकर देवाकक अहंति रावणपुत्रेण रावणके आश्व

देवान्तकोऽतिक्रायश्च त्रिधिराश्च नरान्तकः ।

त्वे चांहिषत संग्रामं बलिनो रावणात्मजाः ॥ ७४

अन्वयः । देवान्तकः अतिक्रायः च त्रिधिराः नरान्तकः च बलिनः ते च रावणात्मजाः संग्रामम् आंहिषत ॥ ७४

मङ्गिनाथः । देवेति । देवान्तकादयो बलिनस्ते रावणात्मजा रावणात्मया संग्राममांहिषत भ्रगमंश्च । अहि गतौ । इदित्त्वा-
न्मुम् । सिचीट् । आङ्ङ्वद्विः ॥ ७४

भरतः । देवान्तक इत्यादि । के ते कुमागः ? इत्यत्र उक्तं देवान्तक इत्यादि । ते च बलिनो रावणपुत्राः सङ्ग्रामम् आंहिषत गताः । अहिङ् गताः ॥ ७४

अशुशान् । देवाञ्चक अतिक्राय, त्रिधिरा ऽ नरान्तक नामक मेहे महादल शीतलतनयगण युद्धे याजा करिण । १४

युद्धोन्मत्तं च मत्तं च राजा रक्षार्थमाञ्जिहत् ।

सुतानां निरगातां तौ राक्षसौ रणपण्डितौ ॥ ७५

अन्वयः । राजा (रावणः) सुतानां रक्षार्थं युद्धोन्मत्तं च मत्तं च आञ्जिहत्, रण-
पण्डितौ तौ राक्षसौ निरगताम् ॥ ७५

मङ्गिनाथः । युद्धेति । राजा रावणः सुतानां रक्षार्थं युद्धो-
न्मत्तं च मत्तं च आञ्जिहत् अजीगमत् प्रस्थापयामासेत्यर्थः ।
अहि गतौ । तौ चडि द्वितीयैकाचो द्विशब्दस्य द्विवचनम् ।
सुवम् । आङ्ङ्वद्विः । रणपण्डितौ तौ राक्षसौ मत्तोन्मत्तौ
निरगातां निर्गताम् । “इणो गा लुङ्” इति गादेशे तसस्तामा-
देशः ॥ ७५

भरतः । युद्धेत्यादि । राजा रावणः सुतानां तेषां रक्षार्थं युद्धोन्मत्तं मत्तञ्च राक्षस-
द्वयम् आञ्जिहत् प्रस्थापितवान् । अहिहत्तौ, अन्तादङ् । तौ रणपण्डितौ राक्षसौ पुरात्
निर्गताम् । इण गतौ । व्यां भूस्थापिबर्दयति सेर्लुक् ॥ ७५

अशुशान् । राक्षसराज पृथ्वीगणेश रक्षणार्थं युद्धोन्मत्तं च मत्तनामकं युद्धेटी
शीतलतनयगण । रणनिपुण मेहे राक्षसद्वय नगर इष्टेते निर्गतं हरेण । १५

तैरजेषत सैन्यानि द्विषोऽकारिषताकुलाः ।

पर्वतानिव ते भूमावचैषुर्वानरोत्तमान् ॥ ७६

अन्वयः । तेः (कुमारैः) सैन्यानि अजेयत, विषः आकुलाः अकारिषत, ते वानरोत्त-
मान् पर्वतान् इव भूमौ अचक्षुः ॥ ७६

मल्लिनाथः । तैरिति । तेः कुमारैः सैन्यानि कपिबलानि अजे-
यत जितानि । अजेः कर्षणि लुङि । चिण्वदिडभावपक्षे सिचि
गुणः । द्विषः शत्रव आकुला व्यग्रा अकारिषत क्लृताः । करोतेः
कर्मणि लुङि चिण्वदिटि वृद्धिः । ते राक्षसा वानरोत्तमान् पर्वता-
निवाचैषुः । चिचौषस्तो राशौचक्रुरित्यर्थः । चिनोतेः कर्त्तरि लुङि
सिचि वृद्धिः ॥ ७६

भरतः । तैरित्यादि । तेः देवान्नादादिभिः सैन्यानि जितानि । जि जये च कर्मणि
बहुवचनं, शत्रवश्चाकुलाः क्लृताः, कर्मणि ह्यन्यदृष्टश्च इति मिष् । ते राक्षसा वान-
रोत्तमान् पर्वतानुख्यानं भूमौ चितवनः पुत्रीचक्षुः । चिञ् चिञ्वां, व्रजवर्दति त्रिः ॥ ७६

अनुवाप । ताशारा वानरसैन्ये नगरेकं जयं करिष्यां शत्रुनिगरेकं वाकूलं
करिष्ये । एवम् प्रधानं प्रधानं कपि सैन्ये वधं करिष्यां परकीर्ताकारे कृत्ये
राशौकृतं करिष्ये नागिण । १७

अङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ट नरान्तकः ।

प्रेषिषद्वाचसः प्राशं सोऽस्फोटीदङ्गदोरसि ॥ ७७

अन्वयः । (तत्र) राक्षसः नरान्तकः अङ्गदेन समं योद्धुम् अघटिष्ट प्राशं प्रेषिषत् ।
सः (प्रासः) अङ्गदोरसि अस्फोटीत् ॥ ७७

मल्लिनाथः । अङ्गदेनेति । तत्र नरान्तको नाम राक्षसोऽङ्ग-
देन समं योद्धुमघटिष्ट घटितः प्रवृत्त इत्यर्थः । प्राशं कुन्तं प्रेषिषत्
प्रजिघाय । इष गतौ । चङि आङ्गवृद्धिः । स प्रासोऽङ्गदोरस्यस्फो-
टीत् स्फुटितो भग्न इत्यर्थः । स्फुटिर् विशरणे । “नेटि” ।
“इट ईटि” । गुणः ॥ ७७

भरतः । अङ्गदेनेत्यादि । नरान्तकः कुमारः अङ्गदेन सह योद्धुं चिष्टितवान् । घट
वध्यङ् सृष्टे । स राक्षसः प्राशं कुन्तं प्रेषितवान् । इत्य् सर्वणे । जामादङ्, ईषड् दानिच
क्षिप्ते चेत्यस्य हर्षं वा । अयञ् चकारात् सर्वणेऽपि, स प्रासः, अङ्गदस्य वचसि अस्फोटी-
विदीर्षः । स्फुटिर्विशरणे ॥ ७७

अनुवाप । तत्राद्या नरास्तकं राक्षस-अङ्गदेन सह युद्धे प्रवृत्त इत्येव
प्राशं अङ्गदेन प्रेषितवान् । से प्राशं अङ्गदेन वक्ष्यते नतित इत्येव ता-
इत्येव । ११

अश्वान् वालिसुतोऽहिंसीदतताडञ्च मुष्टिना ।

रावणिसञ्चाव्यथो योद्धुमारश्च च महीं गतः ॥ ७८

अन्वयः । वालिसुत अश्वान् अहिंसीत्, मुष्टिना च अतताडन्, महीं गतः रावणिः च
अव्यथ, योद्धुम् आरश्च ॥ ७८

मल्लिनमथः । अश्वानिति । वालिसुतोऽङ्गदोऽश्वानहिंसीद-
वधीत् । हिंसि हिंसायाम् । “नेटि” इत्यादि । मुष्टिना अत-
ताडत् अताडयञ्च । ताडस्ताडनम् । भावे घञ् । ततः “तत्क-
रोति—” इति णिच् । णाविष्ठवङ्गावात् टिलोपः । “नाम्नो-
ऽपि—” इत्युपधाङ्गस्त्रनिषेधः । तड् आघात इति चौरादिकात्
गौ चङ्प्रपधाङ्गस्त्रे सन्वत्कार्यं च अतीतइदित्येव स्यात् । अथ
महीं गतो रथभङ्गात् पदातिः रावणिर्नरान्तकः । “अत इञ्” ।
निर्व्यथ एव योद्धुं प्रारश्च प्रावर्त्तिष्ट । रमेर्लुङि “भलो भलि” इति
सलोपः । “भशस्तथो.—” इति धत्वम् । जश्त्वं च ॥ ७८

भरतः । अश्वानित्यादि । वालिसुतोऽङ्गदो नरान्तकस्य अश्वान् हिंसितवान् । हिंस
धिकि हिंसे । मुष्टिना रावणं ताडितवाच । तडक् द्विधील्लम्नात् भावे खञ्, तं करोतीति
धान्तादङ्, अम्नोपित्वात् लङ्का ङ्स्वाभावः । स व रावणपुत्री व्यथारहितः इत्याश्रित्वात्
रथान् अवतीर्थ्य महीं गतः सन् योद्धुम् आरश्चवान् । रमेङ् स्थापु राभक्षे भसस्तान्
भनीति सेर्लोपः । रावणस्यापथमित वाहायत इति णिः ॥ ७८

अश्वानम् । अश्वान् रावणपुत्रेण अथ वध करिण एव मुष्टिप्रहार करिते
नाशिनम् । व्रथङ्ग्रे, डूत्तले अवतीर्ण नराशुक्रु अङ्गशे युक् आरश्च
करिण । १८

तस्याहारिषत प्राणा मुष्टिना वालिसूनुना ।

प्रादुद्रुवंस्ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥ ७९

अन्वयः । वालिसूनुना मुष्टिना तस्य प्राणा अहारिषत, ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयः
अङ्गदं प्रादुद्रुवन् ॥ ७९

मल्लिनाथः । तस्येति । वालिसूनुनाङ्गदेन कर्त्रा मुष्टिना
करणेन तस्य नरान्तकस्य प्राणा अहारिषत हृताः । हरतः कर्मणि
लुङि चिण्वदिटि वृद्धिः । ततो नरान्तकवधात् क्रुद्धाः सर्वे

रावणयो रावणपुत्राः । “अत इत्” । अङ्गदं प्रति प्रादुर्दुक्
प्रदृताः । दु गतौ । लुङि “शिश्रि—” इति चङुवाङ् ॥ ७८

भरतः । तस्येत्यादि । बालिसूनुना अङ्गदेन तस्य प्राणा मुष्टिना करवीन इताः ।
द्वयः कर्मणि हनयद्दृश्य च इति निष् । ततोऽनन्तरं सर्वे रावणपुत्राः क्रुद्धाः सन्तः अङ्गदं
प्रदुतवन्तः जम्मुः इत्यर्थः । जिश्रीत्यङ् ॥ ७८

अनुवाद । बालिपुत्र मुष्टिग्रहात्तरे मेहे नराञ्चक्रेर प्राण हरण करिण ।
मेहेकञ्च रावणपुत्राङ्गण क्रुद्ध हहेत्रा अङ्गदेन दिक्क क्षारित इहेन । १०

ततो नीलहनुमन्तौ रावणीनववेष्टताम् ।
अकारिष्ठां गिरींस्तुङ्गाश्रय[न]रौत्सीत् त्रिशिराः शरैः ८०

अन्वयः । ततः नीलहनुमन्तौ रावणीन् अववेष्टतां, तुङ्गान् गिरीन् अकारिष्ठां, तान्
त्रिशिराः शरैः न्यरीत्सीत् ॥ ८०

मस्त्रिनाथः । तत इति । रावणिप्रद्वानन्तरं नीलहनुमन्तौ
रावणीनववेष्टतामवेष्टिताताम् । शिजर्थो न विवक्षितः । वेष्ट वेष्टने ।
शौ चङि “विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः” इत्यभ्यासस्यात्वम् । गिरीनकारिष्ठां
निक्षिप्तवन्तौ । क्व विक्षेपे । सिचि वृद्धिः । तान् गिरीन् त्रिशिराः
शरैर्न्यरौत्सीत् निवारितवान् । बधिर् आवरणे । “इरितो वा”
इत्यङ्भावपक्षे सिचि वृद्धिः ॥ ८०

भरतः । तत इत्यादि । अनन्तरम् अङ्गदं प्रति गच्छतो रावणपुत्रान् नीलहनुमन्तौ
वेष्टितवन्तौ, गिरींश्च विक्षिप्तवन्तौ । कृत्र विक्षेपे । अजन्तलात् त्रिः । तान् क्षिप्तान् गिरीन्
त्रिशिराः शरैः निरुद्धवान् । बधिर्वीद् आहतौ यभावपक्षे सिः ॥ ८०

अनुवाद । अनन्तर नील ओ हनुमान् रावणपुत्रादिगके त्रिशिरा फेनिल
एवञ्च ताहादेन उपर वड वड पर्कत निरूप करिण । त्रिशिरा त्राकस वाण
वर्षणे ताहा निवारिण करिण । ८०

परिधेयावधिष्ठाय रणे देवान्तको बली ।
मुष्टिनाद्दरत्तस्य मूर्धानं मारुतात्मजः ॥ ८१

अन्वयः । अथ बली देवान्तकः रणे परिधेय अवधिष्ट, तस्य मूर्धानम् मारुतात्मजः
मुष्टिना अदहरत् ॥ ८१

मस्मिनाथः । परिषेधेति । अथ बली देवान्तकः परिषेधा-
वधिष्ठ आज्ञे । अविचक्षणकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् “आडो यमहनः”
इति तद् । “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति हनो वधादेशः ।
तस्य देवान्तकस्य मूर्धानं मारुतात्मजो मुष्टिनाददरत् दारितवान् ।
दृविदारणे । “यौ चङ्गुपधाया ऋसः” । “अत्स्मृदृत्वर—” इत्य-
भ्यासस्वात्वम् ॥ ८१

भरतः । परिषेधेत्यादि । अथ बली देवान्तको रणे परिषेध आहृतवान् । आत्मा-
हन्नादादृशेति मन्, अविचक्षितकर्म्मलादकर्मकत्वं, हनवपष्टौति पठे वधादेशः । तस्य
मूर्धानं पवनात्मजो हनुमान् मुष्टिना दारयाभास । दृग्विदारणे । दृ-दृत्वरप्रथेति
खरङ् ॥ ८१

अनुवाद । तांशत्र पर वलिष्ठ देवाष्टक ममराक्ते पद्विष (षोडशक
नशुड) द्वारा आघात करिण ? हनुमान् मुष्टिप्रधारे तांशत्र मशुक विदारण
करिण । ८१

अदीद्विपत्ततो वीथ्यं नीलं चापीपिडच्छरैः ।

युद्धोन्मत्तस्तु नीलेन गिरिणामनायि संचयम् ॥ ८२

अन्वयः । ततः युद्धोन्मत्तः वीथ्यम् अदीद्विपत्, शरैः नीलं अपीपिडत् च स तु नीलेन
गिरिणा संचयम् आनायि ॥ ८२

मस्मिनाथः । अदीद्विपदिति । ततो देवान्तकवधानन्तरं युद्धो-
न्मत्तो वीथ्यं विक्रममदीद्विपदीपितवान् । शरैर्नीलेनपीपिडत्
पीडितवांस्य । “भाजभास—” इत्यादिना विकल्पादुपधाङ्गस्यः
पूर्वत्र तदभावस्य । स युद्धोन्मत्तो नीलेन कर्वा गिरिणा करणेन
संचयामानायि नीतः । नयर्ताद्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि लुङ् ।
“प्रधानकर्मण्यार्ये लादीनाहुहिकर्मणाम् । अप्रधाने दुहा-
दीनां ष्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणः ॥” इति वचनात् ॥ ८२

भरतः । अदीद्विपदित्यदि । ततो देवान्तकवधानन्तरं युद्धोन्मत्तो नाम राक्ष-
सवीथ्यं दीपयामास । भाजभासभासमासेत्यादिना पाचिक उडो ऋसः, खेः सन्वहाविति
दांसः । शरैश्च नीलं पीडयामास । पूर्ववदुडो ऋसः । अपीपिदिति पाठे—पुक पूर्णो ।
स तु नीलेन गिरिणा संचयं नीतः । कर्मणि रतनोरितोन् ॥ ८२

अनुवाद । देवाष्टक वल्म्वर पर युद्धोन्मत्त वीथ्यप्रकाश करिण एवम्
ममरकपणे नीलेन कातर करिण, नीलं गिरिनिषेपेण उदाश्व
बोवन मंशर करिण । ८२

अथभाजततः शक्तिं त्रिशिराः पवनात्मजे ।

हनूमता च्चतास्तस्य रणेऽमृषत वाजिनः ॥८३

अन्वयः । ततः त्रिशिराः पवनात्मजे शक्तिम् अथभाजत्, हनूमता रणे च्चताः तस्य वाजिनः अमृषत ॥ ८३

मङ्गिनाथः । अथभाजदिति । ततो युद्धोत्पत्तवधानस्तरं त्रिशिराः पवनात्मजे किये शक्तिं सामर्थ्यमवभाजत् प्रकाशितवान् । भ्राजृ दीप्तौ । शौ चडि “भाजभास—” इत्यादिना विकल्पादुपधाङ्गस्वाभावः । हनूमता रणे च्चताः प्रहृतास्त्रिशिरसो वाजिनो रथाश्वा अमृषत मृताः । “म्वयतंस्तुड्लिडोष” इति तड् ॥ ८३

भरतः । अथभाजदित्यादि । तदनन्तरं त्रिशिराः कुमारी हनूमन्निषये शक्तिं दीपयति स्म । भाजृङ्णटु च । चकाराङ्गसि लडी ङ्गस्वाभावपक्षे रूपनिदम् । तस्य वाजिनो रथाश्वाः हनूमता च्चताः ताडिताः सन्तो मृताः । सड्डीश्वमम् इगुङ्मर्दाति किञ्चान् गुणाभावः ॥ ८३

अश्वान । शूकान्मत्त वधेन पर त्रिशिरा हनूमानेर उपर शक्ति शकान करिण । हनूमान कर्तृक समरे अशुभ ताशर रधेर अशुभनि गङ्गक प्रीष्टु हहेन । ८३

अस्रसच्चाहतो मूर्ध्नि खड्गं चाजीहरद्विषा ।

प्राणानीज्झीच्च खड्गेन छिन्नैस्तेनैव मूर्धभिः ॥८४

अन्वयः । (त्रिशिराः) मूर्ध्नि आहतः अस्रसत् विषा (हनूमता) खड्गम् अजीहरत्, तेन एव खड्गेन छिन्नैः मूर्धभिः प्राणान् प्राणानीत् च ॥ ८४

मङ्गिनाथः । अस्रसदिति । अथ हनूमता मूर्ध्नाहतो मुष्टि-
हतस्त्रिशिरा अस्रसद्रथादभ्रष्टश्च । संसु अवसंसने । “द्युद्भ्यो लुडि” इति तिप् । द्युतादित्वादड् । डिति अनुनासिकलोपः । द्विषा हनूमता खड्गमजीहरश्च हारितवांश्च । ह्व् हरणे । शौ चङ्गोपधाङ्गस्वः । सन्वत्कार्यं च । तेनैव खड्गेन छिन्नैर्मूर्धभि-
र्हंतुभिः प्राणानीज्झीदित्याचीच्च । लज्भ उत्सर्गं । “इट ईटि” ।
आद्यज्झादिः ॥ ८४

मरतः । अक्षसदित्यादि । इन्द्रमता मूर्ध्नि वाहस्य, विशिरा रथात् अष्टः । लक्ष्म
मुकूर्ध्नि, सुतादित्यात् ऋः, तेनैव पं, इन्द्रोऽनलोपः । अक्षः सन् स्रष्टवस्त्रितं खड्गं चिना
इन्द्रमता हारिगवान्, तद्ग्राहकत्वेन इन्द्रमता खड्गो हत इत्यर्थः । इज इत्या, आत्मादन्,
घोऽभीजेरिथादिना प्रयोज्यस्य न कर्मत्वं, फलित्वात् । तेनैव खड्गेन हिरैः मूर्धाभिः
हेतुभूतैः स विशिराः प्राधान्यं त्यक्तवान् । अज्जगत् त्वानि ॥ ८४

अश्रुवाप । मञ्जुके आहत श्हेत्रा द्विशिरा रथ हहेते पठित इहेन ।
ताहार मञ्जु इन्द्रान् ताहार इन्द्रश्च खड्गं वनपूर्वकं ग्रहणं करिण । मेहे खड्ग
घाता हिर मञ्जुक श्हेत्रा से आगताग करिण । ८४

मत्तेनामारि सम्प्राप्य शरभास्तां महागदाम् ।

सहस्रहरिणाक्रीडीदतिकायस्ततो रथे ॥ ८५

अन्वयः । मत्तेन शरभास्तां महागदां संभाष्य अमारि, ततः अतिकायः सहस्रहरिणा
रथे अक्रीडीत् ॥ ८५

मङ्गिनाथः । मत्तेनेति । अथ मत्तेन कुमाररक्षार्थमागतं
राक्षसेन शरभेण शरभाख्येन वानरेणास्तां क्षिप्तां महागदां सम्प्राप्या-
मारि मृतम् । भवे लुङ् । ततो मत्तमरणानन्तरमतिकायो
नाम रावणपुत्रः सहस्रहरिणा सहस्राश्वेन रथेन रथे अक्रीडीद्विज-
हार ॥ ८५

अरत । मत्तेनेत्यादि । शरभेण कपिना क्षिप्तां महागदां सम्प्राप्य मत्तेन रक्षसा मत्ते,
भावे टी । मत्तेन या गदा शरभाय क्षिप्ता तथैव शरभः तं मारयामास इत्यर्थः । तदनन्तरम्
अतिकायः कुमारो रथे क्रीडति अ, क्रीड् क्तेले । केन ? सहस्रहरिणा सहस्राश्वयुक्तेन रथेन
इत्याद्यमन्त्रीकेन सम्बन्धः ॥ ८५

अश्रुवाप । मञ्जु ब्राह्मण अश्रुवानर निरक्षु महागदार आघाते आगताग
करिण । अतःपर अतिकायं ब्राह्मण महस्र अश्रुक्त रथात्रोहणे समरक्रीडा
करिणे जागिण । ८५

रथेनाविव्यथञ्चारीन् व्यचारीञ्च निरह्नुशः ।

विभीषणेन सोऽस्यायि राघवस्य महारथः ॥ ८६

अन्वयः । (अतिकायः) रथेन अरीन् अविच्यथन्, निरह्नुशः व्यचारीन् अ (अश्रु)
महारथः स विभीषणेन राघवस्य महारथि ॥ ८६

मंजिनाथः । रथेनेति । रथेन पूर्वोक्तेन सहस्राब्देन अरो-
नविष्यथत् ऋथयामास च । व्यथोर्मती शौ चङ् “अश्लिष्या—”
इत्यादिना सम्प्रसारणम् । निरङ्कुशो निरगलो व्यचारीत् विचचर
च । अथ महारथः सोऽतिकायो विभोवणेन राघवस्याख्यायि
कथितः । ख्या प्रकथने । कर्मणि लुङ् चिणि युगागमः ॥ ८३

भरत । रथेनेत्यादि । चकारः समुच्चये । अरोन् अठून् अविष्यथत पौडयामास ।
अथोर्मतीस्य धिप्रसुद्र इत्यादिना अङ् । निरङ्कुशश्च अस्याहतगतिः सन् व्यचारीत् वधाम् ।
राघवस्य सम्बन्धं विभोवणेन महारथाऽख्यायि, सोऽयमागत इति निर्दिष्ट इत्यर्थः ॥ ८३

अनूवाण । अतिक्रम्य शून्याङ्क वधे आबोद्धेण करिष्या अत्रिगणके वाधित
करिष्य एतन्निश्चये समरे विचरण कारकं नागिन । ताहार पर विचोषण
प्र समरे निकट मेहे त्रिचिच्छेरे वृद्धाङ्क वर्णन कारणेन । ८७

अतस्तम्भदयं वज्रं स्वयम्भुवनतूतुषत् ।

अशिक्षिष्ट महास्त्राणि रणेऽरजोच्च राक्षसान् ॥ ८७

अन्वयः । अयं रणे वज्रम् अतस्तम्भत, स्वयम्भुवम् अतूतुषत्, महास्त्राणि अशिक्षिष्ट,
(रणे) राक्षसान् च अरञ्चीत् ॥ ८७

मंजिनाथः । अतस्तम्भदिति । अयमतिकायो रणे वज्रं वज्रा-
युधमतस्तम्भत् स्तम्भितवान् । स्तम्भु प्रतिबन्धे । शौ चङ् ।
स्वयम्भुवं ब्रह्माण्डमतूतुषदुश्रेण तपसा प्रसादितवान् । तुष्यतेर्षी
चङ् उपधाङ्गः । तपःफलमाह—महास्त्राण्यशिक्षिष्टाभ्यस्तवान् ।
रणे राक्षसानरञ्चोत् देवेभ्यस्त्रातवानित्यर्थः ॥ ८७

भरतः । अतस्तम्भदित्यादि । अय दत्त सन्धयामास निवारितवान् । दृभिसभिङ्
-स्तम्भे आत्मादङ् । स्वयम्भुव ब्रह्माण् तीषितवान् तपसीत्यर्थत्, स्वयम् आत्मना भुवं पाण्ड-
नेन तीषितवान् इत्यन्वे । तप तुष्टी । आत्माऽङ् । उङ् ब्रह्मले खेः सम्बदिति दीर्घः ।
महास्त्राणि अशिक्षिष्ट शिक्षने अ । शिच ङ् शिचवे । राक्षसान् रक्षितवान् ॥ ८७

अनूवाण । एहे अतिक्रम्य रणे वृद्धाङ्क करिष्याहे, उपश्राण वृद्धाङ्क
असुष्टे करिष्याहे, ताहार वरे महान् शिक्षा करिष्याहे एवः अनेकवारं रक्षा-
-त्राङ्कनदिगके रक्षा करिष्याहे । ८७

अध्यगीष्टार्थशास्त्राणि यमस्याङ्गोष्ट विक्रमम् ।
देवाह्वेष्वदीपिष्ट नाजनिष्टास्य साध्वसम् ॥ ८८

अन्वयः । अर्थशास्त्राणि अध्यगीष्ट, यमस्य विक्रमम् अङ्गोष्ट, देवाह्वेषु अदीपिष्ट, अस्त्रः साध्वसं न अजनिष्ट ॥ ८८

मङ्गिनाथः । अर्थेति । अर्थशस्त्राण्यध्यगीष्ट अर्घ्येष्ट । इङ् अध्ययने । “विभाषा लुङ् लुङोः” इति गाडादेशः । यमस्य विक्रम-मङ्गोष्ट अपङ्गुतवान् निरस्तवानित्यर्थः । ङुङ् अपङ्गवे । मिचो-ऽकित्वाद्गुणः । देवाह्वेषु देवयुद्धेषु अदीपिष्ट अपतिहृती दिदीपे । अस्य साध्वसं नाजनिष्ट । न कुतश्चिद्द्विभेतीत्यर्थः । “दीपजन—” इत्यादिना चिणभायपक्षे रूपम् ॥ ८८

भरतः । अध्यगीष्टेत्यादि । अर्षोपयुक्तानि शास्त्राणि असौ अधीतवान् । गोङ्गो-योर्भा । यमस्य विक्रमम् अपङ्गुतवान् । ङुङ् चौर्थ्यं । देवाह्वेषु असौ दीप्यते च । अस्य साध्वसं भयं कदापि न जातं । पदस्मनीयं च इत्यादिरप्रप्रभियपक्षे सिः ॥ ८८

असूनाम् । एहे वीर अर्थशास्त्र अध्यासन करिशास्त्रे । यमेव विक्रमं पृथक् करिशास्त्रे । पदेनतान मङ्गितं गृहे विराज कठित, कोशशशु ईशर भवः अत्रे नाहे । ८८

एष रावणिरापादि वानराणां भयं यतः[भयङ्करः] ।
आह्वताय स काकुत्स्थं धनुश्चापि[पु]स्फुरद्गुरुम् ॥ ८९

अन्वयः । एषः रावणिः आपादि, यतः वानराणां भयं (जातं), अथ स काकुत्स्थम् आह्वत, गुरु धनुः अपिस्फुरत् च ॥ ८९

मङ्गिनाथः । एष इति । एष रावणिरतिक्राय आपादि आपन्नः प्राप्तः । “चिणं तं पदः” इति चिणि वृद्धिः । “चिणा लुक्” । यतो यस्माद्दानराणां भयम् । अथ सोऽतिक्रायः काकुत्स्थं राममाह्वत सस्पर्धमाह्वतवान् । “सर्धायामाहुः” इति तङ् । “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति चूरडादेशः । गुरु महद्बलधनुःपिः स्फुरत् स्फुरितवान् । “चिस्फुरो गौ” इत्यात्वपक्षे गौ चङ्गुप्रधा-ङ्गस्त्वः । सन्वत्कार्थम् ॥ ८९

भरतः । एष इत्यादि । एष एवभूत् स एष रावणपुत्रोऽतिक्राय आपादि आगतः ।

योपदङ् गर्तो पदसमीपे । यतो यथात् वागराणां भयम् उत्पन्नमिति विभीषणेनाख्यायते ।
मन्त्रः । भयङ्कर इति क्वचित् पाठः । सांज्ञिकायो रामम् ज्ञाह्वत । स्पृष्टायामाङ्
इति म, नक्त्यस्येति ङः । गृह मङ्गन् धनुः स्फारितवान् । स्फुरन्नि स्फूर्त्तौ । आत्मादङ् ।
क्रीजोऽ इत्यादिना पाञ्चिक उकारस्याकारः ॥ ८९

अनुवाद । एहे रावणपुत्रके देखिधा वानदेवरा उर पाहेवाहिन । अनउर
जे स्पृष्टायामाङ्कारे रामके मूर्त्तार्थ आख्यान करिन, एवम् अंकांश धरूक धारण
करिन । ८९

सौमित्रिः सर्पवत्सिंहमार्दिदत्तं महाहवे ।

तौ प्रावोहृततां जेतुं शरजालान्यनेकशः ॥ ९० ॥

अन्वयः । सौमित्रिः सिंहं सर्पवत् महाहवे तम् मार्दिदत्तं, तौ जेतुम् अनेकशः शर-
जालानि प्रावोहृतताम् ॥ ९०

मङ्गिनाथः । सौमित्रिरिति । अथ सौमित्रिर्लक्ष्मणः सिंहं
सर्पवत् सर्प इव । अत्र माटोपत्यात् सिंहसाम्यं शत्रोरवम्यकोपत्वेन
सर्पसाम्यं सौमित्रेरित्यनुसन्धेयम् । महाहवे । तप्तिकायमार्दिद-
द्विमोत् अभियुक्तवानित्यर्थः । अर्दं हिंसायाम् । चुरादिः । चङ्-
णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् रेफवर्जितस्य दिशब्दस्य द्विवचनम् । तौ
लक्ष्मणातिकायो जेतुं परस्परजिगीषयेत्यर्थः । अनेकशः शरजालानि
प्रावोहृततां प्रवर्त्तितवन्तौ । हृतं वर्त्तने । यौ चङ् । “उच्यत्” ।
“उच्यत्” सन्वत्कार्यम् ॥ ९०

भरतः । सौमित्रिरित्यादि । लक्ष्मणः तं महाहवे मार्दिदत्तं पोडितवान्, सिंहं सर्प
इव पङ्कगृहास्यतया तयोः विरोधात् । अर्दं च चकारात् वधे । चुरादिआत्मादङ् ।
अर्दं घातनागतियाचन इत्यस्मान् चुर्ध्वोर्जिघृक्षस्य योगविभगाद् वा जिः । घञन्तान् जिरिति
क्वेचित् । तौ लक्ष्मणातिकायो जेतुम् अनेकशो वङ्गनि शरजालानि प्रवर्त्तितवन्तौ । हृत
उच्यत् वर्त्तने । आत्मादङ् । बहुङीधुरिति पक्षे गुणाभावः ॥ ९०

अनुवाद । सर्प येमन एक अशात्रुग्री निशङ्क प्रपौडित करे मेहेक्षण
मूर्त्तिखानकन जेहे अतिकारके महारणे प्रपौडित करिगेन । तीहारा
दुहेकनहे परस्पर अङ्गनादेउर आशाय अनेक बाण बर्षण करिउते नागिगेन । ९०

अस्त्रैस्तां च महात्मानौ चिरमश्रमतां न च ।

तथा तावास्यतष्टां वाचान्तानिष्टां तमो यथा ॥ ९१ ॥

वचनः । महात्मानो (तौ) च चिरम् चर्कणां, न अश्रमतां च तौ तथा बाणान्
बाण्यताम् यथा तमः अतनिष्टाम् ॥ ८१

मङ्गिनाथः । अञ्छेत्तामिति । महात्मानो महामनसौ तौ
चिरमञ्छेत्तामन्योन्यशरजालानि छिन्नवन्तौ । छिट्टिर् द्वैधीकरणे ।
“इरितो वा” इत्युक्तभावपक्षे सिचि वृद्धिः । “भक्तो भक्ति” इति
मलोपः । नाश्रमतां न आन्तौ च । अमेः पुषादित्वाद्ङ् । तौ तथा
बाणानाख्यतां चिन्नवन्तौ । असु क्षेपणे । “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्”
‘अस्यतेस्थुक्’ । यथा येन प्रकारेण तमोऽन्धकारमतनिष्टां विस्तारि-
रितवन्तौ । तनु विस्तारे । “अतो हलादेः” इति वृद्धिविज्ञप्त्यः ॥ ८१

भरतः । अञ्छेत्तामित्यादि । तौ च महात्मानो महाशयो परस्परं शरजालानि छिन्न-
वन्तौ । छिट्टिर् धीञ् चर्कणे । उभाभावपक्षे मिः, अनिमत्वाद्द्विः, असस्त्वाञ् भक्तौति
सिचोप । “आत्मा यवो घृतिर्बृद्धिः” इत्यमरः । विरं बहूनापि कालेन न शान्तौ, अमु
तपः-क्षेदयोः । तथा तौ क्णान् चिन्नवन्तौ, यथा तमोऽन्धकारं विकारितवन्तौ । असु इत्
क्षेपे । वक्तव्येति ऊः, वक्ष्यन्तिपतामित्यस्यार्दशः, तन दुष् विसृता, हलादेः सेम इति
पक्षे त्रिः ॥ ८१

अनुवाक । तौशरजालानि अनेककण पत्रम्पत्र पत्रम्पत्रेण वाण छिन्न-
करितेन, एककृते परिश्रांभु इहेलेन न । तौशरजाल एहे प्रकारे वाण वर्षणे
पत्रम्पत्र अक्रकारमय इहेशा गेण । २१

सौर्याग्नेये व्यकारिष्टामस्त्रे राक्षसलक्ष्मणौ ।

ते चोपागमतां नाशं समासाद्य परस्परम् ॥ ८२

अन्वयः । राक्षसलक्ष्मणौ सौर्याग्नेये अस्त्रे व्यकारिष्टां, ते च परस्परं समासाद्य नाशं
उपागमताम् ॥ ८२

मङ्गिनाथः । सौर्यंति । राक्षसलक्ष्मणौ यथाक्रमं सौर्याग्नेये
अस्त्रे व्यकारिष्टां प्रयुक्तवन्तावित्यर्थः । क्व विक्षेपे । सिचि वृद्धिः ।
यथासंख्यालङ्कारः । ते च अस्त्रे परस्परं समासाद्य नाशमदर्शन-
मुपागमतां प्राप्ते । गमेलुङ् । ह्यदित्वाद्ङ् ॥ ८२

भरतः । सौर्येत्यादि । राक्षसलक्ष्मणौ सौर्याग्नेये अस्त्रे यथाक्रमं व्यकारिष्टाम् । क्व
क्व विक्षेपे । सूर्यो देवताऽस्त्रेति विकारसङ्ख्यादिना च । सौर्येति क्वचित्पाठः । अपिः
देवताऽस्त्रेति पूर्वेषु च । ते च अस्त्रे परस्परं समासाद्य नाशं प्राप्ते । उपगमताम्
उपागमः । अस्त्रिणां समीपः ॥ ८२

अनुवाच । अतिकारं मोराञ्च क्लृप्तं करिण, नक्षत्रं आश्रयाञ्च शक्तिरूपं
कटिगेन पत्रम्परेण अञ्च पत्रम्पत्र मःवर्षं थाञ्च इहेवा विनष्टे इहेन । २२

अविभ्रजत्ततः शस्त्रमैषीकं राक्षसो रणे ।

तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणे रितम् ॥ ८३

अन्वयः । ततः राक्षसः रणे ऐषीकम् शस्त्रम् अविभ्रजत्, लक्ष्मणे रितं माहेन्द्रम् आसाद्य
तत् अपि अध्वसत् ॥ ८३

मल्लिनाथः । अविभ्रजदिति । ततोऽस्त्रहयनाशानन्तरं राक्षसो
रणे ऐषीकं नाम शस्त्रमस्त्रमविभ्रजत् प्रकाशयामास प्रयुक्तवानि-
त्यर्थः । भ्राजादिना विकल्पादुपधाङ्गस्त्वम् । तदैषीकमपि लक्ष्मणे-
रितं लक्ष्मणप्रयुक्तं माहेन्द्रं माहेन्द्रदेवताकमस्त्रमासाद्याध्वसत्
ध्वस्तम् । ध्वमे द्युतादित्वाद्ङ् । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति वा परस्मै-
पदम् ॥ ८३

अन्वयः । अविभ्रजदित्यादि । तदन्तरं राक्षसपुत्र ऐषीकम् अस्त्र रणे आश्रयामास ।
भ्राजामिति पार्श्वक लङ्ते ङस्त्वः । लक्ष्मणे रितं चित्तं माहेन्द्रम् अस्त्रम् आसाद्य तदपि
ऐषीकम् अस्त्रं ध्वसत् ; सहेन्द्रो देवताऽप्येति षा ॥ ८३

अनुवाच । उल्लसञ्च नाशत्र पत्र राक्षसं गुह्ये ऐषीकं अञ्च अत्रोगं
करिण, नक्षत्रं शक्तिरूपं महेन्द्राञ्च आसाद्य तांशं नष्टे इहेन । २३

ततः सौमित्रिस्त्रार्षीर्ददेविष्ट च दुर्जयम् ।

ब्रह्मास्त्रं तेन मूर्धानमदध्वंसन्नरद्विषः ॥ ८४

अन्वयः । ततः सौमित्रिः दुर्जयं ब्रह्मास्त्रं अस्त्रार्षीत्, अदेविष्ट च, तेन नरद्विषः
मूर्धानम् अदध्वंसत् ॥ ८४

मल्लिनाथः । तत इति । ततोऽस्त्रनाशानन्तरं सौमित्रिर्दुर्जय-
ममोघं ब्रह्मास्त्रमस्त्रार्षीत् सस्त्रार । सचि हृदिः । अदेविष्ट च
तस्त्राभिध्याद्भृशं द्रिद्युते । देह देवमे । देवनमत्र द्योतनम् ।
तेनास्त्रेण करणेन नरद्विषो राक्षसस्य मूर्धानमदध्वंसत् ध्वंसयामास
वाश्रयामासित्यर्थः । 'सप्तप्रध्वंसतेऽप्येति विनश्चति त्रिषीयते' इति
अदध्वंसत् ॥ ८४

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं सौमित्रिः दुर्गं ब्रह्मालं स्मृतवान् । अथ अती ।
 स्मरणात् उपस्थितं तत् अर्दविष्ट शोभते अ ; किं वा स्मरणात् उपस्थिते ब्रह्माले सौमित्रिः
 इवात् शीमते अ, जेतुमिच्छति अथ व्याचष्टो वा । देवङ् देवनि । देवनशब्देन दिवधातीरर्था
 जिगीषाया उच्यते । तत्र ब्रह्मालेण प्रथोज्यकर्तृणा नरदिवो राचसस्य मूर्धानं जज्ञषी
 अंमशामाम । धनुसु छड गंतौ भंगे ज्ञान्तादङ् ॥ ६४

अश्रुवाप । ऋषीणाञ्च नात्पत्र पत्र स्मिन्नात्तत्र हृङ्गत्र उक्ताञ्चैव शान
 करिण्येन । अश्रुवापदेरे अश्रु अकाश पादेन । पदेरे अश्रु वाप मङ्कक
 ७७७७ करिण्येन । ७४

ततोऽक्रन्दौद्दश प्रौवस्तमशिश्वसदिन्द्रजित् ।

निरयासीच्च संक्रुद्धः प्रार्च्चिचच्च स्वयम्भुवम् ॥ ६५

अन्वयः । ततः दशग्रीवः अक्रन्दौत्, इन्द्रजित् तम् आशिश्वसत् संक्रुद्ध निरयासीत्, च
 स्वयम्भुवं प्रार्च्चिचत् च ॥ ६५

मञ्जिनस्यः । तत इति । ततः कुमारभरणानन्तरं दशग्रीवोऽ-
 क्रन्दौदरोदौत् । इन्द्रजितं दशग्रीवर्माशिश्वसदाश्वासयामास । श्वसं-
 णौ चञ्चुपधाङ्गस्वः, सन्वत्कार्येश्च । संक्रुद्धो निरयासीद् योद्धुं
 निर्यातश्च । यातंलुङि मगिटौ । स्वयम्भुवं ब्रह्मणर्भार्चिचदर्ध्या-
 मास । अर्चिचौरादिकाषी चङ् । 'अजादर्द्धितीयस्य' । अङ्
 वृद्धः ॥ ६५

भरतः । तत इत्यादि । पुत्रवधानन्तरं-दशग्रीवः क्रन्दति अ । तं रुदन्त इन्द्रजित्
 आशिश्वसितवान् । मयि स्थिते का चिन्वेति । त्वम प्राणने ज्ञान्तादङ् । स च संक्रुद्धः स्व
 निर्गतः । यमरसनमात इति यातेरिमसमौ मोऽन्तः । अश्रुवात् निर्गतः मन् स्वयम्भुव
 ब्रह्माणम् अश्रिणवान् । अर्चं पूजे । सुरादिजान्तादङ् ॥ ६५

अश्रुवापः । अश्रुवाप देवेण पत्र मशानेन रोदन करिण्येन नागिन ।
 ऐश्वर्यं ताहाके आवास विग एवः क्रोधात्तरे पुरौ हरेते निर्गत इदेवा
 उक्ताय आराधना करिण । ७७

अहौषीत्कृशावर्त्मानमयष्टायुधमण्डलम् ।

सोऽलब्ध ब्रह्मणः शस्त्रं स्वन्दनं च जयावहम् ॥ ६६

अन्वयः । सः कृशावर्त्मानम् अहौषीत् आयुधमण्डलम् अयष्ट, ब्रह्मणः जयावहं शस्त्रं
 स्वन्दनं च अलब्ध ॥ ६६

जिः पतिस्त्रायीरिति वङ् । त्रायकोः बाधैः यदुन् अगूहीत् अस्त्रादितवान् । मुञ्चन्
सङ्गती । उदित्वावेम् । मुञ्चोपीकः । महारौद्रम् अपोरीत् शब्दं चक्र । पुरम् ध्वनी
भीमार्थे । सङ्गां गत्वा रावचं प्रीयाति अ । प्रीज तर्पणे । प्री न ज्ञ कान्ती चेत्यस्य वा
उपम् ; अयमपि चकारात् तर्पणे । किं वा रावचं प्रेरयामास जितशत्रुन् द्रष्टुम् इत्यर्थात् ।
इत्य सर्पणे ॥ ८८

अश्रुवात् । हेखञि९ शीघ्रं सामर्थ्यां वृद्धिं देधाहेन, अत्रकात्वेन ममञ्च सिक्
आङ्ग्न करिण एवञ् अति भौषणं गर्ह्येन करिते नागिन, पत्रे गृहे वाहेन
त्रावणके औत् करिशा निख प्ररूपकार देधाहेवार अञ्च श्रेत्रण करिण । २०

विभीषणस्ततोऽबोधि सस्फुरौ रामलक्ष्मणौ ।

अवादी [पारी]त् स गृहीतोऽल्को हतशेषान् भ्रवङ्गमान्

अन्वयः । ततः विभीषणः रामलक्ष्मणौ सस्फुरौ अबोधि, सः गृहीतोऽल्कोः (सन्)
हतशेषान् भ्रवङ्गमान् अवादीत् ॥ १००

मङ्गिनाथः । विभीषण इति । ततस्तस्मिन् काले विभीषणो
रामलक्ष्मणौ स्फुरणं स्फूः, सम्पदादिक्रिय, तत्सङ्घितौ सस्फुरौ
स्फुरन्तौ जीवन्तावित्यर्थः, अबोधि बुद्धवान् । बुध अयमने ।
कर्त्तरि लुङ् । “दीपजन—” इत्यादिना चुषिणादेशः । स
विभीषणो गृहीतोऽल्को गृहीतोऽल्कः सन् हतशेषान् भ्रवङ्गमान्
अवादीदकीचत् ॥ १००

भरतः । विभीषण इत्यादि । तदनन्तरं स विभीषणो रामलक्ष्मणौ सस्फुरौ स्फुरन्तो
अबोधि ज्ञातवान् । पदस्तनीष् धे इत्यादिना इष् । स्फुरजि स्फूर्त् । पचादित्वादन, कुटा
सुग्रीं स्मितीति नियमान् शुभाभावः । इलुङ्गलान् कृगृन्नामीलुङ् इति कप्रत्ययो वा । अथे
तु भावेऽपि कः प्रत्ययः स्वादित्युक्ता सस्फुरावित्यत्र सङ्घट्टेन समानं कुर्वन्ति । स विभी-
षणोऽन्धकारात् गृहीतोऽल्को हतशेषान् वानरान् अपारीत् अभयदानेन पालयामास । पृ
लि पालने ॥ १००

अश्रुवात् । तथन विभौषण, रामलक्ष्मण जीवित आहेन वृत्तिते पारि-
णेन । तनि एकटी उञ्जन आलोक नहेन हठावशिष्टे कपिमिगके पत्रवञ्चौ
कथां वनिट्मन । १००

मा शोचिष्ट रघुव्याघ्रौ नामृषातामिति ब्रुवन् ।

अवाबुद्ध स नीलादीन् निहतान् कपियूथपान् ॥ १०१

अथः । मा शीघ्रिष्ट, रघुश्याम्रौ न चमृषाताम्, इति ब्रुवन् स निहृतात् नौलादीन् कपियूथपान् चवाबुह ॥ १०१

मङ्गिनाथः । यदवादीत्तदेवाह—मेति । हे वानराः ! मा शीघ्रिष्ट शोकं मा कुरुत । रघुश्याम्रौ नामृषातां न मृतौ । सङ् प्राणत्यागे । “स्त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च” इति तङ् । सिचः कित्त्वाच्च गुणः । इति ब्रुवन् नौलादीन् कपियूथपान् निहृतानवाबुहवाबुहवान् । “दीप- जन—” इत्यादिना चिणभावपक्षे “भ्रूलो भ्रूलि” इति सलोपः । अत्वजश्रुत्वे ॥ १०१

भरतः । मा शीघ्रिष्टेत्यादि । यूयं मा शोकं कुरुत । युष्म शोके । रघुश्रेष्ठौ राम- चक्षुषौ नामृषातां न मृतौ इति ब्रुवन् अपारोदिति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धः । अथ नौलादीन् कपियूथपान् निहृतान् ब्रुववान् । पदसन्धीषु घे इत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे सिः भ्रस्र्यादिति सिङोपः ॥ १०१

अश्रुताम् । “तोमरा ह्यथ करिषे नः । रामनम्रण जीवित आह्वयम् ।” इति वगिन्ते वगिन्ते परित्रयमण करिषे तन्मि वृक्षिणन (य वानरवृषपति मीन अङ्गति निहत इहेयाहे । १००)

तत्रेषज्जाम्बवान् प्राणीदुदमीलो[दमीमिल]च्च लोचने ।
पौलस्त्यं चागदौत् कश्चिदजीवीन्मारुतात्मजः ॥ १०२

अथः । तत्र जाम्बवान् ईषत् प्राणीत्, लोचने उदमीलीत् च, मारुतात्मज- जीवीत्, कश्चित् पौलस्त्यं च अगदीत् ॥ १०२

मङ्गिनाथः । तत्रेति । तत्र जाम्बवानीषत् प्राणीदजनीत् । अत्र प्राणने । “इट ईटि” इति सलोपः । “अनितेः” इति षत्वम् । लोचने उदमीलीच्च उन्मिषितवांश्च । मील निमेषणे । अथ मारुता-त्मजो हनुमानजोवात् जीवितः सन् कश्चित् किमिति पौलस्त्यं विभीषणमगदौदगादीच्च । “अतो ह्लादः” इति वृद्धि- विकल्पः ॥ १०२

भरतः । तत्रेत्यादि । तेषु मध्ये जाम्बवान् ईषत् प्राणीत् उक्त्वसिति क्व । अगद् न प्राणने । प्राण्यन्नो क इत्यादिना पाठिक षत्वम् । लोचने अमीमिलत् मीलयामारु । मी- क निमेषे । अगदौदङ्, अगदौदङ्, अगदौदङ्, अगदौदङ् । उदमीलीच्च मि पाठे—कि- डोममी । उदमीलीच्च मि पाठोऽगुह्य एव, क्वचित्प्रमाणात् न च शब्द व्यधिकारात् न च अ- अश्रुः कश्चित् इत्या रमेऽपि कश्चिदपवादविषयेऽप्युक्त्यर्थात् इति विवक्षित इति शब्द । वक्तुं शक्यः ॥

कृपचित् केचिदनुत्पत्त्यात् पुषादिपाठः स्वीकर्त्तव्य इत्यन्ते । पौलस्वं विभीषणस्य मदितवान् । गदभावे । हृसादिः सेम इति पक्षे त्रिः । किम् अगदीदित्याह—मावतात्मजं हनूमान् जीवितवान् । काञ्चित् कामप्रवेदने । जीव स्य प्राये । आशंसायां टी, अभिधानाः सा टीवेत्यत्र योगविभागात् वा ॥ १०२

अश्रुवान् । तांशत्र यथा आश्रुवान् एकट्टे चेतना पाहेना नव्रन उन्नोनिव कविग एवः विभौषणके वनिग हनूमान् वीचिना आह कि ? हनूमान् चैतत्र नां कर्त्तव्या विभौषणके वनिग “ए कि इहेग !” १०२

तस्य क्षेमे महाराज नामृषाह्यखिला वयम् ।

पौलस्त्योऽशु[शि] श्रवत्तं च जीवन्तं पवनात्मजम् १०३

अन्वयः । महाराज ! तस्य (हनूमतः) क्षेमे वयम् अखिलाः न अमृषाहि पौलस्त्य जीवन्तं तं पवनात्मजं च अययवत् ॥ १०३

मङ्गिनाथः । हनूमज्जीवनप्रश्रस्य प्रयोजनमाह—तस्येति । महाराज विभीषण ! तस्य हनूमत एकस्य क्षेमे जीवने सति वयमखिला नामृषाहि सृषीमहीत्यर्थः । “आशंसायां भूतवक्ष” इति तुङ् । पौलस्त्यो विभौषणः पवनात्मजं जीवन्तं तस्याश्रवत्तमश्रवयादित्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । शृणोतिः शौ चङुप्रधाङ्गलः । “स्रवतिशृणोति” इत्यादिनाभ्यासस्यत्वाभावपक्षे प्राकृतमुत्त्वम् ॥ १०३

भरतः । तस्येत्यादि । हे महाराज, विभीषण । हनूमतः क्षेमे कुत्रने सति सर्व एव वय न मृतः । सृष्टीष्टं मम् इगुङुमंदीति किञ्चादृगुषाभावः । अत्रापि आशंसायां टोत्यन्व । एवमुक्तः पौलस्त्यो विभौषणो जीवन्तं पवनात्मजं तं नाम्बन्तं श्रावयामास । आञ्जानादज् । शुद्ध इत्यादिना खेरतः पाचिकमित्त्वं । घोऽञ्जी जेरिति प्रवीज्यस्य कर्मत्वत ॥ १०३

अश्रुवान् । आश्रुवान् वनिग महाराज ! एक हनूमान्तर मङ्गले (जीवन आकिले) आश्रुवा मङ्गलेहे जीवनभारण करिव । विभौषण तांशके उन्नाहे-लेन वे हनूमान् जीवित आह । १०३

आयि[हि]ष्ट मारुतिस्तत्र ताव[ती चा]प्यहृषतां ततः ।

प्राहैष्टां हिमवत्पृष्ठे सर्षीषधिगिं ततः ॥ १०४

तौ हनूमन्तमानेतुमोषधिं मृतजीविनीम् ।

सम्भानकरणीं चान्यां विशल्यकरणीं तथा ॥ १०५

अन्वयः । मार्कतिः तत्र आयिष्ट, ततः तो अपि बहवतां, तो सृतजीविनीं सन्धान-
करणीं तथा विशल्यकरणीं अन्वाम् च ओषधिम् चानेतुं हनूमन्तं हिमवत्पृष्ठे सर्वोषधि-
गिरिं प्राह्वेष्टुम् ॥ १०४।१०५

मञ्जिनाथः । आयिष्टेति । मार्कतिस्तत्रायिष्ट । सोऽप्यान्विव-
द्वागतः । अय गतौ । आङ्पूर्वाङ्ङिङ् तङ् । ततो हनूमदागमनात्
जाम्बवद्दिभोषणावह्वषतां ह्वष्टौ । ह्वष तोषे, पुषादित्वाद्ङ् ।
उत्तरार्धमुत्तरश्लोकशेषः ॥ १०४

मञ्जिनाथः । ताविति तो जाम्बवद्दिभोषणौ सृतजीविनीं
सृतसञ्जीवनीं सन्धानकरणीं भग्नाङ्गानां पुनः सन्धात्रीं तथा
विशल्यकरणीमन्तर्निलीनशल्याङ्गानां निःशल्यत्वसम्पादिनीं चौषधि-
मानेतुं हनूमन्तं हिमवत्पृष्ठे स्थितं सर्वोषधिनां गिरिं प्रति प्राह्वेष्टां
प्रहितवन्ती । हिनोतिः प्रपूर्वात् लुङि सिचि वृद्धिः ॥ १०५

भरतः । आह्वेष्टेत्यादि । तत्र देशे मौलक्येन आहतो मार्कतिः आह्वेष्ट आगतः ।
अह्विङ् गतौ । आयिष्टेति पाठे—अयङ् गतौ । ततोऽनन्तरं तो च जाम्बवद्दिभोषणी वृष-
षापत्तः । ह्वषञि तृष्टौ पुषादिः । ततः तो हिमालयस्य पृष्ठभागे सर्वां ओषधयो यत्र तं
गिरिं प्राह्वेष्टां प्रस्थापितवन्ती । हनूमन्तमित्युत्तरश्लोकान्वयः । हिन वडने गतौ ॥ १०४

भरतः । तावित्यादि । या सतं जीवयति, या च चतस्र्य सन्धानं करोति, या च
विशल्यं करोति; ता ओषधीः चानेतुं हनूमन्तं तो प्राह्वेष्टामिति पूर्वोपान्वयः । कर्मावन्ती
इति कर्त्तरि अनट् नन्त्यादिर्श ॥ १०५

अश्रुवाद् । हनूमन् तत्राग्नौ आगितेन काष्मान् ७ विभीषणं तूष्टे इहेतेन,
ठाँहारा मृतजञ्जीवनी, मन्त्रानकरणी, विशल्यकरणी ५३२ अग्नराग्न उषधी
आनिवार अश्रु हनूमन्तेके हिमालयेन पञ्चदशवर्षित्तु सप्तोदधिर पर्यन्ते प्रेरण
करितेन । १०४-५

प्रोदपाति नभस्तेन स च प्रापि मह्यगिरिः ।

यस्मिन्नञ्चलिषू रात्रौ महौषध्यः सहस्रशः ॥ १०६

अन्वयः । तेन नभः प्रोदपाति, यस्मिन् रात्रौ सहस्रशः महौषध्यः अञ्चलिषू, स
मह्यगिरिः च प्रापि ॥ १०६

मञ्जिनाथः । प्रेति । तेन हनूमता नभः प्रोदपाति, खं प्रत्युत्-
पतितं स मह्यगिरिश्च प्रापि प्राप्तः । “अिष् भावकर्मणोः” । यस्मिन्

गिरौ रात्रौ महौषधः सहस्रयोऽध्वलिषुः प्रज्वलिताः । सान्तास्ता-
दुच्चिः ॥ १०६

भरतः । प्रोदपातीत्यादि । तेन हनूमता नभ आकाशम् उत्पतितं, स च महागिरिः
प्राप्तः, उभयत्र कर्मणि इष् । यच्चिन् महागिरौ सहस्रशो महौषधयो रात्रौ ज्वलन्ति च,
जगत्प्रदेति त्रिः ॥ १०६

अशुवाव । हनूमान् नृच्छे उच्यते इत्येवा ये नक्षत्रे रात्रिकाले महस्य
नक्षत्र महोषधौ प्रज्वलन्ति इव, तेनै महापक्ष्मते उच्यते इत्येव । १०७

निरचायि यदा भेदो नौषधीनां हनूमता ।

कृत्स्न[सर्व] एव समाहारि तदा श्लेः सहौषधिः ॥

अन्वयः । यदा हनूमता षोषधीनां भेदः न निरचायि, तदा सहौषधिः श्लेः कृत्स्न
एव समाहारि ॥ १०७

मज्ञिनाथः । निरिति । यदा हनूमता षोषधीनां भेदः षोषध-
न्तराद्विशेषो न निरचायि न निश्चितस्तदा सहौषधिरौषधिसहितः
कृत्स्न एव श्लेः समाहारि समाहृतः आनीत इत्यर्थः ॥ १०७

भरतः । निरचायीत्यादि । यदा हनूमता षोषधीनां प्रागुक्तानां भेदो न निश्चितः,
तदा षोषधिसहितः समस्त एव श्लेः समाहारि समानीतः, उभयत्र कर्मणौष् । 'सहः सो
वै'ति पक्षे सादृश्याभावः ॥ १०७

अशुवाव । यथन हनूमान् षोषधिर उभय निरुद्ध करिष्ये अगमर्थ इत्येव,
उभय षोषधिर सहित समस्त पर्युक्ते तुल्यत्वात् आनि । १०८

सुप्राणिषुस्ततः केचित् * केचित्तु प्रोदमीलिषुः ।

तमोऽन्येऽहासिषुर्योधा व्यजृम्भिषत आपरे ॥ १०८

अन्वयः । ततः केचित् सुप्राणिषुः, केचित् तु प्रोदमीलिषुः, अन्ये योधाः ततः अहासिषुः,
अपरे च व्यजृम्भिषत ॥ १०८

मज्ञिनाथः । सुप्रेति । ततस्तदोषधिसन्निधानादेव केचित् सुष्ठु
प्राणिषुरजौविषुः । अत्र प्राणने, । सिच ईट, "भेजुंस" । केचित्
प्रोदमीलिषुर्नद्रे उन्मौलतवन्तः । मौलतः सिजादि पूर्ववत् । अन्ये
योधास्तमो मोहमहासिषुरत्याद्युः । ओहाक् त्यागे, सगटौ ।
अपरे व्यजृम्भिषत गात्रविनामं चक्रुः । जृम्भि गात्रविनामे । लुङि
लुङि सिच ईट ॥ १०८

भरतः। प्राचिबुर्गिद्यादि। प्रभावान् निवृत्ताः केचिद्दयोषा प्राचिबुः उच्छ्रित्वाः।
कंचित् च संश्लेषितमेवा अभुवन्, अन्ये तयो मोक्षम् अदासिबुः व्यक्तवन्। शोभा नि
न्वासे, यमरमेति इत्सुमनौ, ततोऽन्येऽहमिबुरिति पाठे—अनन्तरम् आत्मानं हृष्टा हसितवन्।
इत्यर्थः। इत्सु ह्रासे। अपरे जूभा कृतवन्तः। अश्लिङ् च चकारात् जुषे ३.१०८.

अश्लुवाद्। सेहै उर्वधर निकटे आगातेहै केह केह सम्पूर्ण जीवन-
पाठेन, केह चकुं उन्निलित करिन, अपर. योद्धारा चैउउउ पाठेन एक. अत्र
कंउकउलि योद्धा वारंवार उल्लुग करिते गागिन। १०८

अजिघ्रपंस्तथैवान्यान्योषधीरालिमंस्तथा।

एवं तंऽचेतिषुः सर्वे वीर्यं चाधिषताधिकम् ॥ १०९

अन्वयः। तथा एव अन्यान् योधान् ओषधी अजिघ्रपन् अलिपन्, एवं ते सर्वे
अचेतिषुः, अधिकं वीर्यं च अलिपन् ॥ १०९

मल्लिनाथः। अजिघ्रपन्निति। तथैवान्यान्योधानोषधीरजिघ्रप-
न्नाघ्रापयन् प्राणैत तदन्वयमग्राहयन्नित्यर्थः। अत एव बुद्धयर्थत्वात्,
“गतबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम्, प्रा. गन्धोपादाने,
“अर्त्तिञ्चो—” इत्यादिना पुगागमः, शौ चडि “जिघ्रतेर्वा” इति
विकल्पादुपधाया इकारः। तथा ओषधीरनिपन्। लिप उपदेहे,
“लिपिसिचिह्नश्च” इत्यङ्। एव ते सर्वे योधा अचेतिषुः संज्ञां
लेभिर इत्यर्थः। चित्तौ संज्ञाने। अधिकं वीर्यं बलं चाधिषत
दधिर। दधातेर्लुङि तडि “स्थाध्वोरिश्च” इतीत्वे “इत्सादङ्गात्”
इति मलोपः। मिचः कित्त्वान्न गुणः ॥ १०९

भरतः। अजिघ्रपन्नित्यादि। अन्ये लक्ष्मज्जाः सन्तः अन्यान् ओषधीः प्रापितवन्तः।
प्रा. बन्धयहर्षे, तच्च नासिकया भोजनं ज्ञानविशेषो वेति घोऽपौ केरित्यादिना प्रथोव्यस्य
कर्त्तव्यं, घोरिति पाचिकमुङ् इत्यम्। अन्ये आनिपन् लिपवन्तः, प्ररीरान् ओषधीभिरिष्-
धात्। वल्लसेति ङः। एवम् अनेन प्रकारेण ते सर्वे चेतिषुः संज्ञां प्रापुः। चित्तौ
संज्ञाने। अधिकं वीर्यं शक्ति दधति अ। स्थादीडि ङमे न च। ॥ १०९

अश्लुवाद्। सेहै प्रकारे अत्र बोद्धुं वर्गके उर्वधि आघ्राण कर्त्तारिण एवम्
काहारा अत्र उर्वध लेपन करिन। एहेरूपे उाहारा सकलेहै चैउउउ
नाउ करिवा अधिक शक्ति शङ्ग करिन। १०९.

अजिह्वदत् स काकुत्स्थौ शेषांश्चाजीजिवत् कपीन् ।
हनूमानथ ते लङ्कामग्निनादीदिपन् द्रुतम् ॥ ११०

अन्वयः । सः हनूमान् काकुत्स्थौ अजिह्वदत्, जंषीन् कपीन् च अजीजिवत्, यथ ते द्रुतं लङ्काम् अग्निना दीदिपन् ॥ ११०

मल्लिनाथः । अजिह्वददिति । हनूमान् काकुत्स्थौ चाजिह्वद-
दाह्नादयति स्म । ह्लादी सुखे च । शौ चङ्गपधाङ्गस्वः अभ्यास-
कार्थं च । शेषान् कपींश्चाजीजिवत् जीवयति स्म । अथ जीवितास्ते
कपयो द्रुतं लङ्कां वङ्किनादीदिपनजिज्वलन् । उभयत्र शौ चङि
“भ्राज—” इति विकल्पाद्पधाङ्गस्वः ॥ ११०

भरतः । अजिह्वददि-यादि । स हनूमान् रामलक्ष्मणौ ह्लादयामास । ह्लादीक-
सीटने । आन्तादङ् । शेषाय कपीन् जीवयति स्म । आश्रमासेत्यादिना पठे चङो
कृतः । अथ जीविताः सन्तः ते द्रुतं लङ्कां वङ्किना दीपयन्ति स्म, पूर्ववदङ्को ङस्वः ॥ ११०

अशुदास । हनूमान् अश्रेक्रेण रामलक्ष्मणकै मन्त्रेण कदिशा अर्वाभष्टे कपि-
ङ्गिणकै पूनञ्जीवित करिण । अनस्युर ताशशर उङ्गणां अघिप्रदाने नङ्का
मङ्क करिण । ११०

समनात्कीर्त्ततः सैन्यभमार्जीङ्गल्लतोमरम् ।

अमार्चीञ्चासिपत्रादीनवभासत् परश्वधान् ॥ १११

अन्वयः । ततः सैन्यं समनात्कीर्त्त, भङ्गतोमरं च अमार्चीत्, असिपत्रादीन् च
अमार्चीत्, परश्वधान् अवभासत् ॥ १११

मल्लिनाथः । समिति । ततो लङ्कादःहानन्तरं सैन्यं कर्त्तुं,
समनात्कीर्त्तुं सन्नहति स्म । णङ् बन्धने । “नहो धः” । चर्त्त्वम् ।
हनन्तलक्षणा वृद्धिः । भङ्गतोमरं कर्म, अमार्जीअमार्जीत्तेजयामास ।
मृजुषु शृङ्खौ । ऊदित्वादिट्पद्ये “इट ईटि” इति सलोपः । असि-
पत्रादींश्च । ‘स्याच्छ्वी चासिपत्री च कुरिका चासिधेनुका’
इत्यमरः । अमार्चीत् । इङ्भावपद्ये: “त्रश्—” इत्यादिना षत्वम् ।
कत्वादि । उभयत्रापि “मृजेर्वृद्धिः” । परश्वधान् परशून्वभावभासय-
मास । भ्राजादिविकल्पाद्पधाङ्गस्वः ॥ १११

भरतः । समनास्तीदित्यादि । ततोऽनन्तरं रावणस्य सेव्यं समनास्तीत् सन्नद्धम् । अत्र
जो बन्धे, अनिमृत्वात् त्रिः, नष्टो षड्भौ । भद्रं तीमरश्च अष्टम् अमाञ्जीत् शोषितवत् ।
मृजल्लुप यद्वा । ऊःदन्वासे म्, खजोऽकडितोति त्रिः । असिपत्रादीन् खड्गादींश्च अमाञ्जीत् ।
इभोऽभावपचे रूपं, शक्याजिति षड्, षटोः कः । परश्वधान् चवभासत् । भासद् दीप्तौ ।
श्वन्नादङ् । धात्रभासेति इत्याभावपचे रूपम् । अभासीचेति पाठे—भातेरन्भूतआर्ष-
त्वम् ॥ १११

अनूवाद । अनश्वरं द्राक्षमटेमञ्जुफल युद्धेन कञ्च एकत्र मनवद्द हरेण ।
उद्ग, तोमारं ७ असिपत्रौ (हूरिकी) प्रकृतं अश्वपत्रं यच्छित दशिते
नाथिन । कूर्ठारं गुणि शलाग्र घसिते नागिन ॥ १११

कुम्भकर्णसुतो तत्र समनङ्गां महाबली ।

निकुम्भश्चैव कुम्भश्च प्रापतां तो प्रवङ्गमान् ॥ ११२

अन्वयः । तत्र महाबली कुम्भकर्णसुतो समनङ्गां, तो कुम्भः निकुम्भः एव प्रवङ्गमान्
प्रापताम् च ॥ ११२

मङ्गिनाथः । कुम्भेति । तत्र सेन्ये महाबली कुम्भकर्णसुतो ।
कुम्भश्चैव निकुम्भश्च समनङ्गां मंनष्टौ । पूर्ववद्वत्वं ह्यद्वयम् । “भक्ष-
स्तयोर्धोऽधः” । तो कुम्भनिकुम्भौ प्रवङ्गमान् प्रापतां प्राप्सौ ।
स्यदित्वाद्दङ् ॥ ११२

भरतः । कुम्भकर्णेत्यादि । निकुम्भकुम्भौ कुम्भकर्णसुतो महाबली सन्नद्धौ । नष्टेः पूर्ववत्
षड् । तो वानरान् प्राप्सौ । आप् न्व यौकि व्यापने । स्यदित्वात् ऊः ॥ ११२

अनूवाद । मेहे मेषत्र मरुतो महाबलं कूष्ठकर्णेश्च पूत्रद्वयं कूष्ठं ७ निकुम्भं
वृक्षार्थं मिनित हरेण कर्पणेश्चेत्र निकटे उपस्थित हरेण ॥ ११२

अगोपिष्टां पुरीं लङ्कामगौ[गो]प्तां रक्षसां बलम् ।

अत्याक्तामायुधानीकमनेष्टां च क्षयं द्विषः ॥ ११३

अन्वयः । (तो) लङ्कां पुरीम् अगोपिष्टां, रक्षसां बलम् अगोप्तां, आयुधानीकम्
अत्याक्तां, द्विषः क्षयम् अनेष्टाम् च ॥ ११३

मङ्गिनाथः । अगोपिष्टामिति । तो लङ्कां पुरीमगोपिष्टां गुप्त-
वन्ती । गुप् रक्षणे । स्यदित्वाद्दिकष्यादिट् । “नेटि” इति द्वि-
प्रतिषेधः । रक्षसां बलमगोप्ताम् । इड्भावपचे “भक्षो भक्षि” इति

सखीपः । आयुधनीकमायुधसमूहमत्याक्तां त्यक्तवन्तौ च । त्यज-
विसर्गे । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “भलो भलि” इति सखीपः । द्विषः
शब्दन् अयमनैष्टां नीतवन्तौ च । शीव् प्रापणे । सिचि वृद्धिः ॥ १२३
भरतः । अगोपिष्टामित्यादि । तौ खडां पुरीम् अगोपिष्टां रचितवन्तौ । रचसां सैन्य-
अनीषां, गुपू रचे, वाऽरे इति आयाभावपक्षे ऊदित्वाद्येम् । अनिमपक्षे प्रजवदेति त्रिः ।
कसत्वादिति सेनीपः । आयुधानीकम् अस्त्रसमूहं त्यक्तवन्तौ, कपीनामुपरीत्ययात् । त्यजौ
शानौ । द्विषः शब्दन् अयं नीतवन्तौ । नीषध्या सौ त्रिः ॥ ११३

अश्रुवान् । ताशारा गङ्गा नगरौ ७ राक्षस सैन्यं वृक्षा करिउतेहिन, एकणे
अश्रुनिकर निरूपण करिशा अङ्कनिर्गतके करु करिउते नागिन । ११०

अकोकूयिष्ट तरसैन्यं प्रपलायिष्ट चाकुलम् ।

अच्युतञ्च क्षतं रक्तं हतं चाध्यशयिष्ट गाम् ॥ ११४

अन्वयः । तत् सैन्यम् अकोकूयिष्ट, आकुलं च प्रपलायिष्ट, क्षतं (सत्) रक्तं च अच्यु-
तत्, हतं च (सत्) गाम् अध्यशयिष्ट ॥ ११४

मङ्गिनाथः । अकोकूयिष्टेति । तसैन्यं कपिबलमकोकूयिष्ट
भृशं चुक्रोश । कु शब्दे । “धातोरेकाचः—” इति भृशार्थे यङ् ।
“सन्ध्याः” इति द्विवचनम् । “गुणो यङ् लुकोः” इत्यभ्यासस्य गुणः ।
“न कवतेर्याङि” इति चुत्वप्रतिषेधः । “अकृत्कार्वधातुकयोर्दीर्घः ।”
यङ्ग्लार्थाङि ताङि सिच् इट् । “उपमगोस्यायतौ” इति सत्वम् ।
क्षतं प्रहृतं सत् रक्तमस्युरतत् क्षरितं च । स्युरातर् क्षरणे । “इरितो
वा” इति विकल्पादङ् । हतं सत् गां भुवमध्यशयिष्ट भुवि शयित-
मित्यर्थः । “अधिशीञ्—” इति कर्मत्वम् ॥ ११४

भरतः । अकोकूयिष्टेत्यादि । तत् सैन्यं भयात् अकोकूयिष्ट भृशं शब्दं अकार । कुङ्
शब्दे । मृगवदेत्यादिना यङ्, कौशुर्वेति खेः पाविकं चुत्वम्, अच तदभाक् । खिर्षुः खी-
अथरी । आकुलं तत् सैन्यं प्रपलायितञ्च, क्षतं खण्डितं तत् सैन्यं रक्तम् अच्युतत् क्षरितं च,
इरित्वात् ङ । हतं सत् गाम् अध्यशयिष्ट भूमौ पतितम् । कर्मक्रियेति अधिशीञ् आधा-
रस्य कर्मत्वम् ॥ ११४

अश्रुवान् । सरे कपिटेमन्त्र अतिमन्त्र इव करिण एवः आकुलं हरेत् ।
पनाशन करिउते नागिन । ताशारा ऐशुउ हरेत् । वृक्षे वसन करिण एवः
मिश्रु हरेत् । कुठले वसन करिण । ११४

अङ्गदेनाहसातां तौ युध्यकम्पनकम्पनौ ।

अभ्य[त्या]दींवालिनः पुत्रं प्रजङ्घोऽपि समत्सरः ११५

अन्वयः । तौ अकम्पनप्रकम्पनौ युधि अङ्गदेन अहसातां, समत्सरः प्रजङ्घः अपि
वालिनः पुत्रम् अभ्यदीत् ॥ ११५

मङ्गिनाथः । अङ्गदेनेति । तौ प्रसिद्धावकम्पनकम्पनौ युध्यङ्गदे-
नाहसातां हतौ । हन्तेः कर्मणि लुङि सिचः कित्त्वाद्नुनासिक-
लोपः । विकल्पादघाटेशाभावः । अथ समत्सरः सवैरः प्रजङ्घो
वालिनः पुत्रमङ्गदमभ्यदीत् प्रजहार । अर्दं हिंसायाम् ॥ ११५

भरतः । अङ्गटेनेत्यादि । तौ अकम्पनकम्पनौ युधि संयामि अङ्गदेन हतौ, हनेः
कर्त्तृणि द्विवचनं, हनवधटीति मे पत्ने वधादेशाभावः, वनतनायनिमामिति नस्य लोपः ।
अनन्तरं प्रजङ्घो राक्षसो आत्सर्यान्वितः सन् वालिनः पुत्रम् अत्याह्नीत् जघान । अर्दञ्च वधे ।
आभिमुख्येन जगाम इति वा । अर्दं यातनागतियाचने । “अथ मत्सरः, असह्यपरसम्पत्तौ
मात्स्य कृपये क्षुधि” इति विश्वः ॥ ११५

अनुवाद । अत्रम युद्धकाले अगिद्ध अकम्पन ७ कम्पनके वध करिण,
अनन्तर अखख्य प्राक्स ७ मत्सर मईकाले अकमके अडाख पीडित
करिण । ११६

तस्याप्यवेभिदिष्टासौ मूर्धानं मुष्टिनाङ्गदः ।

अहार्षीञ्च शिरः क्षिप्रं यूपाक्षस्य निराकुलः ॥ ११६

अन्वयः । तस्य अपि मुर्धानम् असी अङ्गदः मुष्टिना अवेभिदिष्ट, (तथा) निराकुलः
(सन्) क्षिप्रं यूपाक्षस्य शिरः च अहार्षीत् ॥ ११६

मङ्गिनाथः । तस्येति । तस्य प्रजङ्घस्यापि मूर्धानमसावङ्गदो
मुष्टिनावेभिदिष्टात्पर्यं भिन्नवान् । भिदेर्यङ्ङन्ताङ्गुलि ताङ्गु सिचि
ङ्ङत् । अलोपयलोपी । तथा निराकुलः सन् क्षिप्रं यूपाक्षस्य शिरसा-
हार्षीत् जहार । हरतेर्लुङि सिचि वृद्धिः ॥ ११६

भरतः । तस्येत्यादि । असौ अङ्गदः तस्यापि प्रजङ्घस्यापि मूर्धानं मुष्टिना अखधे
भिनति अ । भिदेर्यङ्ङुलि सिः । निराकुलो नाम वानरो घूसाक्षस्य शिरः क्षिप्रं शीघ्रं
हतवान् । निराकुल इति अङ्गदस्य विशेषणं केचित् आहः ॥ ११६

अनुवाद । अत्रम मुष्टिप्रणीते मेहे अखख्यर मष्टक हृर्गिहृर्न एतः
निरक्षिप्रचित्ते उरुक्षणः युगाक्षर मष्टक ७ हिर करिण । ११७

शरीरं लोहिताक्षस्य न्यभाङ्घ्रीद्विविदःक्षितौ[स्तदा]
ऋडः कुम्भस्ततोऽभैरसौमैन्दं सद्दिविदं शरैः ॥ ११७

अन्वयः । द्विविदः लोहिताक्षस्य शरीरं क्षितौ न्यभाङ्घ्रीत्, ततः ऋडः कुम्भः सद्दिविदं
मैन्दं शरैः अभैरसौत् ॥ ११७

मङ्गिनाथः । शरीरमिति । द्विविदो नाम वानरो लोहिताक्षस्य
नाम राक्षसस्य शरीरं क्षितौ न्यभाङ्घ्रीत् क्षितौ निपात्य बभञ्जे-
त्सर्थः । ततोऽनन्तरं कुम्भः ऋडः सन् सद्दिविदं मैन्दं मैन्दद्विविदौ
वानरौ भ्रातरौ शरैरभैक्षीर्दाबभेद । अङ्गभावपक्षे हलन्तलक्षणा
दृष्टिः ॥ ११७

भरतः । शरीरमित्यादि । द्विविदो नाम वानरो लोहिताक्षस्य शरीरम् न्यभाङ्घ्रीत् ।
अनुज्ञा धो मोटने । ततोऽनन्तरं कुम्भो राक्षसः कुपितः सन् द्विविदेन सह मैन्दं क्षपिं
शरैर्वभेद । धो भिद्विभिदि ॥ ११७

अधुना । द्विविदं नामकं कपि लोहितारु राक्षसके दूतले पातित
कर्तव्या ताहारं देह उद्यं करिण । उद्गनखर कुञ्जराकण ऊकू ह्येशा द्विविदेर
अहित ताशां वाता येन्य कपिके ७ मरुजाले विदु करिण । ११७

अ[१]घूर्णिष्टां क्षतौ क्ष्मां च तावाग्निश्रियतामुभौ ।

मातुलौ विद्वलौ दृष्ट्वा कुम्भं वालिसुतो नगैः ॥ ११८

प्रौर्णावोष्करवर्षेण तानपौहोन्निशाचरः ।

वानरानेजिहद्रामस्तूर्णं रक्षितुमङ्गदम् ॥ ११९

अन्वयः । तौ उभौ क्षतौ अघूर्णिष्टां, क्ष्मां च अग्निश्रियतां वालिसुतः विद्वलौ मातुलौ
दृष्ट्वा कुम्भं नगैः प्रौर्णावौ । निशाचरः शरवर्षेण तान् अपौहौक, अथ रामः अङ्गदं
रक्षितुं तूर्णं वानरान् ऐजिहत् ॥ ११८ ॥ ११९

मङ्गिनाथः । अघूर्णिष्टामिति । तावुभौ मैन्दद्विविदौ क्षतौ
शरक्षतौ सन्तौ अघूर्णिष्टां भ्रान्तवन्तौ, क्ष्मासग्निश्रियतां अग्निौ ।
अयतैः “अग्नि—” इत्यादिना चङि इयङादेशः । अथ वालिसुतो-
ऽङ्गदो विद्वलौ मूढौ मातुलौ मातृभ्रातरौ । ‘मातृभ्राता तु
आतुल’ इत्यमरः । “पिठ्यमातुल—” इत्यादिना निपातः । दृष्ट्वा

कुम्भं नगैर्वृक्षैः प्रीर्णावीत् इत्यभरश्लोकादाकथय योज्यम् । आच्छा-
दयामासेत्यर्थः । ऊर्णुङ् आच्छादने । “विभाषोर्णोः” इति
ङित्वाभावपक्षे “ऊर्णोतिविभाषा” इति पाञ्चिकहृदिः ॥ ११८

मङ्गिनाथः । प्रीर्णावोदिति । निशाचरः शरवर्षेण तान् नगा-
नपौहोदपोहितवान् निरस्तवानित्यर्थः । ‘उपसर्गादस्यत्पूर्वोर्वा
वचनम्’ इति वा वचनात् परस्मैपदम् । अथ रामोऽङ्गदं रक्षितुं
तूर्णं वानरानैजिहत् । ईर्ष्यो चङ् । गतमेतत् ॥ ११९

भरतः । आर्षुष्टामित्यादि । तौ उभौ वानरी चतौ खण्डितौ सन्तौ घूर्णन्तौ ।
घूर्णञ् धमथे । आं मूर्ध्नि अश्रितवन्तौ च । श्रिय सेवने । श्रियीत्यङ् । तौ आत्मनाशुषी
व्याकण्ठी दृष्ट्वा बालिसुतोऽङ्गदः नगैः कुम्भं प्रीर्णावोदित्ययिमश्लोकेनान्वयः । ऊर्णं सङ्
आच्छादने । नृवत्रिध्यामिति त्रि । न गच्छतीति नगः, इन्द्रनादिति ऊः, नचोऽनी
वाऽङ्गसोरिति पक्षे आदेशाभावः । “शैलवचो नगावगौ” इत्यमरः । मातुर्धाता मातुषो
निपातनाम ॥ ११८

भरतः । प्रीर्णावोदित्यादि । निशाचरः कुम्भः तान् वाण्डव्या अपौहोत् निरस्तवान् ।
ऊर्णुङ् तर्के । अपपूर्वे निवारयोऽपि, गेर्वास्तीर्णोऽपि चेति मस्य पाञ्चिकत्वात् पम् । रामश्च
अङ्गदं रक्षितुं तूर्णं वानरान् प्रेरयामास । ईर्षुङ् चेटे । अन्नादङ् ॥ ११९

अशुवाप । तैमन्त्रेण वागेण कृतं हृद्भ्रं घूर्णिते घूर्णिते भृङ्गणे
पठिते हृद्भ्रं । अङ्गदं मातुलवृष्टके विह्वलं मेधिश्रं वृक्षनिकरे कुसुके आच्छन्न-
करिण । निशाचर शरवृष्टिते निरक्षिण वृक्षशुणि अपमारितं करिण । ताहार
पर राम अङ्गदेन वृक्षारं अशु उदारं वानरगणके प्रेरणं करिणम् । ११८-१२

द्रुतमत्रास्त सुयीवो भ्रातृव्यं शत्रुसङ्घटात् ।

मुष्टिना कौम्भकर्षिं च क्रुद्धः प्राणैरतित्यजत् ॥ १२०

अन्वयः । (सुयीवः) भ्रातृव्यं शत्रुसङ्घटात् द्रुतम् अत्रास्त । (सः) क्रुद्धः (सन्)
कौम्भकर्षिं मुष्टिना प्राणैः अतित्यजत् च ॥ १२०

मङ्गिनाथः । द्रुतमिति । भ्रातुरपत्यं पुमान् भ्रातृव्यस्तमङ्ग-
दम् । “भ्रातृव्यञ्च” इति व्यत्प्रत्ययः । शत्रुसङ्घटात् शत्रुसम्बाधात्
द्रुतमत्रास्त भरचीत् । चैङ् पालने । “आदेचः—” इत्यात्वम् ।
सिच् । किञ्च क्रुद्धः सन् कौम्भकर्षिं कुम्भं मुष्टिना करणेन प्राणैः
प्रयोष्यैरतित्यजत् त्याजयामास । मुष्टिघातेन जघानेत्यर्थः । त्यज्
विसर्गे । गौ चङ्गुपधाङ्गस्तः ॥ १२०

भरतः । द्रुतमित्यादि । सुधीवः तथात् इषुसङ्घात् आठव्यम् अङ्गदं द्रुतमवास्तरक्षित-
वान् । वैष्णुपालने । धातुरपत्यं आठव्यो निपातनात् । क्रुद्धः सन् क्रुध्यकर्षापत्यं क्रुध्यं
वृष्टिना प्राच्यान् त्याजयामास । त्यजो ह्यजौ, अत्रादाङ् । अथ त्यजिष्यामपूर्विकायां गतौ
वर्त्तते, तेन धीऽप्यौ वेरित्यादिना प्रथीत्यानां प्राच्यानां कर्मत्वम् । आपिब्रह्मीवमते.
ब्रह्मार्थादिभ्योऽन्वस्य योगे प्रथीज्यस्य पचे कर्मत्वमिष्यते । प्राचीरिति क्वचित्पाठः ॥ १२०

अभूवाप । सूक्ष्मीव आठुप्पुञ्ज अङ्गमके षड् सङ्घट हहेते सङ्घर वक्रा
करिण ७२२ ऊङ् हहेऽा गृष्टिअहातेर कूञ्जकर्णगुण्जैर एाण संहार करिण । १२०

निकुम्भो वानरेन्द्रस्य प्राह्वैषीत् परिघं ततः ।

इन्माम्नापतन्तं तमभाङ्गीङ्गोगिभोषणम् ॥ १२१

अन्वयः । ततः निकुम्भः वानरेन्द्रस्य परिघं प्राह्वैषीत्, इन्मान् च आपतन्तं भोगिभोष-
णम् तं (परिघं) अभाङ्गीत् ॥ १२१

मङ्गिनाथः । निकुम्भ इति । ततः कुम्भमरणानन्तरं निकुम्भो
वानरेन्द्रस्य परिघं प्राह्वैषीत् प्रजघाय । इह गतौ । सिचि वृद्धिः ।
इन्मान्नापतन्तं भोगिभोषणं तं परिघमभाङ्गीत्तमभङ्ग । भङ्गो
आमर्दने । सिचि ह्यन्तलक्षणा वृद्धिः । कुत्वपत्वे ॥ १२१

भरतः । निकुम्भ इत्यादि । ततो आठवधात् निकुम्भः सुधीवस्य कृते परिघं प्रहित-
वान् । इह वर्त्तते गतौ, तम् आपतन्तं भोगिभोषणं सर्पवह्यद्वरं परिघं इन्मान् वमन्न ।
भन्वीरनिम्लत्वात् त्रिः ॥ १२१

अभूवाप । ताहार पत्र निकुञ्ज वानरेन्द्र सूक्ष्मीवेर उेपर परिघ अङ्ग
निकेप करिण, इन्मान् ७ सर्प ५९ आगु अङ्ग उन्नकरः सेहे परिघाङ्ग उव
करिण । १२१

प्रीर्ष[र्षु]वीत्तेजसारातिरर[रा]सैच्च भयङ्करम् ।

यौवां चास्य तथाक्राचीदजिजीवद्यथा न सः[तम्] ॥

अन्वयः । तेजसा अरातिं (निकुम्भं) प्रीर्षवीत्, भयङ्करं अरतीत् च अथ यौवां
तथा अक्राचीत् च यथा न स अजिजीवत् ॥ १२२

मङ्गिनाथः । प्रीर्षवीदिति । तेजसा प्रतापेनारातिमर्दिं
निकुम्भं प्रीर्षवीत् प्राह्वयोश्च । ऊर्षोतिर्लुङि इटो हित्वाभावपचे.
इष्टिविकस्यात्पचे गुणः । अत्रायं विवेकः—“अङ्गित्वे गुणहृषी

सु श्रीर्णवीदीर्णवीदिति । डित्वे तु तदभावे स्यात् षवडे
श्रीर्णुवीदिति । इति चैरूप्यमूर्णोतिर्वर्ण्यते शाब्दकैरिति ॥” भयङ्करं
यथा भवति तथा अरसोदनादीच्च । अस्य निकुम्भस्य श्रीवां तथा
तेन प्रकारेणाक्रांचीदाकृष्टवांच । कृष विलेखने । “अनुदात्तस्य
चर्दपधस्यान्यतरस्याम्” इति पक्षे अमागमः । हलन्तलक्षणो
वृद्धिः । स राक्षसो यथा येन प्रकारेण नाजिजीवत् नाजीवदि-
त्यर्थः । श्रीवां भङ्क्त्वा हतवानित्यर्थः । णिजर्थोऽत्र न विशचितः ।
जीवेर्यां चडि भ्राजादिना विकल्पान्नोपधाङ्गस्यः ॥ १२२

भरतः । प्रीर्णुवीदीत्यादि । हनुमान् तेजसां अरिं निकुम्भं प्रीर्णुवीत् अग्निभूतवान् ।
चूत्रिष्वामिति सव् । क्वचिद् गणवान् इति पाठः । भयङ्करं यथा स्यात् तथा शब्दं कृत-
वान् । रस शब्दे । अस्य निकुम्भस्य श्रीवां तथा आकृष्टवान्, यथा तं न जीवयामास, श्रीवाम्
आकृष्य जघान इत्यर्थः । कृषी आकृषिः कृपस्यस्युभेति पाचिकः मिः, वर्डोऽकिदिति चट्टः,
अग्निमत्वादत्रिः, जीव च प्राणे, आत्मादङ्, भ्राजभासभासिति पक्षे ङ्गस्यः ॥ १२२

अशुवाह । हनुमान् श्रीव तेषु अत्राडि निकुञ्चके आच्छन्न करिषा
उग्रद्वरं गर्जन् कविच्छिन्न एव ग्राह्यते से जीवित ना शक्ये मेहे
अत्राद्रे उद्देशे श्रीवां आकर्षण करिषा । १२२

समगत हरि[कपि] सैन्यं संमदेनातिमात्रं

विटपि[प]हरिषनाथः सिद्धिमौहिष्ट नित्याम् ।

नृपतिमतिररंस्त प्राप्तकामेव हर्षा-

द्रजनिचरपतीनां संततोऽतायि शोकः ॥ १२३

इति भट्टिकाव्ये तिङ्काण्डे लुङ्ङिलसितो नाम

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५

अन्वयः । हरिसेन्यम् अतिमात्रं संमदेन समगत, विटपिहरिषनाथः सिद्धिम् नित्यां
श्रीहिष्टः नृपतिमतिः प्राप्तकामा इव हर्षात् अरंस्त, रजनिचरपतीनां शोकः सन्ततः (सन्)
अतायि ॥ १२३

मङ्गिनः । समगतेति । हरिसैन्यं कपिसिना अतिमात्रं
संमदेन सुन्तोषिण सह समगत दुर्जयविजयादिति भावः । “समो
गम्युच्छि—” इत्यादिना सम्पूर्वादकर्मकाङ्क्षुडि “वा गमः” इति

पक्षे सिचः किच्चादनुनासिकलोपः । “इत्स्वादङ्गात्” इति सिचो लुक् । विटपहरिणनाथः शाखासृगपतिः सुग्रीवः सिद्धिं कार्यसिद्धिं नित्यामवश्यम्भाविनौमौहिष्ट वितकितवान् । ‘वितर्कयत्कूडयति’ इति भट्टमल्लः । ऊह वितर्कं । लुङि तङि सिच इट् । आङ्ङिष्ठिः । नृपतिमतिः रामचित्तवृत्तिः प्राप्तकामिव मम्पन्नमनोरथेव हर्षादुष्वाहादरंस्त समतोषीत् । रमेः सिचः किच्चाननुनासिकलोपः । रजनिचरपतीनां रावणदीनां शोकः सन्ततोऽविच्छिन्नः सन्नतायि वृष्टधे । तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानोऽत्र वृष्टिः । अन्यथा सन्ततशब्देन पौनरुक्त्यात् । “दीपजन —” इत्यादिना कर्त्तरि लुङि तङि ल्ले चिणादेशः ॥ १२३

इति श्रीपदत्रायप्रमाणपारावारपारोग्यीमहामहोपाध्यायकोला-
चलमल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्व-

पथीनाख्याने लुङ् विलासो नाम

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५

भरतः । समगतेत्यादि । कपिमेवं सम्भर्तुं हर्षेण अतिमातम् अत्यर्थं सङ्गतं वैरि-
नाशान् । समो गद्यन्तेति मम्, इगङ्मन्तीति पक्षे म्, किञ्च, वनतलायनिमामिति मलोपे
इत्स्वादिति सिचोपः । विटपहरिणानां वानराणां नाथः सुग्रीवः नित्याम् अवश्यम्भाविनीं
कार्यसिद्धिं ज्ञातवान् । ऊह इत्कर्कं । नृपते, रामस्य मतिः प्राप्तकामिव शत्रुवधे सीताञ्च
प्राप्तवतीति हर्षात् रमते अ । रमु ङ् जां क्रीड़े । रजनिचरपतीनां रावणदीनां
सन्ततोऽविच्छिन्नः शोको वर्धते अ । तायृ ङ् पालनसन्तत्योः, पदस्तनीणं धे इत्यादिना
पाञ्चिक इण् । अप्यार्थीति पाठे तु—अप्यार्थी ङ् इडौ ॥ १२३

इति हरिहरव्यानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां

मुग्धबोधिन्यां भट्टिकीकायां कुम्भकर्णादिवधो नाम

- पञ्चदशः सर्गः ॥ १५

अश्रुवाप । कपिपतेः अतिशय आनन्दे एकत्र मिलित इहेल, कपिपति
सुग्रीव निश्चय कार्यासिद्धिं तदेव वनिना मन मन विचार करिना शिर करिल ।
रामचन्द्रेण चिठवृत्ति सकल मनोरथपूर्ण प्राय बुद्धिना येन आनन्दे पूर्ण इहेल ।
निशाचरपति रावण प्रभृतिर शोक अविच्छिन्नभावे वृद्धि पाईल । १२७

पञ्चदश सर्ग समाप्त इहेल ।

षोडशः सर्गः ।

ततः प्ररुदितो राजा रक्षसां हतवाग्धवः ।

किं करिष्यामि राज्येन सीतया किं करिष्यते ॥ १

अन्वयः । ततः हतवाग्धवः रक्षसां राजा प्ररुदितः, (अथ) राज्येन किं करिष्यामि सीतया किं करिष्यते ॥ १

मन्त्रिनाथः । अथ लुङ्खिलासमधिकृत्याह—तत इत्यादि । ततो निकुञ्जवधानन्तरं हतवाग्धवो रक्षसां राजा रावणः प्ररुदितः प्रकर्षेण रोदितुं पारव्यवानित्यर्थः । आदिकर्मणि क्तः । “कर्त्तरि च” इति कर्त्तरि क्तः । प्रागिन्द्रजिह्वजयाद्रोदनप्रकारमेवाह—अथ राज्येन किं करिष्यामि सीतया वा किं करिष्यते । करोतेः कर्मणि लृट् । उभयत्र न किञ्चिदित्यभिप्रायः । सामान्येन सर्वत्र “लृट् शेषे च” इति लृट् । क्वचिदन्यत्रापि वक्ष्यते । सर्वत्र “स्यतासौ लुलुटोः” इति स्यप्रत्ययः ॥ १

भरतः । अथ तौ प्रदर्शयन्ते, तस्याः पाणिनिमते लृट्संज्ञा । तत इत्यादि । तदनन्तरं हतवाग्धवो रक्षसा राजा रावणः प्ररुदितः क्रन्दितुमारब्धवान् । आदिर्दे क्तः । रोदनमेवाह—अहं राज्येन किं करिष्यामि ? अहं सीतया च किं करिष्ये ? वाग्धवनाज्ञात् सधे निष्कलमेव । कृञ् उभयपदित्वं जित्वात् । स्यस्येन इति इम् । सीतया किं करिष्यते इति पाठे—मयेति शेषः, सीतया कत्र्यां वा ॥ १

अभूवान् । निकुञ्जं वक्ष्यन् पत्रं हतवाग्धवः पत्रवर्धौ कथां विनापं कश्चित् नागिनं, ब्राह्मणपतिं वा १११ शत्रुं ! एतन् ब्रूयात् वा मौडा धारा आरंभं करिष्ये ।

अतिक्राये हते वीरे प्रोत्सहिष्ये न जीवितुम् ।

ऋपयिष्यति कः श[त्रून्]क्रां केन जायिष्यते यमः ॥ २

अन्वयः । वीरे अतिक्राये हते जीवितुं न प्रोत्सहिष्ये, कः शत्रुं ऋपयिष्यति, केन यमः जायिष्यते ॥ २

मन्त्रिनाथः । अतीति । वीरेऽतिक्राये हते सति जीवितुं न

पोत्सहिष्ये न शक्यामि । “शकष्टष—” इत्यादिना तुमुन् । तथा हि कः शक्रं ऋपयिष्यति ब्रोडयिष्यति । ऋी लज्जायाम् । “अत्तिङ्गो—” इत्यादिना पुगागमः । पुगन्तगुणः । अद्य केन यमोऽन्तको जायिष्यते जेष्यते । जि जये । कर्मणि लृट् । “स्यसिच-सोयुट्—” इत्यादिना चिण्वदिट् वृद्धिः ॥ २

भरणः । अतिकाय इत्यादि । अतिकाये हते सति जीवितुम् अद्यम् उक्त्वाङ् नः करिष्यामि । तेन विना कः शक्यं लज्जयिष्यति ? ऋी निज्जम् । ऋीवीति पण् । केन यमो जेतव्यः जि जये च, ह्यन्यदृष्टशचः इति पादिको भिण् ॥ २

अश्रुवाप । वीर अःउकारान्निष्ठ उ उभाय आर आभार औवन धारणे ङेसाह नार्हे । एथन हेअके के अक्का मरेव ? यमकेह वा के अन्न करिवे ? २

अतिकायाद्दिना पाशं को वा छेत्स्यति वारुणम् ।
रावणं मंस्यते को वा स्वयम्भूः कस्य तोक्ष्यति ॥ ३

अन्वयः । अतिकायात् विना वारुणं पाशं को वा छेत्स्यति, को वा रावणं मंस्यते, स्वयम्भूः कस्य तोक्ष्यति ॥ ३

मङ्गलनाथः । अतोति । अतिकायाद्दिना तं विनेत्यर्थः । पृथ-ग्विना—” इत्यादिना पञ्चे पञ्चमी । वरुणस्येमं वारुणं पाशं पाशा-युधं को वा छेत्साति ब्रोडयिष्यति । को वा रावणं मंस्यते ज्ञायते गणयिष्यतीत्यर्थः । मन ज्ञाने । स्वयम्भूर्ब्रह्मा कस्य तोक्ष्यति प्रसक्त्याति । स्वयम्भूसन्तोषणसमर्थः क इत्यर्थः । तुष तुष्टौ । लृटि स्म । “षटोः कः सि” इति कत्वम् । “इण्कोः” इति षत्वम् ॥ ३

भरणः । अतिकायादित्यादि । अतिकायेन विना को वा वरुणपाशं छेत्स्यति हिदिर्षी अ छेदे । अन्वारुण्येत्यादिना विनाद्योमे पञ्चमी । को वा रावणं पूजयिष्यति ? मन्थी ऊ च, चकाराद वधे, अनेकार्थत्वात् पूजायामपि । स्वयम्भूः कस्य भीतिं जनयिष्यति ? तुष यी जि च, चकारान् तुष्टौ, षटोः कः ॥ ३

अश्रुवाप । “ह्यन्य अःउकारान् विना के वरुणपत्र पाशं छेदन करिवे ! एथन आर केहे वा आभारके रावण वलिना मन्थान करिवे ? अक्काकेहे वा के (उपसाय) मद्धे करिवे ? ७

श्लाघिषे कैन, को बभून्नेषाल्युन्नतिमुन्नतः ।

कः प्रेषार्त पितृन् काले कृत्वा कलियथा न कः ॥

अन्वयः । कैन श्लाघिष्ये, उन्नतः कः बभून् उन्नतिं नेषति, काले कः पितृन् प्रेष्यते, कृत्वा न कः कलियथे ॥ ४

मङ्गिनाथः । श्लाघिष्य इति । अद्याहं कैन श्लाघिष्ये कैन मा श्लाघ्यो भविष्यामि । उन्नतो गुणोन्नतः, को बभून्नुन्नतिं नेषति । कुलकोत्तिकरः क इत्यर्थः । काले परोक्षकाले कः पितृन् प्रेष्यति तपयिष्यति । प्रीञ् तपणे । लृटि स्वप्रत्यय गुणः । कृत्वा को न कलियथते कथ्यते न करिष्यति । महत्कर्म कृत्वापि अविक्तयत्न इत्यर्थः ॥ ४

भरतः । श्लाघिष्य इत्यादि । कैन पुत्रेण कथं श्लाघ्यो भविष्यामि ? कर्मणि रूपम् । कैन आत्मानं श्लाघ्य कयिष्यामि ? इत्यर्थे कर्त्तरि रूपम् इत्यन्वयं क उन्नतः सन् बभून् उन्नतिं प्रापयिष्यति ? कः काले पितृन् तपयिष्यति ? प्रीञ् तपणे । मङ्गदपि कार्यं कृत्वा आत्मनः श्लाघां न करिष्यति ? अतिक्रियादिनिते सर्वत्र योज्यम् । कत्य उ श्लावे ॥ ४

अशुवाद । अतिक्रिया विना कैन पुत्रेण आमाक श्लाघा करिष्ये ? उःगाम् उ आत्र के आच्छे, वङ्गगाश्रवके उन्नी उ करिष्ये ? ईशत्र पर के पिङ्गुपुत्रेण कांश्रवे । केहे वा मङ्गकार्या कतिवन्ना श्लावा ना करिष्ये । ४

उद्यंस्यते[ति] हरिर्वञ्चं विचरिष्यति निर्भयः ।

भोक्ष्यते यज्ञभागांश्च शूरमानं च वक्ष्यति ॥ ५

अन्वयः । हरिः वञ्चं उद्यंस्यते, निर्भयः विचरिष्यति, यज्ञभागान् च भोक्ष्यते, शूरमानं च वक्ष्यति ॥ ५

मङ्गिनाथः । उदिति । हरिरिन्द्रो वञ्चमुद्यंस्यते उन्नमयिष्यति । "समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रत्ये" इति तङ् । 'क्वचित्पुस्तकेषु परस्मैपदपाठः प्रामादिकः । अद्य निर्भयो विचरिष्यति । यज्ञभागांश्च भोक्ष्यते मभ्यवहरिष्यति । "भुजोऽनवने" इति तङ् । शूरमानं शूराभिमानं च वक्ष्यति वोढा ॥ ५

भरतः । उद्यंस्यतीत्यादि । हरिः इन्द्रो वा प्रति वञ्चम् उल्लापयिष्यति । अतिक्रिया

इतस्ततो गतिश्च त, आश्रीयान् यज्ञभागाय भक्षयिष्यति । भुजोऽग्ने इति मम् । ग्रमानं
 शरीरमिति अङ्गद्वारं धारयिष्यति । वहे औ प्रापये । ही ढः; षट्ठीः कः । पूर्वं सर्वमिदम्
 अतिक्रियेन निराकृतमिति भावः ॥ ५

अश्रुवाप । इत्थं एतन् आभाके अक्षरं करिते वज्र उञ्जत करिरेव ।
 निर्भ्रष्टिरेव हेतुञ्जतो निचरणं करिष्या श्चभौर यच्छतांग ग्रहणं करिरेव एवम्
 वीरशक्तिमान् अकाशं करिरेव । ५

रविस्तप्स्यति निःशङ्कः[ङ्क]वास्यत्यनियतं मरुत् ।
 न[नि]व[र्व]त्स्यत्यृतसंघातः स्वेच्छयेन्दुरुदेष्यति ॥ ६

अन्वयः । रविः निःशङ्कः तप्स्यति, मरुत् अनियतं वास्यति, ऋतुसङ्घातः न वत्स्यति,
 इन्दुः स्वेच्छया उदेष्यति ॥ ६

मङ्गिनाथः । रविरिति । रविर्निःशङ्कस्तप्स्यति तीव्रं द्योति-
 ष्यते न तु पूर्ववन्मन्दमित्यर्थः । तप संतापे । मरुत् वायुरप्य-
 नियतं स्वेच्छन्दं वास्यति संचरिष्यति न तु पूर्ववन्मन्दमेवेत्यर्थः ।
 ऋतूनां संघातः सदा संभूयस्त्तिर्न वत्स्यति न वत्तिष्यते । क्रम-
 वृत्तिर्भविष्यतीत्यर्थः । “वृद्धभ्यः स्यसनीः” इति वा परस्मैपदम् ।
 “न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः” इतीट्प्रतिषेधः । इन्दुश्च स्वेच्छयोदेष्यति न तु
 सदा सम्पूर्ण इत्यर्थः ॥ ६

भरतः । रविरित्यादि । रविः सूर्यो निःशङ्कं यथा स्यात् तथा तप्स्यति द्योतिष्यते ।
 वायुः सततं गमनं करिष्यति । वा ल गमनद्विसयीः । ऋतुसङ्घातः षष्णाम् ऋतूनां मिलनं
 मनीषानि निवृत्ती भविष्यति । इत ऊर्ध्वी वर्त्तने । इन्द्रो नेमपे इति इमन्निषेधः, एत एव
 पम् । चन्द्र उदय करिष्यति स्वेच्छया, न तु मम इच्छया । इण् गतौ ॥ ६

अश्रुवाप । एतन् सूर्या निर्भ्रष्टिरेव किरणजाल विस्तारं करिरेव ; सर्वदा हे
 वायु अवाञ्छितं हरेवे । वसन्तादि ऋतू मकल पर्यायक्रमे कार्या करिरेव एवम्
 इत्थं हेच्छाशूशारे उदितं हरेवे । ७

तीव्रं स्यन्दिप्राते मेघैरुग्रं वर्त्तिष्यते यमः ।

अतिक्रियेन मरणे किं भविष्यति नान्यथा ॥ ७

मङ्गिनाथः । 'तीव्रमिति । मेघैस्तीव्रं स्यन्दिष्यते वर्षिष्यते न तु रजःशमनमाचमित्यर्थः । स्यन्दू प्रसवणे । भावे लृट् । यमोऽन्तकद्योगं वर्त्तिष्यते सर्वान्मारयिष्यतीत्यर्थः । तथाहि—अतिकायस्य मरणे सर्वसाकल्ये सतीति भावः । किं नामान्यथा न भविष्यति सर्वं भविष्यत्येव नियन्तुरभावादित्यर्थः ॥ ७

भरतः । तीव्रमित्यादि । मेघै तीव्रम् अतिशयं स्यन्दिष्यते वर्षिष्यते, पूर्वं हि धूलि-प्रशमनं घावदेव मयुरे हृदिरसीदिति भावः । स्यन्दू लृ. क्तुती । भवे रूपम् । यम उभं वर्त्तिष्यते । अतिकायस्य मरणे सर्वमिदं विपरीतं किं न भविष्यति ? किं करिष्यन्तीति पाठे इत्यादयः इति शेषः ॥ ७

अभूवात् । एतन् मेघ मकल अति तीव्र वर्षण करिते; कृताञ्ज कठोर कठेना प्राणिविनाश करिते; अधिक कि अतिकामेन मृज्ज्वाते किमेवरे वा विपश्रौत ना घटिते ? १

उन्मीलिष्यति चक्षुर्मे वृथा यद्विनयागतम् ।

आञ्जालाभोन्मुखं नम्रं न द्रक्ष्यति नरान्तकम् ॥ ८

अन्वयः । वृथा मे चक्षुः उन्मीलिष्यति, यत्—विनयागतम् आञ्जालाभोन्मुखं नम्रं नरान्तकं न द्रक्ष्यति ॥ ८

मङ्गिनाथः । उदिति । किं च वृथा मे चक्षुरुन्मीलिष्यति यद्-यस्माद्विनयेनागतमाञ्जालाभोन्मुखं कौङ्कर्यात्मकामित्यर्थः । नम्रं प्रणतं नरान्तकं न द्रक्ष्यतिः । अतो निष्फलं चक्षुरुन्मेषणमिति भावः ॥ ८

भरतः । उन्मीलिष्यतीत्यादि । मम नेत्रं वृथा उन्मीलिष्यति । मौल निमिषं । यत् यस्मात् विनयेन आगतम् आञ्जालाभाय उन्मुखं नम्रं नरान्तकं न द्रक्ष्यति । दृशरी प्रवे । वद्रीऽकिदिति ऋद्रः, शक्तागति षड् । षटोः कः ॥ ८

अभूवात् । एतन् आभारं चक्षुः वृथा उन्मीलित इहेते, केन ना मविनये उपहित, आञ्जालाभेन कृञ्ज उन्मुख एव विनोह नराशुक पुत्रक्रे ७ आर मेथिते पाहेते ना । ८

धिङ् मां चिश्चिरसां नाहं संदर्शिष्याऽव यत्पुनः ।

प्राणिष्यती धिङ् वीन सञ्चित प्रवृत्तमासते ॥ ९

अथयः । मां धिक्, यन—पुनः अयं त्रिशिरसा अहं न सन्दर्शये, तस्मिन् पञ्चत्वम्
आगते केन विषः घानिष्यन्ते ? ॥ ८

मङ्गिनाथः । धिगिति । मामभाग्यं धिक् योऽहमयं त्रिशि-
रसा पुनर्न सन्दर्शये न संद्रक्ष्ये । दृशेः कर्मणि लृटि चिष्वदिटि
टेरेत्वम् । तस्मिन् त्रिशिरसि पञ्चत्वमागते मृते सति केन द्विषो
घानिष्यन्ते हनिष्यन्ते । अत्रापि चिष्वदिट् ॥ ८

भरतः । धिङ्मान्यादि । • मां धिक्, यस्मात् अथ पुनः अहं त्रिशिरसा दृष्टी न
मविष्यामि । हनगहदृशश्च इति कर्मणि मिष् । तस्मिन् त्रिशिरसि पञ्चत्वमागते मृते
सति द्विषः केन हन्तयाः ? पूर्ववत् मिष् । पञ्चानां पृथक्त्वं पञ्चत्वम् ॥ ८

कृष्णभद्रः । आभाके धिक्, येहत् त्रिशिरसा पूत्र उ आभाके दणन करिउहे
ना, से परिश्राहे एथन के अकनम करिवे । ८

शत्रुभिर्निहते मते द्रक्षोऽहं संयुगे सुखम् ।

युद्धोन्मत्तादिना शत्रून् समास्कन्त्स्यति को रणे ॥ १०

अथय । मते निहते अहं शत्रुभिः संयुगे सुखं द्रक्ष्ये, युद्धोन्मत्तात् विना रणे कः
शत्रून् समास्कन्त्स्यति ॥ १०

मङ्गिनाथः । शत्रुभिरिति । मत्ते मत्ताख्ये राक्षसे निहते
सति अहं संयुगे शत्रुभिः सुखं निःशङ्कं द्रक्ष्ये ईक्षिष्ये । दृशेः कर्मणि
लृटि चिष्वदिटिभावपक्षे रूपम् । युद्धोन्मत्तादिना रणे कः शत्रून्
समास्कन्त्स्यति अभियोक्ष्यति इत्यर्थः । स्कान्दिर् गतिशोषणयोः ।
दकारस्य चत्वम् ॥ १०

भरतः । शत्रुभिरित्यादि । मत्तनास्त्रि राक्षसे शत्रुभिर्निहते सति तैरेव शत्रुभिः
संबन्धि सुखं यथा स्यात् तथा अहं द्रष्टव्यः । पूर्वं तस्मान्निध्यात् अहं दुर्दंशं इति भावः ।
युद्धोन्मत्तां राक्षसस्य विना रणे कः शत्रून् समास्कन्त्स्यति शोषयिष्यति ? अभिभविष्यति
इत्यर्थः । स्कान्दिरो शोषणगत्योः ॥ १०

अथवाच । मउठ निहत हहेण, एथन अकनम युद्धेण निःशङ्किते
आभाके देखिवे । युद्धोन्मत्तेर अडावे के युद्ध अकनाम करिवे । १०

आह्वांस्यते विगङ्घो मां योत्स्यमानः शत्रुक्रतुः ।

अन्वयः । दुर्हणे निकुम्भे हते शतक्रतुः योत्स्यमानः विशङ्कः (सन्) माम् आह्लास्यते, तस्य च अर्थः प्रकल्प्य स्थिति ॥ ११

मङ्गिनाथः । आह्लास्यत इति । दुःखेन हन्यत इति दुर्हणो दुर्निबन्धेणः । “ईषद्—” इत्यादिना खलुप्रत्ययः । ‘हन्तेः’ इति शत्वम् । तस्मिन् निकुम्भे हते शतक्रतुरिन्द्रो योत्स्यमानो युष्मं करिष्यमाणो विशङ्को मामाह्लास्यते । “स्पर्शायामाङ्कः” इति तड् । तस्येन्द्रस्यार्थः प्रयोजनं प्रकल्प्यति सेत्स्यतीत्यर्थः । “लृटि चक्लूपः” इति वा तिप् । “तासि च क्लूपः” इतीट्प्रतिषेधः ॥ ११-

भरतः । आह्लास्यत इत्यादि । शतक्रतुः इन्द्रो युष्मं करिष्यन् निःशङ्कं यथा स्वात् तस्मात् युष्मं आह्लास्यते । स्पर्शायामाङ्क इति सं, युष्मोपसवत्स्यत्स्यमानाविति स्वभावः । दुर्हणे निकुम्भे हते सति तस्य शतक्रतोरर्थो निष्कण्टकराज्यत्वात् प्रकल्प्यति कल्पयति । क्लूप इत्यत्र च कल्पने । इत्यादित्वात् पे इमीऽभावः । क्लूपक्लूपीऽक्लुपादौ । दुःखेन हन्यते इति ईषद्दुःसीति खलु । प्राग्वन्तो च इत्यादौ दुर्बर्जनात् शत्वम् । किञ्चित् शत्वमाहुस्तत्र साधु, परिषामपि दुर इति शत्वप्रतिषेधकसूत्रदर्शनात् ॥ ११

अश्रुवः । युष्मं निकुम्भे हते इति शतक्रतुः इन्द्रो युष्मं करिष्यन् निःशङ्कं यथा स्वात् तस्मात् युष्मं आह्लास्यते । तस्य शतक्रतोरर्थो निष्कण्टकराज्यत्वात् प्रकल्प्यति कल्पयति । क्लूप इत्यत्र च कल्पने । इत्यादित्वात् पे इमीऽभावः । क्लूपक्लूपीऽक्लुपादौ । दुःखेन हन्यते इति ईषद्दुःसीति खलु । प्राग्वन्तो च इत्यादौ दुर्बर्जनात् शत्वम् । किञ्चित् शत्वमाहुस्तत्र साधु, परिषामपि दुर इति शत्वप्रतिषेधकसूत्रदर्शनात् ॥ ११

कल्पिष्यते हरिः प्रीतिलङ्का चोपहनिष्यते ।

सुरैरागंस्यते चेह श्रुत्वा कुम्भं निपातितम् * ॥ १२

अन्वयः । कुम्भं निपातितं श्रुत्वा हरिः प्रीतिः कल्पिष्यते, लङ्का च उपहनिष्यते, इह सुरैः आगंस्यते च ॥ १२

मङ्गिनाथः । कल्पिष्यत इति । किञ्च कुम्भं निपातितं श्रुत्वा हरिरिन्द्रस्य प्रीतिः कल्पिष्यते । तिपो विकल्पात्तड् । अत एव नेङ्-भावः । लङ्का चोपहनिष्यते उपग्नोष्यते । हन्तेः कर्मणि लृटि “ऋद्धनोः स्ये” इतीट् । इह सुरैरागंस्यते आयास्यते च । गमेर्भावे लृट् । “गमेरिट् परस्मैपदेषु” इति नियमात् तड् ॥ १२

भरतः । कल्पिष्यते इत्यादि । श्रुतिः निपातितं कुम्भं श्रुत्वा हरिः इन्द्रस्य प्रीतिः कल्पिष्यते भविष्यति । इत्यादित्वात् मे नेम्निषेधः । श्रुतिः लङ्का च उपहनिष्यते । तिपोऽभावपक्षे लृट् इति इत् । कर्मणि लृट् । इह लङ्कायां देवैरपि आगमन्यम् । अगमनमातः प्रे स इत्यस्य परिवधत्वात्प्रे, भावे लृट् ॥ १२

* “दिवान्क लया त्यक्तो रिपीर्यास्मि वस्यताम् ।” इति पाठान्तरम् ।

अश्रुवाप । कुञ्जनिधन वार्त्ता श्रवणे हेक्खेर आनन्ध हहेव । शङ्खगण
नडापुत्री नष्टे करिवे एवः देवताराओ एथाने निच्छित्ते आमिअः उपस्थित
हहेव । १२

मरिष्यामि विजेष्ये वा हताश्वेत्तनया मम ।

हनिष्यामि रिपूंस्तूर्णं न जीविष्यामि दुःखितः ॥

अन्वयः । मम तनयाः हताः चेत् (अहम्) अपि मरिष्यामि, विजेष्ये वा रिपून्
तूर्णे हनिष्यामि, (किन्तु) दुःखितः न जीविष्यामि ॥ १२

मञ्जिनाथः । मरिष्यामीति । मम तनया हता मृताश्वेदह-
मपि मरिष्यामि । “म्रियतेलुङ्लिङीश्च” इति नियमान्न तड्
विजेष्ये वा । “विपराभ्यां जे” इति तड् । तूर्णं रिपून् हनिष्यामि
दुःखितो न जीविष्यामि ॥ १३

भरतः । मरिष्यामीत्यादि । यदि तनयाः हताः ततः अहं मरिष्यामि । घडणीञ्जेम-
मिति नियमात्, अन्वय परस्मैपद, स्वस्यैव, इति इम् । शत्रून् वा जीष्यामि । विपराजीति
मम् । तूर्णे रिपुं हनिष्यामि, अथवा बन्धुनाशात् दुःखितोऽहं न जीविष्यामि ॥ १३

अश्रुवाप । आमार पूज्यगणहे यद्द मरिण ताहा हहेतेन हन्न आमिओ मरिण,
नन्न यूक्क क्खलाओ करिवे एवः मङ्खर त्रिपूगण विनष्टे करिव । दुःखित जीवेन-
धारणे ँ म्माकन नाहे । १३

स्मेष्यन्ते मुनयो देवाः कथयिष्यन्ति चानिशम् ।

दशग्रीवस्य दुर्नीतर्विनष्टं रक्षसां कुलम् ॥ १४

अन्वयः । दशग्रीवस्य दुर्नीतैः रक्षसां कुलं विनष्टम् इति मुनयः देवाः च स्मेष्यन्ते,
अनिशं कथयिष्यन्ति च ॥ १४

मञ्जिनाथः । स्मेष्यन्त इति । दशग्रीवस्य दुर्नीतैर्दुर्नयैः रक्षसां
कुलं विनष्टमिति मुनयो महर्षयो देवाश्च स्मेष्यन्ते हसिष्यन्ति ।
स्मिङ् ईष्यसने । ङत्वान्तड् । अनिशं कथयिष्यन्ति च कथात्वेन
वर्णयिष्यन्त चेत्यर्थः ॥ १४

भरतः । स्मेष्यन्त इत्यादि । मुनयो हर्षात् स्मेष्यन्ते । षि ङ हसने । देवाः
सततं कथयिष्यन्ति । किमिव्याह—दशग्रीवस्य दुर्नयैः रक्षसां कुलं नष्टमिति । प्राक्खणी च
इत्यादौ दुर्बन्धनात् अलम् ॥ १४

अशूवात् । शुनि ७ देवगण एहे वनिशा हाजिवे ये, पशाननेर कुनीति-
इनेहे राक्षसवशं क्षसं हहेन । १४

केन संभावितं तात कुम्भकर्णस्य राघवः ।

रणे कर्त्स्यति गात्राणि मर्माणि च विचर्त्स्यति ॥

अन्वयः । (हे) तात ! राघवः कुम्भकर्णस्य गात्राणि रणे कर्त्स्यति कर्माणि च
विचर्त्स्यति—(इति) केन संभावितम् ? ॥ १५

मल्लिनाथः । केनेति । हे तात कुम्भकर्ण ! राघवः कुम्भ-
कर्णस्य गात्राणि रणे कर्त्स्यति कर्त्स्यति । कृती छेदने । मर्माणि
च विचर्त्स्यति विचर्त्स्यति । चृती छेदने । वितर्त्स्यतीति पाठे
तद् द्विसायां सर्वत्र “सिद्धिं कृत—” इत्यादिविकल्पादिङ्भावः ।
इतीदं केन संभावितं वितर्कितम् । केनापि योग्यताबुद्धिं नारो-
पितमित्यर्थः ॥ १५

भरतः । केनेत्यादि । तात । इति बुद्धिभ्यं पितरं शोकात् सम्मुखीकरोति, लोकीकृ-
रियं, केनेन संभावितं—यत् कुम्भकर्णस्य गात्राणि इणे राघवः कर्त्स्यति । कृती श्रव किदि,
यत्कृदिति पठेऽनिम् । मर्माणि च तर्त्स्यति । तद्वञ् धिर्नादरे च । चकारात् द्विने ।
पूर्ववत् पठे अनिम् ॥ १५

अशूवात् । हा तात ! राक्षस रणे कुम्भकर्णेर शरीर ७ मर्माच्छेदन
करिवे, हेहा के मने भाविशाहिन । १५

पतिष्यति क्षितौ भानुः पृथिवी तोलयिष्यते ।

नभस्वान् मङ्क्ष्वाते व्योम मुष्टिभिस्ताडयिष्यते ॥ १६

इन्दोः स्यन्दिष्यते वङ्गिः समुच्छोक्षति सागरः ।

जलं धक्षति तिग्मांशोः स्यन्त्यन्ति तमसां चयाः ॥

कुम्भकर्णो रणे पुंसां क्रुद्धः परिभविष्यते ।

संभावितानि नैतानि कदाचित् केनचिज्जने ॥ १८

अन्वयः । भानुः क्षितौ पतिष्यति, पृथिवी तोलयिष्यते, नभस्वान् मङ्क्ष्वाते, व्योम
मुष्टिभिः ताडयिष्यते । इन्दोः वङ्गिः स्यन्दिष्यते, सागरः समुच्छोक्षति, जलं धक्षति,
तिग्मांशोः तमसां चयाः स्यन्त्यन्ति । रणे क्रुद्धः कुम्भकर्णः (केनचित्) पुंसां परिभवि-
ष्यते—कने कदाचित् केनचित् न एतानि संभावितानि ॥ १६—१८

मल्लिनाथः । असम्भावितत्वमेव श्लोकत्रयेण सनिदर्शनमाह—
पतिष्यतीत्यादि । भानुः क्षिती पतिष्यति अधो गमिष्यतीत्यर्थः ।
पृथिवी तोलयिष्यते उन्मास्यते हस्ताभ्यामुत्क्षेप्यते इत्यर्थः । तुल
उन्माने । चुर्गादिः । कर्मणि लृट् । नभस्वान् वायुः भङ्क्ष्यते
स्वयं प्रभञ्जनोऽन्यैर्भङ्क्ष्यते चेदित्यर्थः । भञ्जो आमर्दने । कर्मणि
लृट् । कुत्वषत्वे । व्योम मुष्टिभिस्ताडयिष्यते । कर्मण्येव लृट् ॥ १६

मल्लिनाथः । इन्दोरिति । इन्दोर्वाङ्कः स्यन्दिष्यते सविष्यति ।
स्यन्दू प्रसवणे । “वृद्भ्यः स्यसनोः” इति विकल्पान्तङ् । सागरः
समुच्छेद्यति शीघ्रं गमिष्यति । शुष शोषणे । अनिट् । स्यप्रत्यये
लघूपधगुणः “षटोः—” इति कत्वे षत्वम् । जलं धस्यति भस्मी-
करिष्यति । दह भस्मीकरणे । लृटि स्यप्रत्यये घञ्वकत्वषत्वधष्-
भावाः । तिग्मांशो सूर्यात् तमसां चयाः स्यन्त्यन्ति स्यन्दिष्यन्ते ।
“वृद्भ्यः स्यसनोः” इति स्यन्देर्वा तिप् । “न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः”
इतीट् प्रतिषेधः । चत्वम् ॥ १७

मल्लिनाथः । कुम्भेति । रणे क्रुद्धः कुम्भकर्णः पुंसा केनचित्
पुरुषेण परिभविष्यते । कर्मणि लृट् । एतानि भानुपतनादौनि
कुम्भकर्णपरिभवान्तानि जने लोके कदाचित् केनाचिदपि जनेन
न सम्भावितानि न वितर्कितानि न प्रामतानीति किमु वक्तव्य-
मित्यर्थः । अत्र भानुपतनादिकल्पः कुम्भकर्णपरिभव इति सादृश्या-
च्चेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ १८

भरतः । पतिष्यतीत्यादि । भानुः सूर्यः क्षिती पतिष्यति । पृथिवी तोलयिष्यते ।
तुल कुम्भितौ कर्मणि ङपम् । नभस्वान् वायुः काठवत् भङ्क्ष्यते । भन्जो धी मोटने,
कर्मणि ङपम् । मुष्टिभिः व्योम आक्रान्तं ताडयिष्यतेऽन्येन । तङ् क्वि लिपि सम्भावितानि
नैतानि इत्यभिप्रायेण न सम्भवः । यथैतत् असम्भाव्यं तथा कुम्भकर्णस्य रामेश इत्यनमिति
भावः ॥ १६

भरतः । इन्दोरित्यादि । चन्द्रात् अग्निः स्यन्दिष्यते । स्यन्दू ङ्ङ्ङ् लुगी । विश्वाद्-
इतादिः । शीघ्रं गमिष्यति । ग्रथौ लु शीघ्रि समुत्पूर्वः । जलं कर्णं, धस्यति दाष्टं
करिष्यति । दाष्टौ दाष्टे । दाष्टेर्घः भ्रमालस्येति घः । तिग्मांशोः सूर्यात् अन्वकारश्चाः
स्यन्त्यन्ति अरिष्यन्ति । इतादित्वात् पे जेम् । सम्भावितानि नैतानि इत्यन्वयः ॥ १७

भरतः । कुम्भकर्ण इत्यादि । रणे क्रुद्धः कुम्भकर्णः अन्वेन पुंसा परिभविष्यते
केतव्यः । एतानि भानुपतनादौनि लोके कदाचिदपि केनचित् न सम्भावितानि ॥ १८

अश्रुवापि । श्रुत्वा कृष्णं नित्यं हरेत्, पृथिवी इच्छोच्छान्तिं हरेत्, वायुः श्वेतः ३३ हरेत्, वृष्टिः अशारे नृत्तं लाडितं हरेत्, मनाकं हरेत्, अन्नं निर्गतं हरेत्, मनुष्यं शुद्धं हरेत्, अन्नं अज्जनिता हरेत्, शृंगी हरेत्, अक्षयं शक्तिं निर्गतं हरेत्, अन्नं त्रये कृष्णं कृष्णकर्णकं मन्त्रं कानं मातृत्वे पत्राक्षि हरेत्, देशं अगते कर्माणि कर्तव्यं नने ७ स्थानं विदेत पादे नदि । १७-१८

कुम्भकर्णे हते लङ्कामारोक्ष्यन्ति प्रवङ्गमाः ।

दङ्क्यन्ति राक्षसान् दृष्ट्वा भङ्क्यन्ति च समाश्रयान् * ॥

अन्वयः । कुम्भकर्णे हते दृष्ट्वाः प्रवङ्गमाः लङ्कान् चारीत्यन्ति, राक्षसान् दङ्क्यन्ति, समाश्रयान् भङ्क्यन्ति च ॥ १८

मङ्गिनाथः । कुम्भकर्णं इति । कुम्भकर्णे हते सति दृष्ट्वाः प्रवङ्गमा लङ्कामारोक्ष्यन्ति आक्रमिष्यन्तीत्यर्थः । रुद्धं बीजजन्मनि । दत्तं कत्वादि । राक्षसान् दङ्क्यन्ति दन्तेर्दारयिष्यन्ति । दंश दशने । प्रधादिषत्वे कत्वषत्वे । समाश्रयान् दृष्ट्वा भङ्क्यन्ति च । भङ्को आमर्दने । कत्वषत्वे ॥ १८

भरतः । कुम्भकर्णं इत्यादि । कुम्भकर्णे हते सति प्रवङ्गमाः कपयो लङ्कान् चारीत्यन्ति लङ्काकटा भविष्यन्ति । आरुपूर्वस्य रुद्धं जन्मनि प्रादुर्भावे इत्यस्य रूपम् । श्री ८ः अक्षयसोरिव्यादिना पक्षे कः । ते दृष्ट्वाः सन्तो राक्षसान् दङ्क्यन्ति । दन्तं दंशने । समाश्रयान् भङ्क्यन्ति । भङ्क्यन्ति ॥ १८

अश्रुवापि । कृष्णकर्णं निरुद्धं हरेत्, एतन्नं वानरगणं गर्तगहकारेण नृत्तं अक्षयं कर्तव्यं, अक्षयं अक्षयं कर्तव्यं एतन्नं आश्रयान् गृह्णाति तत्र कर्तव्यं ॥ १९

त[च]र्यन्ति बालवृद्धांश्च नर्यन्ति च मुदा युताः ।

तेन राक्षसमुख्येन विना तान् को वि[नि]राक्ष्यति ॥

अन्वयः । (ते) बालवृद्धान् च तस्य[नि]न्ति, मुदा युताः च नर्यन्ति, राक्षसमुख्येन (कुम्भकर्णेन) विना तान् कः विरोत्यति ॥ २०

मङ्गिनाथः । तस्य[नि]न्तीति । बालवृद्धांस्तस्य[नि]न्ति हिंसिष्यन्तीत्यर्थः । दृष्ट्वा हिंसायाम् । मुदा युताः सन्तो नर्यन्ति नटिष्यन्ति । नृती भाषविषये । लघूपधगुणः । राक्षसमुख्येन तेन कुम्भकर्णेन विना तान् वानरान् को विरोत्यति निवारयिष्यति । रुद्धिर्भावश्चे गुणवर्त्त ॥ २०

* 'समाश्रयान्' इति पाठान्तरम् ।

भरतः । अक्षयनीत्यादि । इवना वावात् इवाच इत्यर्थात् । अतः अक्षयनी । अक्षयनी इति पक्षे नेम् । तस्मान्नीति पाठे—उदधाती इपम् । मुदा अक्षय युताः सन्ती अक्षय करिष्यन्ति । अक्षय नर्तने । पूर्ववत् नेम् । तेन राक्षसश्रेष्ठेन कुम्भकर्णेन विना कः तान् वानरान् निवारयिष्यति ? अक्षयिणी अ जि आहती ॥ २०

अशुवाप । आशरी वानर वृक्ष मरुमके विनष्टे करिवे एवः आनन्दे नृणा करिवे । अक्षयः प्रधान कुम्भकर्ण विना के आशमिगके निवारित्वा, करिवे ॥ २०

अमर्षं मे परः सीतां राघवः कामयिष्यते ।

अतुराज्याः सुखं तस्मात् किङ्किलासाववाप्स्यति ॥

अन्वयः । राघवः सीतां कामयिष्यते, (तत्र) मे परः अमर्षः (भवति), अतुराज्यान् तस्मान् (रामान्) किं किञ्च असी सुखम् अवाप्स्यति ॥ २१

मङ्गिनाथः । अमर्ष इति । राघवः सीतां कामयिष्यते सन्तीष्यते । कवेरिण्डन्तामृट् । तत्र मे परो महानमर्षः क्रोधः । “अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिञ्चत्तेऽपि” इत्यमर्षे लृट् । अतुं राख्य यस्मात्तस्मात्तुराज्यात् राज्यभ्रष्टात्तस्माद्रामादसौ सीता किं किञ्च सुखमवाप्स्यति । न किञ्चित् सम्भावितमित्यर्थः । “किङ्किलास्यर्थे लृट्” इत्यनवक्लृप्ती किङ्किलाशब्द उच्यते लृट् । अनवक्लृप्तिरसम्भावना ॥ २१

भरतः । अमर्ष इत्यादि । मम अग्रम् अपरोऽमर्षः कोपः राघवोऽपि सीतां कामयिष्यते । कमुक्कङ् सृष्टि । कम कृत इति जिङ् । अन्यथाशङ्कामर्षे इति ती । अतुराज्यान् तस्मान् रामान् असी सीता किं सुखम् अवाप्स्यति न सम्भावयामि । किङ्किलास्यर्थात्सीता ॥ २१

अशुवाप । राम गीताके तृष्टे करिवे, ताहा ताविना आमार हाकण क्रोधा अग्निउच्छे, केन ना से राखाज्ये, आशर निरुटे गीता इष पाठिवे ? ॥ २१

मारयिष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राक्षसैः ।

भूमौ वा निखनिष्यामि विध्वंसस्यास्य कारणम् ॥

अन्वयः । अस्य विध्वंसस्य कारणं वैदेहीं मारयिष्यामि, राक्षसैः खादयिष्यामि, भूमौ वा निखनिष्यामि ॥ २२

मङ्गिनाथः । मारयिष्यामीति । यद्वा अस्य विध्वंसस्य नाशस्य कारणं वैदेहीं मारयिष्यामि । यद्वा राक्षसैः खादयिष्यामि खादयिष्यामि । “खादखाद्याः प्रतिषेधां वक्तव्यः” इति प्रतिषेधात् । “नतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुर्न कर्मत्वम् । वा यद्वा भूमौ निखनिष्यामि गत्तं ह्यत्वा निखेयस्यामोत्यये ॥ २२

भरतः । मारयिष्यामीति । अथवा अस्य विध्वंसस्य वस्तुनःशस्य कारणं सीतामिव मारयिष्यामि राक्षसैः वा तां खादयिष्यामि । घेऽजो जंरिथादी अखादनीत्युक्तेर्न प्रथोऽस्य कर्मत्वम् । भूमौ वा निखनिष्यामि गत्तं वा स्थापयिष्यामि ॥ २२

अशुनाथ । अठे मर्कनाथेन काऽन, भौताऽकठे निनष्टे कतिन अथः । डाकन शांताऽकन कथादेव किंवा भूतने प्रोथित करिव ॥ २२

नानुरोत्स्ये जगत्क्ष्मीं घटिष्ये जीवितुं न[वा]च ।
न रंस्ये विषयैः शून्ये भवने बाम्भवैरहम् ॥ २३

अन्वयः । जगत्क्ष्मीं नानुरोत्स्ये, जीवितुं च न घटिष्ये, बाम्भवे शून्ये भवने अहं विषयैः न रंस्ये ॥ २३

मङ्गिनाथः । नीति । सीता तावदास्तां जगत्क्ष्मीं जगदक्ष्मिण्यं च नानुरोत्स्ये नानुवर्त्तिष्ये नैच्छामीत्यर्थः । खिर् आवरणे । स्वरितेत्त्वान्तङ् । जीवितुं च न घटिष्ये न चोष्ट्ये नोत्सृष्टिष्ये इत्यर्थः । घट चेष्टायाम् । “अकष्ट्य—” इत्यादिना तुमुन् । बाम्भवेः शून्ये भवनेऽहं विषयैः शब्दादिभर्त्तं रंस्ये न क्रीडिष्यामि । रमु क्रीडायाम् ॥ २३

भरतः । नानुरोत्स्ये इत्यादि । जगत्क्ष्मीं न अहम् नानुरोत्स्ये न वाञ्छिष्यामि । अथैव च जी कामे । न अ जीऽनिं घटिष्ये, बाम्भवेः शून्यं रहिते भवने अहं विषयैः उपरक्ष्ये दिभिः अहं न रंस्ये न क्रीडिष्यामि । रमु ङ जी क्रीडे ॥ २३

अशुनाथ । भौताव कथा दूये थाकूक, कामि विषय उधर्गा ७ रेका कति ना ; अथन कि, जीऽनसावने ७ आमाव उेसाह नाहे, कामि वाक्वविशेन उथनेन रूपप्रसाति विमयमृः ७ द्रुत इहेव ना । २०

मोदिष्ये कस्य सौख्येऽहं को मे मोदिष्यते सुखे ।
खादेयाः किंकृते भोगाः कुम्भकर्षं त्वया विना ॥ २४

अन्तः । (हे कुम्भकर्ण ! त्वया विना चङ् कस्य सौख्ये भोदिष्ये, मे सुखे कः भोदिष्यते, किञ्चते भोगाः आदेयाः (भविष्यन्ति) ॥ २४

मज्जिनाथः । मोदिष्य इति । हे कुम्भकर्ण ! त्वया विना काख्येष्टजनस्य सौख्ये सति मोदिष्ये सन्तोष्यामि । मे मम सुखे सति को मोदिष्यते अन्योन्यसुखसाक्षित्वादावयोरिति भावः । किञ्चते कस्य ज्ञाने भुज्यन्त इति भोगा विषया आदेया उपादेयाः । भोक्तुरभावादिति भावः ॥ २४

भरतः । मोदिष्य इत्यादि । हे कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्य सौख्ये चङ् इष्ये करिष्यामि ? मे मम वा सुखे को इष्टो भविष्यति ? किं ज्ञाने कस्य निमित्तं परसम्पत्तिनी भोगा मया आदेया प्राप्ताः ? ॥ २४ ॥

अश्रुवाण । शत्रु ! कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्य सौख्ये चङ् इष्ये करिष्यामि ? मे मम वा सुखे को इष्टो भविष्यति ? किं ज्ञाने कस्य निमित्तं परसम्पत्तिनी भोगा मया आदेया प्राप्ताः ? ॥ २४ ॥

या सुहृत्सु विपन्नेषु समुदे[मामुपै]ष्यन्ति सम्पदः ।

ताः किं मन्युक्षताभोगा न विपत्सु विपत्तयः ॥ २५

अन्तः । सुहृत्सु विपन्नेषु याः सम्पदः समुदेष्यन्ति, मन्युक्षताभोगा, ताः (सम्पदः) विपत्सु विपत्तयः न किं (भवन्ति) ? ॥ २५

मज्जिनाथः । तद्द्वैयथ्यमेवाह—या इति । सुहृत्सु बन्धुषु विपन्नेषु सत्सु याः सम्पदः समुदेष्यन्ति उद्भवन्ति मन्युक्षतः श्रीक्रीपकृत आभोग उपभोगो यासां तास्तादृशास्ताः सम्पदो विपत्सु, विपत्तयो विपदनुबन्धा विपदो न किम् ? ताः सम्पदः सम्पदा न किन्तु कष्टतमा विपद एवेत्यर्थः ॥ २५

भरतः । या इत्यादि । सुहृत्सु विपन्नेषु सन्नेषु याः सम्पदो माम् उपैष्यन्ति उपायन्ति, ताः सम्पदः किं विपत्सु, मध्ये विपत्तितुल्या न भवन्ति ? अपि तु भवन्त्येव । मन्युना श्रीक्रीप चताः खण्डिता आभोगा विसारा यासान् ॥ २५

अश्रुवाण । कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्य सौख्ये चङ् इष्ये करिष्यामि ? मे मम वा सुखे को इष्टो भविष्यति ? किं ज्ञाने कस्य निमित्तं परसम्पत्तिनी भोगा मया आदेया प्राप्ताः ? ॥ २४ ॥

विनङ्क्ष्यति पुरीं क्षिप्रं तूर्णमेष्यन्ति वानराः ।

असन्धित्सोस्तवेत्येतद् यदिभौषणभाषितम् ॥ २६

अन्वयः । असन्धित्सोः तव पुरीं क्षिप्रं विनङ्क्ष्यति । वानराः तूर्णम् एष्यन्ति—उत्खेदन् । इदं विभीषणभाषितम् (तत् संवत्सम्) ॥ २६

मल्लिनाथः । विनङ्क्ष्यति । असन्धित्सो रामेण सन्धातु-
मनिच्छतः । दधातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । “सनि मौमा—” इत्या-
दिना इसादेशेऽभ्यासलोपश्च । तवेयं पुरीं लङ् । विनङ्क्ष्यति लोप्-
स्यति । “ब्रह्म—” आदिना षत्वादि । वानराश्च तूर्णमेष्यन्ति ।
भविष्यन्नात्रे लृट् । केचित् क्षिप्रवचने लृडिति व्याचक्षते । आशं-
सानुहतेस्तु का गतिश्चिन्त्या । इति यदिभौषणभाषितं तदेतदापन्न-
मित्यर्थः ॥ २६

भरतः । विनङ्क्ष्यतीत्यादि । असन्धित्सो रामेण सह सन्धिं कर्तुमनिच्छीः तव पुरीं
लङ् । क्षिप्रं विनङ्क्ष्यति । तूर्णम् । रथीसुखां नञ्जेति तूर्णम् । विनङ्क्ष्यान्तं पुरीमिति पाठे—
अनर्भूतार्थात् वानराः विनाशयिष्यन्तीत्यर्थः । वानराणां तूर्णं गमिष्यन्ति इत्येतत् विभीषणस्य
वचनं श्रीभगवतः, मन्त्रनिर्णये तेन उक्तं—सन्धानमेवास्तु परंवेत्यादि ॥ २६

अश्वत्थः । “त्रायेत्र गच्छेत् सर्वं कश्चित् हेच्छुः क्व ना २७३३३ शीघ्रं तेषां
पुरीं नष्टे इहेवे, आच्छेदे वानरगण आगिष्ठा उपस्थित इहेवे” एहे विभीषण
वाका आश्रय इहेवे उच्यते ॥ २७

अर्थेन संभृता राजन्[क्षा]न भाषिष्यामहे परं[वयम्]
संयोत्स्यामहे इत्येतत् प्रहस्तेन च भाषितम् ॥ २७

अन्वयः । (हे) राजन् ! अर्थेन संभृताः (वयं) परं न भाषिष्यामहे, संयोत्स्यामहे
इत्येतत् च प्रहस्तेन भाषितम् (तदपि तेन कृतम्) ॥ २७

मल्लिनाथः । अर्थेनेति । हे राजन् ! अर्थेन धनेन संभृताः
प्राणदानायैव सुष्ठु पुष्टा वयं परं मन्त्रकृत्यं परं न भाषिष्यामहे
तत्रानधिकारात् । किन्तु संयोत्स्यामहे सम्यक् प्रहसिष्यामहे इति
यत्तदेतत् प्रहस्तेनापि भाषितं कृतं चेत्यर्थः ॥ २७

भरतः । अर्थेनेत्यादि । अर्थेन धनेन संभ्रताः फोषिताः यतो न कस्यामः सन्निमित्त-
कारणं परं किल युद्धं करिष्याम इत्येतत् प्रहस्येनापि उक्तं युद्धाय राज्ञा सुभ्रतैर्भद्रैरेति
विधीष्यन्वचनस्य प्रागुपदर्शितवचनम् । प्रहस्येनापि विधीष्यन्वचनमङ्गीकृतमिति भावः । पर-
मिति किन्त्वर्थः ॥ २७ ॥

अनुवादः । अश्लेषे वलिशास्त्रिणं ये "महाशयः ! आसन्ना मन्त्रणादाने
अनधिकारी । आसन्ना आपनार अर्थ परिपूत्रे एहे अत्र मनाक् अकारे
युद्धे करिव । "से अशहे करिशास्त्रे" । २७

मानुषो नाम पत्काषौ राजानं पुरुषाश्रिनाम् ।

योधयिष्यति संग्रामे दिव्यास्त्रयदुर्मदं [जय]म् ॥ २८ ॥

अन्वयः । पत्काषौ मानुषः दिव्यास्त्रयदुर्मदं पुरुषाश्रिनां राजानं संग्रामे योधयिष्यति
नाम ॥ २८ ॥

मस्त्रिनाथः । मानुष इति । पादाभ्यां गच्छतीति पत्काषौ
पादचारी । ताच्छील्ये णिनिः । "हिमकाषिहृतिषु च" इति पाद-
शब्दस्य पदादेशः । मानुषो दिव्यै रथैर्दुर्मदमुद्धतं दुर्घर्षमित्यर्थः ।
पुरुषाश्रिनां राजानं राक्षसेश्वरं संग्रामे योधयिष्यति नाम योध-
यिष्यति किल । दुर्घटमेतदिति भावः । योध्यव्यापारस्येतरैतर-
प्रेरकत्वात् णिजन्तप्रयोगः ॥ २८ ॥

भरतः । मानुष इत्यादि । पत्काषौ पदातिः सन् मानुषो रामः संग्रामे दिव्यास्त्रेण
रथेन च दुर्जयं दुर्मदं राक्षसानां राजानं योधयिष्यतीति नाम कुम्भितमित्यर्थः । नामेति
पत्काश्वसन्भावनात्प्रोधाभ्युपगमकुम्भित्वेव्ययम् । पादाभ्यां कषितुं गन्तुं शीलमस्येति णिन्,
पादस्य पदादेश इति परः, स्वमते पच्छन्दान् कषयं ह्यदित्वाणिन् । युधिष्यन्तान्
अन्वयार्थेऽपि ॥ २८ ॥

अनुवादः । राम मागंशु मानुषः ; तांशते आवार यानवाहनशेन पाद-
चारी इहेवा दिवाऽश्वानो ऽ दिवा रथारुद्रं उक्तेन नरभक्तं राक्षसं राजानं
महितं युद्धं करित इह वद्धे युगार कथा । २८

सन्नत्स्याम्यथवा योडुं न कीष्ये सत्त्वहीनवत् ।

अथ तपस्यन्ति मांसादा भूः पांस्यत्यरिशोणितम् ॥ २९ ॥

अन्वयः । अथवा योडुं सन्नत्स्यामि, सन्नधीनवत् न कीष्ये, अथ मांसादाः तपस्यन्ति,
अथ अरिशोणितं प्राप्स्यति ॥ २९ ॥

मङ्गिनाथः । समिति । अथवा योऽसुं सन्नत्स्यामि सन्नतो
प्रविष्यामि । नहेरमर्षं लृटि स्थे धत्वचत्वे । सत्वहीनवत् दुर्बलवत्
न कोषेय न रोदिष्यामि । कुङ् शब्दे । पूर्ववल्गुटि गुणः षत्वं च ।
अथ मांसमदन्तीति मांसादा गृध्रः दयः । “अदोऽनचे” इति
विट्प्रत्यये प्राप्ते वासरूपविधिना तद्वाधेन अण्प्रत्ययः । तस्यरन्ति
दृष्टा भविष्यन्ति । ह्यप प्रीणने । “रधादिभ्यश्च” इतीडभावपक्षे
‘अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—’ इत्यमभावे च गुणः । भूषारिशोषितं
पास्यति । पा पाने ॥ २६

भरतः । संगत्प्राप्तीत्यादि । अथवा योऽसुं अहं सत्राहं करिष्यामि । गही धक् ।
हीनसत्त्ववत् न कोष्ये । कुङ् शब्दे । नमेजाजिति नेम् । अथ मांसादा गृध्रादयः दृष्टा
भविष्यन्ति । जि नृ ह्यप्य च । चकारात् प्रीणने । रधादित्वात् वेम् । भूष शरीरं
श्लं पास्यति ॥ २६

अभूवान् । अथवा आमि युक्ते करिव ; दूर्कलेन ज्ञाय त्रापन करिव ना, अथ
पानानौ गृक्ष शृगानादि तृप्नु श्हेवे एव शृथिनो मङ्गकश्चिन्न पान करिवे । २७

आक्र[क]क्ष[क्ष]मि यशः

शत्रून[पने]वचेष्यामि कर्मणा ।

अनुभाविष्यते शोको

मैथिल्याद्य पतिक्षयात् ॥ ३०

अन्वयः । (शनोः) यशः आक्रक्ष्यामि, कथेषा शत्रून् अवचेष्यामि, अथ मैथिल्या
पतिक्षयात् शोकः अनुभाविष्यते ॥ ३०

मङ्गिनाथः । आक्रक्ष्यामीति । यशः शत्रुकीर्त्तमाक्रक्ष्यामि
आहरिष्यामि । क्षपेरंमागमे कत्वषत्वे । कर्मणा रणकर्मणा
शत्रूनवचेष्यामि क्षपार्यष्यामि । अथ मैथिल्या पतिक्षयाद्भर्तृनाशात्
शोकोऽनुभाविष्यतेऽनुभाविष्यते । चिख्वादिटि ह्रस्वः ॥ ३०

भरतः । आक्रक्ष्यामीत्यादि । शत्रूणां यश आक्रक्ष्यामि हरिष्यामि । कषी लाकृषि,
।द्रोऽकिदिति रस्य पाविक्त्वम् । कर्मणा युद्धेन शत्रून् अपनेष्यामि दूरीकरिष्यामि ।
पपचेष्यामीति पाठे—नूनोकरिष्यामीत्यर्थः । अथ पतिनाशात् सीतया शोकोऽनुभवितव्यः ।
इणवद्दृश्च इति मिष् ॥ ३०

अभूवान् । मङ्गल वण लोप करिव । युद्ध करिष्या मङ्गनाश करिव ।
आदि मैथिली पतिविश्रागशोक अहृक्षक करिवे । ३०

मन्तूयिष्यति यच्चेन्द्रो वल्गूयिष्यति नो यमः ।
ग्लास्यन्त्यपतिपुत्राश्च वने वानरयोषितः ॥ ३१

अन्वयः । यच्चेन्द्रः मन्तूयिष्यति, यमः नो वल्गूयिष्यति, अपतिपुत्राः वानरयोषितः च वने ग्लास्यन्ति ॥ ३१

मङ्गिनाथः । मन्तूयिष्यतीति । अद्य रामे हते यच्चेन्द्रः कुबेरो मन्तूयिष्याति कोपिष्यति । कण्डूदियक् । “अक्रुत्सार्ध-धातुकयोः” इति दीर्घः । गगन्ताङ्गट् । यमोऽपि नो वल्गूयिष्यति न पूजयिष्यति । वल्गु पूजामाधुर्ययोः । कण्डूदियगन्ताङ्गट् । अपतिपुत्रा वानरयोषितश्च वने ग्लास्यन्ति क्षीणहर्षा भविष्यन्ति । नो हर्षक्षये । “आदेच—” इत्यात्वम् ॥ ३१

भरत । मन्तूयिष्यतीत्यादि । यच्चेन्द्रः कुबेरो मन्तूयिष्यति । मन्तु अ रीषचवैमनस्यो अपराधे चैति चन्द्रादयः, तं करोतीति कण्डूदित्वात् यः, कण्डूदीनां लिङ्गत्वं धातुत्वञ्चेति टौकाङ्गिः उक्तं, धातुपक्षे सार्धे य इति च । यमो वल्गूयिष्यति गोभनो न भविष्यति दौर्मनस्यत् । वल्गु पूजाभाधुर्ययोः कण्डूदि । वानराणां योषितश्च पतिपुत्ररहिताः सत्यः वने ग्लास्यन्ति । नो क्रमं ॥ ३१

अश्वमेध । अश्व रामे निश्च हर्षेण, यक्रुत्सार्धं कृत् हर्षेण, यमराज आश्व पूजा प्राप्तेन न । वानरीकूज पतिपुत्रविहीन हर्षेण वने वने वने वने कृत्वेन । ७१

सुखं स्वप्स्यन्ति रक्षांसि
भ्रमिष्यन्ति च निर्भयम् ।

न विक्रोच्यन्ति राक्षस्यो

न [रांश्चा] रानत्स्यन्ति हर्षिताः ॥ ३२

अन्वयः । रक्षांसि सुखं स्वप्स्यन्ति, निर्भयं भ्रमिष्यन्ति च, राक्षसः न विक्रोच्यन्ति, हर्षिताः नरान् चक्ष्यन्ति च ॥ ३२

मङ्गिनाथः । सुखमिति । अद्य रक्षांसि सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयं निःशङ्कं भ्रमिष्यन्ति सञ्चरिष्यन्ति । राक्षस्यो न विक्रोच्यन्ति न रोदिष्यन्ति । क्रुश आह्वाने रोदने च । हृदि नो यत्स्यन्ति । “आदिना पत्ने चक्ष्यन्ते । हर्षिताः

सक्तोषिताः सत्यः । हृषीकेश्यात् कर्मणि क्तः । नराभ्यानुजान्-
त्यन्ति खादिष्यन्ति । अद भक्षणे । दकारस्य चर्त्तम् ॥ ३२

भरतः । सुखमित्यादि । ततो रक्षांसि सुखं शशियन्ते । खपौ घ् क्त्वि शशयो
निर्भ्रश्व क्षमिष्यन्ति । अय्य् अ ष चाले । क्रमिष्यन्तोते क्वचिपाठः । राक्षस्यो न क्रन्दि-
ष्यन्ति । कुश जी रोदने ह्रौ । हृष्टाः सत्यो नराय भक्षयिष्यन्ति । अद ली भक्षे । हृषु
हृथ् जि इर हृष्टौ क्तः, वा स्वामिष्येति पाक्षिक इम् पूषीष्टयेत्यादौ सेमीर्णरित्यस्य श्रौत-
निभागत हृषीर्णं गुण ; किंवा हृषीं जात आमामिति इतीत्यस्य ज्ञाने इति इतः । अन्ये तु
कृत्तवलीहृषधर्नान्वि िष्यये प्रतिपाते च रोमहृषीर्णं गुणश्रेत्याहुः । हृषिता मत्पराक्रमेष
विख्याता इत्यर्थः इति विद्यासागरस्य साधु, तत्र गुणाभागात् ॥ ३२

अश्वान् । अश्व राक्षसरा सृष्टे निज्जा शरैरेव । एतः निर्द्धर्य सक्षरं
करिदेव । राक्षसौषा आत्र कौण्डिदेव ना, रक्षः कृष्टिदेव अश्वान्कण
करिदेव । ७२

प्राङ्मुहूर्त्तात् प्रभातेऽहं भविष्यामि ध्रुवं सुखी ।
आगामिनि ततः काले यो द्वितीयः परक्षणः * ॥ ३३
तत्र जेतुं गमिष्यामि त्रिदशेन्द्रं सहामरम् ।
ततः परेण भूयोऽपि लङ्कामेप्याम्यमत्सरः ॥ ३४

अन्वयः । अहम् आगामिनि प्रभाते मुहूर्त्तात् प्राक् ध्रुवं सुखी भविष्यामि, ततः काले
यो द्वितीयः परक्षणः, तत्र सहामरं त्रिदशेन्द्रं जेतुं गमिष्यामि, ततः परेण अमत्सरः लङ्काम्
प्यामि ॥ ३३—३४

मस्तिनाथः । अथ युग्मे नाह—प्रागित्यादि । अहमस्मिन्नागा-
मिनि प्रभाते मुहूर्त्तद्वयात्मके प्रभातकाले मुहूर्त्ताद्द्वितीयमुहूर्त्तात्
प्राक् प्रथममुहूर्त्ते ध्रुवमवश्यं सुखी शत्रुबधसुखचक्षुर्भविष्यामि ।
“कालविभागे चानहोरात्राणाम्” इति अनद्यतनवतप्रत्ययस्य लुटः
प्रतिषेधात्लुट् । ततः शत्रुबधसुखलाभानन्तरमागामिनि काले
प्रभाते द्वितीयाह्नयोः द्वितीयादपरा द्वितीयक्षणान्दन्व. प्रथमक्षण-
स्तरेत्युत्तरश्लोकेन सम्बन्धः । अत्र क्षणशब्दी मुहूर्त्तसंज्ञकः ।
यः क्षणादपरो हुतमिति पाठे द्वितीयक्षणान्दपरः प्रथम
इत्येवार्थः ॥ ३३

* “यो द्वितीयः परोऽपरः”—इति पाठान्तरम् ।

मङ्गिनाथः । तत्रेति । तत्र पूर्वोक्तप्रथमक्षणे सहामरं सदेवं
विदग्धेन्द्रं देवेन्द्रं जेतुं गमिष्यामि । तत इन्द्रविजयानन्तरं
निर्मितसरो निर्वैरः सन् परेण क्षणेन भूयोऽपि लङ्गामेष्यामि ।
‘परस्मिन् विभाषा’ इति विभाषानद्यतनवत्प्रत्ययनिषेधात्
विभाषालुट् । अस्मिन्नागामिनि सुहृत्तद्वयमित्यत्र प्रभात एव
पूर्वसुहृत्तं राममनन्तरमुहृत्तर्त्विन देवेन्द्रं जित्वा अनन्तरार्द्धेन
पुनर्लङ्गामधिष्ठास्यामीति श्लोकद्वयस्यार्थः । प्रभातपूर्वापरकाल-
विभागविषयत्वेन सूत्रद्वयमुदाहृतं वेदितव्यम् ॥ ३४

भरतः । प्राञ्जुहृत्तादित्यादि । भानि प्रातःकाले मुहूर्त्तवयात्मके तृतीयमुहूर्त्तात् प्राञ्ज-
वाममुहूर्त्तद्वये चण्डं चण्डं सुखी भविष्यामि, तदानीमेव श्रुत्वनानात् । ततः प्रभातस्य
शान्तिमनि काले चण्डद्वयात्मकद्वितीयक्षणात् परः पूर्वचण्डः तत्र जेतुं गमिष्यामीति वक्ष्य-
माथेन सम्बन्धः ॥ ३३

भरतः । तत्रेत्यादि । तस्मिन् क्षणे सहामरं देवैः सङ्घितं विदग्धेन्द्रं शक्यं जेतुः गमि-
ष्यामि । गेधैरेवेधिग इति इण्वर्जनात् षट्दिशेचोरिति त्रिः ॥ ३४

अश्रुनाथ । आग्नि आगामि प्रातःकाले अथवा मुहूर्त्ते चण्डवध करिष्या-
मिन्द्रं सुखी हरेव । उपनसुत्र मुहूर्त्तेन अथमक्षणे देवगण ५५ देवद्वयक-
क्षत्र करिष्ये यादेव, ताशत्र पत्रकणे चण्डवत् हरेशां पुनर्लङ्गां लङ्गां करिष्या-
मिनिव । ७०-७४

तमेवंवादिनं मूढमिन्द्रजित् समुपागतः ।

युयुत्सिष्योऽहमित्येवं वदन् रिपुभयङ्करः ॥ ३५

अन्वयः । मूढं एवंवादिनं तं रिपुभयङ्करः इन्द्रजित् अहं युयुत्सिष्ये इत्येवं वदन्
समुपागतः ॥ ३५

मङ्गिनाथः । तमिति । मूढमज्ञमत एवैवंवादिनमित्यं
प्रस्तापिनं तं रावणं रिपुभयङ्कर इन्द्रजित् अहं युयुत्सिष्ये योषु-
भैषिष्यामीच्छापूर्वकं योत्स्ये । युधिः सखन्ताल्लुट् । इत्येवं वदन्
समुपागतः ॥ ३५

भरतः । तमित्यादि । एवंवादिनम् श्लोकान् मूढं रावणं रिपुणां भयङ्कर इन्द्रजित्
समुपागतः । किं कुर्वन् ?—इत्येवं वदन् । किं वदन्नित्याह—अहं योषुमिच्छां करिष्यामि ।
सुप्रसोः सन् ॥ ३५

अश्रुनाथ । अहं कुर्वन्नामक हेतुविद् “आग्निं श्रुत् करिष्यामि” अहं कुर्वन्

वनिष्ठे वनिष्ठे भूकुरुकुरुण आनापकारो मूढ शवणव मयूषे आगवम
कविण । ७६

नाभिज्ञा ते महाराज जेष्यावः शक्रपालितम् ।

दृप्तदेवगणाकीर्णमावां सह सुरालयम् ॥ ३६

अन्वयः । (हे) महाराज ! आवां शक्रपालितं दृप्तदेवगणाकीर्णं सुरालयं सह
(सभ्य) जेष्यावः, (इति) ते अभिज्ञा न ॥ ३६

मस्तिनाथः । नेति । हे महाराज ! त्वं च अहं च आवाम् ।
“त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” । “त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं
तच्छिष्यते” इति वचनादस्मदेव शेषः । शक्रपालित दृप्तदेवगणा-
कीर्णं सुरालयं स्वर्गं सह जेष्यावः । ते तवाभिज्ञा स्मृतिः । “आत-
द्योपगर्गे” इति जानातेः क्षियामङ्प्रत्यये टाप् । नेति काकुः ।
अजेष्व किं न स्मरस्येत्यर्थः । “अभिज्ञावचने लृट्” इति भूतानद्य-
तने लृट् ॥ ३६

भरत । नाभिज्ञा त इत्यादि । हे महाराज ! तव अभिज्ञा स्मृतिः नास्ति, आवां त्वञ्च
अहञ्च सभ्य इन्द्रश्च पालितं दृष्टेन देवगणेन व्याप्तं सुरालयं स्वर्गं जितवन्तौ । कर्षेण्यथदि
वतीत इति तौ ॥ ३६

अशुवाण । महाराज ! आनरा दुहेष्ठेन एकत्रे हेष्ठगानिष्ठ, गर्क्षिष्ठ
देवगणाकीर्णं वर्गं जय करिष्याहिनाम, ताश कि आपनार अरण नाहे । ७७

नाभिज्ञा ते सयचेन्द्रं भङ्क्ष्यावो यद्भयमं बलात् ।

रत्नानि चाहरिष्यावः प्राप्सावश्च पुरौमिमाम् ॥ ३७

अन्वयः । यत् सयचेन्द्रं युमं बलात् भङ्क्ष्यावः, रत्नानि चाहरिष्यावः, च इमां पुरीं
प्राप्सावः च (इति) ते न अभिज्ञा ? ॥ ३७

मस्तिनाथः । नेति । हे राजन् ! सयचेन्द्रं कुबेरसहितं यमं
बलाद्भङ्क्ष्यावोऽभाङ्क्षेत्यर्थः । भङ्क्षो आमर्दने । कुत्वषत्वे । रत्नानि
चाहरिष्याव अहार्षेत्यर्थः । इमां पुरीं प्राप्सावश्च प्राप्ती च ।
यमकुबेरभङ्क्षनेन रत्नाहरणं कर्तमित्यर्थः । तत्र ते तवाभिज्ञा
स्मृतिः नेति काकुः । “विभाषा साकाङ्क्षे” इति विभाषा भूता-

नद्यतने कृट् । रत्नाहरणकुबेरभस्त्रमयोर्लक्षणाद्यर्थयोः प्रयोगः ।
साध्यसाधनसम्बन्धविवक्षा आकाङ्क्षा ॥ ३७

भरतः । नामिच्छा त इत्यादि । तेषु नामिच्छा कृतिः नास्ति । अतः सयत्ने कुबेरवर्जितं
भ्रमं बलात् आवां भयवन्तौ । भन्तौ धी मीटने । तत्सम्बन्धीनि रत्नानि च हृतवन्तौ । इमां
कदापुरीं प्राप्तवन्तौ च । वानिकक्षार्ये इति भूते तौ ॥ ३७

अभूवाव । महाराज ! कुबेर मह यमके आमरा दमपूस्कं मर्दित
करिशाङ्गिनाम् एतः विविधं रत्नं आपनयनं पूस्कं एहे मङ्गापुरीं अधिकार
करिशाङ्गिनाम् ए मरुत अरण नाहे कि ? । ७१

एष पेक्ष्याम्यरौन् भूयो न शोचिष्यसि रावण ।
जगद्द्रक्ष्यसि नीराममवगाहिष्यसे दिशः ॥ ३८

अन्वयः । (हे) रावण ! एष अहं भूयः अरौन् पेक्ष्यामि, न शोचिष्यसि, नीरामं च
जगद द्रक्ष्यसि, दिशः अवगाहिष्यसि ॥ ३८

मङ्गिनाथः । एष इति । हे रावण ! एषोऽहं भूयोऽप्यरौन्
पेक्ष्यामि चूर्णयिष्यामि हनिष्यामीत्यर्थः । कत्वषत्वे । “जासिनि-
प्रहस्य—” इत्यत्र शेषाधिकारात्तदविवक्षायां कर्मण्ये द्वितीयैव ।
न शोचिष्यसि विशोकश्च भविष्यसीत्यर्थः । नीराममरामं च जगद्-
द्रक्ष्यसि तं च हनिष्यामीत्यर्थः । दिशोऽवगाहिष्यसि आक्रमिष्यसि ।
सर्वत्र वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् प्रत्ययविकल्पात् पक्षे कृट् ॥ ३८

भरतः । एष इत्यादि । एषोऽहं तव अरौन् चूर्णयिष्यामि । धी पिषु लु चूर्णने,
वर्तमानसामीप्यविवक्षयात् तौ । हे रावण ! भूयः त्वं न शोचं करिष्यसि । यद्यु मीषि
मनत् रामयुत्वं द्रुष्यसि । निर्भयः सन् दिशोऽवगाहिष्यसे ॥ ३८

अभूवाव । आमि पूनस्कारं अरिभग पेषण करिव, आर आपनार षोक
करिठे इहेषे नां, जगत् राम पूज इहेषे एतः आपनि मरुमधिकहे
जाङ्गमण करिठे पारिवेन । ८८

सहभृत्यः सुरावासे भयं भूयो विधास्यसि ।

प्रचंस्यत्यद्य देवेन्द्रस्त्वां वक्ष्यति स सन्नतिम् ॥ ३९

अन्वयः । सहभृत्यः भूयः सुरावासे भयः विधास्यसि, अद्य देवेन्द्रः त्वां प्रचंसति, स
सन्नतिं वक्ष्यति ॥ ३९

मङ्गलनाथः । सहेति । भृत्यैः सह सपरिवारः सन्निवृत्तः ।
भूयः सुरावासे स्वर्गे भयं विधास्यसि । अद्य देवेन्द्रस्त्वां प्रणस्यति
प्रणतो भविष्यति । सन्नतिं सन्नामं च वक्ष्यति तवाहमिति वदि-
ष्यतीत्यर्थः ॥ ३६

भरतः । सहभृत्य इत्यादि । भृत्यैः सहितः तं सुराणाम् आवासे स्वर्गे भूयः पुनरपि
भय जनयिष्यसि । शक्तीऽपि त्वां भूयो नमस्कारिष्यति भवद्भयात् सन्नतिं निरदृढारतां वक्ष्यति ।
वक्ष्ये श्रीं प्रापक्षे । धारक्षेऽपि दृश्यते इति श्रौपतिः । नतिं नमस्कारं वक्ष्यति वदिष्यति । वक्ष्ये
रूपमिति केचित् ॥ ३६

अश्रुवाह । आपनि पूजरात्र शकन मह शर्गे उत्प्राप्तपानन करिरेवेन,
मदेख आपनाके शनाम करिरे एवः “आनि आपनारहे” एहे कथा
बनिरे । ७२

मेथ्यते मुनिभिस्त्वत्तस्त्वमाधिष्ठास्यासि द्विषः ।

ज्ञास्ये ऽहमद्य संग्रामे समस्तैः शूरमानिभिः ॥ ४०

अन्वयः । मुनिभिः त्वत्तः मेथ्यते, त्वं द्विषः अधिष्ठास्यसि, अद्य अहं संग्रामे समस्तैः
शूरमानिभिः ज्ञास्ये ॥ ४०

मङ्गलनाथः । मेथ्यत इति । मुनिभिस्त्वतो मेथ्यते त्रसिष्यते ।
जिभौ भये । भावे लृट् । गुणः । त्वं द्विषः शत्रून् अधिष्ठास्यसि
आक्रमिष्यसीत्यर्थः । अद्याहं संग्रामे समस्तैः शूरान् मन्यन्त इति
शूरमानिनः । “मनः” इति णिनिः तैर्ज्ञास्ये । अद्य महलं द्रक्ष्य-
न्तीत्यर्थः । कर्माणि लृट् ॥ ४०

भरतः । मेथ्यत इत्यादि । त्वतो मुनिभिः भयं प्राप्स्यते । जि भौ नि भौयां, भावे
लृट् । त्वं द्विषः शत्रून् अधिष्ठास्यसि तेषु प्रभुः भविष्यसि इत्यर्थः । कर्माक्रियेत्यादिना उख
त्वं, गीक इति षत्वम् । अद्य संग्रामे समस्तैः शूरान्मन्यैः अहं ज्ञातो भविष्यामि । कर्माणि
लृट् । आत्मानं शूरं मन्यत इति णिन्निति परमते, स्वमते तु—यथादित्वात् णिन्, अर्ध
मननाशैर्भिवानान्, किं वा शूरसम्बन्धी मानी विद्यते येषामिति नैकानादितीन् ॥ ४०

अश्रुवाह । मुनिगण आपनाके तत्र करिरेवे, आपनि शकृगणके आक्रमण
करिरेवेन एधन युक्ते मयस्त वीराभिमानोगण आनाके जानिते पात्रिरेवे । ४०

ज्ञासिष्यन्ते मया चान्ये वीरभ्यन्या द्विषाङ्गणाः ।

गूह्यिष्यामि द्वितिं क्लृप्तैरद्य गात्रैर्वनौकसाम् ॥ ४१

चन्वः । वीरमन्याः अन्ये द्विषा गणाः च मया ज्ञायिष्यन्ते, चर्ष्यं कृतेः वनीकता
गात्रैः चित्तिं गूह्यिष्यामि ॥ ४१

मङ्गिनाथः । ज्ञायिष्यन्त इति । अन्ये वीरमात्मानं मन्वन्त
इति वीरमन्याः शूराभिमानिनः । “आत्ममाने खयं च” इति ख्याय
ममागमः । द्विषां गणा मया ज्ञायिष्यन्ते ज्ञास्यन्ते । तानप्यहं
द्रक्ष्यामीत्यर्थः । जानातेः कर्माणि चिग्वदिति पुगागमः । अथ
कृतैश्चैर्वनीकसां वानराणां गात्रैः चित्तिं गूह्यिष्यामि संवरि-
ष्यामि । ह्यादयिष्यामीत्यर्थः । गुह्यं संवरणे ॥ ४१

भरतः । ज्ञायिष्यन्त इत्यादि । मयापि वीरम् आत्मानं मन्वमाना द्विवर्गा ज्ञातव्याः,
हनयद्दृश इति मिष, यन्ज्णदिति यन् । मन्यात् स्वार्थे इति मन् । कृतेः कृतेः
कपौना गात्रैः अथ भूमिश्च आच्छादयिष्यामि । गुह्यं अ संवृतौ । गृही शी कः ॥ ४१

शूराय । शूराभिमानौ अपरं मङ्गिनाथके देवैश्च नश्ये, मन्वति
वनवागो वानरत्रयं ह्यत्र शत्रौरे जूतन आच्छन्नं करिव । ४१

आरोक्ष्यामि युगान्तवारिद-

घटासङ्घट्टधीरध्वनिं

निर्यास्यन् रथमूर्ज्जि [मूर्च्छ]तध्वज-

धनुःखड्गप्रभाभासुरम् ।

श्रोष्यस्यद्य विकीर्णवृक्ष-
विमुख्यापन्नशत्रौ रणे

त[ट्ट]प्राच्छोणितशोणभीषण-

मुखान् क्रव्याशिनः क्रोशतः ॥ २४

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ्विभक्तिसितो नाम

षोडशः सर्गः ॥ १६

चन्वः । निर्यास्यन् युगान्तवारिदघटासङ्घट्टधीरध्वनिम् कर्जितध्वजधनुःखड्गप्रभा
भासुरं रथम् आरोक्ष्यामि, अथ विकीर्णवृक्षविमुख्यापन्नशत्रौ रणे ह्यमान् श्रोष्यतशोण-
भीषणमुखान् क्रोशतः क्रव्याशिनः शोष्यामि ॥ ४२

मङ्गिनाथः । आरोक्ष्यामीति । निर्यास्यन् रथाय निर्गमिष्यन्

दुगान्तवारिदानां घटाः समूहास्तासां सङ्घट्टः सङ्घर्षस्तस्येव धीरो
 गम्भीरो ध्वनिर्यस्य तम् । अर्जितानां महतां ध्वजधनुःखण्डानां
 प्रभाभिर्भासुरं दौष्टं रथमारोह्यामि । “लृट् शेषे च” इति चका-
 रात् क्रियार्थक्रियायां लृट् । अद्य विकीर्णाः सर्वतो विकीर्णा
 हृक् गच्छन्ना विमुखापन्नाः पराङ्मुखस्ताः शत्रवो यत्र तस्मिन्
 रणे दृष्टान् मृतभोजनोद्धतान् शोणितान् शोणानि रक्तवर्णानि अत
 एव भोषणानि मुखानि तुण्डानि येषां तान् क्रोशतो वाश्यमानान्
 क्रव्याशिनो मांसादिनः शृगालादीन् शोषसि तन्क्रोशानानि
 शोषसौत्यथे । अङ्गः श्रूयते इतिवत् तद्वति तद्वर्षोपचारः ।
 शार्दूलविक्रीडितं हतम् । “सूर्याश्वैर्मंसजस्तताः समुरवः शार्दूल-
 विक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ ४२

इति आपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोला-
 चलमङ्गिनायसूरिविरचिते भट्टिकाव्यशाख्याने
 सर्वपथीनाख्याने लृड्विल्लासो नाम
 षोडशः सर्गः ।

भरतः । पारोत्सामोत्यादि । इतो निर्यास्यन् निर्गमिष्यन् अहं रथम् पारोत्स्यामि
 इति जन्वाम् । कौटुम्भं रथं ?—युगान्ते प्रसूये या वारिदघटा मेघपङ्क्तयः तासां सङ्घट्टः
 परस्परसम्बन्धः तस्यैव धीरो गम्भीरो ध्वनिः यस्य । उक्तानां ध्वजादीनां प्रभाभिर्भासव-
 शीलम् । तत्रापि अद्य क्रोशतः अहं कर्षाणान् क्रव्याशिनः शृगालादीन् शोषसि । कौटु-
 म्भान् ? रणे दृष्टान्, शोणितान् शोणानि रक्तानि अत एव भोषणानि भयङ्कराणि मुखानि
 येषाम् । रथं कादृशे ? विकीर्णा विक्रिमाः हृक्णाः क्रिन्नाः विमुखाः पराङ्मुखाः व्यापन्ना
 अताश्च शत्रवो यत्र । इत्येवं वदन्निति सम्बन्धः ॥ ४२

इति सवेद्यहरिहरखानवशसम्पन्नश्रीमङ्गीकान्तश्रीभरतसेनकृतायां मृगधर्षिण्या
 भट्टिकीकार्या रावणविक्षापो नाम षोडशः सर्गः ॥ १६

असूवान् । आमि एषान् इहेते निर्गत इहेत्ता अलम्बकान् मेघमानार
 गङ्गीर गङ्गनेत्र आग्नि शक्राश्रमान्, ३२२ श्वजा, शूक ७ थङ्गाप्रभार उड्डल
 वधे आरोग्य करिव । अश्वकार रणे शक्रगण चारिदिके विकीर्ण छिद्र ७
 विभूथ इहेत्ता पङ्कज प्राण इहेवे एव शव भोजने उड्डत, रक्तारु रक्तवर्ण
 शोषणाकार करालाश्रमांशानी शृगालादिर चीरकार ध्वनि उनिह
 गदिवेन । ४२

सप्तदशः सर्गः ।

आशासत ततः शान्तिमस्त्रग्नीनहावयन् ।

विप्रानवाचयन् योधाः प्राकुवन् मङ्गलानि च ॥ १

अन्वयः । ततः योधाः शान्तिम् आशासत, असुः, अग्नीन् अहावयन्. विप्रान् अवाचयन्, मङ्गलानि च प्राकुवन् ॥ १ •

सङ्गिनाथः । अथ लङ्घित्वासमधिकृत्याह—आशासत इति । तत इन्द्रजिहाक्वानन्तरं योधा ऐन्द्रजिता योद्धारः शान्तिमरिष्टप्रतिबन्धमाशासत ऐच्छन् । शासु अनुशिष्टौ । भूतानद्यतने लङ्घि “आङः शासु इच्छायाम्” इति तल् । अदादित्वाच्छपो लुक् । “आत्मनेपदेष्वनतः” इति भस्व अत् । “लुङ्लङ्—” इत्यादिना अडागमः । आङ्ठोः सवर्णदौर्घः । शान्तिकमेवाह—असुः स्नाताः । णा शौचे “आतः” । “लङः शाकटायनस्यैव” इति भेजुसादेशः । “उस्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् । अग्नीनहावयन् । ऋत्विग्भिरग्निं काव्यमकारयन्नत्यर्थः । जुहोतेत्यन्ताङ्गल् । विप्रानवाचयन् स्वस्तिवाचनमिति शेषः । वचेत्यन्ताङ्गल् । “गतिबुद्धि—” इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् । मङ्गलानि चाश्वान्यापि मङ्गलानि प्राकुवन् । “अनद्यतने लङ्” इति सामान्यतः सर्वत्र भूतानद्यतने लङ् । अर्थान्तरेऽपि तत्र तत्र वक्ष्यति । प्रायेणात्र क्रियासमुच्चयः शब्दालङ्कारो द्रष्टव्यः ॥ १

भरतः । अथ घोसधिकृत्याद्यने । पाणिनिना अस्य लङ्घिति संसिद्धौ लङ् भूतानद्यतने इत्युक्त्वा अन्ववापि प्रथोभव इति तद्वाचिचारमाहुः अन्वे, स्वमते भवद्भूतभन्वे । अथ इति भूतसामान्ये घ्यादय उक्तम्, किञ्च अर्थस्ययदित्वतीति इत्यत्र घ्यपवादीऽयमित्युक्तवतां परेषां भूतानद्यतनपरोक्षवादी लङ्घादिविधानमप्युद्धृतम्—आशासनेत्यादि । तत इन्द्रजित प्रतिज्ञानन्तरं योधाः कुशलार्थं शान्तिम् अभीष्टवन्तः । “आङ्पूर्वास्तु ऋसिङ् शासुङ् शासुः अङ्काग्रिणि स्नाताः” शासु लङ् अनेकार्थत्वात् इच्छायामपि लुगङ्गोऽपः मान्तीऽवगतः । शान्तिं दर्शयति—असुः स्नानं असुः । णा ल शौचने, विधिवदातोऽनुत् वा, लक्ष्मीत्यादीः । अग्नीन् अहावयन् ऋषिं आरिष्यन्तः । इ ति ऋषिऽवने चिः । विप्रान् अवाचयन्

सखिवाचने कारितवन्तः । मङ्गलानि वध्यस्तानि प्राक्पूर्वं प्रकृतानि चतुः । तन्मूढः
यद् गृह्यः कृञोऽवचारे ॥ १

अशुवाद । देवकृतितेर षोडशो भाषिकामनाश्च ज्ञान करिण, शक्तिश्च शत्रो
अग्निरे आहृति दान आक्षेप शोरा अखिवाचन एवः अपरापर मङ्गलकार्यः
मन्मत्र करिण । १

अपूजयन् कुलज्येष्ठानुपागूहन्त बालकान् ।

स्त्रीः समावर्ज[र्ध]यन् सास्त्राः कार्याणि प्रादिशंस्तथा ॥ २

अन्वयः । कुलज्येष्ठान् अपूजयन्, बालकान् उपगूहन्त, सास्त्राः स्त्रीः समावर्जयन्,
तथा कार्याणि प्रादिशन् ॥ २

मङ्गिनाथः । अपूजयन्निति । कुलज्येष्ठान् कुलज्येष्ठानुपूजयन् ।
अथ तत्कालप्राप्तचेष्टान्याह—बालकानुपागूहन्त आलिङ्गन् ॥
सास्त्रा वियोगदुःखाद्ददतीः स्त्रीः स्त्रियः । “वामशमोः” इति
विकल्प्यादयडभावयन्ते शसि पूर्वसन्नर्णदीर्घः । समावर्जयन्नाश्वासय-
वित्स्वर्थः । समावगयन्निति पाठोऽप्ययमवर्थः । “तत्करोति—” इति
अन्तःतड् । तथा कार्याणि गृहकृत्यानि प्रादिशन्नुपदिष्ट-
वन्तः ॥ २

भरतः । अपूजयन्नित्यादि । यीथा, कुलज्येष्ठान् कृतान् पूजितवन्तः । पूज क् पूजि ।
बालकान् आलिङ्गयन्तः । पतिनाशशङ्कया सास्त्राः रीदनान्विताः स्त्रियः समावर्जयन्
आश्रयितवन्तः । इदं कर्तव्यमिति कार्याणि उपदिष्टवन्तः । दिशंस्तदादित्यन्त
दबभुवुर्देति शः अपिद्रष्टु जिज्ञाह षाभावः ॥ २

अशुवाद । षोडशो वयस्य वयस्यवृद्धगणेर चरणे प्रथम, बालक-
वानिकामिगके आलिङ्गन, पतिनाशशङ्कादिभुव रमणीमिगके साधनादान एवः
गृहकार्यो उपदेशदान करिते नागिन । २

आच्छादयन् व्यलिम्पंश्च प्राश्नन्नथ सुरामिषम् ।

अ[प्रा]पिवन्मधुमार्दी[ध्वी]कं भक्षांश्चादन् यथेप्सितान्

अन्वयः । आच्छादयन् व्यलिम्पन् च, यथ सुरामिषं प्राशन्, मार्दीकं मधु अपिप्यन्,
यथेप्सितान् भक्ष्यान् चदन् च ॥ ३

मङ्गिनाथः । आच्छादयन्निति । आच्छादयन् वस्त्रास्थवस्त ।

इदं संवरणे । सुरादिः । व्यलिम्पन् चन्दनादिकं लिप्तवन्तः । लिप्ता उपदेहे । सुचादित्वात् नुम् । अथ सुरामिषं सुरामिषे मद्यमांसे । “विभाषा वृक्षमृगदण—” इत्यादिना वैभाषिको व्यञ्जनहन्वैक-
वद्भावः । प्राग्भन् प्राशितवन्तः । अथ भोजने “आभ्यस्तयोरान्तः”
इत्याज्ञोपः । मृद्धीकाया द्राक्षाया विकारो मार्दिकम् । ‘मृद्धीका-
गोस्तनी द्राक्षा’ इत्यमरः । मधु मद्यमपिवन् पीतवन्तः । पा
पाने । “पाप्ना—” इत्यादिना पिबादेशः । यथोप्यतं यथेष्टं
भक्ष्यान् खाद्याश्च खण्डमोदकादीनदन् अभक्षयन् । “अदः सर्वे-
षाम्” इत्यङ्गागमः ॥ ३

भरतः । आच्छाद्यन्नित्यादि । योधा आच्छादयन् वस्त्राणि परिहितवन्तः इदं किञ्च
संभ्रंती । व्यलिम्पन् चक्रारणं चक्रुः । जि लिपौ श् प ष् लोपे । सुचादित्वाद्बुक् । अनन्तरं
सुराभाम् चामिषश्च भक्षितवन्तः । अथ ग् भोजने, क्वादित्वात् श्राद्धोरात्नीष्योऽप्यौ । मधु
माधीकं मद्यविशेषं पीतवन्तः । पा पाने । घे शप्ते, स्वादानेति पिका, लोपोऽतोऽदेधोः ।
यथेष्टितान् भक्ष्यान् खण्डादीन् भक्षितवन्तः । अदः लौ भक्षे ॥ ३

अशुवाद । ताशत्रा वल्ल पत्रिधान, ऽन्तर्नाम्नितनपन, भांम लोञ्जन, मञ्ज
पान एव हेष्ठाशुक्रूप यथेष्टे लोका लोञ्जन करिण । ७

न्यश्यन् शस्त्राण्यभीष्टानि समनञ्चश्च वर्मभिः ।

अध्यासत सुयानानि द्विषद्भ्यश्चाशपंस्तथा ॥ ४

अन्वयः । अभीष्टानि शस्त्राणि न्यश्यन्, वर्मभिः च समनञ्चन्, सुयानानि अभ्यासत,
तथा द्विषद्भ्यः अशपन् च ॥ ४

मल्लिनप्रथः । न्यश्यन्निति । अभीष्टान्यर्पोक्षतानि शस्त्राणि
न्यश्यन् निश्चितोचक्रुः । शो तन्कारणे । “श्रोतः श्यति” इत्याकार-
लोपः । वर्मभिः समनञ्चन् । गात्राण्यवधन् वर्माण्यामुच्च-
न्नित्यर्थः । सुयानानि शोभनवाहनान्यध्यासत चारोहन्नित्यर्थः ।
आसेलंङि शपो लुकि भक्ष्यादादेशः । तथा द्विषद्भ्योऽशपंश्च
षापिष्ठाः क्त यास्यथ सृताः स्येत्यङ्कोशन्नित्यर्थः । शप आक्रोशे ॥
“शावङ्ङ्ङ्—” इत्यादिना सम्यदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ४

भरतः । न्यश्यन्नित्यादि । योधा अभीष्टानि शस्त्राणि न्यश्यन् क्षितानि चक्रुः । शौ
श् निश्चान्तिः । द्विषद्भ्योऽशपन्, वन्तोत्समाहीति षोकार्क्षोपः । वर्मभिः करचैः चक्रपथं

हरिश्चन्द्रवर्षेः । नद्य जी वने दिक्कटिः । शोभनानि यानानि अध्यासत । शर्ष-
क्षीयैत्यादिन उष्य ढलन् । शिवश्रेष्ठोऽप्यन् । श्य अ क्रीशेः । ययै दिक्कति सम्यदानलन ॥ ४

अशूबादः । उाशारा निक्क निक्क अडोष्टे अद्वे शान दिक्क नागिन एवए
वर्षे शारा गाज आरुठं करिक्का उेउम वथे आरौशन पूरूक शक्कविगरेक
अडिमन्नाड करिक्क नागिन । ४

अपूजयंश्चतुर्वक्त्रं विप्रानार्चंस्तथास्तुवन् ।

समाल[लि]भ[प]त् शक्रारिर्यानिं चाभ्यलषडरम् ॥ ५

अन्वयः । (ते) चतुर्वक्त्रम् अपूजयन्, विप्रान् च पार्चन्, तथा अस्तुवन् ; शक्रारिः
समालभत, वरं यानं च अभ्यलषत् ॥ ५

मञ्जिनाथः । अपूजयन्निति । सेनान्यः चतुर्वक्त्रं चतुर्मुखं
ब्रह्माणमपूजयन् तथा विप्रांश्चाचन्नर्चयामासुः । अर्चेर्भावात्किञ्चिच्च
आङ्ङिच् । तथा अस्तुवन् ब्रह्माणं विप्रांश्चेत्यर्थः । अथ शक्रारि-
रिन्द्रजिदपि समालभत चन्दनादिकमलिपत् वरं श्रेष्ठं यानं वाहनं
चाभ्यलषदभिलाषितवान् ॥ ५

भरतः । अपूजयन्नित्यादि । शोधाः चतुर्वक्त्रं ब्रह्माणं पूजितवन् विप्रान् पार्शितवन् ।
पथं च चकारात् पूजे । तथा स्तुतवन् । टु अ ल मृतौ । शुष्कारित्युक् । शक्रारिः
रुद्रजित् अङ्गानि शिववान्, वरम् उत्कृष्टं यानम् इच्छति च । लस्य अ लस ज सृष्टि ।
क्रमेकमेत्यादिना श्रुतौ विभाषितत्वात् पठे शप् ॥ ५

अशूबाद । सेनानौगण उक्कार शूका करिक्का एवए उाक्कविगरेष अरुठन
४ एव करिक्क नागिन । इक्कजि९७ चन्दनादि लेपन ४ उेउम यानारौशन
अडिनावी इहेल । ८

आमुञ्चदम रत्नाढ्यमवध्नात् खड्गमुञ्जलम् ।

अध्यास्त स्यन्दनं घोरं प्रावर्त्तत ततः पुरः ॥ ६

अन्वयः । रत्नाढ्यं वर्त्म आमुञ्चत, उञ्जलं खड्गम् अवध्नात्, घोरं स्यन्दनम् अध्यास्त,
ततः पुरः प्रावर्त्तत ॥ ६

मञ्जिनाथः । आमुञ्चदिति । रत्नाढ्यं रत्नचणं वर्त्म कवच-
आमुञ्चदामुक्तवान् । उञ्जलं दीपं खड्गमवध्नात् कटिदेशे बबन्ध ।
घोरं भीमं स्यन्दनमध्यास्त । ततो रथारोहणानन्तरं पुरः पुरात्
प्रावर्त्तत निरगादित्यर्थः ॥ ६

भरतः । आमुषदित्यादि । इन्द्रजित् रत्नव्यासं वर्षं कवचम् आमुषन् पिहितवान् ।
 तुष्णं च पञ्चमी मोक्षे, आङ्पूर्वः परिधाने वर्णते । तुष् राघो मुचामिति तुष् । उत्तमं
 खड्गं पार्श्वं बहवान् । बन्धी न बन्धन् बन्धे । क्रादित्वात् प्रा, अपिटस्य 'जित्वात् प्रा,
 अपिटस्य जित्वात् इमुङ्खोष् । घोरं भीषणं रथम् अप्यास. आरुढः । इतीन्द्रनन्दं
 शूराणां पुरतः प्रवृत्तः ॥ ६

अशूवात् । हेल्जि९ विविधं वृद्धं कृतं वर्धं परिधानं करिण, कटिदेशे
 उच्छ्वन्नं शङ्गां वीक्षित, वीषणं वृषे उच्छ्वित, ७९१२ नगरं हरेते निर्गतं हरेण । ७

आघ्नन् भेरीमहास्त्रानाः

कम्बु[म्ब]न[श्चा]प्यधमन् शुभान् ।

अताडयन्मृदङ्गांश्च

पैराश्चापूरयन् कलाः ॥ ७

अन्वयः । महास्त्रानाः भेरी. आघ्नन्, शुभान् कम्बून् अपि अधमन्, मृदङ्गान् च
 अताडयन्, कलाः पैराः च अपूरयन् ॥ ७

मल्लिनाथः । आघ्नन्निति । महास्त्राना महाघोषाः । “स्वन-
 ह्मोर्व” इति घञप्रत्ययः । भेरीराघ्नन्नताडयन् । “गमहन—”
 इत्यादिनोपधालोपः । सकर्मकत्वात् “आडो यमहन.” इति न
 तड् । शुभान् मङ्गलान् कम्बून् साधमन्नध्वनयन्नित्यर्थः । आ
 शब्दाग्निसंयोगयोः । “पान्ना—” इत्यादिना धमादेशः । मृदङ्गां-
 चाताडयन्नघ्नन् । तड् आघाते । चुरादिः । कला मधुरस्वनाः
 पैराः काहलाश्चापूरयन् मुखमारुतपूरणेनानादयन् ॥ ७

भरतः । आघ्नन्नित्यादि । तस्मिन् प्रवृत्ते वाद्यकारा महानादा भेरीः च इतवन्तः ।
 इन् ह्यौ वधे मती, आङ्पूर्वत्वात् आघाते । शोभनान् मङ्गलान् अधमन् वाहितवन्तः । आ
 अपिपुनी ध्वनी । स्यादानपेति धमादेशः । मृदङ्गास्तप्रहितवन्तः । तड् क हिषि । आहताः
 कला अश्वत्थानपुरस्वराः पैरा वाद्यविशिषा पूरितवन्तः । पूर क च, चकारात् पूर्णौ ॥ ७

अशूवात् । हेल्जि९ वाहिरं हठेन वाञ्छकट्रेरा गञ्जोर क्षनि केव्री ७
 मङ्गलं वादन एवः मङ्गलं अश्वत्थानित करिण । मुखं वाञ्छारा मङ्गलं क्षनि
 काहली यञ्ज ७ वाञ्छातेन । १

अस्तुवन् बन्दिनः शब्दानन्योन्यं चोदभावयन् ।

अनदन् सिंहनादांश्च प्राट्रेक[क्षेप]त इयद्विषम् ॥ ८

अन्वयः । बन्दिनः अस्तुवन्, अन्योन्यं शब्दान् च उदभावयन्, सिंघनादान् च अनदन्, ह्यधिपम् प्राद्विकत ॥ ८

मङ्गिनाथः । अस्तुवन्निति । बन्दिनः स्तुतिपाठका अस्तुवन् । ष्टुङ् स्तुती । शपो लुक् । उवडादेशः । अन्योन्यस्य सम्बन्धिनः शब्दान् विरुदावलिप्रमुखान् प्रबन्धानन्योन्यश्रवणानन्तरं बन्दि-मुखेनोच्चैरपाठयन्नित्यर्थः । सिंघनादांश्चानदन्नकुर्वन्नित्यर्थः । ह्याश्च द्विपाश्च ह्यधिपम् । सेनाङ्गत्वाद् इन्द्रैकवद्भावः । प्राद्विकत प्रकर्षेण शब्दायस्ते स्म । ह्या जिह्वे।षरे द्विपाश्च वहङ्गिह्र इत्यर्थः । द्रेक भ्रेक शब्दात्साहचर्याः । लडि तड् ॥ ८

भरतः । अस्तुवन्निति । बन्दिनः स्तुतिपाठका इन्द्रजितम् अस्तुवन् जयशब्दं चक्रुः । अन्योन्यं नामानि उदाधितवन्तः अमुकस्त्वमीदृगित्युक्तवन्तः इत्यर्थः । सिंघनादं चक्रुः, सेनिका इत्यर्थात् । ह्यधिपं गतिं चक्रुः । ह्याश्च द्विपाश्च इति समाहारः । त्रेव ङ् सर्पञ्च पाञ्चनीयात्, त्रेवधातुरनेकार्थत्वात् अव्यक्तशब्देऽपि, तेन प्राद्विकत अव्यक्तं शब्दं चकार इत्याह ; प्राद्विकतेति पाठे—द्रेक भ्रेक ङ् सनीत्याहौ चोच्चैरिति चौरसाधौ । सत्साहो उाङ्गिति चन्द्रः ॥ ८

अश्वदाश । स्तुतिपाठकेन इन्द्रजितेन “अश्व इडेक” इति स्तुतौ स्तुतौ पाठे करिण एव उडय पत्केर वीरगणेर नाम करिडे नागिन । तैमलग्ग सिंघनादं करिण, अश्व सकल ह्येवा एवः कन्धौञ्चि वृःङ्ग करिश्च उडिगि । ८

अनिमित्तान्यथापश्यन्नस्फुटद्रविमण्डलम् ।

चौचन् शोणितमभोदा वायवोऽवान् सुदुःसहा ॥ ९

अन्वयः । अथ अनिमित्तानि अपश्यन्, रविमण्डलम् अस्तुत, अभोदाः शोणितम् चौचन्, वायवः सुदुःसहाः अवान् ॥ ९

मङ्गिनाथः । अनिमित्तानीति । अथानिमित्तानि निमित्त-विरुद्धानि दुर्निमित्तान्यपश्यन् । “पात्रा—” इत्यादिना पश्चा-देशः । तान्येवाह—रविमण्डलमस्फुटत् स्फुटतं दोषांमन्त्यर्थः । अभोदाः शोणितमौच्चैरसञ्चयवर्षन्नित्यर्थः । उच्च सेचने । अःङ्-वृद्धिः । वायवः सुदुःसहा अतितोत्राः सन्तोऽवान् ववुः । वा गति-गन्धनयोः । शपो लुक् । “लडः शाकटायनस्यैव” इति विकल्पा-ज्जसभावपक्षे “भोऽन्तः” “अतो गुणे” इति पररूपम् । “इतच्च” स्नापसंयोगान्तस्योपौ । ९

भरतः । अग्निनिष्ठानोवादि । अथ अनन्तरम् इन्द्रजित्प्रथतथी जिन्दितानि निम्नि-
चानि अपश्यन् । स्थानानपेति दृष्टेः पश्यः । कुख्यायामन नञ् । बद्धं—“तस्याहम्-
नभावश्च तदन्तर्लं तदल्पता । अपाशस्य विरोधश्च नञ्चर्षा षट् प्रकीर्तिताः ॥” इति ।
अग्निनिष्ठानि दृश्यन्ति— रविमण्डलं स्फुटितं विदीर्षम् । स्फुटश्च विक्राशे । मेषा रक्तं
वर्षन्ति च । उच्यते हि । दुःसहा दायवी वान्ति च, वा स गमनाद्दिसथीः, विषविदातीमुष्
वेत्यस्मात्प्रतिपक्षे षपम् ॥ ८

अनूनाद । ताशारं पत्र ताशारां परवर्ती अशुभतिरु मकल मेथिते
पाहेन, श्यामशुभं निर्दोषं हृष्टेते नाग्निं, मेषमानां वक्रवर्णं करितेतेहि
एव वान् प्रोच्यते वशिष्ठे नाग्निं । २

आर्क्षन् वामं मृगाः कृष्णाः शस्त्राणां व्यस्मरन् भटाः
रक्तं न्यष्टीवदक्लाम्यदखिवद्वाजिकुञ्जरम् ॥ १०

अन्वयः । कृष्णाः मृगाः वामम् आर्क्षन्, भटाः शस्त्राणां व्यस्मरन्, वाजिकुञ्जरम्
अखिवद् रक्तं न्यष्टीवत् क्लाम्यत् ॥ १० ॥

मत्तनाथः । आर्क्षन्निति । कृष्णा मृगाः कृष्णसारा चामं
सव्यमाच्छन्नागच्छन् । ऋच्छ गती । अर्त्तैर्वा “पात्रा—” इत्यादिना
ऋच्छदेशः । भटाः शस्त्राणां व्यस्मरन् शस्त्राणि व्यस्मरन्त्यर्थः ।
“अधोगथेः—” इत्यादिना कर्मण्ये शेषे षष्ठौ । वाजिकुञ्जरम् ।
सेनाङ्कदन्धैकवद्भावः । अखिवदन्नरोगमपि रक्तं न्यष्टीवत् ष्टीवति
च । ष्टु निरसने । भौवाः दकः । अक्लाम्यत् क्लान्तम् । क्लमिः
श्रान्ति “ष्टुकुमुचमां शति” इति दीर्घः ॥ १०

भरतः । आर्क्षन्नत्यादि । कृष्णा मृगा वामं पार्श्वं गताः । ऋ प्रापथि च, चकारान्
व्या, व्यादानप्राप्तेति ऋच्छदेशः, ऋच्छ भूतो गमनभौवशोरित्यस्य वा षपम् । भटा धोधाः
शस्त्राणां विस्मृतवन्तः । कर्मणि षष्ठौ । वाजिनश्च कुञ्जराश्च वाजिकुञ्जर रक्तं न्यष्टीवत्
प्रच्छादितवन्तः । ष्टुः ष्टिव्य-ष्टीव निरासे । भवाद्यादिषु इत्यादी ष्टिववर्जनात् षत्वं, ष्टि-
क्लाम्यन् इति दीर्घः । अक्लाम्यन्, क्लान्तश्च अभवत् । अि क्लिश्यत्कमुभिर्जानी, श्रमादि-
त्वात् दीर्घः । अखिवदन् खिन्नश्च अभवत् खिद अ ध्यो दीर्घके । अखिवदपि अथानमपि
रक्तं न्यष्टीवदक्लाम्यन्वेति वा योज्यम् ॥ १०

अनूनाद । ताशारं पत्र वामपार्श्वे कृष्णसारां मृगं आग्निं, योद्धारां अशु
भहेते विवृत्त इहेन, हस्तां च अशुभं निर्दोषं हृष्टेते नाग्निं वक्रवर्णं करितेते
नाग्निं प्रोच्यते वशिष्ठे ताशारां पत्र ताशारां परवर्ती अशुभतिरु मकल मेथिते

न तानगणयन् सर्वानास्कन्दंश्च रिपून् द्विषः ।

अच्छिन्दन्नसिभिस्तीक्ष्णैरभिन्दंस्तोमरैस्तथा ॥ ११

अन्वयः । द्विषः (राक्षसाः) तान् सर्वान् न अगणयन्, रिपून् (वानरान्) आस्क-
न्दन् च, तीक्ष्णैः असिभिः अच्छिन्दन्, तथा तोमरैः अभिन्दन् ॥ ११

मङ्गिनाथः । नेति । द्विषो राक्षसास्तानि सर्वाण्यपि दुर्नि-
मित्तानि नागणयन् नाद्रियन्त । रिपून् वानरानास्कन्दनभ्यगच्छंश्च ।
तीक्ष्णैरसिभिराच्छिन्दन् । तथा तोमरैरभिन्दन् व्यदारयंश्च ॥ ११

भरतः । न तानित्यादि । द्विषो राक्षसाः तान् सर्वान् पूर्वोक्तान् रविमण्डलविदारणा-
दौन् अग्रभान् नागणयन् अवज्ञातवन्तः । किमेभिः कौर्धमिति भावः । शत्रून् अभिगत-
वन्तश्च । पुनः असिभिः छिन्नवन्तः रिपून् इत्यर्थात् । छिन्दे कृधादित्वात् प्रन् । नषो नुं-
च्चाविति आकाररहितत्वम् । तथा तोमरैः विदारितवन्तः, भिन्देः पूर्ववत् यन् ॥ ११

अभूवाप । शक्रमृगण से मरुत आश करिन ना । तीक्ष्णैः शक्र
मरुते उगच्छिन्द इहेन । तीक्ष्णैः असिभिराच्छिन्दन् इत्येव एव तौमर
द्वारा विभोर्ण करिण ॥ ११

न्यक्तान्तंश्चक्रधाराभिरतुदन् शक्तिभिर्दृढम् ।

भङ्गैरविध्यन्नयायैरदृंहंस्तोमरैरलम् ॥ १२

अन्वयः । चक्रधाराभिः न्यक्तान्तं, शक्तिभिः दृढम् अतुदन्, उयायैः भङ्गैः अविध्यन्,
तोमरैः अलम् अदृंहन् ॥ १२

मङ्गिनाथः । न्यक्त इति । चक्राणां धाराभिराश्मभिर्न्य-
क्तान्तं चच्छिदुः । कृती क्लेदने । तौदादिकः । “शे मुचादौनाम्”
इति नुम् । शक्तिभिः कासूभिः ‘कामसामर्थ्येयोः शक्तिः’ इत्यमरः ।
दृढमतुदन्नव्यययन् । उयायैस्तोक्षामुखैर्भङ्गैर्वाणविशेषैः । स्रुद्धिदल-
फलो भङ्गः’ इति यादवः । अविध्यन्नताडयन् । व्यध ताडने ।
स्रुद्धि श्यनाडित्वात् “स्रुद्धिज्जावयि—” इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
तोमरैरलमतृंहन् इंसन् । दृंह इंसायाम् । “कृधादिभ्यः श्रम्” ।
“शमार्लोपः” । “नञ्—” इत्यनुस्वारः ॥ १२

भरतः । न्यक्तान्तित्यादि । राक्षसाः चक्रधाराभिः न्यक्तान्तं । कृती से प च्छिदि
दृष्टादित्वात् नुम् । शक्तिभिः दृढं व्यययामासुः । तुद य औ न्यदि । उयायैः निमित्तानैः

भङ्गेः अविध्यन् व्यञ्जी ताङ्गे, विधादित्वात् श्यन्, अपिद्रस्य जिह्वात् यङ्गलपाद्योरिति जिः ।
अलम् अर्थे तोमरैः हिंसितवन्तः । दृङ् घ दन्भू श हिसे, रुधादित्वात् नष् नञीन् १५० ।
अदं दन् स्थूलपङ्क्तिरिति क्वचिन् पाठः । “पङ्क्तिं लौडदृङ्गी यञीच्छधारः चुरोपतः” इति
वैजवली ॥ १२

अभूवात् । चक्राञ्ज्ज्वर धार दिवा कतक शलिके ह्येनन करिना शक्ति
अञ्ज्वर आघाते अतास्त बाधित करिल । तीक्ष्णधार भ्रम हारा डाङ्गना करिल
एवम् तोमर हारा निरतिभ्रम हिंसा करिते नागिल । १२

आस्यन् प्रवङ्गमा वृक्षानधूर्व[न्व]न् भूधरै[भृ]शम]स्तथा
अहिंसन् मुष्टिभिः क्रोधाददृशन् दशनैर[पि]लम् ॥

अन्वयः । प्रवङ्गमाः वृक्षान् आस्यन्, तथा भूधरैः अधूर्वन् क्रोधात् मुष्टिभिः अहिंसन्,
दशनैः अलम् अदृशन् ॥ १२

मङ्गिनाथः । आस्यन्निति । प्रवङ्गमाः कपयोऽपि वृक्षानास्य-
न्नक्षिपन् । असु क्षेपणे । लङि श्यन् । आङ् वृद्धिः । तथा भूधरै-
श्चाधूर्वन्नहिंसन् । धूर्वी हिंसायाम् । भ्वादिः । “उपधायाश्च” इति
दीर्घः । क्रोधान्मुष्टिभिरहिंसन्नघ्नन् । हिंसि हिंसायाम् । “असो-
रलोपः ।” “स्त्रालोपः” । दशनैर्दन्तैरलमदृशन् दृष्टवन्तः । दंश
दशने । “दंशसञ्जस्त्रञ्जां शपि” इत्यनुनासिकलोपः ॥ १३

भरतः । आस्यन्नित्यादि । वानरा वृक्षान् आस्यन् क्षिप्तवन्तः । असु इक्षेपे । पर्वतेः
हिंसितवन्तः । धूर्व हिंसे । व्यनचतथीति दीर्घः । क्रोधात् मुष्टिभिः अहिंसन् । हिंसि धि
कि हिंसे, रुधादित्वात् अष् । नञी नलोप्य इति इदनुवन्मञ्जातनकारस्य लोपः, ततो
नञीन् १५० । दन्तैः खादितवन्तः । दन्शौ दंशने । सन्नदन्शसन्नलोऽपि न लोपः ॥ १३

अभूवात् । वानरगणं वृक्ष निरूपेण एवम् परीत हारा आघात करिल ।
क्रोधादरे मुष्टि अहार उ दृष्ट हारा दृग्जन करिल । १३

प्रादुन्वन् जानुभिस्तूर्णमतुदंस्तलकूप[र्प]रैः ।

प्राहिरवन्नरिमुक्तानि शस्त्राणि विविधानि च ॥ १४

अन्वयः । तूर्णं जानुभिः प्रादुन्वन्, तलकूपरैः अतुदन्, अरिमुक्तानि विविधानि शस्त्राणि
च प्राहिरवन् ॥ १४

मङ्गिनाथः । प्रेति । तूर्णं जानुभिश्चौवङ्गिः प्रादुन्वन्नतापयन् ।
दुष् परितापे । स्त्रादिः । तलैः करतलैः कूपरैः कपोत्थिभिश्चातुद-

अथयन् । किं चारिसुक्तानि राक्षसप्रयुक्तानि विविधानि शस्त्राणि
प्राह्वयन् प्रायुञ्जत । तैरेव तान् प्रजङ्गरित्यर्थः । हि गतौ ।
“स्वादिभ्यः ञः” । भाऽन्तादेशे यणादेशः ॥ १४

भरत । प्रादुर्भवत्यादि । जानभिः प्रादुर्बन् पीडितवन् । दूी टै न द्वु नोपतापे,
स्त्रादित्वात् शुर्ध्वोरिति बलम् । तलैः चपटैः कर्परैः कर्पाणिभिर्य अतुदन् । तुद श औ
व्यथे । अनुदन्निति पाठं—नेद श औ प्रेरणे । “तलचाध. स्वरूपे च खड्गमुष्टिचपेटयोः”
इति विश्वः । “स्यात् कर्पाणिन्तु कर्परैः” इत्यमरः । अरिभिः निशाचरैः यानि शस्त्राणि
मुक्तानि, तानि पुनन्तैश्च एव प्रहितवन्तः । हि न वञ्चनं गतौ । प्राग्ब्रं ण इति शत्वम् ॥ १४

अशूवात् । कपिगणं जारु द्वारां राक्षसदिगके पातित करिशा कर्पाणि,
(कुरूके) द्वारा वाधिं करिण एव अग्निनिष्कृष्ट विविध शस्त्र द्वारां ताहा-
दिगके प्रहार करिणं नागिण । १४

अटणोत् शक्रजिच्छूनभ्राम्यच्च समन्ततः ।

अध्वनच्च महाघोरं न च कञ्चन नादुनोत् ॥ १५

अन्वयः । शक्रजित् शतन् अटणोत्. समन्ततः अध्याम्यत्, महाघोरं अध्वनत् च, कञ्चन
न च अदुनोत् ॥ १५

मञ्जिनाथः । अटणोडिति । अथेन्द्रजित् शतृनटणोत् हिंसित-
वान् । टह हिंसायाम् । अमि “टणह इम्” । “हल्ङ्गाव्—”
इत्यादिना तिलोपः । “हो टः” । उग्रत्वचत्वे । समन्ततो रणे
सर्वत्राभ्राम्यत् समचरत् । महाघोरमतिभयङ्करमध्वनत् ननाद
च । कञ्चन कमपि न नादुनोत् किं तु सर्वं चादुनोत् दुनोति अ ।
दूञ् परितार्प । “स्वादिभ्यः ञः” ॥ १५

भरत । अटणोडित्यादि । इन्द्रजित् अरीन् हिंसितवान् । टह ध टन्भू श-हिंसे
रुधादित्वात्, टह इण् पिङ्गसे इति इण्, इसङ्गां दिसेरिति दिनोपः, हो टः । समन्तात्
सर्वतो भ्राम्यति अ. अमः शभादित्वात् दीर्घः । महाघोरं ध्वनिश्च नादितवान्, न नादुनोत्
इति न, किन् पीडितवान् ॥ १५

अशूवात् । ऐल्लजिं शक्रजिगके प्रहार करिण एव युक्तश्वेनं टारि-
नके शूरते शूरिते अति विकट क्षनि करिण । अधिक कि मकनकेहे
मत्तु करिशा तुनिग । १६

नाजानन् सन्दधानं तं धनुर्नेक्षन्त विद्यंतम् ।
नेषूनचेतन्नस्यन्तं हतास्तेनाविदुर्द्विषः ॥ १६

अन्वयः । तेन हताः द्विषः तं सन्दधानं नाजानन् । धनुर्विभ्रतं नेक्षन्त, इषून् अस्यन्तं नाचेतन्, न विदुः ॥ १६

मल्लिनाथः । नति । तेनेन्द्रजिता हताः प्रहृता द्वेषः कपय-
स्तमिन्द्रजितं सन्दधानं धनुषि शरं योजयन्तं नाजानन् ।
धनुर्विभ्रतं च नेक्षन्त नापश्यन् । इषूनस्यन्तं क्षिपन्तं च
नाचेतन्नाजानन् । चित्तौ संज्ञाने । नाविदुः किं बहुना स्वप्रहरणं
विना न किञ्चिदजानन्नित्यर्थः । विदुः ज्ञाने । शपो लुक् ।
“सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” इति भेजुसादेशः ॥ १६

भरतः । नाजावन्नित्यादि । धनुषि शरं सन्दधानम् आरौपयन्तं तम् इन्द्रजितं योधा
न ज्ञातवन्तः । ज्ञान बोधने । न्यादानपाञ्चेति जादेशः । धनुर्विभ्रतं धारयन्तं तं न
ददृशुः । इषून् बाणान् अस्यन्तं क्षिप्यन्तम् अज्ञातवन्तः । चित्तौ ज्ञाने । सर्वत्र हस्तलाघवान्
केवलं तेन हताः सन्तो द्विषः कपयः पूर्वोक्तं ज्ञातवन्तः । विदुः ल गतो, द्विषविदात इति
अन उस् ॥ १६

अशुवाप । ऐक्ष्जि९ कर्तृक श्रुत् शक्र वानरप्रण जानिते पात्रिण ना
षे, धनुके शरसकान करितेहे । ताहारा ताहार धनुर्कारण षु बाण
निक्रमण किछुहे बुझिते पात्रिण ना, अधिक कि ताहारा प्रहार यज्ञगाहे बाण-
वर्षण मात्र अशुभव करिण । १७

अशृग्वन्नन्यतः शब्दं प्रपलायन्त चान्यतः ।

आक्रन्दमन्यतोऽकुर्वन्स्तेनाहन्यन्त चान्यतः ॥ १७

अन्वयः । (वानराः) अन्यतः शब्दम् अशृग्वन्, अन्यतः प्रपलायन्त च, अन्यतः आक्र-
न्दम् अकुर्वन्, तेन च अन्यतः अहन्यन्त ॥ १७

मल्लिनाथः । अशृग्वन्निति । अन्यतोऽन्यत्र शब्दं सिंहादा-
मशृग्वन् । अन्यतः शब्ददेशादन्यत्र प्रपलायन्त प्रपलायिताः ।
एकत्र शब्दं कृत्वान्यत्र प्रहारादन्ये शब्दं शृग्वन्ति अन्ये पलायन्ते-
त्यर्थः । प्रपरापूर्वादयतेर्लङ् । “उपसर्गस्यायतौ” इति लत्वम् ।
अजादित्वादात् । अन्यतोऽन्यत्राक्रन्दमाक्रोशमकुर्वन्नन्यत्राक्रन्द-

देशान्यत्र तेनेन्द्रजिता अह्वन्यन्त हताः । एकत्र कलकलमुत्पा-
द्यान्यत्र प्रहृता इत्यर्थः ॥ १७

भरतः । अश्वत्थिन्यादि । केचित् द्विषोऽन्यतीऽन्यस्मिन् देशे तस्य शब्दं श्रुतवन्तः ।
श्राशुर्घेर इति श्रुतिंश्च शीरिति सामान्योक्तत्वात् श्रु गवाविति मौवादिकस्य श्रुत् गतौ
श्रुताविति स्वादिपठितस्य च ग्रहणं, श्रवणार्थकोऽपि पाणिनिप्रधृतिभिर्भादौ पठ्यते, भादि-
पाठवचनात् भवतीत्यपि स्यादिति टीकाकृतः । अन्यत्र च पलायिताः । अन्यत्र स्थिता
रादनञ्जुः तेन इन्द्रजिता चान्यत्र हताः । तस् त्तेरिति समस्यो तस् ॥ १७

अशुभान् । वानरैरग्रे एकदिक् सिंहनात् सुनिशा अपर दिक् येषम
पलायनपूर्वकं कोलाहलं करिते नागिन, अग्निं हेत्वाङ्ग७७ गेहे दिक् गिरा
ताश्चदिगके प्रहारं करिते नागिन । ११

प्रालोठन्त व्यभिद्यन्त परितो रक्तमस्रवन् ।

पर्यश्राम्यन्नदृशंस्य क्षतास्तेनास्मियन्त च ॥ १८

अन्वयः । तेन (इन्द्रजिता) क्षताः (वानराः) प्रालोठन्त, व्यभिद्यन्त, परितः रक्तं
च अस्रवन्, पर्यश्राम्यन् अदृशन् च अस्मियन्त च ॥ १८

मङ्गिनाथः । प्रीति । तेनेन्द्रजिता क्षताः प्रहृताः प्रालोठन्त
भुवि विकुठिताः । व्यभिद्यन्त विदारिताः । भिदेः कर्मणि लङ् ।
परितो रक्तं चास्रवन्क्षरन् । पर्यश्राम्यन् परिश्रान्ताः । अदृशन्-
स्त्वपिताश्च । दृष पिपासायाम् । अस्मियन्त मृताश्च ॥ १८

भरतः । प्रालोठन्त्यादि । तेन इन्द्रजिता क्षताः केचित् भूमी प्रालोठन्त । लु लुठ
ङ् प्रतिघाते । व्यभिद्यन्त भिदेः कर्मणि रूपम् । परितः समन्तात् रक्तञ्च मुक्तवन्तः । पर्यं
श्राम्यन् परिश्रान्ताः । श्रमं भ्य वि इत् तपःखेदयोः । श्रमादित्वात् दीर्घः । अदृशन्
पिपासिताः, अस्मियन्तः क्षताः । मृडण्टीय्यं मम् ॥ १८

अशुभान् । हेत्वाङ्गं कर्तुं प्रक्षुब्धं हृष्टं ताहारां केहं कृतं लुब्धितं
हृष्टं, केह वा विदारितं हृष्टं, अत्रात्र चारिदिक् रक्तञ्चाव करिण, केह
वा परिश्रान्तं च तृष्णाकांतं हृष्टं, केह केह वा मरिणां गेण । १८

सौमित्रिराकुलस्तस्मिन् ब्रह्मास्त्रं सर्वरक्षसाम् ।

निधनायाजुह्वसत् व्यष्टम्भाद्रघुनन्दनः ॥ १९

अन्वयः । सौमित्रिः आकुलः (सन्) सर्वरक्षसां निधनाय तस्मिन् (इन्द्रजिति)
ब्रह्मास्त्रं प्राशुभ्रवन्, तं पशुनन्दनः अह्वयान् ॥ १९

मङ्गिनाथः । सौमित्रिरिति । अथ सौमित्रिर्लक्षणं, आकुलः
 क्षुभितः सन् सर्वरक्षसां निधनाय तस्मिन्निन्द्रजिति ब्रह्मास्त्रमाजु-
 ङ्घपदाह्वातुमैच्छत् । ह्वयतेः सन्नन्तादाङ्पूर्वाञ्छब् । यजादि-
 न्वात्सम्प्रसारणम् । ततो विह्वचनम् । दीर्घः । तं सौमित्रिं रघु-
 नन्दनो व्यष्टभ्रान् प्रत्यवध्नात् । विभीषणत्राणार्योत भावः । “स्तम्भु-
 स्तुम्भु—” इत्यादिना आप्रत्ययः ॥ १९

भरतः । सौमित्रिरित्यादि । तस्मिन् इन्द्रजिति अर्थात् तथाभूते सति, सौमित्रिः लक्षणः
 आकुलः सन् सर्वेषां रक्षसां निधनाय ब्रह्मास्त्रम् आह्वतुम् ऐच्छत् । ह्योर्द्विर्जिः, घौऽङ्भ्रनिङ्ग-
 माम् । तं सौमित्रिं रामो निवारितवान्, विभीषणनाशभयात् । स्तम्भुः सौचः स्वादिः
 गीक इत्यादिना घत्वम् ॥ १९

अशुवाप । अनश्वरं सूत्रिणां नन्दनं वाकूल इहेवा मयस्तु वाक्म-निधनार्थं
 हेस्त्रजितेर प्रति निरूपेण करिणार जगु वक्रास्त्रेर आश्वान करिते अतिगायी
 इहेमेन किञ्चु मेहे सके विभीषणं नहे इन, एहे तरे रामस्त्रे तीहाके
 निवारण करिमेन । १९

ततो मायामयीं सीतां घ्नन् खड्गेन वियद्गतः ।

अदृश्यतेन्द्रजिह्वाक्यमवदत्तं मरुत्सुतः ॥ २०

अन्वयः । ततः इन्द्रजित् वियद्गतः मायामयीं सीतां खड्गेन घ्नन् अदृश्यत, तं
 मरुत्सुतः वाक्यम् अवदत् ॥ २०

मङ्गिनाथः । तत इति । ततः सेनाविजयानन्तरमिन्द्रजिह्विय-
 द्गतो मायामयीं सीतां खड्गेन घ्नन् प्रह्वरदृश्यत । तमिन्द्रजितं
 मरुत्सुतो हनूमान् वाक्यमवदत् ॥ २०

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरम् आकाशगती मायानिर्मितां सीतां खड्गेन मारयन्
 इन्द्रजिह्वेष्टो हनूमता इत्यर्थात् । कर्षीणि रूपम् । तं तथाभूतं मरुत्सुतो हनूमान् वाक्यम्
 अवदत् ॥ २०

अशुवाप । वानरसेना विजयेत्तर पर हेस्त्रजिङ् नृष्टे थाकिना मया
 साताके खड्गे द्वारा प्रहार करितेहे देधिना हनूमान् तीहाके परवर्ती
 वाक्यमिन्द्रजिह्वेष्टे नागिन । २०

ना[मा]पराधोदियं किञ्चिदभश्यत्युरन्तिकात् ।
सौतां राक्षस मास्मै नां निगृह्णाः पाप दुःखिताम् ॥

अन्वयः । इयं गीता किञ्चित् (अपि) न अपराधीत, पत्युः अन्तिकात् असश्यत्,
(हे) दुःखिताम् एनां सौताम् पाप राक्षस ! मा स्म निगृह्णाः ॥ २१

मल्लिनाथः । नेति । इयं सीता किञ्चिदपि नापराधोच्चाप-
रादा । राधेः सौवादिकालङ् । पत्युरन्तिकादभश्यद् भ्रष्टा परि-
धियुक्तेत्यर्थः । अत एव दुःखितामेनामनपराधिनीं सीतां हे पाप
क्रूर राक्षस ! मास्म निगृह्णा मा वधोरित्यर्थः । “स्मोत्तरे लङ्
च” ॥ २१

भरतः । मापराधोदित्यादि । हे पाप ! राक्षस ! इयं सीता पत्युरन्तिकात् अश-
श्यत् अपगता न किञ्चित् अपराधं चकार । राधौ य मिहो । सन्निध्युं अधःपाते । तस्मात्
एना दुःखितां मास्म निगृह्णाः मा वधोः । मास्मै न धीर्यो ॥ २१

अशूवात् । वे पापिष्ठे वाक्म ! एहे मौरी पतिविराडिता, सूत्राः
दुःखिनो, हेमि केन अपराध करेम नाह, हेहेके शठा करिम ना । २१

पीडाकरममित्राणां कर्तव्यमिति शक्रजित् ।
अब्रवीत् खड्गमाकृषा[कृष्टश्च] तस्या मूर्धानमच्छिनत्

अन्वयः । शक्रजित् अमित्राणा पीडाकरं कर्तव्यम् इति अब्रवीत्, खड्गम् आकृष्य
तस्या मूर्धानम् अच्छिनत् ॥ २२

मल्लिनाथः । पीडित । अथ शक्रजिदमित्राणां शत्रूणां
पीडाकरं दुःखकरं कर्म कर्तव्यमित्यब्रवीत् । अथ खड्गमाकृष्य
तस्याः सीताया मूर्धानमच्छिनच्छेद ॥ २२

भरतः । पीडाकरमित्यादि । अमित्राणां पीडाकरं कर्म अवश्य कर्तव्यमिति अनप-
राधाया अथस्या वधो युक्त इत्यर्थः । इति इन्द्रजित् अब्रवीत् । ब्रू ल अतो । पिङ्गलस्येम्
धुव इतीम् । सुकृष्टः खड्गो येन तादृशः सन् तस्या मूर्धानं क्विन्नवान् । प्रहरणस्योभयधीति
परनिपातः, स्वमतेऽभिधानं नियामकम् ॥ २२

अशूवात् । शक्रजिदमित्र राशांते कष्टे इव, आमि ताशहे करिव, हेअमि
एहेकूप वमिण एवम् षण्ण वाशिर करिववा नेहे वाग्रागौतार मअक छेमन
करिव । २२

निवसितवन्ती । अगच्छ प्राणने । रुद्रो योऽहस्यसेम्, प्रम्वधी चः । उर्वीर्षी-
क्षीयतां च सीता इत्याहृतवन्ती । क्रश जो वादे इतो ॥ २४

अश्रुवाद । रुद्रमानेर कथा सुनिवार पर वीर राम ओ लक्षण मूष्ठी
प्रांशु हहेलेन एव९ हा मौता ! हा मौता ! तरेव दौर्ष 'ओ उेर निशान केनिश
डेकेःश्वरे कादिउे नागिलेन । २४

तावभाषत पौलस्त्यो मास्म प्ररुदितं युवाम् ।

ध्रुवं स मोहयित्वास्मान् पापोऽगच्छन्निकुम्भिलाम् ॥

अन्वयः । पौलस्त्यः तौ अभाषत,—युवां मा अ प्ररुदितं, सः पापः अस्मान् मोहयित्वा
निकुम्भिलाम् अगच्छत् ध्रुवम् ॥ २५

मङ्गिनाथः । ताविति । पौलस्त्यो विभीषणस्ती राघवाव-
भाषत । किमिति ? युवां मास्म प्ररुदितं रोदनं मा कुरुतम् ।
रुदित् अश्रुविमोचने । “स्मोत्तरे लङ् च” । “तस्यस्य—” इति
थसस्तमादेशः । “न माङ्ग्योगे” । स पापोऽस्मान् मोहयित्वा
भ्रामयित्वा निकुम्भिलां नाम स्थानमगच्छद् ध्रुवम् ॥ २५

भरतः । . तानिन्यादि । पौलस्त्यो विभीषणः तौ राघवौ उक्तवान् । युवां रोदनं न
कुरुतम् । स पाप इन्द्रजित् निश्चितम् अस्मान् मोहयित्वा निकुम्भिला यन्नस्थानविशेषं
गतवान् । सुहृदकर्मकत्वात् प्रयोजस्य कर्मत्वम् ॥ २५

अश्रुवाद । पुलस्तिनन्दन विभीषण उाहादिगके बलिनेन, आपनारु
रोदन करिवेन ना, निरुग्र सेहे पापिष्ठ आमादेर मोह उेपादन करिव
निकुम्भिला नामक यज्ञस्थाने गियाछे । २५

मास्म तिष्ठत तत्रस्थो वध्योऽसावहुतानलः ।

अस्त्रे ब्रह्मशिरस्युग्र स्यन्दने चानुपार्जिते ॥ २६

अन्वयः । मास्म तिष्ठत, तत्रस्थः अस्त्री अहुतानलः ब्रह्मशिरसि उद्ये अस्त्रे स्यन्दने च
अनुपार्जिते वध्यः ॥ २६

मङ्गिनाथः । ततः किमत आह—मास्मेति । मास्म तिष्ठत
किं त्वतिशोभं गच्छतेति । “स्मोत्तरे लङ् च” । “न माङ्ग्योगे” ।
तथाहि—तत्रस्थो निकुम्भिलास्योऽसाविन्द्रजिदहुतानलोऽनर्चिना-
शिरसमाप्तकर्मवैत्यर्थः । ब्रह्मशिरसि ब्रह्मशिरोनामक उद्ये दाहणे-

ऽस्मि स्यन्दने चानुपार्जितेऽग्नेः सकाशादलब्धे सत्येव वधो हन्तुं शक्यः । अन्यथा न शक्य इत्यर्थः । “शक्ति लिङ् च” इति चकारात् कृत्यप्रत्यये “हनो वधश्च” इत्युपसंख्यानानादुर्वधादेश तस्यादन्तत्वात् “अचो यत्” “अतो लोपः” ॥ २६

भरतः । मास्तेत्यादि । यूयं मास्व तिष्ठत न विलम्बध्वं, यतः तवस्थोऽमौ इन्द्रजित् अहुतानलोऽङ्गतश्च एव वध्वः । कथमित्याह—ब्रह्मशिरीनाम्नि सद्ये दुःसहं अस्त्रे स्यन्दने रथे च अनुपार्जिते अप्राप्ते सति । तदभयप्राप्तेरवध्यः स्यादिति भावः ॥ २६

अहूवात् । आपनन्तं आत्र विगन्ध करिवेन ना, शीघ्रं चवून । केन ना से मेथाने ये पर्यास्तु अश्विते आहृति दिग्ना यद्ध शेषः करिते ना पात्रे, ताहार मधोहे वधा, नतूवा अग्निर निकट इहेते से वक्रगिरि नामक दाकण अत्र ७ ग्रथ नात करिले काहार ७ वधा इहेते ना । २७

ब्रह्मादधावधं तस्य तस्यां [तस्मिन्] कर्मण्यसंस्थिते ।
प्रायच्छदान्नां सौमितेर्यूथपानां च राघवः ॥ २७

अन्वयः । (यतः) ब्रह्मा कर्मणि असंस्थिते तस्य तस्यां वधम् अदधात् । (अथ) राघवः सौमितेः यूथपानाच्च आज्ञां प्रायच्छत् ॥ २७

मत्सिनाथः । कुत एतदिति वदन्तं प्रत्याह—ब्रह्मोति । ब्रह्मा कर्मणि होमकर्मण्यसंस्थितेऽसमाप्ते मध्ये विच्छिन्ने सतीत्यर्थः । तस्येन्द्रजितस्तस्या निकुम्भिलायामिव वधं मरणमदधाद्वाच धृतवानुक्तवानित्यर्थः । दधातेर्लाडि “श्लो” इति द्विर्भावः । अथ राघवः सौमितेर्यूथपानां चाज्ञां प्रायच्छददात् । द्रुतं गच्छतत्याज्ञापयदित्यर्थः । “पान्ना—” इत्यादिना दापो यच्छादेशः ॥ २७

भरतः । ब्रह्मोत्यादि । तस्मात् निकुम्भिलायां तस्मिन् होमकर्मणि असंस्थिते अप्राप्ते सति तस्य मेवतादस्य वधं ब्रह्मा आहृतवान् उक्तवान् इत्यर्थः । तु धाञ्चि धारणे पुष्टौ । द्वादी रे षिः । इति विभीषणवचः युत्वा इन्द्रजिद्ववधार्थं रामो लक्ष्मणस्य कपियूथपानाच्च सुयीवादीनाञ्च आज्ञां दत्तवान् । सम्बन्धे षष्ठी । दापो दाने । स्यादानपेति यच्छादेशः । दापो जुहोत्यादिनिरासार्थं नानुबन्धस्य पूर्वाचार्यकृतत्वान् स्वे तथा गृहोतम् ॥ २७

अहूवात् । होमकार्या असम्पूर्णं हहेते (अर्थात् पूर्णाहृतिर विद्म उ०पावनं करिते पारिले) हेत्वात्तेन निकुम्भिलातेहे युद्धं इहेते” एहे कथा ब्रह्मा

वनिशाहितेन । रामच्छ (विभीषणश्च युत्थे इहा उनिशा) जन्मन '७ युत्थपति
सूत्रौव अर्जुनिके सेथाने नीख गमन कर वनिशा अश्रुमति दान करितेन । २१

तां प्रत्येच्छन् सुसंप्रीतास्ततस्ते सविभीषणाः ।

निकुम्भिलां समभ्यायन्नरुध्यन्त च राक्षसैः ॥ २८

दिक्पालैः कदनं तत्र सेने प्राकुरुतां महत् ।

एतां रक्षांसि निर्जित्य द्रुतं [दूरं] पौलस्त्यलक्ष्मणौ ॥

अन्वयः । तां सुसंप्रीताः (सन्तः) प्रत्येच्छन्, ततः ते सविभीषणाः (सन्तः)
निकुम्भिलां समभ्यायन्, दिक्पालैः राक्षसैः च न्यरुध्यन्त । तत्र सेने महत् कदनं प्राकुरुतां,
पौलस्त्यलक्ष्मणौ रक्षांसि निर्जित्य द्रुतम् एताम् ॥ २८—२९

मङ्गिनाथः । तामिति । तामाज्ञां सुसम्प्रीताः सुसन्तुष्टाः
सन्तः प्रत्येच्छन् प्रत्यगृह्णन् । इषेलङ्घि “इषुगमियमां कः” इति
छादेशः । आङ्घ्रिः । तत आज्ञानन्तरं ते लक्ष्मणप्रमुखाः सवि-
भीषणाः सन्तो निकुम्भिलां समभ्यायन् सम्प्राप्ताः । इषो लङ्घि
भाङ्गतादिकार्यम् । अमिहवदत्राभात्” इति यणादेशस्यासिद्धत्वा-
दाङ्गमः । दिक्पालैरित्युत्तरश्लोकस्थमिह राक्षसविशेषणत्वेन
योष्यम् । निकुम्भिलास्थानपालैरित्यर्थः । ते राक्षसैर्न्यरुध्यन्त ।
रुधेः कर्मणि लङ् ॥ २८

मङ्गिनाथः । दिगिति । दिक्पालैरिति गतम् । तत्र
निकुम्भिलाद्वारे सेने कपिराक्षससेनं महत्कदनं युद्धं प्राकुरुताम् ।
पौलस्त्यलक्ष्मणौ रक्षांसि निर्जित्य द्रुतं शोभ्रमैतां प्रविष्टावित्यर्थः ।
एतेर्लङ्घि तसस्तामादेशः । आङ्घ्रिः ॥ २९

भरतः । तामित्यादि । ततोऽनन्तरं विभीषणसहिताः ते लक्ष्मणादयः सुसम्प्रीताः सन्तः
ताम् आज्ञां प्रत्येच्छन् जगृहः । इषु श वाञ्छे । स्यादानपेति इच्छादेशः । ततमेनं निकु-
म्भिलां समाजम् । ते च राक्षसाः दिक्पालेश्च निरुद्धाः निकुम्भिलाप्रवेशं निवारिताः ।
कर्मणिः रूपम् ॥ २८

भरतः । दिक्पालैरित्यादि । दिक्पालैरिति पूर्वश्लोकान्वय । ततः निकुम्भिलायां
इ सेने महत् कदनं चक्रतुः । “कदनं युध्नाह्वे” इति कौषः । तामि रक्षांसि निर्जित्य
विभीषणलक्ष्मणौ द्रुतम् एतां जम्भतुः । इषो रूपम् ॥ २९

अशूबाद् । ठाँहारा मातिभर आनन्ने सेई आळा ग्रहण करिनेन ।
तदनन्तर विडीवणेर सहित मिलित हईया निकुञ्जिनाय उपस्थित हईलेन,
तधन दिक्पाल ओ राक्षसेरा निकुञ्जिनाश्रवेष पथ क्रक करिया अवस्थान
करितेहिन । सेई निकुञ्जिनाय हई पक्षेर सैत्रे घोरतर युद्ध चलिन ।
विडीवण ओ लक्ष्मण राक्षसदिगके पराक्रम करिया ऊतवेगे यद्धहणे प्रविष्ट
हईलेन । २८-२९

तत्रेन्द्रजितमैत्रेतां कृतधिष्यां समाहितम् ।

सोऽजुहोत् कृष्णवर्त्मानमामनन्मन्त्रमुत्तमम् ॥ ३०

अन्वयः । तत्र कृतधिष्यां समाहितम् इन्द्रजितम् ऐत्रेतां,—स उत्तमं मन्त्रम् आमनन्
कृष्णवर्त्मानम् अजुहोत् ॥ ३०

मङ्गिनाथः । तत्रेति । तत्र निकुञ्जिलायां कृतधिष्यां कृताय-
तनं समाहितमेकाग्रचित्तमिन्द्रजितमैत्रेतामपश्यताम् । स इन्द्र-
जिदुत्तमं मन्त्रमामनन्नावर्त्तयन् । आ अभ्यासे । “पात्रा—”
इत्यादिना मनादेशे लटः शत्रुदेशः । कृष्णवर्त्मानमग्निमजुहोत् ३०

भरतः । तत्रेत्यादि । निकुञ्जिलायां कृतधिष्यां कृताग्रिग्रहं कृतासनं वा समाहितम्
एकाग्रचित्तम् इन्द्रजितं तौ ऐत्रेता दृष्टवन्तौ । ईषड् दर्शने । स इन्द्रजित कृष्णवर्त्मानम्
अग्निं हुतवान् । उत्तमं मन्त्रं जपन् । आ अभ्यासे । स्नादानेति मनादेशः । “धिष्यां
स्थाने गृहे मेऽग्नौ” इत्यमरः ॥ ३०

अशूबाद् । ठाँहारा श्रेथिनेन, ईक्ष्जिन् निकुञ्जिनाय यज्ञालय निर्माण
करिया एकाग्रचित्ते उपविष्टे एवमे उद्धमरूपे मन्त्र आशुक्ति करिते
करिते इतानेन आर्हाति दान करितेछे । ३०

अध्यायश्चक्रजिद्व्रह्म समाधेरचलन्न च ।

तमाह्वयत सौमित्रिरगर्जञ्च भयङ्करम् ॥ ३१

अन्वयः । शक्रजित ब्रह्म अध्यायत्, समाधिः न चचलत् च, तन् सौमित्रिः आह्वयत्,
भयङ्करं अगर्जत् च ॥ ३१

मङ्गिनाथः । अध्यायदिति । शक्रजिदिन्द्रजिद्व्रह्म परमा-
त्मानमध्यायदचिन्तयत् । ध्ये चिन्तायाम् । शक्यायादेशः । समाधि-
र्थाभावचलञ्च । तमिन्द्रजितं सौमित्रिराह्वत सख्यर्षिमाह्वतवान् ।
“सर्वायामाडः” इति ह्यतेस्तड् । भयङ्करमगर्जञ्च ॥ ३१

भरतः । अर्थादित्यादि । इन्द्रजित् ब्रह्म वेदमात्मामं वा अध्यायत् । ऋक् चिन्तने । समाधेः चिन्तनरोधान् चक्षितः । तं तथाभूतम् इन्द्रजितं लक्ष्मणी युद्धाय आहूतवान् । भयङ्करं मर्जनं कृतवाच ॥ ३१

अनुवाद । ऐन्द्रजि० तथेन अविचलिताचित्ते पत्रमाश्चरिं ध्यानं करितेहेलिन, लक्ष्मण तांशके मगर्से युक्ते आह्वानं करितेनेन एवः डरकरं गर्जनं करिते नागितेनेन । ७१

अकुप्यदिन्द्रजित्त्र पितृव्यं चागदद्वचः ।

त्वमत्राजायथा देहमिहापुषाः * सुरामिषैः ॥ ३२

अन्वयः । तत्र इन्द्रजित् अकुप्यत्, पितृव्यं वचः अगदत् च, त्वम् अत्र वंशे अजायथाः इह सुरामिषैः देहम् अपुष्यः ॥ ३२

मल्लिनाथः । अकुप्यदिति । तत्र तस्मिन् विषये इन्द्रजिद-
कुप्यत् । पितृव्यं पितृभ्रातरं विभीषणम् । 'पितृभ्राता पितृव्यः
स्यात्' इत्यमरः । "पितृव्यमातुल—" इति निपातः । वचोऽगदद्वच ।
तदेवाह—त्वमत्रास्मिन् वंशेऽजायथा जातोऽसि । जनो प्रादुर्भावे ।
दिवादित्वात् श्यन् । "ज्ञाजनोर्जा" इति जादेशः । इहैव सुरामि-
षैर्मद्यमांसेर्देहमपुष्यः पुष्टवान् । पुष पुष्टौ । दिवादिः ॥ ३२

भरतः । अकुप्यदित्यादि । तत्र निकृशिलायां लक्ष्मणे गर्जिते सति इन्द्रजित्
अकुप्यत् । कुप्य इकीपि । पितृभ्रातरं विभीषणं अगदं च । पितृभ्राता पितृव्यो निपात-
नात् । अत्र राक्षसकुली त्वं जातः । जनो भ्यङ् जनने । स्यादानपीत जादेशः । इह त्वं
सुरामिरामिषैश्च सुराणाम् आमिषैर्वा देहं वर्हितवानसि । त्वं पुष्टौ हृष्टौ, अकारात् पुष्टौ,
सकर्मक्रीडयं पुष्यति अ भिक्षामित्यादि प्रयोगात् जयमङ्गलायामकर्मकत्व भ्रान्त्योक्तम् ॥ ३२

अनुवाद । लक्ष्मण गर्जनं करितेने ऐन्द्रजि० क्रुद्ध हहेन एवः गिठ्ठवा
विडोवनके एहे कथा वलिन ये, तूनि एहे राक्षसः वंशेन अग्निग्राह एवः
एहे मङ्गातेहे मङ्गभाःस देहपुष्टे करिग्राह । ७२

ब्रह्माजीव ब्रह्मेव त्वं क्रूरमारभथाः कथम् ।

नापश्यः पाणिमार्द्रं च [त्वं] बभ्रुत्व नाप्यवै[पै]क्षथाः ॥

अन्वयः । त्वम् इह आजीवः, इह एव कथं क्रूरं कर्म आरभथाः, मार्द्रं च पाणिं न
अपश्यः, बभ्रुत्वं न अपि अवैक्षथाः ॥ ३३

मङ्गिनाथः । इहेति । त्वमिहाजीवी जीवितोऽसि । इहेवा
स्मिन्नेव विषये कथं क्रूरं हिंस्रं कर्मारभयाः प्राक्रमयाः । आर्द्रं
भोजनार्द्रमद्याप्यशुष्कं च पाणिं नापश्यो नाद्राक्षीः । शुनकादपि
कष्टोऽसीति भावः । वन्धुत्वमपि नावैक्षथा न व्यचारयः । ईक्ष
दर्शने । भौवादिकाङ्गडि थास्याड्दृष्टिः ॥ ३३

भरतः । इहाजीव इत्यादि । अस्मिन् वशे त्वं जीवितोऽसि जीवस्य । जीह प्राये ।
तत् कथम् इहेव त्वं क्रूरं कर्म आरब्धवानसि ? रमौड् स्यान् रामस्ये । कथम् आर्द्रं
पाणिं न दृष्टवानसि ? भोजनानन्तरं यावत् न शुकः ताददेव स्मृतवानसि इति लोकीति-
व्यापनाय इदमुक्तम् । तव स्नेहात् मन आर्द्रं हिंसाशून्यं पाणिं कुतो न दृष्टवान् इत्यन्वे ।
आसां तावत् अन्वत्, वन्धुत्वम् एकर्गावत्वमपि कुतो नापेक्षितवानसि ? ॥ ३३

अशुवाद । तूमि एहे वंशेहे भोज्या पेय्यादि सेवनेन जीविका निर्वाह
करिशाह, तवे एहे वंशेव प्रति कोन् प्राणे मारुण कर्म करिते उच्छ्रुत
इहेले ? एधनञ्च तोमार इष्ट एहे वंशेव भोगा वस्तुते आर्द्रं रक्षिशाह,
ताहा कि मेथिते पाण्डुना ? से कथा थाकुक तूमि ज्ञातिवसश्चञ्च अपेका
करिले ना ? (श्ववंशेव प्रति एकवारं दृष्टिपाठञ्च करिले ना ?) ७७

अधर्मान्नाचसः पाप लोकवादान्न चाबिमेः ।

धर्मदूषण नूनं त्वं नाजाना नाशृणोरिदम् ॥ ३४

अन्वयः । पाप ! अधर्मात् न अचस, लोकवादात् च न अविमेः, (हे) धर्मदूषण !
नूनं त्वम् इदं न अजानाः, न अशृणोः ? ॥ ३४

मङ्गिनाथः । अधर्मादिति । हे पाप पापाचार ! अधर्मात्पापा-
न्नाचसो न वस्तोऽसि । लोकवादाहोकापवादाच्च नाबिमेनं
भीतोऽसि । जिभौ भये । लडि सिपि “श्री” इति द्विर्भावः ।
बुधः । उभयत्र “भीत्रार्थानाम्—” इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । हे
धर्मदूषण धर्मविकारक ! दुष वैकृत्ये । ततो स्थान्तात्कर्त्तरि ष्यट् ।
न तु नन्यादिष्वुर्दूषयतेः, तस्य संज्ञाविषयत्वादिति । “दोषो यौ”
इत्यूकारः । नूनं त्वमिदं वक्ष्यमाणं नाजानाः स्वतो नाज्ञासीः ।
जानातेः क्रियादिकाङ्गडि सिप् । “ज्ञाजनोर्जा” इति जादेशः ।
नाशृणोर्नाश्रीषोः परतोऽपि नाबुह इत्यर्थः । शु अवणे । “स्वादिभ्यः
श्रुः” “श्रुवः श्रु च” ॥ ३४

भरतः । अपर्णादित्यादि । हे पाप ! अपर्णादपि न वसोऽसि । तस्य वसो च भवे । ज्ञानरूपमभयेत्यादिना म्रियः पाप्मिण्यत् शम् । लोकापवादोऽपि न भीतोऽसि । जि भी लिभूयाम् । हे धर्मदूषण ! धर्मोच्छेदक ! कुलीच्छेदकत्वान् । नूनं निश्चितं त्वम् इदं बन्धुमार्षं न ह्यातवान् न युतवानसि ॥ २४

अश्रुवाण । पापिष्ठ ! तूमि अर्थार्थं वा लोकापवादे उग्रं कर्तुं ना ? धर्मनाशक ! तूमि निश्चयं हे देशं जान ना, अथवा तूमि किं काशत्रुं न कृते देशं उग्रं नहि ? । ७४

निराकृत्य यथा बन्धुलघुत्वं यात्यसंशयम् ।

पितृव्येण ततो वाक्यमभ्यधीयत् शक्रजित् ॥ ३५

अन्वयः । यथा (यत्) असंशयं बन्धुं निराकृत्य लघुत्वं याति, (इतीदं न आजानाः ?) ततः शक्रजित् पितृव्येण (इदं) वाक्यम् अभ्यधीयत ॥ ३५

मल्लिनाथः । इदं यदुक्तं तदाह—निराकृत्येति । यथा यदसंशयं निःशङ्कं बन्धुं निराकृत्य परित्यज्य लघुत्वं याति इतीदं नाजानाः पाप ! इति नाजानासीरित्यर्थः । ततोऽनन्तरं शक्रजिदिन्द्रजित् पितृव्येण विभीषणेन वाक्यमभ्यधीयताभिहितः । ‘अप्रधाने दुष्टादीनाम्’ इति वचनादप्रधाने कर्मणि लङ् । “घृमास्था—” इतीत्वम् ॥ ३५

भरतः । निराकृत्येत्यादि । यथा बन्धुं निराकृत्य परित्यज्य असंशयं निश्चितं लघुत्वं लोकी याति गच्छति, इदं नाजाना इति पूर्वोक्तान्वयः । घोरकरणे यतीति कीप्रवेशी घीनिघण्टेऽपि भूतसामान्ये क्वचित् कौ स्यादिति सूचनाय, वस्तुतस्तु प्रातिज्ञातस्यैकस्य सिद्धार्थम् अस्वार्पणं न दीषावहम् । ततस्तद्वचनानन्तरं पितृव्येण विभीषणेन शक्रजित् बन्धुमार्ष-वाक्यम् उक्तम् । अभिपूर्वधाजः कर्मणि यक् । दामागैदागिति ङी ॥ ३५

अश्रुवाण । (पृथ्वी लोकादेकं गृहितं अथवा देशं किं जान ना) अज्ञानं कृतां कश्चिन्न लोका निश्चयं हे लघुतां प्राप्नु इह । उग्रं कर्तुं पितृवा विभीषणं हे अज्ञानं उग्रं उग्रं कथां उग्रं वनिनेन । ७५

मिथ्या मास व्यतिक्रामो न शीलं मासः बुध्यथाः ।

सत्यं समभवं वंशे पापानां रक्षसामहम् ॥ ३६

* “लक्ष्मीर्षं ना न” इति पाठान्तरम् ।

ଅନ୍ୟ: । ମିଥ୍ୟା ମାତ୍ରାଂ ସ୍ୟତିକ୍ରାମଃ, ଶୌଳଂ ନ ମାତ୍ରାଂ ବୁଧ୍ୟଥାଃ, ସତ୍ୟମଂ ଏହି ପାପାମାଂ
ରଚନାଂ ବଂଶେ ସମଭବନ୍ ॥ ୧୬

ମଞ୍ଜିନାଥ: । ମିଥ୍ୟେତି । ମିଥ୍ୟା ସ୍ତୃଥୈବ ମଫ୍ ଅଂ ସ୍ୟତିକ୍ରାମୋ
ସ୍ୟତିକ୍ରମଂ ମା କୁର୍ । ମା ପଲପେତ୍ୟର୍ଥ: । “ସ୍ୟୋତ୍ତରେ ଲଙ୍ ଚ” ଇତି
ଲଙ୍ । “ନ ମାଙ୍ ଯୋଗି” । “କ୍ରମ: ପରସ୍ମୈପଦେଷୁ” ଇତି ସ୍ମିତି
ଦୀର୍ଘ: ! ଶୌଳଂ ନ ମା ଅଂ ବୁଧ୍ୟଥାଃ । କିଂ ତୁ ବୁଧ୍ୟସ୍ତୈତ୍ୟର୍ଥ: । ବୁଧ୍ୱେ-
ବାଦିକାତ୍ ପୂର୍ବବକ୍ତୃଭାବସ୍ତ । ସତ୍ୟମଂ ପାପାମାଂ ପାପାତ୍ମନାଂ ରଚନାଂ
ବଂଶେ ସମଭବଂ ସମ୍ଭୂତୋଽସ୍ମି । ଅସ୍ତ୍ୟେତଦିତ୍ୟର୍ଥ: ॥ ୧୬

ଭରତ: । ମିଥ୍ୟେତ୍ୟାଦି । ମିଥ୍ୟା ସ୍ୟତିକ୍ରମଂ ନ କୁର୍ । କ୍ରମ: ପେପି ଘଂ । ଜନ ଶୌଳଂ
କ୍ରମାଂ ନ ବୁଦ୍ଧବାନସି ନ କିଞ୍ଚିତ୍ ଜାତବାନସି ଏବ । ବୁଧ୍ୱୋ ବିଦ୍ଧେ । ପାପାମାଂ ରଚନାଂ ବଂଶେ
ଽସ୍ୟମ୍ ଏହି ସମ୍ଭୂତୋଽସ୍ମି, କିନ୍ତୁ ତାଢ଼କ୍ ନ ଶୌଳମିତି ବଦ୍ୟମାତ୍ରେନାନ୍ୟ: ॥ ୧୬

ଅନୁବାଦ । ପ୍ରଥା ଶ୍ରୀମାତାପାତାଳା ବନିମ ନା ? ଆମାର ବଜ୍ରାବ କି କାମିନି ନା,
ଆମି ପାପାମାମ୍ ଶ୍ରୀକ୍ରମବଂଶେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କରମିଶାଛି ବଟେ । ୩୬

ନ ତ୍ୱଜାୟତ ମେ ଶୌଳଂ ତାଢ଼ଗ୍ୟାଢ଼କ୍ ପିତୁଃସ୍ତବ ।

ଅଥାବହେଷୁ ଦୋଷିଷୁ ବାର୍ଥ୍ୟମାଣୋ ମଧାରମତ୍ ॥ ୧୭

ଅନ୍ୟ: । (କିଂ) ତୁ ମେ ଶୌଳଂ ତବ ପିତୁ: ଯାଢ଼ଗ୍ ତାଢ଼ଗ୍ ନ ଅଜାୟତ, (ତଥାପି)
(ମ:) ମୟା ବାର୍ଥ୍ୟମାଣ: ଅପି ଅଥାବହେଷୁ ଦୋଷିଷୁ ଆରମତ୍ ॥ ୧୭

ମଞ୍ଜିନାଥ: । ନେତି । କିଂ ତୁ ମେ ଶୌଳଂ ତବ ପିତୁର୍ଯାଢ଼କ୍ ତାଢ଼ଗ୍-
ନାଜାୟତ ଜାତମ୍ । ତଥାହି—ଦଶଗ୍ରୀବୋ ମୟା ବାର୍ଥ୍ୟମାଣୋଽପି ଅଥା-
ବହେଷୁ ବିନାଶହେତୁଷୁ । ଆଙ୍ପୂର୍ବାହଃ ପଚାଦ୍ୟଚି ଷଠୀକ୍ରମାଃ ।
ଦୋଷିଷୁ ନିକ୍ଷତ୍ତକର୍ମସୁ ଆରମଦାରତୋ ନିରତ: । “ଆଙ୍ପରିଭ୍ୟୋ ରମ:”
ଇତି ପରସ୍ମୈପଦମ୍ ॥ ୧୭

ଭରତ: । ନ ତ୍ୱଜାୟତେତ୍ୟାଦି । ଯାଢ଼ଗ୍ ତବ ପିତୁ: ଶୌଳଂ ଜାତଂ ନ ମମ ତାଢ଼ଗ୍ ଶୌଳଂ
ଜାତମ୍ ଆଦାନେତି ଜନୋ ଜା । ସ ଙ୍ ଅଥାବହେଷୁ ଦୋଷିଷୁ ପରସ୍ମୈହରଣାଦିଷୁ ମୟା ବାର୍ଥ୍ୟମାଣୋ-
ଽପି ଶଠୀ କ୍ରମବାନ୍ । ରମଞ୍ଜ ଙ୍ ଙ୍ ଙ୍ । ଆଙ୍ପୂର୍ବ: । ଘି ଘି ପରିତ୍ୟାଦିନା ମନ୍ । ଅର୍ବ
କାୟମ୍ ଆବହନ୍ତି କୁର୍ବନ୍ତୀତି ପଚାଦିଲାଦନ୍ ॥ ୧୭

ଅନୁବାଦ । କିନ୍ତୁ ତୋର ପିତାର ବଜ୍ରାବେର ତାର ଆମାର ବଜ୍ରାବ ନହେ,
ଆମି ବାଞ୍ଚିବାର ନିବାରଣ କରିଲେ ତୋର ପିତା ମର୍ଦ୍ଦିନାଶେର ହେତୁକୃତ ପରସ୍ମୈ
କ୍ରମାପି କୁକାର୍ଯ୍ୟେ ହେଉ ଥିଲ । ୩୭

दशयीवमहं तस्मादत्यजं * न तु विद्विषन् ।
परस्वान्यार्जयन्नारौरन्यदीयाः परामृशत् ॥ ३८

अन्वयः । अहं तस्मात् दशयीवम् अत्यजं, विद्विषन् तु न (सः) परस्वानि आर्ज-
यन् अत्, अन्यदीया नारीः परामृशत् ॥ ३८

मङ्गिनाथः । दशेति । अहं तस्मात्कारणात् दशयीवमत्य-
जम् । विद्विषंस्तु न । संसर्गात् स्वानर्हत्वादत्यजं न तु हेष्वादि-
त्यर्थः । “विद्विष्येऽमित्ते” इति शब्दप्रत्ययः । परस्वान्यार्जयन्नाह-
रन्नन्यदीया नारीः पराङ्गनाः परामृशदगमदित्यर्थः ॥ ३८

अरतः । दशयीव इत्यादि । एतस्मात् कारणात् अहं दशयीवं त्यक्तवान् न तु अन्-
भवं । परमते विषः शत्रौ शयः, स्वमते न विभीषणेन विद्वेषं दंरं कुर्वन् इत्यर्थः ; शत्रु-
वाञ्छित्वे कटिः । तान् दीवान् आह—परधनानि आर्जयत आनीय संकृतवान् इत्यवान्
इत्यर्थः । अजं संस्कारे, किंवा अजं अर्जने, जिः प्रेरणे । अन्यदीया नारीः परामृशत्
अपहृतवान् । मृश श्री मृशि । अन्येषामिमा इति विकारसङ्घट्यादिना ईयः, दकारानलो
निपातनात् ; किंवा अन्येषां पतिशयरादीनां दा शुद्धिर्याभ्यक्ता अन्यदाः साधीरित्यर्थः ।
द्वेष श्रीधने क्षिप्, तन्नः स्वार्थे ईयः ॥ ३८

अङ्गात् । परधनं व्यपहरन् ७ गच्छी गमनं करिठं बलिद्वये चानि
मनाननके उग्रागं कृत्रिशाह, मङ्कठा कृत्रिदा नठे । ७

व्यजिष्ट्वत्सुशान्तिव्यं प्रामाद्यद्गुणिनां म[हि]ते ।
आशङ्क्य सुहृद्वन्धून्तद्वान् बह्वमन्यत ॥ ३९

अन्वयः । निम्नं सुरान् व्यजिष्ट्वत्, सुणिनां मते प्रामाद्यद्गु, सुहृद्वन्धून् आशङ्क्य,
अशङ्कान् बहु बह्वमन्यत ॥ ३९

मङ्गिनाथः । वीति । नित्यं सुशान् देवान् व्यजिष्ट्वत्सु-
शान्तिव्यं सुशान्तिव्यं । ग्रहेः सन्नन्ताङ्गत् । “रुद्विद—” इत्यादिना
समः कित्वात् “ग्रहिव्या—” इत्यादिना सम्प्रसारणम् । गुणिनां
गुणहृद्धानां मते पक्षेः विषये प्रामाद्यत् प्रमत्तः । सुहृदो मित्राणि
बन्धून् मातामहादींश्चाशङ्क्यत शङ्कितवान् । न व्यश्वसीदित्यर्थः ।
अशङ्कान् अर्वाचौनान् प्रहस्तादीन् बह्वमन्यत आद्रियत ॥ ३९

* “दशयीवोऽहमेतस्मादत्यजं तं न विद्विषन्” इति शक्यते पाठः, तन्मते “दशयीवः”
शब्दः पूर्वाभ्युत्थितः ।

भरतः । अग्निहृषदिवादि । नित्यं देवान् विषह्यीतुं योधयितुम् इष्टवान् । यक्षैः
 सन् वरुणप्रपञ्चा जिः, नेसुगुहवहः, चर्गानिनि, ह्यो टः, भभान्तसेति चः, वदीः कः ।
 गुणिनां मातामहादीनां सम्बन्धे हिते सङ्गोक्तानां हिते वा प्रामादत् अनवहितोऽभवत् ।
 “प्रमादोऽनवधानता” इति कौषः । मदी मिर्यञ्जि हर्षे । शमादित्वात् दीर्घः । सुहृदी
 बन्धुं श्रातौष शक्तिवान् । शक्ति ऊं तासशङ्कयोः । अड्डान् अपण्डितान् प्रहसादीन्
 बहु अनन्वत उरु ज्ञाचितवान् ॥ ३८

अश्रुवाप । मे मर्त्यवाहे देवशत्रु महित युक्त ईष्ठा करित, अश्रुवान्
 लोकोत्तर मत्त श्राश् करित ना । अश्रुत् ७ वक्षुगणके (अक्षुःवापे मत्त
 करित) विनाम करित ना । अस्त्राष्टान शशु अश्रुत्के वड्डे भाग
 वासिड । ३९

दोषैररमतैभिस्ते पितात्यज्यत यैर्मया ।

ततोऽरुष्यदगर्जन् [नर्द] च द्विविंशतिभिरेव च ॥ ४०

शरैरताडयद्बन्धुं पञ्चविंशतिभिर्नृपम् ।

रावणिसस्य सौमित्रिरमथ्याञ्जतुरो हयान् ॥ ४१

अन्वयः । एभिः दोषैः ते पिता अरमत,—यैः मया अरुष्यत, ततः रावणिः (इन्द्रः
 जित्) अरुष्यत्, अगर्जत् च । द्विविंशतिभिः एव शरैः बन्धुम् अताडयत् च, (पुनः) पञ्च-
 विंशतिभिः नृपम् (लक्ष्मणं) (अताडयत्,) सौमिनिः (तु) तस्य रावणेः अतुरः हयान्
 अमथ्यान् ॥ ४०—४१

मङ्गिनाथः । दोषैरिति । एभिर्दोषैस्ते पितारमतारंस्तेत्यर्थः ।
 यैर्दोषैर्मयात्यज्यत त्यक्तः । ततो विभीषणवाक्याद्वावर्णिरन्द्राजिद-
 हृष्यदकुष्यदगर्जन् च । शेषमुत्तरश्लोके योज्यम् ॥ ४०

मङ्गिनाथः । शरैरिति । द्वे विंशती संख्या येषामिति बहु-
 व्रीहिः । द्वौ च विंशतिश्चेति इन्द्रसमासे ‘द्व्यष्टनः संख्यायाम्’
 इत्यात्वं द्वाविंशतीत्येकत्वं च स्यात् । तत्पुरुषद्विगुकार्ये पुनर्बहु-
 वचनानुपपत्तिरिति । तैर्द्विविंशतिभिश्चत्वारिंशता शरैर्बन्धुं पितृव्य-
 मताडयत् प्राहरत् । पञ्च विंशतयो येषु तेः पञ्चविंशतिभिः शतेन
 शरैः । आत्ववर्जं सर्वं पूर्ववत् । नृपं लक्ष्मणमताडयत् । सौमित्रिस्तु
 तस्य रावणेशतुरो हयान् रथाश्वान् वाणैरमथ्याञ्जारयामास । मन्त्र
 विशोद्धने । क्रयादिः ॥ ४१

भरतः । दीपेरित्यादि । एभिः दीपैः तत्र पिता रावणो रमते स्म । वैः दीपैः । अक्षयः । कर्मणि रूपम् । ततः पितृदीपग्रन्थात् रावणिरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अत्र चत् । कथञ्चिद् भुवि । अनदन् शब्दं चकार । विविश्रतिभिरिति उत्तरश्लोकेनाव्ययः ॥ ४०

भरतः । शरैरित्यादि । बभूव विभीषणं द्विविश्रतिभिः शरैः रावणिः अताडयत् । अपं लक्ष्मणं पञ्चविंशतिभिः शरैः अताडयत् । हे विंशती संख्ये येप इति बहुव्रीहि । सौमिनिः तस्य इन्द्रजितोऽश्वान् बाणैः हिसिनवान् । मन्थग गाई ॥ ४१

अनुवाक । एहे मरुत दोष होव पिता उत थकिउ, एहे कच्छे आमि ताहाके ताप कडिवाहि । विभीषणेर कथार पर रावणभूत ऊरु हहेण उ गर्जन करिते मागिल एवः चलिगते शरनिकेपे पितृवाके आउत उ नृप लक्षणके अत शरावाके अर्जवित करिल । लक्षण उ शर रथेर चारिणे अत्र विनुष्टे करिलेन । ४०-४१

सारथिं चालुनाद्बाणैरभनक् स्यन्दनं त[था]तः ।

सौमित्रिमकिरद्बाणैः परितो रावणस्ततः ॥ ४२

अन्वयः । सारथिं च बाणैः चालुनात्, ततः स्यन्दनम् अभनक्, ततः रावणिः सौमित्रिं परितः बाणैः अकिरत् ॥ ४२

मङ्गिनाथः । सारथिमिति । सारथिं च बाणैरलुनाश्चिच्छेद । क्रादिः । “ष्वादीनां छस्त्रः” । ततः स्यन्दनं रथं चाभनक् वमञ्च । भञ्जो आमर्दने । रुधादिः । “इल्ड्याव—” इत्यादिना तिस्रोपः । कुत्वचत्वे । ततो रावणिः सौमित्रिं परितो बाणैः किरदक्षिपत् । कृ त्रिच्येपे । तौदादिकाङ्गङ् । “ऋत रद्वातोः” इति रपर इकार ॥ ४२

भरतः । सारथिचेत्यादि । लक्ष्मणो रावणिं सारथिच बाणैः हिनवान् । लूथगि ह्रिदि । पुादेः खो ने इति ऋस्त्रः । तथा स्यन्दनं रथं भग्नवान् । मन्त्रो धी मोटने । नथो न लोप्यः, इसाहां दिसेरिति दिलोयः, चृङ्किति कुङ् । ततोऽनन्तरं रावणिः सौमित्रिं परितः समन्तात् बाणैः आच्छादितवान् । ऊ अ विच्येपे । ऋदिवाधिति इर् ॥ ४२

अनुवाक । लक्षण वरु बाणवर्षणे ताहार मारथिके छेदन करिलेन उ रथथानि ताजिग्रा दिलेन । उ०परे हेखबि० लक्षणेर चारिणिके बाण निकेप करिल । ४२

तावस्त्रावयतां शक्ती [क्ति]बाणांश्चाकिरतां सुहुः ।

वारुणं लक्ष्मणोऽक्षिप्यदक्षिपद्दौद्रमिन्द्रजित् ॥ ४३

अन्वयः । तौ (इन्द्रजिह्वाक्षणी) शक्तीं अस्मावयतां, सुहुः वाचान् अक्षिरतां च-
क्षणाद्यः वारुणम् अक्षिपत्, इन्द्रजित् रौद्रम् अक्षिपत् ॥ ४३

मस्तिनाथः । ताविति । ताविन्द्रजिह्वाक्षणी शक्ती परस्परः
सामर्थ्येऽस्मावयतामवर्द्धयताम् । स्फायी वृद्धौ । स्थन्ताज्ञः ।
“स्फायो व.” इति यकारस्य वकारः । सुहुर्वाणानक्षिरतां परस्पर-
स्योपर्थेऽक्षिपताम् । लक्षणां वारुणमस्त्रमक्षिपत् । क्षिपेदेवादि-
कांज्ञः । इन्द्रजिह्वौद्रमक्षिपत् । क्षिप-प्रेरणे । तौदादिकः ॥ ४३

भरतः । तावस्मावयतामित्यादि । तौ इन्द्रजिह्वाक्षणी शक्तिं स्वसामर्थ्यं वर्द्धितवन्तौ ।
“शक्ती”रिति पाठे—अस्त्रविशेषान् इत्यर्थः । स्फायोऽ वृद्धौ जिः । पातिस्फायोरिति वक् ।
सुहुः वारुणं वाचान् अक्षिरतां क्षिपवन्तौ । लक्षणी वरुणदेवताकम् अस्त्रं प्रेरितवान् ।
इन्द्रजित् रौद्रदेवतेम् अस्त्रं प्रेरितवान् । क्षिपञ्चौ क्षिप्यौ मुदि ॥ ४३

असूनात् । तौ शक्तीं उद्देखनहे च्छ अस्त्रि वृद्धि कश्चित् नागिनेन एवः
पुनः पुनः राण निकेप कश्चिनेन । लक्षणं वाङ्मयं ७ हेच्छजिः पातिगतात्
निकेप कश्चिन् । ४३

ते परस्परमासाद्य शस्त्रे नाशमगच्छताम् ।

आसुरं राक्षसः शस्त्रं ततो घोरं व्यसर्जयत् ॥ ४४

अन्वयः । ते शस्त्रे परस्परम् आसाद्य नाशम् अगच्छता, ततः राक्षसः घोरम् आसुरं
शस्त्रं व्यसर्जयत् ॥ ४४

मस्तिनाथः । त इति । ते रौद्रवारुणे शस्त्रे परस्परमासाद्य
प्राप्य नाशमदर्शनमगच्छताम् । ततो राक्षस इन्द्रजिह्वुः घोरं
भीषणमासुरं शस्त्रं व्यसर्जयत् व्यसृजत् । सृजिरयं तौदादिकः ॥ ४४

भरतः । ते परस्परमित्यादि । ते इन्द्रजिह्वाक्षणीसम्बन्धिनी शस्त्रे परस्परं प्राप्य नाशं
लक्षतः । तदनन्तरं राक्षस इन्द्रजित् घोरम् आसुरसम्बन्धि शस्त्रं व्यसर्जितवान् ॥ ४४

असूनात् । मेहे पत्रम्पटवत् अश्व अत्रम्पटवत् मिलित इहेत्रा नहे इहेत्रा गेन,
उत्तनखर हेच्छजिः उत्तनखर आसुरात् निकेप कश्चिन् । ४४

तस्मान्निरपतद्भूरि शिलाशूले[ल] छि[ष्टि]मुद्गरम् ।

मन्हेष्वरेण सौमित्रिरसम्भारमुदुर्जयम् ॥ ४५

अथः । तस्मात् भूरि शिलायुलिष्टिमुद्धरं निरपतत्, सीमिचिः सुदुर्जयं तत् (चासुरं
अथ) माहेश्वरेण अस्तथा ॥ ४५

सङ्गिनाथः । तस्मादिति । तस्मादासुरास्त्राद् भूरि भूयिष्ठं
शिलाः प्रसिद्धाः शूलद्वयः प्रहरणविशेषास्ते । इन्द्रैकवज्रावः । निर-
पतन्निष्पतितम् । सीमिचिः सुदुर्जयं तदासुरमस्त्रं माहेश्वरेणास्त्रे-
वास्तम्भात् तस्तथ । “क्रादिभ्यः आ” । अस्तम्भोदिति पाठे
“स्तम्भुस्तम्भु—” इत्यादिना अः ।

भरतः । तस्मादित्यादि । तस्मात् चासुरास्त्रात् भूरि प्रचुरं शिलादिकां निरपतत् निर्ज-
तम् । “ऋष्टिः खड्गः प्रसारीऽनिघञोपालः प्रजाकरः” इति वैजयन्तो । सीमिचिः तत्
सुदुर्जयम् चासुरास्त्रं माहेश्वरदेवतेन अस्त्रेण सप्ततवान् । सप्तम् स्तम्भु स्तम्भु स्तम्भु स्तम्भु
बोधने ॥ ४५

अथवा । राक्षस-निक्षिप्तं मेहे आसुरांश्च हृष्टे निगा शृणु अष्ट
उत्पन्नानि अत्र निर्गठ इहेन, लक्षण माहेश्वरद्वारा मेहे हृष्टे आसुरांश्च
अस्त्रिष्ठ करिषा निगेन । ४६

ततो रौद्रसमायुक्तं माहेन्द्रं लक्ष्मणोऽस्मरत् ।

तेनागम्यत घोरेण शिरश्चाङ्घ्रियत द्विषः ॥ ४६

अथः । ततः लक्ष्मणः रौद्रसमायुक्तं माहेन्द्रम् अस्मरन्, तेन घोरेण अगम्यत, द्विषः
शिरः आङ्घ्रियत च ॥ ४६

सङ्गिनाथः । तत इति । ततो लक्ष्मणो रौद्रसमायुक्तं रौद्रास्त्र-
सहितं माहेन्द्रमस्त्रमस्मरत् । तेन अर्जुनेन घोरेणास्त्रेणागम्यता-
गतम् । गमेराङ्पूर्वाङ्गार्वे लङ् । द्विषः शत्रोः शिर आङ्घ्रियत हृतं
च । कर्मणि लङ् ॥ ४६

भरतः । तत इत्यादि । तदगम्यतं वदन्तेवतेन अस्त्रेण संयुक्तं माहेन्द्रदेवतम् अस्त्रं
लक्ष्मणः स्मरन् । तेन अस्त्रेण अस्त्रेणात् आगतं, भावे यक् । घोरेण द्विष इन्द्राङ्कितः शिरो-
हृतं द्विषन् इत्यर्थः । कर्मणि यक् ॥ ४६

अथवा । तद्वत् परं लक्षण पाठपठ अस्त्रेण सहितं रौद्रास्त्रं अस्त्रं
करिगेन, मेहे अस्त्रं अस्त्रं माहे आसुरा एवः घोरेण अस्त्रेण इन्द्राङ्किते क-
र्मणि यक् ॥ ४६

अतुष्यन्नमराः सर्वे प्राह्वयन् हरिः कपियूथपाः ।
पर्यष्वजत सौमित्रिं मूर्ध्नि जिघ्रच्च राघवः ॥ ४७

अन्वयः । सर्वे अमराः अतुष्यन्, हरियूथपाः प्राह्वयन्, राघवः सौमित्रिं पर्यष्वजत, मूर्ध्नि अजिघ्रत् च ॥ ४७

मङ्गिनाथः । अतुष्यन्निति । सर्वे अमरा अतुष्यन् तुष्टाः ।
हरियूथपाः कपिसेनापतयः प्राह्वयन् प्रहृष्टाः । राघवो रामः
सौमित्रिं लक्ष्मणं पर्यष्वजतालङ्कितवान् । अक्ष परिष्वङ्गे ।
“दंशसञ्जसञ्जां शपि” इत्यनुनासिकलोपः । “सिवादीनां वाङ्-
व्यवायेऽपि” इति वैकल्पिकं षत्वम् । मूर्ध्नि जिघ्रच्च । प्रवासादेत्य-
मूर्धन्यवघ्राणमिति स्मरणादिति भावः । घ्रा गन्धोपादाने ।
“घ्राणा—” इत्यादिना जिघ्रादेशः ॥ ४७

भरतः । अतुष्यन्नित्यादि । तस्मिन् इत्वे सर्वं देवाः तुष्टाः । तुष् ल यो ङि च, चका-
रान् तुष्टौ । कपियूथपाः सुग्रीवादयः सर्वे हृष्टाः । हृष्य जि तुष्टौ । रामः सौमित्रिम्
आलिङ्गितवान् । अन्जो सङ्गे । सन्जदन्श्च सन्जोऽपि नलोपः । गोक इत्यादिना
बलम् । मूर्ध्नि तम् आघ्रातवांथ । घ्रा गन्धग्रहणे । घ्रा दानेत्यादिना जिघ्रः ॥ ४७

अश्रुवाप । ईल्लिखि इठ इडेणे देवताया इठे इडेणेन, वानर वृथपति
मूर्ध्नि वथलुति मठ्ठे इडेण । रामः लक्ष्मणक आलिङ्गन ७ तीक्ष्ण मठ्ठक
आघ्रः करिणेन । ४७

अरोदीद्राक्षसानीकमरोदन्नृभुजां पतिः ।

मैथिल्यै चाशप्रदन्तुं तां प्राक्रमत चातुरः ॥ ४८

अन्वयः । राक्षसानीकम् अरोदीत् नृभुजां पतिः अरोदत्, मैथिल्यै अशपत् च,
आतुरः तां इन्तुं प्राक्रमत च ॥ ४८

मङ्गिनाथः । अरोदीदिति । राक्षसानीकमरोदीत् । “इदश्च
पञ्चभ्यः” इतीट् । नृभुजां पतिः रावणश्चरोदत् । “अङ् गार्ग्य-
गालवयोः” इति पक्षे अडागमः । मैथिल्यै सीतायै अशपत् ।
सर्वानर्थमूनामेनां धिगिति शप्तवान् । “आघङ्गुङ्—” इत्यादिना
सञ्चदानत्वाच्चतुर्थी । आतुरः शोकातुरः सन् तां इन्तुं प्राक्रमत
प्रावर्तत । “प्रोपःभ्यां समर्थाभ्याम्” इति कर्मसङ् ॥ ४८

भरतः । अरीदीदिव्यादि । रावससेन्यम् अरीदीत् । लखिर इद रोई । इदावलि
सेरिति दिपय ईम् । रचमां पतिः रावणश्च अरोदत् । दिखीरम् वंति दिप. पचेडम् ।
सीतायै चाग्रपत् आकृष्टम् । अरौञ्ज क्रोगे । यन्मै दिनुसेत्यादिना सम्प्रदानत्वम् । क्रोचेन
आतुरः सन् तां हन्तुं परिभ्रवान् । प्रीपादारम्भ इति मम् ॥ ४८

अश्रुवाप । राक्रमर्मेनक ३ राक्रमपति रावण कर्मिणो नागिन एवम्
रावण मोठार उदकम मोठाके धिक् वनिधा अतिमन्पाठ करिण एवम् शोके
काठर हरेण ठाठके कता करिवार अञ्ज उञ्ज इहेन । ४८

अयुक्तमेतदि[मिदमि]त्यन्ये तमाप्ताः पर्य्य[प्रत्य]वारयन्
न्यरुन्धंश्च शनैरस्य * बध्नुता शुचमारुगात् ॥ ४९

अन्वयः । एतत् अयुक्तम् इति अन्ये आप्ताः तं पर्य्यवारयन् अरुन्धन् च, बध्नुता अस्य
शुचं शनैः आरुगात् ॥ ४९

मङ्गिनाथः । अयुक्तमिति । एतत् स्त्रीहननमयुक्तमित्यन्ये
आप्ता इति स्तं रावणं पर्य्यवारयन् परिहृत्य स्थिताः । अञ्ज वरणे
पुरादिः । अरुन्धंश्च कथञ्चिन्नवारयंश्च । अथ बध्नुता बन्धुसमूहः ।
“आमजन—” इत्यादिना समूहार्थे तत्प्रत्ययः । अस्य रावणस्य
शुचं शनैरारुगादशमयञ्च । “रुधादिभ्यः शम्” । “हल्ङ्याब्—”
इत्यादिना तिलोपः । चत्वम् ॥ ४९

भरतः । अयुक्तमित्यादि । अन्ये आप्ता इति रावणा अयुक्तम् एतत् स्त्रीहननम् इत्यङ्गा
तं निवारितवन्तः । शनैः पादादियद्वयेः तं बध्नुवन्तः । बध्नुता बन्धुसमूहस्य अस्य शीकम्
आरुगात् अपनीतवान् ॥ ४९

अश्रुवाप । एहे ज्यौवध अतिमन्न अश्रात्र खानिना ताहार हिटेठवी
आश्रीमन्न ताठके वेष्टेन करिना वनिण एवम् आठकष्टे निवारणञ्च करिण,
अनञ्ज वक्रुगण रावणेर शोके क्रमशः उपमन्त्रित करिण । ४९

आस्फायतास्य वीरत्वममर्षश्चाप्यतायत ।

रावणस्तु[स्य] ततः सैन्यं समस्तमयुयुत्सयत् ॥ ५०

अन्वयः । अस्य वीरत्वम् आस्फायत, अमर्षः च अपि अतायत, ततः रावणः तु समस्तं
सैन्यम् अयुयुत्सयत् ॥ ५०

मङ्गिनाथः । आस्फायतेति । अथैवम् अस्य निरुद्धशोकस्य
रावणस्य वीरत्वमुस्साह आस्फायतावर्षत । अमर्षः कोपश्चाप्यतायता ।

वर्षत । स्फायी शोप्यायी हृषी भौवादिको । ततः स रावणः समस्त
सैन्यमयुयुत्सयद् योद्धमैषयद् योद्धुमुत्साहयामासेत्यर्थः । युधेः
सन्नन्ताश्चि सङ् ॥ ५०

भरतः । आस्त्रायतेत्यादि । अथ शोकापनयनानन्तरं रावणस्य वीरत्वं शीघ्रं वदन्त आ ।
स्फायीञ्च संश्रद्धौ । समर्षः क्रोधश्च विसीर्षः । तायुङ् पालनसन्तत्योः । तदनन्तरं स रावणः
समस्तं सैन्यं योद्धुमिच्छां कारयति अ । युधेः सन्नन्तात् जिः ॥ ५०

अभूवाप । शोकापनयनमत्र पत्र रावणपत्र वीरवृत्तं च क्रोधं बद्धित इहेन ।
उत्थनं रावणं समस्तं सैन्यं केशे योद्धुं कञ्च उद्देश्यं कञ्चित् कञ्चित् नागिन । ६०

अग्नीनवरिवस्यंश्च तेऽनमस्यंश्च शङ्करम् ।

द्विजान्प्रीणयन् शान्त्यै यातुधाना भवद्भियः ॥ ५१

अन्वयः । भवद्भियः यातुधानाः अग्नीम् अवरिवस्यन्, शङ्करम् अनमस्यन्, शान्त्यै
द्विजान्-अप्रीणयन् च ॥ ५१

मङ्गिनाथः । अग्नीनिति । भवद्भियो जायमानभीतयोऽन्धे
यातुधाना राक्षसा अग्नीनवरिवस्यन् होमैः पर्यंश्वरन् । शङ्करभीश्वर-
अनमस्यन्नपूजयंश्च । “नमोवरिवसिचण्डः क्वप्” । तदन्ताङ्गङ् ।
अरिभ्यः परिचर्यायां नमसः पूजायामित्यर्थनियमः । द्विजान्-
प्रीणयंश्च । ‘धूञ्प्रीञ्जीर्नुग्वक्तव्यः ॥ ५१

भरतः । अग्नीनित्यादि । भवन्ती उत्पद्यमानाः भीः भयं येषां ते राक्षसा अग्नी-
शैवितवनः । नमस्तु गोवर्ष इति क्वः । शङ्करं अग्नेभ्यः पूर्ववत् क्वः । अन्वये कश्चात्तत्र
द्विजान् प्रीणितवनः । प्री धृञ्जीर्न्वा ॥ ५१

अभूवाप । त्र्यम्बकं त्र्यो हरेण त्र्यम्बकं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकं
श्रीं शान्तिं कामनां त्र्यम्बकं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकं
नागिन । ६१

परितः पर्यवाहायुराज्यगन्धो[न्वि]म[र्म]नोरमः ।

अभ्युयत सपुण्याहः स्वस्तिघोषः समुच्चरन् ॥ ५२

अन्वयः । आज्यगन्धः मनोरमः वायुः परितः पर्यवात्, समुच्चरन् सपुण्याहः
स्वस्तिघोषः अभ्युयत ॥ ५२

मङ्गिनाथः । परित इति । आज्यगन्धोऽस्वास्तीत्याज्यगन्ध-
स्तद्भान् । “अर्थं आदिभ्योऽच्” । अत एव मनोरमो वायुः परितः

धमन्तात् पर्यवात् वाति अ । समुच्चरन् समन्तादुज्जिह्वानः ।
 सपुष्पाङ्गः पुष्पाङ्गघोषसहितः स्वस्तिघोषः स्वस्तिवादानादोऽभ्युयत ।
 श्रुवः कर्भेषि लङ् ॥ ५२

भरतः । परित इत्यादि । परितः सर्वतः आन्वयस्य हृतस्य गन्धो यस्मिन् स मगोऽपरी
 तावुः प्रकृतं वाति अ । गन्धशब्दान् स्वार्थे णिः । आगतीवैति समासान्त इति । परः गन्ध
 इति क्वचित् पाठः । पुष्पाङ्गसहितः स्वस्तिघोषः समुच्चरन् अनेः श्रुयते अ ॥ ५२

अश्रुवाप । श्रुत्तुङ्गस्य मन्त्रित मनोरम वायुं चारित्रिकेण अवाहित इहेन,
 मयाक् उक्ताङ्गित पूष्पाङ्ग मन्त्र महित शक्तिवाचन क्षन्ति अङ्क इहेत नागिन ॥६२

योद्धारोऽविभक्तः शान्त्यै साक्षतं वारि मूर्धभिः ।

रत्नानि चाद्दुर्गाश्च समवाच्छन्नथाशि[षः]षम् ॥५३

अन्वयः । योद्धार शान्त्यै साक्षतं वारि मूर्धभिः अविभक्तः, रत्नानि गाः च चाद्दुः,
 षष आशिषं समवाच्छन् ॥ ५३

मङ्गिनाथः । योद्धार इति । योद्धारो योधाः शान्त्यै अरिष्ट-
 निवृत्त्यै साक्षतं सतण्डुलम् । 'अक्षतं तण्डुले धान्ये नानालाजेष्व-
 नामये' इति यादवः । वारि पूर्णपात्रोदकं मूर्धभिः शिरोभिरवि-
 भक्तरधारयंश्च । भृज् भरणे । लङ् "श्री" इति द्विवचनम् ।
 'सिजभ्यस्तावदिभ्यश्च' इति भेजेम् । 'जुसि च' इति धातोर्गुणो
 रपरः । "भृजामित्" इत्यभ्यासस्येत्वम् । रत्नानि च गा धेनूणाददु-
 र्गाङ्गाण्येभ्यो दत्तवन्तः । पूर्ववदभ्यस्तञ्जुम् । "उस्यपदान्तात्"
 इति पररूपत्वम् । अथाशिषं ब्राह्मणाशोर्वाद्दं समवाच्छन्नाकाङ्क्षन् ।
 प्रार्थनापूर्वमाशिषः स्वीचक्रुरित्यर्थः । वार्क इच्छायाम् । इदि-
 त्वाङ्गम् ॥ ५३

भरतः । योद्धार इत्यादि । योद्धारः शान्त्यर्थे मूर्धभिः क्वचित् तण्डुलादिसहितं वारि
 दधति अ । टु बु धस्य धृति पुष्पोः । ज्ञादिरे विः, वृ धादृदिः खेरे, अगुक्खिः चरस्य-
 क्षाम् । रत्नानि गाश्च द्विज्योऽददुः । उस्येचौत्यालोपः । अये आशीर्वादाय तेभ्यो
 वाञ्छितवन्तः । अन्तोऽकृत्तिति त्रिरिति पथे त्रिः ॥ ५३

अश्रुवाप । योद्धारो शान्तिकामनाय आतपतण्डुलमश्च शान्तिकुण्डलं जल
 वस्तुके धारण, ब्राह्मणाङ्गके अनेक वस्त्रे च गोदान एवं तीर्थाङ्गत्रे विक्रते
 कर्माशीर्वाप प्रार्थना करिष्ये ॥ ६३

आ[ष]दिहृद्यन्दनैः शुभैर्विचित्रं समवस्त्रयन् ।

अधारयन् स्रजः कान्ता वर्माण्यदधत द्रुतम् ॥ ५४

अन्वयः । शुभैः चन्दनैः आदिहृद्यन्, विचित्रं समवस्त्रयन्, कान्ताः स्रजः अधारयन्, वर्माणि द्रुतम् अदधत च ॥ ५४

मङ्गिनाथः । आदिहृन्निति । शुभे चन्दनेरादिहृन् गात्राण्यलि-
म्यन् । दिहृ उपचये । शपो लुक् । भोऽन्तादिकार्यम् । विचित्रं
चित्रवस्तुजातं समवस्त्रयन्नाच्छादयन् । मुण्डामश्र—” इत्यादिना
'वस्त्रात् समाच्छादने' इति णिच् । कान्ता मनोहराः स्रजो
मात्यान्धारयन् । द्रुतं वर्माण्यदधत दधुः । दधतेर्लङि तङि
“अदभस्तात्” इत्यदादेशः ॥ ५४

भरतः । आदिहृन्नित्यादि । यङ्कैः चन्दनैः गात्राणि लिप्तवन्तः ।, दिहृ षी क्षिपि ।
विचित्रं वस्त्रं परिहितवन्तः, विचित्रं शोभनं समाच्छादयन्ति अ इत्यर्थो वा । वस्त्रात् समा-
च्छादने ऋिवाने वा, जि कण्ठादेरिति जिः । कान्ताः शोभनाः स्रजो धारितवन्तः । धृक्
च । अकारान् घृयाम् । अन्ये कवचं धृतवन्तः ॥ ५४

अश्रवन् । ताशत्रां उज्ज्वलनेन ग्राह्यलेपन, विचित्रं वस्त्रादि वस्त्रं शत्रो
द्वेषाच्छादन, मनोहरं मालाधारण एवम् ऊर्ध्वधारण करिण । ८४

समच्छावत शस्त्राणि प्रामृजन् खड्गसंहतीः ।

गजादीनि समारोहन् प्रातिष्ठन्त च सत्वराः ॥ ५५

अन्वयः । शस्त्राणि समच्छावत, खड्गसंहतीः प्रामृजन्, गजादीनि समारोहन् सत्वराः
प्रातिष्ठन्त च ॥ ५५

मङ्गिनाथः । समिति । शस्त्राणि समच्छावत समतेजयन् ।
च्छा, तेजने । लङि “समः श्छुवः” इति तङ् । शपो लुक् ।
भस्त्रादादेशे उवङादेशः । खड्गसंहतीः प्रामृजन्शोधयन् । मृजूष्
शुद्धी । मृजोऽजादौ वृद्धरभावे भोऽन्तादिकार्यम् । गजादीनि समा-
रोहन्नारूढाः । गजादिष्विति पाठे—आधारत्वविवक्षायां सप्तमी ।
सत्वराः प्रातिष्ठन्त प्रस्थिताश्च । ‘समवप्रविभ्यः स्थः’ इति तङ् ॥ ५५

भरतः । समच्छावतेत्यादि । योषाः शस्त्राणि निशितानि चक्रुः । श्छुष तेजने ।
संश्लोषितेति मम् । खड्गसमूहान् शोधितवन्तः । मृजोऽकञ्जिति त्रिरिति पञ्चे त्रिः । गजा-
दीनि समारूढाः, अथ त्वरात्विताः प्रस्थिताः ॥ ५५

अश्रुवाह । मेषुगणं भङ्गं शनि शान्ति ७ शङ्कं सकलं शक्तिं करिणः
एवं गणं अशानि शाने आटोराहणं करिणः शरान् प्रशानं करिणः । ६६

अपूरयन्नमः शब्दो बलसंवर्त्तसम्भवः ।

अपूर्यन्त च दिग्भागास्तुमुलैस्तूर्यनिखनैः ॥ ५६

अन्वयः । बलसंवर्त्तसम्भवः शब्दः नमः अपूरयन्, तुमुलैः तूर्यनिखनैः दिग्भागाः अपूर्यन्त च ॥ ५६

मस्तिनाथः । अपूरयदिति । बलसंवर्त्तसम्भवः सेनासम्भेद-
सम्भूतः । पचाद्यच् । शब्दः कलकलो नमः खमपूरयत् ।
तुमुलैः सङ्कुलैस्तूर्यनिखनैर्वाद्यानिर्घोषैर्दिग्भागा अपूर्यन्तपूरि-
तार्थं ॥ ५६

भरतः । अपूरयदित्यादि । शब्दो नमः पुरितवान् । पूरक् च, चकारात् पूर्त्तिः ।
कोट्टशः ? — बलानां संवर्त्त एकीभावः, तस्मात् सम्भवो यस्य सम्भवति यस्यादिति व्युत्पत्त्या,
स एव सम्भवो यत्येति वा । तूर्याणां तुमुलैः सङ्कुलैः शब्दः दिग्भागाः पुरिताः । कर्त्तव्य-
रूपम् ॥ ५६

अश्रुवाह । मेषु गणिते मनागणेरं कनकल शब्दे गणन एवम् तूमुल-
कृपाक्षरान्तिते मनश्च विक्रमपूर्वं श्रेण । ६७

आसीद्द्वारिषु संघट्टो मदीं रथाश्वद्विपरक्षसाम् ।
समहाननिमित्तैश्च * समभूयत भीषणैः ॥ ५७

अन्वयः । द्वारिषु समहान् रथाश्वद्विपरक्षसां सङ्घट्टं आसीत्, भीषणैः अनिमित्तैः च
समभूयत ॥ ५७

मस्तिनाथः । आसीदिति । द्वारिषु नगरद्वारिषु समहानति-
प्रभूतो रथाश्वद्विपरक्षसां संमदेः सम्बाध आसीत् । “अस्तिंसचो-
ऽपृक्तो” इतीट् । अथ भीषणैर्भयङ्करैरनिमित्तैर्दुर्निमित्तैश्च समभूयत
सम्भूतम् । भावे लङ् ॥ ५७

भरतः । आसीद्द्वारिषुवादि । लडाद्वारिषु रथादीनां निर्गच्छतां समहान् सङ्घ-
आसीत् । लडाद्यन्तो रथः । भीषणः भयानकः अनिमित्तैः अनाकुलैः सम्भूतम् । भावे
लङ् ॥ ५७

* “अस्तिंसचो” इति पाठान्तरम् ।

अभूवात् । रावणदेसञ्च निर्गमनकालेन नगरं चात्र तथ, अथ, इष्टी ७
राक्षसगणैश्च पत्रम्पत्र अति मन्धर्व उपस्थित इहेन एवञ्च अति उग्रहृत्त इनिमित्त
मकल देखा मिल । ८१

कपयोऽविभयुस्तस्मिन्नभञ्जंश्च महाद्रुमान् ।

प्रोदखायन् गिरीन्सूर्णमगृह्णंश्च महाशिलाः ॥५८

अन्वयः । कपयः तस्मिन् (रावणे आगते सति) अविभयुः, तूर्णं महाद्रुमान् अभञ्जन्
च गिरीन् प्रोदखायन्, महाशिलाः च अगृह्णन् ॥ ५८

मल्लिनाथः । कपय इति । कपयः तस्मिन् रावणे आगते
सतीति शेषः । अविभयुर्भीताः । “सिजभ्यस्त—” इति भेर्जुसि
'जुसि च' इति गुणे अयादेशः । अथ तूर्णं महाद्रुमानभञ्जन्
बभञ्जश्च । गिरीन् प्रोदखायन् प्रोत्खातवन्तः । खै खनने ।
लङ्ङि शपि शित्वात्वाभावे आयादेशः । महाशिलाश्चागृह्णन् ॥५८

भरतः । कपय इत्यादि । तस्मिन् रावणे निर्गते सति वानराः भीताः । जि भौ लि
भीत्याम् । अनुधिवेः शब्दलघ्याम् । महाद्रुमान् योज्जं भगवन्तः । तुङ्गान् पर्वतान् उन्-
खातवन्तः । खेतुर्णै खननहिसथीः । महाशिलाः गृहीतवन्तः ॥ ५८

अभूवात् । अनखर रावण उपस्थित इहेन, वानरैश्चौ त इहेन इरात्र
महा वृक्ष मकल भाग्निते नागिन, पर्वत उखेगन करिन एवञ्च अकाञ्च
अखरथञ्च मकल अङ्ग करिन । ८८

ततः समभवद्दुष्टं प्राहरन् कपिराक्षसाः ।

अन्योऽन्येनाभ्यभूयन्त विमर्दमसहन्त च ॥ ५९

अन्वयः । ततः युद्धं समभवत्, कपिराक्षसाः प्राहरन्, अन्योन्वेल अभ्यभूयन्त, विमर्दं
असहन्त च ॥ ५९

मल्लिनाथः । तत इति । सन्नाहानन्तरं युद्धं समभवत् ।
कपिराक्षसाः प्राहरन् मिथः प्रजङ्गुः । अन्योऽन्येनाभ्यभूयन्त इतर-
तरमभिभूताश्च । कर्मणि तङ् । विमर्दं प्रहारमसहन्त च
नाश्राग्यन्नित्यर्थः ॥ ५९

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं युद्धं विस्तृतं कपयो राक्षसाश्च प्रहारं चक्रुः । अन्यो-
न्वम् अभ्यभूयन्त । कपयो राक्षसैः ते च कपिभिः अभिमृताः । कर्मणि यङ् । ते विमर्दं
धीदवन्तः ॥ ५९

अशूवाप । उाशत्र पत्र युक्त हरेण, पत्रम्पत्रे प्रहार आरम्भ हरेण, एक
पत्र अपत्रम्पत्रके पत्राभव करिते नागिन, तथापि प्रहार मश करिशा
काश हरेण न । ६२ ।

प्रावर्धत रजो भौमं तद्व्याश्रुत दिशो दश ।

परात्मीयविभागं [विवेकं] च प्रामुष्णात्कपिरक्षसाम् ॥

अन्वयः । भौमं रजः प्रावर्धत, तत् दश दिशः व्याश्रुत, कपिरक्षसां परात्मीयविभागं च
प्रामुष्णात् ॥ ६०

मङ्गिनाथः । प्रेति । भूमेरिदं भौमं, रजः प्रावर्धत रथाश्वदि-
चीभादुत्थितमित्यर्थः । तद्रजो दश दिशो व्याश्रुत व्याप्नोत् ।
अशू व्याप्नोत् । कपिरक्षसां परात्मीयविभागं स्वपरविवेकं प्रामुष्णात्
प्रमुमोष । सुष स्त्रये । क्रौर्यादिकः ॥ ६०

भरतः । प्रावर्धत इत्यादि । भूमिसम्बन्धि रजः प्रवर्ध, सैन्यचोभात् ; तत् रजो दश
दिशो व्याश्रुत । अशू व्याप्नोत् इत्यर्थः । अयं भरः अयम् आत्मीय इति यः कपिरक्षसां
विवेकः तच्च प्रामुष्णात् अपनिनाथ सुषय सुषन् लठने ॥ ६०

अशूवाप । तथात्रादिर मकालान भुङ्क्ताश्च भूत वृद्धित हरेण, मेहे धुनि
पत्रिक आश्रुत करिण, कपि उ शक्रामके आपन पत्र हेहा वृषिवात्र
कशता नृथ हरेण । ७०

ततोऽद्भिषुर्निरालोके स्वेभ्योऽन्येभ्यश्च राक्षसाः ।

अद्भिषन् वानराश्चैव वानरेभ्योऽपि निर्भयाः ॥ ६१

अन्वयः । ततः निरालोके राक्षसाः स्वेभ्यः अन्येभ्यः च अद्भिः । (तर्धत्र वानराः
निर्भयाः (सन्तः) वानरेभ्यः च, अपि अद्भिषन् ॥ ६१

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो रजोऽप्यापनान्निरालोके
निष्पृकाशे रणे राक्षसाः स्वेभ्यो राक्षसेभ्योऽन्येभ्यो वानरेभ्य-
श्चाद्भिषुरक्रुध्यन् । 'क्रुधद्रुहेर्था—' इत्यादिना सम्प्रदानत्वा-
च्चतुर्थी । द्विष अप्रीतौ । लडि शपो लुक् । शाकटायनम-
ताज्जेर्जुस् । तथैव वानरो निर्भयाः सन्तो वानरेभ्यः, अपिशब्दा-
द्राक्षसेभ्यश्च अद्भिषन् । इतरमते भोऽन्तादिकार्यम् । प्रागैव
क्रोधान्वा अथ रजोऽन्वासेति युक्तमेतद्वि भावः ॥ ६१

अन्वयः । तत इत्यादि । रजीवाहुल्यात् गिरान्तंके रणे राजसाः स्त्रीभ्यो राचसैश्च
अन्तेभ्यो वानरेभ्यश्च द्वेषं चक्रुः । वानरा वानरेभ्योऽपिशब्दात् राचसैभ्यश्च द्वेषं चक्रुः
अन्तेभ्यो ज वैरे । विष विदातोऽनुम् वा । यद्ये दिक्त्वादिना चतुर्थी ॥ ६१

अभूवात् । मेहे धूलिष्ठे व्रणशूल अक्रमात्रमश हरेते, राक्षसेनां अपक्र ७
विपक्र उच्छेदने उपव्रहे क्राम अक्राम कश्चित् नागिन, वानरेनां ७ निर्द्ध-
रिष्ठे अक्रा अक्रान ७ परगणने प्रति क्रुक्ते हरेत्ता उठिन । ७१

अधुरंस्ते महाघोरमश्रुतोद [न्न]थ शोणितम् ।

समपा [प]द्यत रक्तेन समन्तात्तन कर्दमः ॥ ६२

अन्वयः । ते महाघोरम् अधुरन्, अथ शोणितम् अश्रुतोद, तेन रक्तेन समन्तात्
कर्दमः समपाद्यत ॥ ६२

मङ्गिनाथः । अधुरन्निति । ते हता महाघोरमधुरमश्रुता-
यन्त । घुर भीमार्यशब्दयोः । अथ शोणितमश्रुतोदश्चरत् ।
अतिरक्षरणे । तेन रक्तेन कर्त्ता समन्तात् कर्दमः पङ्कः सम-
पाद्यत सम्पादितः । पद्यतेष्यन्तात् कर्मणि लङ् । अस्थानपाठे
कर्त्तारि लङ् । समपाद्यत सम्पन्न इत्यर्थः । रक्तेनेति हेही
लृतीया ॥ ६२

भरतः । अधुरन्नित्यादि । ते हताः कपिराचसः महाघोरं शब्दं चक्रुः । घुर ध्वनौ
भीमार्थे । अनन्तरं शोणितम् अश्रुतोद चरति अ । तेन रक्तेन समन्तात् कर्दमः सम्पन्नः ।
यो पदङ्गत्तौ ॥ ६२

अभूवात् । मेहे राक्षस ७ वानव्रगण अति धोर चौरकार कश्चित्
नागिन, तांशानेन शरीर हरेते वक्रु निर्गत हरेते नागिन एवः मेहे वक्रु
कारिणिक कर्ममत्र हरेत्ता उठिन । ७२ ॥

गम्भीराः प्रावहन्नद्यः समजायन्त च क्रुदाः ।

ब्रह्मं च तद्रजोऽशाम्यत् समवेद्यन्त च द्विषः ॥ ६३

अन्वयः । गम्भीराः नद्यः प्रावहन्, क्रुदाः च समजायन्त, ब्रह्मं तत् रजः च अशाम्यन्,
द्विषः च समवेद्यन्त ॥ ६३

मङ्गिनाथः । गम्भीरां इति । गम्भीरा अगाधा नद्यो रक्तनद्यः
प्रावहन् प्रवहन्ति अ । क्रुदा रक्तक्रुदाश्च समजायन्त संजाताः ।
ब्रह्मं पूर्वब्रह्मं तद्रजो धूलिसृशाम्यत् शान्तम् । द्विषश्च समवेद्यन्त

प्रकृता इत्यर्थः । स्वपरविवेकलाभादिति भावः । विद चेत्तनाख्यान-
निवासिष्विति धातास्थीरादिकात्कर्मणि लङ् ॥ ६३

भरतः । गम्भीरा इत्यादि । तेन रत्नेन गम्भीरा नद्यः प्रवहन्ति स्म । गम्भीरा इत्याद्या
सञ्ज्ञायाः । ततः प्रवहं तत्र रजः शान्तम् अभवत् । ततश्च दिवः प्रववी उतातः । विद क
ञ् चित्नाख्याननिवासे । कर्म अ यक् ॥ ६३

अभूनाम् । क्रमेण (सेहै रक्तु इहेते वरु अगाथ नदी वहिज, एवम् वरु-
रक्तुइन्देन सृष्टि इहेज एवम् तथेन आर (सेहै प्रानेन रक्तुआवाते प्रवण)
क्षीराणि रक्तिन ना, सकलेहै परम्पर शक्र मित्र चिनिते पारिषा परम्परेण
शक्र वेगे प्रहार करिजे लागिल । ७० ॥

ब्रह्मोऽचिर्वीयतास्त्रीवैर्धनुश्चाधूनयन्महत् ।

रामः समोहितं तस्य नाचेतन् स्वे न चापरे ॥ ६४

अन्वयः । ततः रामः अस्त्रीवैः अचिर्वीयत, महत् धनुः च अधूनयत्, तस्य समोहितं
स्व परे च न अचेतन् ॥ ६४

मल्लिनाथः । तत इति । ततस्तुमुल्लयुद्धप्रवृत्त्यनन्तरं रामो-
ऽस्त्रीवैर्वाणममूहैराचिर्वीयत चित्रमाख्यंमकरोत् । 'नमोवरिव-
षिषडः क्वच' । चित्रड आख्यं इत्याख्यार्थं क्वचः । डिक्त्वा-
रणात्तड् । "क्वचि च" इतीकारः । महद्दनुषाधूनयदधुनोत् ।
'धूञ्प्रीजोर्नु ग्वक्तव्यः' इति नुक् । तस्य रामस्य समोहितं शरसन्धानः
ज्याकर्षणादिचेष्टितं स्वे स्वकीया नाचेतन्नाजानन् । परे शत्रवो
नाचेतन् । तस्य ताट्टग्वस्तलाघवादिति भावः ॥ ६४;

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरम् अस्त्रममूहैः आख्यंरूपैः जातम् । चित्रड
आख्यं कण्डादिः । रामस्य महत् धनुः आधूनयत् । धू न गि धू अ च चकारात्
कम्पे । प्री-धूजोर्नु वा । तस्य रामस्य समोहितम् अभिप्रेतं स्वे वानरा अपरे राक्षसाश्च न
ज्ञातवन्तः शीघ्रकारित्वात् । चिती ज्ञाने ॥ ६४

अभूनाम् । एहेकपे तुमूल युद्धेन पर राम अस्त्रजाल लोकाचिते विस्त्र
उत्पादन करिजेन, तनि वृहत् धनुक कम्पित करिजेन । उाहार अडिप्रारि
कि, ताहा शकीर वा परकीर सैक सकलेन मधो केहै वृत्तिते पारिण
ना । ७४

छिन्नानैश्चन्त भिन्नांश्च समन्ताद्रामसायकैः ।

इति चामृतवन्न च रामं न्यरूपयन् ॥

अन्वयः । रामसायकैः छिन्नान् भिन्नान् च समन्तात् ऐचन, हा हा इति क्रुष्टं च
अशृण्वन्, न च रामं न्यरूपयन् ॥ ६५

मङ्गिनाथः । छिन्नानिति । रामसायकैः समन्ताच्छिन्नान्
द्विधाकृतान् भिन्नान् विदारितांश्चैवन्तापश्यन् । हा हेति क्रुष्टं
क्रोशनश्च । भावे क्तः । अशृण्वन् । रामं तु न न्यरूपयन् । अयमेव
चेष्टत इति न निरधारयन्नित्यर्थः । रूप व्याक्रियायामिति चौरा-
दिकाः ॥ ६५

भरतः । छिन्नानित्यादि । संयामस्थाः काचित् रामस्य सायकैः बाणैः छिन्नान् खण्डि-
तान् काचित् भिन्नान् विदारितवान् ईदृशं च । समन्तात् सर्वतः हाहेति क्रुष्टं शब्दं श्रुत-
वन्तः । अत्र रामोऽस्मि न वेति नैव निश्चितवन्तः, शीघ्रममम्यात् । रूपतन्त्रतत् कर्तृ ॥ ६५

अभूवात् । तथा श्रुत लोकेकत्रा द्वेषिण, रामेभ्य बाणे छिन्नं च विदार्य
लोक सकल चारिदिके पाडिग्न रक्षिग्राहे । आर तुनिन "शत्रु भाग" एहेरूप
शब्द इहेतेहे । ऊत व्रमण वशतः सेधाने राम आछेन कि ना भाश निर्गम
करिते पात्रिण ना । ५८

अभिनच्छत्रसङ्घातानक्षुण्णद्वाजिकुञ्जरम् ।

अपिनट् च रथानीकं न चाज्ञायत सञ्चरन् ॥ ६६

• अन्वयः । (सः) शत्रुसङ्घातान् अभिनत्, वाजिकुञ्जरम् अक्षुण्णत्, रथानीकं च अपि-
नट्, सञ्चरन् न च अज्ञायत ॥ ६६

मङ्गिनाथः । अभिनदिति । स रामः शत्रुसङ्घातानभिनद्-
व्यदारयत् । वाजिकुञ्जरमक्षुण्णदचूर्णयत् । क्षुदिर् सम्पेषणे ।
रथानीकं रथसमूहं चापिनट् समचूर्णयत् । पिष्ल्व सञ्चूर्णने । सर्वे-
रौधादिकाः । सञ्चरन् सम्यक्चारीकुर्वन् स रामस्तु नाज्ञायत न
ज्ञातः । ताटक् तस्य सञ्चारलाघवमित्यर्थः ॥ ६६

भरतः । अभिनदित्यादि । रामः शत्रुसमूहान् विन्दे । अथौ भिदिर् भिदि ।
वाजिनः कुञ्जराय चूर्णितवान् । अथौ क्षुदिर् क्षुदि । रथस्य अनीकं समूहश्च पिष्टवान् ।
थौ पिष्ल्व चूर्णने । सञ्चरन् रामः परैः न ज्ञातः ॥ ६६

अभूवात् । राम शत्रुसमूहं विदारित गज.७ अथ सकल चूर्ण विचूर्ण एव
रथकुनि पेषण करिगेन, किञ्च त्रिनि वे सेधाने विचरण करितेहेन, हेहा
केह चारिदिके पात्रिण ना । ५९

दशदन्तिसहस्राणि रथिनां च महात्मनाम् ।
चतुर्दशसहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ ६७
लक्षे द्वे च पदातीनां राघवेण धनुर्भृता ।
अनीयन्ताष्टभागेन दिवसस्य परिचयम् ॥ ६८

अन्वयः । धनुर्भृता राघवेण दिवसस्य अष्टभागेन दशदन्तिसहस्राणि, महात्मनां रथिनां च सारोहाणां वाजिनां चतुर्दशसहस्राणि पदातीनां द्वे लक्षे च परिचयम् अनीयन्त ॥ ६७—६८

मङ्गिनाथः । तद्वस्तालाघवमेव श्लोकद्वयैनाह—दशेत्यादि । धनुर्भृतां राघवेण दिवसस्याष्टभागेनाष्टमांशेनार्द्धप्रहरेणेत्यर्थः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं त्रिभागादिवत् । अष्टमे भागे इति क्वचित् पाठः । दशदन्तिसहस्राणि महात्मनां महामनसां रथिनां चतुर्दशसहस्राणि तथा सारोहाणां सप्तादिनां वाजिनां चतुर्दशसहस्राणि ॥ ६७

मङ्गिनाथः । लक्षे इति । तथा पदातीनां द्वे लक्षे च परिचयं नाशमनीयन्त । नयतेर्हि कर्मकात् प्रधानकर्मणि लङ् ॥ ६८

भरतः । दशेत्यादि । अयिमशोकान्वयः । धनुर्भृता रामेण दिवसस्य अष्टमे भागे प्रहरार्द्धमध्ये दन्तिनां दशसहस्राणि, महात्मनां रथिनाञ्च चतुर्दशसहस्राणि, सारोहाणां वाजिनाञ्च चतुर्दशसहस्राणि, पदातीनां लक्षद्वयञ्च परिचयं विनाशं नीतानि । अनीयतेति पाठे—सर्वम् एतच्च परिचयं नीतम् । भावे वा प्रत्ययः, कर्मोपादानेऽपि भावे इति परिवचनान् ; स्वमतेऽपि कर्मोपादाने भावप्रत्ययस्य न निषेधः ॥ ६७—६८

अश्ववाप । शङ्कराचार्येण राम अर्द्धप्रहर मध्याह्न्ये राजारंभे कृतौ चतुर्दशसहस्र श्रेष्ठे व्रथौ, आदराशौ मैनृमह चतुर्दशसहस्र अथ एवः द्वे लक्षे पदाति मैनृ क्रम करिणेन । ७१-७८ ॥

यमलोकमिवायथाद्रुद्राक्रीडमिवाकरोत् ।
शैलैरिवाचिनोद्भूमिं बृहद्भूमिं राक्षसैर्हृतैः ॥ ६९

अन्वयः । (सः) बृहद्भिः हृतैः राक्षसैः भूमिं यमलोकम् इव अयथात्, रुद्रः क्रीडम् इव अकरोत्, शैलैः इव अचिनोत् ॥ ६९

मङ्गिनाथः । यमेति । स रामो बृहद्भिर्हृतैः राक्षसैर्भूमिं यमलोकमिवाश्रज्वात् सन्दर्भितवान् । यमलोकमिवाकरोदित्यर्थः ।

अन्यसन्दर्भे । क्रैयादिः । रुद्रस्याक्रीडं क्रीडास्थानं श्मशानमिवा-
करोत् । शैलैः पर्वतैरिवाचिनोत् चिनोति स्म । चिञ् चयने ॥ ६८

भरतः । यमलोकमित्यादि । वृहन्निःसृतेः राक्षसेः रामो यमलोकमिव सन्दर्भितवान्
अकार इत्यर्थः । अन्य विदर्भे । रुद्रस्य आक्रीडं क्रीडास्थानं श्मशानमिव अकरोत् । अतनो-
दिति क्वचित् पाठः । भूमिं शैलैरिव अचिनोत् आच्छादितवान्, रक्षसा वृहत्त्वात् । चि-
ञ्च चित्याम् ॥ ६८

अशूबाद । शिनिं वृहत् वृहत् निहतं राक्षसदेहे यमालयवत् रणभूमिं ग्रथित
करिणेन एव चिबेत् क्रीडाभूमिं श्मशानेन श्राय करिष्या फेनिलेन, राक्षस-
गणैश्च वृहत् देहे मेहे श्मशानेन पर्येते आच्छादित करिणेन । ७२

अस्तुवन् देवगन्धर्वा व्यस्यन्त प्रवङ्गमाः ।

कपीन्द्रेऽतन्यत प्रीतिः पौलस्त्योऽमन्यताद्भूतम् ७०

अन्वयः । देवगन्धर्वा अस्तुवन्, प्रवङ्गमाः व्यस्यन्तः, कपीन्द्रे प्रीतिः अतन्यत, पौलस्त्य-
अद्भूतम् अमन्यत ॥ ७०

मङ्गिनाथः । अस्तुवन्निति । देवगन्धर्वा अस्तुवन् । प्रवङ्गमा
व्यस्यन्त विस्मितवन्तः । कपीन्द्रे सुग्रीवे प्रीतिरतन्यत ततान ।
सुग्रीवोऽपि सन्तुष्ट इत्यर्थः । कर्मकर्तारि लडि तड् । पौलस्त्यो
विभीषणोऽद्भुतमाश्चर्यममन्यत ॥ ७०

भरतः । अस्तुवन्नित्यादि । देवा गन्धर्वाश्च तम् अर्थात् अस्तुवन् स्तुवन्ति स्म । कपयो
विस्मयं प्राप्ताः । सुग्रीवे प्रीतिः त्रिसृता । विभीषणश्च आश्चर्यं ज्ञातवान् इत्यर्थः ॥ ७०

अशूबाद । देवता ७ गच्छन्तीनां रामेण खव करिषते नागिलेन, वामदेवता
विश्रित इहेन, सुग्रीवेण आनन्दं वङ्गित इहेन, विभीषण आश्चर्यं ज्ञाने
करिणेन । १०

राक्षस्यः प्रारुदन्नुच्चैः प्राजुगुप्सन्त रावणम् ।

अमुच्छन् बालवृद्धाश्च * समरौदितरो जनः ॥ ७१

अन्वयः । राक्षस्यः सच्चैः प्रारुदन्, रावणं प्राजुगुप्सन्त, बालवृद्धाः च अमुच्छन्, इतः
जनः समरौत ॥ ७१

मङ्गिनाथः । राक्षस्य इति । राक्षस्यो राक्षसस्त्रिय सच्चैः
प्रारुदन् रुदितवन्तः । रावणं प्राजुगुप्सन्तागच्छन्तः । "गुप्तिञ्-

किदम्भः सन्” इति गुपेनिन्दायां सन् । तदन्ताङ्गि तद्धि
“भोऽन्तः” । बालवृद्धाश्चामुह्यन् भयादमूर्च्छन् । इतरो जनः
स्त्रीबालवृद्धातिरिक्तः पौरजनः समरौत् सम्यगाक्रन्दत् । र् शब्दे ।
शपो लुक् । ‘उतो वृद्धिलुकि हलि’ इति वृद्धिः ॥ ७१

भरतः । राक्षस्य इत्यादि । पत्यादिवधान् राक्षस्यो रीदन् चक्रुः । उच्चैः रावणं
निन्दन्ति च । गुपेः किञ्चिद्गुप इति निन्दायां सन्, इमनिषेधश्च । बालवृद्धं कर्तुं,
भयात् अमुह्यन् भेदं प्राप, बालाश्च वृद्धाश्च इति समाहारः । इतरो राज्ञो बालवृद्धेभ्योऽप्यो
जनः सरावं चकार । हल ध्वनौ, सपूर्वः रपिब्रह्मस्युतोऽर्द्धेर्त्रः ॥ ७१

अश्रुवाद । श्राद्धभोगो उद्वेगः चरुं रोदनं एव श्रावणं च तिरस्कृतं
करिष्ये नागिन, बालकं च वृद्धगणं च उद्वेगं वृद्धिं हर्षं, एव श्रावणं पुरवाभोगं
सर्वश्रवणं रोदनं करिष्ये नागिन । १२

सर्वतश्चाभयं प्राप्नोन्नैच्छन्नृभ्यस्तु रावणः ।

फलं तस्येदमभ्यायाद्दुरुक्तस्येति चाब्रुवन् ॥ ७२

अन्वयः । रावणः च सर्वतः अभयं प्राप्नोत्, नृभ्यः तु न ऐच्छत्, तस्य दुरुक्तस्य इदं
‘फलम् अभ्यायात् इति च अब्रुवन् ॥ ७२

मङ्गिनाथः । सर्वत इति । रावणः सर्वतः सर्वस्मादमानुष-
वर्गादभयं प्राप्नोत् । ब्रह्मणो वरं लब्धवानित्यर्थः । नृभ्यो मानुषेभ्यस्तु
नैच्छदनादरादभयं न वन्न इत्यर्थः । तस्य दुरुक्तस्य दुर्भाषितस्येदं
फलमभ्यायादायातार्मात् चाब्रुवन्, लङ्काजना इति शेषः ॥ ७२

भरतः । सर्वतश्चेत्यादि । रावणः सर्वेभ्यो देवगन्धर्वादिभ्योऽभयं प्राप्तवान्, ब्रह्मसेवका
इत्यर्थात्, नृभ्यो मनुष्येभ्यस्तु अभयम् असौ नेष्टवान्, ब्रह्मणं न प्रार्थितवान्, तेमा भक्ष्यत्वान्-
तस्य दुरुक्तस्य दुष्टभाषितस्य वरप्रार्थनाकालं मनुष्यावन्नानुचकस्य फलम् इदम् अभ्यायात्
उपगतम्, इत्येवं केचित् उक्तवन्तः । पूर्वश्लोकात् समरौदित्यस्य विभक्तिव्यत्ययेन
अनुषङ्गः ॥ ७२

अश्रुवाद । उक्त्वा निकटे रावणं मश्रुत्वा भिन्नं सकलेन निकटेऽपि अत्र न
नात् करे, किञ्च भाश्रुत्वा निकटे अत्र न प्रार्थनां करे नाहं, सेहं दुर्क्षा-
कोत्तरेऽहं एहं उपाश्रुत्वा, मश्रुत्वा नकावामो हेहाहं बलिषे नागिन ॥ १२

ततोऽधावन्महाघोरं रथमास्थाय रावणः ।

ब्रह्मायत मही गृध्रास्तमारार्यन्त भीषणाः ॥ ७३

अन्वयः । ततः रावणः महाघोरं रथम् आख्याय अघावत्, नही अघायत, भीषणाः गृध्राः तम् आराध्यन्त ॥ ७२

मल्लिनाथः । तत इति । ततो रामपराक्रमानन्तरं रावणो महाघोरमतिभयङ्करं रथमाख्यायाधावत् । रामं प्रतीति शेषः । अथास्य दुर्निमित्तान्याह—नही अघायताधूयत । अघायो विधूनने । भीषादिः । भीषणा गृध्रास्तं रावणमारार्यन्त भृशमार्च्छन् । अह गतो । 'सूचिसूत्रिमूत्राव्यत्यंशृणोतौनामुपसंख्यानात्' अर्त्तैर्यङि 'याङ् च' इति गुणे अर्थ्येति स्थिते 'यपरस्य रेफस्य न प्रतिषेधः' इति वचनाद्रेफसहितस्य यकारस्य द्विर्वचने अभ्यासकार्ये अरार्येति यङन्ताङ्गाङि तङि शपि "भोऽन्तः" । अजादित्वादाङ्गाङमे आरार्यन्तेति सिद्धम् ॥ ७३

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं महाघोरं रथम् आरुह्य रावणोऽघावत् वेदेष योद्धुं गतः । धातु ङ् जवे । अजि परे तु सत्तेर्धावो वेगे श्रितीति सूत्रं काला स गता-बिलस्य रूपम् वदन्ति, तत्र व्यर्थं, फलतो विशेषाभावात् । दुर्निमित्तान्याह—भूमिः अल्लि अह । अघायो ङ् विधूनने । भीषणा गृध्राः तम् अन्वयं कुटिलस्य गताः । अह प्रापथे च, अकारान् गतो । गयर्थादिति यङ्, मूत्र-सूत्रेत्यादिना वा प्रथमपदभावात्, स्याद्यनृत्तो बुधङिति गुणः । स्यादौ नवद्वौऽप्ये इति यसंयोगविषये द्विलस्य निषेधाभावः । घौऽनित इति खेदीर्षः ॥ ७३

अशुभम् । ताशत्र पत्र द्रावण अति भौषण त्रथाऽरोहणे द्रावणत्र एति धावित हरेण, किञ्च तत्रन अनिमित्तशुचक लूमिकम्प हरेण ७ भौतिअम गृधापि अरुगण ताशत्र चारित्रिके वेष्टेन करिण । १०

मेघाः सविद्युतोऽवर्षेष्टेलकूपं च शाणितम् ।

अवान् भीमा नभस्वन्तः प्रारुवन्नाशवाः शिवाः ॥७४

अन्वयः । सविद्युतः मेघाः वेलकूपं शणितम् अवर्षन् । भीमाः नभस्वन्तः च अवान्, अशिवाः शिवाः प्रारुवन् ॥ ७४

मल्लिनाथः । मेघा इति । सविद्युतो विद्युत्वन्तो मेघाः शणितं रक्तं चेलान् कूपयित्वा सिक्त्वा चेलकूपमवर्षन् । क्लूयी शब्दे उन्दने च इति धातोर्ष्यन्तात् "अर्त्तिङ्ङी—"इत्यादिना पुगा-गमे 'चेले कूपेः' अमुसूपत्ययः । भीमाः प्रतिक्लृप्ता नभस्वन्ती

शयवशावान् ववुः । जुसभावपक्षे “भोऽन्तः” । अशिवा अमङ्गलाः
शवाः शृगालाः प्राक्वन् ववाशिरि । रौतेर्लाडि भोर्जस्यवडादेयः ॥७४

भरतः । मेघा इत्यादि । सविद्युतो मेघाः । चेलक्रीपं वस्त्रकेटनप्रमाणं शोचितं वर्षन्ति
१ । यावता वधिरैव वस्त्रं सिध्यते तावत्प्रमाणम् इत्यर्थः । ऋथीङ् दुर्गन्धे, चार्द्रत्वे
। द्वीर्घकारवानयं ऋथी स्तायति ते विदेवय इमे सेविशामविकथा इति च । जेः
२. ऋथीङ् ऋथीति पञ्च गुणश्च । ‘हसाल्लोप’ इति यलोपः । चेलं क्रोपयति ज्वेदय-
तीति, डात् षष् । वर्षणक्रियाविशेषणम् । एतद्विशेषणादंभन्मानं गम्यते, अन्यथा एताह-
। षणस्य वैधर्थ्यं स्यात् । परे तु वस्त्रार्थाद्वद्वष्टमाने क्रोपयतेः ऋणमित्याहुः । स्वमतेऽपि
। षणम् वेत्यस्य योगविभागात् तत्र चणम् स्यादेव, तदा चेलं क्रोपयन् इत्यर्थः । भीमा वायवी
। षण्ति स्म । द्विषविदात इत्यस्य पाञ्चिकत्वान्नात्र उत्सु । शिवाः शृगाला अशुभसूचकं रवं
वैऋः ॥ ७४

अशुभान् । विष्ठाऽसह श्लेष सकल वस्तुवर्षणं करिण, सेहे वस्तु लोकेकर
वस्तु समूहं सिद्धुं हहेन । वायुं भयङ्करं भावे प्रवाहितं हहेते नागिन एवं
शृगालिकागणं अमङ्गलं वव करिण ॥१४

आटाव्यतावमत्यासौ दुर्निमित्तानि संयुगे ।

अधुनोद्धनुरस्त्रौघैः प्रौर्णोनूयत विद्विषः ॥ ७५

अन्वयः । असी दुर्निमित्तानि अवमत्य संयुगे आटाव्यत, धनुः अधुनीत्, विद्विषः
अस्त्रौघैः प्रौर्णोनूयत ॥ ७५

मङ्गिनाथः । आटाव्यतेति । असी रावणो दुर्निमित्तान्वयम-
त्यानादृत्य संयुगे रणे आटाव्यत भृशमाटत् । अट गतौ । ‘सूचि-
सूत्रिमूत्राव्यर्त्यशूर्णातीनाम्—’ इति यङि द्वितीयैकाचोर्द्विवचन-
। ष्यासकार्यं यङन्ताङ्गङि तङि शवादिदार्थ्यं चाजादित्वादाडा-
गमः । धनुरधुनीत् धुनीति स्म । धू विधूनने । स्वादिः । शत्रून्-
स्त्रौघैः शरजालैः प्रौर्णोनूयत भृशमाच्छादयच्च । ऊर्णुञ् आच्छादने ।
नुवन्नावात् “सूचिसूत्रि—” इत्यादिना यङ् । अजादित्वादेफ-
वर्जितस्य द्वितीयैकाचो नुशब्दस्य द्विवचनम् । “गुणो यङ्लुकोः”
इत्यभ्यासस्य गुणः । “अक्त्वार्वाधातुकयोः—” इति दीर्घः । ततो
यङन्ताङ्गङि तङ् । आङ्गङि ॥ ७५

भरतः । आटाव्यतेत्यादि । एतानि दुर्निमित्तानि अवमत्य अवज्ञाय असी रावणः
भयं कुटिलञ्च अगच्छत् । अट गतौ । मूत्र-सूत्रेति यङ्, मत्पार्श्वदित्वादिना च ।

संयुगे युद्धे धनुः अधुनीत् कल्पितवान् । घूञ्ज न कल्पे । अस्त्रीर्षेः द्विवः शशुन् मर्षं
धुनः पुनर्षां आम्नादितवान् । ऊर्णुं लञ् आम्नादने । मूत्र-सूत्रेति यङ् । काटी
नवदोऽग्रे इति निषेधात् रेफं विप्रिष्य नीर्षो हिलम् । अयय्य इत्यनेन यसंयोगादिस्थितस्य
निषेधःभावः ॥ ७५

अब्रुवान् । त्रावण एहे सकल दुर्निमित्त अग्राश्च करिशा युक्ताफले अडिभन्न
विचरण करिउते नागिन एवः पुनः कल्पित करिशा.अब्रुज्जाणे अग्नि निकर
समाच्छन्न करिशा तुलिन ॥१९

व्यनाशयंस्ततः शत्रून् सुग्रीवास्ता महीभृतः ।

ततो व्यरसदग्लायदध्वशेत महीतलम् ॥ ७६

अश्वोतद्रुधिरं तोयमभ्यलष्यच्च * विह्वलम् ।

अश्रीयत च[न्ट]मांसादां बलं सुग्रीवबाधितम् ॥ ७७

प्रत्यय । ततः सुग्रीवास्ताः महीभृतः शत्रून् व्यनाशयन्, ततः सुग्रीवबाधितं मांसादां
बलं, व्यरसन् अग्लायत्, महीतलम् अध्वशेत, रुधिरम् अश्वोतत्, विह्वलं च (सत्)
तोयम् अभ्यलष्यत् अश्रीयत ॥ ७६—७७

मङ्गिनाथः । अथ युग्मे नाह—व्यनाशयन्नित्यादि । ततो
गुवणविक्रमानन्तरं सुग्रीवेणास्ताः क्षिप्ता महीभृतः पर्वताः शत्रून्
व्यनाशयन् विनाशयामासुः । ततः सुग्रीवबाधितं मांसादां बलं
राक्षससैन्यं व्यरसदान्दन्दत् । रस शब्दे । अग्लायत् ग्लानम् । ग्लौ
हर्षक्षये । शित्यात्वाभावादायादेशः । महीतलमध्यशेत तत्र पपाते-
त्यर्थः । “श्रीङः सार्वधातुके गुणः” ॥ ७६

मङ्गिनाथः । अश्वोतदिति । रुधिरमश्वोतदक्षरत् । अश्वतिर्
क्षरणे । विह्वलं सत्तोयमभ्यलष्यच्चाभिलनाष चादृष्यदित्यर्थः । “वा
भ्राश—” इत्यादिना लपेविकल्पेन श्यन् । अश्रीयत व्यश्रीयत ।
शद्ल् शतने । “शदेः शितः” इति तङ् । “पान्ना—” इत्यादिना
श्रीयादेशः ॥ ७७

भरतः । व्यनाशयन्नित्यादि । तदनन्तरं सुग्रीवेणास्ताः क्षिप्ताः महीभृतः पर्वताः
शत्रून् नाशितवान् । ततो ममांसादां राक्षसां बलं सुग्रीवेष बाधितं सत् व्यरसन् आग्लायत्
अकार इत्युत्तरश्रुतेनाव्ययः । रस शब्दे, ग्लौ क्षान्विसषये । मूतलम् अधिश्रिते कं,
निपतितम् इत्यर्थः । श्रीङी रे षः ॥ ७६

* “गायतण्यसञ्जातिविह्वलम्” इति पाठान्तरम् ।

भरतः । अश्वीतदित्यादि । अधिरं रक्तम् अचरत, धानार्थं तीर्थं जलम् अति-
विह्वलम् अतिक्रान्तरं यथा स्यात् तथा याचते अ ; अश्वीयत च अचसादं प्राप्तम् इत्यर्थः ।
स्या दानेन्यदिना श्रीयादिभ्यः । अतीऽपि समित्यादिना सम् ॥ ७०

अशुवाह । तांशारं परं सूथीव निष्कृष्टं पर्युत्थुलि मङ्गदिगके नष्टे
करिण, अनन्तरं सूथीव कर्तुकं आहतं मांशानीं द्राक्षमृतेण आर्षुनामं करिण
नागिणं च निन्नानन्ते भूधने पतितं इहेन । तांशारां वरुवमनं करिणं च
विह्वलचित्ते अमं चाहिते नागिणं, परे अवमनं इहेनां पठिल । १७—१९

विरूपाक्षस्ततोऽक्रौडत् संग्रामे[संगरे] मत्तहस्तिना ।
मुष्टिनादालयत्तस्य मूर्धानं वानराधिपः ॥ ७८

अन्वयः । ततः विरूपाक्षः संग्रामे मत्तहस्तिना अक्रौडत्, वानराधिपः तस्य मूर्धानं
मुष्टिना अदालयत् ॥ ७८

मङ्गिनाथः । विरूपेति । ततो विरूपाक्षो नाम राक्षसः संग्रामे
मत्तहस्तिना वाहनेनाक्रौडरद्व्यजृम्भत् । वानराधिपः सुधीवस्तस्य
रक्षसो मूर्धानं मुष्टिनादालयददारयत् । दल विशरणे ॥ ७८

भरतः । विरूपाक्ष इत्यादि । ततो विरूपाक्षनामा राक्षसः सङ्गरे युद्धे मत्तहस्तिना
क्रौडित अ । तस्य मूर्धानं सुधीवी मुष्टिना विदारितवान् । दल मि.भेदे ॥ ७८

अशुवाहं । तदनन्तरं विरूपेण द्राक्षमममठ गच्छे आकृष्ट इहेनां मिःठनामं
करिणं नागिणं, उथनं वानरराक्षं सूथीव मुष्टिं अशारे तांशारं मञ्जुकर्षुं
करिणं । १८

अचूर्णयच्च यूपाक्षं शिलया तदनन्तरम् ।
संक्रुद्धो मुष्टिनातुम्हादङ्गदोऽपि[लं] महीदरम् ॥ ७९

अन्वयः । तदनन्तरं यूपाक्षं शिलया अचूर्णयत्, अङ्गदः अपि संक्रुद्धः (सन्) महीदरं
मुष्टिना अतुम्हात् ॥ ७९

मङ्गिनाथः । अचूर्णयदिति । तदनन्तरं विरूपाक्षवधानन्तरं
यूपाक्षं नाम राक्षसञ्च शिलयाचूर्णयत् चूर्णितवान् । “सत्यापपाश—”
आदिष्यन्ताच्चूर्णयतेलंङ् । अङ्गदोऽपि संक्रुद्धः सन् महीदरं राक्षसं
मुष्टिनातुम्हादङ् । क्रौड्यादिः ॥ ७९

भरतः । अचूर्णयदित्यादि । विरूपाक्षवधानन्तरं वानराधिपः शिलया यूपाक्षं राक्षसं

अभितवान् । संतुष्टीऽऽसीऽपि मुष्टिना महीदरम् अक्षम् अन्वयम् अतुभान् मघान् । तुभ्य
न च, चकारात् द्विसि ॥ ७९

अशूयान् । विक्रपाङ्क वधेर पत्र सूक्ष्मं यृपाङ्क राङ्कगकेऽ मिनाऽशारे
चूर्ण करिण एवम् अक्षम् अताञ्ज कुक्ष हरेत्रा मुष्टि अद्यादे महोदर राङ्कगके
संशान् करिण । १२

ततोऽकुष्णाद्दशमीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम् ।

अगोपायञ्च रक्षांसि दिशश्चारीनभाजयत् ॥ ८०

अन्वयः । ततः दशमीवः क्रुद्धः (सन्) वनौकसां प्राणान् अकुष्णात्, रक्षांसि अगो-
पायत्, च अरीन् च दिशः अभाजयत् ॥ ८०

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो विरूपाक्षवधानन्तरं दशमीवः
क्रुद्धः सन् वनौकसां वानराणां प्राणानकुष्णात्त्वकर्ष । कुष
निष्कर्षणे । क्रैयादि । रक्षांस्यगोपायदरक्षञ्च । “गुपूधूप—”
इत्यादिना आयप्रत्ययः । अरींश्च दिशोऽभाजयत् प्रापयत् ।
भजेत्यन्ताङ्गङ् ॥ ८०

भरतः । तत इत्यादि । अनन्तरं क्रुद्धो रावणो वानराणां प्राणान् अकुष्णात् दीष्टी
वदिसकार । कुष ग निष्कर्षे । रक्षांसि रक्षितवान् । गुपू रक्षे । कम अतो गुपूधूपे-
त्यायः । अरींश्च दिशः प्रापितवान् । भजेतिः प्रेरणे ॥ ८०

अशूयान् । विक्रपाङ्क वधेर पत्र रावणं कूपितं हरेत्रा वनवासी वानरगणेर
प्राणानां करिण, से आश्वीन राङ्कगणेर रक्षा एवम् अक्ष्वर्गके चात्रितिके
विगाडिष्ठ करिण । ८०

आलोकयत्स काकुरस्यमधृष्णोद्घोरमध्वनत् ।

धनुरभ्रामयङ्गीममभीषयत् च[वि]द्विषः ॥ ८१

अन्वयः । सः काकुत्स्थम् आलोकयत्, अधृष्णोत्, अरम् अध्वनत्, भीमं धनुः अभ्राम-
यत्, द्विषः अभीषयत् च ॥ ८१

मङ्गिनाथः । आलोकयदिति । स रावणः काकुत्स्थमालो-
कयदपश्यत् लोकादर्शने । चुरादिः । अधृष्णोत् घृष्टः स्थितः ।
अि घृषा प्रागल्भ्ये । घोरं भीममध्वनद् दध्वान् । भीमं धनुरभ्रा-
मयदभ्रामितवान् । द्विषः शत्रून्भीषत भीषितवांसि “भीष्मो-
र्हेतुभये” इति तड् । “भियो हेतुभये षुक्” ॥ ८१

मङ्गिनाथः । अपौहृदिति । तद्रावणमुक्तं बाणवधं रामो निरा-
कुलोऽनाकुलः सन् भङ्गैर्बाणविशेषैरपौहृदपाकरोत् । ऊह'वितर्कं ।
'उपसर्गादस्यत्युद्योर्वा वचनम्' इति पक्षं तिप् । 'तथा आशीविषो-
पमैः सर्पकल्पैर्वाणैर्हृशयोवं प्रत्यस्कुभोत् प्रत्यावृणोत् । स्कुनमु
आवरणे । "स्तन्भु—" इत्यादिना श्रुप्रत्ययः । अस्तुभ्रादिति
पाठे—चकारात् श्राप्रत्ययः ॥ ८३

भरतः । अपौहृदित्यादि । निराकुलो रामः तां बाणवृष्टं भङ्गैः बाणविशेषैः अपनीत-
वान् । ऊह ङ् तर्कं । गेवांऽस्त्रीहो ढे चेति मस्य पाञ्चिकत्वाच्च पम् । आशीविषोपमैः
दुःसहत्वात् संपंतुल्यैर्बाणैः दग्धयौवं प्रत्यस्कुनीत् आच्छादितवाच । "आशीः स्यादहृदद्रे-
ऽपि" । तत्र विषमस्येति मनीषादिः । "आशीनिव कलामिन्दोः" इति दर्शनान् ईकारान्त-
मपि प्रकृत्यन्तरम् ॥ ८३

अश्रुवाप । रामश्च निरूपवेगे जेहे बाणवृष्टिं उल्लास्य धारां दूरोऽहं
कत्रिणेन एवम् सर्पनृपञ्च डोषण अत्र-निकटं नशाननके आच्छन्न कत्रिणेन । ८०

मण्डलान्याटतां चित्रमच्छिन्तां शस्त्रसंहतोः ।
जगद्वास्य[द्विस्या] पयेतां तौ न च वीरावसौदताम्

चन्वयः । वीरौ तौ (रामरावणौ) चित्रमखलानि आटतां, शस्त्रसंहतोः अच्छिन्तां,
जगद् व्यस्मापयेतां, न च असौदताम् ॥ ८४

मङ्गिनाथः । मण्डलानोति । वीरौ तौ रामरावणौ चित्रमाख्यं
यथा तथा मण्डलान्याटतामाचरताम् । अट गतो । आडागमः ।
शस्त्रसंहतौरन्योऽन्यशरजालान्यच्छिन्तां चिच्छिदतुः । छि'द-
रयं रुधादिः ! तसस्तामादेशः । जगत्लोकं व्यस्मापयेतां विस्मापित-
वन्तौ । अयतेर्ख्यन्ताङ्गि "भोस्मयोर्हेतुभये" इति तङ् । "नित्यं
अयतेः" इत्यात्वे पुगागमः । तथापि नासौदतां नावसन्तौ ।
"पात्रा—" इत्यादिना सदः सौदादेशः ॥ ८४

भरतः । मण्डलानीत्यादि । तौ युध्यमनौ रामरावणौ मण्डलानि आटतां, चक्रवह-
न्तौ । अट गतो । अन्योऽन्यम् अस्त्रसमूहान् छिन्नवन्तौ । जगत् विस्मितं चक्रतुः ।
अिन्धोर्घादिति आ, मघ, ङीर्णोति पष् । न च खिन्तौ, यती वीरौ । स्यादानेति सहेः
हीदः ॥ ८४

अश्रुवाप । जेहे वीरवन्न बाणवृष्टिं नृपुगाकारे लवण कत्रिणे

नागिनेन । पत्रम्पत्र अक्षरान् छेदन करिष्ये अत्ररक विप्रशर्गवे निरुद्ध
करिःनने । उथापि केह अवगत्र हहेनेन ना । ८४

व्योम प्राचिनुतां बाणैः क्षामक्ष्मापयतां ह [ग]तैः ।
अभिन्तां तूर्णमन्योऽन्यं शिञ्जाश्चातनुतां मुहुः ॥ ८५

अन्वयः । (तौ) बाणैः व्योम प्राचिनुतां, इतः (कपिराक्षसैः) क्षाम् अक्ष्मापयतां,
तूर्णम् अन्योऽन्यम् अभिन्तां, मुहुः शिञ्जाः च आतनुताम् ॥ ८५

मङ्गिनाथः । व्योमिति । तौ वीरौ बाणैर्व्योमाकाशं प्राचि-
नुतामाच्छादयतामित्यर्थः । इतः कपिराक्षसैः क्षाम् भूमिमक्ष्मा-
पयतामकम्पयताम् । क्षाम्यी विधूनने । “अत्तिञ्जी—” इत्यादिना
पुक्ति यकारलोपः । तूर्णमन्योऽन्यमभिन्तां व्यदारयताम् । भिदेर्लङ्घि-
तमस्तामादेशः । “असोरलोपः” । चर्त्वे तकारद्वित्वम् । मुहुः
शिञ्जामभ्यासपाटवं चातनुतां व्यस्तारयताम् ॥ ८५

भरतः । व्योमित्यादि । तौ बाणैः व्योम आकाशं प्राचिनुतां छादितवन्तौ । चिन विषय
चित्याम् । प्रात्रणुतामिति पाठ—हृत् ग वृज इतौ । गतैः समनैः क्षाम् कम्पितवन्तौ । क्षाम्यी
इ विधूनने । लिः, ङीवीति पण्, इमाङोप इति यलोपः । तूर्णम् अन्योऽन्यं भिन्नवन्तौ ।
अथौ भिदिर्भिति । मनौपादित्वान् सवर्गान् सवर्गस्य सवर्गं वा लोपः इति बोध्यम् । तेषु
पञ्चतकारवानपि पाठः । शिञ्जाश्च चतुषु कौशल्यानि मुहुः आतनुताम् । तत्र दृञ्
विभारि ॥ ८५

अशुभम् । उंशवा नाशवर्षःन आकाशं आच्छन्न करिनेन । निहृत् कपि-
राक्षसेन देहभारे डूढन कम्पित इहेन । मद्धर पञ्चर पञ्चररक विदीर्ष
करिष्ये वारंवार अशुभिकार कोशल विखार करिठे नागिनेन । ८६

सम[मा] धत्तासुरं शस्त्रं राक्षसः क्रूरविग्रहः ।
तस्मा[त]क्षरन्महासर्पान् व्याघ्रसिंहांश्च भीषणान् ॥

अन्वयः । (अथ) क्रूरविग्रहः राक्षसः (रावणः) आसुरं शस्त्रं समधत्त, तत् (शस्त्रं)
भीषणान् महासर्पान् व्याघ्रसिंहान् च प्राक्षरन् ॥ ८६

मङ्गिनाथः । समिति । अथ क्रूरविग्रहो राक्षस आसुरमसुर-
देवताकमञ्चं बाणं समधत्त धनुषि सन्दधे । “आभ्यस्तयोरातः”
दन्त्यालोपः । “दधस्तयोश्च” इति भवभावः । “अधः” इति प्रति-

षेधात् “भूषस्तयोः—” इति न भवित । तदासुरमङ्गं कर्तुं,
भीषणान् महासर्पान् व्याघ्रान् सिंहांश्च प्राचरत् । असृजदित्यर्थः ॥ ८६

भरतः । समाधत्तेत्यादि । क्रूरविषयं भीमविषयं राक्षसः धनुषि असुरदेवतं शस्त्रं
समाधत्त शरीरपितवान् । हु घाञ् लि धारणे पुष्टौ दाने, सम्पूर्वः सन्धाने । ह्यदौ रे द्विः ।
शब्दीराक्षीय इत्यालोपः, धो द धोऽन्तञ्चोप इति खिर्धत्वम् । तत् शस्त्रं दंष्ट्रितं भीषणान्
सर्पादीन् चरति अ ॥ ८६

असूवात् । क्रूराकृतिं क्रूरकर्म रावण आसुरराजं मङ्गान् करिणम् । सेहै
अत्र ह्येते उन्नानक मर्ष, वाञ्छ ७ मिःशानि निर्गत ह्येते नागिन । ८७

न्यषेधत्यावकास्त्रेण रामस्तद्राक्षसस्ततः ।

अदीव्यद्वीद्रमत्युद्यं मुसलाद्यगलत्ततः ॥ ८७

अन्वयः । रामः तत् पावकास्त्रेण न्यषेधत्, ततः राक्षसः अत्युद्यं रौद्रं (अस्त्रम्),
अदीव्यत्, ततः मुसलादि अगलत् ॥ ८७

मल्लिनाथः । न्यषेधदिति । रामस्तदासुरमङ्गं पावकास्त्रेण
न्यषेधय्यवारयत् । ततो राक्षसोऽत्युद्यं रौद्रमस्त्रमदीव्यद् व्यवहृत-
वान् प्रयुक्तवानित्यर्थः । ततो रौद्रास्त्रात् मुसलादि मुसलतोमराद्य-
नेकमस्त्रजातमगलदक्षरदित्यर्थः ॥ ८७

भरतः । न्यषेधदित्यादि । रामः तदा असुरमङ्गं पावकास्त्रेण विनिवारितवान् । विष्णु
शब्दा, निपूर्वो निवारणे । गीक इति धत्वम् । ततो राक्षसो रद्रदेवतम् अत्युद्यम् अदीव्यत्
तेन जिगीषाचकार । दिशो धे वेति करणे धी । दिव्यु जिगीषेच्छापण्डितौ श्रीङ्गायन्तः ।
न भविष्यद्विकिरिति जयमङ्गला । व्यनच् तथीति दीर्घः । ततो रौद्रास्त्रात् मुसलादि प्रहरणं
मलितम् ॥ ८७

असूवात् । राम पावकास्त्रेण आसुरराजं विनिवारित करिणम्, अनसुर
रावण अतुल्यकटं रौद्रं अत्र अस्त्रागं करिणम्, सेहै रौद्रास्त्रं ह्येते नानाविध
शूण्यं तोमरादि अत्र अनिर्भूतं ह्येते नागिन । ८७

गाम्भर्वेण न्यविध्यत्तत् क्षितौन्द्रोऽथ नराशनः ।

सर्वमर्मसु काकुरस्थमौभतीक्ष्यैः शिलीमुखैः ॥ ८८

अन्वयः । क्षितौन्द्रः तत् (रौद्रास्त्रं) गाम्भर्वेण न्यविध्यत्, अथ नराशनः तीक्ष्णैः
शिलीमुखैः काकुरस्थं सर्वमर्मसु क्षीयत् ॥ ८८

मञ्जिनाथः । गान्धर्वेणेति । क्षितीन्द्रो रामस्तद्वीद्रमन्त्रं गान्ध-
र्वेण गन्धर्वास्त्रेण न्यविध्यश्ववारयदित्यर्थः । व्यध ताडने ।
“ग्रहिण्या—” इत्यादिना सम्प्रसारणम् । अथ नराशनी राक्षसो
दिश्यास्त्रवैफल्यात् क्रुद्धः सन्निहितः भावः । तीक्ष्णैः शिलीमुखैः
केवलबाणैः काकुत्स्थं रामं सर्वमर्मास्वीभ्यदपूरयत् । उभय पूरणे ।
तौदादिकः । आड्वृद्धिः ॥ ८८

भरतः । गान्धर्वेणेत्यादि । क्षितीन्द्रो रामो गन्धर्वदेवतेन अस्त्रेण तत् रौद्रास्त्रे विव्याध ।
व्यधी य ताडे । ग्रहस्त्रपाद्योरिति जिः । अथ नराशनी रावणः तीक्ष्णैः शिलीमुखैः बाणैः
सर्वत्र मर्मास्थाने काकुत्स्थं पूरितवान् । उन्ममुभ श पूर्णौ । उन्पां लृग् वा शष्वाविति
पक्षे गन्तोपाभावः ॥ ८८

अशूदान् । तूपति राम गोकर्त्त अश्रद्धावा सेहे रौद्रास्त्र निवारण करिमेन,
अनन्तर प्रशानन केवल शूतीक रागराजद्वारा रामछेत्र सकल मर्माङ्गहे
परिपूर्ण करिण । ८८

ततस्त्रिंशिरसं तस्य प्राहश्चल्लक्षणो ध्वजम् ।

अमथ्यात् सारथिं चाशु भूरिभिश्चातुदक्करैः ॥ ८९

अन्वयः । ततः लक्षणः तस्य त्रिंशिरसं ध्वजं प्राहयन्, सारथिम् च अमथ्यात्, चाशु
भूरिभिः शरैः अतुदत् च ॥ ८९

मञ्जिनाथः । तत इति । ततो लक्षणस्तस्य रावणस्य त्रिंशि-
रसं त्रिंशिरसं त्रिशूलाग्रं ध्वजं शरैः प्राहश्चदच्छिदत् । अत्रशु
छेदने । तौदादिकः । सारथिं चामथ्यात् जघानेत्यर्थः । क्रमादौ मन्त्र
विलोडने । चाशु भूरिभिः शरैरतुदच्च । तुद व्यथने ॥ ८९

भरतः । ततः इत्यादि । तत तदनन्तरं लक्षणः तस्य त्रिंशिरसं त्रिशूल ध्वजं छिन्नवान् ।
अशुश् छेदे । ग्रहस्त्रपाद्योरिति जिः । सारथिश्च इतवान् । ग मन्त्र च गाहे । भूरिभिः
शरैः ताडितवान् तम् इत्यर्थात् ॥ ८९

अशूदान् । त्राहार पर लक्षण अत्रवर्षणे रावणेर त्रिशूलाग्रक्षत्र छेदन
७ त्राहार सारथिके निहत करिमेन, एतत् उद्वेगनात् बहुरनिक्षेपे
ताहाके व्यथित० करिमेन । ८९

अश्वान् विभीषणोऽतुम्हात्स्यन्दनं चाक्षिणोद्द्रुतम् ।

अ[ना]शुभाद्वाचासो भ्रातुः शक्तिं चोद्वहद्गुरुम् ॥

अन्वयः । विभीषणः अश्वान् अनुभ्रातुं, द्रुतं स्यन्दनं च अचिषीत्, रावसः (रावणः)
भाः (विभीषणस्य) अनुभ्रातुं, गुरुं शक्तिं च उदहृतम् ॥ ८०

मङ्गिनाथः । अश्वानिति । विभीषणोऽश्वाननुभ्रानात् हतवान् ।
क्रादादौ तुभ हिंसायाम् । द्रुतं स्यन्दनं रथं चाक्षिणोद् बभञ्जेत्यर्थः ।
क्षिणु हिंसायाम् । तनादित्वादुप्रत्यये गुणः । राक्षसो रावणो भ्रातु-
विभीषणस्य । तं प्रतीत्यर्थः । मखम्बसामान्ये षष्ठी । अनुभ्रानात्
क्षुभितयान् गुरुं गुर्वीम् । “वोतो गुणवचनात्” इति विकल्पा-
दनोकारः । शक्तिं कासूमुदहृतदुद्यतवान् । हृद् उद्यमने
तुदादिः ॥ ८०

भरतः । अश्वानित्यादि । तस्य अश्वान् विभीषणो हतवान् । तुभ ग च, चकारात्
द्विसे । शीघ्रं स्यन्दनं च अचिषीत् । क्षण क्षिण दु ज वधि । नोप्युडो गुरिति गुणाभावः ।
एतावथापि रावणो न क्षीयं प्राप । क्षुभ ग च, चकारात् मङ्गलने, मनोवादित्वात् भकार-
तवर्गयुक्तस्य न अन्विति बोध्यम् । भ्रातुः विभीषणस्य कृते गुर्वीं शक्तिम् अस्यविशेषम्
उत्थापितवान् । गृह्ण उद्यमे । भ्रातुः उपरि नाश्वानात् अनुपचक्षित्वादित्यन्ते योज-
यन्ति ॥ ८०

अश्वानम् । विभीषणं वानपेत्त अश्वानिके निरुद्धे उ मङ्गल उथञ्जि
उथं करिणेन । वानेन लाठार शक्तिं कुरु श्देश एव गृह्णैवकि अश्व उञ्ज
करिण ॥ २०

तामापतन्तीं सौमित्रिस्त्रिधाकृन्तच्छिलीमुखैः ।

अशब्दायन्त पश्यन्तस्ततः क्रुद्धो निशाचरः ॥ ८१

अष्टघण्टां महाशक्तिमुदयच्छन्महत्तराम् ।

रामानुजं तथाविध्यत् स महीं व्युराश्रयत् ॥ ८२

अन्वयः । आपतन्तीं तां (शक्तिं) सौमित्रिः शिलीमुखैः त्रिधा अकृन्तत्, पश्यन्तः
(जनाः) अशब्दायन्त, ततः निशाचरः क्रुद्धः (सन्) अष्टघण्टां महत्तरां महाशक्तिम्
उदयच्छत्, तथा रामानुजम् अविध्यत्, सः (रामानुजः) व्यसुः (सन्) महीं
आश्रयत् ॥ ८१—८२

मङ्गिनाथः । तामिति । आपतन्तीं तां शक्तिं सौमित्रिः शिली-
मुखैस्त्रिधाकृन्तच्छिनत् । कृती छेदने, सुचादित्वात्सुम् । पश्यन्त-
स्तत्प्राप्य प्रेक्षमाणा अशब्दायन्त शब्दमकुर्वन् चाहाकारं अकृदि-

त्यर्थः । “शब्द्वैर—” इत्यादिना करोत्यर्थं क्वड् । तदन्तात्तड् ।
ततो निशाचरो रावणः क्रुद्धः सन् ॥ ८१

मल्लिनाथः । 'अष्टेति । अष्टौ घण्टा यस्यास्तां महत्तरां परि-
माणतोऽर्धकां महाशक्तिं महतीं कासूमुदयच्छदुद्यतवान् । यम-
लंडि “इषुगमियमां कः” । अकर्त्रभिप्रायत्वात् “समुदाङ्भ्यः—”
इति न तड् । तयोद्यतया शक्त्या रामानुजं लक्ष्मणमविध्यत्
प्राहरत् । स विद्वो रामानुजो व्यसुर्महीमाश्रयदाश्रितः । मघ्नां
पपातेत्यर्थः ॥ ८२

भरतः । तमापतनीमित्यादि । विभीषणोपरि आपतनीं तां शक्तिं लक्ष्मणो वाचैः
प्रकारितयेष कान्ति अ । क्तौ श प च्छिदि । पंश्लनः समरप्रेषका देवादयः शब्दं चक्रुः ।
शब्दसुखरूपादिरिति च । तत इत्यादिकमुत्तरश्लोकेन सम्बध्यत ॥ ८१

भरतः । अष्टघण्टामित्यादि । तदनन्तरं क्रुद्धो रावणो महाप्रमाणां शक्तिम् उदयच्छद
अत्यापितवान् । कीदृशीम् ?—अष्टौ घण्टा यस्याः ता, प्रभावेण महत्तराम् । महतोऽश्वान्
तरप्रस्थे सति पुंवत् । स्यादानेति यमेर्यच्छः । तथा शक्त्या रामानुजं लक्ष्मणम् अविध्यत्
ताडितवान् । स लक्ष्मणोऽव्यमुः विगतप्राणः सन भूमिम् आश्रितवान् ॥ ८२

अश्रुवाप । श्रिमन्नानन्दन रागवर्षणे उपस्थित शक्तिरक तिनशरु उध
करिणेन । ममरदर्शकगण एते कद्रुत ममर दर्शने शोहाकार अन्त करिणे
नाग्नि । उदनश्रुत रावण क्रुद्ध इदंश अष्टेघण्टा ममस्थित अतिमहती मठाशक्ति
उश्रुत करिण एवरे मेहे शक्तिधारा लक्ष्मणके विक्र करिण, तिमि गतशाण
इहेशा कृत्तम आश्रय कविणेन । २१—२२

राघवस्याभृशायन्त सायकास्त्रैरुपद्रुतः ।

ततस्तूर्णं दशमीवो रणक्ष्मां पर्यशेषयत् ॥ ८३

अन्वयः । राघवस्य सायकाः अभृशायन्त, ततः तेः उपद्रुतः दशमीवः तूर्णं रणक्ष्मां
पर्यशेषयत् ॥ ८३

मल्लिनाथः । राघवस्येति । राघवस्य सायका अभृशा भृशा
अभवन् अभृशायन्त अतितोत्रा अभवकित्यर्थः । “भृशादिभ्यो
भुवि—” इत्यादिना च्यर्थं क्वडन्तात्तड् । ततस्तैः सायकैरुप-
द्रुतः पीडितो दशमीवस्तूर्णं रणक्ष्मां रणभूमिं पर्यशेषयत् शेषयत्
अ । स्रपलायनेन तामेव शेषितवानित्यर्थः । शिष असवोप-
योमी इति चौराटिकः ॥ ८३

भरतः । राघवस्येत्यादि । सञ्जवे पतिते सति राघवस्य श्रराः पूर्वम् अध्यायाः तदानीं
इहा अभवन्, शीघ्रगतयो जाता इत्यर्थः । श्रमार्थार्थ इति अर्थः । तदनन्तरं येः सायकैः
स्पन्दती दशमीवः तूष्णीं शीघ्रं रणभूमिं पर्यशेषयत् त्यक्तवान् । शिष्ये नि असर्वोपयोगी ॥ ८१

अश्रुवादा । तत्र राघवः वर रागमम् ७ अति तीव्रवेग धारण करिण,
ठांशं पत्र-रावण सेहै मरमम् १ निगौडित हडेवा ७९११९ रणभूमि ७११
करिण । २०

अ[स]स्फुरदु[स्यो] दकर्षच्च सौमित्रेः शक्तिमयजः ।

असिञ्चदोषधीस्ता याः समानीता हनूमता ॥ ८४

अन्वयः । सौमित्रेः अयजः अस्फुरत्, शक्तिं उदकर्षत् अ, हनूमता समानीताः ताः
शौषधीः, ताः असिञ्चत् ॥ ८४

मञ्जिनाथः । अस्फुरदिति । सौमित्रेरयजो रामोऽस्फुरद-
वेष्टत । शक्तिमनुजहृदयलग्नं शक्त्यायुधमुदकर्षदुद्धृतवाञ्छ । सस्फुर-
स्वेति पाठे—स्फुरतीति स्फुरोऽन्ताः स्फुरन् प्राणवायुः । इगुपध-
सञ्चयः कः । तेन सह वर्तते इति सस्फुरस्यान्तर्लीनप्राणस्य
सौमित्रेः शक्तिं हृदयलग्नां कासूमयजो राम उदकर्षचेत्यादि
योग्यम् । हनूमता समानीता आहतास्ताः पूर्वोक्ता मृतसञ्जीविनी-
प्रमुखा शौषधीर्वासिञ्चदक्षरञ्च । षिचिर् चरणे ॥ ८४

भरतः । सस्फुरस्येत्यादि । सोऽयजो रामः सस्फुरस्य उच्छसतः सौमित्रेः शक्तिं इदि
सधाम उदकर्षत् आकृष्टवान् । स्फुर शि स्फूर्त् चले । पचादित्वादन, कुटादित्वात् कुटा
कुत्रीञ्चित्तीति निवेदान् गुणः । धा शौषधधी हनूमता समानीताः ता शौषधीः असिञ्चत्
मृच्छद्वै इत्यर्थात् । षिच पशौ च् चरणे ॥ ८४

अश्रुवादा । तत्र अग्रज रामलक्ष्मणैर अञ्च ७९११९ रणभूमिपयोगि कर्तव्या
विद्यः चेष्टित इहेलेन, त्रिनि लक्ष्मणैर रुदन्नैक शक्ति उद्धृत करिणेन एव
हनूमन् पूर्वे मृतसञ्जीवनो प्रकृति ये सकल शेषि संग्रह करिणाह्मिणेन,
सेहैशुनि कतश्चाने सिक्कन करिणेन । २०

उदजीवत् सुमित्राभूर्भ्राताश्लिष्यत्तमायतम् ।

सम्यङ्मूर्धन्युपाशिक्षदपृच्छच्च निरामयम् ॥ ८५

अन्वयः । सुमित्राभूः उदजीवत्, जाता (रामः) पायत तम् अश्लिष्यत्, मूर्धनि सम्यक्
उपाशिक्षत्, निरामयत् अ अश्लिष्यत् ॥ ८५

मन्निनाथः । उदिति । सुमित्रायां भवतीति सुमित्राभूर्लक्षणम्
उदजीवदुष्जीवितः । भ्राता रामस्तमुज्जीवितं लक्षणमायातं दीर्घ-
कालं यथा तथास्त्रियदालिप्लत् । सम्यग्यथाशास्त्रं मूर्धन्यपाशिङ्गद-
जिघत् । शिघि भ्रात्राणे । निरामयमनामयमपृच्छच्च व्यथाशान्ति-
मपृच्छदित्यर्थः ॥ ८५

भरतः । उदजीवदित्यादि । सुमित्राभूः लक्षणः उज्जीवितवान् ; मादनामसङ्गीर्तनं
पराजितत्वेन अपकर्षात् । भ्राता राम आयातं दीर्घकालं तं लक्षणम् आलिक्रितवान् । शिघी
य ल जि आलिङ्गने । मूर्धनि च सम्यक् आघ्रातवान् । शिष्याघ्राणे ; खेहाभिव्यञ्जकमिदम् ।
निरामयं पीडया अभावश्च पृष्टवान् । आनयस्याभाव इत्यव्ययीभावः ॥ ८५

अशूरात् । लक्षणं जौवित इहेनेन, राम ऊँशाके अनेककृण धरिद्रा
आलिङ्गन करिनेन एतः यथाविधि मखकाघ्राणशूतक शारीरिक नित्रामत्र
मषके लिङ्गामा'करिते नाशिनेन । २८

पुनः[ततः]प्रोदसहन् सर्वेयोद्भुमभ्यद्रवन् हरौन्[परान्]
अकृच्छायत च प्राप्तो रथेनान्येन रावणः ॥ ८६

अन्वयः । सर्वे पुनः योद्भुं प्रोदसहन्, रावणः अन्येन रथेन प्राप्तः हरौन् अम्यद्रवन्,
अकृच्छायत च ॥ ८६

मन्निनाथः । पुनरिति । सर्वे रामादयः पुनर्भूयोऽपि योद्भुं
प्रोदसहन् प्रोत्सेहिर । षष्ठ मर्षणी इति धातोश्चैरादिकात् 'आष्ट-
षाहा' इति णिजभावपक्षे तड्निमित्ताभावात्तिप् । भौवादिकात्त
तडेवेति पूर्वं व्याख्यातारः । भट्टमल्लस्तु 'तितिक्षतेऽधिकुरुतं क्षान्तौ
सहति सङ्घति । मृथत्यामर्षति चेति आत्मनेऽपि चतुष्टयम् ।'
इत्याचष्ट । अथ रावणस्यान्येन रथेन प्राप्तो हरौन् कपीनभ्यद्रवद्भ्य-
धावत् । द्रु गतौ । अकृच्छायत । कृच्छाय पापकर्म्मणेऽक्रामश्च ।
इन्तुं प्रवृत्तस्येत्यर्थः । "कष्टाय क्रमणे" इत्यत्र 'सचकक्षकष्टकृच्छग-
हनेभ्यः कण्वचिकीर्षीयांसि वक्तव्यम्" इति कृच्छायधातोः
कण्वन्ताङ्गि तड् । कण्वं पापम् ॥ ८६

भरतः । तत इत्यादि । पुनः सर्व एव रामादयो योद्भुं प्रोत्सेहन्ते च । सद्य कि शस्त्री,
कवचवन्ताहा चुरादिः । रावणोऽपि अन्येन रथेन सम्प्राप्तः सन् परान् शत्रून् अम्यद्रवन्
अभिमुखं गतः । आत्मनश्च कृच्छम् इन्द्रजिदवधादिशब्धं वेदितवान् । सुखादित्यात् शब्द-
सुखकटादिरिति च । कृच्छं कर्म्म करोतीति कटादिरित्यन्ते, तन्मते शूद्रशुद्धादिना पाप-

इति; प्रकृतान्तरमिति कान्तापाः, कञ्चमन्दस्य तद्वति पुरुषे वर्तमानत्वात् कञ्चवान् इवा-
चरति ङीति घान्त्वञ्जी इति च इति केचित् ॥ ६६

अश्रुवान् । अंशं पत्र आनारं राम श्रुति मकलमेहै युक्त करिठे उ९-
माहित हरेमेन । रावणो अत्र वथे आरुह्य इहेया वानरीसेनार अति धावित
हरेण एव ताहादिगके अंशं करिठे अश्रुत् हरेण । २७

भूमिष्ठस्यासमं युद्धं रथस्थेनेति मातलिः ।

आहरद्रथमत्युद्यं सशस्त्रं वास[मघ]वाञ्जया ॥ ६७

अन्वयः । भूमिष्ठस्य रथस्थेन (सह) युद्धम् असमम् इति वासवाञ्जया मातलिः अत्युद्यं
रथम् आहरत् ॥ ६७

मङ्गिनाथः । भूमौति । भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः पदातिः ।
'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः । 'अस्वाभ्वगोभूमि—' इत्यादिना षत्वे
ष्टुत्वम् । तस्य रामस्य रथस्थेन रावणेन सह । पूर्ववत्कः । युद्धम-
सममसदृशमिति मत्वेति शेषः । गम्यमानार्थत्वाद्दप्रयोगः । वास-
वाञ्जयेन्द्रादेशेन मातलिरिन्द्रसारथिरत्युद्यमतिभीषणं सशस्त्रं सायुधं
रथमाहरदानयत् ॥ ६७

भरतः । भूमिष्ठस्येत्यादि । भूमिस्थितस्य रामस्य रथस्थितेन रावणेन सह युद्धम् अस-
मम् अतुल्यम् अयुक्तमिति विचारयती मघोऽन इन्द्रस्य आञ्जया मातलिः तस्य सारथिः सश-
स्त्रम् अत्युद्यं रथम् आहरत आनीतवान् । भूमौ तिष्ठतीति हनननादिति डः, मनीषादि-
त्वात् षत्वम् ॥ ६७

अश्रुवान् । रामेण पादचारो, रावणं रथात्त्राशो, श्रुतत्रां एहे युक्त निडाड
अमकृत, हेहा श्रित करिशा हेत्वेर आदेशकृत्ते मातलि अत्रान्त एक्थानि
मशत्रु रथं तवात्र आनयन कतिन । २१

साऽध्यष्टीयत रामेण शस्त्रं पाशुपतं ततः ।

निरास्यत दशास्यस्तच्छक्रास्त्रेणाजयन्नृपः ॥ ६८

अन्वयः । सः (रथः) रामेण अध्यष्टीयत, ततः दशास्यः पाशुपतं शस्त्रं निरास्यत,
सः (रामः) तत् शक्रास्त्रेण अजयत् ॥ ६८

मङ्गिनाथः । स इति । स रथो रामेणाध्यष्टीयताधिष्ठितः ।
तिष्ठतेः कर्मणि लङ् । 'उपसर्गात् सुनोति—' इत्यादिना अङ्ब्यवायि

पि षत्वम् । ततो दशास्यः पाशुपतं शस्त्रं पाशुपतास्त्रं निरास्त्रतो-
र्ज्ञापत् । 'उपसर्गादस्यत्पूर्वोर्वा वचनम्' इति तद् । नृपो राम-
स्तच्छक्रास्त्रेणाजयत् ॥ ८८

भरतः । सोऽध्यष्टीयतेत्यादि । स रथो रामेण अधिष्ठितः । कर्माणि यत्, दामानै-
ः प्रित्वादिना डौः, गीक इति षत्वम् । ततो दशास्यः पशुपतिदेवतं शस्त्रं चित्तवान् । वेर्वा-
शीक इति पञ्चे मन् । नृपो रामः तत् पाशुपतशस्त्रं शक्रास्त्रेण जितवान् ॥ ८८

अशूवात् । रामश्च मेहे रथे आक्रुष्ट इहेगेन, उधन मनानन पाशुपत
मन् । निरूप करिण, रात्रा राम हेखात्र वक्षु मेहे पाशुपतात्र अत्र
करिगेन । २७

ततः शतसहस्रेण रामः प्रीर्षोन्निशाचरम् ।

बाणानामक्षिणोद्भुर्यान् सारथिं चादुनोद्द्रुतम् ॥ ८९

अन्वयः । ततः रामः बाणानां शतसहस्रेण निशाचरं प्रीर्षोत्, धुर्यान् अक्षिणीत्,
तम् सारथिं च अदुनोत् ॥ ८९

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो रामो बाणानां शतानां सह-
स्रेण लक्षेण निशाचरं रावणं प्रीर्षोदाच्छादयत् । "गुणोऽपृक्ते" इति
गुणः । धुर्यान् रथाश्वानाक्षिणोज्जघान । क्षिणु हिंसायाम् ।
तनादिः । द्रुतं सारथिं चादुनोत् दुनोति स्म । दूञ् परितापे ।
स्वादिः । 'प्यादोनां ऋस्वः' ॥ ८९

भरतः । तत इत्यादि । तद्दमनवं रामो बाणानां शतसहस्रेण लक्षेण निशाचरं रावणं
प्रीर्षोत् आच्छादितवान् । ऊर्षु ल व आच्छादने । प्याभिति गुणः । द्रुतं धुर्यान् रथाश्वान्
अक्षिणीत् हिंसितवान् । क्षणक्षिण दुञ् वधि । धुरं वहतीति उपेकादिति यः, व्यनचतयो-
पुक्तेर्न दीर्घः । सारथिं पीडितवान् ॥ ८९

अशूवात् । तात्रात्र पर रामश्च लक्ष बाणवर्षेण राकमके आच्छादित,
रथेण अक्षिणिके विमष्टे एवम् मन्त्र मारथिकेण निगोडित करिगेन । २८

अदृश्यन्तानिमित्तानि पाह्वलट्क्षितिमण्डलम् ।

रावणः प्राह्विणोष्कूलं शक्तिं चैन्द्रीं महीपतिः ॥ ९०

अन्वयः । (अथ रावणादे) अनिमित्तानि अदृश्यन्तः—चितिमण्डलं प्राह्वलत् ;
(तद्वत्) रावणः शक्तिं प्राह्विणीत्, महीपतिश्च ऐन्द्रीं शक्तिं (प्राह्विणीत्) ॥ ९०

मङ्गिनाथः । अदृश्यन्तेति । अथ रावणस्याद्ये अनिमित्तानि दुर्निमित्तान्यदृश्यन्त । दृशेः कर्मणि लङ् । क्षितिमण्डलं भूगोलं प्राङ्गलदकम्पत । झल चलने । तद् दृष्ट्वा रावणः शूलं प्राहिणोत् प्रायुङ्क्त । हि गतो । स्वादिः । “हिनुमौना” इति षत्वम् । महीपतो राम ऐन्द्रीमिन्द्रदेवताकां तदृत्तां वा शक्तिं प्राहिणोत् ॥ १००

भरतः । अदृश्यन्त्यादि । रावणेन अनिमित्तानि दुर्निमित्तानि दृष्टानि कर्मणि यक् । क्षितिमण्डलं प्राङ्गलत् चचाल । झल झल चालि । रावणः शूलं प्राहिणोत् क्षितवान् । महीपतो राम ऐन्द्रीं शक्तिं प्राहिणोत् । हि न बर्हने गतो ॥ १००

अशुवाद । अथन ब्रावण नानाप्रकार अलुल नक्षत्र पेशिउठ नागिन—
डूठन कम्पिउ इहेण, ताहा पेशिना ब्रावण नून निकेप करिन । डूपठि ब्रावण उेखान्नि निकेप करिणेन । १००

ताभ्यामन्योन्यमासाद्य समवाप्यत संशमः ।

लक्ष्णेय पत्रिणां वक्षः क्रुद्धो रामस्य राक्षसः ॥ १०१

अस्तृणादधिकं रामस्ततोऽदेवत सायकैः ।

अक्लाम्यद्रावणस्तस्य सूतो रथमनाशयत् ॥ १०२

अन्वयः । ताभ्याम् अन्योन्यम् आसाद्य संशमः समवाप्यत, (अथ) राक्षसः क्रुद्धः पत्रिणां लक्ष्णेय रामस्य वक्षः अस्तृणात् । रामः ततः (रावणात्) अधिकं सायकैः अदेवत, रावणः अक्लाम्यत, तस्य सूतः रथम् अनाशयत ॥ १०१—१०२

मङ्गिनाथः । ताभ्यामिति । ताभ्यां शूलशक्त्यायुधाभ्यामन्योन्य-
मासाद्य प्राप्य संशमः संचयः समवाप्यत सम्प्राप्तः । आप्नोतेः कर्मणि लङ् । अथ राक्षसः क्रुद्धः पत्रिणां बाणानां लक्ष्णेय शतसहस्रेषु रामस्य वक्षः अस्तृणात् इत्युत्तरश्लोकस्थमाकृष्य योज्यम् । सूतञ् आच्छादनं । क्रूरादिः ॥ १०१

मङ्गिनाथः । अस्तृणादिति । अथ रामस्ततो रावणादप्यधिकं सायकैरदेवत चिक्रौड । देविरयं भौवादिकः । रावणोऽक्लाम्यत् क्लान्तोऽमूर्च्छदित्यर्थः । तस्य रावणस्य सूतः सारथिः रथमनाशयद-
दर्शनमगमयत् । अन्यतोऽनयादित्यर्थः ॥ १०२

भरतः । ताभ्यामित्यादि । शूलशक्तिभ्याम् अन्योन्यम् आसाद्य आश्रित्य संग्रमः अथः प्राप्तः । कर्मणि यक् । संग्रमन संग्रमः ; ध्वनि जननवधः सेन इति ब्रह्मः । ततो रावणः क्रोधात् पत्रिणां बाणानां लक्ष्णेय रामस्य वक्षो इदयम् अस्त्रादित्युत्तरश्लोकेनावयः । ख न सि च्छादने । पूदिः खी ने इति खः ॥ १०१

मरतः । अस्त्रादि यादि । ततो रामो रावणमायकाधिकसायकेः पदेवत क्रीडितवान् ।
देहं कृत्वा देवके । रामेण ह्यमी रावणोऽक्ताय्यन । कन्व जि भिख्यानी । तस्य तादृशस्य राव-
णस्य सूतः सारथी रथम् अनाशयत् स्वाभिजीवनेच्छया दूरम् अपनीतवान् । नञ् छ धं
नाञ्चि जिः ॥ १०२

अशूवाप । उड्डेयैर मूलं च शक्तिं परम्परं संघटितं हृष्टेना विनष्टे कष्टेन,
अनष्टेन राक्षसं क्रुद्धं हृष्टेना नरुवाणे रात्रेण वक्रः आच्छन्नं कविलं, त्राम
ताम्रं अपेक्षां वह् वानं नष्टेना युद्धक्रीडां करिष्ठे नागिनेन । तथेन त्रावण
क्रुद्धं हृष्टेना पडिलं, तथेन ताहारं मारुधिं प्रबुद्धोदनं वक्रारं कञ्च व्रथं नष्टेना
पनाशनं करिणं । १०१—१०२

राक्षसोऽतर्जयत् सूतं पुनश्चाढौक्यद्रथम् ।

निरास्येतामुभौ बाणानुभौ धुर्यान्विध्यताम् ॥ १०३

अन्वयः । राक्षसः सूतम् अतर्जयत्, पुन च रथम् अढौक्यत्, उभौ (रामरावणौ)
बाणान् निरास्येताम्, उभौ धुर्यान् विध्यताम् ॥ १०३

मङ्गिनाथः । राक्षस इति । राक्षसः सूतमतर्जयत् किमर्थ-
मित्यं कष्टं कर्म कृतमित्यभर्षयत् । तर्जभर्ष्योरनुदात्तेच्चेऽपि
तस्य चञ्चिडादेशस्य डित्करणज्ज्ञापकादनित्यत्वज्ञापनात्परस्मै-
पदप्रयोगः । पुनश्च रथमढौक्यद्रामान्तिकमगमयत् । तावुभौ
रामरावणौ बाणान्निरास्येतामाक्षपताम् । ‘उपसर्गादस्यल्लूङ्घोः’
इति वा तड् । अजादित्यादाङ्गागमः । धुरं वड्ङ्कीति धुर्यान्
श्याङ्गन् । “धुरो यड्ढकौ” इति यत्प्रत्ययः । अविध्यतां प्राहरतां
चेत्पर्यः । व्यध ताडने । दिवादिः । “ग्राह्य्या—” इति
अभ्यसारणम् ॥ १०३

मरतः । राक्षस इत्यादि । रावणः सूतं तर्जितवान्, रथापसारणेन लज्जोपादानात् ।
तर्जं कञ् तर्जं भर्षने । वुरादित्वात् आश्रमभयपदिलं वुर्भौ जिर्भेति जिः, पाचिकत्वात्
तदभावपक्षे ङनृवन्वादात्मनेपदं कानुवन्वाप्रित्यञ्प्रत्ययेति चित् ? क्वचिदात्मनेपदिनीऽपि
परस्मैपदिलम्—“दरिद्रजति पासाळी मध्यमं पारुडुनन्दनम्” इत्यादि प्रयोगदर्शनात्, ।
भौवादिक्तात् प्रत्यञ्जावघ्रांसङ्गतिः । कर्मकर्तृत्वविवक्षया पुनः प्रेरणे जिर्भेति केचित् । पुनश्च
रथम् अढौक्यत् रामान्तिकं प्रापितवान् । ढौक्यं ढौक्यं तिकञ् गत्याम् । प्रेरणे जिः ।
उभौ रामरावणौ बाणान् चिनवन्ती । गेवांऽस्योह इति मम् । ततो धुर्यान् अश्वान्
विध्यताम् ॥ १०३

अशूवाप । रावणं सारुधके तिरस्कारं करिष्ठे नागिने, तथेन से पुनरात्र
त्रायेन निकटं व्रथं नष्टेना उपहितं हृष्टेन । उड्डेयेनै वाणवर्षणं आरञ्चं करि-
ष्ठेन । उड्डेयेनै रथेन अश्वशक्तिं प्रहारं करिष्ठे नागिनेन । १०३

उभावकृन्ततां केतूनव्यथेतामुभौ न तौ ।

अदोष्येतामुभौ धृष्णू प्रायुञ्जातां च नैपुण्यम् ॥ १०४

अन्वयः । उभौ (परस्परं) केतून् अकृन्ततां, तौ उभौ न अव्यथेताम्, उभौ अदोष्येताम् उभौ धृष्णू नैपुण्यं च प्रायुञ्जाताम् ॥ १०४

मङ्गिनाथः । उभाविति । उभौ परस्परं केतून् ध्वजानकृन्ततामच्छिन्तताम् ! कृती क्लेदने । तुदादिः । न अव्यथेतां न भौतौ न चलितौ वा । व्यथ भयचलनयोः । अदोष्येतामराजतां, धृष्णू धर्षणशीली । “वसिर्गर्धधृषिर्क्षिपेः क्लुः” । उभौ नैपुण्यं कौशलं च प्रायुञ्जातां प्रयुक्तवन्तौ । युजिर् योगे ॥ १०४

अन्वयः । उभावित्यादि । तत उभौ रामरावणौ केतून् ध्वजान् अकृन्तताम् । कृती अ च श्चिदि । तौ उभौ न अव्यथेतां न भौतौ । व्यथ च म क् दुःखे वासि भये । उभौ अदोष्येतां शोभितवन्तौ । दीपि अ च दीपने । धृष्णू प्रमत्तौ नैपुण्यं युद्धकौशलं प्रयुक्तवन्तौ । युजिर्षीं अ च युतौ । युजिर् उद्ग्राह इति भं, निपुणाहावे विकारसङ्घेति चः ॥ १०४

अङ्गवादि । उड्डय उड्डयन क्षज्जा ह्येनन करिणन, किञ्च उड्डयन मथा कश्चिद् जीव न विचिन्तित इहेनन न, उड्डयने युक्त विव्राज करिणं नाग्निनन । अग्रन्त वीरधर निज निज युक्तनगुण्य (मथाङ्केट उ नाग्निनन । १०४

उभौ मायां व्यतायेतां वीरौ नाश्राम्यतामुभौ ।

मण्डलानि विचित्राणि क्षिप्रमाक्रामतामुभौ ॥ १०५

अन्वयः । उभौ मायां व्यतायेताम्, उभौ वीरौ न नाश्राम्यताम्, उभौ विचित्राणि मण्डलानि क्षिप्रम् आक्रामताम् ॥ १०५

मङ्गिनाथः । उभाविति । उभौ मायां कपटप्रयोगं च व्यतायेतां व्यतनुताम् । तायृ सन्तानपालनयोः । भुवादिः । वीरावुभौ नाश्राम्यतां न श्रान्ती । “शमामष्टानाम्—” इति दौर्घः । उभौ विचित्राणि मण्डलानि मण्डलचारी क्षिप्रमाक्रामत्प्रमाचरताम् ॥ १०५

अन्वयः । उभौ मायामित्यादि । उभौ मायां व्यतायेतां विचारितवन्तौ । तायृ क कालप्रसक्तयोः । नाश्राम्यतां न श्रान्ती, यतो वीरौ । युद्धमार्गौ उभौ विचित्राणि मण्डलानि क्षिप्रम् आक्रामतां शान्ती । क्लमः पेटि चः ॥ १०५

अशुभं । उडरहे रण कापटाविस्तार करिगेन, उडरहे रोर, अहेरु
 अड हरेगेन ना, उडरहे विचित्र मणुनाकारे लग्न करिवा मधुर,
 पत्रम्परेक आक्रमण करिगेन । १०६

न चोभावप्यलक्ष्येतां यन्तारावाहतामभौ ।

स्यन्दनौ समपृच्येतामुभयोर्दीप्रवाजिनौ ॥ १०६ ॥

अन्वयः । उभौ अपि न चालक्ष्येताम्, उभौ यन्तारौ च आहतां, दीप्रवाजिनौ उभयोः
 स्यन्दनौ समपृच्येताम् ॥ १०६ ॥

मङ्गिनाथः । नेति । उभावपि नालक्ष्येतां मण्डलचारवेगादय-
 मत्रेति न लक्षितौ । लक्षेः कर्मणि लङ् । उभौ रथिनी कर्तारौ
 यन्तारावन्योऽन्यसारथौ कर्मणी आहतां प्राहरताम् । इन्तेर्लङ्
 तसस्तामादेशः । “अनुदात्तोपदेशः—” इत्यादिनानुनासिक-
 स्तोत्रः । दोप्रवाजिनौ तेजिष्ठाश्वौ । इमेति पाठे—वलिष्ठाश्व-
 वित्यर्थः । उभयोः रामरावणयोः स्यन्दनौ रथौ समपृच्येतां संश्ले-
 षितौ । प्रत्यासादितावित्यर्थः । पृचौ सम्पर्के । कर्मणि लङ् ॥ १०६ ॥

भरतः । न चेत्वादि । तो उभौ न चालक्ष्येतां प्रेक्षकैर्न दृष्टौ । लक्ष क अ दम्भे
 ऽङ् । कर्मणि यक् । तो उभौ यन्तारौ सारथौ सकर्मकत्वात् न, इन्तेरनिमत्वात् वनत-
 नाद्यनिमामिति नलोपः । उभयोः तयोः स्यन्दनौ संपृक्तौ । पृच वी सम्पर्के । कर्मणि कर्त्त-
 कर्तरि वा यक् । आनरादिना दीप्ता वाजिनोऽश्वः यथोः स्यन्दनयोः ॥ १०६ ॥

अशुभं । उडरहे ऊठ मणुनाकारयुक्कहेतु दर्शक कर्षक मङ्गित,
 हरेगेन ना । पत्रम्परेहै पत्रम्परे मारुथके अहार करिते नागिगेन उधन,
 उडर रथेत्त तेरुश्वौ अथ श्वान रथ मह पत्रम्परे मर्षर्ष आरुञ्ज करिण । १०७ ॥

ततो मायामयान्मूर्ध्नी राक्षसोऽप्रथयद्रथे ।

रामेणैकशतं तेषां प्रावृष्यत्त शिलीमुखैः ॥ १०७ ॥

अन्वयः । ततः रथे राक्षसः मायामयान् मूर्ध्नीः अप्रथयत्, रामेण तेषाम् एकशतं
 शिलीमुखैः प्रावृष्यत् ॥ १०७ ॥

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो रथे राक्षसो मायामयान्
 मूर्ध्नीः शिरांस्यप्रथयत् । छेदे छेदे पुनः परुद्धशिरस्कोऽभवदित्यर्थः ॥
 रामेण तेषां मूर्ध्नीमेकशतमेकोत्तरशतं शिलीमुखैः शरैः प्रावृष्यत्ता
 इत्यर्थः । शीवृष्यत् छेदे । कर्मणि लङ् ॥ १०७ ॥

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं रावणो मायासभायान् मूढैः शिरांसि
अप्रययत् विक्षारितवान्, स्वाभाविकमन्त्रकानां रक्षायै बह्विधैर्गौणानि अन्यानि शिरांसि कृतवा-
न्वितं भावः । प्रथमं म ड् व्यातौ । घटादित्यात् इत्यः । मयद् तद्दूषे । तेषां शिरसाम्
एकाधिकं शतं रामेण प्रातश्चात् छिन्नम् । कर्मणि यक् ॥ १०७

अशुभान् । तादृशं पत्रं रावणं शार्त्तविकं मन्त्रकञ्जान् रत्नान् कञ्च
अनेकञ्जान् मन्त्रान् (कण्ठे) मन्त्रकेन आविष्कारं करिण, रामं रावणात्तां तांशान्
मन्त्रान् एकमत्र एकं मन्त्रं कञ्च करिणम् । १०१

समक्षुम्भन्नुदन्वन्तः प्राकम्पन्त महीभृतः ।

सन्नासमविभः शक्रः प्रैङ्गुञ्च क्षुभिता चित्तिः ॥ १०८

अन्वयः । उदन्वन्तः समक्षुम्भन्, महीभृतः प्राकम्पन्त, शक्रः सन्नासम् अविभः, चित्ति-
च क्षुभिता प्रैङ्गुञ्च ॥ १०८

मस्तिनाथ । समिति । उदन्वन्तः समुद्राः समक्षुम्भन् शिर-
पतभरात् सञ्चलिताः । क्षुभ संञ्चलने । क्रयादिः । महीभृतः
पर्वताः प्राकम्पन्ताचलन् । शक्र इन्द्रः सन्नासमविभः । भृजो लडि
“श्री” इति हित्वम् । “भृजामित्” इत्यभ्यामस्यत्वम् । धातोर्गुणो
रपरः । तिलोपे ष्यस्य विसर्जनीयः । क्षिप्रं च क्षुभिता सती
प्रैङ्गुत् दोलायते स्म । इस्त्रिभौवादिकात्तुङ् । इदित्वाङ् ।
आङ्प्रतिङ् ॥ १०८

भरतः । समक्षुम्भित्यादि । क्षिन्नानां मूढां पतनात् उदन्वन्तः समुद्राः सञ्चलिताः ।
क्षुभ न च, चकारात् सञ्चले । मनीषादित्यात् अभावः । पर्वताः कम्पिताः शक्रः सन्नासं
वभार, खड्गेनापि क्षिन्नानां शिरसाम् उत्क्षेपणान् । म ट् डु अ धतिपुण्याः । ह्यादौ रे
विः । इभादेदिः, गुर्धुङ् इति गुणः, हसाद्यामित् विपो लोपः । मन्त्रकभरात् प्रक्षुम्भित
चित्तिः प्रैङ्गुञ्च कम्पिता । इस्त्रि ईस्त्रि गतो । शक्रः प्रैङ्गुञ्च । चित्तिः प्रक्षुम्भिता इत्यन्वे ॥ १०८

अशुभान् । रावण-मन्त्रकेन मन्त्रेण मय्युक्तं मन्त्रं कृत्वा हरेण, पर्यङ्क-
ञ्जान् कम्पितं हरेण, देवराजं उद्विष्टं हरेण एवः पृथिवीः कूडित इति
उच्यते नागिन । १०८

ततो मातलिना शस्त्रमस्त्रार्थं महीपतिः ।

वधाय रावणस्योयं स्वयम्भूर्यदकल्पयत् ॥ १०९

अन्वयः । ततः “स्वयम्भूः प्रावणस्य वधान् वधं (वधं) यत् चकल्पयत्” मातलिना
महीपतिः (राम) स्वयम्भूः स्वयम्भूः ॥ १०९

मङ्गिनाथः । तत इति । ततः शिरःप्ररोहानन्तरं मातलिना महीपतः रामः शस्त्रं वक्ष्यमाणास्त्रम् । “कर्मणि द्वितीया” । अस्त्रार्थत आरितः । अर्थतेर्बुद्धार्थत्वात् “गतिर्बुद्धि—” इत्यादिना षाणि कर्तुः कर्मत्वमिति महीपतः कर्मत्वम् । “कर्मणि द्वितीया” इत्यत्रानभिहिताधिकारादत्राभिहिते कर्मणि प्रथमा । अत्र शेषत्वा-
विवक्षायां न “अधीगथे—” इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । किं तच्छस्त्रं तदाह—स्वयम्भूर्ब्रह्मा रावणस्य वधायोषं यदस्त्रमकल्पय-
दसृजत् ॥ १०८

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं रावणस्य वधात् स्वयम्भुः ब्रह्मा यत् उषं शस्त्रम् अकल्पयत्, तत् शस्त्रं मातलिना महीपतः रामोऽस्त्रार्थत आरितः । अन्व अतौ, आन्तान् कर्मणि यक् । महीपतेरिति पाठे—भावे यक्, कर्मणि सम्बन्धावधया वा षष्ठी ॥ १०८

अभूवात् । तत्रात्र पर उक्त्वा रावणेन वधेन सृष्टे ये उग्रशस्त्रं सृष्टिं करिष्या-
हिमेन, मातलिं त्रैशमके मेहे अस्त्रं अत्रण अत्राहेना दिमेन । १०८

नभस्वान् यस्य वाजेषु फले तिग्मांशुपावकौ ।

गुरुत्व मेरुत्रयस्य देहः सूक्ष्मो वियन्मयः ॥ ११०

अन्वयः । यस्य वाजेषु नभस्वान्, फले तिग्मांशुपावकौ, मेरुवत्, गुरुत्वं देहः वियन्मयः
इत्यः ॥ ११०

मङ्गिनाथः । नभस्वानिति । किं च यस्यास्त्रस्य वाजेषु पक्षेषु ।
‘छन्दः पक्षो गुरुद्वयः’ इति यादवः । नभस्वान् वायुवेसतीति शेषः ।
एतेन वेग उक्तः । फले शब्दे विग्मांशुपावकौ सूर्याग्नी । दुःसहस्र-
दुर्धर्षत्वे उक्ते । यस्य मेरुत्रयो रोरिव गुरुत्वं दुर्भरत्वम् । “तत्र तस्येव”
इति वतिप्रत्ययः । मेरुसङ्काशमिति पाठे—मेरुगुरुत्वसङ्काशमित्यर्थः ।
यस्यास्त्रस्य देहः शरीरं वियन्मय आकाशात्मकोऽत एव सूक्ष्मो-
ऽतीन्द्रियः ॥ ११०

भरतः । नभस्वानित्यादि । यस्य अस्त्रस्य वाजेषु पक्षेषु नभस्वान् वायुः मन्त्रिहित इत्य-
भात्, यस्य फलेऽपि तिग्मांशुपावकौ सूर्योऽपि, यस्य गुरुत्वं मेरुवत् मेरोरिव । मेरुसङ्काश-
मिति पाठे—मेरुः यद् गुरुत्वं तदुच्यते इत्यर्थः । यस्य देहः सूक्ष्मः दिव्यद्वन्द्वशः अथवा
वियन्मय आकाशात्मभावः । अतमिति वक्ष्यमाणोऽन्वयः ॥ ११०

अभूवात् । मे अस्त्रेण पक्षेनेन वायु अग्रभागे सृष्ट्या ए अनन अवहित,
आहारं अकल्पयन्नेन वायु ए आहारं मेरु सङ्काशं सूक्ष्मं हिम् । ११०

वा[रा]जितं गारुडैः पक्षैर्विश्वेषां धाम तेजस्ताम् ।
स्मृतं तद्रावणं भित्त्वा सुघोरं भुव्यशाययत् ॥ १११

अन्वयः । गारुडैः पक्षैः वाजितं, विश्वेषां तेजसां धाम, सुघोरं तन् (पक्षं) स्मृतं (स्मृतं) रावणं भित्त्वा भुवि अशाययत् ॥ १११

मल्लिनाथः । वाजितमिति । गारुडैः पक्षैस्ताच्छैर्वाजितं वाजवत् पक्षवत् यत् कृतम् । वाजवच्छब्दात् “तत्करोति—” इति स्थान्तात्कर्मणि क्तः । णाविष्टवद्भावात् “विश्वतो लुक्” । विश्वेषां तेजसां धाम सर्वदेवतातेजोमयमित्यर्थः । सुघोरमतिदारुणं तदस्त्रं स्मृतं ध्यातं तद्रावणं भित्त्वा भुवि भूतलोऽशाययदपातयदित्यर्थः । शीङी स्थान्तान्लुङ् ॥ १११

भरतः । राजितमित्यादि । गरुडसम्बन्धिभिः पक्षैः राजितं दीप्तं, विश्वेषां तेजसां धाम स्थानं तत् पक्ष रासिणं स्मृतं सुघोरम् अतिभीषणं रावणं कृत्वा भुवि अशाययत् पातयानास इत्यर्थः । शी य निशाने । जिः प्ररणे । शीङ्कासाङ्गिति यन् ॥ १११

अशुभम् । गरुडं प्रकृशूक्तं मम उ [२८७] आधारे, अति नाङ्गण मेहे अङ्ग राम कर्तुं क चिच्छिञ्च हरेनामाञ्च रावणके विदोर्न कत्रिञ्च छुञ्चलनाशौ कत्रिण । >>>

आबध्नन् कपिवदनानि संप्रहासं

प्राशंसत् सुरसमितिर्नृपं जितारिम् ।

अन्येषां विगतपरिप्लवा दिग्गताः

पौलस्त्योऽनुषत शुचं विपन्नबन्धुः ॥ ११२

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ् विलसितो नाम

सप्तदशः सर्गः ॥ १७

अन्वयः । कपिवदनानि संप्रहासम् आबध्नन्, सुरसमितिः जितारिं नृपं प्राशंसन्, अन्येषां दिग्गताः विगतपरिप्लवाः (जानाः) विपन्नबन्धुः पौलस्त्यः शुचम् अनुषत ॥ ११२

मल्लिनाथः । आबध्नन्निति । कपिवदनानि सुग्रीवादिमुखानि सम्प्रहासमाबध्नन् हर्षाद्वासमकुर्वन्नित्यर्थः । सुरसमितिः सुरसङ्घः जितारिं नृपं प्राशंसत्तुष्टाव । अन्येषां दिक्पालानां सम्बन्धिनी दिग्गतास्तत्तत्पात्यविभागा विगतपरिप्लवा वीतोपद्रवा जाताः । विपन्नबन्धुर्निबन्धुः पौलस्त्यो विभीषणः शुचं शोकसमुत्पत्त-

मजत । दुष्टस्यापि वृत्तिर्दुःसहेति भावः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ।
‘स्त्रीष्वीगस्त्रिदशयति प्रहर्षिण्योयम्’ इति लक्षणात् ॥ ११२

इति श्रौपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणस्त्रीमहामहोपाध्यायकोला-
चलमङ्गिनाथसूरिविरचितायां भट्टिकाव्यव्याख्यायां

रावणवधा नाम लङ्किलासाख्यः

सप्तदशः सर्गः ॥ १७

भरतः । आबध्नन्नित्यादि तस्मिन् हवे सति कपीना वदनानि सम्प्रसाद प्रसन्नताम्
आबध्नन्तुः । “सम्प्रकाश”मिति कश्चित् पाठः ; “सम्प्रहास”मिति केचित् । सुसमितिः
देवानां सभा जितारिं वृषं प्राशंसत् । अन्वेषा जनानां दिग्गन्ता रावणवधात् विगतपरिग्रहा
निरुपद्रवा अभवन्, पौलस्त्यो विभीषणः विपन्नबन्धुः हतधाटकः श्वश्रुं शोकं जुषते अ
सेवितवान् । अर्धं वि जुष मुदि संवे । प्रहर्षिणीच्छन्दः । लक्ष्यं यथा—“आशाभिर्मेन-
वरणाः प्रहर्षिण्योयम्” ॥ ११२

इति सर्वैकहरिहरख्यानवंशसम्भवगीतरङ्गमङ्गीकृतमङ्गलश्रीभरतसंग्रहतायां

सुश्रुवीधिनां भट्टीकायां रावणवधा नाम सप्तदशः सर्गः ।

अश्रुवाह । रावणवधे श्रुतीवादि कृपिगणेर भूधनञ्जम हासामन्न हहेण,
देवगण नज्जमस्री रामेर सुव करिणेन, अणराणेर विकृपालगणेर अधिष्ठित
सिक् मकन निरुपद्रव हहेण, लाङ्कनरणे विजोषण शोकमद्वष्ट हहेणेन । ११२
मशुभम ममाशु ॥

अष्टादशः सर्गः ।

व्यश्रुते स्म ततः शोको नाभिसम्बन्धसम्भवः ।

विभीषणमसावुच्चै रोदिति स्म दशाननम् ॥ १

अन्वयः । ततः नाभिसम्बन्धसम्भवः शोकः विभीषणं व्यश्रुते अ, असौ (विभीषणः)
दशाननम् उच्येः रोदिति अ ॥ १

मङ्गिनाथः । अथ लङ्किलासमधिकृत्याह—व्यश्रुत इति । ततो
रावणपातानन्तरं नाभिसम्बन्धसम्भव एकोदरसम्भूतः शोको विभी-
षणं व्यश्रुते स्म व्याप्रात् । अश्रु व्याप्तौ । “लट् स्ते” इति भूतार्थे
लट् । असौ विभीषणा दशाननं रावणं प्रत्युच्चैस्तारं रोदिति अ
विललाप । पूर्ववक्तृ । “रुदादिभ्यः सार्वधातुकं” इतीट् ॥ १

भरतः । अथ कौमिलिक्त्याह—अस्याः परमते लङिति संज्ञा ।—व्यश्रुते इत्यादि ।
ततो रावणपातानन्तरं शोको विभीषणं व्यश्रुते अ व्याप्तवान् । अथ कृ म व्याप्तिसंज्ञयोः ॥

की खेगातीत इति भूते की । कीदृशः शोकः ?—नाभिसम्बन्धेन गोत्रसम्बन्धेन सम्बन्धः
सत्यति । यस्य । असौ शोकार्थो विभीषण उच्येः महाशब्देन दशाननं रोदिति अत्र च चिर
वद रोदि । पूर्ववद्भूते की । वृत्तीय इतीम् । १

अश्रुवाप । रावण पठानव पत्र एकापदसङ्घट्ट शोक विभीषणके
आच्छन्न करिण, त्विनि "हा प्रमानन" वनित्रा उच्छेःश्वरे रोदन करिते
नागिनेन । २

भूमौ शीते दशग्रीवो महाहृशयनोचितः ।

नेच्छते विह्वलं मां च न मे वाचं प्रयच्छति ॥ २

अन्वयः । महाहृशयनोचित. दशग्रीवः भूमौ शीते, विह्वलं मां च न ईच्छते, न वाचं
मे प्रयच्छति ॥ २

मङ्गिनाथः । तदेवाह—भूमाविति । महाहृशयनोचित
उत्तमशय्यार्हो दशग्रीवो भूमौ शीते विह्वलं शोकार्थं मां नेच्छते न
पश्यति मे मङ्गलं वाचं न प्रयच्छति न मया सम्भाषत इत्यर्थः ।
“पाप्ना—”इत्यादिना दाणो यच्छादेशः । सर्वत्र “वर्तमाने लट्”
इति लट् । विशेषस्तत्र तत्र वक्ष्यते ॥ २

भरतः । भूमावित्यादि । दिव्यशय्यास्थायी दशग्रीवी भूमौ शीते । शौ क् ल षि क्त्वे
अवहृतभवे इति वर्तमाने की । शीङ्गी रे क्तः । विह्वलं शोकव्याकुलं मां न ईच्छते न
पश्यति । ईष ड् दशने । मङ्ग वाच न प्रयच्छति न ददाति । दान दाने । स्वादानपेति
वच्छादेशः ॥ २

अश्रुवाप । यिनि महाभूना अशान्न भयने अलात्, आञ्ज मेहे प्रमानन
कूटले नाशित, नाकातुर आयि, तथापि आमाके एकटीवारणं फिनित्रा
पेविनेन ना, किंवा आमात्र कथार उद्धरणं निनेन ना । २

विपाकोऽयं दशग्रीव संदृष्टोऽनागतो मया ।

त्वं तेनाभिहितः पथ्यं किं कीपं न नियच्छसि ॥ ३

अन्वयः । (हे) दशग्रीव ! अयं विपाकः मया अनागतः (एव) संदृष्टः, तेन पथ्यं
त्वं अभिहितः, (तथापि) किं त्वं कीपं न नियच्छसि ॥ ३

मङ्गिनाथः । विपाक इति । हे दशग्रीव ! अयमीदृशरूपो
विपश्यत इति विपाकः फलं मया अनागत आगाव्येव संदृष्ट उप-
सन्नः । तेन कारणेन पथ्यं हितमभिहित उक्तोऽसि । दुहादीनाम-
ग्रधाने कर्मणि क्तः । तथापि किं किमर्थं वा त्वं कीपं न निय-

च्छसि न वृत्ति । सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः । निद्वन्द्वानमीत्यर्थः ।
तस्येदं फलमिति भावः ॥ ३

भरतः । विपाक इत्यादि । हे दशरथ । अयम् अनागतो भविष्यन् विपाको मरु-
रूपो मया संदृष्टः सम्यक् उपलब्धः । तेन कारणेन पथं सीतां मुञ्चेति हितं त्वम् अभिहित
उक्तोऽसि । लोपोऽप्यसौरिति सलोपः । इदानीं स्वत एव किं कीपं न नियच्छसि नापनयसि ?
मम दीपो नाश्वेव । यमो ऊ विरती, निपूर्वोऽपनयने । स्या दानपेति यच्छादेशः ॥ ३

अश्रुवाप । हे दशरथ । एहेरूप परिणाम ये घटिते, तांश आशि
पूर्वैरे कानिशाहिनोम एवमे हे उच्च आशि तामाके अनेक इति कथां
वनिशाहिनोम, तथापि त्वमि कि जज्ञ क्रोधसंवरण करिणे ना । ३

भजन्ति विपदस्तूर्णमतिक्रामन्ति सम्पदः ।

ता[ते]न्म[म]दान्नावतिष्ठन्ते ये मते न्यायवादिनाम् ॥

.. अन्वयः । ये न्यायवादिनां मते मदात् न अवतिष्ठन्ते, तूर्णं विपदः तान् भजन्ति,
सम्पदः अतिक्रामन्ति ॥ ४

मङ्गिनाथः । तदेवाह—भजन्तीति । ये तावन्न्यायवादिनां
हितोपदेशकानां मते संमते मदात् महादर्पान्नावतिष्ठन्ते ते मूढा-
स्तूर्णं अल्पमेव विपदो विपत्तीभजन्ति सम्पदः सम्पत्तीरतिक्राम-
न्त्युल्लङ्घयन्तीत्यर्थः ॥ ४

भरतः । भजन्तीत्यादि । ये स्वामिनो न्यायवादिनां मते मदात् अहङ्कारात् नाव-
तिष्ठन्ते । प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना अत्रपूर्वात् स्थो मम् । तान् विपदस्तूर्णं भजन्ति सेवन्ते ।
ममै औ भागसेवनयोः । सम्पदः अतिक्रामन्ति त्यजन्ति । क्रमः परंपर्यः । न्यायवादिनां
माख्यवदादीनां यन्मतं त्वया नादत्तं, तेन ह्ययं विपत्, सम्यक् मतेति भावः ॥ ४

अश्रुवाप । यांशरा गद्ववगतः आश्रयादिदिगेर मते अवशान कवना,
विपद समुह अतिरेहे तांश्रादिपके आश्रय करे एव सम्पत्तिं तांश्रादिपके
त्यागे करिशा पाके । ४

अपथ्यमायतौ लोभादामनन्यनुजीविनः ।

प्रियं, शृणोति यस्तेभ्यस्तस्मिच्छन्ति न सम्पदः ॥ ५

अन्वयः । अनुजीविनः लोभात् आयतौ अपथ्यम् आमनन्ति, यः तेभ्यः तत (अपथ्यं)
शृणोति तं सम्पदः न स्मच्छन्ति ॥ ५

मङ्गिनाथः । आपसवाद्यातिक्रामिषो नश्यन्तीत्युक्तमेवमनाह-

वाक्यत्राविधोऽपीत्याह—अपथ्यमिति । अनुजीविनो भृत्या लोभात् स्वर्धातलोभादायतावुत्तरकालेऽपथ्यमहितमामनन्त्युपदिशन्ति । यः स्वामी तेभ्योऽनाप्तेभ्यः प्रियं तत्कालमधुरं तदपथ्यं शृणोति तं प्रभुं सम्पदो नच्छन्ति । ऋ गतौ । “पान्ना—” इत्यादिना ऋच्छादेशः । प्रहस्तादिमूर्खवाक्यश्रवणाद्गटोऽसीति भावः ॥ ५

भरतः । अपथ्यमित्यादि । अनुजीविनः प्रहस्तादिसदृशाः प्रायेण लोभात् वृथया श्रायतौ उत्तरकाले अपथ्यम् अनिष्टफलम् आपाततः सुखश्राव्यत्वात्, प्रियं भर्तृषु आमनन्ति उपदिशन्ति । आ अभ्यासे । स्था-दानेति मनादेशः । यः तेभ्यः प्रियं साधुक्तमिदमिति श्रुणोति । श्रीः श्रुचरे जित्य । सम्पदः सं न ऋच्छन्ति न गच्छन्ति । ऋ प्रापये च । पूर्ववत् ऋच्छादेशः, ऋच्छधातो रूपं वा ॥ ५

अनूनाम् । लुतागण अर्थलोके आगतमधुर अथऽ उविशुते अनिष्टकर उगटमथ प्रदानं करिषां थाके । किञ्च ये मूर्ख अत्र तांशद्वय निकटे मेहे अहित कथा श्रवण करेन, सम्पद मयुऽ कर्माणि तांशर निकटे थाके ना । ६

प्राज्ञास्तेजस्विनः सम्यक् पश्यन्ति च वदन्ति च ।

तेऽभिभू[वन्ना]ता महाराज क्लाम्यन्ति विरमन्ति च

अन्वयः । प्राज्ञाः तेजस्विनः सम्यक् पश्यन्ति वदन्ति च, (हे) महाराज ! ते (माता-महादयः) (लया) अभिभूताः क्लाम्यन्ति विरमन्ति च ॥ ६

मल्लिनाथः । न केचिदस्माकमुपदेशर इत्याशङ्क्याह—प्राज्ञा इति । प्राज्ञाः प्रज्ञावन्तः । “प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः” इति मत्वर्थीयो अपत्ययः । तेजस्विनः, प्रतापसम्पन्नाश्च । स्वपरबलविशेषज्ञाशेत्यर्थः । सम्यक् साधु पश्यन्ति कार्यसारसुस्रेक्षन्ते वदन्त्युपदिशन्ति च । हे महाराज ! ते मातामहादयोऽभिभूतास्त्वया निराकृताः क्लाम्यन्ति खिद्यन्ते विरमन्त्युदासते च । दुर्दान्तस्वामिसेवकानामौदृशो दशेति भावः ॥ ६

भरतः । प्राज्ञा इत्यादि । ये प्राज्ञाः तेजस्विनोऽप्यह्निषाः सम्यक् अविपरीतं श्राज-दृष्ट्या पश्यन्ति । हेतुः पूर्ववत् पश्चादेशः । ज्ञातिहितार्थे वदन्ति च । हे महाराज ! ते बुद्धद्विधाः वक्तारोऽप्यह्निषाः लया अवज्ञाताः तिरस्कृताः सन्तः क्लाम्यन्ति खिद्यन्ते । क्लम्य-भिर् जि म्बानो । यन्तांश्रमादीति घं । विरमन्ति मौनम् आचरन्ति च । घे पं पराश्र-मप्रतीत्यादिना विपूर्वरसः पम् । तदवज्ञाफलमिदमिति भावः ॥ ६

अनूनाम् । प्राज्ञ एवः तेजस्वीरा मयाकुरूपे कार्थार सार मेधिते पात्र एवः मेहेरूप उगमेषऽ प्रदानं करिषां थाकेन । हे महाराज !

आपनि जेहे बाडाबर मागावान् अड्डिकेक निराकृत करार उाशरां विर ।
हहेरा उेगपेननादेन विरत हहेवाहिनन (आन उाशरहे एहे रुन) । ७

लेदि भेषजवन्नित्यं यः पथ्यानि कटून्यपि ।

तदर्थं सेवते चाप्तान् कदाचिन्न स सौदति ॥ ७

अन्वयः । यः भेषजवत् कटूनि अपि पथ्यानि नित्यं लेदि, तदर्थं चाप्तान् च सेवते, स कदाचित् न सौदति ॥ ७

मन्निनाथः । कस्तर्ह्यविनष्टो जीवतीत्यपेक्षायामाह—लेदीति ।
यो राजा भेषजवदौषधवत् । 'भेषजौषधभेषज्यानि' इत्यमरः ।
कटून्यपि तत्कालतीक्ष्णान्यपि पथ्यानि परिणामसुखानि कार्याणि
लेदि शृणोतीत्यर्थः । लिङ् आस्त्रादने । लटि शपो लुकि ढत्वादि-
कार्ये लघूपधगुणः । तदर्थं पथ्यपरिज्ञानार्थमाप्तान् वृद्धांश्च सेवते,
स राजा कदाचिदपि न सौदति. न नश्यति ॥ ७

अमरः । लेदीत्यादि । यः स्वामी पथ्यानि सर्वदा हितानि कटून्यपि लेदि अभि-
क्षयति भेषजवत् तिष्ठौषधमिव पियति । लिङ् लो अ आलादे । लो ङः, ङमात् तयोर्ः,
दुभिरिति ङ् । तदर्थं पथ्यार्थम् आप्तान् अभिसंवादिनः सेवते, स कदाचित् न अवसदीदति
न अवसनी भवति । स्यादानेति सदेः सौद ॥ ७

अशूवात् । ये राजा सेवथ जूना—आपततः कटू, किञ्च परिणाम हिठ-
कर उेगपेनन मर्त्तना अवन एव हिठोपपेननाकार्यं विरुत बुद्धगणेर नैवा
कटूनेन, से अड्ड कदापि विनष्टे हन ना । १

सर्वस्य जायते मानः स्वहिताच्च प्रमाद्यति ।

हृद्वी भव[ज]ति चापथ्यं नरो येन विनश्यति ॥ ८

हेष्टि प्रायो गुणोभ्यो यन्न च स्त्रिह्यति कस्यचित् ।

वैरायते महद्भिश्च शीयते हृद्भिर्मांस्ततः[मानपि] ॥ ९

अन्वयः । सर्वस्य हृद्वी (सत्या) मानः जायते, (ततः) स्वहितात्, प्रमाद्यति च,
(ततः) अपथ्यं च भवति, येन (अपथ्येन) नरः विनश्यति । यत (यथात) हृद्भिर्मान्
प्रायः नुबोध्यः हेष्टि, कस्यचित् च न स्त्रिह्यति, महद्भिः च वैरायते. ततः शीयते ॥ ८—९

मन्निनाथः । यन्न स्वयमप्रमत्तश्च किं हृद्वीसेवयेत्याशङ्क्य तदेव
दुर्लभमित्याह—स्वाकहयेन । सर्वस्येति । सर्वस्यापि पुंसो हृद्वी

सत्यां मानोऽहङ्कारो जायते, ततः स्वहितात् प्रमाद्यति स्वलति ।
‘जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानात्’ ददयोगात्पञ्चमौ । ततो-
ऽपथ्यमपथ्यसेवनं च भवति येनापथ्येन नरो विनश्यति । तादृगपथ्यं
भवति नाल्पमित्यर्थः ॥ ८

मङ्गिनाथः ॥ हेष्टीति । किं च यदयस्माद् वृद्धिमान् प्रायो
गुणेभ्यो हेष्टि वृद्धसेवादिगुणान् हेष्टि । “क्रुधद्रुहेर्था—” इत्यादिना
सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कस्यचिच्च न सिद्ध्यति केनापि सह न सिद्ध्य-
तीत्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । महद्भिर्वृद्धेः सह वैरायते वैरं
करोति । “शब्दवैर—” इत्यादिना क्यङन्ताङ्गट् । ततः शीयते
विनश्यति । शद्ल्ल शतने । “पान्ना—” इत्यादिना शदेः शीया-
देशः । “शदेः शितः” इति तड् ॥ ९

भरतः । सर्वस्येवादि । प्रायेण वृद्धौ सत्यां सर्वस्य जनस्य मानो गर्भो जायते ।
जनी स्य ङ् जनने । स्वहितात् प्रमाद्यति वृद्धा प्रमत्तमित्यात् । स्वीयम् उपकार न
जानाति, मदेः शमादित्वात् दीर्घः । अपथ्यञ्च भजति सेवते । येन अपथ्येन विनाश
गच्छति । अत्र लृ यु नाशे ॥ ८

भरतः । हेष्टीत्यादि । यः प्रभुः प्रायो गुणिभ्यो वृद्धपण्डितादिभ्यो हेष्टि । स द्विषी
ज् वैरे । यस्मै द्विष्येत्यादिना चतुर्थी । न च न कस्यचित् सिद्ध्यति प्रीयते, सम्बन्धविषयया
षष्ठी । सिद्ध्य य लृ जि प्रीती । महद्भिः सह वैरायते वैरं करोति । शब्द-सुख-कटाद-
रितिः स्वः । तस्मात् कारणात् वृद्धियुक्तोऽपि शीयते विनश्यति । स्प्रदानेति शब्दः
शीयादेशः ॥ ९

अशूबादि । आश्रय सकल लोकोत्तरहे वृद्धि अवहार (भाग्यादरे) अहङ्कार
अश्रे, से अश्र ताहारा निरहित हठेते विज्ञात हर एव तच्छ्र ताहारे
एकण अश्रजल घटे वे, एकेवारे नष्टे इहेया थाके । येहेतू सम्पत्तिनामौ
लोकेवरा आश्रहे गुणेर धेम करे, काशकेतु ताल वासे ना एव महापा-
त्रिणेर महित मङ्गता करिशा थाके, सेहेअत्र ताहारा निनष्टे हर । ८—२

समाश्र्वसिमि केनाहं कथं प्राणिमि दुर्गतः ।

लोकत्रयपतिर्भाता यस्य मे स्वर्पित चित्तौ ॥ १०

अन्वयः । यस्य मे लोकत्रयपतिः धाता चित्तौ स्वर्पित, दुर्गतः (सः) अहं केन
समाश्र्वसिमि, कथं प्राणिमि ॥ १०

मङ्गिनाथः । समिति । यस्य मे लोकत्रयपतिर्भाता चित्तौ
स्वर्पिति श्येते, दुर्गतो दुर्दशापेक्षः सोऽहं केनोपायेन समाश्र्वसिमि

स्वस्वी भवामि । तत्तावदास्ताम् । कथं प्राणिमि जीविष्यामि न
कथञ्चिदित्यर्थः । सर्वत्र “रुदादिभ्यः सावधातुक्ते” इतीट् ॥ १०

भरतः । समाश्रमितीत्यादि । केन प्रकारेण अहं समाश्रमिणि ? रुदादित्वात् रुद्गीऽय
इति इत् । दुःखो अहं केन प्रकारेण प्राणिमि जीवामि ? पूर्ववदिम् । प्राग्बन्धो च इत्यादिना
अत्तम् । यस्य मे मम चैतन्मत्स्य ज्ञासिता भ्राता रावणः चित्तौ स्वयिति ज्ञेते । पूर्ववदिम् ।
सोऽहमिति धीज्यम् ॥ १०

असूदान । पाशान् लाडा जिडुवननश्चर हहेरा आञ्ज डुडनभाशो हहेन, मेहे
आमि दुर्द्विभाषण हहेरा कि उपायै आशुड हहेन एवम् कि इत्येवै वा जीवन्-
वाचन कश्चि ? १०

अहो जागर्ति कृच्छ्रेषु देवं यदुंबनभिजितः ।

लुठ्यन्ति भूमौ क्लियन्ति बान्धवा मे स्वपन्ति च ॥

अन्वयः । अहो, देवं कृच्छ्रेषु जागर्ति ! यत् बलभिजितः मे बान्धवा भूमौ लुठ्यन्ति
क्लियन्ति स्वपन्ति च ॥ ११

मङ्गिनाथः । अहो इति । अहो चित्रं देवं कृच्छ्रेषु दुःखेषु
विषये जागर्तन् । दुःखोत्पादने नित्यं जागरूकमित्यर्थः । यदु-
यस्मादुबलभिजित इन्द्रजायनः । सम्पदादना क्षिप् । मे बान्धवाः
कुम्भकर्णादयो भूमौ लुठ्यन्ति परिवर्तन्ते क्लियन्त पूयन्त च ।
लुठिःकटौ देवाः।दकौ । स्वपन्ति दौर्घं निद्रान्ति चेत्यर्थः ।
स्वपिरदाटः ॥ ११

भरतः । अना, इत्यादि । अहो आश्चर्यम् । कृच्छ्रेषु कटेषु विषयेषु देवं किं जागर्ति
चैतते ? सदा देहिनां कष्ट जनयति इ धः । यत् यस्मात्, बलभिज्यः शक्तपराभव-
कारिणीऽपि मम बान्धवा रावणादयो भूमौ लुठ्यन्ति लुठिता भवन्ति, । क्लियन्त क्लियुक्ता
भवन्ति, स्वपन्ति च महानिद्रां प्रविशन्त इत्यर्थः ॥ ११

असूदान । शश देव सप्तदाहै दुःखेऽपापनेन क गङ्गा ; केन ना
आमार नाकःवरा हश्च-द्विज्यो हहेराऽ आञ्ज दूनुष्ठित, दुर्गकवुञ्जुं ओ महानिज्यार
निज्जि० हहेन । ११

शिवाः कृष्णान्ति मांसानि भूमिः पिर्वाति शोणितम् ।

दशयीवसनाभीनां समदन्त्यामिषं खगाः ॥ १२

अन्वयः । दशयीवसनाभीनां मांसानि शिवाः कृष्णान्ति, शीबितं भूमिः पिबति, आमिषं
खवाः समदन्ति ॥ १२

मङ्गिनाथः । शिव इति । दशधोवसनाभीनां रावणसपिण्डा-
नाम् । 'सपिण्डास्तु सनाभयः' इत्यमरः । "ज्योतिर्जनपद—" इत्या-
दिना समानशब्दस्य सभावः । मांसानि शिवाः क्रीष्टारः कुण्वन्ति
कर्षन्ति । कुष निष्कर्षणे क्रशदिः । शोणितं भूमिः पिबति ।
चामिषं मांसशोणितान्तरिक्षमन्त्रवपात्रसादिकं खगाः काकगृध्रा-
दयः समदन्ति सम्यग्भक्षयन्ति ॥ १२

भरतः । शिवा इत्यादि । दशधोवसनाभीनां रावणसजातीयानां मांसानि शिवाः
खनालाः कुण्वन्ति । भूमिः पृथिवी च तेषां रक्तं पिबति । खगाः पक्षिणः तेषाम् चामिषं
मांसशोणितान्तरिक्षं वसामन्त्रादिकं समदन्ति भक्षयन्ति । कुष निष्कर्षणे ॥ १२

अशुभम् । आस्य भृशान्तरात्रावन्तं खातिकुण्वन्तं मांसं टानिवा चाहेत्तेह्ये,
पृथिवीदेवी वक्रव्राजं पानं करिष्यतेह्येन, नक्षत्रिण्युक्तिं पक्षिण्यं वपा-
त्रसादि उच्यते करिष्यतेह्ये । १२

येन पूतक्रतोर्मूर्ध्नि स्थीयते स महाहवे ।

तस्यापीन्द्रजितो देवादृधाञ्चैः शिरसि लीयते ॥ १३

अथवा । येन (इन्द्रजिता) महाहवे पूतक्रतोः (इन्द्रस्य) मूर्ध्नि लीयते स, तस्य
इन्द्रजितः अपि शिरसि देवान् ध्वाञ्चैः लीयते । ॥ १३

मङ्गिनाथः । येनेति । येनेन्द्रजिता महाहवे महाबुद्धे पूत-
क्रतोरेन्द्रस्य मूर्ध्नि स्थीयते स स्थितम् । तिष्ठतेभावे सट् ।
"अपराधे च" इति अशब्दयागे भूतानद्यतनापरोक्षार्थे सट् । पुरा
इन्द्रोपश्रवस्यापरोक्षत्वात् । तस्य महाबोरस्वेन्द्रजितोऽपि शिरसि
देवादृधवशाद् ध्वाञ्चैः काकैर्लीयते स्थीयत इत्यर्थः । लीङ् गतौ ।
देवादिकः । भावे वर्त्तमाने सट् यक् ॥ १३

भरतः । येनेत्यादि । येन इन्द्रजिता पूतक्रतोः इन्द्रस्य महाहवे महाबुद्धे मूर्ध्नि अथतः
लीयते स । सामागेहागिति लीः । तस्यापि इन्द्रजितः शिरसि मत्सके देवादृधाञ्चैः
धाञ्चैः लीयते । ली ङ् य चां स्त्रिभ । उभयत्र भावे कौ ॥ १३

अशुभम् । ये उच्छ्रित्वा महासमन्तं उच्छ्रित्वा मन्त्रकापत्रि अवश्रान्त
करिष्यतेह्ये, आस्य दृष्टेपर्विनवकन मेहे हेच्छ्रित्वा उच्छ्रित्वा मन्त्रका ककगण अवश्रान्त
करिष्यतेह्ये । १३

स्वभानुर्भास्करं यस्तं निष्ठीवति कृताशितः [ङ्किः] ।

अभ्युपैति पुनर्भूतिं रामयस्तौ न कश्चन ॥ १४

कथयः । स्वर्भानुं यत्नं भास्करं निहीवति, सः अपि जताश्रितः (वन्) पुनः पुनर्भूतिं
कथयति, (किन्तु) रामः कथनं न (अभ्युपैति) ॥ १४

मञ्जिनाथः । स्वर्भानुरिति । स्वर्भानुः राहुः । 'तमस्तु राहुः
स्वर्भानुः' इत्यमरः । यस्तं कवलितं भास्करं भास्वन्तं निहीवति
निरस्यति । शिवु निरमने । भौवादिकः । सोऽपि जताश्रितः
सम्पादितराहुभोजनः सन् पुनर्भूतिं पुनरुत्पत्तिमभ्युपैति, राम-
ग्रस्तस्तु कस्यनापि पुनर्भूतिं नाभ्युपैति ॥ १४

भरतः । स्वर्भानुरित्यादि । स्वर्भानुः राहुः यत्नं यासौक्यं सूर्यं जताश्रितः जताश्रितः
सन् निहीवति निरस्यति । शिवुज्जमाचम इति दीर्घः । भवाद्यादिषुः इत्यादौ शिववर्जना-
श्रादौ षस्य सत्वम् । रामिषु यत्नोऽभिभूतः कश्चित् पुनर्भूतिं वृद्धिं नाभ्युपैति न प्राप्नोति ।
वेधोरनेधिषु इति इषवर्वर्जनात् आदिगर्जादिति त्रिः ॥ १४

अश्वत्थः । राहो उच्छ्रयौ त्र्याष्टमेवके श्रास करिष्या पुनर्भूतिं तागं कट्टं,
शारे त्र्याष्टमेव श्रास्त्रय उद्देशात् पुनः अज्ञानम् नात् करिष्या थाकेन, किञ्च
रामश्च श्राशके एकवारं श्रास करेन, ते आत्र अज्ञानम् नात् करिष्ये
पाठे ना । १४

त्वमजानन्निदं राजन्नोडिषे स स्वविक्रमम् ।

दातुं नेच्छसि सौतां स्म विषयाणां च नेशिषे ॥ १५

अश्वत्थः । (हे) राजन् ! त्वम् इदम् अजानन् स्वविक्रमम् ईदृशिषे स, सौतां दातुं न
इच्छसि स, विषयाणां च न ईशिषे ॥ १५

मञ्जिनाथः । त्वमिति । हे राजन् ! त्वमिदं रामसामर्थ्य-
मजानन्नपश्यन् स्वविक्रममात्मपौरुषमेवेदृशिषे स्तौति स । ईड
स्तौती । "ईडजनोर्ध्वे, च" इति चकारात् सकारेऽपि परत इडा-
गमः । सौतां दातुं प्रत्यर्पयितुं नेच्छसि अहङ्कारान्नाङ्गीकरोषि ।
विषयाणां शब्दानां नेशिषे स न प्रभवसि स । 'मोडं विधत्ते'
विषयाभिलाषः' इति भावः । "अधोगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि
षष्ठी । सर्वत्र "लट् स" । "अपरोक्षे च" इति लट् । सर्वस्वास्त
विभीषणेन प्रत्यक्षत्वादिति ॥ १५

भरतः । त्वमित्यादि । हे राजन् ! त्वम् इदं यद्यत्तन् अजानन् अहमेव शूर इति
स्वविक्रमम् ईदृशिषे स स्तुतवान् । ईड स उ स्तौती । सध्वी इत्येभिति इम् । सपराह-
रहङ्कारात् सौतां राजानं शत्रुम्, अर्पयितुं नेच्छसि स ; इषु स वाच्ये । स-वाच्येनादिना

रथादिभः । विद्यायाश्च न ईशिवे क्व न यथेष्टं विनियुक्ते । सधो रक्षेतीन् । कर्षन्नि
वती ॥ १५

अश्रुवाप । हे महीराज । त्वमि राटवन्न शक्तिं नानिवाहे निज पत्राकवेष
अभंग्सा करिवाहिलेन, सेहे अश्रुवाप मीताके अतापन कर नाहे । अश्रुवाप
पत्रादि विवरण अत्र करिटेत पाव नाहे । १६

मन्त्रे जातु ब्रुव[वद्] न्नाज्ञास्त्वं तानप्यनुमन्यसे ।

कथं नाम भवांस्तत्र नावेति हितमात्मनः ॥ १६

अन्वयः । मन्त्रे जातु अज्ञाः ब्रुवन्ति, त्वं अपि तान् अनुमन्यसे, तत्रभवान् आत्मनः
हितं कथं नाम न आवेति ? ॥ १६

मङ्गलनाथः । मन्त्र इति । किं च मन्त्रे विचारकाले जातु
कदापि अज्ञा मूढा एव ब्रुवन्त्युपदिशन्ति । त्वमपि तानेवानु-
मन्यसे आसत्वेनाङ्गीकरोषि । उभयमध्येतद्गर्हितमेवेत्यर्थः । “गर्हायां
लडपिजात्वोः” इति गर्हायामपिजातुशब्दप्रयागे लट् । तत्रभवान्
सभवान् । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ती” इति भवदादिशब्दयोगे साव-
विभक्तिस्त्रलप्रत्ययः । आत्मनो हितं कथं नाम नावेति न जानाति ।
विदुषस्ते गर्हितमेतदित्यर्थः । “विभाषा कथमि लड् च” इति
चशब्दात् कथं शब्दयोगे गर्हायां लट् ॥ १६

भरतः । मन्त्र इत्यादि । मन्त्रणाविषये अज्ञा मूर्खा जातु कदाचित् वदन्ति वदन्ति ।
गर्हितम् एतन् अनधिकारात् । तानपि त्वम् अनुमन्यसे अनुमतवानसि । एतदपि
गर्हितम् । ज्ञात्वपिभ्यां सदा चेप इति कौ । अज्ञा अपि वदन्तु तत्र भवान् रावणो
विद्वानपि आत्मनो हितं नावेति नास्तीचितवान् । कथं नाम कथम् एतन् ? अन्याव्यम् ।
कथमा खी च वेति कौ ॥ १६

अश्रुवाप । महीराज ममरे मूर्खराज कथन कथन-उपदेश दिवा थाके, त्वमि
ताश्रुवाप सेहे उपदेश अक्षेय वलिवा शोकार करिवाहिलेन अ उभयहे
गर्हित हहेवाहे, त्वमि माननीय हहेवा केन वे ताश्रु वृत्तने ना, हेहा अ उ
निम्नार कथा । १७

आ[अ]पृष्टो नु ब्रुवोति त्वां मन्त्रे मातामहो हितम् ।

न करोमीति पौलस्त्य तदा मोहात्त्वमुक्तवान् ॥ १७

अन्वयः । मन्त्रे मातामहः चापृष्टः (१७) त्वां हितं नु ब्रुवोति, (१७) पौलस्त्य ।
तदा त्वं मोहात् ‘न करोमि’ इति उक्तवान् ॥ १७

मङ्गिनाथः । आपृष्ट इति । मन्त्रे मन्त्रविचारकाले माता-
महो मांस्त्ववांनापृष्टः किमिदानीं कत्तव्यमिति पृष्टः सन् त्वां हितं
सोतां प्रत्यर्पयेति शुभोदके वाक्यं ब्रवीति नु ब्रवीति स्म । हे
पौलस्त्य रावण ! तदा त्वमापृष्ट आसवाक्यकरणं पृष्टो मोहान्मदा-
भ्यास करोमीत्युक्तवान् । “नन्वोर्विभाषा” इति ननुशब्दयोरुप-
पदयोः पृष्टप्रतिवचने भूतार्थे लट् ॥ १७

भरतः । अपृष्ट इत्यादि । त्वया मन्त्रनिषये मन्त्रे अपृष्टोऽपि मातामहो मांस्त्ववान्
स्वयम् उपेय त्वां हिंनं ब्रवीति उक्तवान् । अभिधानादन्तमानमामोष्ये को । पिबन्त्येन
ब्रुव इति ईम् । हे पौलस्त्य ! रावण ! न करोमीति मीहात् अज्ञानात् त्वम् उक्तवान् ॥१७

“अभूवात् । मातामहक मन्त्रणाकाले कर्त्तव्यं किञ्चाना कर्त्तव्येन, त्विनि
तोमाक गौडार्णकरूपे हिउक्थाहे वनिग्राहिलेन, किञ्च (पौलस्त्य) : उपेय-तुवि
मोहातिब्रूत इहेरा “तां कर्त्तव्येना” एहे कथाहे वनिग्राहिलेन । ११

त्वं स्म वेत्य महाराज यत् स्माह न विभीषणः ।

पुरा त्यजसि यत्क्रुद्धो मां निराकृत्य संसदि ॥ १८

अन्वयः । (हे) महाराज ! विभीषणः यत् आह स्म, (तत्) त्वं न वेत्य स्म, (यस्मात्)
क्रुद्धः (सन्) संसदि मां निराकृत्य पुरा त्यजसि ॥ १८

मङ्गिनाथः । त्वमिति । हे महाराज ! विभीषणो यदाह स्म
उक्तवांस्तत्त्वं न वेत्य स्म न वेत्सि स्म हितत्वेन नाग्रहीरित्यर्थः ।
उभयत्रापि “लट् स्म” इत्यपरोक्षे लट् । “वटो लटो वा” इति
विदेशाटि सिस्युदादेशः । ब्रुवः पञ्चनाम्—” इत्यादिना ब्रुवो लटि
तिपो णलादेशः । कुतः ? यद्यस्मात् क्रुद्धः सन् संसदि सभायां
मां निराकृत्य पुरा पूर्वं त्यजसि अत्याक्षौरित्यर्थः । पुरि लुङ्
चास्मि” इति स्मशब्दवर्जिते पुराशब्दे उपपदे भूतानस्यतने लट् ।
‘अविवेकः परमापदां पदम्’ इति भावः ॥ १८

भरतः । त्वमित्यादि । हे महाराज ! विभीषणो यदाह स्म उक्तवान् । पञ्च त्विप्
पञ्च नवाह्वयेति ब्रुवक्तिपः स्थाने पञ्चे आहर्दिश्य । तत्त्वं न वेत्य न ज्ञातवान्, सुतवान्
इत्यर्थः । वेत्तेः कोप टोपं वेति सिस्युप् । यत् यस्मात् क्रुद्धः सन् त्वं सदास सभायां मां
पादग्रहारंश्च निराकृत्य पुरा पूर्वं त्यजसि त्यक्तवान् । यावत्पुरार्थां मन्त्रे इत्यत्र चकाराप्या-
कारात् को ज्ञानतोत इत्यस्मान् अतोत इत्यनुवर्त्तते इति बोध्यम् ; तेनात्र पुरावीने
सूते च ॥ १८

अश्वत्थम् । एष नमोऽर्जुन । आनि पादा वनिनाहिनान्, तादा कुम्भि शिखरम्
वनिम् अश्वत्थम् कत्र मादे, येदेहत् कुम्भि गुल्फे कुम्भ हर्षेत्ता गतामदेवादे आनादे
गुम्भप्रकारे वितादित्त करिमाहिनम् । १८

हविर्जञ्चिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ ।

पत[प्रवा]ति स्वेच्छया वायुरुद्गच्छति च भास्करः १९

अन्वयः । असौ मघवान् मखेषु निःशङ्कः हविः जञ्चिति, वायुः स्वेच्छया पतति,
भास्करः च उद्गच्छति ॥ १९

मङ्गिनाथः । हविरिति । असौ मघवानिन्द्रः । “मघवा बहु-
ज्ञम्” इति पक्षे दादेशः । “उगिदचाम्—” इति नुमागमः ।
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नलोपः । मखेषु यज्ञेषु निःशङ्की
हविराग्यादिकं जञ्चिति अक्षयति । जज्ञ भक्षहसनयोः “रदादिभ्यः
सार्वधातुके” इतीट् । वायुः स्वेच्छया पतति वाति । पततीति-
पुनातीत्यर्थः । भास्करश्चोद्गच्छति स्वेच्छया तपन्नुदेतीत्यर्थः ॥ १९

भरतः । हविरित्यादि । असौ मघवान् इन्द्रो निर्भयः सन् मखेषु यज्ञेषु हविं हवनीयं
इत्यादिकं जञ्चिति अक्षयति । रदादित्यादिम् । वायुः स्वेच्छया वाति गच्छति । भास्करः
स्वेच्छया उद्गच्छति । “न वेद तं न यस्याभि क्ते त्वधि विपर्ययः” इति अनुसन्धीकानान्वय,
त्वधि सति एवं नासौदिति भावः ॥ १९

अश्वत्थम् । एषन देवेभ्य वदेत् निःशङ्कतेत्तु प्रतीतिभोजन करितेतेहिन,
वाङ् हेच्छामत् वहेतेहिन, निवाकरत् हेच्छाम्कृत्ता ग वितरत् करिते करिते
तेपित हहेतेहिन । १९

धनानामौशते यक्षा यमो दास्यति राक्षसान् ।

तनोति वरुणः पाशमिन्दुनीदीयतेऽधुना ॥ २०

अन्वयः । अधुना यक्षाः धनानाम् ईशते, यमः राक्षसान् दास्यति, वरुणः पाशं
तनोति, इन्दुना सदीयते ॥ २०

मङ्गिनाथः । धनानामिति । अधुना यक्षाः कुबेरादयो धना-
नामौशते प्रभवन्ति । स्वास्यं लभन्त-इत्यर्थः । “अधीगर्भ—”
इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । ईश ऐश्वर्यं । यमो लुकि “आत्मने-
पदेष्वनतः” इति भस्वादादेशः । यमोऽन्तकोऽपि राक्षसान्
दास्यति शस्यति । वरुणः पाशं तनोति निःशङ्कं

प्रमुञ्चते इत्यर्थः । इन्दुना उदोयते । वृद्धिस्तथाभ्यासुडोयते न तु
नित्यपूर्वनेत्यर्थः । इणो भावे लट् । “अत्रु सार्वधातुऋयोदोर्चः ॥ २०

भरतः । धनानामित्यादि । यथा धनानाम् ईशने पालयन्ति । ईश लङ् ऐश्वर्ये ।
मान्सीदमनः । यमो राक्षसान् दाम्बति वशो करोति । शमादित्वात् दीर्घः । बहवः पात्रं
तनीति निष्कारयति । अधुना इदानीं शशिना उदीयते । भावे कौ । अधुनेति सर्वत्र
योम्यम् । पूर्वमेवं नासीदिति भावः ॥ २०

अशूबात् । एतन्न वक्ष्येति शून्यं अर्थिर्पाठ इहेवे, यमराजं राक्षसं राक्षि-
विधाता इहेवे, वरुणदेव निर्द्धरे पात्रं अत्र वायुकारं करिरेवे, छत्रमा बुद्धिः
अशूबात् उदि ७ इहेवेन । २०

शाम्यत्यृतुसमाहारस्तपस्यन्ति वनौकसः ।

न[नो]नमस्यन्ति ते बभूवुर् वरिवस्यन्ति नामराः २१

अन्वयः । ऋतुसमाहारः शाम्यति, वनौकसः तपस्यन्ति, चमराः ते बभूवुर् न नमस्यन्ति
न वरिवस्यन्ति ॥ २१

मङ्गिनाथः । शाम्यतीति । ऋतुना समाहारः सम्भूयति ।
शाम्यति निवर्तते किन्तु क्रमशो वर्तन्त इत्यर्थः । वनौकसो सुप्र-
स्तपस्यन्ति विश्रम्भं तपश्चरन्ति । “कर्णशो रोमन्व—” इत्यादिना
वक्ष्ये तपसः परस्मैपदश्च । अमरा देवाश्च ते तव बभूवुर् न नम-
स्यन्ति पूर्ववत् पूजयन्ति । न वरिवस्यन्ति न परिचरन्ति । “नमो-
वरिवक्षिचक्रः क्वच्” । नमसः पूजायां वरिवचः वरिवर्ष्यायाम् ॥ २१

भरतः । शाम्यतीत्यादि । ऋतुना वसन्तादीनां सहाहारः सम्भूयावस्थानं शाम्यति ।
वनौकसो मुनयः तपस्यन्ति ततः कुर्वन्ति । नमसपोविव इति क्वः । चमराः तव बभूवुर्
नो नमस्यन्ति न प्रश्नन्ति । पूर्ववत् क्वः । न च वरिवस्यन्ति न परिचरन्ति तव बभूवुर्
परिचर्यां न कुर्वन्ति इत्यर्थः । पूर्ववत् क्वः ॥ २१

अशूबात् । अ०म०क० आर० ए०म०क० प्रवर्धित इहेवे न । (१. यारुक्रमे
अक्षय पाहेवे) वनौकसो अशूबात् निर्द्धरे उपात्रा करिरेवेन, देवतां तां भोमां
वदुवाकवके आर० नमस्कारं वा ताहादेर परिचर्यां करिरेवेन न । २१

श्रीश्च कु[र्न ह]प्यति लङ्कायां विरज्यन्ति समृद्धयः ।

न वेद तन्न यस्यास्ति मृते त्वयि विपर्ययः ॥ २२

अन्वयः । लङ्कायां श्रीः च कुर्वन्ति, समृद्धयः विरज्यन्ति, त्वयि मृते यत् विपर्ययः च
अस्ति तद् न वेद ॥ २२

सङ्गिनाथः । श्रीरिति । लङ्गायां श्रीश्च कुण्वति हेष्टि ।
सम्पद्यः सम्पदश्च विरज्यन्ति स्वयमेव विरक्ता भवन्ति । रक्षे रागे ।
“कुषिरजोः प्रात्रां श्यन् परस्मैपदश्च” इति एष्टेः कर्मकर्त्तरि
यगात्मनेपदापवादिभ्यश्चत्त्ययः । किं बहुना, त्वयि मृते यस्य विप-
र्ययो वैपरोत्यं नास्ति नहस्तु न देद न वेद्मि । सर्वं विपर्यस्त-
मित्यर्थः । “वदो लटा वा” इति मिषो वा यत्नादेशः ॥ २२

भरतः । श्रीरन्त्यादि । लङ्गायां श्रीश्च कुण्वति न हटा भवति । सम्पद्यो विभूतयो
विरज्यन्ते विरक्ता भवन्ति । रज्ज्य रज्ज मो ञ् रागे । दिवादित्वात् श्यन् । अपिद्रक्ष
क्षित्वात् इभुङ्गनलोपोऽथौ । त्वयि मृते सति यस्य विपर्ययो नास्ति यः तत्कृता मर्यादा न
ब्रूते, तन् पदं न वेद्य । वेतेः कौपमिति मिषो षप् ॥ २२

अश्वान । लङ्गाश्च वाङ्मनश्चो ष्व कर्त्तव्येन अर्थोऽर्थार्थकानेना मन्वात्
ष्वः विरक्त इहेवे, अर्थो ष्वि, त्वाभार मृत्वाते बाहार विपर्याय षट्त्वे ना,
एकण कान वस्तुहे पेशि०० पाई ना । २२

शक्तिं[चीं] संस्वजते शक्रो गोपायति हरिः श्रियम् ।
देववन्द्यः प्रमोदन्ते चित्रोयन्ते चनोदयाः ॥ २३

अन्वयः । शक्रः शक्तिं संस्वजते, हरिः श्रियम् गोपायति, देववन्द्यः प्रमोदन्ते, चनोदयाः
चित्रोयन्ते ॥ २३

सङ्गिनाथः । शक्तिमिति । शक्रः शक्तिं कासूं मामर्थं वा ।
‘कासूसामर्थ्याः शक्तः’ इत्यमरः । शचीमिति पाठे पौलोमी-
मित्यर्थः । संस्वजते परिष्वजते प्राप्नोतीत्यर्थः । “शसञ्च—”
इत्यनुनासिकलोपः । शार.वृष्णुः श्रियं गोपायति स्वायत्तीकरोति ।
“गुपुधूप—” इत्यादिना आयप्रत्ययः । देववन्द्यः प्रमोदन्ते सुक्ता
मोदन्त इत्यर्थः । चनोदया मेषोक्तयश्च चित्रोयन्ते आश्चर्याभवन्ति ।
“नमोर्वारवःशत्रुः क्वच्” । चित्रञ्च आश्चर्यं । डिक्करणत्तञ् ॥ २३

भरतः । अन्वयमपि विपर्ययमाह—शचीमित्यादि । शक्रः शचीं संस्वजते सम्पद्य
शक्तिमिति, चित्रं तदकारणान् तदवधुषाश्च । स्वन्भी जि ऊ षालिङ्गे । चनूदन्तश्चस्वन्-
जीऽपि नलोप । हरिः विष्णुः श्रियं लक्ष्मीं गोपायति रक्षति, एतावन्तं कार्यं तदवधुषे
अप्यद्रुपा आसीत् इति भ.वः । कम चती गुपु इति आयः । देवानां वन्द्यां इष्टस्त्रियः
शनीदन्ते प्रश्रयन्ति । चनोदया मेषाः चित्रोयन्ते आश्चर्याभवन्ति । चित्रं च आश्चर्यं
काव्यादिः ॥ २३

अशुभान् । आरुग्नेषु हेतु निजमक्तिं प्राप्तुं हरेत्-न', त्रिभू नमोत्क निज
आरुग्ण करिवेन, मेरुदक्षीणा आनन्त हरेदेवन् एवमेव मेवगण आरुग्ण
उत्पत्तिनात् करिवे । २७

विभ्रत्यस्त्राणि सामर्षा रणकाम्यन्ति चामराः ।

चकासति च मांसादां तथा रन्ध्रेषु जायति ॥ २४

अन्वयः । चमराः सामर्षाः अस्त्राणि विभ्रति, रणकाम्यन्ति च, चकासति च, तथा
मांसादां रन्ध्रेषु जायति च ॥ २४

मङ्गिनाथः । विभ्रतीति । किं चामराः सामर्षाः अस्त्राणि
विभ्रति धारयन्ति । रणमात्मन इच्छन्ति रणकाम्यन्ति च ।
“काम्यञ्च” इति काम्यच्प्रत्यये तदन्ताद्वातोर्लट् । चकासति
प्रकाशन्ते च, तथा मांसादां रक्षमां रन्ध्रेषु अवकाशेषु जायत्य-
वदधति । उभयत्रापि “जञ्चित्यादयः—” इत्यभ्यस्तसंज्ञा । “अद-
भ्यस्तात्” इति भस्वादादेशः ॥ २४

भरतः । विभ्रतीत्यादि । चमराः सामर्षाः सकीपाः सन्तः अस्त्राणि विभ्रति
धारयन्ति । नि टु डुःभञ् भतिपृष्ठो । द्वादी रे द्वि । पृभाःङिः खे रे । आत्मनो रण-
मिच्छन्ति च । सेः काम्यक् खञ्जायाम् । चकासति दीप्यन्ते । चकास च सु दीप्ये ।
चतोऽद् द्वे । तथा मांसादां रणमार्गां रन्ध्रेषु जायति सावधाना भवन्ति । जाय च सु
जायते ॥ २४

अशुभान् । मेवतारा सङ्क्रान्तेषु अज्ञानेन करिषां मूढ हेतु ७ निर्दोशे
विराज करिवेन ७ राक्षसेन विपद् रूप अवकाशे अवच्छिन्न हरेदेवन् । २७

चञ्चूर्यन्तेऽभितो लङ्कामस्त्रांश्चाप्यतिशिरते ।

भूमयन्ति स्वसामर्थ्यं कौर्त्तिं नः कनयन्ति च ॥ २५

अन्वयः । लङ्काम् अभितः चञ्चूर्यन्ते, अस्त्रांश्चापि अतिशिरते, च स्वसामर्थ्यं च कन-
यन्ति नः कौर्त्तिं कनयन्ति च ॥ २५

मङ्गिनाथः । चञ्चूर्यन्त इति । किञ्च लङ्कामभित उभयतो-
ऽन्तर्वहियेत्यर्थः । “अभितःपरितः—” इत्यादिना द्वितीया ।
चञ्चूर्यन्ते गहितं चरन्ति स्वच्छन्दं चरन्तीत्यर्थः “लुपसद्—” इत्या-
दिना चरन्तीत्यङ्प्रत्ययः । “चरफलोच” इत्यभ्यासस्य नुगागमः ।
“उत्परस्नातः” इत्युत्वम् । “इति च” इति दौर्घः । अस्त्रानतिशिरते

च प्रतिज्ञामन्ति च । “श्रीडो रुट्” इति रुडागमः । स्वामैर्ध्वं
स्वप्रभावं भूमयन्ति भूमवत्कुर्वन्ति बह्वकुर्वन्तीत्यर्थः । भूमयुष्वा-
त्स्वन्तात् ‘तत्करोति’ इति षिचि षाविष्ठवद्भावे विष्मनोर्लुकि टिलोपे
च साधुः । नोऽस्माकं कीर्त्तिं कनयन्त्यल्पयन्ति च । अल्पशब्दात्
‘तत्करोति’ इति षिचि षाविष्ठवद्भावे “युवाल्पयोः कनन्वतरस्मान्”
इत्यल्पशब्दस्य वा कनादेशः ॥ २५

भरतः । चसूर्येण इत्यादि । अमरा इत्यनुषज्यते । कदाञ्च चमितः उभयतो
वाङ्मतीऽभ्यन्तरतश्च चसूर्येणे गङ्गितं चरन्ति परिधमन्ति इत्यर्थः । गत्यर्थाद् गृ सुप सद्
चरति यद्, चरफत्तादधीङ् इति खेनुं च उङ् उकारश्च । कदामिति धिक्समयेति ही ।
तथा अस्मानपि प्रतिशेरते प्रतिज्ञामन्ति । शिडो रेनुः, सान्नी रन्, मान्नीऽदनतः । स्वमा-
मर्धं स्वमन्ति भूमयन्ति वर्धयन्ति । बह्वीर्भावे भूमादेशः, भूयोभूमन्भूयिष्ठा इति निपातवात्
बहुशब्दस्य इतन्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । तं करोतीति लोः क्त्याख्याने जिः जीमहेति कित्,
टेशोः । भावयन्तीति क्वचित् पाठः । तदा बहुशब्दस्य औ भादेशःस्त्रादितिपरः । स्वमते
भूमातीर्जात्यस्य रूपम् । एतावन्तं कालमननस्थितत्वात् उच्चस्वयन्ति इत्यर्थः । भूयन्तीति
क्वचित् पाठः । तदा बहुशब्दस्य औ भूयादेशो वेति परः । स्वमते बहुशब्दस्य ईयसौ भुव
इति रूपम् । तस्मात् जिः । बहुनरं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा नोऽस्माकं कीर्त्तिं कनयन्ति
अल्पयन्ति । अल्पशब्दात् जिः । युवाल्पी कन् वेति कनादेशः ॥ २५

अश्रुवाण । प्रकृष्टां एषेन मङ्गार मरुधा ७ वाहिरैः प्रकृष्टा विद्वरुण
आवाग्निगके ७ अतिक्रमण निवृत्तकि अगात्रण एवः आवाग्नेर कोर्छि शान
करितेन । २६

दिशो व्यभ्रुवते दृप्तास्त्वत्कृतां जहति स्थितिम् ।

चोदयन्ति च ते[नः]क्षुद्रा इसन्तित्वां[न्तस्त्वां]विपद्गतम्

अर्थः । दृप्ताः (ते सुराः) दिशः व्यभ्रुवते, तत्कृतां स्थितिं जहति, क्षुद्राः ते
विपद्गतं त्वां इसन्ति चोदयन्ति च ॥ २६

मङ्गिनाथः । दिश इति । किञ्च दृप्तास्ते सुरा दिशो व्यभ्रु-
वन्ति सर्वा दिशो व्याप्रवन्ति । त्वत्कृतां स्थितं मर्त्यादां जहति
त्यजन्ति । किञ्च क्षुद्रा अस्यास्ते विपद्गतं विपक्षं त्वां इसन्ति चोद-
यन्ति प्रत्युत त्वामेव क्षुद्रमाशङ्कत इत्यर्थः । क्षुद्रशब्दात् ‘तदाचष्टे’
इत्यर्थे षिचि षाविष्ठवद्भावे “स्वसदरः” इत्यादिना यच्चादिपरलोपः
पूर्वस्य गुणश्च ॥ २६

भरतः । दिश इत्यादि । अत्रापि अमरा इत्यनुषज्यते । इमाः सन्तो दिशो व्यनुवते
न्याप्रुवन्ति । अयं ङ् व्यसिंसङ्ख्योः । शुष्नीरित्युक् । मान्तीऽदनतः । त्वया कृतां
न्यतिं व्यवस्थां जहति त्यजन्ति । श्री हाक् लि त्यागे । आदीराज्ञोप्यः । अन्तीऽदृष्टेः ।
सुद्रा अस्या अपि विपद्गर्तं त्वां हृमन्तो नोऽस्मान् सुद्रान् कुर्वन्ति आचक्षते वा । सुद्रशब्दान्
पूर्ववत् जिः, वाटान्तिकेत्यादिना चोदादेशः । इमा दुष्टलोकाः, सुद्राः सुद्रलोका इत्यन्वे ॥ १६

अश्रुवाद् । तीशंरा मगर्से नमनिक् वापुं हहेवेन, तोमात्र वावशु मकल
ताग करिवेन, तीशंरा क्रुद्र हहेलेणो तोमाके विपन्न नेथिना उगठान
करिवेन ओ तोमाकेहे क्रुद्र वगिवेन । २७

शमं शमं नभस्वन्तः पुनन्ति परितो जगत् ।

उज्जिह्वीषे महाराज त्वं प्रशान्तो न किं पुनः ॥ २७

अन्वयः । नभस्वन्तः शमं शमं परितः जगत् पुनन्ति ; (हे) महाराज ! त्वं पुनः
प्रशान्तः (सन्) किं न उज्जिह्वीषे ? ॥ २७

मल्लिनाथः । शमं शममिति । नभस्वन्तो वायवः शमं शमं
शान्त्वा शान्त्वा । आभीक्ष्ण्येण समुलं द्विर्वचनञ्च । परितो जगत्
पुनन्ति प्रवृच्छन्ति । शान्ता अपि पुनरुज्जिह्वत इत्यर्थः । हे महाराज !
त्वं पुनः प्रशान्तो निर्वाणः सन् किञ्चन किञ्चिदपि नोऽज्जिह्वीषे
नोज्जोवसि । ओहाङ् गतौ । “भृजामित्” इत्यभ्यासस्येत्वम् । “ई
हल्यघोः” इतीकारः ॥ २७

भरतः । शममित्यादि । नभस्वन्तो वायवः शमं शमं शान्त्वा शान्त्वा परितः सर्वतो
जगत् पुनन्ति पवित्रयन्ति । पू अ गि च, चकारात् शोषे । पार्दः स्त्री ने इति ऋसः ।
चषम् आभीक्ष्ण्य इति शर्मथणम् आभीक्ष्ण्यं हिलं लोकेतः सिद्धम् । हे महाराज ! त्वं
पुनः प्रशान्तः सन् किं न उज्जिह्वीषे न उद्वृच्छसि ? श्री हा ङ् लि गतौ । आदीराज्ञोप्य
इति इः ॥ २७

अश्रुवाद् । वाशु अशासु हहेत्राओ आवात्र जगतेर मर्सेज म्द्वन्त
वहिष्ठे थाके, किञ्च महाराज ! तुमि एकवार अशासु हहेत्राओ कि पुनरात्र
उज्जिहित हहेवे ना । २७

प्रोर्षीति शोकश्चित्तं मे सत्त्वं संशाम्यतौव मे ।

प्रमार्ष्टि दुःखमालोकं मुञ्चाम्यूर्जं त्वया विना ॥ २८

अन्वयः । त्वया विना शोकः मे चित्तं प्रोर्षीति, मे सत्त्वं संशाम्यति इव ; दुःखम्
आलोकं प्रमार्ष्टि, ऊर्जं च मुञ्चामि ॥ २८

मङ्गिनाथः । प्रीणीतीति हे महाराज ! त्वया विना शोको मे चित्तं प्रीणीत्याह्वणीति । मे मम सत्त्वं प्राणः । 'प्राणे बलेऽन्तःकरणे' इति सत्त्वार्थेषु यादवः । संशाम्यतीव विरमतीव । दुःखं शोक आलोकं प्रकाशं प्रमार्ष्टि लुप्यतीत्यर्थः । ऊर्जं बलञ्च मुञ्चामि ॥ २८

भरतः । प्रीणीतीत्यादि । हे महाराज ! शोको मे मम चित्तं प्रीणीति । बोर्णोः पिङ्गले ऋरिति पचे षः, प्रीणीतीति पाठे—गुणाभावपचे रपिङ्गस्युत इति त्रिः । सत्त्वं शाम्यतीव शान्तमिव । दुःखं कर्तृ, आलोकम् आलोचनं प्रमार्ष्टि निरोधयति । सृजोऽकङ्कितोति त्रिः । ऊर्जम् ऊर्जस्त्वल्ल मुञ्चामि । मुञ्च लृट् प औ मीचे । नृष् । न त्वया विना इति सर्वत्र योज्यम् ॥ २८

अभूवाप । हे महाराज ! तोगार अभावलोका, आमार मनके आवृत् करिडेछे, आमार जीवन येन बहिर्गत हरेतेछे, दुःख आमार छानालोक लोप करिडेछे एवः आभि बलशेन हरेत्रा पडिडेछि । २८

के न संविद्रते नान्यस्त्वत्तो बान्धववत्सलः ।

विरौमि शून्ये प्रीणीमि वाथं मन्युसमुद्भवम् ॥ २९

अन्वयः । बान्धववत्सलः त्वत्तः अन्यः । (नास्तीति) के न संविद्रते, (अतः) यन्म (सति) विरौमि, मन्युसमुद्भवं कथं प्रीणीमि ? ॥ २९

मङ्गिनाथः । के इति । बान्धववत्सलो कन्मुप्रियस्त्वत्तोऽन्यो नास्तीति के वा न संविद्रते न विदन्ति । सर्वेऽपि विदुरित्यर्थः । "समो गम्यच्छि—" इत्यादिना तड् । "वेत्तेर्विभाषा" इति रुडागमः । अतः शून्ये रिक्ते सति विरौमि क्रन्दामि मन्युसमुद्भवं शोकोदयं कथं प्रीणीमि छादयामि वारयामीत्यर्थः ॥ २९

भरतः । के नेत्यादि । त्वत्तोऽन्यो बान्धवेषु वत्सलः खेहवान् नास्ति, इति के जना न जानन्ति ? समो गम्यच्छेत्यादिना वेत्तेर्न । नास्ती रम् विदसु वेति पाचिबी रम् । अहं युत्वे बन्धुरहितप्रदेशे विरौमि शब्दं करीमि । क ल ध्वनौ । रपिङ्गस्युत इति त्रिः । कथं केन प्रकारेण मन्युसमुद्भवं शोकोन्मादं प्रीणीमि आच्छादयामि ? बोर्णोः पिदित्यस्माप्रठति-पञ्च पूर्ववद् त्रिः ॥ २९

अभूवाप । तोगार तुला आर केह बज्जुवत्सल नाहे, हेहा के जाने ना ? ताहे आभि तोगार अभावे रोदन करिडेछि ? एहे शोकराशि विक्रमे निवारण करिव ? २९

रोदिम्यनाथमात्मानं बन्धुना रहितस्त्वया ।

प्रमाणं नोपकाराणामवगच्छामि यस्य ते ॥ ३०

अन्वयः । बन्धुना त्वया रहितः (अत एव) अनाथम् आत्मानं (प्रति) रोदिमि—
यस्य ते उपकाराणां प्रमाणं न अवगच्छामि ॥ ३०

मन्निनाथः । रोदिमीति । बन्धुना त्वया रहितोऽत एवानाथ-
मात्मानं प्रति रोदिमि पारदेवये यस्य ते तवोपकाराणां त्वत्कृतोप-
काराणामित्यर्थः प्रमाणमियत्तां नावगच्छामि न जाने । स त्वं कथं
न शीघ्रं इत्यर्थः ॥ ३०

भरतः । रोदिमीत्यादि । बन्धुना त्वया रहितोऽहम् । अत एव नाथहीनम् आत्मानं
रोदिमि, त्वाम् उपसृज्य सशब्दक्रन्दनेन युक्तं करोमि । बहोऽय इति इम् । यस्य ते तव
उपकाराणां प्रमाणं संख्यां न अवगच्छामि न जानामि, अपरिमितत्वात् संख्यां कर्तुं न
शक्नोमि इत्यर्थः ॥ ३०

अश्वराध । तूमिहे बहू तोमार कृत उपकारेण परिमाण उ आमि जानि
ना । ताहे आमि तोमार विरहे अनाथ आम्नाके मका करिषा रोपन
करितेहि । ३०

नेदानीं शक्रयचेन्द्रौ विभीतो न दरिद्रितः ।

न गर्वं जहितो दृप्तौ न क्लिश्यीतां दशानन ॥ ३१

अन्वयः । (हे) दशानन ! इदानीं शक्रयचेन्द्रौ न विभीतो, न दरिद्रितः ; दृप्तौ
(तौ) न गर्वं जहितः, न क्लिश्यीतः ॥ ३१

मन्निनाथः । नेति । हे दशानन ! इदानीं शक्रयचेन्द्राविन्द्र-
केबेरो न विभीतो न त्रस्यतः । “भियोऽन्यतरस्याम्” इति
विकल्पादिकारः । न दरिद्रितो न दारद्री भवतः । पुनः
स्वसम्पन्नाभादिति भावः । दारद्रा दुर्गती । लटि तसि शपो लुक् ।
“इद् दारद्रस्य” इतोत्वम् । दृप्तौ तौ न गर्वं जहितो न त्यजतः ।
“जहातेश्च” इतोत्वम् । न क्लिश्यीतो न त्वङ्गयेनात्मानं पीडयत
इत्यर्थः । क्लिश्नांतरयं सकर्मकः । “ई ह्य्यघोः” इतोत्वम् ॥ ३१

भरतः । नेदानीमित्यादि । हे दशानन ! इदानीं त्वयि सते इन्द्रकुबेरो न भयं कुर्वतः ।
मि भो मि भीत्याम् । न दरिद्रितः न दीनता गच्छतः, दरिद्रा च लु दुर्गत्याम् । हरिद्री
किंश्चिन्भाविति किः । दृप्तौ सन्तौ नाहङ्कारं परित्यजः । शो हा क् लि त्वाग्नि, पूर्वेषु पक्षे
कः । न क्लेशम् अनुभवतः । क्लिश् न विवाधि । आषारिति ईः ॥ ३१

अभूवात् । हे नमानन ! এখন আর হেতু ও কুবেত্র কাহারকেও ভয়
করে না । পুনর্বার সম্পদ লাভ হওয়ায় আর তাহারে পরিত্যজ নাহি । এখন
তাহারে গর্কিত হইবে আর দর্প ভাগ করিবে না এবং তোমার ভয়ে
আর ক্লিষ্ট হইবে না । ৩১

ত্বয়াপি নাম রহিতা: কার্য্যাণি তনুমো বয়ম্ ।

কুর্মশ্চ জীবিত্তে বুদ্ধিঁ ধিক্ ত্বাণাং কৃতনাশিনা [নৌ]ম্

অন্বয়: । বয়ং ত্বয়া রহিতা: কার্য্যাণি অপি নাম তনুম: ? জীবিত্তে বুদ্ধিঁ চ কুর্ম: ?
কৃতনাশিনাং ত্বাণাং ধিক্ ! ॥ ৩২

মঞ্জিনাথ: । ত্বয়েতি । বয়ং ত্বয়া রহিতা: কার্য্যাণি
সম্বিধিগ্রহাদিকৃত্যানি অপি নাম তনুম: কুর্ম: ধ কৰিষ্যাম
ইত্যর্থ: । নামেতি কুল্মনে । গর্হিতমেতদিত্যর্থ: । ‘নাম প্রাকাশ্যসং-
भाव्यक्रोधोपगमकुलने’ इत्यमर: । “गर्हायां लडापजात्वो:” इति
लट् । जीवित्तं बुद्धिं च कूर्म: । कृतनाशिनां कृतघ्नानां त्वणां धिक् ।
महोपकारिणं त्वां विना जीवित्तं गर्हितमित्यर्थ: ॥ ३२

भरत: । त्वयापीत्यादि । त्वयापि रहिता: त्यक्त्वा वयं कार्याणि तनूम: विसारयाम: ।
तन ह्य अ विस्वती । नूपोऽस्यस्यत्वस्याप्रवृत्तिपक्षे रूपम् । नाम प्रकाशे । तथा जीवित्तै/बुद्ध्यम्
आर्था कूर्म: । कुर्वन्क्रोधाऽन्व इति सुपो लोप: । व्यंनचतयीत्यादौ कुर्वजनान्न दीर्घ: ।
तस्मात् कृतनाशिनौ कृतघ्नौ त्वणां धिगस्तु ॥ ३२

अभूवात् । आम्भरा तोमा विरुने आर कि मक्ति विग्रहादि कार्या करिते
पारिव ? अथवा आर कि वाचिते हेछा करिव ? कृतघ्नर विवर कृष्णाके
धिक् । ३२

दृषेह्नि देहमात्मीयं त्वं वाचं न ददासि चेत् ।

द्राघयन्ति हि मे शोकं स्मर्यमाणा गुणास्तव ॥ ३३

अन्य: । त्वं वाचं न ददासि चेत् आत्मीयं देहं दृषेह्नि, तव गुणा: स्मर्यमाणा: हि
मे शोकं द्राघयन्ति ॥ ३३

मञ्जिनाथ: । दृषेह्यीति । हे राजन् ! त्वं वाचं न ददासि
चेत् न संभाषसे यदोत्यर्थ: । आत्मीयं मदौयं देहं दृषेह्य हिनास्मि ।
दृह हिंसायाम् । “दृषाह इम” । तव गुणा: स्मर्यमाणा मे शोकं

द्राघयन्ति दीर्घाकुर्वन्ति । दीर्घशब्दात् 'तत्करोति' इति षष्ठि
णाविष्टवद्भावे "प्रियस्थिर—" इत्यादिना द्राघादेशः ॥ ३३

भरतः । दृष्टेः क्लीत्यादि । चेत् यदि त्वं वाचं नं ददासि, तदा चाकीर्णं देहं त्वयेद्धि
हिनस्मि दृष्टं च तन्मू श हिंसे । दृष्टं इन् पिहस्यं । हि यस्मात् तव गृणाः स्मर्यमाणाः
सन्तः नीऽस्माकं शोकान् द्राघयन्ति दीर्घान् कुर्वन्ति । दीर्घशब्दात् णिः कृत्याख्याने इति षिः ।
वादान्तिकेति द्राघादेशः ॥ ३३

अश्ववध । तूमि यदि आभार कथार उखर ना दा०, तांश इहेल आभ
निक्रमेश नष्टे करिव । कारण तोमार गुणावलि श्रुति-पथारुद्ध इहेश आभार
शोक दीर्घ इहेते० दीर्घतव करि००६ । ०० '

उन्मुच्य संजमात्मीयां मां सजयति को हसन् ।
नेदयत्यासनं को मे कर्हि मे वदति प्रियम् ॥ ३४

अन्वयः । आत्मीयां सजम् उन्मुच्य कः मां हसन् सजयति ? कः मे आसनं नेद-
यति ? कर्हि मे प्रियं वदति ॥ ३४

मल्लिनाथः । उन्मुच्येति । आत्मीयां सजं मालामुन्मुच्यापनोय
को मां हसन् सजयात् सखिणं करोति कारुण्यतीत्यर्थः ।
'तत्करोति' इति षिञ् णाविष्टवद्भावे "विन्मतेर्लुक्" इति विना
लुकि "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतभावान्न टिलोपः । को मे आसनं
नेदयति अन्तिकमासनं करोति । का मां समोप उपवशयतीत्यर्थः ।
अत्रापि णाविष्टवद्भावात् अन्तिकशब्दस्य नेदादेशः । कर्हि कदा ।
"अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्" इति किमो हिल्युत्थयः । को मे प्रियं
वदति । "विभाषा कदाकर्त्तुः" इति कदाशब्दस्य प्रयोगाद्भवित्थ-
दर्थे लट् ॥ ३४

भरतः । उन्मुच्येत्यादि । आत्मीयां मालाम् उन्मुच्य अपनीय परितोषात् हसन् को
मां सजयति सखिणं करोति ? पूर्ववत् षिः । लुङ्महाङ्गनामिति विन्लुक् । को वा मे
मम आसनं नेदयति अन्तिकं करोति ? पूर्ववत् षिः, नेदादेशश्च । कर्हि कदा को वा मम
प्रियं वदति वदित्यति ? त्वया विना इति शेषः । कदाकर्त्तुभ्या वेति भव्ये को ॥ ३४

अश्ववध । तूमि विना के निक्रम माणा श्रुतिशागिते शागिते आभार
गलाय पत्राहेवे ? के आभार आगन निज आगनेर निकटेवर्ती करिवे ?
(अर्थात् काहे वेगीहेवे) एवः के कवे आभाके अत्र वाक्य वजिवे ? । ३४

न गच्छामि पुरा लङ्कामायुर्यावद्दधाम्यहम् ।
कदा भवति मे प्रीतिस्त्वां पश्यामि न त्नेदहम् ॥ ३५

अन्वयः । अहं यावत् आयुः दधामि (तावत्) लङ्का पुरा न गच्छामि, अहं त्वां न पश्यामि चेत् कदा मे प्रीतिः भवति ॥ ३५

मल्लिनाथः । नेति । अहं यावदायुर्दधामि जीविष्यामि तावत् लङ्कां पुरा न गच्छामि गमिष्यामि । “यावत्पुरानिपातयो-
लट्” इति भविष्यदर्थे लट् । अहं त्वां न पश्यामि चेत् कदा मे प्रीतिर्भवति भविष्यतीत्यर्थः । “विभाषा कदाकर्त्तव्याः” इति कदाशब्दयोगाद्भविष्यदर्थे लट् ॥ ३५

भरतः । न गच्छामित्यादि । यावत् अहम् आयुः दधामि धारयिष्यामि, तावत् पुरा लङ्कां न गच्छामि । यावत्पुराणां भव्य इति को । पुराशब्दो भविष्यदात्मिमाह, लङ्का-
प्रवेशस्य कारणं प्रीतिः, तत्र उच्यते—कदा मम प्रीतिः भवति । कदाकर्त्तव्या वेति को ।
चेत् यदि त्वां जीवन्तं न पश्यामि ॥ ३५

अशूवाह । आभि यत्तन्निन जौवित् थोक्व, तत्तन्निन आत्र नङ्गात्र गडेव
ना । कारण आभि यत्त त्तोमात्क तथान्ने देथिते ना पाडे, त्ताशे इडेने
किजे आमार आनन् इहंवे ? ७८

ऊर्ध्वं म्रिये मुहूर्त्ताद्धि विह्वलः क्षतबान्धवः ।

मन्त्रे स्म हितमाख्यामि न करोमि तवाप्रियम् ॥ ३६

अन्वयः । क्षतबान्धवः (क्षत एव) विह्वलः मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं म्रिये हि, मन्त्रे हितम्
आख्यामि स्म, तव अप्रियं न करोमि ॥ ३६

मल्लिनाथः । ऊर्ध्वमिति । क्षतबान्धवोऽत एव विह्वलो
विवशोऽतः प्राप्तकालत्वान्मूर्च्छार्त्तदूर्ध्वं म्रिये म्रिष्यामि । “म्रियते-
लुङ्लिङाश्च” इति चकारात् शितश्च तड् । “लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिका”
इति लोट्थलक्षणे भविष्यति लट् । प्राप्तकाललक्षणस्यात्र लोट्थः ।
मन्त्रे मन्त्रविचारकाले हितमाख्यामि स्म आख्याम् । “लट्
स्ते” । “अपरोक्षे च” इति भूतापरोक्षे लट् । अप्रियमकार्षमिति
पुच्छसि चेत् तवाप्रियं च न करोमि नाकार्षम् । “नन्वोर्विभाषा”
इति नशब्दयोगे घृष्टप्रतिवचने भूते लट् ॥ ३६

भरतः । ऊर्ध्वमित्यादि । क्षतबान्धवत्वात् विह्वलो आकुलीऽहं मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं म्रिये
म्रिष्यामि, प्राप्तकालोऽहम् इत्यर्थः । म्रिष्यामिनाहर्त्तनाप्रये को, लुङ् लोट्थे मम् । मन्-

विषये हितमाख्यामि अ उक्तवान् । ख्या ल ख्याती कथने । तथाप्रियं न करोमि अ न कृतवान् । अत्यनुषज्यते, की खेनातीत इति करवाख्याभ्यां भूते कौति परः ॥ ३६

अशुभान् । आशत्रि वक्तु विनष्टे हृद्देशे । एहे खल्लहे आभि विस्वन उद्देशाहि । आभि निश्चय मुहुर्ह परे मद्रिव । आभि उ मङ्गलाकाले त्रोगात्र हित कथाहे । वलिग्राहिनाम, कथन उ त्रोगात्र अग्रिमकार्या करि नाडे । ३७

अन्तःपुराणि पौलस्त्यं पौराश्च भृशदुःखिताः ।

संश्रुत्य स्थाभिधावन्ति हतं रामेण संयुगे ॥ ३७

अन्वयः । पौलस्त्यं संयुगे रामेण हतं संश्रुत्य अन्तःपुराणि भृशदुःखिताः (अभवन्) पौराः च अभिधावन्ति अ ॥ ३७

मल्लिनाथः । अन्तरिति । पौलस्त्यं रावणं संयुगे रामेण हतं संश्रुत्य श्रुत्वा अन्तःपुराणि भृशदुःखिताः पौराश्चाभिधावन्ति अ अभिधावन् । “लट् स्मे” इति भूते लट् ॥ ३७

भरतः । अन्तःपुराणीत्यादि । अथ अन्तःपुराणि पौराश्च संयुगे युद्धे रामेण हतं पौलस्त्यं रावणं संश्रुत्वा अत्यर्थं दुःखिताः सन्तः अभिधावन्ति अ वेगेन आभिमुख्यं गच्छन्ति अ ॥ ३७

अशुभान् । अनशुभं रामच्छत्र समरे रावणके निहत्त कविशालेन कुनिश आशुःपुरचारिणी महानागण उ नगरवामीगण अतनय दुःखित हृद्देशे त्रोगात्र दिशे धारित हडेन । ३९

मूर्धजान् स्म विलुञ्चन्ति क्रोशन्ति स्मातिविह्वलम् ।

स्माधीयन्त्युपकाराणां मुहुर्भर्तुः प्रमन्युः [न्यत्रः] च ॥ ३८

अन्वयः । (अन्तःपुराणि)-मूर्धजान् विलुञ्चति अ, अतिविह्वल क्रोशन्ति अ, प्रमन्यु भर्तुः उपकाराणां मुहुः अधीयन्ति अ च ॥ ३८

मल्लिनाथः । तत्रान्तःपुरचेष्टितान्याह—मूर्धजानिति । मूर्ध-जान् केशान् विलुञ्चन्ति अ उल्लुञ्चन्ति अ । अतिविह्वलमति-विल्लवं विक्रोशन्ति अ विचुक्रुशः । प्रमन्यु प्रतद्वशोकं यथा तथा भर्तुः पत्युरुपकाराणां मुहुर्धीयन्ति अ । तल्लभ्यसौख्यान्यस्मर-न्तित्यर्थः । “अधोगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । इक् स्मरणे । लटि शपो लुक् । “भोऽन्तः” । इयडादेशः अधुपसर्गेण सवर्षदौर्घः ॥ ३८

भरतः । मूर्धजानित्यादि । अन्तःपुराणि पौराण इत्यनुषज्यते । मूर्धजान् केशान्
विस्तुञ्चन्ति अथ अपनयन्ति अथ लुञ्चापनयन्ते । अतिव्याकुलाः सन्तः क्रोशन्ति अथ रोदनं
कुर्वन्ति अथ क्रुशं जौ रोदं ह्रती । भर्तुः उपकाराणां मुहुः वारं वारं ध्यायन्ति अथ
अर्थाणि षष्ठी । पादावित्याध्याहरन्त्यन्ते ॥ ३८

अश्रुवाप । अश्रुःपूरगामिनीरा केशजालं छेदनं करिण, अति कातरकण्ठे
रोगेन करिणते नागिन, अश्रुश्रु शोकं विश्वलक्षिते श्रमौकृत उपकार
(अश्रु श्रुच्छन्ता) वारंवारं चिन्तां करिणते नागिन । ७८

रावणस्य नमन्ति स्म पौराः सास्त्रा रुव[द]न्ति च ।
भाषते स्म ततो रामो वचः पौलस्त्यमाकुलम् ॥ ३९

अन्वयः । पौराः सास्त्राः (सन्तः) रावणस्य नमन्ति अथ, रुवन्ति च, ततः रामः
आकुलं पौलस्त्यं (विभौषणं) वचः भाषते अथ ॥ ३९

मङ्गिनाथः । रावणस्येति । पौराः सास्त्राः सवाष्पाः सन्तो
रावणस्य नमन्ति अथ रावणं प्रणता इत्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ।
रुवन्ति अथ चुक्रुशुश्च । अथ राम आकुलं शोकविह्वलं पौलस्त्यं
विभौषणं वचो भाषते अथ लभाषे । सवत्र “लट् स्मि” ॥ ३९

भरतः । रावणस्येत्यादि । पौरा रावणस्य नमन्ति अथ नमस्यन्ति अथ । कर्मणि षष्ठी,
अन्ते पादौ इत्यध्याहरन्ति । ततः सास्त्राः सन्तो रुवन्ति अथ शब्दितवन्तः रु ल ध्वनी ।
ततोऽनन्तरं रामः आकुलं पौलस्त्यं विभौषणं वचो वक्ष्यमाणं भाषते अथ उक्तवान् ॥ ३९

अश्रुवाप । पूरवागिनीरा मवाप्सलोचनेन रोगेन करिणते करिणते रावणके
अणाम करिण, अनन्तरं राम शोकाकुलं विभौषणके परवर्तौ वाक्ये वृथाहेते
नागिणेन । ७९

दातुः स्यात्तुर्द्विषां मूर्ध्नि यष्टुस्तर्पयितुः पितृन् ।
युध्यभग्नविपन्नस्य * किं/दशास्यस्य शोचसि ॥ ४०

अन्वयः । दातुः, द्विषां मूर्ध्नि स्यातुः, यष्टुः, पितृन् तर्पयितुः, युधि अमग्रविपन्नस्य
दशास्यस्य किं शोचसि ॥ ४०

मङ्गिनाथः । दातुमिति । दातुर्दानशीलस्य द्विषां मूर्ध्नि
स्यातुः स्यायुकस्य यष्टुर्यायजूकस्य पितृस्तर्पयितुस्तर्पणशीलस्य ।

सर्वत्र “द्वन्” इति ताच्छील्यार्थे द्वन्प्रत्ययः । “न लोक—” इत्यादिना षष्ठौप्रतिषेधः । युधि युद्धे अभन्नविपन्नस्य अभिसुखद्वतस्य दशास्यस्य किं किमर्थं शोचसि प्रत्युत सन्तोष्यमिति भावः ॥ ४०

भरतः । दातुरित्यादि । हे विभीषण ! दशास्यस्य किं शोचसि ? अस्य शोचनेव नास्तीत्यर्थः । कौदमस्य ?—दातुः धनादीनां, विधां शतूषां मूर्ध्नि स्यात्, यष्टुः यज्ञानां, पितृन् तर्पयितुः तर्पणशीलस्य, युद्धि देवानां संग्रामे अभन्नविपन्नस्य अपलायनमृतस्य ॥ ४०

अशुवाद । हे विभीषण ! रावण दाता छिन, शक्रर मशुके अवस्थान करित, यागयज्ञ करित, पितृलोकेर तर्पण करित, मशुध समरे मृत दशाननेर कञ्च शोक करितेह केन ? अकृतपक्के ईहाते तोमरा मद्धे हञ्ज्राई उचित । ४०

बोभवोति न सम्मोहो व्यसनेषु [सम्] भवादृशाम् ।

किं न पश्यसि सर्वोऽयं जनस्त्वामवलम्बते ॥ ४१

अन्वयः । भवादृशां व्यसनेषु सम्मोहः न बोभवति, अयं सर्वः जनः त्वाम् अवलम्बते (इति) किं न पश्यसि ? ॥ ४१

मङ्गिनाथः । बोभवतीति । भवादृशां विदुषां व्यसनेषु दुःखेषु सम्मोहो मूढता न बोभवति भृशं न भवत्येव । भू सत्तायाम् । “धातोरेकाचः—” इत्यादिना यङि “यङोऽचि च” इति तस्य लुक् । “गुणो यङ्लुकोः” इत्यभ्यासस्य गुणः । “यङो वा” इतीट् । गुणावादेशौ । अयं सर्वो जनस्त्वामवलम्बते आश्रयते किं न पश्यसि ॥ ४१

भरतः । बोभवीतीत्यादि । भवादृशा भवद्विधानां ज्ञानिनां कञ्चेषु व्यसनेषु अपि सम्मोहोऽज्ञानं न बोभवति नात्यर्थं भवति । यङो लुकि पितृमस्येति इम् । अयं सर्वो जनी रावणानुगतः त्वाम् अवलम्बते आश्रयति, एतत् किं न पश्यसि ? ॥ ४१

अशुवाद । तोमर शाय लोकेर विपदे एत मृद्ध हञ्ज्रा उचित नहे, त्मि कि देखितेह ना ये वावणेर एहे मशुञ्च आश्रित लोक एकमाक तोमाकेके अवलम्बन करितेह । (४१)

त्वमर्हसि भ्रातुरनन्तराणि

कर्तुं जनस्यास्य च शोकभङ्गम् ।

धुर्ये विषस्त्रे[पत्रे] त्वयि राज्यभारो

मज्जत्यनूदः क्षणदाचरेन्द्र ॥ ४२

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ्विलासितो
नामाष्टादशः सर्गः ।

अन्वयः । त्वं भ्रातुरनन्तराणि, अस्य जनस्य शोकभङ्गं च कर्तुम् अर्हसि ; (हे)
क्षणदाचरेन्द्र ! धुर्ये त्वयि विषस्त्रे राज्यभारः अनूदः (सन्) मज्जति ॥ ४२

मङ्गिनाथः । त्वमिति । त्वं भ्रातुरनन्तराण्यग्निसंस्कारादी-
न्यस्य जनस्य शोकभङ्गं दुःखशान्तिं च कर्तुमर्हसि । हे क्षणदा-
चरेन्द्र राजसेखर ! धुर्ये धुरन्धरे त्वयि विषस्त्रे विद्वन्ने सति असौ
राज्यभारोऽनूदोऽननुसंहितः सन् निमज्जति नश्यतीत्यर्थः । तस्मा-
द्वैर्यमालम्ब्य राज्यं बिभृहीति भावः ॥ ४२

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाय-
कोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्य-
व्याख्याने सर्वपथोनास्थाने लङ्विलासो
नामाष्टादशः सर्गः ।

भरतः । त्वमर्हसीत्यादि । तथात् त्वं धातुः अनन्तराणि अप्रिकाव्यानि कर्तुम्, अस्य
त्वाम् आश्रयतः सर्वस्य जनस्य शोकभङ्गं शोकापनयनश्च कर्तुं अर्हसि । अन्यथा हे क्षणदा-
चरेन्द्र ! त्वयि धुर्ये धुरन्धरे विषस्त्रे नष्टे सति अयं राज्यभारोऽनूदोऽधृतः सन् मज्जति अधो-
मज्जति ॥ ४२

इति सहैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्गीकामजश्रीभरतसेनज्ञतायां मुग्धबीधिन्यां
भट्टिकाव्यां विभौषणविलासो नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८

अहूवात् । एकत्रेण तुमि त्वामारं ज्ञातारं अथि गन्धारादिः कर्तुवाञ्जलि
एवः आश्रित लोकाञ्जलिः शोके शान्तिदानं करिते वाथा, हे राजसेखर !
तुमि राजाज्ञातारं वहनकम् । तुमि विषस्त्रे हहेले वाहकेर अभावे एहे
राजाज्ञातारं विनष्टे हहेवे ये । ४२

सम्पूर्ण अष्टोदश सर्गः ।

एकोनविंशः सर्गः

उ[अ]पमन्युस्ततो वाक्यं पौलस्त्यो राममुक्तवान् ।
अशोच्योऽपि व्रजन्नस्तं सनाभिर्दुनुयात्र क[किम्] १

अन्वयः । ततः पौलस्त्यः उपमन्युः (सन्) रामं वाक्यम् उक्तवान्, अशोच्यः अपि सनाभिः अस्तं व्रजन् कं न दुनुयात् ॥ १

महर्षिनाथः । अथ लिङ्गिलासमधिकृत्याह—उपेत । ततो रामवाक्यानन्तरं पौलस्त्यो विभीषणः उपमन्युः पुनरुपगतशोकः सन् रामं वाक्यमुक्तवान् । अशोच्योऽपि त्वदुक्तरोत्या शोकानर्होऽपि सनाभिः । बन्धुरस्तं नाशं व्रजन् कं न दुनुयान्नोपतपेत् । विवेकिनमपि विकुर्यात् । टं दु उपतापे । सम्भावने लिङ् । “स्वादिभ्यः श्रुः” । यासुडागमः । सर्वत्र विध्यादिषु लिङ् । विशेषश्च तत्र तत्र वक्ष्यते ॥ १

भरतः । अथ खीच्यावधिकृत्योच्यते, तयोः परमते लिङ्गिति संज्ञा । अपमन्युरित्यादि । ततोऽनन्तरम् अपगतशोकः पौलस्त्यो विभीषणो रामं वाक्यम् उक्तवान् । किं तदित्याह—अशोच्योऽपि सनाभिः सगोचः अस्तं विनाशं व्रजन् किं न दुनुयात् अपि तु तापयत्येव द्वां दु न अनुतापे । विधिनमन्वयेत्यादिना नियोगकरणं खी ॥ १

अशूरादि । रामेन कथा शेष इहेने विद्योवन पुनस्त्वार शोक-मस्तुष्टिरेते रामके पत्रवर्धौ कथाश्रुति वलिते नागिनेन, आपनार कथाश्रुतरे एहे श्रुलोकैर निमित्त शोक करु उचित नहे, किञ्च वलून देधि एहेरूप मूठवक्त् तांशारा आश्रीमगणके शोकमस्तुष्ट करे ना कि १ । १

तन्नो देवा विधेयासुर्येन रावणवद्वयम् ।

सपत्नांश्चाधिजौव्याम्* संग्रामे च मृषीमहि ॥२

अन्वयः । देवा नः तत् विधेयासुः, येन वयं रावणवत् सपत्नात् अधिजौव्याम्, संग्रामे मृषीमहि च ॥ २

महर्षिनाथः । तमिति । अथ किञ्चिदर्थमवलम्ब्याह—तदिति । देवा हरिहरादयो नोऽस्माकं तत्ताहभाग्यं विधेयासुः

* “सपत्नान् अधिजौव्याम्” इति पाठान्तरम् ।

-दधातिराशीर्लिङ्गि यासुट् । “धुमास्त्रा—” इत्यनुवृत्तौ “एन्निङ्गि” इत्येकारः । येन भाग्येन वयं रावणवत् सपत्नान् शत्रुंश्चाधिजीव्यास्म-
धिकं जीयास्मेत्यर्थः । उपसर्गवशादर्थान्तरत्वम् । क्वचित्तथैव
पाठः । यद्वा अतिशय्य जीव्यास्मेत्यर्थः । संघर्मे मृषीमहि च
प्राणांस्त्यज्यास्म च । सर्वत्र आशिषि लिङ् । “उश्च” उति
किञ्चान्न गुणः । आर्हधातुकत्वान्न लिङ्सलोपः ॥ २

भरतः । तन्न इत्यादि । देवा नोऽस्माकं तद्विधेयासुः कुर्वन्तु । व्याशिषि, दामागेहो-
मिति धाञी दासंज्ञत्वात् ऊः । येन रावणवत् सपत्नान् वैरिणी वयम् अधिजीव्यास्म
भारयामः । पूर्ववदाशिषि द्वौ, चोऽञ्चरे । युद्धे मृषीमहि प्राणान् त्यजामः । अनाप्या-
शिषि द्वौ इगुङ्गर्मन्तीति किञ्चादगुणाभावः । एतेन युष्मद्वचनात् मया स्थिरीकृतोऽन्तरात्मा,
किन्तु युष्मत्प्रसादात् एवमेवं भवत्विति भावः ॥ २

अश्वत्थान् । प्लवतांश्च आर्षात्प्लव तांशश्चै कर्षण, यांशते आर्षात् तावत्प्लव
तांश्च अत्रिकूल अश्व करिते पात्रि एवः मन्त्रात्प्लव मरिते पात्रि । २

क्रियेरंश्च दशास्येन यथान्येनापि नः कुले ।

देवद्राक्षो नराहारा न्यञ्चश्च द्विषतां गणाः ॥ ३

अन्वयः । दशास्येन यथा (इव) नः कुले अन्येन अपि, नराहाराः देवद्राक्षः द्विषतां
गणाः न्यञ्चः च, (तथा) क्रियेरन् ॥ ३

मक्षिनाथः । क्रियेरन्निति । दशास्येन यथा दशास्येनेव
नोऽस्माकं कुले अन्येनापि मादृशेनेत्यर्थः । नराहारा राक्षसाः
देवानश्चन्तीति देवद्राक्षो देवसङ्घर्षिणः । “ऋत्विक्—” इत्या-
दिना अञ्चः क्लिन्प्रत्ययः । “विश्वग्देवयोः—इत्यादिता टेरद्रा-
टेशः । द्विषतां गणा निक्लष्टमश्चन्तीति न्यञ्चो नीचांश्च । पूर्ववत्
क्लिन्प्रत्ययः । क्रियेरन् कृता भूयासुः । करोतिराशिषि कर्मणि
लिङ् ॥ ३

भरतः । क्रियेरन्नित्यादि । यथा दशास्येन नराहाराः राक्षसा देवद्राक्षो देवान्
अश्चन्तो गच्छन्तः कृताः, द्विषतां शत्रूणां गणाश्च न्यञ्चो निक्लष्टम अश्चन्तो गच्छन्तः कृताः
तिरस्कृता इत्यर्थः ; तथा नोऽस्माकं कुलेऽन्येनापि क्रियेरन्, इत्यहमाशंसि । विधिनिमज्जयेति
आदिश्रुतात् परःकथाशंसया स्त्री, सम्पन्ने वा । कर्मणि यक् । अद्रिः । देवानश्चन्तीति
क्लिप्, विश्विभिर्गदेवस्य टेरिति टेरिः ॥ ३

अश्रुवाप । इतीतिनेत्रेण आश्रापेन वरुणं अत्र राक्षसं येन राक्षस-
गणके देवतासंघर्षो एव चक्रगणके नौच करिते पात्रे, हेहाहे आश्राप
गार्धना । ३

स एव धारयेत्प्राणानीदृशे बन्धुविप्लवे ।

भवेदाश्वासको यस्य सुहृच्छक्तो भवादृशः ॥ ४

अन्वयः । ईदृशे बन्धुविप्लवेः सः एव प्राणान् धारयेत् यस्य शक्तः भवादृशः सुहृत आश्रा-
पकः भवेत् ॥ ४

मङ्गिनाथः । स इति । ईदृशे बन्धुविप्लवे बन्धुविपत्त्यां स एव
प्राणान् धारयेत् यस्य शक्तः शोकापनोदनक्षमो भवादृशः
सुहृदाश्वासक आश्रामयिता भवेत् सम्भवेत् । उभयत्रापि
सम्भावनायां लिङ् ॥ ४

भरतः । स एवेत्यादि । ईदृशे बन्धुना विप्लवे विनाशे स एव प्राणान् धारयेत्, निधी-
तः धारयेत् । विधिनिमन्त्रणेति आदिशब्दात् नियोगकरणे स्त्री । यस्य भवादृशः शक्तः
समर्थः सुहृत मित्रम् आश्रासकः सान्वयिता भवेत् सम्भवति । प्रीत्या सम्भावना
इति स्त्री ॥ ४

अश्रुवाप । एतेकप बन्धुविनाशे शोकापनोदनक्षमं आपनान् अत्र
सुहृद् वाहार आश्रासकतां हन, सेहेहे प्राणधारण करिते पात्रे । ४

स्त्रियेयोर्ध्वं मुहूर्त्ताद्वि न स्यास्त्वं यदि मे गतिः ।

आशंसा न हि नः प्रेते जीवेम दशमूर्धनि ॥ ५

अन्वयः । यदि त्वं मे गतिः न स्याः, हि मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं स्त्रिय, दशमूर्धनि प्रेते
(सति) जीवेम (इति) आशंसा नः न हि ॥ ५

मङ्गिनाथः । स्त्रियेयेति । त्वं मे गतिः शरणं न स्याः, यदि
मुहूर्त्ताद्रावणमरणमुहूर्त्तादूर्ध्वं स्त्रियेय प्राणांस्त्वजियम् । “लिङ्
चार्ध्वमौर्ध्वार्त्तिके” इति प्राप्तकाले लिङ् । दशमूर्धनि दशास्यं
प्रेते मृते सति जीवेमेत्याशंसाकाङ्क्षा नोऽस्माकं न हि ॥ ५

भरतः । स्त्रियेयेति । यदि त्वं मे सम गतिः तारकी न स्याः न भवेः, तदा
यस्मिन् मुहूर्त्ते रावणो मृतः तस्मात् मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं अर्ध्वं स्त्रियेय प्राप्तकालः सन् प्राणां-
स्त्वजियम् । विधिनिमन्त्रणेति स्त्री । त्वि यस्मात् नोऽस्माकम् इयम् आश्रया इहा-
गमने, दशमूर्धनि रावणे प्रेते मृते सति वयं न जीवेम प्राणान् न धारयाम इति । यी
वेच्छांरिति कामीने स्त्री ॥ ५

अशुवाप । यदि आपनि आमार वरुक्क वा आश्रय ना हहेतेन, ताहा हहेते निच्छत्र आभि रावणेन मृदुत्र मूर्धुर्षपत्रेहे मरिशा याहेताम, पशाननेन मृदुत्र पत्र आमरा वाचिव ; आमापेन एरुप आभाहे छिन ना । ८'

प्रकुर्याम वयं देशे गह्व्यास्तत्र कथं * रतिम् ।

यत्र विंशतिहस्तस्य न सोदर्यस्य सम्भवः ॥ ६

अन्वयः । यत्र देशे विंशतिहस्तस्य सोदर्यस्य सम्भवः न, तत्र गह्व्याः (वयं) कथं रतिं प्रकुर्याम ॥ ६

मल्लिनाथः । प्रकुर्यामिति । यत्र देशे विंशतिहस्तस्य सोदर्यस्य भ्रातुः सम्भवः संज्ञा नास्ति तत्र देशे गह्व्यां निन्द्या वयं कथं रतिमभिरतिं प्रकुर्याम न कुर्म इत्यर्थः । “विभाषा कथमि लिङ् च” इति कथंशब्द उपपदे गह्व्यां लिङ् ॥ ६

भरतः । प्रकुर्यामत्यादि । यत्र देशे सोदर्यस्य सघोदरस्य विंशतिहस्तस्य रावणस्य सम्भवी नास्ति दुर्लभत्वान्, तत्र देशे कथं गह्व्याः निन्द्या रति वयं प्रकुर्याम कारेष्यामः, नैव इत्यर्थः । कथमा स्त्री च वेति स्त्री ॥ ६

अशुवाप । ये देशे अघोदर रावणेन सहा नाहे, से देशे आमरा निन्काभाजन हहेत किन्नपे आनिन्काउ करिव ? ७

आमन्त्रयेत तान् प्रह्वान् मन्त्रिणः स्वान्† विभीषणः ।

गच्छेत त्वरितं लङ्कां राजवेश्म विशेत च ॥ ७

अन्वयः । (अथ) विभीषणः प्रह्वान् तान् स्वान् मन्त्रिणः आमन्त्रयेत, त्वरितं लङ्कां गच्छेत, राजवेश्म विशेत च ॥ ७

मल्लिनाथः । आमन्त्रयेतेति । अथानन्तरं विभीषणः प्रह्वान् प्रणतांस्तान् स्वानुगान् मन्त्रिणः सचिवानामन्त्रयेत नियुक्तवानित्यर्थः । अत्र भूतार्थो लक्षणोऽप्ययः । त्वरितं लङ्कां गच्छेत गच्छतेत्यर्थः । गमेल्लिङ् “तस्यस्य—” इत्यादिना थस्य तादेशः । यासुटि मलोपः । “अतो यैयः” इतोयादेशे गुण्यलोपो । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । राजवेश्म विशेत च ॥ ७

* “गह्व्यां तत्र” इति पाठान्तरम् ।

† “मन्त्रिणोऽप्य” इति पाठान्तरम् ।

भरतः । आमन्त्रयेत्त्यादि । अथ अनन्तरं प्रह्वान् प्रणतान् मन्त्रिणी विभीषण आमन्त्रयेत् सम्बोधितवान् । सम्बोधनार्थस्य आमन्त्रणं, विधिनमन्त्रयति प्रेषणे स्त्री, अन्वेषणे विधौ वा ॥ ७

अशूवात् । अनन्तरं विभीषण प्रथमं शीघ्रं मन्त्रिदिगके कार्ये निगूक करिजेन, वनिःजन पुराण मङ्गाय या७ एतं राजगृह अवेण कर ।

आददीध्वं महार्हाणि तत्र वासांसि सत्वराः ।

उड्डुनु[उड्डुनी]यात सत्केतून् निर्हरताग्रचन्दनम् ॥ ८

अन्वयः । तत्र (मन्त्रिणः) सत्वराः महार्हाणि वासांसि आददीध्वं, सत्केतून् उड्डु-
नयात, अग्रचन्दन निर्हरत ॥ ८

• मन्त्रिनाथः । आददीध्वमिति । तत्र राजवेश्मनि महार्हा-
ख्यातिगृहानि वासांस्याददीध्वं गृह्णीध्वम् । आङ्पूर्वाद्दातेर्लिङि
तङि ध्वामि ष्यत् । अङ्गोपसलोपी । तत्केतून् महार्ध्वजानुड्डुनु-
यातोड्डुः । उड्डुः धूङ् कम्पने । स्वादिः । यासुटि थस्य तादेशः
ऋं धादि ऋत्वात् । आदित्वात् इत्स्वः । 'ध्वादयः क्रमादिषु पठ्यन्ते'
इति कारिः । अग्रचन्दनं श्रेष्ठचन्दनं निर्हरताहरतेत्यर्थः ॥ ८

भरतः । आददीध्वमित्यादि । तत्र राजवेश्मनि स्थितानि महामुल्यानि वासांसि
शूयं सत्वराः मेनः आददीध्वं गृह्णीष्यथ । सत्केतून् शोभनध्वजान् उड्डुनीयात ऊर्ध्वं
करिष्यथ । धून् नि धूज ऋभ्ये । अग्रचन्दनं शोभनचन्दनं निर्हरत निर्हरिष्यथ ॥ ८

अशूवात् । सेठे राजभवन गमन करिष्या मधुर महामुला वड्डुर्हाणि श्रेष्ठ
कर, प्रधान प्रधान क्षत्रा तुंगिया मा७, मसो९कृष्टे चम्पन सकल आहरण
कर । ८

मुञ्चेत्ताकाशधूपान्श्च यथीयात् त्यक्तः श्मशः ।

आनयतामितं दाहकं कपूरं गुरुकुङ्कुमं चान् ॥ ९

अन्वयः । आकाशधूपान्श्च यथीयात्, त्यक्तः श्मशः । आनयतामितं
दाहकं कपूरं गुरुकुङ्कुमं चान् ॥ ९

मन्त्रिनाथः । मुञ्चेत् । आकाशधूपान्श्च यथीयात् । यथापि तं धूपं
मुञ्चेत् मुञ्चत प्रसारयत्यर्थः । श्मशः श्मशान् कर्मण्येव यथीयात्
संहरन्तीत्यर्थः । यस्य अस्व मन्दम् । क्रमादिः । "इं ह्यन्वयोः"
इतीकारः । अमितसपरिमितं दाहकं कपूरं गुरुकुङ्कुमं चान्
यतानयतीत्यर्थः ॥ ९

भरतः । मुञ्चेत्यभिद । यूयम् आकाशघुपान् मुञ्चेत प्रवर्धयिष्यथ । अशु गति-
पूजनधीः । युभाः श्रीभनाः सजो माला यथीयात यमिष्यथ । यय कि सन्दर्भे । श्राधी-
रिति ईः । अमितं प्रचुरं दारु काष्ठं कर्पूरादि च आनयेत आनेष्यथ । सर्वत्र विधी
खी ॥ २

अभूवाद् । तोत्रवा आकाशवापी धूप (हाउडेवाजी) निष्कप कर,
सूत्रत्र भागा ग्रहन कर, प्रचुर काष्ठ, कर्पूर, अक्षर ७ कक्षुम आनयन कर । २

उच्चैरन् यज्ञपात्राणि क्रियेरन्नग्रतोऽग्नयः * ।

भ्रियेत चाज्यमृत्विग्भिः कल्प्यात च समित्कुशम् ॥ १०

अन्वयः । यज्ञपात्राणि उच्चैरन्, अग्रयः अग्रतः क्रियेरन्, कृत्विग्भिः आज्यं च भ्रियेत,
समित्कुशं कल्प्यात च ॥ १०

माङ्गनाथः । उच्चैरन्निति । यज्ञपात्राणि जुह्वादीन्युच्चैरनु-
च्चान्तां नोयन्तामित्यर्थः । वह् प्रापण । विधी कर्माणि श्लिङ् ।
यज्ञादित्वात्सम्प्रसारणं च । अग्नय आहवनीयाद्याऽग्रतोऽक्रियेरन्
क्रियन्तां नोयन्तामित्यर्थः । पूर्ववलिङ् । कृत्विग्भिरध्वर्यादिभि-
राज्यं च भ्रियेत आज्यादीनि हवीषि च संभ्रयन्तामित्यर्थः ।
सृञ् भरणे । पूर्ववलिङ् । समिधः कुशाश्च समित्कुशं कल्प्येत
कल्प्यातां सम्पाद्यतामित्यर्थः । तथैव लिङ् ॥ १०

भरत । उच्चैरन्नित्यादि । कृत्विग्भिः एव नाग्यः, यज्ञपात्राणि उच्चैरन् आनेष्यन्ते ।
वह्नी अ प्रापणे यज्ञस्वपाद्योरिति । अः । विभाःसुः अग्निः क्रियेत आनेष्यन्ते । आज्यं
हविः भ्रियेत भरिष्यन्ते । समित्कुशं कल्प्यात कल्पयिष्यन्ते । सर्वत्र कर्माणि विधी खी ॥ १०

अभूवाद् । तोत्रवा जूह्व प्रकृति यज्ञपात्र आनयन कर, अग्निद्वय आकरण
कर, अदिक् (वाञ्छिक) द्वारा वृतादि संश्लेष कर, अन्तः समिध् ७ अशुत्र
कर । १०

ज्ञानीयैः स्नापयेताशु रम्यैः लम्पेत वर्षाकैः ।

अलङ्कृत्यात रत्नैश्च रावणाहैर्दशाननम् ॥ ११

अन्वयः । दशाननम् आशु ज्ञानीयैः स्नापयेत, रम्यैः वर्षाकैः लम्पेत, रावणाहैः रत्नै-
अलङ्कृत्यात च ।

मङ्गिनाथः । ज्ञानीयैरिति । दशाननमाशु ज्ञानीयैः स्ना-
साधनेः स्नापयेत स्नापयेत्यर्थः । स्नातेष्यन्ताद्विधी श्लिङ् ।

* "भ्रियेत च विभावसुः" इति पाठान्तरम् ।

ग्लास्त्राबनुवमां च” इति पक्षे मित्वालाभात् ऋष्यः । रम्यैर्वर्णके-
 ष्वन्दनकुङ्कुमादिभिर्लिम्पेत लिम्पतेत्यर्थः । रावणाहंस्तदुचितेः
 रत्नैः रत्नाभरणैरलङ्कार्यतालङ्कृत्येत्यर्थः । सवेत विधिलिङि यस्य
 तादेशः ॥ ११

भरतः । ज्ञानीयैरित्यादि । यूयं दशाननं ज्ञानीयेः ज्ञानीयैः अनेः स्थापयेत स्थापयि-
 श्यथ । ज्वलन्नेत्यादिना ऋष्यस्य विभाषितत्वात् अत्र न ऋष्यः । कर्णकैः चन्दना-
 दिभिः लिम्पेत् लिम्पेत्प्यथ । मुचादित्वाद्गुण् । नानाकारैः नानाविधैः रत्नैः अनङ्गुथ्यान्
 अलङ्कारिष्यथ । रावणाहंस्ति क्वचित्पाठः । सर्वत्र विधीं खी ॥ ११

अशुवाक । नशामनके मइर ज्ञानीय ज्ञाय० द्वावा ज्ञान कर० ७, मनाकर
 चन्दन-कुङ्कुमानि द्वावा लिथु कर एवः राक्षसाया उषगूक रत्ननिष्ठे
 अलङ्कृत कर । ११

वासयेत सुवासोभ्यां मेध्याभ्यां राक्षसाधिपम् ।

ऋत्विक् सग्विणमादध्यात् प्राङ्मूर्हानं सृगाजिने १२

अन्वयः । राक्षसाधिपं मेध्याभ्यां सुवासोभ्यां वासयेत, ऋत्विक् सग्विणं प्राङ्मूर्हानं
 (तं) सृगाजिने आदध्यात् ॥ १२

मज्जिनाथः । वासयेतेति । राक्षसाधिपं मेध्याभ्यां शुद्धाभ्यां
 सुवासोभ्यां महाह्रस्वाभ्यां वासयेत परिधापयत । वस आच्छा-
 दने । श्यन्ताज्जिड यस्य तादेशः । ऋत्विग्ध्वयुः सग्विणं सग्व-
 न्तम् । “अस्मायामेधास्रजो विनिः” इति मत्वर्थीयां विनिप्रत्ययः ।
 प्राङ्मूर्हानं प्राक्किरमं सृगाजिने कृष्णाजिने आदध्यान्निदध्यात् १२

भरतः । वासयेतेत्यादि । यूयं मेध्याभ्यां पितृवाभ्यां सुवासोभ्यां ज्ञामनवस्त्राभ्यां राक्षसा-
 धिपं रावणं वासयेत आच्छादयिष्यथ । वस ल ह् स्तृतां । ऋत्विक् यजनशीलः सग्विण
 मालावन्त राक्षसाधिपं सृगाजिने प्राङ्मूर्हानं पूर्वशिरसम् आदध्यात् रक्षापरिष्वानि ।
 गादगारित्यालंःपः । अट इत्युक्तं न ईः, उभयत्र विधीं खी ॥ १२

अशुवाक । राक्षसराजके पदिद्व वस्तुगुणेन आनुक ७७ माला द्वावा
 विद्विषुड कर । गाङ्गिक महापत्र ताहाके ताहात्र मशुक पूर्वदिक् राक्षसा
 गुणत्वेन उषर स्थपन करन । १२

यज्ञपात्राणि गात्रेषु चिनुयाच्च यथाविधि ।

जुहुयाच्च हविर्वह्नी गायेत्साम च सामगः * ॥ १३

नावकल्पामिदं ग्लायैद्यत्कृच्छ्रेषु भवानपि ।

न पृथग्जनवज्जातु प्रमुञ्चेत्यण्डितो जनः ॥ १७

अन्वयः । भवान् अपि कृच्छ्रेषु ग्लायैत् यत् इदं न अवकल्प्य, पण्डितः जनः पृथग्-
जनवत् जातु न प्रमुञ्चेत् ॥ १७

मल्लिनाथः । नेति । भवानपि कृच्छ्रेषु दुःखेषु ग्लायैद्विषी-
देदिति यदिदं नावकल्प्यं न सम्भाव्यम् । “अनवकल्प्यमपेयोर-
किं वृत्तेऽपि” इत्यनवकृतावसम्भावनायां लिङ् । पण्डितो जनः पृथग्-
जनवत् प्राकृतजनवज्जातु कदापि न प्रमुञ्चेन्मोहं न गच्छेत् ।
“जातुयदोर्लिङ्” इति जातुशब्दयागादनवकृताविव लिङ् ॥ १७

भरतः । नावकल्पामित्यादि । अन्यच्च, नावकल्पामिदं न सम्भाव्यमेतत्,—तत् भवानपि
कृच्छ्रेषु दृष्टविषयेषु ग्लायैत् ग्लानिं यास्यति । विधिनिमन्त्रयति आदिशब्दात् सम्भावनाया
स्त्री । कथमेतत् उच्यते ? इत्याह—यस्मान् पण्डितो जनः पृथग्जनवत् मूर्खवत् जातु
कदाचित् न प्रमुञ्चेत् न मोहं गच्छति । जातुशब्दयागादिभिः स्त्री ॥ १७

अभूवाह । आपनि ७ ये ह्यथे अथौर उद्यतेछेन, ईश असञ्च १ । केन
ना पण्डित वाक्कि माधायण वाक्कि ४ आग्र कथन ७ भूक् इन ना । ११

यच्च यत्र भवांस्तिष्ठेत्तत्रान्यो रावणस्य न ।

यच्च यत्र भवान् सोदेन्महर्हिस्तद्विगर्हितम् ॥ १८

अन्वयः । यत्र च यत् भवान् तिष्ठेत् तत्र रावणस्य अन्यः न (तिष्ठन्) (किं) यत्र
यत् च भवान् सोदेत् तत् महर्हिः विगर्हितम् ॥ १८

मल्लिनाथः । यच्चेति । यत्र देशे काले च यद्भवांस्तिष्ठेत्तत्र
रावणस्यान्या न । त्वयि तिष्ठति तस्य मन्त्रार्थमन्यः नावकल्पत
इत्यर्थः । “यच्च यत्रयोः” इत्यनवकृता लिङ् । किञ्च यत्र देशे
काले च यच्च यद्भवान् सोदेत् सन्नः स्यात् तन्महर्हिर्विगर्हितम् ।
“यच्चयत्रयोः” इत्यनुवृत्तौ “गर्हायां च” इति लिङ् ॥ १८

भरतः । यच्च यत्रत्यादि । यत्र देशे काले वा भवान् यत्र तिष्ठेत् अवस्थानं करिष्यति,
यत्र रावणस्य अन्यो न तिष्ठेत् नावस्थानं करिष्यति । यत्र देशे काले वा भवान् सोदेत्
अवसादं गमिष्यति, तत् महर्हिः गर्हितम् । यच्चयत्रार्थां चैपचित्ते षति स्त्री ॥ १८

अभूवाह । आपनि ७ ये श्चाने वा ये समरे उपाश्रित थाकेन, से श्चाने
वा से समरे रावणेर अञ्ज केन लोक थाकिते पात्रे ना, (केन ना
ताशारा हीन) किञ् आपनि यथन एथाने अवसन्न ह्येतेछेन, ईदा ७ ७

पण्डितेषु निवृत्तौ

आश्चर्यं यच्च यत्र त्वां प्रब्रूयाम वयं हितम् ।

अपि साक्षात् प्रशिष्यास्त्वं कृच्छ्रे ध्विन्द्रपुरोहितम् ॥ १९

अन्वयः । यत्र (विषये) वयं त्वां हितं यत् प्रब्रूयाम (तत्) आश्चर्यम्, (तथाहि) त्वं कृच्छ्रेषु साक्षात् इन्द्रपुरोहितम् अपि प्रशिष्याः ॥ १९

मन्त्रिनाथः । आश्चर्यमिति । किञ्च यत्र विषये वयं त्वां हितं यच्च प्रब्रूयाम उपदिशेम । 'ब्रुवशाभि—' इत्यकाथितस्य कर्मत्वम् । तदाश्चर्यम् । "यच्चयत्रयोः" इत्यनुवृत्तौ "चित्रीकरणे च" इति लिङ् । अत्र मवेत्र यच्चयत्रशब्दयोरैकैकस्योपपदत्वेन लिङ्निमित्तत्वात् प्रकृत्यानां शक्यायाम् । इह तु समुदायस्यात्कामिति चिन्त्यम् । अत्र च गम्यमानमेव निमित्तमित्युक्तं तदिहाश्चर्यग्रहणं स्फुटायमिति ज्ञेयम् । तथाहि त्वं कृच्छ्रेषु साक्षादिन्द्रपुरोहितं ब्रह्मस्यतिमपि समर्थं वादं प्रशिष्या उपदिशेः । शासु अर्नाशष्टौ । "उताप्याः समर्थयोर्लिङ्" । अपि यासुट् । "शास इदङ्गलाः" इतीत्वम् । "शासिवसिधसीनां च" इति षत्वम् ॥ १९

अन्वयः । आश्चर्यमित्यादि । यत्र देशे काले वा यत्र त्वां हितं वयं प्रब्रूयाम, तत्र आश्चर्यं चिन्तयेत् । पूर्ववत् खी । कथम आश्चर्यमित्याह—यस्मात् त्वं कृच्छ्रेषु व्यसनेषु साक्षात् इन्द्रपुरोहितं ब्रह्मस्यतिं प्रशिष्यमि । वादंऽप्युताप्यां खी ॥ १९

अनुवादः । आश्रयः यत्र देशे आपनात्क उपदेशेन मान कारकत्वात्, देशे अति आश्रयः । अत्र, कालेन आपनि साक्षात् ब्रह्मस्योत्कृष्टेऽपि विषये उपदेशेन मानेन सत्यं । २

कामो जनस्य ज्ञानास्त्वं विषादं न मादं न कृताधिप ।
उत विषादं नु शोचयिष्ये ननु किं नु बान्धवाः ॥ २०

अन्वयः । (हे) नैकं ताधिप । त्वं विषादं जहा । (इति) जनस्य कामः, अजिन प्रवे विषः अनशोचयः, उत एक न बान्धवाः ॥ २०

मन्त्रिनाथः । कामः इति । हे नकृताधिप राजसेखर ! त्वं विषादं जहा, जहौहौत्वर्थः । इति जनस्य पौरजनस्य काम इच्छा अभिप्राय इति यावत् । "कामप्रवेदनंऽकाञ्चित्" इति जहातेरकाञ्चित् कञ्चित् शब्दाप्रयोगे लिङ् । कामप्रवेदनमभि-

* "जन विषोऽनुशोचयेदुपिप्रवे किमु" इति पाठाकारम् ।

प्रायाविष्करणम् । अस्मिन् भवे विभवे द्विषन्तः शत्रवोऽप्यनुशोचेषुः ।
 “उताप्योः समर्थयोर्लिङ्” वान्वावाः किं नु किमुतस्यर्थः ॥ २०

भरतः । काम इत्यादि । हे पैर्चताधिप । राक्षसेश्वर ! त्वं प्रमादं विषादं शोकं वा
 जह्याः त्यज । जनस्य पौरस्य अयं कामः । कामोनेऽकाञ्चतीति खी । हाकीऽन्तलोपः
 स्यात् । शकी युज्यत एवेति दशयति—विभवे विनाशे द्विषः शत्रवोऽपि ततोऽनुशोचेषुः
 वाद शोकं कुर्वन्ति, किं नु वान्वावाः ? सुतरामिव शीचन्ति । वादोऽप्युताप्यां खी ॥ २०

अशूनाम् । राक्षसराज ! आपनि विषादं भाग ककन, हेहाहे नगरवागी-
 देर प्राग्नि । एहे शोकक मकरां शोकमच्छुं इहेवाहे । दीक्षवमिगेर
 उ कथाहे नाहे । २०

स भवान् भ्रातृवद्रक्षेद्यथावदखिलं जनम् ।

न भवान् संप्रमुञ्चेच्चद्राष्ट्रस्यश्च निशाचराः ॥ २१

अन्वयः । भवान् न संप्रमुञ्चेत्, चेत् (तदा) स भवान् भ्रातृवत् अखिलं जनं
 यथावत् रक्षेत्, निशाचराः च आश्रयः ॥ २१

मल्लिनाथः । स इति । भवान् न संप्रमुञ्चेत् सोऽप्रमूढो
 भवान् भ्रातृवद्रावणवदेवाखिलं जनं यथावदयथाईम् । “तदर्हम्”
 इति वतिप्रत्ययः । रक्षेत् । निशाचराश्चाश्रयस्युदःखं जह्युरित्यर्थः ।
 श्लम प्राग्नि । “हेतुहेतुमतीर्लिङ्” । अप्रमोहस्य जनरक्षणं राक्षसा-
 श्वासने च हेतुत्वात् ॥ २१

भरतः । स भवानिव्यादि । चेत् यदि भवान् न प्रमुञ्चेत् मोहं न गच्छेत्, तदा स
 भवान् इमम् अखिलं जनं भ्रातृवत् रावण इव रक्षेत् रक्षिष्यते । यथावत् सम्यक् ते निशा-
 चरा आश्रयः प्राप्तास गच्छेयुः । भये वा फलहेत्वोरिति खी । यस्य च लु प्राप्ते ॥ २१

अशूनाम् । आपनि दाद एउ मकरां ना कन, हाहा इहेल आपनिहे लाता
 प्राग्निगेर शोक मच्छुं नोकक यथायोग्या प्रका करिः३ परिदेन एव
 राक्षसवाः ३ः३ भाग कादाउ परिदेन । २१

ततः स गतवान् कर्षुं भ्रातुरग्निजलक्रियाम् ।

प्राक्तवान् ह्यतकर्त्तव्यं वचो रामोऽथ राजसम् ॥ २२

अन्मांसि रुक्मकुम्भेन सिद्धनृद्धिं समाधिमान् ।

त्व राजा रक्षसां लङ्कामवेक्ष्यथा विभीषण ॥ २३

अन्वयः । ततः सः (विभीषणः) भ्रातुः अग्निजलक्रियां कर्तुं गतवान्, अथ कृतकर्त्तव्यं राक्षसं (विभीषणं) रामः रुक्मकुम्भेन मूर्ध्नि अश्वानि सिञ्चन् वचः प्रोक्तवान् ;—(हे) विभीषण ! समाधिमान् त्व रक्षसां राजा लङ्काम् अवेक्षेयाः ॥ २२—२३

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो मन्त्रिवाक्यानन्तरं स विभीषणो भ्रातुः रावणस्याग्निजलक्रियामभ्युदकदानं कर्तुं गतवान् । अथ कृतकर्त्तव्यं राक्षसं विभीषणं रामो वचनं वाक्यं प्रोक्तवान् ॥ २२

मङ्गिनाथः । किं कुर्वन्नित्यत आह—अश्वानि सिञ्चन् रुक्मकुम्भेन कनककलशेन मूर्ध्नि शिरसि अश्वानि सिञ्चन्मभिषिञ्चन् प्रोक्तवानिति पूर्वाण्यसम्बन्धः । अथ आ सर्गसमाप्तेः रामवाक्यमेवाह—हे विभीषण ! समाधिमान् ध्यानमांशुर्व रक्षसां राजा लङ्कामवेक्षेयाः परिपालयेत्यर्थः ॥ २३

भरतः । तत इत्यादि । ततः तद्वचनानन्तरं स विभीषणो भ्रातुः अग्निजलक्रियां कर्तुं गतवान् । अथ अनन्तरं कृतकृत्यं राक्षसं विभीषणं रामो वचः प्रोक्तवान् ॥ २२

भरतः । अश्वानि सिञ्चन् । रुक्मकुम्भेन सुवर्णकलशेन अश्वानि तस्य मूर्ध्नि सिञ्चन् पातयन् समाधिमान् कृतमसाधानरचनः प्रोक्तवानिति पूर्वान्वयः । समाधिमेति पाठे—समाहितेन चेतसेत्यर्थः । किमुक्तवानित्याह—हे विभीषण ! त्वम् अद्य प्रथमं रक्षसां राजा, लङ्काम् अवेक्षेयाः कर्त्याकार्यविचारणं द्रष्टव्यमिति । विषयिनमन्वयति आसन्नं खी ॥ २३

अभूनादि । मङ्गिनाथेन कथा शेष इहेतेन, विभौषणं ज्ञातार आग्निं कनकक्रिया सम्पन्नं करिते गमनं करितेन । तादृशं परं रामं मेहे अग्निजलक्रिया समाप्तकारौ विभौषणं शुक्रे जलमिच्छन्पृथक् पृथक् कथां श्रुतिं वनिते नागितेन । हे विभौषण ! त्वि एकाग्रचित्तं, त्वमि अथ इहेते राक्षसगणैः वाचा इहेयां लक्षां रक्षणावेषणं कर । २२-२३

ऋद्धाननुनयेः सम्यक् धनैर्लुब्धानुपार्जयेः ।

मानिनो मानयेः काले व्रतान् पौलस्त्य मान्वयैः ॥

अन्वयः । (हे) पौलस्त्य ! ऋद्धान् सम्यक् अनुनयेः, लुब्धान् धनैः उपार्जयेः, मानिनः काले मानयेः, व्रतान् मान्वयैः ॥ २४

मङ्गिनाथः । ऋद्धानिति । हे पौलस्त्य ! ऋद्धान् कुतश्चित् कुपितान् सम्यगकपटनानुनयेः प्रसादय । लुब्धान् धनगृह्णान् धनैर्-उपार्जयेदनिनावल्लंय । 'लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्' इति नीतः । मानिनो मानधत्तान् काले सम्मानकाले मानयेः पूजय । व्रतान् भीतान् सान्त्वयेत्पलालय । सर्वत्र विधौ लिङ् ॥ २४

भरतः । क्रुद्धानित्यादि । हे पीतम् ! त्वं क्रुद्धाननुगयेः प्रसादधिष्णसि । सुखान् धनैः धनदानेन उपार्जयेः यच्छीष्यसि । मानिनः सुत्कारीचितकाले मानयेः पूजधिष्णसि । वसान् उद्विष्टान् सान्त्वयेः समाश्रासधिष्णसि । सर्वत्र विधिनिमन्त्रयति प्रार्थनायां विधौ वा खी ॥२४

अशूबात् । पौनस्य ! त्वमिदं कान कारणे क्रुद्धानुक्तिगणके अग्र करिष्ये, धनलोभौके धनदाने निज वने राधिवे, मन्त्रे मानिगणके सम्मानित करिष्ये एव उद्विष्टं व्याक्तिके मासना दान करिष्ये । २४

इच्छा मे परमानन्देः कथं त्वं वृत्रशत्रुवत् ।

इच्छेत्सर्वोऽपि सुहृदं * वृद्धिसंस्थं यतः सुहृत् ॥ २५

अन्वयः । त्वं वृत्रशत्रुवत् कथं परम् आनन्देः इति मे इच्छा, यतः सर्वः आपि सुहृतः सुहृदं वृद्धिसंस्थम् इच्छेत् ॥ २५

मल्लिनाथः । इच्छेति । हे मखे ! त्वं वृत्रशत्रुवदिन्द्र इव कथं केन प्रकारेण परमत्यन्तमानन्देरिति मे इच्छा । इन्द्रानन्दं तवैच्छामीत्यर्थः । “इच्छार्थेषु लिङ्लोटी” इतीच्छार्थोपपदानन्दतर्लिङ्गि सिय रूपम् । कुतः ? यतः सर्वोऽपि सुहृत्सुहृदं वृद्धिसंस्थं समृद्धिस्थमिच्छेत् इच्छति । “इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने” इति वर्त्तमाने लिङ् ॥ २५

भरतः । इच्छेत्यादि । इयं मम परमा महती इच्छा, त्वं कथं वृत्रशत्रुवत् आनन्देः सुदिना भविष्यसि । गी चेच्छार्थेरिति कामोक्ते खी । तवैतन्न किमित्याह—यतो यस्मान् सर्वः सुहृत् मित्रं सुहृदं वृद्धिसंस्थम् उदयस्थम् इच्छन् वाञ्छेत् इति भवद्भूतभव्ये विशः आया इति वर्त्तमाने खी, इच्छार्थं वर्त्तमाने वा लिङ्गिति परः ॥ २५

अशूबात् । हे मखे ! त्वमिदं किरूपे ऐलेत्रेण श्राय परमानन्दं नात् करिष्ये, हेराठ आमार महती ईच्छा । येहेतू सकल सुशुद्धे सुशुद्धके समृद्धि सम्पन्न मोथिते अभिलाष करे । २५

वर्द्धिषौष्ठाः स्वजातेषु वध्यास्त्वं रिपुसंहतोः ।

भूयास्त्व' गुणिनां मान्यास्तेषां स्थेया व्यवस्थितौ ॥ २६

अन्वयः । त्वं स्वजातेषु वर्द्धिषौष्ठाः, रिपुसंहतोः वध्याः, त्वं गुणिनां मान्याः स्तेषां स्थेया व्यवस्थितौ ॥ २६

मल्लिनाथः । वर्द्धिषौष्ठा इति । त्वं स्वजातेषु सजातीयेषु वर्द्धिषौष्ठा वर्द्धस्व । वृषु वर्द्धने । “लिङ्ः सोयुट्” । “मुट्तिथोः” ।

पुंसहृतीः शशसृष्टान् वध्या जहि । “इतो वध लिङ्गि” इति
धादेशः । यासुडागमः । त्वं गुण्डिनां गुण्डहानां माग्यो भूयाः ।
लिङ्गि सिपि यासुट् । तेषां गुण्डिनां व्यवस्थितौ प्रतिष्ठायां
वेयासिष्ठ । ‘एलिङ्गि’ इत्येकारः । सर्वत्र “आशिपि लिङ्-लीटौ”
ःत्वाशिपि लिङ् ॥ २६

भरतः । वडिषीष्ठा इत्यादि । सजातिषु प्रातिसमूहेषु त्वं वडिषीष्ठा वईमानी
विष्यसि । शशसृष्टीः शशसृष्टान् त्वं वध्याः जनिष्यसि । इतो वधटीष्ठासीति धादेशः ।
। गुण्डिनां माग्यो भूयाः भविष्यसि । तेषां गुण्डिनां व्यवस्थितौ व्यवस्थायां स्थास्यसि ।
। मानैरुपगति ऊः । सर्वत्र आशिपि ॥ २६

अशुभान् । तूष्मि शकृत्ति मधो वरुङ्गि ह०, त्रिगुण्ण विनष्टे कर, अण
०के वृद्धमिग्रेत्र मन्वानताजन ह० एवः उाहाप्रेत्र वरुङ्गात्र अवहान कर । २७

दे[धि]यारत्वं सुहृदां प्रीतिं वन्दिषीष्ठा दिवोकसः ।
सोमं पेयाश्च हेयाश्च हिंसा हानिकरोः क्रियाः ॥२७

अवयवः । त्वं सुहृदां प्रीतिं देयाः, दिवोकसः वन्दिषीष्ठाः ; सोमं च पेया, हानिकरोः
हिंसाः क्रियाः हेयाः ॥ २७

मज्जनाथः । देया इति । त्वं सुहृदां प्रीतिं देया देहि ।
प्रीतिकरो भवेत्यर्थः । दिवोकसो देवान् वन्दिषीष्ठा वन्दस्व ।
सौयुट्सुडागमौ । सोमं च पेयाः पिब सोमेन यजस्वेत्यर्थः । हानि-
करोः प्रत्यवायहेतुभूताः । “कजो हेतु—” इत्यादिना हेत्यर्थे टः ।
हिंसाः एरोपकारघातिनीः क्रियाः कर्माणि त्वं हेया जहीहि ।
सर्वत्र आशिपि लिङ् । “एलिङ्गि” इत्येकारश्च ॥ २७

भरतः । देया इत्यादि । त्वं सुहृदां प्रीतिं देयाः धास्यसि जनयिष्यसि । पूर्ववत् ऊः ।
दिवोकसो देवान् वन्दिषीष्ठाः प्रथंस्यसि । सोमं पेयाः सोमपानं करिष्यसि । पूर्ववत् ऊः ।
तथा हिंसाः एरोपकारघातिकाः हानिकरोः अपचयहेतुकाः क्रियाः हेयाः त्यज्यसि । पूर्ववत्
ऊः । सर्वत्र आशिपि ॥ २७

अशुभान् । तूष्मि सूक्ष्मग्रेत्र अनन्वता ह०, पेश्कतामिग्रेत्र वन्वना कर
एवः नामवाजो ह०, अनिष्टेकर परमर्थवातो कार्यामकन ताग कर । २९

अवसेयाश्च कार्याणि धर्मेण पुरवासिनाम् ।

अनुरागं क्रिया राजन् सदा सर्वहृषं जगं ॥ २८

असुराणां । छुमि अथानक क्रोध परिहार शूर्पक मयुवृत्ति नाठ कर,
शाकमगण दुतामोके उक्तिरु चक्षे मर्नन करक, आर छुमि उ ताहापिगके
मयुवृत्ते वेधिउ । २२

मन्युं वध्या भटवधकृतं बालवृद्धस्य राजन्
शास्त्रा[भि]र्यज्ञाः सदसि सुधियः सन्निधिं ते क्रियासुः
संरंसीष्टाः सुरमुनिगते वर्त्मनि प्राच्यधर्मे
सम्भ्रतस्यैष्टाः सुनयनयनेर्विद्विषामौहितानि ॥ ३०

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लिङ्गविलासितो नामैकोन-
विंशतितमः सर्गः ॥ १८

अन्वयः । (हे) राजन् ! भटवधकृतं बालवृद्धस्य मन्युं वध्याः, शास्त्रार्थज्ञाः सुधियः
ते सदसि सन्निधिं क्रियासुः ; सुरमुनिगतं प्राच्यधर्मे वर्त्मनि संरंसीष्टाः, सुनयनयनेः विद्वि-
षाम् औहितानि सन्भ्रतस्यैष्टाः ॥ ३०

भक्तिनाथः । मन्युमिति । हे राजन् । भटानां वीरभटानां
वधेन कृतं बालवृद्धस्य जनभटसम्बन्धना बालानां वृद्धानां चेत्यर्थः ।
'सर्वो हन्तो विभायैकवह्नन्ति' । मन्युं शोकं वध्याः समाश्वासनार्थ-
दानैरपनुद । "हनो वधे लिङ्गः" इति वधाटकाः । शास्त्रार्थज्ञा
धर्मशास्त्रतत्त्वज्ञाः सुधिया विद्वान्सन्ते यत्र सदसि सभायां सन्निधिं
क्रियासुः कुर्वन्तु नित्यं सन्निहितार्थास्तदन्तु । 'न सा सभा यत्र न
सन्ति वृद्धाः' इति स्मरणार्थं भावः । सुरमुनिगतं महर्षिप्रदत्तं
प्राच्यधर्मे प्रभूतपुण्यं वर्त्मनि संरंसीष्टाः सम्यग्रमस्व । तेनैव मार्गेण
व्यवहर न मूर्खपथनेत्यर्थः । रामं लाडं यासि सोयुट्सुटौ । सुनयन-
यनेः सम्यग्नयनेत्वेर्विद्विषां शत्रूणां माहितानि चेष्टितानि सन्भ्रतस्यैष्टाः
सम्यग्बुधस्व । बुध अवगमने । चर्त्वमभावावौ । सर्वत्राशिषि लिङ् ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । 'मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्मौनतौ तौ
गुरु चेत्' ॥ ३०

इति श्रौपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्याय-
कोलाचलभक्तिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने
सर्वपञ्चोनाख्याने विभोषणाभिषेको नाम लिङ्-
विलासाख्य एकोनविंशः सर्गः ॥ १८

भरतः । मन्मथिणादि । ३ राजन् ! त्वं बालहस्तस्य मन्मथं शोकं बध्वाः प्रियवचनेन प्रसादनैव च अपनेष्यसि । मन्मथं किञ्चूतम् ?—भट्टानां वीधानां पितृपुत्रादीनां वी बधः तत्कृतम् । बाबाब हस्तार्थे नि समाहारः । तव सदसि सभायां शास्त्रतत्त्वविदः पण्डिताः अग्निर्धि क्रियासुः सन्निविता भविष्यन्ति । सुरमुनिभिः सेविते प्रचुरर्घ्यं पयि त्वं संरंसीष्टाः सम्बन्धकारिण रतिं करिष्यसि । तथा सुनवा एव नयनानि तैः द्विषां ईद्वितानि त्वं संभूत्सीष्टाः सम्यक् ज्ञास्यसि । सर्वत्र ज्ञाश्रिषि । बुध्नी ऊ वेदने । भ्रमान्मन्त्रादिजयामिति वी भः ॥ १०

इति सर्वेद्यद्विरिद्धरखानवंशमन्मथवनीराङ्गमञ्जीवात्मजश्रीभरतसेनकृतयां
मुन्मथवोध्या भट्टिकीकायां विभीषणराज्याभिषेके नाम
एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १२

अश्रुवाप । हे राजन् ! ये सकल वीर योद्धा निहत हहेग्राहे, तुनि उहाह्वेन बालक ओ वृद्धगणेर शोक आवास ओ अर्षणाने दूर करिबे । धर्म-शास्त्र पारदर्शी पण्डितगण तोमार सत्कारेन वेन सर्वथा उपस्थित থাকेन । महिसेवित प्रभूत गुणपथे समाक रत থাকिबे । सुनीतिकरूप नेत्रे मङ्गलणेर कार्याकर्णाप समाकरूपे अवगत हहेबे । ७०

विंशः सर्गः ।

समुपेत्य ततः सीतामुक्तवान् पवनात्मजः ।

दिष्ट्या वर्धस्व वैदेहि हतस्त्रैलोक्यकण्टकः ॥ १

अन्वयः । ततः पवनात्मजः सीतां समुपेत्य उक्तवान्—(३) वैदेहि ! दिष्ट्या वर्धस्व, वैलोक्यकण्टकः हतः ॥ १

मङ्गिनाथः । अथ लोटमधिकृत्याह—समुपेत्येति । ततो विभीषणाभिषेकानन्तरं पवनात्मजः सीतां समुपेत्यासाद्योक्तवान् । तदेवाह—३ वैदेहि ! दिष्ट्या सानन्दं वर्धस्व । 'दिष्ट्या समुपजोषं चैत्थानन्दे' इत्यमरः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ष्यादि-त्वात् स्वार्थं अजप्रत्ययः । तस्व कण्टकः शल्यभूतो रावणो हतः १

भरतः । अथ नीमधिकृत्याह, तस्याः परमते लोकिनि संज्ञा । समुपेत्यादि । तदनन्तरं हनुमान् रामाश्रया समुपेत्य सीतापितृ उपायव्य सीताम् उक्तवान् । किं तदित्याह,—

५ वैदेहि, वैशोक्कवष्टवः शशुः रावणो हतः, तेन दिष्ट्या आनन्देन तं वदंस्व । विधि-
निमन्त्रयेत्यादिना निमन्त्रयेऽनुमती वा गो । दिष्ट्येत्यानन्देऽवयम् । विधीक्येव वैशोक्कम् ।
विकारहेति स्वार्थे चाः ५ ।

अशूवाप । विधौषणेर राक्ष्याडियेकेर पत्र हनुमान् गीतार निकटे गिरा
वनिग, विमरुनन्निनि ! आपनि आनन्दे उेऽङ्गुल हटेन, जिःपन कण्ठेक रावण
निरुत हहेयाहे । १

अनुजानीहि ह्यन्यन्तां मयेताः क्षुद्रमानसाः ।

रक्षिकास्तव राक्षस्यो गृहाणेतान् मत्सरम् ॥ २

* अन्वयः । क्षुद्रमानसाः एताः तव रक्षिकाः राक्षस्यः मया ह्यन्यन्ताम्, अनुजानीहि,
एतान् मत्सरं गृहाय ॥ २

मङ्गिनाथः । अन्विति । क्षुद्रमानसाः पापचित्ता एतास्तव
रक्षिका गोप्यो राक्षस्यो मया ह्यन्यन्तां ह्यन्यथाः । विधी लोट् ।
अनुजानीह्यनुमन्त्रय । एतान् विषये मत्सरं क्रोधं गृहाय ।
उभयत्र प्रार्थनायां लोट् । “हलः श्रुः शानज्भौ” इति शानजा-
देशे हिलुक् । सर्वत्र सामान्येन “लोट् च” इति विध्यादिष्वेव
लोट्, विशेषय तत्र तत्र वक्ष्यते ॥ २

भरणः । अनुजानीहीत्यादि । अनुज्ञां देहि । शान्तोरित्यादिना ईः । मया एताः तव
रक्षिकाः क्षुद्रमानसाः पापाश्रयाः राक्षस्यो ह्यन्यन्तामिति । विधी लोट् । कर्माणि यक् । तस्मान्
एतान् मत्सरं क्राधं गृहाय, धृतक्रोधा सती माम् अनुज्ञास्विति इति प्रार्थनायां गौ । न यक्
अ च, चकारादादाने । यद्वसपाद्योरिति त्रिः । ह्यसामान्यविति आनः, ईर्ष्याः ॥ २

अशूवाप । एकत्र अशूवापि कर्तुम्, एहे कृष्णान्ना आपनार परिचारिका
राक्षसोद्गते आनि विनष्टे करि, हेकापेव अति क्रोध अवगहन कर्तुम् ॥ २

दृष्यहानि दुराचारा घोररूपाश्रयक्रियाः ।

हिंसा भवतु ते बुद्धिरेतासु कुरु निष्ठुरम् ॥ ३

अन्वयः । (अहं) दुराचाराः घोररूपाश्रयक्रियाः दृष्यहानि, एतासु ते हिंसा बुधिः
भवतु, निष्ठुरं कुरु ॥ ३

मङ्गिनाथः । दृष्यहानीति । दुराचाराः पापसमाचारा घोर-
रूपाश्रयक्रिया आकारमनःकर्माणि यासां ता एता राक्षसोद्गृह-

ज्ञानं ज्ञानानि । तद्दृष्टिंसायाम् । रुधादित्वात् श्रम् । “आङ्-
त्तमस्य पिञ्च” । “मेनिः” । एतासु ते द्विंसा ज्ञन्वी बुद्धिर्भवतु
निष्ठुरं परुषभावं कुरु ॥ ३

भरतः । तदृष्टान्तीत्यादि । चीरं भयानकं रूपम् आशयोऽभिप्रायः क्रिया कर्म च
वासां ता एता दुराचारा दुष्टश्रीला राक्षसीः अहं तदृष्टानि इतिष्यामि । तद्दृष्टं च तन्मूत्रं
द्विंसे । रुधादित्वात् श्रम् शत्वम् । एतासु ते तव बुद्धिः द्विंसा द्विसप्तश्रीला भवतु । निष्ठुर
नेष्टुर्व्यं कुरु । भावप्रधाननिर्देशः ॥ ३

अश्रुवाप । ईशारा दुष्टाग्निनी, लीयणाकृति, कुशाग्र एव द्रुक्स्थाविता,
दृष्टादिगटक आमि वध करिष्ये, ईशामेव प्राति आपनार हिंसामुक्तिं हट्टेक, देहाइ
आमार आर्थना आपनि निष्ठुरं कावहारं करन । ७

पश्चिमं करवामैतत्प्रियं देवि वयं तव ।

ततः प्रोक्तवती सीता वानरं करुणाश्रया ॥ ४

अन्वयः । (हे) देवि ! तव एतत् पश्चिमं प्रियं वयं करवाम, ततः करुणाश्रयः
सीता वानरं प्रोक्तवती ॥ ४

मङ्गिनाथः । पश्चिममिति । हे देवि ! तवैतत् पश्चिम-
मन्तिमं प्रियं करवाम । वयमित्यप्रयुक्तेऽपि लभ्यते तस्मात्
“अस्मदोद्दयोश्च” इति चकारादेकत्वेऽपि बहुवचनम् । ततो हनू-
महाक्यानन्तरं करुणाश्रया कृपादर्शिता सीता कपीन्द्रं प्रोक्तवती
प्रोवाच ॥ ४

भरतः । पश्चिममित्यादि । हे देवि ! अस्मं विचारेण ? तव एतत् पश्चिमम् अन्वयं प्रियं
वयं करवाम । अस्मदः एकत्वे बहुत्वविवक्षया आत्मन्वये प्रार्थने वा गी । अन्तरं करुणा-
श्रया सीता वानरं प्रोक्तवती ॥ ४

अश्रुवाप । हे देवि ! आमि आपनार एहे शैव अश्रु कार्याणि सम्पन्न
करिष्ये चाहे । हनुमान एहेरूप वनिने करुणरूपरा सीतादेवो ताहाके
वनिनेन । ४

उपशाम्यतु ते बुद्धिः पिण्डनिवेशकारिषु ।

लघुसत्त्वेषु दोषोऽयं यत्कृतिता निहतोऽसौ ॥ ५

अन्वयः । पिण्डनिवेशकारिषु लघुसत्त्वेषु ते बुद्धिः उपशाम्यतु, यत्कृतः अयं दोषः
निहतो निहतः ॥ ५

मङ्गिनाथः । उपेति । पिण्डनिर्वेशी आसोपजीवनं तत्कारिषु
 मृत्खड्गतिषु लघुसत्त्वेषु क्षुद्रजन्तुषु स्त्रीजनेषु । 'सत्त्वमस्त्री तु
 जन्तुषु' इत्यमरः । ते तव बुद्धिरुपश्याम्यतु शान्तास्तु । प्रार्थ-
 नायां लोट् । किं चायं दोषोऽपराधो मद्विचेपरूपो यत्कृतो येन
 रावणेन कृतोऽसकौ कुक्षितोऽसौ रावणः । "कुक्षितं" इत्यदः
 शब्दात् सर्वनाम्नोऽकच्प्रत्ययः । निहतः । बाणप्रयात्तुरपराधो
 न बाणश्चेति भावः ॥ ५

भरतः । उपशाम्यत्वित्यादि । पिण्डस्य शामस्य । निर्वेशी निष्क्यः तत्कारिषु अस्त्राद्यै
 परायणेषु । अत एव लघुसत्त्वेषु अल्पबलेषु स्त्रीजनेषु तव बुद्धिः उपशाम्यतु कृपापरा भदतु
 विधी गी । यत्कृतो यन्निमित्तोऽयं दोषः मदुपद्रवकृपः असकौ रावणो इत एव । अदस-
 स्यादिव्यासेत्यादिना अक् ; स चात्र कुक्षार्थे, तत्र वाशब्दस्य व्यवस्थितविभाषितत्वात् ।
 तदन्तं,—“कृपायां निन्दने ज्ञाने नीतौ दानेन मानिते । प्रायोऽन्वस्वरात् पूर्वोऽयं वा सर्व-
 नामतिङ्प्रत्ययात् ॥” इति ॥ ५

अभूवात् । गार्हारा थाष्ठादि आससंग्रहे लुताभावे अचूर प्रतुपकार
 करिशाछे, तान्मृग कुक्ष पाणा औ जातिर प्रति तोमार बुद्धि क्रमाशुक्ता हटेक
 एहे आमार आर्गना । धे एहे दोष करिशाछे, सेहे पापाशय रावण उ निहत्त
 इहेशाछे । भाविश्र मेध, अण प्रयोगकारौरहे दोष, वाणेर दोष कि ? । ८

न हि प्रेष्यवधं धारं करवाण्यस्तु ते मतिः ।

एधि कार्य्यकरस्त्वं मे गत्वा प्रवद राघवम् ॥ ६

दिदृक्षुर्मैथिली राम पश्यतु त्वाविलम्बितम् ।

तथेति स प्रतिज्ञाय गत्वा राघवमुक्तवान् ॥ ७

अन्वयः । (अहं) घोरं प्रेष्यवधं करवाणि इति मतिः ते न हि अस्तु, त्वं मे कार्य्य-
 करः एधि, राघवं गत्वा “ (हे) राम ! मैथिली त्वा दिदृक्षुः, अविलम्बितं पश्यतु ” इति
 प्रवद । सः (इममान्) तथा इति प्रतिज्ञाय गत्वा राघवं उक्तवान् ॥ ६—७

मङ्गिनाथः । नेति । घोरं प्रेष्यवधं करवाणि कुर्व्याम् ।
 आशंसायां लोट् । इति मतिस्ते तव नास्तु माभूदेव । आशंशि
 लोट् । किन्तु त्वमेव कार्य्यकरः कार्य्यानुकूलः । “कञो हेतु—”
 इत्यादिना आनुलोम्ये टः । एधि भव । अस भुवि । प्रार्थनायां
 लोट् । शेषादेशे “असोरलोपः” इत्यकारलोपः । “असोरिषी—

इति सकारस्वान्वयस्य एत्वे तस्याभावाच्छास्त्रीयस्यासिद्धे .“हुम्भ-
लभ्यः—” इति हेङ्गिरादेशः । कार्यमेवाह—गत्वा राघवं रामं
प्रवद ॥ ६

मन्निनाथः । दिदृच्छुरिति । हे राम ! मैथिली त्वा त्वाम् ।
“त्वामौ हितोयायाः” इत्यन्वादेशः । दिदृच्छुर्द्रष्टुमिच्छुरविलम्बितं
कृतं पश्यतु । प्रार्थनायां स्रोट् । इति प्रवदेति पूर्वेष्वान्वयः । स
हनुमान् तथेति प्रतिज्ञाय प्रतिश्रुत्य राघवं गत्वोक्तवान् ॥ ७

भरतः । न हि प्रेष्यधमित्यादि । अहं प्रेष्यधं न करवाणि । समर्थनाशिवोर्नोति
आशिवि गो । इति ते तव मतिः अस्तु । त्वं मे मम कार्यकर एधि भव । इतो गत्वा राघवं
प्रवद । विधौ गो । मन्त्रेधिशावौति हियुक्तस्यास्येरेध्यादेशः । सकुट इति क्तजटः । आनु-
कूष्यार्थोऽन्वाभिधानात् ॥ ६

भरतः । दिदृच्छुरित्यादि । हे राम, सीता त्वा त्वा द्रष्टुमिच्छुः, अविलम्बितं शीघ्रं त्वां
पश्यतु । प्रार्थने गो । इति गत्वा प्रवदेत्यन्वयः ॥ ७

अश्रुवाप । निपाकरणं किङ्करके वध करिव, ततोमार येन एकरूपं बुद्धि हर
ना, तूभि आमार कार्याकारक ह७, रात्रेर निकटे गिरा वल वे, हे राम
मैथिली आपनाके देधिते हेष्ठा करेन, आपनि ठाठके अविगधे देधा
शिडेन । हनुमान् उथाञ्च वनित्रा ठाहार वाके, अशोकारपूत्क रात्रेर निकटे
गिरा वनिग । ७—१

उत्सुकानौयतां देवी काकुत्स्थकुलनन्दन ।

स्त्र्यां लिखित्वा विनिष्वस्य स्वरालोक्य विभीषणम् ॥

उक्तवान् राघवः सौतामानयालङ्कृतमिति ।

गत्वा प्रणम्य तेनोक्ता मैथिली मधुरं वचः ॥ ८

अन्वयः । (हे) काकुत्स्थकुलनन्दन ! उत्सुका देवी आनौयतां । राघवः स्त्र्यां
लिखित्वा विनिष्वस्य स्वः आलोक्य विभीषणम् “अलङ्कृतां सीताम् आनय” इति उक्तवान् ;
तेन गत्वा प्रणम्य मैथिली मधुरं वचः उक्ता ॥ ८—८

मन्निनाथ । उत्सुकैति । हे काकुत्स्थकुलनन्दन ! उत्-
सुका त्वां द्रष्टुमुत्कण्ठिता देवी सीता आनौयताम् । प्रार्थनायां
स्रोट् । इत्युक्तवानिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अशोत्तरश्लोक
पूर्वाङ्गेन सहेवावाक्यतयाह—राघवः स्त्र्यां मृत्तिं लिखित्वा पादाङ्क-

हेन विस्त्रिष्य विनिश्चस्य दीर्घमुष्णं च निश्चस्य स्वराकाशमा-
लोकात् । 'स्वः स्वर्गं चान्तरिक्षे च' इति विश्चः । एते च आलो-
खनादयश्चित्त्वानुभावाः । चिन्ता च सीतास्त्रीकारलोकापवाद-
शङ्कयेति द्रष्टव्यम् ॥ ८

मङ्गिनाथः । उक्तवानिति । अलङ्कृतां सीतामानय । विधौ
लोड् । इति विभोषणमुक्तवानिति योजना । अथ तेन विभौ-
षणेन गत्वा सीतुवासं प्राप्य प्रणम्य मैथिली मधुरं वच उक्ता ।
दुःखादित्यादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ ८

भरतः । उक्त, केत्यादि । एवमुक्तेः सति राघवी जनापवादशङ्कया किं कर्तव्यमिति
चिन्तयन् आं लिखित्वा विनिश्चस्य स्वरालोकात् आकाशं दृष्ट्वा विभोषणम् उक्तवान् इत्यभि-
प्रेक्षेनाम्यः । भूमिलिखनादिकं चिन्तया भवतीति ज्ञातुम् । भावस्तु अयम्—अश्रित-
न्द्रियस्य रावणस्य वशा सीता कथं यास्या ? लोकी मां किं वदिष्यति ? अविचारिण
व्यानेऽपि महादोषः ; तस्मात् समानयन्, विचार्यै यद्युक्तं तत् कर्तव्यमिति ॥ ८

भरतः । उक्तवानित्यादि । अलङ्कृतां सीतां त्वम् आनय । विधौ गौ । इति विभोषणम्
उक्तवान् इत्यन्वयः । तदनन्तरं विभोषणेन गत्वा प्रणम्य मधुरं वाक्यं सीता प्रोक्ता ॥ ८

अश्रुवाप । हे काकुत्स्थकुलनमन ! आपनारं वर्णनात्पूज्यं शोभाप्रेषीक
आनयनं करुण ; रामऽप्य हे शं कुनिष्ठा पादाश्रुष्ठाश्रुणौ दारां लुभित्वेन, नीर्ष
उक्तं निवासं ताग एव आकाशं निरीक्षणं पूरुषं विभोषणके एहे कथा
वनिनेन ये, शोभाके अलङ्कारे मञ्जुठ करिशा आनयनं कर । उक्त
विभोषणं शोभा श्रुते गमनं पूरुषं उहाके अणम करिशा श्रुधुरं वाके
वनिनेन । ८—२

जह्रीहि शोकं सन्धेहि प्रीतये मानसं पुनः । #

रावणे जह्रीहि द्वेषं जहाहि प्रमदावनम् ॥ ९

अन्वयः । (हे देवि !) शोकं जह्रीहि, पुनः मानसं प्रीतये संधेहि, रावणे द्वेषं
जह्रीहि, प्रमदावनं जहाहि ॥ ९

मङ्गिनाथः । जह्रीहीति । हे देवि ! शोकं पतिवियोगदुःखं
जह्रीहि त्वज । पुनर्भूयोऽपि मानसं प्रीतये सन्तोषाय सन्धेहि
धेहि । "ध्वसोः—इत्येत्वाभ्यासलोपो । रावणे द्वेषं वैरं जह्रीहि ।
तस्य मरणान्तत्वादिति भावः । प्रमदावनं जहाहि इती निर्ग-

स्त्रैस्त्र्यः । श्रीहाक् त्वागि । सर्वत्र विधी लोट् । सेर्हिरादेशः ।
“जहातेच” इति विकल्पादित्वमौत्वञ्च । “आ च हौ” इत्यालं
चेति त्रैरूप्यम् ॥ १०

भरतः । जहोहीत्यादि । हे वेदेहि । शोकं जहोहि त्यज । आहोरिति जहातेरोः ।
श्रीश्रीश्रीश्रीश्री पुनः मानसं धेहि घटय । ह्योदाधोरिति धाजो धेः । रावणविषये वचं अहिहि
तस्य इतत्यात् । दरिद्री जिहंस इत्यादिना पचे जि । प्रमदावनम् अशीकवनिकां जहाहि ।
हो जा वेति पचे जा । सर्वत्र विधी गौ ॥ १०

अश्रुवाम् । हे देवि पतिविराग । दुःखं तागं करुण, पुनर्दुःखं मनसि
क्रीड करिते (क्री) करुण, रावणेश प्रति देव तागं करुण एव अशीकवन
इहेते निर्गत हटेन । १०

आह्नालिम्प च * धूपाय निवस्त्राविध्य च सजः [म्
रत्नान्यामुञ्च सन्दीपे हविराज्यादि पावके ॥ ११

चमवः । (लं) आहि, आलिम्प च धूपाय निवस्त्र, सजः चाविध्य च, रत्नानि
चामुञ्च, सन्दीपे पावके हविराज्यादि ॥ ११

मङ्गिनाथः । अथ युग्मं ल सातायाः कर्तव्यमाह—आही-
त्यादि । आहि बाह्यान्तरशुद्धार्थमाह्वस्त्रैस्त्र्यः । ‘आह्ववः
ज्ञातश्च’ इत्यमरः । ष्टा शौचे । शपा लुकि सेर्हिरादेशः ।
आलिम्प चन्दनादिना गात्रमनुलिम्पेत्यर्थः । लिप उपदेहे ।
तुदादिः । “अतो हेः” इति हेलुक् । धूपाय श्रोवासादिधूपेनाह्वं
संस्कुर्वित्यर्थः । एतच्च ज्ञानान्तरकृत्यम् । धूप सन्तापे । “गुपू
धूप—” इत्यादिना आयप्रत्ययान्तात् लोटि असि हिलुक् ।
निवस्त्र वस्त्रमाच्छादय । वस आच्छदने । अदादिः । लोटि
“यासः से । “सवाभ्यां वामौ” । धानुप्रत्ययसकारयोः श्लिष्टता ।
सजो मात्यानि चाविध्य ग्रथान । व्यध ताडने । दिवादिः ।
उपसर्गवशादर्थान्तरत्वम् । “ग्रहिज्या—” इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
हिलुक् । रत्नानि रत्नाभरणान्यामुञ्च प्रतिसुञ्च धारयेत्यर्थः ।
सन्दीपे प्रज्वलिते पावके हविराज्यादिकं जुहुषि जुहुतात्
“हुभक्तभ्यो हेर्हिः” ॥ ११

भरतः । आहीत्वादि । आहि ज्ञानं कुरु, ततोऽनुलेपनं चन्दनादिना कुरु । क्षिपिः-
मुचादिः । धूपस्य आत्मानं धूपयितुं कुरु । धूपं तापे । कम ज्ञानी गुपधूपेत्यायः । विव-
स्य नखं परिषेहि । वस लङ् लृगी । सजं मालास्य आविष्य परिषेहि । व्यध्वी ताके,
आङ्पूर्वं परिधाने । यङ्प्रत्ययाद्यौरिति त्रिः । रत्नानि आमुच परिधत्सु । चन्द्रीने
पावकी हविर्जुहुषि । हुङ्सी ईधिः ॥ ११

अनुवाद । वहिः शुद्धिर कञ् ज्ञानं चन्दनादिलेपनं, त्रीनिवासाणि धुपे
अङ्प्रत्ययान्तरं, वङ्परिधानं माला परिधानं, यङ्प्रत्ययान्तरं एवः प्रयोजित
अधिते च्छुताहृति अङ्गनं कर्तनम् । ११

अहि संतु[त्वं] पञ्चगव्यं च क्षिन्धि संरोधजं तमः ।

आरोह शिविकां हैमीं द्विषां जहि मनोरथान् ॥ १२

अन्वयः । (त्वं) सत् पञ्चगव्यं च अहिः, संरोधजं तमः क्षिन्धि, हैमीं शिविकाम्
आरोह, द्विषां मनोरथान् जहि ॥ १२

मङ्गिनाथः । अद्वैति । सद्गुणपङ्कतं गौरिमानि गव्यानि
गोमयादौनि । “गवादिभ्यो यत्” इति प्राक्क्षीतोयार्थेन यत्पत्न्य-
येन सम्बन्धसामान्यं लक्ष्यते । तानि पञ्च समाहृतानि पञ्चगव्यम् ।
पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः । तच्चाहि आभ्यन्तरशुद्धार्थं भक्षय ।
अद भक्षणे । हेर्धिरादेशः । संरोधजं निरोधजं तमः शोकम् ।
'तमः शोके गुणान्तरे' इति विश्वः । क्षिन्धि त्यजेत्यर्थः । क्षिदे-
लोटि सिपि हेर्धिः । हैमीं सौवर्णाम् । विकाराणि “नस्तद्धिते”
इति टिलोपः । शिविकामारोह । द्विषां मनोरथान् जहि उन्मू-
लय । हन्ते लोटां सेर्धिरादेशे “हन्तेर्जः” इति जादेशः । सर्वत्र
विधौ परिनियोगकरणं वा लोट् । अत्र प्रथमं ज्ञानं ततः पञ्चगव्य-
प्राशनं ततो होमस्ततोऽनुलेपनमित्यादिक्रमो द्रष्टव्यः । अर्था-
च्चेति न्यायेन पाठक्रमादयंक्रमस्य बलीयस्त्वादिति ॥ १२

भरतः । अहि त्वमित्यादि । शरीरशुद्धार्थं पञ्चगव्यं गोघृतादिकम् अहि भक्षय । अद
लौ भक्षे । हुङ्सी ईधिः । गौरितानि गव्यानि, विकारसङ्घं ति आः षोडोतोऽण्डदिति
अव्यहारात् यत्रायवायाव इत्यब् । पञ्चानां गव्यानां समाहारं द्विषा पात्रादित्वात् ईप् । संरोधो
वन्दोकार्थं त्वन्नितं तमः शोकं क्षिन्धि भक्षणम् । क्षिदे कषादित्वात् अन् । ईधिः । हैमीं
सर्वभयौ शिविकां मनोरथान् आरोह । आरुहा सतोऽहया मनोरथान् अभिलाषान् जहि
नाशम् । जज्ञे विशाचीति ह्युक्तस्य ह्यनेज्जादेशः । सर्वत्र ईधी निमज्जये वा नो ॥ १२

अश्रुवाप । अश्रुःतद्विर अश्रु विरुद्ध पक्षगवा उच्यते, अश्रुःतद्विर अश्रु इत्येव
 भाग, अश्रु विरुद्ध अश्रुःतद्विर एवम् अश्रुःतद्विर अश्रुःतद्विर अश्रुःतद्विर अश्रुःतद्विर ॥ १२

दृषेदु तद्वियोगीत्यां राजन्यानां पतिः शुचम् ।

भवताद्देवि युक्ता * त्वमत ऊर्ध्वं स्ववेश्मनि ॥ १३

अन्वयः । राजन्यानां पतिः तद्वियोगीत्यां शुचं दृषेदु, (३) देवि ? त्वम् अत ऊर्ध्वं
 स्ववेश्मनि युक्ता भवताम् ॥ १३

मङ्गिनाथः । दृषेदिति । किञ्च राजन्यानां पतिः राजराजो
 रामस्त्वद्वियोगीत्यां त्वद्विरहजन्याम् । “सुपि स्वः” इति कः ।
 “उदः स्यास्तभोः पूर्वस्व” इति पूर्वमवर्णादेशः । शुचं शोक
 दृषेदु हिनस्तु । दृष्ट्व हिंसायाम् । लोटि तिपि एत्वंत्वम् । “हो
 टः” । तकारस्य “भयस्तयोः—इति घत्वम् । ततः घृत्वे ढलोपः ।
 हे देवि ! अत ऊर्ध्वं स्ववेश्मनि स्वगृहे युक्ता पतियुक्ता भवताम् ।
 आश्रिषि लोट् । सेच्चादेशे “तुङ्घोः—” इति तातडादेशः ॥ १३

भरतः । दृषेदित्यादि । राजन्यानां पतिः रामः तद्वियोगीत्यां उच्यतां शुचं
 दृषेदु इत्यु । इत्युच्यते इति स्त्री ङः, उदःः स्यास्तभोरिति सलोपः । अतोऽप्यात कासात्
 ऊर्ध्वं स्ववेश्मनि अयोध्यायां लं पत्या अतियुक्ता भवताम् भूयाः । उभयथाश्रिषि गो
 वृत्तीसातञ् वाश्रिषि ॥ १३

अश्रुवाप । अश्रुःतद्विर अश्रु विरुद्ध पक्षगवा उच्यते, अश्रुःतद्विर अश्रु इत्येव
 भाग, अश्रु विरुद्ध अश्रुःतद्विर एवम् अश्रुःतद्विर अश्रुःतद्विर अश्रुःतद्विर अश्रुःतद्विर ॥ १३

दौघस्व सह रामेण त्वरितं तुरगाध्वरे ।

दृश्यस्व पत्या प्रीतेन प्रीत्या प्रेक्षस्व राघवम् ॥ १४

अन्वयः । रामेण सह त्वरितं तुरगाध्वरे दौघस्व, प्रीतेन पत्या दृश्यस्व, प्रीत्या राघव
 प्रेक्षस्व ॥ १४

मङ्गिनाथः । दौघस्वेति । रामेण सह त्वरितं तुरगाध्वरेऽश्रु-
 मेधे दौघस्व दौघाख्यं संस्कारं भञ्ज । आश्रिषि लोट् । प्रीतेन
 मुदिनेः पत्या भर्ता दृश्यस्व प्रेक्षस्व । दृश्येः कर्मणि लोट् यकि

घासः से । “सवाभ्याम्—”इत्येकारस्य वादेशः । त्वं च प्रीता
राघवमीक्षस्य पश्य । निमन्त्रणे लोट् ॥ १४

भरतः । दौक्षत्यादि । तुरगाधरे अश्वमेधे रामेण महत्त्वविरितं त्वं दौक्षस्य दौक्षिता
पुत्राः । प्रीतेन पत्या इक्षस्य दृष्टा भूयाः । कर्कोणि यक् । त्वमपि प्रीता सती राघवं
प्रेक्षस्य । सर्ववाग्निवि गौ ॥ १४

अशूबाद । रामेण महत् महत् अश्वमेध-यज्ञे कौकिले ठडेन, पतिं श्रौति-
पूर्णनेत्रे आपनाके दर्शनं कर्कन, आपनि० श्रौतिसहकारे श्रौतान्तरके
अवलोकनं कर्कन । १४.

अयं नियोगः पत्युस्ते कार्यां नात्र विचारणा ।

भूषयाङ्गं प्रमाणं चेद्रामं गन्तुं यतस्व च ॥ १५

अन्वयः । अयं ते पत्युः नियोगः, अत्र विचारणा न कार्या, प्रमाणं चेत् अङ्गं
भूषय, रामं गन्तुं यतस्व च ॥ १५

मङ्गिनाथः । अयमिति । हे देवि । अयं ज्ञानादिस्ते पत्युः
रामस्य नियोग आज्ञा । अत्रामिन्नर्थं विचारणा विमर्शा न
कार्या । प्रमाणं चेद्रामनियोगः कर्त्तव्यश्चेदित्यर्थः । अङ्गं शरीर
भूषय प्रसाधय । रामं गन्तुं यतस्व प्रवर्त्तस्व । निमन्त्रणे लोट् ॥ १५

भरतः । अयं नियोग इत्यादि । तव पत्युः अयं ज्ञानादी नियोग आज्ञा । अत्रार्थे
किं कर्त्तव्यमिति विचारणा न कार्या । यदि तव रामः प्रमाणं तदा अङ्गं भूषय
ज्ञानादिपूर्वकम् अलङ्कृत, रामान्तिकं गन्तुं यतस्व यत्रं कुह ॥ १५

अशूबाद । हे देवि ! एते ज्ञान, भूषण-परिधानादि करिबारं कृत्वा आपनां
पतिर आदेश, ए विषय हेतुकृतः करिबन ना । यदि पतिर आदेश पाल
नौध रने करेन, तत्रै गात्र विभूषितं कर्कन एव रामेण निकटं याते-त
यत्रवतौ इडेन । १५

सुदा संयुहि काकुत्स्थं स्वयं चाप्रुहि संमदम् ।

उपेक्षूर्ध्वं मुहूर्त्तात्स्व[त्वं]देवि राघवसन्निधिम् ॥ १६

अन्वयः । काकुत्स्थं सुदा संयुहि, (त्वं) स्वयं च समदं चाप्रुहि, (हे) देवि ।
मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं राघवसन्निधिम् उपेहि अ ॥ १६

मङ्गिनाथः । सुदेति । काकुत्स्थं रामं सुदानन्देन संयुहि

मित्रय । मोदयेत्यर्थः । यु मित्रये । अदादिः । शपो सुक् ।
 हेर्ङित्वात् गुणः । स्वयं त्वं च सम्प्रदमानन्दमाप्नुहि । हे देवि !
 मुहूर्त्तादूर्ध्वं राघवसन्निधिं रामसमौपम् । “उपसर्गे घोः किः”
 इति कर्मणि किप्रत्ययः । उपेहि स्म । “स्मे लोट्” इति स्मश्चो-
 पपदादूर्ध्वमौहूर्त्तिकायादिणः प्राप्तकाले लोट् । एतत्प्राप्ताति-
 क्रमे रामस्य त्वयि विरक्तताशङ्का स्यादिति भावः ॥ १६

भरतः । मुदेत्यादि । इती गत्वा रामं मुदा हर्षेण संयुहि मित्रय । यु ल मित्रये ।
 स्वयं च सम्प्रदं हर्षं प्राप्नुहि । प्रार्थनायामाशिषि वा गौ । संयुक्तनीहर्षोपाभावः । हे
 देवि ! अस्मात् मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं राघवसन्निधिं त्वम् उपेहि गमिष्यसि । विधिमन्त्र-
 व्यादिना प्राप्तकाले गौ । राघवसन्निधिं गन्तुं प्राप्तकालासीत्यर्थः ॥ १६

अश्रुवाप । आपनि काकूण्डु श्रमके आनन्दिता ककन, एवः श्रः
 आनन्दिता हृडेन । हे देवि ! आपनि मूर्च्छं पट्टेरे रावेरु निकटे उगच्छित्त
 हठेरेन । १७

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादूर्ध्वोऽङ्ग स्वामिनी स्म भव चित्तः ।
 राजपत्नी नियोगस्थमनुशाधि पुरीजनम् ॥ १७

अन्वयः । अङ्ग ! (त्वम्) अङ्गः मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं चित्तः स्वामिनी भव च,
 राजपत्नी (त्वं) नियोगस्थं पुरीजनम् अनुशाधि ॥ १७

मङ्गिनाथः । ऊर्ध्वमिति । अङ्ग भो देवि ! त्वं मुहूर्त्तादूर्ध्वं
 चित्तः स्वामिनी भव स्म । पूर्ववन्नोट् । राजपत्नी त्वं नियोगस्थ-
 मास्मावर्त्तिनं पुरीजनमयोध्यानगरवासिजनमनुशाधि कर्मसु नियु-
 ङ्क्ष्व । शसु अनुशिष्टौ । प्रार्थनायां लोट् । “शा ह्री” इति
 शादेशः । तस्यासिद्धवद्भावे “हुभल्भ्यो हेर्धिः” ॥ १७

भरतः । ऊर्ध्वमित्यादि । अङ्गेति सानुगयसम्बोधनेऽव्ययम् । मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं त्वं
 चित्तः स्वामिनी भव । पूर्ववत् प्राप्तकाले गौ । चित्तः स्वामिनी भवितुं प्राप्तकालासीत्यर्थः ।
 राजपत्नीनियोगस्थं महादेश्यास्माकरणतत्परं पुरीजनम् अयोध्यासीनम् अनुशाधि आस्मापथ ।
 आशिषि गौ । शस च लु शसने । अङ्गे धिशाधिहन्वक्षिशसि हिना ॥ १७

अश्रुवाप । हे देवि ! आपनि मूर्च्छं पट्टेरे किञ्चि मण्डनर अशीचरी
 हठेरेन । आपनि राजमहिषी हरेण आस्मासीन अयोध्यावामौमिगके च च
 कर्म नियुक्त करिरेन । १९

उत्तिष्ठस्व मते पत्युर्यतस्वालङ्कृतौ तथा ।
प्रतिष्ठस्व च सद्रष्टुं द्रष्टव्यं तं महीपतिम् ॥ १८

अन्वयः । पत्युः मते उत्तिष्ठस्व, तथा अलङ्कृतौ यतस्व, द्रष्टव्यं तं महीपतिं सद्रष्टुं प्रतिष्ठस्व च ॥ १८

मङ्गिनाथः । उत्तिष्ठस्वेति । पत्युर्मते सम्मतं विषये उत्तिष्ठस्व ।
उत्तिष्ठस्वेत्यर्थः । उत्थानमुक्त्वाहः । “उदोऽनूर्ध्वकर्मणि” इति
तड् । तथालङ्कृतौ प्रसाधने च यतस्व प्रवर्तस्व । द्रष्टव्यं तं मही-
पतिं रामं सद्रष्टुं प्रतिष्ठस्व प्रयाहि । प्रार्थनायां लोट् । “समव-
प्रविभ्यः ख्यः” तड् ॥ १८

भरतः । उत्तिष्ठस्वेत्यादि । मत्समीपे आगम्यतामिति पत्युर्मते अभिप्रेते उत्तिष्ठस्व
घटस्व । उदोऽनूर्ध्वे हे इति मम् । तथा अलङ्कृतौ यतस्व, दमनाहं महीपतिं रामं
सद्रष्टुं च प्रतिष्ठस्व । प्रतिष्ठानिर्णयेत्यादिना मम् । सर्वत्र प्रार्थनायां लोट् ॥ १८

अशुवाप । पठित्व अङ्गिप्रथम विवरे उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ७ अलङ्कार-शारणे
अनुष्ठाने इडेन एवम् अङ्गिप्रथम विवरे महीपतिं रामं च प्रतिष्ठस्व गमन करणम् । १८

अनुष्ठाय यथो[यादि]द्दिष्टं नियोगं जनकात्मजा ।
समारूढवती यानं पद्मांशुकृतानना ॥ १९

अन्वयः । जनकात्मजा यथोद्दिष्टं नियोगम् अनुष्ठाय पद्मांशुकृतानना (सती)
यानं समारूढवती ॥ १९

मङ्गिनाथः । अनुष्ठायेति । जनकात्मजा सीता यथोद्दिष्टं
यथोक्तं नियोगं स्नानादिभर्तादेशमनुष्ठाय कृत्वा पद्मांशुकेन हतानना
कोऽपि मा द्राक्षोदिति संवृतमुखो सती यानं शिविकां समा-
रूढवती ॥ १९

भरतः । अनुष्ठायेत्यादि । पत्युः यथादिष्टं नियोगं स्नानादिकम् अनुष्ठाय कृत्वा
जनकात्मजा कृत्वा पद्मांशुकेन आहूतानना सती यानं समारूढवती ॥ १९

अशुवाप । जानकौ गौडा रथार्थं निश्चये पठित्व अङ्गिप्रथम विवरे अङ्गिप्रथम
पूर्वक गङ्गाय गङ्गाय नृपमञ्जुल आनृत करिष्यां शिविकां आहूतानना
कृत्वा ॥ १९

लज्जानता विसंयोगदुःखस्मरणविक्रवा [ह्वला] ।
साक्षा गता [त्वा] न्तिकं पत्युर्दीना रुदितवत्यसौ ॥२०

अन्वयः । लज्जानता विसंयोगदुःखस्मरणविक्रवा साक्षा पत्युः अन्तिकं गता दीना असौ रुदितवती ॥ २०

मल्लिनाथः । लज्जेति । लज्जया नता नस्त्रमुखी विसंयोगस्य विभोगस्य स्मरणेन विक्रवा विह्वला अत एव साक्षा सबुध्या पत्यु-रन्तिकं गता दीना शोच्यासौ सीता रुदितवती करोद ॥ २०

भरतः । लज्जानतेत्यादि । असी लज्जया अवनता सीता पत्युरन्तिकं गत्वा साक्षा सती रुदितवती । यतो विभोगदुःखस्य पूर्वानुभूतस्य स्मरणेन विह्वला, अत एव हीना विह्वलिति । ह्वल चास्त्रि । पचादित्वादन । विक्रवति पाठे—कृष अ अ च भये ॥ २०

असूवाण । गज्जात्र अशोवना मौडा विभोग-दुःख स्मरणेन विह्वल इहेलेन एवः सवाष्पनेनैव शोचौ न निकटे उपनीत इहेण कातरभावे शोचन करिठे नागिणेन । २०

प्राप्तचारित्र्यसन्देहस्ततस्तामुक्तवान्नृपः ।

इच्छातो * नाददै सीते त्वामहं गम्यतामतः ॥२१

अन्वयः । ततः शपः प्राप्तचारित्र्यसन्देहः ताम् उक्तवान् ;—सीते ! अहम् इच्छातो त्वां न आददै, अतः गम्यताम् ॥ २१

मल्लिनाथः । प्राप्तेति । ततः सीतागमनानन्तरं नृपो रामः प्राप्तचारित्र्ये पातित्रत्ये सन्देहो येन स सन् तां सीतामुक्तवान् । किमिति ? हे सीते ! अहमिच्छातो रागतो नाददै न परिगृह्णाः न । स्वत्परिग्रहेच्छा मे नास्तीत्यर्थः । “इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ” इति ददातेर्लोपि तङ् । “एत ऐ.” इत्येकारस्योत्तमस्यैकारः । अतो-ऽस्माद्धेतोर्गम्यतां यथेच्छं गच्छेत्यर्थः । गमेर्भावे लाट् ॥ २१

भरतः । प्राप्तेत्यादि । तदनन्तरं रावणेन इयम् उपसृक्ता न वेति प्राप्तः सीताचारित्र्यसन्देहो येन स नृपो रामः तां सीताम् उक्तवान् । चरित्रमेव चारित्र्य, स्वार्थे षाः, सन्देहविशेषणम् । मे मम इयम् इच्छा, त्वाम् अहं नाददै न गृह्णीयाम् । गौ चेच्छार्थेति कामोक्ते गौ विधाविति विद्यासुभारः, प्रायेणाविवक्षयति दुर्गः । अतो इतीर्थेषु त्वया गम्यतामिति ॥ २१

अश्रुवाप । गीता समीपागता इहेते नृप राम गीताचरित्रे गन्तव्यं करिष्या
 ठाहाके बालनेन, गीते ! आसि हेका करिष्या तोगाके ग्रहण करिते पारि
 ना, अतएव तूमि यथेच्छं ग्रसन कर । २०

रावणाङ्कपरि[शि]क्तिष्टा त्वं हृल्लेखकरी मम ।

प्री[म]तिं बधान सुग्रीवे राक्षसेन्द्रं गृहाण वा ॥२२

अन्वयः । रावणाङ्कपरिक्रिष्टा त्वं मम हृल्लेखकरी सुग्रीवे प्रीतिं बधान, राक्षसेन्द्रं
 वा गृहाण ॥ २२

मस्मिनाथः । स्वस्येच्छाभावे हेतुमाह—रावणेति । रावण-
 स्साङ्के उल्लङ्घे परिक्रिष्टा परिसृदिता त्वं मम हृल्लेखकरी हृदय-
 व्यथाकारिणी । अतो नेच्छामीत्यर्थः । “क्लजो हेतु—” इत्यादिना
 हेतावानुलोम्येन वा टप्रत्ययः । “हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु” इति
 हृदयस्य हृदादेशः । का तर्हि मे गतिरत आह—सुग्रीवे प्रीतिं
 प्रेम बधान कुर्वित्यर्थः । राक्षसेन्द्रं विभीषणं वा गृहाण स्वीकुरु ।
 उभयत्र “हलः श्रः शानजभौ” इति शानजादेशे हिलुक् ॥ २२

भरतः । रावणाङ्केत्यादि । पूर्वोक्ते हेतुगर्भ—हरणसमये रावणाङ्क परिक्रिष्टा
 परिसृदिता त्वं मम हृल्लेखकरी चेतःपीडाकरी । हृदी लयं स्वस्वनं करीतीति सकुटः ।
 “चित्तान् चेतो हृदयं स्वानं हृन्मानसं मनः” इत्यमरवचनं, हृच्छब्देन समासः । परे
 तु हृदयस्य हृत्सादाविति सूत्रं कृत्वा ल्लेखस्य लासादित्वात् हृदयशब्दस्य हृदादेशमाहुः ।
 लामादीं हृच्छब्दस्य प्रथीगोऽभिधानात् हृदयशब्दस्य त्वप्रयोगोऽनभिधानादिति स्वमतं
 साधु लाघवात् । कुत्र गन्तव्यमित्याह—सुग्रीवे मतिं बधान कुरु । वन्धो ग वन्धे ।
 राक्षसेन्द्रं विभीषणं वा गृहाण हसाश्रानो ही ॥ २२

अश्रुवाप । तूमि रावणेर क्रोडे पविशुमिता उग्रशर आमार कुदश्रे बाणा
 निशान्छ । एकणे तूमि सुग्रीवे प्रीतिशपन अथवा रकोराक्ष विभीषणके
 ग्रहण कर । २२

अशान भरताङ्गो गान् लक्ष्मणं प्रवृणोष्व वा ।

कामाद्वा याहि मुच्यन्तामाशा रामनिबन्धनाः ॥२३

अन्वयः । वा भरतान् भीगान् अशान, लक्ष्मणं वा प्रवृणोष्व, कामान् वा याहि,
 रामनिबन्धनाः आशाः मुच्यन्तान् ॥ २३

मस्मिनाथः । अशानेति । अथवा भारताङ्गो गान् सुखान्यशान

भुङ्क्ष्व । अश भोजने । पूर्ववच्छानजादेशे हिलुक् । लक्षणं वा प्रहणीष्व । हृत् वरणे । क्रियादिकः । कामादयथेच्छं वा याहि । रामनिबन्धना रामविषया अशः अभिलाषा मुच्यन्तां त्यज्यन्ताम् । सर्वत्र “प्रैषातिसर्ग—” इत्यादिनातिसर्गं लोट् । अतिसर्गः काम-
चाराभ्यनुज्ञा ॥ २३

भरतः । अशानेयादि । भरताहा भागान् अशान् भुङ्क्ष्व । अश ग भोजने । अनाज्ञानी ह्यौ । लक्षणं वा हणीष्व । वृ गि अ ह्याम् । प्रादित्वात् ङक्ष् । कामान् लैच्छ्या वा यत्र कुवापि याहि गच्छ । रामनिबन्धना अशः त्वया मुच्यन्तां, पुनरपि रामी, नेष्यति इत्याशाः त्यज्यन्ताम् इत्यर्थः । विधी गौ ॥ २३

अभूवादि । अथवा उरुउरु निकटं भोगश्च उपभोगः कर, किरवीं नक्षत्रक वरण कर, अथवा हेष्ठा मत्त श्वाटेन वा । रामविरक्त आशां ताग कर । २७

क्व च ख्यातो रघोर्वंशः क्व त्वं परगृहोषिता ।

अन्यस्मै हृदयं देहि नानभीष्टे घटामहै ॥ २४ ।

अन्यः । ख्यातः रघोः वंशः क्व, परगृहोषिता त्वं च क्व, अन्यस्मै हृदयं देहि, अनभीष्टे न घटामहै ॥ २४

मङ्गिनाथः । त्यागी हेतुमाह—क्व चेति । ख्यातो निष्कलङ्क-
त्वेन लोकविख्यातो रघोर्वंशः क्व, परगृहोषिता परगृहवासकल-
ङ्कित्वा त्वं क्व ? नानयोर्योगो घटत इत्यर्थः । अस्मादन्यस्मै पुंसे
हृदयं देहि । अन्यं भजेत्यर्थः । वयन्तु अनभीष्टेऽनुचितेऽर्थे न
घटामहै न युज्यामह इत्यर्थः । उभयत्राप्यतिसर्गं लोट् ॥ २४

भरतः । क्व चेत्यादि । परित्यागे हेतुरयं, ख्यातो लोकविदितो रघुवंशः क्व ? पर-
गृहस्थिता त्वच्च क्व ? उभयं परस्परविरुद्धमिति भावः । अतोऽन्यस्मै चित्तं देहीति
विधिः, अनभीष्टेऽनुचिते वस्तुनि वयं न घटामहै ॥ २४

अभूवादि । कोथात्र भूवनविधात निष्कलङ्क रघुवंश आत्र कोथात्र
परगृहवासकलङ्कित्वा त्वं क्व ? अतएव अत्र शुक्रेण चित्तं समर्पण कर, आत्र
अनभिष्टत कार्यो योगदानं करिते पारि ना । २४

यथेष्टं चर वैदेहिं पश्यानः सन्तु ते शिवाः ।

क्वामासोऽन्यत्र तायन्तां विशङ्कां त्यज्य मद्गताम् ॥ २५

अन्वयः । वैदेहि ! यद्येष्टं चर, ते पत्न्याः शिवाः सन्तु, ते कामाः अन्यत्र तायन्तां, मद्रता विशङ्कां त्यज ॥ २६

मङ्गिनाथः । 'यद्येष्टमिति । हे वैदेहि ! यद्येष्टं चर गच्छ । अतिसर्गे लोट् । ते तव पत्न्याः शिवाः क्षेमाः सन्तु । आशिषि लोट् । ते तव कामा अभिलाषा अन्यत्र पुरघान्तरे तायन्तां वर्द्धयन्ताम् । अतिसर्गे, लोट् । मत्कृतां मया करिष्यमाणाम् । आशंसायां भूतवत्प्रत्ययः । विशङ्कामनिष्ठागमशङ्कां त्यज । प्राप्तकाले लोट् । शङ्कात्यागस्यार्थं काल इत्यर्थः ॥ २५

भरतः । यद्येष्टमित्यादि । हे वैदेहि । यद्येष्टं चर यद्येष्टचारिणी भव । विधी गौ । यद्येष्टं चरन्त्याः तव पत्न्याः शिवा निःपन्ना भवन्तु । आशिषि गौ । तव कामा अभिलाषा अन्यत्र तायन्तां स्फीता भवन्तु । तायुङ् पाननसन्त्योः । आशिषि गौ । मयि यद्येष्टचारिण्यां रामः किं करिष्यतीति मद्रताम आशङ्कां त्यज । विधी गौ ॥ २५

असूनाद । वैदेहि । त्वमि निलेशे, देहाश्रुताएव विचरण कर । तोगार गमन पथ निरुन्तेरु उडेरु, तोगारव अतिगाव पूरुवाश्रुते वदित इडेरु, त्वमि आमा उहेते शङ्का ताग कर । २६

ततः प्रगदिता वाक्यं

मैथिलाभिजना नृपम् ।

स्त्रीसामान्येन सम्भूता

शङ्का मयि विमुच्यताम् ॥ २६

अन्वयः । ततः मैथिलाभिजना नृपं वाक्यं प्रगदिता,—स्त्रीसामान्येन सम्भूता शङ्का मयि विमुच्यताम् ॥ २६

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो रामवाक्यानन्तरं मैथिली जनकोऽभिजनः प्रभवो यस्याः सा सीता नृपं रामं वाक्यं प्रगदिता प्रगदितुं प्रवृत्ता । "आदिकर्म्मणि क्तः कर्त्तरि च" । तदेवाह—स्त्रीसामान्येन स्त्रियश्चपला इति सामान्यतः सम्भूता शङ्काविश्वासी मयि विषये विमुच्यताम् । प्रार्थनायां लोट् ॥ २६

भरतः । तत इत्यादि । तदवसानानन्तरं मैथिलाभिजना मिथिलादेशे सम्भूता सीता नृपं रामं प्रगदितुं प्रवृत्ता । हे चादिने क्तः । जनः पचादित्यात् अन् । अभिजनः

पूर्ववाच्य इति वदमानः । “कृत्वाभिमज्जनाभ्यौ” इत्यमरः । स्त्रीसामान्येन श्लोविदन्त-
साधारण्येन सम्भूता शब्दा मयि विमुच्यताम् । प्राग्भाषायां गी ॥ २६

अश्रुवाण । रामेन वाक्यावसाने मैथिली उँहाके “अक्काभाण कथाञ्जलि
बलिंते नागिलेन—साधारण ज्ञौलोकइ चकल, आमार प्रति एहेरूप शब्दा
ताग करुन । २७

दैवाद्विभीहि काकुत्स्थ

जिह्वीहि च [त्वं] तथा जनात् ।

मिथ्या मामभिसंक्रुध्यन्न-

वशां शत्रुणा हृताम् ॥ २७

अन्वयः । काकुत्स्थ । शत्रुणा हृताम् अवगा सा मिथ्या अभिसंक्रुध्यन् दैवान्
विभीहि, तथा जनात् जिह्वीहि ॥ २७

मस्तिनाथः । दैवादिति । हे काकुत्स्थ ! शत्रुणा हृतां बला-
हृतामवशां तन्निरासासमथां मां मिथ्या असतो त्वमिति मिथ्याभि-
युज्याभिसंक्रुध्यन् मच्चं क्रुद्धन्नित्यर्थः । “क्रुद्धद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म”
इति मस्यदानत्वापवादेन कर्मत्वम् । दैवाद्विभीहि । तथा जना-
स्त्वनं वीक्ष्य । व्यबलोपे पञ्चमी । जिह्वीहि लज्जस्व । ह्री लज्जा-
याम् । उभयत्र हेडित्वान्न गुणः । अदृष्टायां मयि दोषमारोपयता
त्वया दैवान्नेतथ्यं लोकतो ज्ञेतथ्यं चेत्यर्थः ॥ २७

भरतः । दैवादित्यादि । हे काकुत्स्थ । अवशां परायणां शत्रुणाश्रयणां वा
शत्रुणा हृतां माम् अभिसंक्रुध्यन् दीषं विना मच्चं कृष्यन् । दैवात् अधर्मान् विभीहि
मयं क्रुद्ध । जिह्वीहि भीत्याम् । दरिद्री डिर्हस इत्यादिना पक्षे डिः । तथा जनान्
लोकान् जिह्वीहि लज्जिती भव, जगं वीक्ष्येत्यर्थः । यथे पञ्चमी । विधौ गी ।
क्रुद्धद्रुहोरुपसर्गे मस्यदानस्य कर्मत्वमिति परः । स्वमने क्रियात्याप्यत्वं विवक्ष्यम् ॥ २७

अश्रुवाण । काकुत्स्थ ! शत्रु आमाके बलपुर्कक धरिशाहिन,
आमार शक्ति ना थाकार ताठार अधीन ठठैशाहिलाम्, आमाके असती
मने करिशा आपनि वृथा आमार उपर क्रुद्ध ठठैतेहेन एवम् अमर्थके उग्र
करिषेहेन ऽ लोकमवाजे लज्जित हहेहेहेम् । २९

चेतसस्त्वयि वृत्तिर्मे [वृत्तिं मे]

शरीरं रक्षसा हृतम् ।

विदांकुर्वन्तु सम्यच्चो देवाः

सत्यमिदं वचः ॥ २८

अन्वयः । त्वयि मे चेतसः वृत्तिः, शरीरं रक्षसा हृतम्, सम्यच्चः देवाः इदं वचः मम सत्यं विदांकुर्वन्तु ॥ २८

मङ्गिनाथः । स्वस्यादुष्टतामेवाचष्टे—चेतस इति । त्वयि मे चेतसो वृत्तिः । शरीरमेव रक्षसा हृतम् । सम्यगञ्चन्तीति सम्यच्चः समवर्तिनो देवाः पृथिव्यादयः । अञ्चेः क्तिन् । “समः समि” इति सम्यादेशः । इदं वचो मम वाक्यं सत्यं विदांकुर्वन्तु विदन्तु । त एव सुचारित्रशुद्धो साक्षिण इत्यर्थः । इति विदं ज्ञाने । प्रार्थनायां लोट् । विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्’ इति विकल्पादाम्प्रत्ययादि-निपातनात्साधुः ॥ २८

भरतः । चेतस इत्यादि । शङ्का विमुच्यतामिति पूर्वोक्ते हेतुव्यं, रक्षसा मम चित्तं न हृतं किन्तु शरीरमेव हृतं, चेतसस्तु वृत्तिः त्वयि स्थिता ; न चेत एव, तदा देवाः सम्यच्चः सर्वेषु वर्तमाना इदं मम सत्यं वचो विदांकुर्वन्तु जानन्तु । ज्ञानं वा व्या ग्यामिति वेत्तेर्लाम्, सममञ्चतीति क्तिप्, सच्चसन्तिर इति सम्यादेशः ॥ २८

अशुवाद । ब्राह्मण आमार देहरे उरण करिशाखिल, किन्तु आमार मनोवृत्ति आपनातेहे श्रुत छिल । सर्वव्यापी देवगण आमार एहे वाका मठा बलिवा अवगठ इडेन, केन ना तांशाराहे शुक्ति ओ अलकिर माको । २८

त्वं पुनोहि पुनोहीति

पुनन् वायो जगत्त्रयम् ।

चरन् देहेषु जन्तू [भूता]नां

विद्धि मे बुद्धि [द्ध] विप्रवम् ॥ २९

अन्वयः । वायो ! पुनोहि पुनोहि इति जगत्त्रयं पुनन् जन्तूनां देहेषु चरन् त्वं मे बुद्धिविप्रवं विद्धि ॥ २९

मङ्गिनाथः । सम्प्रति तानेव देवानेकैकशः प्रार्थयती—
स्वामिति । हे वायो ! पुनीहि पुनीहीति पुनः पुनः भृशं वा पुना-
मीति जगन्मयं पुनन् शोधयन् जन्तूनां प्राणिनां देहेषु चरन् वर्त-
मानस्व मे ममे बुद्धिविप्लवं चित्तदोषं विद्धि जानीहि । ज्ञात्वा
तत्फलं प्रापयेत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । अत्र “क्रियासमभिहारे
सोऽलोटौ द्विस्वौ वा च तध्वमोः” इति लोट् । तस्य च सर्वत्र
वैकल्पिकी सर्वलकारापवादिनौ द्विस्वावादेशौ तत्र परस्मैपदे
द्विरादेशः । ‘क्रियासमभिहारे द्वे भवतः’ इति वचनात्, द्विवचनं
“यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्” इति पुनातेरनुप्रयोगः ॥ २८

भरतः । लमित्यादि । हे वायो ! त्वं जगन्मयं पुनीहि पुनीहीति पुनन् भृशं पुनः
पुन वा पुनासीत्यर्थः । मुहुर्भृशार्थे द्वितस्वध्नमिति सर्वस्मिन् काले द्विः, वीष्पायां हिलं
लोकतः सिद्धम् । पुनर्द्वित्वाप्रयोगाऽप्यभिधानात्, इति हेतोः जगत्पवित्रीकरणाय
भूतानां प्राणिनां देहेषु चरन् । मम बुद्धेः अविज्ञवम् अस्मिन्निवारं विद्धि जानीहि ॥ २८

अभूवात् । हे वायुदिव ! आपनिं वारंवारं पवित्रं करिरेव—एहे हेच्छात्र
द्विद्वयनके पवित्रं पूर्वकं प्राणिगणेरं शरीरे वर्तमान आच्छेन ; अतएव
आपनिहे आमारं छिद्येयं अवगतं हरेत्तेच्छेन ; एतन्ने आपनिं आमारं
बुद्धिं मोक्षयन् ज्ञानिनां तांशं कर्म प्रदानं करुणम् । २९

खमट द्यामटाटोर्वीमित्यटन्थोऽतिपावनाः ।

यूयमापो विजानौत मनाहृत्तिं शुभां मम ॥ ३०

अन्वयः । अतिपावनाः आपः । खम् षट्, द्याम् षट्, उर्वीम् षट्, इति षट्माः
यूयं मम मनोहृत्तिं शुभां विजानौत ॥ ३०

मङ्गिनाथः । स्वामिति । अत्यन्तं पावयन्ति शोधयन्तीत्यति-
पावनाः डोबभार्वाश्चन्यः । अथवात्यन्तं पावनं शोधकं शोधकत्व-
धर्मो यासु ता इति बहुव्रीहिः । अनुपसर्जनाधिकारादनौकारः ।
हे आपः ! खमन्तरिक्षलोकमट । द्यां द्युलोकमट । उर्वीं भू-
लोकमट । अन्तरिक्षादित्रयमटाम इत्येवाटन्थो यूयं मम मनोहृत्तिं
शुभां शुभां विजानौत । जानातेः प्रार्थनायां लोटि यस्य तादेशः ।
अत्र अन्तरिक्षादिकर्मकारकभेदेनाटनक्रियामेदादनेकक्रियोपल-
क्षणसमुच्चयसम्भवात् “समुच्चयेऽन्यतरस्याम्” इति लोट् लोटौ

यथायोगं हिसौ च । “समुच्चये सामान्यवचनस्य” इत्यत्र पूर्वोक्ता-
टनक्रियाविशेषानुगताटनक्रियासामान्यस्वानुप्रयोगः ॥ ३०

भरतः । खनटेत्यादि । हे आपः ! यूयम् अतिपावना अतिपतिषाः । खम् आकाशं
यां खर्गम्, उर्वी भूमिषु घटन्त्यः । घटः पुर्ववत् सदा हिः । इति हेतोः मम युमां मनो-
इति ह्यं विजानीत । प्रार्थनायां गी ॥ ३०

अश्रुवाप । हे अति पवित्र जग ! तूमि आकाश, पातान ७
पृथिवीते परिजगम कर, अतएव तूमि आमार पवित्र मनोवृत्ति जानिते
पारितेह । ७० .

जगन्ति धत्स्व धत्स्वेति दधती त्वं वसुध्वरे ।

अवेहि मम चारित्रं नक्तन्दिवमविच्युतम् ॥ ३१

अन्वयः । वसुध्वरे ! धत्स्व धत्स्व इति जगन्ति दधती त्वं मम चारित्रं नक्तन्दिवम्
अविच्युतम् अवेहि ॥ ३१

मन्त्रिनाथः । जगन्तीति । हे वसुध्वरे ! धत्स्व धत्स्व दधे
दधे धारयामि धारयामीत्येव जगन्ति दधती धारयन्ती त्वं मम
चारित्रं नक्तन्दिवमविच्युतं कदाप्यस्वलितमवेहि जानीहि । प्रार्थ-
नायां लोट् । अत्र क्रियासमभिहार इत्यादि सर्वे पूर्ववत् । केवल-
मात्मनेपदे लोटः स्वादेशः ॥ ३१

भरतः । जगन्तीत्यादि । हे वसुध्वरे ! जगन्ति धत्स्व धत्स्व त्वं दधती धृशं पुनः
पुनः वा जगन्ति दधासीत्यर्थः । आशोरिति धाञ् आलोप्यः । अभानलसादिजगन्ति
सेर्ध्वत् । इति हेतोः त्वं मम चारित्रं चरित्रं नक्तन्दिवम् अविच्युतं रात्री दिश च
अस्वखितम् अवेहि जानीहि । प्रार्थने गी । नक्तन्दिवमिति अस्मिन्नुपादित्वाम्
साध्यम् ॥ ३१

अश्रुवाप । वसुध्वरे ! तूमि जिज्वन धारण करितेह, तूमिहे आमार
हरिज विवाश्रज् अविहृत जानिते पारितेह । ७१

रसान् संहर दीप्यस्व ध्वान्तं जहि नभो भ्रम ।

इतीहमानस्तिग्मांशो ब्रह्मं ज्ञातुं घटस्व मे ॥ ३२

अन्वयः । तिग्मांशो ! रसान् संहर, दीप्यस्व, ध्वान्तं जहि, नभः भ्रम, इति ईह-
मानः त्वं मे ब्रह्मं ज्ञातुं घटस्व ॥ ३२

मङ्गिनाथः । रसानिति । हे तिग्मांशो भास्कर ! रसानुदकानि
संहार संहारामि । दीप्यस्व दीप्यै । ध्वान्तं जहि जहि । नभः खं
भ्रम भ्रमामि । इतीहमानो लोकहितार्थं चेष्टमानस्त्वं मे वृत्तं
ज्ञातुं घटस्व प्रवर्त्तस्वेत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । अत्र “समुच्चयेऽन्य-
तरस्याम्” इति संहाराद्यनुगतसामान्यस्वेहनस्यानुप्रयोगः ॥ ३२

भरतः । रसानित्यादि । हे तिग्मांशो सूर्य ! त्वम् ईहमानः चेष्टमानी रसान्
कल्पानि संहारमि दीप्यसे ध्वान्तं हसि नभो भ्रमसि । सर्वत्र मुहूर्त्तशार्थत्वविषयया हिंसा ।
क्रियासमुच्चये हिंस्रौ क्रियामामान्यस्यानुप्रयोग इति ईहतेरनुप्रयोग इति परे । इति हेतोः
मम वृत्तं चरितं ज्ञातुं घटस्वेति प्रार्थना ॥ ३२

अश्वान । हे भास्कर ! तूमि जन शोषण कर, क्षमिणु २७, अक्रकार
नष्टे कर, आकाशे लयण कर, एहेकणे तूमि जगतेतर शिठेतर जगु मर्खी
चेष्टे करिना थोक, अतएव तूमिहे आमार चरित्र ज्ञानिणे पारिदेतेह् । ७२

स्वर्गे विद्यस्व भुव्यास्व

भुजङ्गनिलये भव ।

एवं सत्त्वं [वसन्] मभाकाश

संबुध्यस्य कृताकृतम् ॥ ३३

अन्वयः । आकाश ! स्वर्गे विद्यस्व, भुवि आस्व, भुजङ्गनिलये भव , एवं सत्त्वं त्वं
मम कृताकृतं सम्बुध्यस्व ॥ ३३

मङ्गिनाथः । स्वर्ग इति । हे आकाश ! स्वर्गे विद्यस्व विद्ये ।
भुवि आस्व आसे । भुजङ्गनिलये पाताले भव भवामि । इत्येवं
सर्वत्र सत्त्वं वर्त्तमानं त्वं मम कृताकृतं च । “विप्रतिषिद्धं चानधि-
करणवाचि” इति वैभाषिको हन्वैकवद्भावः । संबुध्यस्व सम्यगव-
गच्छ । प्रार्थनायां लोट् । अत्र “समुच्चयेऽन्यतरस्याम्” इति लोट्
लोटो यथायोगं हिंस्रौ च । “समुच्चये सामान्यवचनस्य” इत्यनु-
प्रयोगः । सदिति सत्तायां विद्यत्याद्यनुगतसामान्यरूपत्वात् ॥ ३३

भरतः । स्वर्ग इत्यादि । हे आकाश ! त्वमपि वसन् स्वर्गे विद्यस्व भुवि तिष्ठसि
भुजङ्गनिलये पाताले वससि । पूर्ववत् अशार्थत्वविषयया हिंसा । एवं मनापि कृतमकृतं च
ज्ञानं बुध्यस्वेति प्रार्थना ॥ ३३

हे आकाश ! तूनि वर्गे गर्ते पाताने सर्जित्वाहे विद्यमान, तूनि एहेरूपे
सर्जित्वा विद्यमान थाकिरा आमार कृत ओ अकृत कर्म समाकृतावे जानिते
पारितोह । ७०

चितां कुरु च सौमित्रे

व्यसनस्यास्य भेषजम् ।

रामस्तुष्यतु मे वाद्य पापात्

ः [पां] मृच्छातु वानलः ॥ ३४

अन्वयः । सौमित्रे ! अस्य व्यसनस्य भेषजं चितां कुरु, अथ रामः मे तुष्यतु,
पापात् वानलः वा मृच्छातु ॥ ३४

मन्त्रिनाथः । इत्थं पृथिव्यादिप्रार्थनानन्तरं लक्ष्मणं प्रार्थयते—
चितामिति । हे सौमित्रे ! ममास्य व्यसनस्य दूषणस्य भेषजं
प्रतीकारं चितां काष्ठसञ्चयं कुरु रचय । विधौ प्रार्थनायां वा लोट् ।
अथ रामो मे तुष्यतु निष्पापास्मि चेदिति शेषः । पापाद्धेतोरनलः
मृच्छातु प्राणान्मोचयतु वा दहत्वित्यर्थः । मृष मृष छेडनमोचन-
पूरणेऽस्मिन् क्रमादौ ॥ ३४

अरतः । चितामित्यादि । हे सौमित्रे ! अस्य व्यसनस्य निष्पादूषणस्य भेषजं प्रति-
क्रियां चितां कुरु । विधौ नी । अथ वञ्चो विद्युत्सायां मयि रामः तुष्यतु अन्वयो वा पापां
नां मृच्छातु दहतु । आनन्वये नी । मृषरेकार्थत्वात् स दाहार्थः ; स दाहार्थस्य भौवा-
दिक एव । यदुक्तम्—“मृष न सेकपूर्व्यां प्रपुद्व्यम् । रलावि”ति ॥ ३४

अनुवाद । सौमित्रे ! आमार एहे षोषेर अतीकारवृत्तण चित्ता
निर्माण कर । यदि अग्नि परीकार विच्छेदा हहे, तवे अथ रामछे आमार
एति मृच्छे हहेवेन, आर यदि पाप करिरा थाकि, ताहा हहेने अनन
आवाके बर्ध करिवेन । ७४

राघवस्य मतेनाथ लक्ष्मणेनाचितां चिताम् ।

दृष्ट्वा प्रदक्षिणोक्तव्य रामं प्रगदिता वचः ॥ ३५

अन्वयः । अथ राघवस्य मतेन लक्ष्मणेन चिताम् आचितां दृष्ट्वा (तीता) प्रदक्षिणी-
कृत्य रामं वचः प्रगदिता ॥ ३५

मङ्गिनाथः । राघवस्येति । अथ सीताप्रार्थनानन्तरं राघवस्य मतेन रामानुमत्या । भावे क्तः । लक्ष्मणेनाचितामारचितां चितां ज्वलितामिति शेषः । दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य रामं वचः प्रगदिता प्रगदितुं प्रवृत्ता । “आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च” ॥ ३५

भरतः । राघवस्येत्यादि । अथ अनन्तरं राघवस्य मतेन अनुश्रया अनुश्रानेन वा लक्ष्मणेन आचितां रचितां चितां दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य सीता रामं वचः प्रगदिता कथयितुं प्रवृत्ता ॥ ३५

अश्रुवाप । मोक्षार्थं एहे प्रार्थनांश्च रामेभ्यः अश्रुवृत्तिक्रमे कृत्वा चिन्ता प्रकथित करिणेन, उद्गर्णेन मोक्षा अग्निं प्रकथितं पूर्णकं रामके परवर्द्धौ वाकाञ्चलि वनिष्ठे नागिनेन । ३६

प्रवपाणि वपुर्वङ्गौ रामाहं शङ्किता त्वया ।

सर्वे विदन्तु शृण्वन्तु भवन्तः सप्तवङ्गमाः ॥ २६

अन्वयः । राम ! त्वया शङ्किता, अहं वपुः वङ्गौ प्रवपाणि, सप्तवङ्गमाः सर्वे भवन्तः विदन्तु शृण्वन्तु ॥ २६

मङ्गिनाथः । प्रेति । हे राम ! त्वया शङ्किता दृष्टेति सन्दिग्धाहं वपुर्वङ्गौ प्रवपाणि । आसन्धये लोट् । “आनि लोट्” इति शत्वम् । सप्तवङ्गमाः पूर्वप्रार्थितदेवरक्षोगणानामप्युपलक्षणम् । सर्वे भवन्त इति रामलक्ष्मणयोः पूजायां बहुवचनम् । शृण्वन्तु विदन्तु साक्षात् कुर्वन्तु चेत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् ॥ २६

भरतः । प्रवपाणीत्यादि । हे राम ! दृष्टेति शङ्किता अहं वङ्गौ वपुः प्रवपाणि चिपाणि । निमन्धये लौ । प्राववन्ती च इत्यादिना शत्वम् । हे अथ सन्दिग्धता देवादयः भवन्तः प्रवङ्गमैः सह वक्ष्यमाणं महत्त्वं शृण्वन्तु । ते च सर्वे तदर्थं जानन्तु इति प्रार्थये ॥ २६

अश्रुवाप । हे राम ! आपनि आसन्धये दृष्टे वनिष्ठा सन्धेह करिष्ठाहेन ताहे आपि अग्निं त्वेह विमर्द्धन करिष्ठेहि, एकणे रामेभ्यः अश्रुवा, वानरगण सह आपनारो सकलेहे अवगुह हटेन एव प्रकथय करुण । ३७

मां दुष्टां ज्वलितवपुः प्लुषाण वङ्गै

संरक्ष च्च्युतमलिनां मुहुदयथा वा ।

एषाहं क्रतुषु वसोर्यथाज्यधारा

त्वां प्राप्तां विधिवद्दुर्गादीमिमालम् ॥ ३७

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लोटप्रदर्शनो
नाम विंशतितमः सर्गः ॥

अन्वयः । वहे ! दुष्टा मां ज्वलितवपुः प्रुषाण, क्षतमलिनां वा सुहृद् यथा सरसः ;
एषा अहं क्रतुषु वसोः आज्यधारा यथा त्वां उदोर्णदौमिमालं विधिवत् प्राप्ता ॥ ३७

मङ्गिनाथः । 'मामिति । हे वहे ! दुष्टां चेन्मां ज्वलितरूपः
सन् प्रुषाणं दृष्ट्वेत्यर्थः । धातुरुक्तः । "हलः श्रः—” इति शानजा-
देशे । हलुक् । क्षतमालिनां वा निष्कार्पां चेत् सुहृद्यथा मित्रमिव
सरसः । एषाहं क्रतुषु वसोर्धनस्य फलभूतस्य सम्बन्धिनो वसो-
धारां जुह्वन्ति वसोर्मे धारा सदिति सत्साधनत्वे विधानात् । अथ
चाङ्गेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वात् वसोरग्नेर्विष्णोश्च देवतायाः सम्बन्धि-
नोत्वर्थः । "अथ किं देवता वसोर्धारेति ।" "अग्निर्वसुस्तस्यैषा धारा
विष्णुर्वसुस्तस्यैषा धारा” इति श्रुतः । आज्यधारा यथा घृतधारिव
उदोर्णदौमिमालमूर्ध्वोद्भवज्वालाजालं त्वां विधिवद्यथाशस्त्रं प्राप्ता
इति व्यवहरन्ती पावकं प्रविष्टैत्यर्थः । उपमोक्तेः क्षयाः संसृष्टिः ॥ ३७

इति श्रीपद्मकाव्यप्रमाणपारावारपारोणश्रोमहामहोपाध्याय-
कोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने
सर्वपथानाख्याने लोड्डुलासे सोतावाङ्कपरि-
शुद्धिर्नाम विंशः सर्गः ॥ २०

भरतः । मां दुष्टामित्यादि । हे वहे ! यदि अहं दुष्टा तदा ज्वलितशरीरः सन्
मां दुष्टां प्रुषाणं दृष्ट्वा । पूर्ववत् । यदि अहं श्रुतमलिना भट्टपापा । अतश्चरितामिति
कल्पिताः । तदा मां सुहृद्देव रक्ष । आमन्त्रणे प्रार्थन वा गो । एषा अहम् उदोर्णदौमि-
मालम् उद्भवज्वालासमूहं त्वां विधिवत् सम्यक् प्राप्ता क्रतुषु यज्ञेषु वसोः आज्यधारेव ॥ ३७

इति सप्तदशरिहरयज्ञानवंशसम्भवश्रीराङ्गमङ्गौकालजश्रीभरतसेन-
कृत्यायां मुग्धबोधिन्यां भट्टीकायां सीतापरिचर्या नाम

विंशतितमः सर्गः ॥ २०

अज्ञानम् । हे अधिपतेव ! यदि आसि हृत्परिचर्या हृदयेषां धारि, तां
हृदयेषां तूष्णि प्रज्जलितरूपेण आमातेकं दग्धं कर, अथवा निष्पापं हृदयेषां वद्भूत
ज्ञान आमातेकं दग्धं कर । उद्गताशयं वद्भूते वद्भूतारावत् शत्रु
वृत्तधारा ज्ञान एव आसि तोनाते यथाविधि श्रवणं करिणाम् । २१

एकविंशः सर्गः ।

समुत्क्षिप्य ततो वङ्गिर्मैथिलीं राममुक्त्वान् ।

काकुत्स्थ दयितां सार्धो त्वमाशङ्क्षिष्याथाः कथम् ॥ १

अन्वयः । ततः वङ्गिः मैथिलीं समुत्क्षिप्य रामम् उक्त्वान्—काकुत्स्थ! त्वं सार्धो दयितां कथम् आशङ्क्षिष्याथाः ॥ १

मङ्गिनाथः । अस्मिन् सर्गे लङ्कविलासमधिकृत्याह—समुत्क्षिप्येति । ततः सोताया वङ्गिप्रवेशानन्तरं वङ्गिर्मैथिलीं सौतां समुत्क्षिप्य हस्ताभ्यामुर्ध्वमुन्नमय्य राममुक्त्वान् । किमिति ? हे काकुत्स्थ ! त्वं सार्धो पतिव्रतां दयितां कथमाशङ्क्षिष्याथाः कथं शङ्कितवान् । गर्हितमेतत्कथं कृतमित्थयः । अत्र गर्हाकथंशब्दयोर्लिङ्गनिमित्तयोः सम्भवात् “लिङ्गनिमित्ते लङ्क्रियातिपत्तौ” । “भूते च” । “गर्हायाम्—” इति चानुवृत्तौ “विभाषा कथमि लिङ् च” इति भूते गर्हायां च विकल्पाङ्गुलम् । कुतश्चिद्द्वैगुण्यात् क्रियासामनभिनिवृत्तिः क्रियातिपत्तः । वैगुण्यं च सामग्राभावा विरुद्धप्रत्ययोपनिपातो वा । इह चासाधुत्वशङ्काविरुद्धसाधुत्वप्रत्ययोपनिपातादासाधुत्वशङ्कनक्रियातिपत्तः । सामान्यतः क्रियातिपत्तौ लिङ्गनिमित्ते लङ् । एते च विशेषाः क्रमशोऽनुसन्धेयाः ॥ १

अन्वयः । अथ दौमदिक्रवीच्यते । तस्याः परमते लङ्कित संज्ञा—तामुत्क्षिप्येत्यादि । ततोऽनन्तरं वङ्गिः तां मैथिलीम् उत्क्षिप्य हस्ताभ्याम् आकाशे उद्धृत्य राममुक्त्वान् । किं तदित्याह—हे काकुत्स्थ ! दयितां मया सार्धो पतिव्रतां त्वं कथम् आशङ्कितवान् ? तत् अयुक्तम् आशङ्कितम् । अर्थासम्भवे षीति षी । अत्र चालम्बेस्वामिचर्त्तिसीत्यादिव गम्यते ॥ १

अनुवाद । गौरी अग्निदेवे अवेन करिणे अग्निदेव उाशके इहे इत्थे धारण पूर्णक उठ्ठोलन करिमा राशके वगिनेन—हे काकुत्स्थ ! त्वं माक्षी श्रीर अति दोषानका करिउत्तेह केन ? १

नाभविषादियं शुद्धा यत्प्राप्त्य[धत्त्य]महं ततः ।

नैवेनां [न चैनां]पक्षपातो मे धर्मादन्यत्र राघव ॥२

अन्वयः । अहम् एनां यदि न एव पक्षस्थं, ततः इयं शुद्धा न अभविष्यत्, राघव ! अयं पक्षपातः धर्मात् अन्यत्र मे नास्ति ॥ २

मङ्गिनाथः । निति । अहमेनां यदि नैवापस्थं नैवारक्षिषं ततस्तस्माद्दरक्षणाद्वतोरियं शुद्धेति ज्ञाता नाभविष्यत् । रक्षिता तु मया शुद्धेति ज्ञातेत्यर्थः । न च पक्षपातान्मया रक्षितेत्याह—अय-
मिति । हे राघव ! अयं पक्षपाता ममता धर्मादन्यत्र मे नास्ति । पा रक्षणे । भू सत्तायाम् । “भूते च” इति भूतार्थं लङ् । अर-
क्षणाशुद्धिज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावो लिङ्निमित्तम् । “हेतुहेतुमतो-
लिङ्” इति विधानात् । सामग्र्यभावेनाशुद्धिज्ञानानिष्यत्तेः
क्रियातिनिष्यत्तिस्य ॥ २

भरतः । आशुद्धां व्यावर्तयन्नाह—नाभविष्यदित्यादि । यदि इयं सीता शुद्धा नाभ-
विष्यत् न मृतवती, तदा अहम् एनाम् अधत्त्यं दग्धवानस्मि । दह्नी दाहै । दाहिर्ः,
अभान्तसेति धः । हे राघव ! धर्मात् अन्यत्र मे मम पक्षपातो नास्ति एव अपि तु धर्मा-
दित एव ॥ २

अशुभवाह । आसि वसि ईशकै रक्षार्हे ना करिडाम, ताश हहेगे ऐन
उच्छरित्रो वनिश आगिक्का हहेडेन ना । हे राघव ! धार्मिकं विद्म आशुभ
पक्षपात (ममता) अत्र कोणां उभ ना । २

अपि तत्र रिपुः सीतां नार्थयिषाददुर्मति । *

क्रूरं जात्वयदिषाच्च जात्वस्तोषाच्छ्रियं स्वकाम् ॥ ३

सङ्कल्पं नाकरिषाच्च तत्रेयं शुद्धमानसा ।

सत्यामर्षमवाप्सास्त्वं राम सीतानिवन्धनम् ॥ ४

अन्वयः । तत्र रिपुः वृद्धुर्कृतिः अपि सीतां न अर्थयिष्यत् जातु क्रूरं न अवदिष्यत्,
जातु स्वकां प्रियं न अक्षीष्यत् च ;—राम । इयं शुद्धमानसा सङ्कल्पं न अकरिष्यत्
च सीतानिवन्धनं सत्यामर्षं त्वम् अवाप्स्यः ॥ ३-४

* “नार्थयिष्यत् दुर्मतिः” इति पाठान्तरम् ।

मङ्गिनाथः । अथ सवेसाक्षो भगवान् पावकः सीताशुद्धिप्रदर्श-
नाय सीतारावणयोः परस्परममक्षयहृत्तं तत् श्लोकद्वयेनाह—अपौ-
त्यादि । तत्र तस्मिन् समक्षभाषणसमये । “सप्तम्यास्त्रल्” । जय-
मङ्गलाकारस्तु तत्र रिपुः स भवान् रिपुं रावणः । भवच्छब्दोऽर्था-
द्भ्रम्यते । तेन “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति त्रल् इत्याह—तदति-
क्लिष्टम् । भवदादिशब्दप्रयोग एव तद्विधानादार्यिकत्वायोगाद्-
दुष्टस्य रिपोस्तथाविशेषणयोगाच्च । हे राम ! रिपुदंशास्त्रोऽदु-
र्मतिरदुष्टबुद्धिः । यद्यभविष्यदांत शेषः । अपि वादं सीतां नार्थ-
यिष्यत् मां भजेत्यर्थमर्थनं प्राथनां नाकारिष्यत् । अर्थयनेरात्मनेपादि-
त्वात् अर्थशब्दात् तत्करोतिष्यन्तात् “उताप्योःसमर्थयोर्लिङ्”
इत्यत्र वादार्थापिशब्दे लिङ्निमित्तं तत्र “वोताप्योः” इति वाशब्दा-
ननुवृत्तानित्यं भूते क्रियातिपत्तौ लृङ् । अजादिवादाङ्गमः ।
दुर्मतित्वेनादुर्मतित्वप्रयुक्ता प्रार्थना क्रियातिपत्तिः । किं च नाह-
मवकल्पयामि न सन्भावयामि यद्यदुर्मतिरभविष्यत्जातु कदापि
क्रूरं पक्षं न चावदिष्यत् । जातु स्वकां श्रियं सम्पदं न नास्तुष्यत्
स्तुतवांश्च । अत्र “जातुयदोर्लिङ्” इति उक्तजातुशब्दयोगोऽनव-
क्लृप्तिश्च लिङ्निमित्तं पूर्ववत् । दुर्मतित्वात् तद्विरुद्धक्रूराभिवदन-
सम्पत्तिस्तवनक्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् ॥ ३

मङ्गिनाथः । सङ्कल्पमिति । हे राम ! इयं सीता शुद्धमानसा
शुद्धचित्ता नाभविष्यच्च न भूता । नञो व्यवहितान्वयः । भवन-
क्रियाध्याहारश्च । तत्र रावणे सङ्कल्पमकरिष्यत् कृतवतौ चेति
नावकल्पयामि न सन्भावयामि । किं चेय शुद्धमानसा नाभविष्यत्त्वं
च सीतानिवन्धनं सीतागोचरं सत्यामर्षं यथार्थकोपमवाप्तासि
अवासवानसि । एतन्नमर्षयामीत्यर्थः । पूर्वत्रानवक्लृप्तिर्लिङ्निमित्त-
म् । उभयत्रामर्षः । “अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिञ्चिदपि” इत्यत्र
तयोर्स्वामित्तत्वमुक्तम् । सीतायाः शुद्धमानसत्वासंकल्पनसत्या-
मर्षणप्राप्तिक्रियातिपत्तिः । “वोताप्योः” इति वाशब्दानुवृत्तेरुभयत्र
भूते वा लृङ् ॥ ४

नार्थेयेष्यत न प्रार्थितवान् ? अपि तु प्रार्थितवानेव । क्रूरं पदं ज्ञातं कदाचित् नावदिष्यत्
नोक्तवान् ? अपि तु उक्तवान् एव । स्वकाम् आत्मीयां शिष्यं न अस्मीष्यत् ? अपि तु मम
सुंशुभो महती सम्पत्तिरिति स्तुतवान् एव । अत्र निचिद्वस्य प्रार्थनादिधात्वर्थेषु
अनिष्यतेऽस्ती ॥ २०

भरतः । मङ्गल्यमत्यादि । तत्र इत्थं प्रयतमाने रावणे मङ्गल्यं सक्रमाभिप्रायम् इदं
सीता नाकङ्क्षिष्यन् नं कृतवती, यत इयं शुद्धमानसा । शुद्धहृदयत्वात् धात्वर्थस्यानिष्यत्तिः ।
इं राम ! सीतानिष्यन्मम अमर्षे क्रोधम् अवाप्साः अवाप्तवानसि । इदं मया,
सङ्कल्पक्रियायामसत्यां क्रोधस्यानिष्यत्तिरत्र वाक्यात् गम्यते ॥ ४

अशूदान् । यदि त्वथन (अत्राह कथार मन्त्रे) रावणं दृष्टवृद्धिं ना दृष्टेत्,
तत्र निश्चयं शीतान्ते प्रार्थना करित ना, कदापि करुण कथा वनित
ना, एवं कथनञ्च निश्चयं सम्पत्तिर गौरव करित ना, राम ! शीतान्ते यदि
विशुद्धश्चताव ना दृष्टेतेन, एवं पाप-विषये सकल करितेन, तादा
दृष्टेने आपान ईश्वर प्रति यथार्थे कौण करिते पारितेन । ७-४

त्वयाद्रक्ष्यत किं नास्याः शीलं संवसता चिरम् ।

अदर्शिष्यन्त वा चेष्टाः कालेन बहुनापि[न]किम् ॥५

अन्वयः । चिरं संवसता त्वया अस्याः शीलं किं न अद्रक्ष्यत, बहुना अपि कालेन
चेष्टाः वा किं न अदर्शिष्यन्त ॥ ५

मङ्गिनाथः । त्वयेति । किं च चिरं संवसता सह वसता त्वया
तस्याः शीलं सहत्तं नाद्रक्ष्यत किं न ज्ञातं किमित्यर्थः । दृष्टिः
कर्माणि लृङ् चिखदिडभावपक्षे रूपम् । न च मनोवृत्तिदुर्गति-
त्याह—बहुनापि कालेन चेष्टा मनोवृत्तिव्याप्ता कायारम्भा वा
नादर्शिष्यन्त न दृष्टाः किमित्यर्थः । दृष्टेस्तत्रैव चिखदिदिट रूपम् ।
'शीलं संवसता ज्ञेयं तच्च कालेन भूयसा' इत्याशयास्मिन्नतोऽपि
त्वयावगतमेवेति गर्हितमेतत्कृतमित्यर्थः । "किंवृत्ते लिङ् लृटौ"
इत्युक्तयोगर्हानिमित्तयोर्लिङ्निमित्ते क्रियात्पत्तौ भूते वा लृङ् ।
चिरसंवाससहस्यशीलचेष्टोपलम्भकारणसम्भवात्तद्विद्वत्तदनुपलम्भ-
क्रियात्पत्तिः ॥ ५

भरतः । त्वयेत्यादि । प्रयाः सो ग्रायाः शीलं चरितं चिरं चिरकालं संवसता लघु-
वासं कुर्वता त्वया किं नादृत्यत गोपलभम् अभूत् ? अपि तु उपलभ्यमेव । चेतो धर्म-
त्वत् गोपलभ्यमिति चेदाह—अस्याः चेष्टा क्रिया वा, किं बहुना कालेन नादर्शयन् ?
अपि तु दृष्टा एव । अत्र श्रीचचेष्टादर्शनस्य धात्वर्थस्य संवासेनानिष्पत्तिर्वाक्यात् गम्यते ।
इत्यहहृहृश्च इति पक्षे मित् ॥ ५

अशुवाह । आपान एतकाल एकज्ज वास करिशाओ कि ईशार मन्त्रताव
जानिते पात्रेन नाहे ? एहे वरकालेओ कि ईशार मनेर अशुक्रुण, आश्रीरिक्
वृत्ति मेचिते पान नाहे ? निच्छेहे मेथिशाहेन ॥ ६

यावज्जीवमशोचिष्यां नाहास्यश्चेद्विदं तमः ।

भानुरपतिष्यत्स्वामक्षोभिष्यत् चेदियम् ॥ ६

अन्वयः । इदं तमः न अहास्यः चेत् यावज्जीवम् अशोचिष्यः, इयम् अक्षोभिष्यत् चेत्
भानुः अपि स्वाम् अपतिष्यत् ॥ ६

मल्लिनाथः । यावदिति । इदं तमः परगृहवाग्मावादि-
मशुभेति विपरोत्तन्नानं नाहास्यथेत् न हास्यसि न त्वष्ट्यांस चेत्
यावज्जीवमशोचिष्यः शोचिष्यसि । तमःशोकोयोर्हेतुहेतुमद्भावे लिङ्-
निमित्ते स्त्रोपदेशेन तमःशोकोत्पत्तप्रतिबन्धात् । क्रयोतिपत्तौ च
भविष्यदर्थे नित्यं लृङ् । किं चेयमक्षोभिष्यत्तचलिष्यत् भानु-
रपि स्वामपतिष्यत् भुवि निपतीदत्यर्थः । तद्दुत्पातप्रायमस्या-
स्त्रापलमसम्भावितार्थः । दृष्टान्तजानितासम्भावनाबुद्ध्या प्रति-
बन्धात्तद्विरुद्धसम्भावनाबुद्धिक्रियातिपत्तिः । सीताचापलमानुपात-
योर्हेतुहेतुमद्भावो लिङ्निमित्तम् । भूते लृङ् ॥ ६

भरतः । यावज्जीवमिति आदि । चेत् यदि इदं तमः परगृहीयता सीता न परिश्रमेति
क्षोभावज्ञानं त्वं नाहास्यः न त्वत्सि, तदा यावज्जीवम् अशोचिष्यः शोकं करिष्यसि ।
अन्वयः । चेत् यदि इयं सीता अक्षोभिष्यत् दुषेष्टा अभविष्यत्, तदा भानुरपि ऊर्ध्वगामी चण्ड-
नागपि आ पृथिवी अपतिष्यत् तत्र पतितोऽभवदित्यर्थः ॥ ६

अशुवाह । “सीता परगृहे वास करिशाहे इच्छरिजा हरेशाहेन” एहेरुप
ज्ज्जाश्च धारणा वणि आपनि ताग ना करेन, ताहा हरेले आजीवन अशुक्रुण
ताग करिबेन, अधिक कि हेनि वणि विठ्ठित हरेतेन, ताहा हरेले
एहेरुप ज्ज्जाश्च धारणा वणि आपनि ताग ना करेन, ताहा हरेले आजीवन अशुक्रुण

समपत्स्यत राजेन्द्र स्त्रीषां यद्यत्र चापलम् ।

लोकपालाच्च नायास्यन् मूर्त्तिमन्तः कलिद्रुहः * ॥७

अन्वयः । राजेन्द्र ! स्त्रीषां चापलं यत्र समपत्स्यत यदि, कलिद्रुहः लोकपालाः च मूर्त्तिमन्तः न आयासन् ॥ ७

मङ्गिनाथः । समिति ! किं च—हे राजेन्द्र ! रामचन्द्र ! स्त्रीषां सम्बन्धि स्त्रीषां स्त्रीषु सम्भावितम् । “स्त्रीषुंसाभ्याम्—” इति मञ्जुव्यायः । चापलं चारत्रप्रखलनम् यत्र समपत्स्यत सम्बन्धं चेत् कलिद्रुहः पापासहिष्णुवा लोकपालाच्च मूर्त्तिमन्तो विप्रह्व-
वन्तः सन्तो नायास्यन् नागमिष्यन् । आगताश्च ततः शुभेति विष्णु-
सिंहोत्तर्यः । चापलादकपालानागमयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽपि लिङ्-
निमित्तम् । आगमघातिप्रत्यक्षेणानागमर्नाक्यातिपत्तिः । भूते
सृष्ट् ॥ ७

भरतः । समेत्यादि । हे राजेन्द्र ! यत्र स्त्रीषां यदि स्त्रीषां सम्बन्धि चापलं चापल्यं समपत्स्यत सम्बन्धं चमूत्, तदा चनो कलिद्रुहः पापघ्नीचक्षुषीना लोकपाला रम्भादयो मूर्त्तिमन्तो नायास्यन् आगता नामूयन् ॥ ७

अश्ववाह । हे नृपहृदामणि ! यदि स्त्रीषां नाहितं चरित-चलनं ईशारेण मञ्जुवज्रं हरेत्, तदा इहेने पापकार्ये असहिष्णु लोकपालगण मूर्त्तिमान् हरेन्ना कथनहे आगमनं करिष्येतेन न । १

आश्चर्यं यच्च यत्र स्त्री

कृच्छ्रेऽवर्त्यन्मते तव ।

वासादस्यां विपन्ना[नष्टा]यां

किं किमालप्स्यथाः फलम् ॥ ८

अन्वयः । यच्च यत्र स्त्री कृच्छ्रे तव मते अवर्तिष्यन् आश्चर्यं, किं च वासात् अस्यां विपन्नायां किं फलम् अलप्स्यथाः ? ॥ ८

मङ्गिनाथः । किं च नात्र स्त्रीसामान्यबुद्धिः कार्येत्याह—
आश्चर्यमिति । यच्चयत्रयोरेकस्यैव लिङ्निमित्तत्वात्तथैव योज्यते ।

* “लोकपाला रम्भायास्यन्ती नामो कलिद्रुहः” इति पाठान्तरम् ।

यच्च यत्र वा स्त्री स्त्रीत्वे सति कृच्छ्रेऽतिदुष्करे तव मतेऽभिप्राये-
ऽग्निप्रवेशरूपेऽवर्त्यदवर्तिष्ठ तदाश्च्यं चित्रमित्यर्थः । कृच्छ्र-
गम्यस्य चिचौकरणस्य स्पष्टार्थमाश्रय्यग्रहणम् । वृत्तु वर्त्तने इति
धातोर्यञ्चयत्रयोरन्यतरोपपदाश्चिचौकरणे गम्यमाने क्रियातिपत्तौ
भूते लृङ् । स्त्रीणां सामान्यतः कृच्छ्राभिप्रायानुवृत्तिसामग्र्यभावा-
त्तदनुवृत्तिक्रियातिपत्तिः । इयं तु तत्रापि प्रवृत्तेति चित्रीकरणम् ।
किं चैवं त्वयि क्रुद्धे द्वासात् स्त्रीणाङ्गयादस्यां विपन्नानां प्रच्छन्नं
वृतायां किं नाम फलमप्यथा लप्ससे । न किञ्चिदवर्त्ययासि ।
“अनवक्तृस्यमर्षयोरकिं वृत्तेऽपि” इत्यपिशब्दात्किं वृत्तमनवक्तृस्य
लिङ्निमित्तमुक्तं, तस्मिन् क्रियातिपत्तौ लभेर्भविष्यति नित्यं लङ् ।
मरणातिरिक्तफलप्राप्तिसामग्र्यभावात्तदतिपत्तिः । किं किलेति
पाठः प्रामादिकः । “किं किलाख्यर्थेषु लृट्” इत्यस्यालिङ्निमि-
त्तत्वादिति ॥ ८

भरतः । आश्चर्यमित्यादि । तव मतेऽभिप्राये यत्र देवै काले वा स्त्री योषित् यत्र
कृच्छ्रे एवंविधे व्यसनेऽवस्थात् वर्त्तमानाऽभवत्, तत् आश्चर्यम् । न ज्ञेयंविधे कर्त्तव्यं पति-
व्रता वर्त्तत इति भावः । स्त्रीवर्त्तमानक्रियाया असावग्यात् धालर्थानिपत्तिः । अन्वय,
स्त्री परवृत्तीविता दुष्टा इत्यथो विंभतेति चदाङ्—दासात् अस्यां विपन्नायां वृतायां
सत्यां त्व नाम किं फलम् अलप्लथाः नाङ् दुष्टति स्तीतायाः दासाभावेन विपत्तेरभावात्
फललाभस्थानिपत्तिः ॥ ८

अशुवाङ् । आपनान् यतांशुमात्रे ज्ञोलो० ये एहे इकर अग्निप्रवेन
करिन्नाहेन, हेह अति आन्तर्गौर विवर । आपनि एकरु जूक इहेने यनि हेनि
अवलाजनशुनत भरे वा लङ्गाय गोपने आश्रयता करेन, ताहातेहे वा
आपनि कि फलनाड करिवेन ! ८

यत्र यच्चामरिषात् स्त्री साध्वसाहोषवर्जिता ।

तदसूयारते[तौ]लोके तस्या वाच्यास्पदं मृषा ॥ ९

अन्वयः । यच्च यत्र दोषवर्जिता स्त्री साध्वसात् अमरिष्यत्, तत् असूयारते लोके
तस्याः मृषा वाच्यास्पदं (अमरिष्यत्) ॥ ९

मङ्गिनाथः । न केवलं फलाभावः प्रत्युत्तानिष्टफलमेव स्यादि-
त्याह—यञ्चति । यच्च यत्र वा दोषवर्जितैव स्त्री साध्वसादमरिष्यत्

तन्मरणमस्यारते गुणेषु दोषविष्करणपरे लोके तस्या मृताया
मृषा वाच्यास्पदं दुष्टत्वादेव मृतेति मिथ्यापवादहेतुरभविष्यदिति
शेषः । तच्चातिगर्हितमित्यभिप्रायः । अत्र यच्चयश्चशब्द उपपदं
गर्हा च लिङ्निमित्तम् । अत्र भूते लृङ् । अदुष्टायाः साध्वस-
लक्षण-सामग्र्य भावात्परणक्रियातिपत्तिस्तदभावादपवाद-क्रियाति-
पत्तिश्च ॥ ८

भरतः । यत्वेत्यादि । युष्मद्यत्र दोषवर्जिता सुचरिता पतिव्रता स्त्री साध्वसात् अमरिष्यत्
मृता मृषा मृताया अमृत्यावष्टौ दोषविष्करणपरे लोके वाच्यास्पदं वचनोपानयनं तन्मरणं
मृषा मिथ्या भविष्यति । पतिव्रतायाः साध्वसाभावात् मरणक्रियाया अमिष्यति ॥ ८

अश्रुवाद । यदि निर्दोष स्त्रीणां क उर एतन्नाश्रुताग क उर, गेहे मृता
अश्रुतास्थाने अगते, मृता मृगणीर पक्षे "अश्रुतं दुर्कारिता हिन वनिना
आश्रुताती हरेत्तच्छे" एतेरूप मिथ्या अपवादोत्तर कारण हरेत्त पक्षे । २

अमंस्यत भवान् यद्वत्तथैतच्चेत्[व च] पिता तव ।

नागमिष्यद्विमानस्यः साक्षाद्दशरथो नृपः ॥ १०

अन्वयः । भवान् यद्वत् अमंस्यत, एतत् चेत् तथा तव पिता नृपः दशरथः विमानस्य
साक्षात् नागमिष्यत् ॥ १०

मन्त्रिनाथः । अमंस्यतेति । भवान् यद्वद्यथामंस्यत दुष्टेत्व-
मंस्या एतन्नानं तथा चेत्तव पिता दशरथो नृपः साक्षात् प्रत्यक्षेण
नागमिष्यत् । दोषभवनदशरथानागमनयोर्हेतुहेतुमद्भावात् लिङ्-
निमित्तम् । अग्निपरिशुद्धिस्नानाद्विरुद्धप्रत्ययात् क्रियातिपत्तिः ।
भूते लृङ् ॥ १०

भरतः । अमंस्यतेति । भवान् यच्च अमंस्यत दुष्टा इत्यमिति यच्च ज्ञातवान्, तत्तथैव
चेत् यदि तदा तव पिता दशरथो विमानस्यः सन् साक्षात् प्रत्यक्षेण नागमिष्यत् नामतवान्,
अस्या दुष्टत्वाभावात् मरणस्यामिष्यतिः दुष्टत्वज्ञानेन मरणस्यामिष्यतिः ॥ १०

अश्रुवाद । आपनि गौर्तावियत्तै वैरूप मदन करिशाहिन, हेहा वनि मता
हरेत्, ताहा हरेतेन आपनीर पिता राजा दशरथ रथाकरु हरेत्त श्रुताकतावे
आगिरेत्त ना ॥ १०

नाकल्पस्यत्सन्निधिं स्थाणुः शूली वृषभवाहनः ।

अ[ना]न्वभाविष्यतान्येन मैथिली चेत्यतिव्रता ॥ ११

अन्वयः । पतिव्रता मैथिली अन्येन अन्वभाविष्यत चेत्, शूली वृषभवाहनः स्थाणुः सन्निधिं न अकल्पसत् ॥ ११

मङ्गिनाथः । नेति । पतिव्रता मैथिली अन्येन पुरुषान्तर-
स्यान्वभाविष्यत चेदनुभुक्तोपभुक्ता चेत् । भवतेः कर्मणि सङ् ।
चिखदिति वृषिः । शूली शूलहस्तो वृषभवाहनो वृषभारूढः
स्थाणुरौम्बरः सन्निधिं सन्निधानं नाकल्पस्यत्ताक यिष्यादित्यर्थः ।
अन्तर्भावितण्डिलयोऽयं प्रयोगः । कूप सामर्थ्ये । पूर्ववत्सङ्-
निमित्तक्रियातिपत्त्योर्लुङ् । “लुटि च कूपः” इति चकारात् खे
परस्मैपदम् । “तांस च कूपः” इति चकारादनुट् ॥ ११

भरतः । नाकल्पस्यदित्यादि । पतिव्रता मैथिली चेत् यदि तस्योऽन्वेन न अन्वभाविष्यत
अनुभूता नाभूत, तदा अयं शूली वृषभवाहनो व्याप्तचिह्नः स स्थाणुः मृदादेवः सन्निधिं सन्नि-
धानं नाकल्पस्यत् न कल्पितवान् । सीतायाः पतिव्रतात्वात् अन्यानुभवस्यानिष्यतिः अनु-
भूतत्वे सन्निधिकल्पनस्यानिष्यतिः । इहो नेम् पे इति वचनात् कूपेः पत् । इत्ययद्वयमपि
इति भूयो निष् ॥ ११

अश्वत्थम् । पतिव्रता मैथिली चेत् यदि तस्योऽन्वेन न अन्वभाविष्यत
अनुभूता नाभूत, तदा अयं शूली वृषभवाहनो व्याप्तचिह्नः स स्थाणुः मृदादेवः सन्निधिं सन्नि-
धानं नाकल्पस्यत् न कल्पितवान् । सीतायाः पतिव्रतात्वात् अन्यानुभवस्यानिष्यतिः अनु-
भूतत्वे सन्निधिकल्पनस्यानिष्यतिः । इहो नेम् पे इति वचनात् कूपेः पत् । इत्ययद्वयमपि
इति भूयो निष् ॥ ११

आनन्दयिष्यादागम्य[त्य]कथं त्वामरविन्दसत् ।

राजेन्द्र विश्वसूर्धाता चारित्रे सीतायाः[तया]क्षते ॥ १२

अन्वयः । राजेन्द्र ! अरविन्दसत् विश्वसुः धाता सीतायाः चारित्रे क्षते कथम् आगम्य
मान् आनन्दयिष्यत् ॥ १२

मङ्गिनाथः । आनन्दयिष्यदिति । हे राजेन्द्र राजराज !
अरविन्दे सीदतौत्वरविन्दसत् पद्मासनः, विश्वं सूते इति विश्वसु-
र्विश्वसृष्टा उभयत्र “सत्सूर्धाता—” इत्यादिना क्लिप् । धाता ब्रह्मा
सीतायाचारित्रे पतिव्रत्ये क्षते सति कथमागम्य त्वामानन्दयिष्यत् ।
नर्हितत्वादित्यर्थः । “विभाषा कथमि सिङ् च” इति कथंशब्दे
नर्हा च सिङ्निमित्तम् । चारित्र्यस्यत्वाभावादानन्ददिक्रियाति-
प्रतिः ॥ १२

भरतः । आनन्दयिष्यदित्यादि । हे राजेन्द्र ! सीतया चारित्र्ये च ते सति चर-
विन्दसत् पद्मासनो ब्रह्मा विश्वतः स्रष्टा धाता समस्तभवनस्य चारयित्वा आगत्य त्वा कथम्
आनन्दयिष्यत् दर्शनाश्रीवांदादिभिः कथम् आनन्दवान् ? पतितसंसर्गो हि निन्दाम् आवहति,
सीतायः चतचरितस्व आनन्दस्थानिपतिः ॥ १२

अशुवाण । हे राजा राजेन्द्र ! सीतां चरित्रं नष्टं कहेने कि पद्मानन
विश्वदष्टो विधाता आनिश आश्रीवांदादे आननाके आननिष्ठ करितेन ? ॥ १२

प्रथमन् ब्रह्मणा प्रोक्तो राजकाधिपतिस्ततः ।

नाशोक्ष्यत् मैथिली लोके नाचरिषादिदं यदि ॥ १३

अश्वयः । ततः राजकाधिपतिः प्रथमन् ब्रह्मणा प्रोक्तः—मैथिली इदं न आचरिष्यत्
चेत् लोके न अशीत्स्यत् ॥ १३

मङ्गिनाथः । प्रथमन्निति । ततोऽग्निवाक्यानन्तरं राजकानां
राजसमूहानधिपती रामः प्रथमन् ब्रह्मणं वन्दमानो ब्रह्मणा
चतुर्मुखेन प्रोक्तः । किमिति ? मैथिली सातदमग्निप्रवेशकम्
नाचरिष्यद्यदि लोके नाशोक्ष्यन्न शुद्धा भवेत् । अत्राग्निप्रवेश-
शाधनयोर्हेतुहेतुमद्भावो लिङ्निमित्तम् । शुद्धिहेत्वग्निप्रवेशोप-
निपाताद्देशोधनक्रियातिपात्तः ॥ १३

भरतः । प्रथमन्नित्यादि । प्रथमन् ब्रह्मणं प्रथमं कर्तव्यं । राजकाधिपती राजसमूहा-
धिपी रामो ब्रह्मणा प्रोक्तः । कि तदित्याह—मैथिली यदि इदं वाङ्मयप्रवेशन न आचरिष्यत्
नानुष्ठितवती तदा लोके नाशीत्स्यत् शुद्धा नाभूत् । यद्वा शोचते । आनन्दस्थानिपतिपति-
क्यात् गम्यते ॥ १३

अशुवाण । अग्निं वाक्यावसाने नृपकुलेन्द्र राम ब्रह्माके अगान
करिणेन, तथेन ब्रह्मा तीर्णके कहिणेन ये, सीता वधि एहे अग्निप्रवेश-
कार्या ना करिणेन, ताहा कहेने जगटे अर्चिर्वा वलिना उक्लिनाठ करिणे
पारिणेन ना ॥ १०

नामीक्ष्याम वयं शङ्कामीहासायन्न चैकवान् ।

किं वा चित्रमदि युक्तं भवान् यदकरिष्यात् ॥ १४

अश्वयः । भवान् इदं न विधास्यत् चेत् वयं ब्रह्मा नामीक्ष्याम, युक्तं अकरिष्यात्
यत् इदं वा किं चित्रम् ॥ १४

मङ्गिनाथः । नेति । हे राजन् ! भवानिहाम्बो नाधास्वचेत्
 सीतां नाहितवान् । न प्रवेद्यतवांचेदित्यर्थः । तर्हि वयं शङ्कां युक्-
 ऽपि संशयं नामोच्याम न मुचेम । अतो युक्तं कृतमित्यर्थः । स्वयं
 सर्वज्ञोऽपि लोकाभेदेन वयमित्याह । परमार्थतस्तु लौकिका न
 विश्वस्वरित्यर्थः । अग्न्याधानशङ्कात्यागयोर्हेतुहेतुमद्भावे लिङ्-
 निमित्तम् । अनाधानाक्रियायास्तद्विषयाधानादतिपत्तिः । किं च
 भवान् युक्तं न्याय्यमकरिष्यत कृतवानिति यत् इदं वा किं चित्रम् ।
 चित्रमिति नावकल्पयामौत्यर्थः । अत्र किं कृतमभवत्कृमिच लिङ्-
 निमित्तम् । राज्ञो हितकरणरूपत्वात् चित्रक्रियातिपत्तिः । तत्र
 भूते वा लृङ् ॥ १४

भरतः । नामील्लामित्यादि । यदि भवान् इह वज्रो सीतां नाधासन् न धारितवान्,
 तदा तस्यां शङ्कां वितर्कं वयमपि नामोच्याम न मुक्तवन्तः । अत आत्तर्कस्थानिपत्तिर्वाक्याद-
 गम्यते । इदं किं वा चित्रं किम् आश्चर्यं यत् भवान् युक्तम् अकरिष्यत कृतवान्, युक्त-
 करणत्वेन चित्रीकरणस्थानिपत्तिः ॥ १४

अश्रुवाप । यदि आपनि एहे अमणेन गौठाटक निकिष्ट ना करिउतन,
 ताहा इहेणेन गौठात्र उकि मवेउ आमरा मनेह ताप्र करिउते पात्रिताम
 ना ; आपनि अकूठ कार्याहे करिशाछेन, हेहाउ आत्र आकर्या कि आटे ॥१४

प्रावर्त्तिष्यन्त चेष्टाश्लेदा[द]याथातथ्यवत्तव ।

अनुशास्ये त्वया लोके रामावत्स्यंस्तरां ततः ॥ १५

अन्वयः । राम ! तव चेष्टा आयाथातथ्यवत् प्रावर्त्तिष्यन्त चेत् ततः त्वया अनुशास्यं
 लोके अवत् स्तराम् ॥ १५

मङ्गिनाथः । प्रावर्त्तिष्यन्तेति । किं च हे राम ! तव चेष्टा
 व्यापारा यथातथं यथाधेम् । 'यथार्थं तु यथातथम्' इत्यमरः ।
 यथार्थेऽव्ययीभावः । नपुंसकङ्कसः । ततो नञ्समासे अयथातथम् ।
 ततो ब्राह्मेणादिष्वञ्प्रत्यये "यथातथायथापुरयोः पर्यायेण" इति
 विकल्पान्नञ्पूर्वपदद्वयी आयाथातथ्यम् । तद्ददायथातथ्यवत् ।
 मत्वन्तं क्रियाविशेषणम् । अयथार्थमयथातथ्येत्यर्थः । प्रावर्त्तिष्यन्त
 चेत् प्रवृत्ताचेत् । ततस्तवापरोष्यप्रवृत्तेस्त्वयानुशास्ये शासनोयि
 ऋीकेऽप्यवत्स्यंस्तराम् । यथा राजा तथा प्रजीतं न्यायादतिमात्रं

प्रावर्त्तिष्यन्त । तादृशचेष्टाः प्रवर्त्तेरन्वित्यर्थः । इतु वर्त्तने । “इदमः स्वमर्गः” इति तत् । “तिङ्ख” इति तमप् । “किमेतिङ्ख्यय—” इत्यादिना तिङ्प्रदामुप्रत्ययः । रामचेष्टाप्रवृत्तिलोकचेष्टाप्रवृत्त्योर्हेतुहेतुमद्भावो लङ्निमित्तम् । असमोक्षकरणापनिपातात्मसोक्ष-करणाक्रियातिपत्तो भविष्यति लङ् ॥ १५

भरतः । प्रावर्त्तिष्यन्तेत्यादि । हे राम ! तव चवस्थाकारिणः चेत् यदि चेष्टाः कर्त्वाश्च यथावातस्यैव प्रावर्त्तिष्यन्त, यथा चक्षुस्य असमोक्ष्यकारितया प्रवर्त्तन्ते तद्वत् प्रवृत्ता अभूवन्, तदृशायातस्यप्रवर्त्तनात् लयाऽनुशब्दे दुष्टव्यवस्थायां स्थाप्यमाने लोके एवंविधा चेष्टा चवस्थां लराम् प्रतिप्रयेन प्रवृत्ता अभविष्यन् । किमव्याप्तेति च तराम् । अत्र चालम्-स्थानिर्णयनिर्वाह्यादगम्यते ॥ १५

अशुवाह । हे राम ! यदि आपनार कार्याकलाप यथायोग्या ज्ञानमशु-ना न हरेत्, अत्र हरेत् आपनार नामनाशेन यथाज्ञात आधिक्यर आपनारो-एकान् अशुवत्त पाकित न ॥ १६

**प्रथमन्तं वचो[ततो]राममुक्तवानथ[निति]शङ्करः ।
किं नारायणमात्मानं नाभोक्ष्यत भवानजम् ॥ १६**

अन्वयः । अत्र शङ्करः प्रथमन्तं रामं वचः उक्तवान्,—भवान् आत्मानम् अजं नारा-यणं किं न भोक्ष्यत ? ॥ १६

मङ्गिनाथः । प्रथमन्तमिति । अथ ब्रह्मवचनानन्तरं शङ्करः प्रथमन्तं राममुक्तवान् । किमिति ? भवानात्मानं न ज्ञायत इत्यजमनादिनिधनं नारायणमादिपुरुषं नाभोक्ष्यत न बुद्धवान् किम् । अत्र किं वृत्तं लिङ्निमित्तम् । नारायणत्वानल्लोभ-क्रियायास्तादृशबोधोत्पादनादतिपत्तिः ॥ १६

भरतः । प्रथमन्तमित्यादि । ततो ब्रह्मवचनानन्तरं, प्रथमन्तं शङ्कराय प्रथमं कुर्वन्तं रामं शङ्कर उक्तवान् । किं तदित्याह—भवान् अत्र नारायणस्वभावम् आत्मानं किं नाभो-क्ष्यत बुद्धवान् ? अपि तु तथाविधं कर्म कुर्वन् ज्ञातवानेव । तुभ्यो उ वदने । कला-नन्तेति भः । अत्र नारायणबोधस्थानिपत्तिः ॥ १६

अशुवाह । ब्रह्माङ्ककथा नन्व हरेत्, शङ्कर—अत्र तत्रानेक एवै कथा-वर्णनेन वे, आपनि कि आपनारक अनानिनिधन नारायण वर्णना बुद्धि-पादनेन नाहै ? ॥ १७ ॥

कोऽन्योऽकारस्य दिह प्राणान् दृप्तानां वा[च]सुरद्विषाम्
को वा विश्वजनीनेषु कर्मसु प्रायति[घटि]ष्यतं ॥ १७

अन्वयः । इह अन्वः कः वा दृप्तानां सुरद्विषां प्राणान् चकत्संत, कः वा विश्वजनी-
नेषु कर्मसु प्रायतिष्यत ? ॥ १७

मन्निनाथः । नारायणत्वमेवाह—क इति । इह लोके अन्यो
नारायणादन्यः को वा दृप्तानां सुरद्विषां रक्षसानां प्राणान्कार्त्सं-
दच्छेत्स्रात् । कृती छेदने । को वा विश्वजनीनेषु विश्वस्यै जनाय
हितेषु । “आत्मान्विश्वजन—” इत्यादिना खः । कर्मसु सेतुबन्ध-
नादिकृत्येषु प्रायतिष्यत प्रयतेत । प्राघटिष्यत इति पाठेऽप्यय-
मेवायं । अत्रापि क इति किंहुतं लिङ्निमित्तम् । नारायणत्व-
बोधनादकर्त्तनाप्रयतनक्रियातिपत्तिः । तत्र भूते लृङ् ॥ १७

भरतः । नारायणत्वं दर्शयति—कोऽन्यः इत्यादि । यदि भवान् नारायणो न स्यात्,
तदा तस्मात् अन्यः क इह जगति दृप्तानां सुरद्विषां रक्षसां प्राणान् चकत्संत भिन्नवान् ?
न कोऽपि इत्यर्थः । अन्यच्च, विश्वजनीनेषु सर्वलोकहितेषु कर्मसु वा कः प्राघटिष्यत
चेदितवान् न कोऽपीत्यर्थः ॥ १७

अश्वनाथ । एहे जगते नारायण भिन्न के वा गर्हित राक्षसगणेश्र आण
नहे करिग्राहे, के वा जगतेर शितकार्यो वक्रवान हठेग्राहे ? । ११ ।

दैत्यक्षये महाराज यत्र यत्राघटिष्यथाः ।

समाप्तिं जातु तत्रापि किं नानेषास्त्वमोहितम् ॥ १८

अन्वयः । महाराज ! दैत्यक्षये यत्र यत् ईदृशं न अघटिष्यथाः, जातु तत्र समाप्तम्
अपि किं न अनेच्यः ? ॥ १८

मन्निनाथः । दैत्य इति । हे महाराज ! त्वं दैत्यक्षयेऽसुरवधे
निमित्ते यत्रावतारे यदीहितं यच्चोष्टितं अघटिष्यथा अक्षथाः ।
जातु कदा तत्रावतारे समाप्तमपि नानेषाः न नेष्यांसि । तस्मात्
सर्वे घटिष्यसे समापयिष्यासि चेदित्यर्थः । “जातुयदोर्लिङ्” इति
जातुयच्छब्दानवकृतसिद्ध लिङ्निमित्तम् । निजरूपबोधनादघटनाया
अतिपत्तिः । भविष्यति लृङ् ॥ १८

भरतः । दैत्यक्षये इत्यादि । हे महाराज ! दैत्यक्षये दैत्यक्षयनिमित्तं यत्र त्वम्

अवदित्वाः अनुष्ठितवानसि । तव जातु कदाचित् त्वम् ईदृशम् ईदृशं किं समानं
दूकंतां न चक्षेयः न नीतवानसि ? अपि तु नीतवानिव । अथ घटमक्रियायाः समानि-
क्रियायाश्च ज्ञानानुपलब्धत्वादनियतिः ॥ १८

अशुवाह । महाशय ! आपनि अशुभ-वधेर निमित्त ये अवतारे ये
अभिप्रेत कार्य करिष्ये-हेन, आपनि कि मेहे अवतारे ताहा मभांश करेन
नाहे ? । १८ ।

तातं प्रसाद्य ककेश्या भरताय प्रपौडितम् ।
सहस्रचक्षुषं रामा निंसुः परिदृष्टवान् ॥ १९

अन्वयः । रामः भरताय ककेश्या प्रपौडितं तातं प्रसाद्य सहस्रचक्षुषं निंसुः
परिदृष्टवान् ॥ १९

मञ्जिनाथः । तातमिति । रामो भरताय भरतराज्याय
ककेश्या प्रपौडितं वरप्राप्तेनया क्लिशितं तातं पितरं दशरथं प्रसाद्य
ककेश्यीविषयरोषत्याजनेन प्रसन्नं कृत्वा सहस्रचक्षुषं सहस्राक्ष-
मिन्द्रं निंसुर्नामसुमिच्छुः परिदृष्टवान् ॥ १९

भरतः । तातमित्यादि । तातं दशरथं प्रसाद्य ककेश्यीविषये चित्तमालिखं त्याजयित्वा
रामः सहस्रचक्षुषम् इन्द्रं दृष्टवान् । तातम् कीदृशं ?—ककेश्या भरतायै राज्यं इमि-
च्छतामिति प्रपौडितम् । निंसुः प्रणामं कर्तुमिच्छुः ॥ १९

अशुवाह । राम उतरउके राज्याभिविक्त करिवार निमित्त ऐकऐकरी
कडुं क वरप्रार्थनाय मनिर्कृत प्रपौडित पिता मनरथके अमत्र करिषा
मक्याक देखके अणाम करिवार कञ्ज ठीकार महित माका९ करिणेन । १९ ।

प्रेता वरेण शक्रस्य प्राणन्तः कपयस्ततः ।
संजाताः फलिनानमरोचिष्णुद्रुमसद्रवः ॥ २०

अन्वयः । ततः प्रेताः कपयः शक्रस्य वरेण प्राणन्तः फलिनानमरोचिष्णुद्रुमसद्रवः
संजाताः ॥ २०

मञ्जिनाथः । प्रेता इति । तत इन्द्रदर्शनानन्तरं प्रेता रणे पूर्व
मृताः कपयः शक्रस्य वरेण प्रसादेन प्राणन्तो जीवन्तः सन्तः । अन्तः
प्राणने । अटः शचादेशः । फलिनाः फलवन्तः । “फलवर्द्धिभ्यः-
मिणश्च” । अत एवानन्तः । फलमरेणानता अत एव रोचिष्णवः

शोभनाश्च तेषु द्रुमेषु सद्ववः सद्वनश्रीलाः सञ्जाताः । निष्यन्त्या
इत्यर्थः । “दाधेट्सिश्दसदो वः” इति सदो रूपव्ययः ॥ २०

भरतः । प्रेता इत्यादि । ततोऽनन्तरं प्रसन्नस्य शक्यस्य वरेश्च शुद्धे प्रेताः कपयः
प्राच्यन्ती जीवन्तः सञ्जाताः । क्रीडशाः ?—फलिनाः फलवनः । अत एव फलभारिण्य
आगच्छा आनमनश्रीला रोचिष्वी रोचिनश्रीला ये द्रुमाः तेषु सद्ववः सद्वनश्रीलाः । सद-
शकसिधेटी इदिति सदे वः ॥ २०

अश्रुवाप । हेत्वमर्शन नाडेर पत्र पूर्णं व्रणे मृत वानरगण हेत्वमर्शन वद्रे
कोविठ हरेण कण्ठाश्रवणत अर्थात् शून्यत्र शृङ्गापरि उपविष्टे हरेण । २० ।

भ्रमरकुलाकुलोत्खणसुगन्धिसपुष्पतरु-

स्तरुणमधूकसम्भवपिशङ्गिततुङ्गशिखाः ।

शिखरशिलान्तरालपरिक्रमजलावसरः

सरसफलश्रियं विततवान् सुवेलगिरिः ॥ २१

अन्वयः । भ्रमरकुलाकुलोत्खणसुगन्धिसपुष्पतरुः तरुणमधूकसम्भवपिशङ्गिततुङ्गशिखाः
शिखरशिलान्तरालपरिक्रमजलावसरः सः सुवेलगिरिः सरसफलश्रियं विततवान् ॥२१

मङ्गिनाथः । भ्रमरेति । भ्रमरकुलैराकुला व्याप्ता उत्खण-
सुगन्धयोऽत्यन्तसुरभिगन्धयः सपुष्पास्तरवो यस्मिन् सः । तरुणानां
प्रत्यग्राणां मधूकानां मधूकपुष्पाणां सम्भवेनोद्भवेन पिशङ्गिताः
पिशङ्गीकृतास्तुङ्गशिखा उन्नतशिखराणि यस्य सः । शिखरशिलाना-
मन्तरालेषु परिक्रमसा निष्यन्त्या जलावसरा जलप्रसरा यस्मिन् सः ।
सुवेलगिरिः सुवैलाद्रिः सरसफलानां श्रियं सम्बद्धिं विततवान्
विततान् । पादान्तादियमकम् । नर्दटकवृत्तम् । ‘यदि भवतो
नजौ भजजला गुरु नर्दटकम्’ इति लक्षणात् ॥ २१

भरतः । भ्रमरकुलैर्यादि । सुवेलगिरिः अचिरेण सरसानां फलानां श्रियं वितत-
वान् । क्रीडशाः ?—भ्रमरसमूहेन व्याप्ता उत्खणश्रीधनगन्धयुक्ताः पुष्पसङ्घिता उष्ण मधु,
अभिनवानां मधूकपुष्पाणां सम्भवीऽस्मितं तेन पिशङ्गिता तुङ्गा उष्णः शिखा उन्नतशिखा
वृत्त, शिखरशिलान्तरालेषु परिक्रमसा जलावसरा जलाधारा यत् ॥ २१

अश्रुवाप । उन्मत्तम शून्येन गर्भत अतिक्रमेण आकृन्तित एव अकार
अमरक गुणोपि अकारणे अतिक्रमेण अतिक्रमेण अतिक्रमेण अतिक्रमेण अतिक्रमेण

अभिनव मधुक पुष्पोर विकाशे पित्रल वर्ण धारण करिशाहिन, ताहार चूडाहित शिखाञ्जलि र मथा मिया कलधारा प्रवाहित हहेतेहिन ; ताहाते सेहे पर्सुत सरस फलेर शोभा विस्तार करिशाहिन ; ताहाते येन बोध हहेते नागिन, सुवेग गिरी एकटी पक रसाल फल, ताहार रसपानेर कञ्ज त्रयर छुटाछुटी करितेहे, अतासु मृगकि कुशमित त्रुगणे सेहे फलेर गक उंउपादन करिंतेहे, अभिनव मधुक पुष्पोरगमे सेहे फलेर पकतासुचक पित्रल वर्ण प्रसूत करिंतेहे, पर्सुत शिखर मिया प्रवाहित कलधाराहे येन सेहे फलेर रसधारा हहेशाहे । २१ ।

संवाङ्गिः सकुसुमरेणुभिः समीरै-

रान्धैर्वहु[वर]फलशालि[धारि]भिर्वनान्तैः ।

श्रीतद्भिर्मधुपटलैश्च वानराणा-

माप्यानी रिपुवधसम्भवः प्रमोदः ॥ २२

अन्वयः । वानराणां रिपुवधसम्भवः प्रमोदः संवाङ्गिः सकुसुमरेणुभिः समीरैः बहुफल-
शालिभिः आनन्दैः वनान्तैः श्रोतद्भिः मधुपटलैः च आप्यानः ॥ २२

मञ्जिनाथः । संवाङ्गिरिति । वानराणां रिपुवधसम्भवो रिपु-
वधप्रभवः प्रमोद आनन्दः संवादुभिः संचराङ्गः । वार्तल्लटः शत्रादेशः ।
सकुसुमरेणुभिः सुगन्धिभिरित्यर्थः । समीरैर्माकृतैर्वहुफलशालि-
भिरत्एवान्धैर्वनान्तैर्वनभागैः श्रोतद्भिः स्वदग्भिर्मधुपटलैः शीद्र-
मण्डलैश्चाप्यानः प्रहृष्टः । आप्यायी हृष्टी । कर्त्तरि क्तः । श्रोदित्वा-
न्निष्ठानत्वम् । यकारलोपः । व्यवस्थितविभाषावचनात् सोपसर्गस्य
प्यायः पीभावो न भवति । प्रहृषिणीवृत्तम् ॥ २२

भरतः । संवाङ्गिरिष्यादि । वानराणा रिपुवधसम्भवः प्रमोदः समीरादिभिः आप्यानी
हृष्टिं गतः । कौहृष्टैः समीरैः?—संवाङ्गिः सम्यगभेपरीत्येन बहुभिः, पुष्परागसहितैः ।
वनान्तैः कौहृष्टैः—वरफलशालिभिः उत्तमफलयुक्तैः, अत एव आनन्दैः आनमनशीलैः ।
मधुपटलैः कौहृष्टैश्च ?—श्रोतद्भिः शरद्भिः ॥ २२

अशुभम् । ऐ पर्सुते कुशमरेणुममिषित समीरण समाक् प्रवाहित
एव२ बहु फलशालिभनत वृक्ष० हहेते अचूर मधु निर्गत हउवाय वनातडाण
वानरगणेर अकवधसङ्घत आनन्द समधिक वर्द्धित करिशा मियाहिन । २२ ।

आयान्त्यः स्वफलभरेण भङ्गुरत्वं

भ्रूवाञ्जलिप्रवाचिता क्षतासहसाम् ।

सामोदाः क्षितितलसंस्थितावलोप्या

भोक्तृणां श्रममुदयं न नीतवत्यः ॥ २१

इति भट्टिकाव्यतिङ्गत्काण्डे लङ्प्रदर्शनो नाम

एकाविंशतितमः सर्गः ॥ २१

अन्वयः । स्वकलभरेण भङ्गुरत्वम् आयाज्यः सामोदाः भङ्गालीनिचयचिताः क्षितितल-
संस्थितावलोप्याः तद्व्यां सताः भोक्तृणां श्रमम् उदयं न नीतवत्यः ॥ २१

मङ्गिनाथः । आयान्त्व इति । स्वेन फलभरेण भङ्गुरत्वं
भङ्गुरशीलत्वम् । “भञ्जभास—” इत्यादिना घुरच् । आयान्त्वः
प्राप्नुवत्यस्तथा फलिता इत्यर्थः । सामोदामनोहरगन्धवत्यांस्त एव
भङ्गालीनिचयैचिता व्याप्ताः क्षितितलसंस्थितैरनारूढैरिवावलोप्या
अपलोमुमपचेतुं शक्याः करप्रचेया इत्यर्थः । सताः शाखाः ।
'समि शाखालते' इत्यंभरः । भोक्तृणामपङ्क्तृणां वानराणां श्रमं
श्रान्तिमुदयमुद्भमं न नीतवत्यः किं तु प्रथमं निन्दुरित्यर्थः । नय-
तिर्हिर्मकः । “विनीतवत्य” इति पाठे—उदयमुदितम् । एतेरय-
तेर्वापचायच् । श्रममपनिन्दुरित्यर्थः । एतच्च प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ २१
इति श्रीपदवाक्यप्रमाणापारावारपारोणश्रीमहामहोपाध्यायकोला-
चलमङ्गिनाथसूरिविराचते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथोज्ञा-

ख्याने एकाविंशः सर्गः ॥ २१

भरतः । आयान्त्व इत्यादि । तद्व्यां सताः भोक्तृणां श्रमम् उदयं इति न नीतवत्यः
न प्रापिताः, अपनीतवत्य इत्यर्थः । विनीतवत्य इति क्वचित् पाठः । कौटुम्भः सताः ?—
कलभरेण भङ्गुरत्वं स्वयमेव भेद्यत्वम् आयान्त्वः प्राप्नुवत्यः, अमरयेषीसमूहव्याप्ताः, सामोद-
व्यचिताः, क्षितितलसंस्थितैरेव अवलोप्याः अवलोमुं शक्याः । २१

इति सर्वद्वयहरिहरखानवंशसंभवगौराङ्गमङ्गीकात्मजश्रीभरतरीमङ्गदायां मुग्धवीथिन्वा
भट्टीकाव्यमैकविंशतितमः सर्गः ॥ २०

अश्रुवाप । उज्जता वृक्षशाखाणुनि निरु फणुत्तरे उज्जुरच आशु हरेराङ्गि
(ताङ्गे ताङ्गे हरेराङ्गि) एव मनोहर गङ्गमर्षि उ वनिना अमरकुण ताहाते
परिवाशु छिन । उरुगकल फणुत्तरे एरुग न उ हरेराङ्गे वे कुनिउतन हरेउदे
ताहार फणु छनन करा वाहेत, एहेउउ ताहारा फणुताली वानरगणेषु सन
इकि ना करिराहे वेन अम पूवहे करिउछिन । २० ।

एकविंशः सर्गः समाप्तः ।

द्वाविंशः सर्गः ।

ततो रामो हनूमन्तमुक्तवान् हृष्टमानसः[म्] ।

अयोध्यां श्वः प्रयातासि कपे भरतपालिताम् ॥ १

अन्वयः । ततः हृष्टमानसः रामः हनूमन्तम् उक्तवान् ;—कपे । भरतपालिताम् अयोध्यां च प्रयातासि ॥ १

मङ्गलनाथः । अथ लुङ्गिणासमधिकृत्याह—तत इति । ततः सीताशुभ्रानन्तरं हृष्टमानसो रामो हनूमन्तमुक्तवात् । हे कपे ! भरतपालितामयोध्यां श्वः परेद्युः प्रयातासि गन्तासि गमिष्यसो-त्यर्थः । प्रपूर्वादेयातेरनद्यतनभविष्यति लुट् । विशेषस्तत्र तत्र वक्ष्यते ॥ १

भरतः । अथ ऊर्मधिकृत्योच्यते, तस्याः परमते लुट् संज्ञा । तत इत्यादि । ततः सीताशुभ्रानन्तरं रामो हनूमन्तम् उक्तवान् । कौटुम्भम् ?—प्रमुदितहृदयं स्वामिकार्षभ निषादितत्वात् । किम् उक्तवान् इत्याह—ते कपे ! भरतरक्षिताम अयोध्यां रामपुरीं श्रीऽनामतेऽङ्गिं प्रयातासि गमिष्यसि । भवद्भूतभवे कृति भविष्यति डी । भविष्यत्सामान्ये वा विधानात् च प्रत्यस्य न वेयर्थम् ॥ १

अश्ववान् । जीतार पत्रौकार पत्र रामेण गृह्णेत्येते हनूमन्तक वनिनेन, हे कपिवर ! आशामो निवग त्वाम उव्रत-पानित अशोधात्र गमन करिष्ये । १ ।

गाह्नि[धि]तासे नभो भूयः स्फुटन्मे घघटावलि ।

ईक्षितासेऽम्भसां पत्युः पयः शिशिरशीकरम् ॥ २

अन्वयः । (हे कपे !) भूयः स्फुटन्मे घघटावलि नभः गाह्नितासे, शिशिरशीकरम् अम्भसां पत्युः पयः ईक्षितासे ॥ २

मङ्गलनाथः । गाह्नितास इति । हे कपे ! भूयः पुनरपि स्फुटन्मे स्वस्वइतिवेगवाताहृत्या विशोयंमाणा मेघघटावलयो मेघ-हृत्पङ्क्तयो यस्मिंस्तवभा गाह्नितासे प्रवेक्ष्यसि । गाह्नि विलोडने । शिशिरशीकरमम्भसां पत्युः पयः ईक्षितासे द्रष्टासि ॥ २

भरतः । बाधितासे इत्यादि । स्यः पुनरपि नमः आकाशं गाधितासे । बाध आत् प्रतिष्ठापयत्यर्थः । कौटुम्भं नमः ? अटुम्भः अत्यन्तं भयन्तः निचघटा निघाचरन्ती वन । अन्तर्गं पशुः समुद्रस्य शीतल-कचर्कं जलम् ईक्षितासे ॥ २

अशुभः । हे कपे । त्वमि पुनरात्र नतोमङ्गले प्रवेण करिवे एवमेवे वे, त्वायात्र गवनवेगगङ्गुठ बायुर आवाते मेवमकल थङ् थङ् थ मयुक्तेर जल निानरकणात्र परिपठ छेइवाटे ॥ २

सेवितासे प्रवङ्ग त्वं महेन्द्राद्रेरधित्यकाः ।

शुक्लान्तवर्त्मनो भानीः सहज्योत्स्नाः कुमुदतीः ॥ ३

अन्वयः । प्रवङ्ग ! भानीः शुक्लान्तवर्त्मनः महेन्द्राद्रेः सहज्योत्स्नाः कुमुदतीः अधित्यकाः तं सेवितासे ॥ ३

मङ्गिनाथः । सेवितासे इति । प्रवेर्गच्छतीति प्रवङ्ग कपे ! 'अशुप्रकरणे गमिः सुप्युपसंख्यानं खञ्ज डिडुक्तव्यः' इति गमंः खञ्जि सुमागमः टिलापञ्च । भानीर्शुक्लान्तवर्त्मन श्रीमत्येनातिक्रान्तभानु-मार्गस्थेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । महेन्द्राद्रेः सम्बन्धिनीः सहजरोत्स्नाश्चन्द्रमण्डलसाम्रध्यात् मचन्द्रिकाः । "वीप-सज्जनस्य" इति सहजशब्दस्य विकल्पादसम्भवः । कुमुदान्यासु सन्तीति कुमुदतीः कुमुदप्रायाः । 'कुमुदान् कुमुदप्रायः' इत्यमरः । "कुमुदनडवेतसेभ्यो स्रतुप्" इति स्रतुप्प्रत्ययि ।टलोपः । "मादुप-धायाः—" इति वकारः । अधित्यका ऊर्ध्वभूमाः । 'भूमिरूर्ध्व-मधित्यका' इत्यमरः । "उपाधिभ्याम्—" इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । सेवितासे सेविष्यसे । अनद्यतने लुट् ॥ ३

भरतः । सेवितासे इत्यादि । ई प्रवङ्ग ! इनुमन् । महेन्द्रपर्यन्तस्य ऊर्ध्वभूमीः सेवितासे । महेन्द्राद्रेः कौटुम्भस्य ?—भानीः सूर्यस्य उल्लङ्घितमार्गस्य उच्यतात् । अधित्यकाः कौटुम्भीः ?—व्यात्स्नाकुमुदतीभ्यां सह वषमानाः ॥ ३

अशुभः । इनुमान् । त्वमि सूर्योत्र गतिरोधक एवमे चन्द्रगतिथा वनतः कोटुम्भान्तर्गि ७ कुमुदपूर्व प्रदेशस्य पर्यन्तस्य उगत्रि त्वान्ते विश्राम करिषा अनन्ततोत्र करिवे । ७ ।

चन्दनद्रुमसंच्छन्ना निराकृतहिमश्रयाः ।

दर्शितारस्त्वया ताश्च मलयोपत्यकाः शुभाः ॥ ४

अन्वयः । चन्दनद्रुमसंच्छन्ना निराकृतहिमश्रयाः शुभाः ताः मलयोपत्यकाः तवा दर्शितारः ॥ ४

मङ्गलनाथः । चन्दनेति । चन्दनद्रुमैः संच्छन्नाः हिमस्य श्रयो हिमश्रयो हिमसारः । अन्य विमोचनप्रतिद्वेष्योऽरति धातोः “अवोदैघौघप्रश्रयहिमश्रयाः” इति घञ्जलोपौ वृहद्भावश्च निपात्यते इति काशिका । स तिरोहितोऽभिभूतो याभिस्ताः । ततस्तयोर्विशेषणममासः । चन्द्रनसम्पर्काद्दिमादपि शीतला इत्यर्थः । शुभाः शोभनास्ताः, पूर्वदृष्टा मलयस्योपत्यका आसन्नभूमयश्च । पूर्ववत्त्वान्प्रत्ययः । त्वया दर्शितारः श्वो द्रक्ष्यन्ते । “स्यसिच्—” इत्यादिना दृशेः कर्मणि चिखदिटि रूपम् ॥ ४

भरतः । चन्दनद्रुमेत्यादि । त्वया ताः पूर्वं दृष्टा मलयद्वेः आसन्नभूमयी दृष्टव्याः । इत्यद्वयश्च इति निष् । कौदृशः ?—चन्दनद्रुमव्यामाः अत एव शुभाः सुखदत्तात् । निराकृती हिमश्रयः चन्द्री याभिः । हिमं श्रयाति मुचति इति हिमश्रयः । अन्य न मांश्च इत्यस्य घञ्जलस्य अवोदैघावोर्द्वेष्यादिना निपातनादप्यम् ॥ ४

अश्रयात् । चन्दनद्रुमसंच्छन्ना निराकृतहिमश्रयाः चन्द्रकेतुपराकृत कविशास्त्रे, तान्मन्त्रेणोत्तमानेनैते पूर्वदृष्टे मलयोपत्यकाः उपत्यकाः कला मेधिते पाठेव । ४ ।

प्रतन्व्याः कोमला विन्ध्ये सहितारः स्यदं न ते ।

लताः स्तवकशालिन्यो मधुलेहिकुलाकुलाः ॥ ५

अन्वयः । विन्ध्ये प्रतन्व्याः कोमलाः स्तवकशालिन्यः मधुलेहिकुलाकुलाः तताः ते स्यदं न सहितारः ॥ ५

मङ्गलनाथः । प्रतन्व्या इति । विन्ध्ये विन्ध्याद्री प्रतन्व्याः लताः कोमलाः सुदुलाः स्तवकशालिन्यः कुसुमगुच्छमनोहरा अत एव मधुलेहिकुलाकुला मधुपहन्दाकीर्णा लतास्ते तव स्यदं गतिवेगम् । “स्यदोऽनवे” इति स्यन्देर्घञ्जलोपौ वृहद्भावश्च । न सहितारो न सोढारो न सहिष्यन्ते । तद्गत्वात् कोमलत्वात् स्तवकभरितत्वाच्चेत्यर्थः । “तीषसह—” इत्यादिना सहिर्विकल्पादिडागमः ॥ ५

भरतः । प्रतन्वाः इत्यादि । विन्ध्यपर्वते लताः ते तव स्वर्दे वेगं न सृष्टिभ्याः ।
क्रीडशः ?—प्रतन्वाः अतिक्रमाः, कीमन्ता सदाः, सवस्युक्ताः अत एव भर-
तसमूहव्याप्तः ॥ ५

असूवात् । भृशकूलवाष्टं विद्याचलेन कूशमञ्जुशक्तिनी मनोहारिणी
अति कृणुं गृहं लतामकल तोमारं गमनवेगं गच्छ करिष्ये पात्रिभे न । ६ ।

द्रष्टासि प्रीतिमानारात् सखिभिः सह सेविताम् ।
सपक्षपातं किष्किभ्यां पूर्वक्रीडां स्मरन् मुहुः ॥ ६

अन्वयः । सखिभिः सह सेवितां किष्किभ्यां मुहुः पूर्वक्रीडां सपक्षपातं स्मरन् प्रीति-
मान् आरात् द्रष्टासि ॥ ६

मङ्गिनाथः । द्रष्टासीति । सखिभिः सुहृद्भिः सह सेवितां
भुक्तां किं धीयतेऽस्वामिति किष्किभ्यां गुह्यं सुधीववसतिम् ।
“पारस्करप्रभृतीनि च सञ्जायाम्” इति निपातनात् साधुः । मुहुः
पूर्वक्रीडामत्राचैवं क्रीडितमिति सपक्षपातं माभिमानं स्मरन्
प्रीतिमान् प्रीतियुक्तः सन् आरात् दूरे समीपे वा द्रष्टासि
द्रष्टासि ॥ ६

भरतः । द्रष्टासीत्यादि । आरात् दूरे निचेः सञ्जानुभूतां किष्किभ्यां सपक्षपात
सानुरागं यथा स्यात् तथा त्वं पूर्वक्रीडां मुहुः वारंवारं स्मरन् प्रीतियुक्तः सन् द्रष्टासि
वर्तौऽकिदिति च ॥ ६

असूवात् । भूमिं ये किष्किभ्यां सुहृन्गणं गमतिवाहारे बहुवारं क्रीडां
करिष्यां आनन्दं उपलब्धं करिष्ये, असूवात् गच्छे मेहे क्रीडां मनो करिष्या
क्रीडिनात् करिष्ये च अदूरे मेहे किष्किभ्यां देषिते पात्रिभे । ७ ।

त्वया सन्दर्शितारौ ते माल्यवहण्डकावने ।

उपद्रुतश्चिरं हन्दैर्ययोः क्षिप्रितवानहम् ॥ ७

अन्वयः । माल्यवहण्डकावने ते त्वया सन्दर्शितारौ, ययोः अहं चिरं हन्दैः उपद्रुतः
क्षिप्रितवान् ॥ ७

मङ्गिनाथः । त्वर्येति । तव पूर्वानुभूते माल्यवांसं दण्डकावने
च ते गिरिकानने त्वया सन्दर्शितारौ सन्दृश्यते । हन्तेः कर्मणि
सुटि चिखदिटि च “सुटः प्रथमस्य डारौरसः” इत्यातामो रावा-

देशः । ययोर्गिरिवनयोरहं चिरं सीतातीतभूतो हन्वैः शीतोष्णा-
दिदुःखैः । 'हन्व' युग्मं हिमोष्णादिमिथुनं कलहे रहः' इति
यादवः । उपद्रुतः पीडितः सन् क्लिष्टितवान् क्लिष्टवान् । "क्लिष्टः
क्लानिष्ठयोः" इति विकल्पादिट् । कित्वाच्च गुणः ॥ ७

भरतः । लयेत्यादि । माख्यवान् पर्वतो दखकावनश्च ते द्रष्टव्ये । हनवहृदश्च च
इति मिथ । ययोः माख्यवहृदकावनयोः चिरं चिरकालं हन्वैः सीताविधीनतैः दुःखैः
उपद्रुतः सन् अहं क्लिष्टितवान् । पुक्लिंशेति पञ्चे इम् ॥ ७

अश्रुवान् । ये मञ्जुकारणां गुणानान् परस्मैते आसि वहदिन यावत्
भोतश्रीशान्तिः कृते उन्पीडितं हृदयं । कष्टे पाहेद्वाहिनान्, तूमि जेह माणावान्
परस्मैते गुणकारणां पक्षिते पाहेवे । १

आप्तारौ भवता रम्यावाश्रमौ हरिणाकुलौ ।

पुण्योदकौ[क]द्विजाकीर्णौ सुतीक्ष्णशरभङ्गयोः ॥ ८

अन्वयः । रम्यो हरिणाकुलौ पुण्योदकौ द्विजाकीर्णौ सुतीक्ष्णशरभङ्गयोः चाश्रमौ
भवता आप्तारौ ॥ ८

मङ्गिनाथः । आप्ताराविति । रम्यौ हरिणाकुलौ मृगाकीर्णौ
पुण्योदकौ पवित्रजलौ द्विजैर्हरितादिभिराकीर्णौ सुतीक्ष्णशर-
भङ्गयोर्मन्थोराश्रमौ भवता त्वया आप्तारौ आप्तस्येति आप्तव्यावि-
त्यर्थः । आप्तोतिः कर्मणि लुट् । तास्यातामो रावादेशः ॥ ८

भरतः । आप्तारावित्यादि । भवता सुतीक्ष्णशरभङ्गयोः मुन्योः चाश्रमौ प्राप्तव्यौ ।
कोदृशौ ?—रमणीयौ, मनव्याप्तौ, पुण्यजलविप्रव्याप्तौ ॥ ८

अश्रुवान् । तूमि रमणीयं हरिणपरिपूर्णं पवित्रं जलमग्नं एवः द्विज-
गणाकीर्णं सूतीक्ष्णं शरभङ्गं आप्तमद्यं पक्षिते पाहेवे । ८ ।

अतिक्रान्ता त्वया रम्यं दुःखमत्रेस्तपोवनम् ।

विचित्र[पवित्र]चित्रकूटेऽद्रौ त्वं स्यातासि कुतूहलात्

अन्वयः । रम्यम् अत्रेः तपोवनं त्वया दुःखं अतिक्रान्ता, विचित्रे चित्रकूटे अद्रौ त्वं
कुतूहलात् यातासि ॥ ८

मङ्गिनाथः । अतिक्रान्तीति । रम्यमत्रेस्तपोवनं त्वया
दुःखं यथा तथा अतिक्रान्ता । रम्यतया दुःखमत्रेस्तपोवनम्

कृच्छ्रेणातिकृच्छ्रं यास्यते । क्रमेः कर्मणि लुट् । “सुकुमोरनात्मनेपदनिमित्ते” इत्यात्मनेपदे इटप्रतिषेधः । विचित्रेऽद्भुते चित्रकूठादौ त्वं स्यातासि कुतूहलादद्भुतदर्शनकौतुकात् स्यांस्वसि ॥ ८

भरतः । अतिक्रान्तेत्यादि । अत्रेः सुनेः रव्यं तपोवर्गं त्वया दुःखं यथा स्यात् तथा अतिक्रान्ता अतिरमणीयत्वात् कष्टेन त्वं त्वत्प्राप्स्यसि भावः । पवित्रे चित्रकूटपर्वते च त्वं कुतूहलात् स्यातासि इत्यर्थः ॥ ८

अश्रुवाप्त । भूमि अद्भिभूनित्र मनोहरं तपोवन अद्भिदुःखदे तांग करिवे । केन ना मेहे तपोवन एत इमगीक ये तांश तांग कृत्रिते दुःख इहेवे । कुतूहलमहकारे विचित्र चित्रकूटोत्तले गमन करिवे । ० ।

ततः परं भरद्वाजो भवता दर्शिता मुनिः ।

द्रष्टारश्च जनाः पुण्या यमुनाम्बुक्षतांहसः ॥ १०

अन्वयः । ततः परं भवता भरद्वाजः मुनिः दर्शिता, यमुनाम्बुक्षतांहसः पुण्याः जनाः द्रष्टारः ॥ १०

मङ्गिनाथः । तत इति । ततः परं चित्रकूटदर्शनानन्तरं भवता भरद्वाजो मुनिर्दर्शिता द्रष्टव्ये । दृशेः कर्मणि लुटि तासि चिख्वदिट् । यमुनाम्बुक्षतांहसो यमुनाजलसेवालुप्तपापा अत एव पुण्याः पवित्रा जना हिजा विप्राश्च द्रष्टारो द्रष्टव्यन्ते द्रष्टव्या इत्यर्थः । दृशेः कर्मणि लुटि चिख्वदिडभावपक्षे रूपम् ॥ १०

भरतः । तस इत्यादि । ततः चित्रकूटगमनात् परं भरद्वाजो मुनिः त्वया द्रष्टव्यः । तत्र पुण्ययुक्ता जनाश्च द्रष्टारो द्रष्टव्याः । यमुनाजलविनाशितपापाः ॥ १०

अश्रुवाप्त । चित्रकूटे दर्शनैर पर भूमि उरवाप्त भूनि एवः उरवाप्त यमुना-जलसेवने विगतपाप पवित्राश्चा ब्राह्मण ए अन्याना लोकनिगके देखिते पाठेवे । १० ।

स्यन्त्वा स्यन्त्वा दिवः शशोर्मूर्ध्नि स्क्न्वा च्छितं गताम्
गाहितासेऽथ पुण्यस्य गङ्गां मूर्तिमिव द्रुताम् ॥ ११

अन्वयः । अथ दिवः स्यन्त्वा स्यन्त्वा शशोः मूर्धि स्क्न्वा च्छितं गता द्रुतां पुण्यस्य मूर्तिम् इव गङ्गां गाहितासि ॥ ११

मङ्गिनाथः । स्यन्तेति । अथ भरद्वाजदर्शनानन्तरं दिवो

दुःखीकात् सन्त्वा सन्त्वा पुनः पुनः सन्दित्वा । सन्दू प्रसवणे ।
 “आभीक्ष्येण णमुल् च” इति चकारादाभीक्ष्येण क्त्वाप्रत्ययः ।
 ‘आभीक्ष्ये हे भवतः’ इत्युपसंख्यानादृद्विर्वचनम् । पौनःपुन्यं
 भृशार्थो वा आभीक्ष्यम् । शब्दोमूर्ध्नि स्तन्त्वा गत्वा पतित्वेत्यर्थः ।
 स्कान्दगतिशोषणयोः । अनिट् । “क्त्वा स्कान्दिसन्दोः” इत्युभयत्र
 नलोपप्रतिषेधः । क्षितिं गतां द्रुतां द्रवरूपेण स्थितां पुण्यस्य
 यज्जतस्य मूर्त्तेः त्रिग्रहमिव स्थितां गङ्गां भागीरथीं गाह्वितासे
 गाह्वित्यसैः ॥ ११

भरतः । सन्त्वादि । अथ अनन्तरं गङ्गां गाह्वितासे तस्याम् अवगाहं करिष्यसि ।
 कीदृशीम् ?—दिवः स्वर्गात् सन्त्वा सन्त्वा क्षुत्वा क्षुत्वा शब्दोः शिरसि मूर्ध्नि स्तन्त्वा गत्वा
 क्षितौ गतां, पुण्यस्य द्रवीभूतां मूर्त्तमिव । न कित् स्कान्दिसन्द इति कित्क्षितिषेधात्
 नलोपाभावः ॥ ११

अभूवात् । उग्रहाङ्ग तर्जनाट्टे त्रिविगनिडा मञ्जुनिद्रोपतिता कुम्भितना-
 वतीर्णं पुण्यश्रितिमार्कणिके गङ्गाय अवगाहनं करिषेव । ११ ।

तमसाया महानीलपाषाणसदृशत्विवः ।

वनान्तान् बहु मन्तासे नागराक्रीडसाक्षिणः[शाखिनः]

चन्वयः । महानीलपाषाणसदृशत्विवः तमसायाः नागराक्रीडसाक्षिणः वनान्तान् बहु
 मन्तासे ॥ १२

मङ्गनाथः । तमसाया इति । महानीलपाषाणसदृशत्विवः
 ‘इन्द्रनीलशिलासच्छायायास्तमसायास्तमसानद्याः सम्बन्धिना नाग-
 राणां पौराणामाक्रीडसाक्षिणो विह्वारद्रष्टृन् वनान्तान् वनप्रदेशान्
 बहु मन्तासे बहु मंस्यसे । मन ज्ञानं । लुटि “थासः से” ।
 “तासत्स्याः—” इति सलोपः ॥ १२

भरतः । तमसाया इत्यादि । त्वं तमसाया मद्याः वनान्तान् वनप्रदेशान् बहु मन्तासे
 ज्ञापितासे । कीदृशान् ? अतिनीलत्वात् महानीलप्रस्तरत्सुन्दरकालीन्, नागराणाम्
 आक्रीडाः शाखिनः उद्यानवृक्षा यत्र । “साक्षिण” इति पठि—नागराणाम् आक्रीडं
 रमयेसाक्षिणः ॥ १२

अभूवात् । कुम्भितुम्भिता, तीव्रदृष्टि नौककात् त्रिविद्यं कान्तिमन्त्र
 नगरवासीनिगरेण क्रीडारं गङ्गीवरूपं वनाच्छ्रमदेशशुक्तिं पेशिन्ना अतिशय
 अन्वेषा करिषेव । १२ ।

नगरस्त्रीस्तनन्यस्तधौतकुङ्कुमपिञ्जराम् ।

विलोक्य सरयूं रम्यां गन्ताऽयोध्या त्वया पुरीं ॥ १३

अन्वयः । नगरस्त्रीस्तनन्यस्तधौतकुङ्कुमपिञ्जरा रम्यां सरयूं विलोक्य त्वया अयोध्या पुरीं गन्तां ॥ १३

मञ्जिनाथः । नगरेति । नगरस्त्रीणां स्तनेषु न्यस्तौघैर्निर्गल-
क्रीडाकाले क्षालितैःकुङ्कुमैः पिञ्जरां रम्यां सरयूं विलोक्य त्वया-
योध्या पुरीं गन्ता गन्त्यते गन्तव्येत्यर्थः । गमेः कर्माणि कुट् ॥ १३

भरतः । नगरेत्यादि । नगरस्त्रीणाम् अयोध्यास्त्रीणां स्तनेषु पूर्वं न्यस्तं पश्चात् धौतं यत् कुङ्कुमं तं नैव पिञ्जरां रमणीयां सरयूं नदीं विलोक्य त्वया अयोध्या पुरीं गन्तव्या ॥ १३

असूत्रात् । अतःपरं तूष्मि नगरवानी द्वीणोक्तपिञ्जरे धनयोक्त कुङ्कुम-
त्रिभुक्त रमणीयाकृतिं गच्छन् गन्तव्यांश्च अयोध्यांश्च उच्यते ॥ १३

आनन्दितरस्त्वां दृष्ट्वा प्रष्टारश्चावयोः शिवम् ।

मातरः सह मैथिल्या तोष्टा च भरतः परम् ॥ १४

अन्वयः । मातरः स्तां दृष्ट्वा आनन्दितारः, मैथिल्या सह चावयोः शिवं प्रष्टारः,
भरतः अपि परं तोष्टा ॥ १४

मञ्जिनाथः । आनन्दितार इति । अथ मातरः कौसल्या-
दयस्त्वां दृष्ट्वा नन्दितार आनन्दित्वन्ति । मैथिल्या सहावयोः शिवं
चेमं प्रष्टारः प्रष्टवन्ति च । भरतश्च परमस्वन्तं तोष्टा सन्तो-
ष्यति ॥ १४

भरतः । आनन्दितार इत्यादि । तत्र अयोध्यायां स्तां दृष्ट्वा मातरः कौसल्याया
आनन्दितारः आनन्दिता भविष्यन्ति । मैथिल्या सहितयोः चावयो रामसप्तमयोः शिवं
कल्याणं प्रष्टारः । प्रश्नी श्च शीप्से । भरतः परम् अत्यधं तोष्टा तोष्यति ॥ १४

असूत्रात् । मातृगण तोषात्कं मेथिल्या आनन्दित इहेवेन एवः देवधिगौर,
आमार्गं च नक्षत्रेण नक्षत्रं विज्ञाता करिष्वेन, उन्नतं च गार्धिभयं नक्षत्रे
इहेवेन ॥ १४

आख्यातासि इतं शत्रुमभिषिक्तं विभीषणम् ।

सुग्रीवश्चार्जितं मित्रं सर्वांश्चागामुकान् द्रुतम् ॥ १५

— अन्वयः । शत्रुं हतं, विभीषणम् अभिषिक्तं, सुग्रीवं च मित्रम्, चत्विंशं, सर्वान् व द्रुतम् आमानुषान् आख्यातासि ॥ १५

मङ्गिनाथः । आख्यातासीति । शत्रुं रावणं हतं, विभीषणं चाभिषिक्तं लङ्काराजेन स्थापितं, सुग्रीवं च परमं मित्रं परमसुहृदं, सर्वानस्यांश्च द्रुतमागामुकानागन्तून् । “सप्तपत्—” इत्यादिना ममेरुकाङ्क्षप्रत्ययः । आख्यातास्याख्यास्यासि । सर्वमेतदाख्यातमित्यर्थः ॥ १५

भरतः । आख्यातासीत्यादि । एतानि आख्यातासि वक्ष्यसि । सर्वान् अमानुषं हतं शीघ्रम् आगमनशीलांश्च ॥ १५

अश्रुवाप । त्वमत्र तूष्णि वलाव, शत्रुं रावणं मिहृतं च विभीषणं लङ्काराजेन अभिषिक्तं हरेराहेन, रामं सुग्रीवीकं वक्ररूपेण नाशं करिष्याहेन एवं सकलमेव अचिरे आगमनं करिष्येन । १५

गन्तारः परमां प्रीतिं पीराः श्रुत्वा वचस्तव ।

ज्ञात्वैतत् सन्मुखीनश्च मा[स]मेता भरतो द्रुत[ध्रुव]म् ॥

अन्वयः । पीराः तव वचः श्रुत्वा परमां प्रीतिं गन्तारः, ज्ञात्वा भरतः एतत् द्रुतं माम् सन्मुखीनः च एता ॥ १६

मङ्गिनाथः । गन्तार इति । पीरास्तव वचः श्रुत्वा परमां प्रीतिं गन्तारो गमिष्यन्ति । एतस्सर्वं ज्ञात्वा भरतश्च द्रुतं मां प्रति सन्मुखीनोऽभिमुख एता आगन्ता । आङ्पूर्वादिषुः कर्त्तरि श्रुट् ॥ १६

भरतः । गन्तार इत्यादि । तव एतवचनं श्रुत्वा पीराः पुरवामिगताः परमां प्रीतिं गन्तारः गमिष्यन्ति । एतत् मदागमनं श्रुत्वा भरतोऽपि सन्मुखीनः सन् समेता समानमिष्यति ॥ १६

अश्रुवाप । पूरवामोरा तोमार कथा सुनिरा अतिनर कीर्तिनाश करिषे एवं डरतत एवै सकल सुनिरा अचिरे आमारं समुत्थे उपहितं ठहेवे । १६

गते त्वयि पथानेन वयमप्यांहितासुहे ।

अथाहेऽहं धृतिं प्राप्ते भूयो भवति सस्य खे ॥ १७

अव्ययः । अनेन पथा त्वयि गते वयम् अपि चाङ्गितास्महे, भूयः भवति सम्पुञ्जे प्राप्ते अहं धृतिं लब्धाहे ॥ १०

मस्मिनाथः । गत इति । अनेनोक्तेन पथा त्वयि गते सति वयमप्याङ्गितास्महे आगमिष्यामः । अहं गतौ । लुटि तद्धि मङ्गिङि तासि टेरेत्वम् । इदित्वाङ्गुम् । अजादित्वादाट् । भूयश्च त्वयि सम्पुञ्जे प्राप्ते सत्यहं धृतिं सन्तोषं लब्धाहे लपस्ये । लभे-
लुटि टेरेत्वे “ह एति” इति तासः सकारस्य हकारः । “भक्ष-
स्तथोर्धोऽधः” ॥ १०

भरतः । गते त्वयोक्तादि । त्वयि गते सति अनेन ख्यातेन पथा वयम्पि चाङ्गितास्महे आगमिष्यामः । अहं उ गतौ । भूयः पुनरपि भवति त्वयि सम्पुञ्जे प्राप्ते सति अहं धृतिं लब्धाहे प्राप्तागामि ॥ १०

अभूवात् । तूमि एहे एहे पथ भद्रिना गमन करिणे आगतां पश्चात्ते आसिब, पुनर्त्वारं तूमि सम्पुञ्जे उपस्थित इहेने आसि मष्टोय गाठ करिव । ११

गते तस्मिन् गृहीतार्थे रामः सुयोवराक्षसौ ।

उक्तवान् श्लोऽभिगन्तास्थो युवां सह मया पुरम् ॥ १८

अन्वयः । तस्मिन् गृहीतार्थे गते रामः सुयोवराक्षसौ युवां मया सह नः पुरम् अभिगन्तास्थः इति उक्तवान् ॥ १८

मस्मिनाथः । गत इति । तस्मिन् हनूमात् गृहीतार्थेऽवधृत-
कार्यार्थे गते सति रामः सुयोवराक्षसौ सुयोवविभोवणौ युवा-
मपि मया सह श्वः परेऽङ्गि पुरमयोध्यानगरोमभिगन्तास्थः गमि-
ष्यथ इत्युक्तवान् । गमेलुटि थसि तासिप्रत्ययः ॥ १८

भरतः । गते तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् गृहीतप्रयोजने हनूमति गते सति रामः सुयोवविभोवणौ उक्तवान् । किं तदित्याह—नः प्रातः मया सह युवां पुरम् अवीष्या गन्तास्थः गमिष्यथः ॥ १८

अभूवात् । सेहे हनूमान् कर्तव्यावधारण पूर्वक अज्ञान करिणे दाव—
सुयोव ७ विभीषणके वागनेन, तोमरा इहेचन आगारं मष्टि आगारी कला
अज्ञानगरीते गमन करिवे । १८

द्रष्टास्थस्तत्र तिस्रो नो [मे] मातृस्तुष्टान्तरात्मनः ।
प्र[आ]त्यन्तौ न सखित्वञ्च प्राप्तास्यो भरताश्रयम् ॥ १९

अन्वयः । तत्र तुष्टान्तरात्मनः नः तिस्रः मातृः द्रष्टास्यः, भरताश्रयम् अत्यन्तौ
खित्वं च प्राप्तास्यः ॥ १९

मङ्गिनाथः । 'द्रष्टास्य इति । तत्रायोध्यायां तुष्टान्तरात्मनः
तुष्टान्तरज्ञान् नोऽस्माकं तिस्रो मातृर्जननीः । "न षट् सखा-
देभ्यः" इति निषेधात् "ऋन्नेभ्य—" इति न ङीप् । द्रष्टास्यः
द्रष्टव्यः । द्वेषीः कर्त्तारं लुङि यसि तासु । "वृष—" आदिना
इत्वम् । भरताश्रयं भरतावषयमत्यन्तं गाम्यत्यन्तौ नमात्यन्तिकम् ।
'अवारपार—' इत्यादिना खप्रत्ययः । सखित्वं सख्यं च प्राप्तास्यः
प्राप्स्यथः । आप्नोतेर्लुङि यसि तासु ॥ १९

भरतः । द्रष्टास्य इत्यादि । तत्र अयोध्यायां नोऽस्माकं वसमानमाः तिस्रो मातृः
युवां द्रष्टास्यः द्रष्टव्यः । अत्यन्तं भरताश्रयं सखित्वं मित्रत्वञ्च प्राप्तास्यः प्राप्स्यथः ॥ १९

अश्वमेध । नैवमिदं आशादपि मङ्गलैः करणं मातृवृत्तकं देविच्छे-
पादेवे एवम् उरुच्छेदं निकटे अतास्तं वक्षुः नाञ्ज करिषे । १०

नैवं विरहदुःखेन वयं व्याघानितास्यहे ।
श्रमोऽनुभविता नैवं भवद्भ्यां च विद्योगजः ॥ २०
एवं युवां मम प्रीत्यै कल्पतास्यः कपिराक्षसौ ।
गन्तुं प्रयतितासाथे प्रातः सह मया यदि ॥ २१

अन्वयः । कपिराक्षसौ । प्रातः मया सह गन्तुं प्रयतितासाथे यदि, एवं वयं विरह-
दुःखेन न व्याघानितास्यहे ; एव भवद्भ्यां विद्योगजः श्रमः न अनुभविता, एवं युवां मम
प्रीत्यै कल्पतास्यः ॥ २०—२१

मङ्गिनाथः । अथ युग्मेनाह—नैवमित्यादि । हे कपिराक्षसौ
सुप्रीवविभीषणो ! प्रातः श्वः प्रभाते मया सह गन्तुं प्रयतितासाथे
प्रयतिष्ये यदि । यती प्रयत्ने । एवं सति वयं विरहदुःखेन भव-
द्द्वियोगदुःखेन न व्याघानितास्यहे न व्याहनिष्यामहे । इत्ने
कर्मणि लुङि तासि चिखदिटि षडि । "दो वृत्तोः—" इति

हकारश्च चत्वं च । एवं सति भवद्ग्रां च वियोगजोऽस्मद्विरहजन्यः
 श्रमः क्लेशो नानुभाविता नानुभवियते । अनुपूर्वाद्भवतेः कर्मणि
 लुटि पूर्ववत्तासि चिच्छदिति वृद्धिः । एषमिति । एवं मया सह
 प्रस्थाने सति युवां मम प्रीत्यै समोषाय कल्पास्यः कल्पिष्ये
 संपत्स्वेधे इत्यर्थः । कुपू सामर्थ्ये । “लुटि च क्लपः” तडभावपक्षे
 “तासि च क्लपः” इतौट्प्रतिषेधः । लपरो लघूपधगुणः । ‘क्लृपेः
 सम्प्रदायमाने चतुर्थी वक्तव्या’ । शेषं व्याख्यातम् ॥ २०।२१

भरतः । नैवमित्यादि श्लोकवचम् । हे कपिराचसी ! सुग्रीवविभीषणी ! प्रातः मया
 सह मनुं प्रयतितासाधे प्रयत्नं करिष्यथ इति वक्ष्यमाणश्लोकात्म्यः । एवं सति तदा
 विरहदुःखेन युष्मद्विगीगकटेन यथं न व्याघानिताच्छहे न पीडिताच्छहे । कर्मणि लौ ।
 हनयद्दृश्य च इति मिष्, सेहो वञ् चिति चेति चः । इण् वर्जनेन मिथो वर्जनात् न
 हनसाक् । “संबोजिताच्छहे” इति कश्चित् पाठः । भवद्ग्रां मविरहजातः श्रमो नैव अनु-
 भाविता नानुभवियते । पूर्ववन्निष् । एवं सति युवां ममं प्रीत्यै कल्पास्यः । नेम् धे
 ष्याः इति क्लृपी ष्याः पे इमनिषेधात् आमुभयपदित्वं गम्यते ॥ २०।२१

अश्रुवाप । हे कपिवर ! हे राक्षसराज ! यदि तोमरा आतःकाले
 आमार सहित रहिते यत्नं कर, ताहाकहेले आमार तोमादेर पिरहदुःखे
 दुःखित रहेव ना एव तोमराऽ आमादेर विरोगजनित वेदना अश्रुत्तव
 करिबे ना, वर एहेरूप हहेले तोमरा आमादेर सन्तोष सम्पादन
 करिबे । २०—२१

उक्तवन्तौ ततो रामं वचः पौलस्त्यवानरौ ।

अनुग्रहोऽयं काकुत्स्थ गन्तास्वो यत् त्वया सह ॥२२

अन्वयः । ततः पौलस्त्यवानरौ रामं वचः उक्तवन्तौ—काकुत्स्थ ! त्वया सह गन्तास्वः
 इति यत् वचंम् अनुग्रहः ॥ २२

मङ्गिनाथः । उक्तवन्ताविति । ततो रामवाक्यानन्तरं पौलस्त्य-
 वानरौ विभीषणसुग्रीवौ रामं वचो वाक्यमुक्तवन्तौ । किमिति ?
 हे काकुत्स्थ ! त्वया सह गन्तास्वा गाम्भ्याव इति यत् अयमनु-
 ग्रहो महान् प्रसादः ॥ २२

भरतः । उक्तवन्ताविति । ततो रामवचनानन्तरं पौलस्त्यवानरौ रामं वचः उक्त-

शनी । किं तदित्याह—ई काकुत्स्थ ! आवां त्वया सह गन्तासः गमिष्यावः । अयं तव अनुवाहः प्रसाहः ॥ २१

अनुवाह । रामेन कथं पत्र विहीयते ? अश्वीव रामके एहे कथा कहिलेन वे, हे कंकुलकुलनन्दन ! आपनार गहित आमरा गमन करिव, एवं वाहा बनिनेन, हेहाते आमापेन प्रति आपनार परम अनुग्रह । २२

अनुमन्तास्वहे नावां, भवन्तं विरहं त्वया ।

अपि प्राप्य सुरिन्द्रत्वं किमु प्रप्तं त्वयास्पदम् ॥ २३

अन्वयः । सुरेन्द्रत्वं प्राप्य अपि आवां भवन्तं त्वया विरहं न अनुमन्तास्वहे ; अत्र प्रप्तम् आस्पदं किमु ? ॥ २३

मङ्गिनीयः । अन्विति । हे राम ! सुरेन्द्रत्वं प्राप्याप्यावां भवन्तं सन्तं त्वया विरहं नानुमन्तास्वहे । त्वया प्रप्तं दत्तम् । “अत्र उपसर्गात्तः” इति दक्षकारादेशः । आस्पदं प्रतिष्ठां किमु । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातनात् सुडागमः । त्वां विनेन्द्रं पदमपि न रोचयामहे किमुत पदार्थान्तरमित्यर्थः । इति सुब्-विज्ञासः ॥ २३

भरतः । अनुमन्तास्वहे इत्यादि । सुरेन्द्रत्वं प्राप्यापि आवां त्वया सह भवन्तम् उच्यन्त्यमानं विरहं न अनुमन्तास्वहे । प्राप्येत्यत्र प्राप्तमिति क्वचित् पाठः । त्वया किम् आस्पदं प्रमुत्तम् आवाभ्यां न प्रप्तं न दत्तम् ? राव्यं प्राप्तवन्नावेव ॥ २३

अनुवाह । हे राम ! आमरा हेखर पाहेनेन आपनार गहित विरह उरपादन करिते. हेहा करि ना, तवन आपनार प्रपन्न माभाउ ब्राह्मणपेन कथा आर कि बनिव । २७

ततः कथाभिः समतीत्य रात्रि[दोषा]

मारुच्च सैन्यैः सह पुष्पकं ते ।

संप्रस्थिता वेगवशाद्गार्धं

संप्र[क्षोभयन्तः सलिलं पयोधेः ॥ २४

अन्वयः । ततः ते कथाभिः रात्रिं समतीत्य सैन्यैः सह पुष्पकम् आरुच्च वेगवशात् संप्रस्थिताः सलिलं संचोभयन्तः संप्रस्थिताः ॥ २४

मङ्गिनाथः । पुनः प्रकीर्णकमेवाधिष्ठत्याह—तत इत्यादि । ततः संवादानन्तरं ते सर्वे कथाभिरिष्टालापैः रात्रिं समतीक्ष्य नौत्वेत्यर्थः । सैन्यैः सह पुष्यकमारुह्य वेगवशात् पुष्यकवेगवाता-
हतिबलादित्यर्थः । अगाधं पयोधैः सलिलं संक्षोभयन्तः सन्तः
सम्प्रस्थिता अयोध्यां प्रति प्रस्थिता इत्यर्थः ॥ २४

भरतः । ततः इत्यादि । ततोऽनन्तरं कथाभिः बाह्यैः दीर्घां रात्रिं समतीक्ष्य मनयित्वा
ते श्रीरामबिभीषणादयः सैन्यैः सह पुष्यकं विमानम् आरुह्य वेगवशात् समुद्रस्य अगाधम्
अतिविस्तरं जलं प्रक्षोभयन्तः अयोध्यां सम्प्रस्थिताः सन्त्यङ्गं प्रस्थानं ज्ञातवन्तः ॥ २४

अशूराग्र । उरुशक्राग्र कक्षापकथनेन पत्र उाहारा विविध हेष्टाभागे
निना अतिवाहित करिषा सैन्धवगणसह गूष्पकारोदारेण अतिवेगे गमन्
वनतः अशूरेण अगाध जल मःक्याडित करिषा अयोध्यां प्रति
करिषेन ॥ २४ ।

सेतुं महेन्द्रं मलयं च[स]विन्ध्यं
समाख्यवन्तं गिरिमृष्यमूकम् ।

सदृगडकारख्यवतीं च पम्पां

रामः प्रियायाः कथयन् जगाम ॥ २५

अन्वयः । रामः सेतुं, महेन्द्रं, मलयं, विन्ध्यं, माख्यवन्तं गिरिम् मृष्यमूकं,
सदृगडकारख्यवतीं पम्पां च प्रियायाः कथयन् जगाम ॥ २५

मङ्गिनाथः । सेतुमिति । राम एष सेतुरेष महेन्द्र इति
सेत्वादीन् प्रियायाः कथयन् जगाम ॥ २५

भरतः । सेतुमित्यादि । रामः प्रियाया निश्चये तानि कथयन् जगाम ॥ २५

अशूराग्र । रामश्च शौताके एहे सेहे सेतु, एहे सेहे मलय, महेन्द्र,
विन्धा, मागावान्, अशूराग्र पर्वत, एहे सेहे मृष्यकारण्य एवः एहे सेहे गम्पा-
मरोवर एहे मरुतेन विवरण वलिते वलिते गमन करिषेन ॥ २५ ।

एते ते मुनिजनमण्डिता दिगन्ताः

शैलोऽयं स्थगितपथः[लखितवनः] सचिद्वकूटः ।

गङ्गेयं सुतनु विशालतीर्थ[र]रम्या

मैथिल्या रघुनन्दनो दिशन्ननन्द ॥ २६

अन्वयः । सुतनु ! एते ते मुनिजनमण्डिताः दिग्गताः, अयं सः चित्रकूटः स्वर्गितपथः शैलः, विशालतीर्थरम्या इयं गङ्गा मैथिल्याः दिशन् रघुनन्दनः ननन्द ॥ २६

मङ्गिनाथः । एत इति । हे सुतनु सुगात्रि ! ऊकारान्तीत्तर-
पदो बहुव्रीहिः । ततः सङ्गृही नदीकूलः । एते परिदृश्यमानास्ते
पूर्वानुभूता मुनिजनमण्डिता दिग्गताः । अयं स चित्रकूटः स्वर्गित-
पथः शैलः । विशालतीर्थरम्या इयं सा भागीरथी । इत्यादि
मैथिल्या दिशन् सीतायाः कथयन् रघुनन्दनो ननन्द ॥ २६

भरतः । एते इत्यादि । रघुनन्दनो गमो मैथिल्या इति दिशन् कथयन् ननन्द ।
किम् इत्याह—हे सुतनु ! ते पूर्वम् अनुभूता मुनिजनैः शोभिता दिग्गताः, सोऽयं मनोहर-
चित्रकूटपर्वतः । सा इयं महातीर्थेण रमणीया गङ्गा । तीर्थेभ्यः तीर्थेति पाठे—महातीर्थैः
रमणी इत्यर्थः ॥ २६

अश्वत्थ । हे सुतनु ! त्वमि दाशार्पूर्वे देविशाहिते, मुनिजनविमण्डित
किङ्कसङ्घे, एहे सेहे चित्रकूट पर्वते, येषामेन उन्नत आमानेन गतिर्राध
कविशाहिते ; एहे सेहे विशीर्षेणोपादेन रमणीय गङ्गा ; रघुनन्दन मैथिलीके
एहे सकल देवाहेते देवाहेते अतिशय आनन्दित हहेनेन । २७

शिञ्जानभ्रमरकुलाकुलाग्रपुष्पाः

शीताम्भःप्रविलयसंघवालवालाः [तिलीनाः] ।

एते ते सुतनु पुरीजनोपभोग्या

दृश्यन्ते नयनमनोरमा वनान्ताः ॥ २७

अन्वयः । शिञ्जानभ्रमरकुलाकुलाग्रपुष्पाः, शीताम्भःप्रविलयसंघवालवालाः, पुरीजनोप-
भोग्याः, नयनमनोरमाः ते वनान्ताः हे सुतनु ! एते दृश्यन्ते ॥ २७

मङ्गिनाथः । शिञ्जानेति । शिञ्जानैर्गुञ्जद्विभ्रमरकुलैराकुला-
ग्रपुष्पाणि शिखाग्रकुसुमानि येषां ते । शीताम्भसां प्रविलयि-
नान्ताःप्रवेशेन संघवाणि संमन्तात् भूतानि आलवालानि येषां ते ।
पुरीजनानामयोध्याजनानामुपभोग्याः । नयनानि मनांसि च रम-

यन्तीति तद्योक्ताः । कर्मण्यम् । ते पूर्वाभूताः वनान्ता वनप्रदेशाः
हे सुतनु ! एते दृश्यन्ते । अयोध्यासमीपं प्राप्ताः स इत्यर्थः ॥ २७

भरतः । विज्ञानेति । हे सुतनु ! एते ते वनान्ता दृश्यन्ते । कौटुम्भः १—
विज्ञानेः कलं धननिः भनरसमूहैः व्याप्तानि अद्यपुष्पाणि शेषां ; प्रविशन्तीत्यन्ते संश्लिष्यन्ते
वन्न स प्रविशन्तः कुल्याः, शीतान्तरं असौ प्रविशत्येति तेन यः संश्लेष आश्वासनं तेन
अतिशोभाः कुल्याया अनिषिष्यमानमूलत्वान् पुरीजनोपभोग्याः, शौन्दर्यात् नयन-
मनोरमाः ॥ २७

अनुवाद । हे सुतनु ! एते वनतांगह उरुमन्त्रेहर अग्रहित पूर्णशक्ति
अनकारी कृष्णकूले परिवारात्, नीतन अन्त-वनदृष्टा अविष्टे हठगार आनवान-
नकन सिद्ध, अयोध्यावासी गोकुलर उपलतांगी एतन् नयन-मनोहर वनप्रदेश
नकन वाहा कुवि पुर्णैः शेषिवाहिनैः, ए तांश देवा वादेतेहे । आनरा
अयोध्यां निकटेहे आनिवाहि । २१ ।

स्थानं नः पूर्वजानामधिकमियमतः प्रेयसो पूरयोध्या
दूरादालोक्यते या हुतविविधहविःप्रीणिताशेषदेवा ।
सोऽयं देशो रुदन्तं पुरजनमखिलं यत्र हित्वा प्रयातौ
आवां सौते वनान्तं सह धृतधृतिना लक्षणेन क्षपान्ते

अन्वयः । नः पूर्वजानां स्थानम्, अतः अधिकं प्रेयसो अयोध्या पुः इयम्
दूरात् आलोक्यते ।—या हुतविविधहविःप्रीणिताशेषदेवा, स देशः अयं यत्र रुदन्तम् अखिल
पुरजनं हित्वा सौते ! आवां क्षपान्ते धृतधृतिना लक्षणेन सह वनान्तं प्रयातौ ॥ २८

मङ्गिनाथः । स्थानमिति । नोऽस्माकं पूर्वजानां मनुप्रभृतीनां
स्थानं वसतिः अत एवाधिकतरमत्यन्तं प्रेयसो प्रियतमा अयोध्या
पूर्वगणै इयं दूरादालोक्यते दृश्यते । या पूरुतैर्विविधैर्हविर्भिराण्वा-
दिभिः प्रीणितास्तपिता अशेषदेवा यया सा । किञ्च स देशोऽयं
दृश्यते यत्र देशे-रुदन्तमखिलं पुरजनं हित्वा त्यज्जा हे सौते !
आवां त्वं चाहं चेत्यर्थः, क्षपान्ते प्रभाते धृतधृतिना धृतसन्तोषिष
लक्षणेन सह वनान्तं प्रयातौ । अन्धराहत्तम् । 'अन्धैर्यानां त्रयिष
विमुनियतियुता अन्धरा कौर्त्तितयम्' इति लक्षणात् ॥ २८

भरतः । स्थानं न इत्यादि । हे सुतनु ! सा इयं पुरी दूरादालोक्यते । असी

बयोध्या नोऽद्यात् पूर्वजाणाञ्च पित्रपितान्हादौनाञ्च ख्यानम् । अतिशयं प्रेयसी प्रियतमा
 प्रायोध्या कृतः विविधैः कविभिः आख्यादिभिः प्रीयिता तर्पिता अग्रेषा देवा यम तादृशी ।
 इ हीते । सीडयं देशः,—यम बदन्तम् अखिलं पुरजंनं हिला त्यक्त्वा अपाया रावेः अन्ते
 धृतधृतिना सख्येन संघ आवां वनान्ते प्रयाती गती ॥ २८

अश्वत्थम् । हे अश्वत्थि ! ये अयोधाया यथाविधि आहूत वृत्तादि पवित्र
 ज्ञानो देववृत्तके श्रुत करिशाहे एवम् आमादेर पूर्व पुरुष मश्वत्थुत्तर
 वासुत्थि श्रिभ्रुत्त अयोधानगरौ के दूरे तथा बाहेतेहे, येषान्ते मङ्गल-
 चिन्तनान्तेर गृहित आभरा अज्ञात मन्त्रे पुरवागौमिगतेक रोपन करिते
 देविशांतांतांग करिशा वने शिवने करिशाहिनाम्, के मेहे येष येषा
 गहेतेहे । २८

तूर्याणामथ नौखनेन सकलं लोकं समापूरयन्
 विक्रान्तैः करिणां गिरीन्द्रसदृशां ह्यां

ह्याप[कम्प]यन् सर्वतः ।

सानन्दाश्रुविलोचनः प्रकृतिभिः सार्धं सहान्तःपुरः
 संप्राप्तो भरतः समाकृतिरलं नमः समं मादृभिः ॥ २९

अन्वयः । अथ तूर्याणां निखनेन सकलं लोकं समापूरयन् गिरीन्द्रसदृशां करिणां
 विक्रान्तैः सर्वतः ह्यां ह्यापयन् सानन्दाश्रुविलोचनः भरतः प्रकृतिभिः सार्धं सहान्तःपुरः
 समाकृतिः मादृभिः समं सम्प्राप्तः अलं नमः ॥ २९

मञ्जिनाथः । तूर्याणामिति । अयानन्तरं तूर्याणां वाद्यानां
 निखनेन सकलं लोकं समापूरयन् गिरीन्द्रसदृशां मेरुकल्पानां
 करिणां गजानां विक्रान्तैः पादविशेषैः सर्वतः ह्यां अतिः ह्याप-
 यन् कम्पयन् । ह्यायी विधूनने । अन्ताहटः शत्रादेशः । अर्तिञ्जी
 —” इत्यादिना पुगागमः । यकारलोपः । सानन्दाञ्च सानन्द-
 वाप्ययुक्ते विलोचने यस्य स भरतः प्रकृतिभिः प्रजाभिरमात्वेच्च
 सार्धं सहान्तःपुरः सावरोधः समाकृतिः सहनूमान् मादृभिः
 कौशल्यादिभिः समं सम्प्राप्तः सन् अलमतिभक्त्या नमः प्रणतः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् । सख्यमुक्तम् ॥ २९

भरतः । तूर्याणामित्यादि । अथ अनन्तरं रामवाणीं प्राप्य प्रकृतिभिः अमात्वे
 सार्धम्, अन्तःपुरेण सखिनी मा कृतिना सहनूता सखितः, मादृभिः सह भरतः सम्प्राप्तः

आगतः । कीदृशः ?—नृत्याणां चतुर्विधवाद्यानां निरुद्धेन ध्वनिना सकलं शीघ्रं भुवनं
सनापुरयन् । निरीन्द्रसदृशां कुक्षपर्वततुल्यानां करिणां वसिनां विष्णोः; विष्णोः पाद-
विशेषैः वा, आं इधिवीं सर्वतः सर्वां जल्पयन् वाचयन्, तस् किरिति द्वितीयायावात् ।
आनन्दानुसङ्घिते विलीचने यस्य तादृशः, नमनशीलः ॥ २८

अश्रुवाद । उदनस्य उरुत हनुमानेन निकटं त्रामेन आगमनवात्तां
श्रवणे आनन्दाश्रुपूर्णागोचने विविध वाद्यध्वनिते त्रिभुवन परिपूर्णं करिणां
गिरिनाजकुला महागजेन पादसङ्कारे क्लिप्ततल वृत्तिकल्पित करिणोः करिणोः
श्रुतिपुञ्ज, अमाकागण, हनुमान उ मातृगण मन्त्रिणां शीरामसमीपे
उपस्थित हहेना उक्तिभरे अणत हहेनेन । २९ ।

**अथ ससंभ्रमपौरजनावृतो
भरतपाणिधृतोऽम्बलचामरः ।
गुरुजनद्विजवन्द्यभिनन्दितः
प्रविशति स्म पुरं रघुनन्दनः ॥ ३०**

अर्थः । अथ रघुनन्दनः ससंभ्रमपौरजनावृतः भरतपाणिधृतोऽम्बलचामरः गुरुजन-
द्विजवन्द्यभिनन्दितः पुरं प्रविशति अ ॥ ३०

मञ्जिनाथः । अथेति । अथ भरतप्राप्त्यनन्तरं रघुनन्दनो रामः
ससंभ्रमैः सत्वैः पौरजनैरावृतः परिवारितः । भरतपाणिना धृतं
कम्पितमुञ्जलममलं चामरं यस्य सः । गुरुजनेन मन्त्रवर्गेण द्विजै-
र्बसिष्ठादिभिर्वन्दितः स्तुतिपाठकैश्चाभिनन्दितः प्रशंसितः स्त्रां
पुरीमयोध्यां प्रविशति स्म प्रविष्टः । द्रुतविलम्बितवृत्तम् । 'द्रुत-
विलम्बमाह नभो भवौ' इति शब्दभावात् ॥ ३०

भरतः । अथेत्यादि । अथ अनन्तरं रघुनन्दनो रामः पुरम् अयोध्यां प्रविष्टवान् ।
कीदृशः ?—ससंभ्रमैश्च सादरेण पौरजनेन आवृतो वेष्टितः । ससंभ्रमैश्च ससम्पदिति
शब्दपाठः । ससम्पदोऽर्थः । पुरः कीदृशः ?—भरतपाणिना धृतम् उम्बलं चामरं
यस्य, गुरुजनेः द्विजैः वन्दितः स्तुतिपाठकैश्च अभिनन्दितः श्लाघितः ॥ ३०

अश्रुवाद । उरुत अणत हहेने पुरवासो गण मन्त्रमे रघुनन्दनके वेष्टन
करिणां रहिन, उरुत अहस्ते उरु तामर वाज्जुन करिणोः नागिनेनः; उरुजन,
मातृवर्ग, वशिष्ठादि ब्राह्मण उ उक्तिपाठक कर्तृक अतिनविष्ट हहेना शीराम निज
अनुधानी अवयोधापुत्रोक्ते अवेण करिणेन । ३१

प्रविधाय धृतिं परां [पुरी] जनानां

युवराजं भरतं ततोऽभिषिच्य ।

जघटे तुरगाध्वरेण यष्टुं

कृतसंभारविधिः पतिः प्रजानाम् ॥ ३१

अन्वयः । ततः प्रजानां पतिः जनानां परां धृतिं प्रविधाय भरतं युवराजम् अभिषिच्य कृतसंभारविधिः तुरगाध्वरेण यष्टुं जघटे ॥ ३१

संभारविधिः प्रविधायति । ततः पुरप्रवेशानन्तरं प्रजानां पती राजा जनानां प्रजानां परां धृतिं प्रविधाय सम्यक्-पालनेन पराजितसुत्याद्य भरतं युवराजमभिषिच्य युवराजं कृत्वेत्यर्थः । कृतः संभारविधिर्यज्ञसम्पादनं येन स सन् तुरगाध्वरेण अश्वमेधयागेन जातावेकवचनम् । तुरगाश्वमेधैरित्यर्थः । 'अश्वमेधशतैरिष्टा ब्रह्मलोकं गमिष्यति' इति वाल्मीकिवचनात् । यष्टुं देवान् पूजयितुं जघटे घटते अ प्रहृत्त इत्यर्थः ॥ ३१

भरतः । प्रविधायित्वादि । ततोऽनन्तरं प्रजानां पती रामः पुरीजनानां धृतिं प्रविधाय दानसंवादानादिभिः प्रकृष्टां कृत्वा युवराजं भरतम् अभिषिच्य यौवराज्ये भरतस्य अभिषेकं कृत्वा कृतसंभारविधिः कृतयज्ञोचितसामवीकः सन् तुरगाध्वरेण अश्वमेधेन यज्ञेन यष्टुं यानं कर्तुं जघटे चेटितवान् ॥ ३१

कुम्भितरुचिद्यावैभवात्सुतोऽवीररुद्धरिद्धरखानख्यातवंशान् धीन्दीः ।

भुवनविदितकीर्तिः सेनवीराङ्गतो यीऽजनि स भरतसेनो भट्टीकाचकार ॥

इति सर्वथहरिहरखानवंशसम्भववीराङ्गमहोपाख्यातश्रीभरतसेनकृतार्यां मुग्धबोधिन्यां

भट्टीकायां पुरप्रवेशो नाम द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ ३२

समाप्तार्थाय भट्टिन्यः ।

अश्वमेधः । अजानांथं त्रियं नगरं श्वेनेन पत्रं अजागनेन पत्रंमं श्रीठि गम्भावनं करिन्नो उरुतके योवराजो अतिविक्रं करुतः यज्ञोयं जवानकन नगृरौठ करिन्नो अउ अश्वमेधं यज्ञं देवपूत्रं अरुठ इहेनेन । ७१

दूदमधिगतमुक्तिमार्गचित्रं

विवदिषतां वदतां च सन्निबन्धात् ।

जनयति विजयं सदा जनानां

युधि सुसमाहितमैश्वरं यथास्वम् ॥ ३२

अन्वयः । उक्तिमार्गचित्रं सुसमाहितम् इदम् अधिगतं युधि ऐश्वर्यम् अक्षं यथा
उच्चित्रव्यान् विवेदिषतां वदतां च जनानां सदा विजयं जनयति ॥ ३१ ॥

मङ्गिनाथः । इत्थं नायकाभ्युदयास्तं काव्यसुज्ञा सम्प्रति
प्रेक्षावत्परिग्रहायै स्वकाव्यस्य सप्रयोजनतामाह—इदमिति ।
उक्तिमार्गभणितभङ्गिभिस्त्रिमङ्गुतं सुसमाहितं गुणालङ्कारपरि-
स्कृतमिदं काव्यमधिगतं परिशीलितं सत् युधि अधिगतसुक्ति-
मार्गमवगतमोचनप्रकारं तच्च तच्च चित्रमङ्गुतं चित्कृतं वा सुसमा-
हितं सुष्ठु घनुषि संहितमैश्वरमस्त्रं यथा पाशपतं शक्तिं सच्चि-
वन्धात् सम्यग्गुम्फनात् अन्यत्र सख्यङ्मात्रेण इतीतिः
विवदिषतां विवदितुं विचित्रं प्रयोक्तुमिच्छतां जनानां
वक्तृजनानामन्यत्र जिगीषुजनानामित्यर्थः । सदा जयं वादे
जयमन्यत्र युद्धे जयं जनयति प्रयच्छति ॥ ३२ ॥

अश्वान । विविध वाक्यविधारा विविध उपायान्वाये विरचिते एहेकाश-
पत्रिनौनिष्ठ इहेन युक्ते धसूके आदिगणित पातुगतात् वेमम विचयेच्छू
वौरगणके मर्कवाहे अश्वान कत्रे, नेहेकग एहे कावा० विविधभाषी वक्तृ-
गणेर अश्वान करिबे । ३२

दीपकल्पः [तुल्य] प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।

इत्यादर्श[मर्ष] इवाभ्यानां भवेद् व्याकरणादृते ॥ ३३ ॥

अन्वयः । अयं प्रबन्धः शब्दलक्षणचक्षुषां दीपकल्पः, व्याकरणादृते चान्यानां इत्यादर्श
इव भवेत् ॥ ३३ ॥

मङ्गिनाथः । सम्प्रति वैयाकरणस्यैवात्राधिकार इत्याह—
दीपेति । अयं मत्कृतः प्रबन्धः काव्यसन्दर्भः शब्दलक्षणं व्याक-
रणं तदेव चक्षुर्येषां वैयाकरणानां दीपकल्पी दीपतुल्यः । वैया-
करणानामयं प्रबन्धश्चक्षुषातां दीप इवोपकरोतीत्यर्थः । व्याकरणा-
दृते तद्रहितानामित्यर्थः अन्यानां इत्यादर्शः करणदर्पण इव
भवेत् । अवैयाकरणस्यायं प्रबन्धोऽन्वयादर्श इव नोपकरोती-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥

अश्वान । आमार कृत एहे कावागणके व्याकरणे क्तुग उश्वान् वाक्ति
अर्थात् व्याकरणवेत्ता पण्डितगणेर गणे अश्वान्तुला, व्याकरण अनतिक
विगणेर गणे चक्रेर इत्यन्वित दर्पणेर भाव विवग इहेवे । ३०

व्याख्यास्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।

हता दुर्मधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥ ३४

अन्वयः । इदं काव्यं व्याख्यास्यं, सुधियाम् अलम् उत्सवः, मया विद्वत्प्रियतया
अस्मिन् दुर्मधसः हताः ॥ ३४

मल्लिनाथः । किं चेदं काव्यं न सर्वसुलभमित्याह—व्याख्येति ।

इदं काव्यं व्याख्यायाव्याख्यानेनैव गम्यं गुरुमुखवेद्यमित्यर्थः ।

एवमेव सुधियां विदुषामलमित्यन्तमुत्सव आनन्दः । मया विद्वांसः

प्रिया यस्य तस्य हताः प्रियतया विद्वत्प्रियतया विद्वद्भुव्यतयेत्यर्थः ।

अस्मास्मिन् काव्ये विषये दुर्मधसो दुर्बुद्धयो मूढाः । “नित्यमसिच्

प्रजामिधयोः इत्यसिच्प्रत्ययः । हता उपेक्षिताः । विदुषामेवात्र

प्रवेशोऽस्तु, मभूद्विदुषां ततः किमिति भावः ॥ ३४

इति औपदेवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रामहामहोपाध्यायकोला-

चनमल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सवपथीनाख्याने

तिङन्ताकाण्डे लुङ्विलासो नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२

इति मट्टिकाव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः ।

अश्रुवाप । एतेकावाथानि शुकमुत्थेर वाथा द्वात्राहे सूथवाथा, सूथी-

पन्डे हेहाते निरतिनत्र आनन्मनाड करिवेन, हेहा विद्वान् गोटकरदे

प्रियवत्, एहेज्ज आमि हेहाते नूर्थनिगटे वक्कि० करिशाहि । ७४

काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां

श्रीधरसेन[सूनु]नरेन्द्रपालितायाम् ।

कौर्त्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य ।

प्रेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥ ३५

अन्वयः । मया श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायां वलाभ्यां इदं काव्यं विहितं, यतः क्षितिप
प्रजानां प्रेमकरः यतः तस्य नृपस्य कौर्त्तिः भवताम् ॥ ३५

अश्रुवाप । आमि श्रीधरसेन नृपपालित वलभौ-नगरौते अवहानकाले
एते कावाथानि नटना करिशाहि, कारण ए नृपति अकालोकेर हिटेवै

अत एव एमहे मठशित्तर कौर्त्ति नर्त्तव्यं पालित इटेक । ७६

द्वाविंशः सर्ग समाप्तः ।

ओं तत्सत् । अं तत्सत् ॥ ओं तत्सत् ॥

